MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

XXXVII

SZERKESZTETTE

HOFFMANN ISTVÁN
MEZŐ ANDRÁS
NYIRKOS ISTVÁN

DEBRECEN, 1999

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK XXXVII.

Köszöntő könyv
Sebestyén Árpád 70. születésnapjára

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

XXXVII

SZERKESZTETTE

HOFFMANN ISTVÁN
MEZŐ ANDRÁS
és
NYIRKOS ISTVÁN

DEBRECEN, 1999

A DEBRECENI KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK ÉVKÖNYVE

© *Hoffmann István, Mező András, Nyirkos István,* 1999

Internet: http://mnytud.arts.klte.hu/mnyj/xxxvii

ISSN 0541-9298

Felelős kiadó: Dr. Szabó József
Technikai szerkesztő: Kis Tamás
Készült a Vider Plusz Bt. nyomdájában

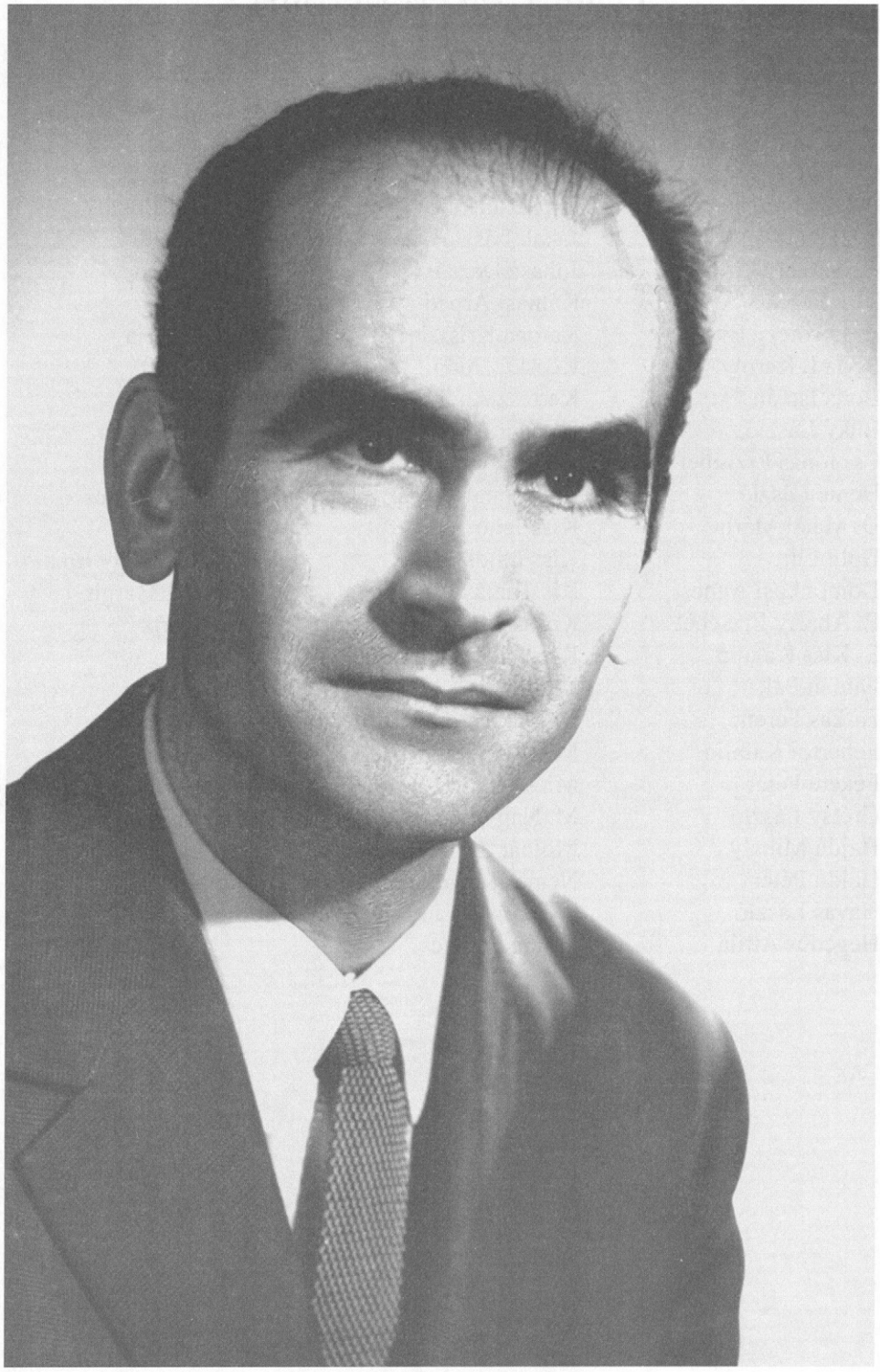

TABULA GRATULATORIA

Agyagási Klára
A. Molnár Ferenc
Balázs Géza
Békési Imre
Benkő Loránd
B. Gergely Piroska
Bíró Ferenc
B. Lőrinczy Éva
Boda I. Károly
Boda István
Büky László
Cs. Jónás Erzsébet
Deme László
D. Mátai Mária
Dobi Edit
Domonkosi Ágnes
E. Abaffy Erzsébet
É. Kiss Katalin
Fábián Pál
Farkas Ferenc
Fehértói Katalin
Fekete Péter
Grétsy László
Hajdú Mihály
Hajdú Péter
Havas László
Hegedűs Attila
Hlavacska Edit
Hoffmann István
Hunyadi László
Imre Rubenné
Jakab László
Juhász Dezső
Kálnási Árpád
Katona Krisztina
Kecskés Judit
Kertész András
Keszler Borbála
Kiefer Ferenc
Kiss Antal
Kiss Jenő
Kiss Lajos
Kis Tamás
Kocsány Piroska
Kornyáné Szoboszlay Ágnes
Kótyuk István
Mező András
Mizser Lajos
M. Nagy Ilona
Molnár Zoltán Miklós
Nemes Magdolna
Nyirkos István
Ördög Ferenc
Papp György
P. Csige Katalin
Petőfi S. János
P. Lakatos Ilona
Porkoláb Judit
Pusztai Ferenc
Rácz Anita
Révay Valéria
Szabó József
Szabó Zoltán
Szathmári István
Szépe György
Szikoráné Kovács Eszter
Szikszainé Nagy Irma
T. Károlyi Margit
Tóth Valéria
Tuba Márta
Udvari István
Ujváry Zoltán
Várnai Judit Szilvia
Vértes Edit
Veszprémi Eszter
Vörös Éva
V. Raisz Rózsa
Zelliger Erzsébet

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE
XXXVII, 7–15
DEBRECEN
1999.

Sebestyén Árpád hetvenéves

Az évforduló hihetetlennek tűnik. Jól tudjuk és közhely is, hogy az évek elrepülnek, mégis meglepődünk. Sebestyén Árpád professzor úr ugyanis éppoly lendületes, éppoly érdeklődő és tevékeny ma is, mint volt korábban, évekkel, sőt évtizedekkel ezelőtt. Éppen ezért nem tudunk rá úgy tekinteni, mint aki lezárt egy gazdag tanári és kutatói pályát, sokkal inkább úgy, mint aki az évek tapasztalatait bölcsen mérlegelve és felhasználva képes ma is új feladatokat vállalni és azokat maradéktalanul teljesíteni, új hitekkel és reményekkel. Ezt ma is megcsodálhatja és talán meg is tanulhatja mindenki, akinek volt szerencséje a környezetében élni és dolgozni hallgatóként, munkatársként vagy kollégaként.

Sebestyén Árpád 1929. december 8-án született Gacsályban, Szatmár megyében. A falusi tehetségmentő mozgalom segítette hozzá ahhoz, hogy képességei és szorgalma révén magasabb iskoláztatásban részesülhessen. A máramarosszigeti gimnáziumi évek után 1945-ben a Debreceni Református Kollégiumba kerül, s itt érettségizik kitüntetéssel 1950-ben. Ugyanezen év őszén a debreceni egyetemen lesz magyar–történelem szakos hallgató, s mint egyszakos magyar tanár kap vörös diplomát 1954-ben. Közvetlenül ezután a Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetébe nyer tanársegédi kinevezést, de 1955-ben jelentkezik aspiránsnak, s e közben lehetősége van arra, hogy kandidátusi disszertációján dolgozzon. 1961-ben meg is védi, de az értekezés csak 1965-ben jelenik meg „A magyar nyelv névutórendszere" (Bp., 1965. Akadémiai Kiadó. 254 lap) címmel. A magyar nyelvnek egy nagyon jellegzetes és kevéssé kutatott kérdését vette vizsgálat alá, s bár elsősorban leíró nyelvészeti szempont vezeti, mégis számos fejlődéstörténeti problémára is sikerül rámutatnia. A könyvet mind itthon, mind külföldön, elsősorban a finnugor nyelvészek részéről feltétlen elismerés övezi.

A kandidátusi fokozat megszerzése jogosítja fel arra, hogy egyetemi doktori címet kapjon. 1959-től 1964-ig kutatói álláson dolgozik, majd 1964-ben a Kossuth Lajos Tudományegyetem Fonetikai Laboratóriumába nevezik ki docensnek, azzal a feladattal, hogy annak vezetőjeként szervezze meg a laboratóriumot, illetve a hangtani oktatás rendezett kereteit. 1970-től 1972-ig már az akkor létre-

hozott Általános Nyelvészeti és Fonetikai Tanszéket vezeti. Innen kerül át 1972-ben a Magyar Nyelvtudományi Tanszékre, amelyet húsz éven át, 1992-ig előbb docensként, 1975-től pedig egyetemi tanárként irányított.

Sebestyén Árpád vezetésével szerveződött meg a KLTE Magyar nyelvészeti doktori programja, amelyet öt éven át irányított, s amelyben témavezetőként ma is tevékenyen részt vesz.

Közben jelentős feladatokat kap a Bölcsészettudományi Kar, illetve az egyetem vezetésében. 1966-tól 1969-ig dékánhelyettes, de egy éven át dékánként (1968) is dolgozik, 1975-től 1980-ig pedig oktatási és tanárképzési rektorhelyettesi szerepet tölt be példás munkavégzéssel.

A tudományos közélet is nemegyszer szán neki kiemelkedő szakembert igénylő feladatokat: három éven át a BTK Tudományos Bizottságának titkára, a Magyar Nyelvtudományi Társaság debreceni filiáléjának 1961-től titkára, illetve később elnöke, s ezt a tisztséget ma is ellátja. A híres debreceni Nyári Egyetem tanulmányi igazgatójaként három évig irányította, szervezte mindenki megelégedésére a tanulmányi feladatok, köztük a magyar nyelv oktatásának tervezését és ellátását.

Az országos tudományos és minisztériumi intézmények, szervezetek munkájába is aktívan bekapcsolódott. Az MTA Magyar Nyelvtudományi Munkabizottságának, az MTA Nyelvművelő Bizottságának, az MTA Fonetikai és Beszédművelő Munkabizottságának, illetve a Művelődésügyi Minisztérium Magyar Nyelvészeti és Irodalmi Szakbizottságának tagjaként hosszú éveket áldozott a hazai nyelvtudomány feladatainak megoldására. Igen jelentős volt az a munkája, amelyet az MTA Nyelvtudományi Főbizottságának titkáraként végzett 1973–76 között. A TIT-nek hosszú évekig tevékeny és önzetlen munkása volt, számtalan előadást tartott a magyar nyelv heti rendezvényeken az egész ország területén, de elsősorban Hajdú-Bihar megyében. A TIT Hajdú-Bihar megyei Magyar Nyelvészeti Szakosztályának elnökeként nagyon értékes előadásszervező tevékenységet fejtett ki, később a TIT Hajdú-Bihar megyei szervezetének elnökeként is tevékenykedett. Munkáját az Országos Magyar Nyelvi Választmány is elismerte, amikor tagjai közé választotta. Tagja továbbá a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság országos választmányának. 1998 tavaszán az OTKA Nyelvészeti Zsűrijének elnökévé választották. Ma is él tagsága a Tudományos Minősítő Bizottság utódszervezetében, a Doktori Tanács nyelvészeti szakbizottságában és az osztályközi Magyar Nyelvi Bizottságban.

Munkáját a hivatalos szervek és a szakmai testületek is elismerték. 1969-ben lett az Oktatásügy Kiváló Dolgozója, 1973-ban a Munka Érdemrend ezüst fokozatával jutalmazták, majd kiterjedt nyelvművelői munkásságáért 1981-ben a

Szocialista Kultúráért kitüntetést adományozták számára. Megemlítjük, hogy 1987-ben elnyerte a Magyar Nyelvtudományi Társaság Csűry Bálint Emlékérmét, a Művelődésügyi Minisztérium Kazinczy Emlékérmét, a Bessenyei György Emlékplakettet (1989) és a Kiváló Ismeretterjesztésért kitüntetést a TIT Országos Központjától, 1996-ban pedig a nagyon elismerő Déry Tibor jutalomban részesítették.

Tudományos munkásságáért nemzetközi elismerést is kapott: a Helsinkiben székelő Finnugor Társaság (Suomalais-ugrilainen Seura) külső tagjává választotta, tagja továbbá a Societas Linguistica Europaenak.

Nagyívű oktatói és tudományos pályát futott be. Már egyetemi hallgató korában intézeti demonstrátorként is tart órákat, illetve vezet nyelvjárástani speciálkollégiumot. Hallgatóként jelenik meg első publikációja is: nyelvjárási szövegeket közöl Gacsályból (MNyj. 1: 269–70).

Tudományos pályája azonban igazában 1955-ben indul, amikor szakdolgozatából készít értékes földrajzi névtani dolgozatot „Földrajzi nevek Gacsályból" címmel (Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae. Bp., (1955) Tom II. 55–59).

Munkássága rendkívül kiterjedt, kezdetben azonban elsősorban nyelvjárástani és (előbb földrajzi, majd tulajdon-) névtani kérdésekkel foglalkozott.

A szamosháti *-fele* toldalék használatának és jelentésfejlődésének kérdései izgatták (MNyj. 3: 35–51). Ebben a dolgozatában Csűry Bálint idevágó eredményeinek felülvizsgálatával és pontosabbá tételével járul hozzá a kérdés tisztázásához, de rendkívül alapos tanulmányt szentel a szamosháti nyelvjárás egyik érdekes hangtani jelenségének (Csűry-féle, szamosháti *ë* fonológiai értékeléséhez: MNyj. 4: 101–5). Sebestyén Árpád — Demével szemben — itt azt bizonyítja, hogy az nem egyéb, mint a köznyelvi *é* egyik típusának realizációja. Természetesen nemcsak szülőföldjének táji nyelvhasználata érdekli, hanem más területeké, sőt általánosabb nyelvjárástani problémák is (Egy tájnyelvi atlasz tervéről: MNyj. 8: 83–92; Jegyzet néhány kárpátaljai tájszóhoz: MNyj. 19: 53–6; Hajdúszoboszló nyelvjárásának jellemzése: Hajdúszoboszló monográfiája. Szerk. Dankó Imre. Hajdúszoboszló, 1975. 599–637; Oktassunk-e nyelvjárástant az egyetemen?: Dialektológiai szimpozion. VEAB Értesítő 1982. II, 89–93; Egy elvetélt tájatlasz tanulságaiból: Dialektológiai szimpozion. uo. 193–7; Újabb lehetőségek, feladatok és módszerek nyelvjáráskutatásunkban: MNy. 83: 507–516 stb.).

Számos dolgozata foglalkozik a földrajzi- és tulajdonnevek kérdéseivel. Igen korán, szakdolgozatának némi átformálásával készül el a „Földrajzi nevek Gacsályban" című cikke, melyet később még igényesebb tanulmányok követnek, tisztázva a tulajdonnevek és földrajzi nevek azonos és eltérő, illetve a tulaj-

donnevek alapvető jelentéstani sajátságait (Tulajdonnevek és földrajzi nevek: A Nyíregyházi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. 2. kötet. Nyíregyháza, 1968. 256–61; A tulajdonnevek jelentéstanához: Névtudományi előadások. Bp., 1970. NyudÉrt. 70. sz. 302–7). Néhány más dolgozatában a dűlőnevek sorsáról, a földrajzi nevek helyesírásáról, illetve a kéziratos térképek névtudományi hasznosításáról tesz szóvá megszívlelendő gondolatokat. Kálnási Árpáddal együtt „A csengeri járás földrajzi nevei" címmel teszi közzé tágabb szülőföldjének évtizedeken át gyűjtött gazdag helynévanyagát (Debrecen, 1993. 549 lap).

A névutók beható tanulmányozása egyre inkább a szótan, a szintagmatika és a mondattan felé terjeszti ki érdeklődését.

Alaktani jellegű a „Tanítani ~ tanitni (Az *-ít* képzőt követő kötőhangzó eltűnéséről)" című tanulmánya (MNyj. 4: 37–48), melyben tisztázza a köznyelvi, tőséghangzós igealakok fejlődésének útját, s szembeállítja vele a szamosháti nyelvjárásban és a máshol előforduló tőséghangzó nélküli formákat. A magyar szintagmarendszer és a mondattan több fontos kérdése is szóbakerül. „A magyar szintagmarendszer néhány kérdéséről" című cikkében (Bp., 1967. NytudÉrt. 58. sz. 191–5) felhívja a figyelmet arra, hogy nyelvtörténeti kutatásainknak az a része, amely nem bővítmény v i s z o n y o k a t, hanem bővítmény m o n d a t r é s z e k kiformálódását keresi, az egyszavas mondatok egymásra következő sorozatából indul ki, s úgy jut el a tárgy, határozó, jelző mondatrész eredetének megmagyarázásához. Elképzelhető azonban — folytatja Sebestyén Árpád — egy másik lehetőség is: az, hogy a bővítményszintagma előzményét a kéttagú mondatnak mint egységes egésznek egy másik mondat egyik elemeként való felhasználásában keressük (NytudÉrt. 58. sz. 192). Nagyszerű fejtegetéseket olvashatunk tőle továbbá a határozószók tipológiájáról, a magyar időhatározószók jelentéstanáról, a prepozíciók Sylvester-féle meghatározásáról stb. Mindezek a cikkek alapos elemzéseket nyújtanak a kérdéses témákban és fontos elméleti kérdéseket tisztáznak.

Kutatásainak talán legértékesebb része a névutókkal kapcsolatos munkássága. A magyar nyelv névutórendszere (Bp., 1965) nemcsak a hazai, hanem a nemzetközi finnugrisztikai kutatásoknak is egyik igen értékes darabja. Tulajdonképpen egyik finnugor nyelvnek a névutóiról sincs még összefoglaló áttekintés sem (de l. mégis: Károly Rédei (Radanovics): Die Postpositionen im Syrjänischen unter Berücksichtigung des Wotjakischen. Alingu. 13: 406–9), nemhogy egy ilyen rendszeres, igen bő és változatos szövegeken alapuló, magas elméleti szinten megírt, a teljesség igényének is eleget tevő monográfiát találnánk.

A korábbiaknál jobb névutómeghatározást ad a szerző, kifejtve, hogy „a n é v u t ó a nem tartalmas jelentésű álszók (alakszók, formaszók, segédszók)

osztályába, azon belül a viszonyszók csoportjába tartozó ragozhatatlan szófajta, mely a mondatban a határozós szintagma határozó tagjához kapcsolódva annak a meghatározotthoz fűződő speciális viszonyát jelöli" (i. m. 8–9). Ez a meghatározás a korábbiakhoz képest részletezőbb és több szempont érvényesítésén alapul. Ez után megpróbálja elhatárolni a névutót rokonaitól: a ragtól, a határozószótól, az igekötőtől és a ragos határozótól. Később a névutók belső tagolódását vizsgálja. A szerző hatalmas adatmennyiségen dolgozott. Az adatokat a 20. századi különféle műfajú szövegekből gyűjtötte. Minden névutót külön szócikkben tárgyal. Ezek a szócikkek a kérdéses névutóra vonatkozó irodalom ismeretében, de azok kritikai felhasználása alapján készültek. Igen értékes fejezete a könyvnek „A névutós szerkezet keletkezése" című rész, melyben a szerző a névutózással mint a nyelv szerkezeti vonásával, a szintagmák és a névutós kapcsolatok összefüggésével rendkívül fontos kérdéseket tárgyal, amelyek általános nyelvészeti szempontból is számottevőek. Lényeges elméleti tanulságot fogalmaz meg, amikor kifejti, hogy a magyar névutók nagy része birtokos szerkezeti előzményből alakult névutós kapcsolattá, de kifejlődhetett más jelzős szerkezetből is, továbbá határozós, szórványosan pedig alanyos, újabban tárgyas szerkezetből és értelmező funkciójú határozós kapcsolatból is. Kitér a névutóvá válás folyamatára, a névutóvá válás jelentéstani vonatkozásaira és a névutók mondatbeli, illetve szófaji stb. kérdéseinek vizsgálatára (vö. Jakab László: MNyj. 12: 160). Ez a kötet a magyar nyelvtudomány nagy nyereségének tekinthető mai szemmel nézve is, s csak sajnálhatjuk, hogy a tipológia és a finnugor mondattan egyes kérdései iránt érdeklődő kutatók nem olvashatták, nem olvashatják mind a mai napig idegen nyelven az utóbbi évtizedek magyar nyelvtudományi monográfiáinak egyik legjelesebbikét. A könyv ma is időszerű és korszerű, mind elméleti, mind módszertani szempontból.

Természetesen hibát követnénk el, ha nem említenénk meg, hogy Sebestyén Árpád profeszszor úr a névutókról számos más (összesen mintegy tizenhat) tanulmányt is közölt itthon (A *névutó* műszóról: MNy. 56: 98–101; A névutók mivoltáról és keletkezéséről: Nyelvtani tanulmányok. Bp., 1961. 80–101; Egy névutótípusról: NytudÉrt. 40. sz. 314–9 stb.) és külföldön (Über das ungarische Postpositionsystem: FUF. 31: 268–87; Zur Frage der Grammatikalisierung der Postpositionen im Ungarischen: Congressus Quintus Int. Fenno-Ugristarum. Turku, 1980. 109 stb.). S jól tudjuk, hogy a névutókat tárgyaló monográfia és az imént is idézett cikkek a magyar nyelvtudomány hírnevét is emelték a tudományos világban. Mi sem természetesebb, hogy várjuk a folytatást, az e tárgykörben készülő újabb összegzést.

Kutatói munkásságának igen jelentős területe a nyelv ápolása, a nyelvművelés ügyének szolgálata. Rendkívül széleskörű munkát végzett elsősorban saját működése színhelyén, Hajdú-Bihar megyében. Felvállalta a Hajdú-bihari Napló nyelvművelési rovatának vezetését, a TIT Hajdú-Bihar megyei nyelvhelyességi

rendezvényeinek szervezését és összefogását. Ezt a munkát óriási elszántsággal, felelősségtudattal és nagy szakértelemmel végezte. Előadásai és a helyi sajtóban megjelent cikkei szellemes, frappáns termékei a szakmának. Dicsőségére válhatna bárkinek, aki a nyelvhelyesség ügyét szeretné szolgálni. Minden cikke egy nagyobb összefüggés része, a nyelvi nevelés egészét szolgálja. De ugyanakkor arra is példát mutat, hogyan kell a nyelvvel, a fogalmazással, a stílussal bánni. Megmutatja a gyakorlatban is, hogy mennyire ura tud lenni a színes, de ugyanakkor pontos, adekvát nyelvhasználatnak. Nyelvművelő munkássága annyira széleskörű, hogy szinte lehetetlen lenne valamiféle átfogó vagy pláne részletekbe menő elemzést nyújtani róla. Elég talán, ha megemlítjük, hogy mintegy 230 nyelvhelyességi cikket írt. Ezek azonban minden rövidségük ellenére is imponáló problémalátásról tanúskodtak, találó, időszerű és fontos kérdésekről szóltak. Csak örülhetünk annak, hogy ezek a cikkek önálló kötetekké álltak össze, így szolgálva a magyar nyelvművelés igaz ügyét helyben és országosan (Buktatók és fogódzók mindennapi nyelvhasználatunkban. Debrecen, 1977. 135 lap; Értsünk szót! Debrecen, 1994. 220 lap).

Egyik cikkében ő maga is megemlíti, hogy téved, aki azt hiszi, könnyű műfaj a nyelvhelyességi jellegű fejtegetések, eszmefuttatások megírása. Ha valaki, akkor ő nyilván jól tudja ezt, hiszen munkásságának eléggé jelentős részét szánta az ide tartozó problémák tisztázására, a mai nyelvi jelenségek nyelvhelyességi szempontból való értékelésére. Úgy kell véleményt mondania a cikkírónak, hogy annak élőnyelvi vagy írott szövegbeli adatolt háttere legyen, hogy valóban érezze az olvasó: segítséget kapott saját nyelvhasználatának megítéléséhez, nem pedig feddést vagy kioktatást. Másrészt az olvasónak éreznie kell, hogy a szerző az éppen időszerű és teljesen friss adatok, bőséges példaanyag alapján elemzi a nyelvi visszásságokat és mond ítéletet világos okfejtéssel az éppen tárgyalt kérdésről. A nyelvi tények és azok nyelvhelyességi megítéléséhez nagyon is tájékozottnak kell lennie a cikkírónak a nyelvtörténetben, a nyelvjárások kérdéseiben, a szociolingvisztikában, az általános nyelvészetben. Sőt ki kell tudni tapintania a jelen nyelvfejlődésének útját, hogy melyek azok a jelenségek, amelyeket bírálnia kell, de melyek azok, amelyek előre mutatnak s a nyelv fejlődéseként, az éppen kialakuló új jelenségek csíráiként értékelendők, ezért türelmet érdemelnek, esetleg követendők, még ha a beszélők egy része az esetleges (túlzott) purizmus jegyében nem is engedne szabad utat bizonyos nyelvi formáknak. Egyébként a kutató fejtegetései nem keltenének figyelmet, sőt téves irányba terelnék a beszélők nyelvhasználatát. Sebestyén Árpádot ezek a veszélyek nem fenyegetik. Nagy felelősséggel, igen alapos nyelvelméleti, nyelvtörténeti, nyelvhasználati és stilisztikai felkészültséggel tárgyal minden kérdést. Nála nincsenek nagy és kis témák, minden kérdés fontos, ha már nyelvhasználati, nyelvhelyességi látószögébe kerültek. A beszélők, az írással foglalkozók igényeit csak így lehet kielégíteni, csak így lehet őket is a gondos nyelvhasználat szükségességéről meggyőzni.

A témái szükségszerűen szerteágazóak, mint maga a nyelvhasználat is, de valamennyi cikke valós kérdéseket tárgyal nagy hozzáértéssel, érdekesen és mesteri fogalmazásban. A nyelvhelyességi írások címei önmagukért beszélnek (Szépen magyarul — szépen emberül; Fanti!; Hirdetés-nyelv; Más a *mintha*, mint a *mint ha;* Nyelvi provincializmus; Ne essünk eb*ben* a hib*ában!;* „A teteremfáját!"; Az *auto-* és az *autó;* „Szuper"-veszély; A bemondók nyelvére „kérem vigyázni"; Fogalmazási ficamok; Forró kutya stb.), találó címek „találó tálalásban" — mondhatnánk tréfásan. A nyelvművelő cikkek legnagyobb része a Hajdú-bihari Naplóban jelent meg, tehát eléggé nagy közönség követhette a tanulságos fejtegetéseket. Néhány más eszmefuttatása általánosabb nyelvészeti-nyelvtudományi kérdéseket is érint, s nemcsak az általa mindig is rendkívül fontosnak tartott iskolai anyanyelvi nevelés konkrét gondjairól és feladatairól értekezik, hanem egy-egy nyelvi hiba, visszásság stb. tárgyalásától eltérő általánosabb kérdéseket is megvizsgál (Anyanyelv és közművelődés napjainkban, Nyelv és társadalom, A nyelvi szemétről és az eufémizmusról, Napjaink példátlan méretű idegenszóhasználata, Szleng a sajtóban és a közéletben, Gondolatok a népnyelvről és a nemzetről stb.).

Nagyon sok időszerű kérdést is szóba hoz, például a reklámok nyelvének túlkapásait, találó vagy félre sikerült nyelvi formáit (Rímes reklám, Rímes (rémes) reklám stb.) tárgyalja a sajtó hasábjain. Megszívlelendő tanácsokat ad a sajtóban az utcanevekkel, a névtan egyes kérdéseivel kapcsolatban is (Utcák, nevek, utcanevek; Országnevek melléknévi származékai; Szálloda *„Ungvárott"*, temető *„Csekén";* Eltűnő megyenevek; Megyei városi névnehézségek; Dűlőneveink védelmében; A nevek csapdája stb.).

Külön szólnunk kell az írói nyelvvel, a belső nyelvtípusokkal, a nyelvváltozatokkal kapcsolatos igényes dolgozatairól is. „A tájnyelv mint stíluseszköz Móricz Zsigmond műveiben" (MNyj. 18: 9–39), illetve „A versnyelv néhány jellemzője Tóth Árpád lírájában" (Irodalomtörténet. 1968/4: 796–836), valamint Rózsa Sándor „a tájszólás kátyujában"? (Alföld 23/1 (1972): 53–58) vagy a „Táj, nyelv, ember — egy Móricz-regény tükrében" (ÉA. 13/2–3. 1988) stb. tanúsítják a szerző sokoldalúságát és nyelvi-stilisztikai érzékenységét, kitűnő nyelvi és irodalmi elemző készségét.

Érdeklődéssel követte a nyelvváltozatok kérdéskörét is. Idevágó tanulmányai problémalátásának és rendszerező készségének fényes bizonyítékai („A nyelv területi tagolódása és társasadalmi rétegződése" témakör tantervi helyzetéről. Nyr. 105: 319–28; A belső nyelvtípusok néhány kérdéséről: A magyar nyelv rétegződése. Bp., 1988. 108–19); A nyelv rétegződéséről, a szociolingvisztikai szemléletmódról: MNyTK. 189. sz. 42–48 stb.). A szociolingvisztikai szempontokat nem egy helyen juttatja érvényre tanulmányaiban (A nyelv rétegződéséről, a szociolingvisztikai szemléletmódról: MNyTK. 189. sz. 42–48; Katonai nyelv a

nyelvrétegek sorában: Nyelvvédelem — honvédelem. Bp., 1990. 25–32; A szociolingvisztika elemei Csűry Bálint népnyelvkutató iskolájában: MNyj. 28–29: 47–65).

Kiterjedt tudományos munkásságát bizonyítja, hogy a fentiekben említetteken kívül értékes tanulmányokat szentelt a mutatónévmások anaforikus használatának (Nyr. 83: 464–70), az egykori Debreceni Grammatikának (Kétszázéves a „Debreceni Grammatika": MNyj. 34: 21–41), mindig is szívügyének tekintette az iskolai anyanyelvi nevelést (Az iskolai anyanyelvi nevelés a művelődés szolgálatában: MNy. 76: 24–33; A szatmári nép nyelve és a pedagógusok hivatása: Új utakon. Mátészalka, 1959. 193–7 stb.).

Ismertetéseivel, kritikáival, nyelvjárási szövegközléseivel, nekrológjaival is színesítette tudományos munkásságát, pontosságával, figyelmességével szolgálva az arra érdemes ügyet.

Az ő igényes szerkesztői tevékenységének is eredménye a Magyar Nyelvjárások színvonalas évkönyvvé (folyóirattá) válása, melynek szerkesztésében mintegy harminc éve vesz részt, az utóbbi több mint tíz évben felelős szerkesztőként. A Magyar Nyelv szerkesztőbizottságának tagjaként is kamatoztatja szakértelmét, hosszú évek szerkesztői tapasztalatait.

Sebestyén Árpád munkássága azonban korántsem irányult csupán a tudományos munkára. Egyetemi pályafutása alatt az általános, de különösen a magyar nyelvtudománynak szinte minden ágát, területét tanította: nyelvjárástant, névtant, leíró magyar hangtant, beszédtechnikát, alak- és mondattant, nyelvművelést és szövegtant. A debreceni egyetem kis létszámú tanszéke nem engedte meg még az átlagos mértékű, tudományterületenkénti szakosodást sem az oktatásban, így a nyelvtudomány legkülönfélébb területeit kellett tanítania. Sebestyén Árpád órái soha nem mutatták azonban, hogy ezt kényszernek érezte volna, sőt talán sokszínű kutatói alkatát még nyitottabbá tették az oktatási feladatokból adódó kötelezettségek. Órái a legfrissebb tudományos ismeretek felhasználásával váltak színvonalasakká, érdeklődést keltőkké a hallgatóság szemében. Az órán kívül is szívesen foglalkozott hallgatóival, bárki (levelező hallgató, doktorandus, általános vagy középiskolai tanár, postgraduális képzésben részt vevő stb.) bármikor fordulhatott hozzá tudományos, oktatási vagy akár egyéni problémáival. Oktató-nevelő munkáját a mély humánum, a megértés és a feltétlen igényesség jellemezte.

A külföldi kapcsolatteremtésben tanszékvezetőként arra törekedett, hogy elsősorban a szomszédos államok egyetemi magyar tanszékeivel építsen ki jó együttműködést. Hosszabb külföldi úton az ungvári egyetemen járt vendégoktatóként 1969–70-ben. Rövidebb szakmai utakon Finnországban (1964), Lengyel-

országban (1967), Jugoszláviában (1971), Ausztriában (1975) fordult meg, illetve részt vett és előadást tartott a külföldi finnugor kongresszusokon is (Tallinnban, Sziktivkarban, Helsinkiben, Jyväskyläben stb.) vagy más alkalmakkor épített tudományos kapcsolatokat (Lublinban, Berlinben, Kolozsváron, Varsóban, Londonban).

Emberként, tanárként, tanszékvezetőként és kollégaként is a feltétlen jóindulat, a dolgok igazságos, korrekt és demokratikus szellemű megítélése vezette minden tettében, még akkor is, ha ő nem éppen ilyen bánásmódot tapasztalt is olykor saját személye iránt. Hálásak lehetnek mindazok, akik a közelében vagy vele együtt dolgozhattak. Sebestyén Árpád nagyszerű tanáregyéniség. Előadásaival, szemináriumaival magyar szakos tanárgenerációk sorát indította el a pályáján. Számos szakdolgozót, záródolgozatot író hallgatót, doktorandust, kandidátusjelöltet vezetett vagy támogatott tanácsaival maximális odaadással. Nem egy tanítványát irányította a nyelvtudomány felé, s lett belőlük jelentős tudós vagy nagyszerű anyanyelvtanár. Ezt a munkáját ma is nagy hozzáértéssel és örömmel folytatja a debreceni egyetemen és más felsőfokú intézményben a hallgatóság, a doktorandusok nagy megelégedésére.

Úgy gondolom, elégedetten tekinthet vissza pályájára. Megfelelt még azoknak a szigorú követelményeknek is, amelyeket mindig ő állított a legmagasabbra maga elé. Az oktatás, a kutatás területén kiemelkedően magas színvonalú munkát végzett, de emberi élete is a teljes harmónia jegyében telt, és reméljük: telik is még hosszú-hosszú éveken át az egyetemi hallgatók, a doktorandusok, a vele együtt dolgozó tanárok, kollégák, barátok és szeretett családja körében. Gratulálunk és további sikeres munkát, töretlen alkotó kedvet, sok boldogságot és jó egészséget kívánunk az évforduló alkalmából.

NYIRKOS ISTVÁN

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 17–40

DEBRECEN
1999.

Sebestyén Árpád tudományos és publicisztikai munkássága

1951

1. Gabonacséplés régen és ma. (Gacsály, Szatmár megye): Magyar Nyelvjárások 1: 269–70.

1955

2. Földrajzi nevek Gacsályból: Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae. Tom. II. (1955) Bp., 55–69.
3. Készülő nyelvatlaszunkhoz (Megjegyzések A „Magyar Nyelvatlasz munkamódszere" című tanulmánygyűjteményhez): Magyar Nyelvőr 79: 462–5.

1956

4. A *-fele* toldalék szamosháti használatának és jelentésfejlődésének kérdéséhez: Magyar Nyelvjárások 3: 35–51.
5. Komjáthy István: Mondák könyve: Alföld 7/3: 128–30.
6. Nyelvjárási gyűjtők képzése a debreceni egyetemen: Magyar Nyelvjárások 3: 193–5.

1957

7. *Tanítani ~ tanitni* (Az *-ít* képzőt követő kötőhangzó eltűnéséről): Magyar Nyelvjárások 4: 37–48.
8. A Csűry-féle, szamosháti *ë* fonológiai értékeléséhez: Magyar Nyelvjárások 4: 101–5.
9. Deme László: Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái: Magyar Nyelvőr 81: 342–7.

1958

10. Igen [szófejtés]: Magyar Nyelv 54: 61–68.
11. Hogyan *fázott* Arany János?: Magyar Nyelvőr 82: 491–2.
12. Bálint Sándor: Szegedi szótár I–II.: Nyelvtudományi Közlemények 60: 498–502.

1959

13. A mutató névmások anaphorikus használatához: Magyar Nyelvőr 83: 464–70.
14. A népi kendermunka Gacsályban: Magyar Nyelvjárások 5: 102–25.

1960

15. Névutórendszerünk főbb kérdései (Kandidátusi értekezés tételei). Bp., 1960. 12 lap.
16. A *névutó* műszóról: Magyar Nyelv 56: 98–101.
17. Egy s más az élő dűlőnévanyagról: Névtudományi vizsgálatok (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi konferenciája. 1958). Szerk. Pais Dezső közreműködésével Mikesy Sándor. Bp., 1960. 82–5.
18. Nyelvjárási szövegek Nagyivánból. (Szolnok megye): Magyar Nyelvjárások 6: 150–5.
19. Végh József: Őrségi és hetési nyelvatlasz: Magyar Nyelvőr 84: 238–44.
20. A szatmári nép nyelve és a pedagógusok hivatása: Új Utakon (Mátészalka) 1960/1: 193–7.

1961

21. A névutók mivoltáról és keletkezéséről: Nyelvtani tanulmányok. Szerk. Sulán Béla. Bp., 1961. 89–101.
22. Nyelvművelő irodalmunk 1945-től 1960-ig: Magyar Nyelv 57: 108–19; 250–7; 367–77.
23. A nyelvművelés kérdéseiről: Alföld 12/1: 142–5.
24. Megalakult a Magyar Nyelvtudományi Társaság debreceni csoportja: Magyar Nyelv 57: 383–6.

1962

25. Egy tájnyelvi atlasz tervéről: Magyar Nyelvjárások 8: 83–92.
26. Felix J. Oinas: The Development of Some Postpositional Cases in Balto-Finnic Languages: Nyelvtudományi Közlemények 64: 388–90.
27. Papp László: Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában: Magyar Nyelvjárások 8: 166–70.
28. Hirdetésnyelv: Hajdú-Bihari Napló 1962. márc. 11.
29. Fanti!: Hajdú-Bihari Napló 1962. ápr. 8.
30. A Pygmalion nyelvi kérdéseiről: Hajdú-Bihari Napló 1962. máj. 20.
31. Csibetáp, tojótáp, marhatáp: Hajdú-Bihari Napló 1962. máj. 27.
32. Birtokos bonyodalmak: Hajdú-Bihari Napló 1962. jún. 17.
33. Egy „fő" könyvelő: Hajdú-Bihari Napló 1962. jún. 24.
34. Más a *mintha*, mint a *mint ha*: Hajdú-Bihari Napló 1962. júl. 8.
35. Nyelvi provincializmus: Hajdú-Bihari Napló 1962. júl. 22.
36. Ne essünk eb*ben* a hibá*ban*!: Hajdú-Bihari Napló 1962. szept. 16.
37. „A teremfáját!": Hajdú-Bihari Napló 1962. okt. 7.

1963

38. Egy névutótípusról: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. Ligeti Lajos és Pais Dezső közreműködésével szerkesztette Benkő Loránd. (Nyelvtudományi Értekezések 40. sz.) Bp., 1964. Akadémiai Kiadó. 314–9.

39. Folke Hedblom: The Tape Recording of Dialect for Linguistic Sound Archives (Some experiences and views connected with recording work in Sweden): Magyar Nyelvjárások 9: 145–8.
40. Károly Rédei (Radanovics): Die Postpositionen im Syrjänischen unter Berücksichtigung des Wotjakischen: Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae 13: 406–9.
41. Szöknek a kutak?: Hajdú-Bihari Napló 1963. máj. 9.
42. Germanizmusok: Hajdú-Bihari Napló 1963. jún. 2.
43. Dicsekedhető: Hajdú-Bihari Napló 1963. jún. 9.
44. Hangsúlytalansági állapot: Hajdú-Bihari Napló 1963. jún. 16.
45. Rímes reklám: Hajdú-Bihari Napló 1963. jún. 23.
46. „Kívánok!": Hajdú-Bihari Napló 1963. júl. 14.
47. Bárczi Géza: A magyar nyelv életrajza: Hajdú-Bihari Napló 1963. aug. 11.
48. Hozzászólás: Hajdú-Bihari Napló 1963. aug. 19.
49. Idő-zavar: Hajdú-Bihari Napló 1963. szept. 8.
50. Aki, ami, amely: Hajdú-Bihari Napló 1963. szept. 29.
51. Labor, trafó, magnó: Hajdú-Bihari Napló 1963. nov. 3.
52. Inkább, kevésbé: Hajdú-Bihari Napló 1963. nov. 10.
53. Az *auto-* és az *autó*: Hajdú-Bihari Napló 1963. nov. 24.
54. Décé?: Hajdú-Bihari Napló 1963. dec. 1.

1964

55. Szövegek Gacsályból: Magyar Nyelvjárások 10: 131–5.
56. Papp László: Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika: Magyar Nyelvjárások 10: 123–6.
57. Hová menjünk szórakozni?: Hajdú-Bihari Napló 1964. márc. 8.
58. Dühös sorok: Hajdú-Bihari Napló 1964. ápr. 4.
59. Együtt járnak...: Hajdú-Bihari Napló 1964. ápr. 26.
60. Miért nem tartjuk be a határidőt?: Hajdú-Bihari Napló 1964. máj. 17.
61. Hétvégi ház: Hajdú-Bihari Napló 1964. jún. 21.
62. Kisbetű, nagybetű: Hajdú-Bihari Napló 1964. jún. 28.
63. Téves kapcsolás: Hajdú-Bihari Napló 1964. júl. 5.
64. Divatos versek: Hajdú-Bihari Napló 1964. aug. 9.
65. Irányzavar: Hajdú-Bihari Napló 1964. aug. 20.
66. Hány iskolája van?: Hajdú-Bihari Napló 1964. aug. 30.
67. Mi kék?: Hajdú-Bihari Napló 1964. szept. 20.
68. Ne keverjük össze!: Hajdú-Bihari Napló 1964. szept. 27.
69. Egyik legkisebb bosszúságom: Hajdú-Bihari Napló 1964. okt. 18.

1965

70. A magyar nyelv névutórendszere. Bp., 1965. Akadémiai Kiadó, 254 lap. — *Ism.* Jakab László: Magyar Nyelvjárások 12 (1966): 159–62.
71. Mutató a Magyar Népnyelv I–VI. és a Magyar Nyelvjárások I–X. köteté-

hez: Magyar Nyelvjárások 11: 107–93 = A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 46. sz. Debrecen, 1965. 87 lap.

72. Über das ungarische Postpositionssystem: Finnisch-ugrische Forschungen 31: 268–87.

73. Az önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtők szegedi találkozója: Magyar Nyelvőr 89: 417–21.

74. Látszólag mindegy: Hajdú-Bihari Napló 1965. júl. 4.

75. Értem?: Hajdú-Bihari Napló 1965. aug. 1.

76. Kombájnos, kombájnol, kombájnolás: Hajdú-Bihari Napló 1965. szept. 19.

77. „Ennyi sok": Hajdú-Bihari Napló 1965. okt. 3.

78. „Szuper"-veszély: Hajdú-Bihari Napló 1965. okt. 10.

79. A bemondók nyelvére „kérem vigyázni!": Hajdú-Bihari Napló 1965. okt. 17.

80. „Én úgyan szeretlek...": Hajdú-Bihari Napló 1965. nov. 21.

1966

81. „Elragadtak a lovak": Magyar Nyelvőr 90: 445–6.

82. Ez is suksük nyelv!: Hajdú-Bihari Napló 1966. jan. 16.

83. Fogalmazási ficamok: Hajdú-Bihari Napló 1966. jan. 23.

84. Apropó: Hajdú-Bihari Napló 1966. márc. 6.

85. Hogyha — hogy ha: Hajdú-Bihari Napló 1966. márc. 13.

86. Isztambul: Hajdú-Bihari Napló 1966. márc. 27.

87. Új nyelvi járvány?: Hajdú-Bihari Napló 1966. ápr. 24.

88. Nemzetek, országok: Hajdú-Bihari Napló 1966. júl. 3.

89. Névelős nehézségek: Hajdú-Bihari Napló 1966. dec. 3.

1967

90. A magyar szintagmarendszer néhány kérdéséről: A magyar nyelv története és rendszere (A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai). Szerk. Imre Samu és Szathmári István. (Nyelvtudományi Értekezések 58. sz.) Bp., 1967. Akadémiai Kiadó. 191–5.

91. Újabb eredmények és feladatok földrajzinév-kutatásunkban: Magyar Nyelvjárások 13: 29–55 = A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 47. sz. Debrecen, 1967. 27 lap.

92. Sven Benson: Südschwedischer Sprachatlas 1.: Magyar Nyelvjárások 13: 127–9.

1968

93. Tulajdonnevek és földrajzi nevek: A Nyíregyházi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. 2. kötet. (Acta Academiae Pedagogicae Nyíregyháziensis. Tom. 2.) Nyíregyháza, 1968. 256–61.

94. Hozzászólás „Az alkalmazott nyelvészet helyzete Magyarországon" c. elő-

adáshoz: Általános nyelvészetünk helyzete (Az alkalmazott nyelvészet helyzete Magyarországon. A debreceni nyelvészaktíva ülésének előadásai és felszólalásai). Szerk. Imre Samu. Bp., 1968. 182–5.

95. Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I.: Magyar Nyelvjárások 14: 92–4.
96. Búcsú Sulán Béltól: Magyar Nyelv 64: 505–6.
97. Jordán: Hajdú-Bihari Napló 1968. jan. 7.
98. De azonban: Hajdú-Bihari Napló 1968. febr. 4.
99. Utca, útja, út…: Hajdú-Bihari Napló 1968. márc. 17.

1969

100. Szathmári István: Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk: Magyar Nyelvjárások 15: 113–7.
101. A KLTE Fonetikai Laboratóriumáról: Korszerű Nyelvoktatás. (Felsőoktatási pedagógiai tanulmányok.) Bp., 1969. 40–7.
102. Ez alapján: Hajdú-Bihari Napló 1969. jún. 28.
103. Játsztam: Hajdú-Bihari Napló 1969. júl. 6.
104. Hány iskolája van?: Kárpáti Igaz Szó (Ungvár). 1969. szept. 24.
105. Téves kapcsolás: Kárpáti Igaz Szó (Ungvár). 1969. okt. 1.
106. Uzshorodi szószedet: Kárpáti Igaz Szó (Ungvár). 1969. nov. 5.
107. Megjegyzés a ragozásról: Kárpáti Igaz Szó (Ungvár). 1969. nov.12.
108. Kárpátontúli szószedet I.: Kárpáti Igaz Szó (Ungvár). 1969. dec. 3.
109. A magyar nyelv névutórendszeréről: Kárpáti Igaz Szó (Ungvár). 1969. dec. 10.
110. Kárpátontúli szószedet II.: Kárpáti Igaz Szó (Ungvár). 1969. dec. 21.

1970

111. A tulajdonnevek jelentéstanához: Névtudományi előadások (II. névtudományi konferencia. Budapest, 1969). Szerk. Kázmér Miklós és Végh József. (Nyelvtudományi Értekezések 70. sz.) Bp., 1970. Akadémiai Kiadó. 302–7.
112. Zur Typologie der Adverbiem der ungarischen Sprache: Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum. (Tallinnae habitus 17.–23. VIII.1970). Tallinn. 1970. Thesen I. 160.
113. A Magyar Nyelvjárások Atlasza I. rész: Magyar Nyelvjárások 16: 103–6.
114. Előszó: Studium I. (Diákköri Füzetek IV.) (Acta Iuvenum Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae). Debrecen, 1970. 7–9.
115. Irányzavar: Kárpáti Igaz Szó (Ungvár). 1970. jan. 4.
116. Kárpátontúli szószedet: Kárpáti Igaz Szó (Ungvár). 1970. jan. 21.
117. Magyar nyelvatlaszok: Kárpáti Igaz Szó (Ungvár). 1970. febr. 8.
118. Beszédműveltség: Hajdú-Bihari Napló 1970. jún. 21.
119. Anyanyelvünk: Kárpáti Igaz Szó (Ungvár). 1970. júl. 11.
120. Országnevek melléknévi származékai: Hajdú-Bihari Napló 1970. nov. 15.

121. A szegény kis *felé* panaszai: Hajdú-Bihari Napló 1970. nov. 22.
122. A kétkezi dolgozó szülők gyermekeinek helyzete a KLTE Bölcsészettudományi Karán: Felsőoktatási Szemle 19 (1970. jan.): 16–25.

1971

123. Földrajzi neveink helyesírásához: Magyar Nyelvjárások 17: 159–72.
124. Rímes (rémes) reklám: Hajdú-Bihari Napló 1971. jan. 10.
125. Felhívom a figyelmet: Hajdú-Bihari Napló 1971. febr. 7.
126. Hiperkorrekt ragozás: Hajdú-Bihari Napló 1971. febr. 28.
127. Aerodinamikus fékezés: Hajdú-Bihari Napló 1971. márc. 7.

1972

128. Rózsa Sándor „a tájszólás kátyujában"?: Alföld 23/1: 53–8.
129. A tájnyelv mint stíluseszköz Móricz Zsigmond műveiben: Magyar Nyelvjárások 18: 9–39 = A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 50. sz. Debrecen, 1972. 31 lap.
130. A Magyar Nyelvjárások Atlasza II. rész: Magyar Nyelvjárások 18: 135–9.
131. Imre Samu: A felsőőri nyelvjárás: Magyar Nyelvjárások 18: 149–52.
132. Imre Samu: A mai magyar nyelvjárások rendszere: Magyar Nyelvőr 96: 484–9.

1973

133. Jegyzet néhány kárpátaljai tájszóhoz: Magyar Nyelvjárások 19: 53–6.
134. Mező András–Németh Péter: Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára: Magyar Nyelvjárások 19. 135–9.
135. Kálmán Béla köszöntése: Magyar Nyelvjárások 19: 3–4.
136. Hűtlenkedő állandó határozók: Hajdú-Bihari Napló 1973. máj. 19.
137. Mellesleg szólva: Hajdú-Bihari Napló 1973. máj. 21.
138. Mindent a szemnek?: Hajdú-Bihari Napló 1973. okt. 28.

1974

139. Nyelvtantanításunk az egyetemi felvételi vizsgák tükrében. (Módszertani segédanyagok 23. sz.) Debrecen, 1974. Hajdú-Bihar Megyei Tanács VB. Művelődésügyi Osztály Pedagógus Továbbképzési Intézete. 124 lap.
140. A magyar időhatározószók jelentéstanához: Jelentéstan és stilisztika (A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai). Szerk. Imre Samu, Szathmári István, Szűts László. (Nyelvtudományi Értekezések 83. sz.) Bp., 1974. Akadémiai Kiadó. 532–8.
141. Somogy megye földrajzi nevei: Somogy Néplap 1974. jún. 16.
142. Miről is van szó?: Élet és Tudomány. 1974. jan. 25. = Új anyanyelvi kaleidoszkóp. Szerk. Felde Györgyi, Grétsy László. Bp., 1980. Gondolat. 212.
143. Részéről: Élet és Tudomány. 1974. márc. 22. = Új anyanyelvi kaleidoszkóp. Szerk. Felde Györgyi, Grétsy László. Bp., 1980. Gondolat. 161.
144. Anyanyelv és közművelődés napjainkban: Hajdú-Bihari Napló 1974. ápr.

28.

145. A *tök* újabb hajtásai: Hajdú-Bihari Napló 1974. ápr. 28.
146. „Koromkrokodil": Hajdú-Bihari Napló 1974. ápr. 28.
147. Mit teszünk a kirakatba? Mi kerül a cégtáblára?: Hajdú-Bihari Napló 1974. ápr. 28.
148. Tudni való tudnivaló: Hajdú-Bihari Napló 1974. máj. = 17. Új anyanyelvi kaleidoszkóp. Szerk. Felde Györgyi, Grétsy László. Bp., 1980. Gondolat. 236.
149. A csökkenés nehézségei: Hajdú-Bihari Napló 1974. júl. 5. = Új anyanyelvi kaleidoszkóp. Szerk. Felde Györgyi, Grétsy László. Bp., 1980. Gondolat. 216.

1975

150. A magyar nyelv határozószavainak tipológiájához: Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum (Tallinnae habitus 17.–23. VIII.1970) Pars. I. Redegit: Valmen Hallap. Tallinn, 1975. Valgus. 685–8.
151. Hajdúszoboszló nyelvjárásának jellemzése: Hajdúszoboszló monográfiája. Szerk. Dankó Imre. Hajdúszoboszló, 1975. 599–637.
152. A csengeri járás földrajzi neveinek összegyűjtéséről: Csengeri Krónika. Szerk. Dankó Imre. Csenger, 1975. 325–32.
153. A Magyar Nyelvjárások Atlasza III. rész: Magyar Nyelvjárások 20: 133–7.
154. Teiszler Pál: A Nagykároly környéki magyar nyelvjárás magánhangzórendszere: Magyar Nyelvjárások 20: 140–4.
155. Somogy megye földrajzi nevei: Magyar Nyelvjárások 20: 146–50.
156. Bárczi Géza köszöntése: Magyar Nyelvjárások 20: 3–7.
157. Nyelv és társadalom: Hajdú-Bihari Napló 1975. ápr. 13.
158. Felújított öregek?: Hajdú-Bihari Napló 1975. ápr. 13.
159. Utcák, nevek — utcanevek: Hajdú-Bihari Napló 1975. ápr. 13.
160. Mit tehetünk? (Bárczi Géza: Nyelvművelésünk): Hajdú-Bihari Napló 1975. ápr. 13.
161. Bárczi Géza (1894. I. 9.–1975. XI. 7.): Hajdú-Bihari Napló 1975. nov. 16.
162. Az 1974–75. tanév oktató-nevelő munkájáról: KLTE Évkönyve 1974–75: 163–7.

1976

163. Gondolatok a sajtó nyelvéről (Vitaindító a Hajdú-Bihari Napló szerkesztőségében): Anyanyelv, közélet, műveltség... Összeállította és szerkesztette Sebestyén Árpád. Bp., 1976. TIT. 63–81 = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 7–20.
164. Búcsú Bárczi Gézától: Magyar Nyelv 72: 8–9.

1977

165. Buktatók és fogódzók mindennapi nyelvhasználatunkban. (Módszertani segédanyagok 40. sz.) Debrecen, 1977. Hajdú-Bihar Megyei Pedagógus Továbbképzési Intézet. 135 lap.
166. Szilágyi Ferenc: Csokonai dunántúli tájszógyűjtése: Magyar Nyelvjárások 21: 150–3.
167. Velcsov Mártonné: Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben: Magyar Nyelvjárások 21: 164–7.
168. Nemesné–Gálffy–Márton: Torjai szójegyzék: Magyar Nyelvjárások 21: 173–5.
169. Márton Gyula (1916–1976): Magyar Nyelvjárások 21: 177–9.
170. Búcsú Barla Gyulától: Magyar Nyelvjárások 21: 181–3.
171. In memoriam dr. Bárczi Géza: KLTE Évkönyve 1975–77: 98–101.
172. Hadd legyen „*per*"?: Hajdú-Bihari Napló 1977. ápr. 17. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 95.
173. *Ehhöz* mit szóljunk? Hajdú-Bihari Napló 1977. ápr. 17. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 167.
174. „Kis figyelmet kérek...": Hajdú-Bihari Napló 1977. ápr. 27. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 154–5.
175. „*Egy az egyben*...": Hajdú-Bihari Napló 1977. ápr. 28. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 79–80.
176. Anyanyelvünk fejlődése a felszabadulás óta: Hajdú-Bihari Napló 1977. júl. 10.
177. Az 1975–76. tanév oktató-nevelő munkájáról: KLTE Évkönyve 1975–77: 109–18.

1978

178. A Korunk Valósága nyelvművelő témái. Módszertani levél. Debrecen, 1978. 28 lap.
179. Módszertani levél a nyelvművelő ismeretek tárgyában. Debrecen, 1978. 12 lap.
180. A pedagógusok továbbképzésének néhány problémája: Pedagógiai Szemle 27: 417–9
181. Niektore problemy dokształcania nauczycieli w Węgierskiej Republice Ludowej: Rola nauczyciela w kształtowaniu osobowości młodego w rozwiniętym społeczeństwie socjalistycznym. Warszawa, 1978. 238–40.

1979

182. Névutóhasználatunk főbb sajátságairól: Magyar Nyelvjárások 22: 107–22.

183. Móricz Zsigmond és a tiszaháti nyelvjárás: Szabolcs-Szatmári Szemle 1979/2: 14–24 = Útmutató műelemző baráti köröknek. Összeállította és szerkesztette B. Porkoláb Judit. Bp., 1980. TIT. 132–152.

184. A Magyar Nyelvjárások Atlasza: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 31: 211–5.

185. Baj van-e a vezetés-sel?: Hajdú-Bihari Napló 1979. szept. 2. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 52–4.

186. Értsünk szót!: Hajdú-Bihari Napló 1979. szept. 2. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 21–22.

187. A választékosság okán?: Hajdú-Bihari Napló 1979. szept. 16. = Édes Anyanyelvünk 5/1 (1983): BII = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 175–6.

188. Telefontéma: Hajdú-Bihari Napló 1979. szept. 23. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 155–6.

189. Vajákos-e Vay Ákos?: Hajdú-Bihari Napló 1979. okt. 7. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 23–4.

190. Az egyszeri egyszerű ember: Hajdú-Bihari Napló 1979. okt. 21. = Édes Anyanyelvünk 5/3 (1983): 3 = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 69–70.

191. Szálloda *„Ungvárott"*, temető *„Csekén"*: Hajdú-Bihari Napló 1979. nov. 4. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 165–6.

192. Szondi két apródja: Hajdú-Bihari Napló 1979. nov. 11. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 37–8.

193. Még valami a Szondi két apródjához: Hajdú-Bihari Napló 1979. nov. 18. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 39–40.

1980

194. Az iskolai anyanyelvi nevelés a művelődés szolgálatában: Magyar Nyelv 76: 24–33.

195. Önálló szók névutóvá fejlődése a magyar nyelvben: : Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum (Turku 20.–27. VIII. 1980). Pars VI. Redegit: Osmo Ikola. Turku, 1980. Suomen Kielen Seura. 460–66.

196. Hozzászólás „A nyelvtan helye a magyar szakosok képzésében a felsőokta-

tásban" c. előadáshoz: A magyar nyelv grammatikája (A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai). Szerk. Imre Samu, Szathmári István, Szűts László. (Nyelvtudományi Értekezések 104. sz.) Bp., 1980. Akadémiai Kiadó. 127–31.

197. Zur Frage der Grammatikalisierung der Postpositionen im Ungarischen: Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum (Turku 20.–27. VIII. 1980). Pars II. Osmo Ikola. Turku, 1980. Suomen Kielen Seura. 109.
198. Alaptalan *„alapján"*: Hajdú-Bihari Napló 1980. jan. 13. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 176–7.
199. Az „ürügy" *ürügyén:* Hajdú-Bihari Napló 1980. jan. 27. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 178–9.
200. Valami mindig *„történik"*...: Hajdú-Bihari Napló 1980. febr. 10. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 71–3.
201. „CUKO": Hajdú-Bihari Napló 1980. márc. 16. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 62–4.
202. Rokonaink lettek — a lettek?: Hajdú-Bihari Napló 1980. ápr. 13. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 187–8.
203. Kordináljuk-e a koperációt?: Hajdú-Bihari Napló 1980. ápr. 27. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 42–3.
204. Örökzöldségek: Hajdú-Bihari Napló 1980. máj. 25. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 65–67.
205. Az „apropó" *apropóján*: Hajdú-Bihari Napló 1980. jún. 15. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 179–81.
206. Ép nyelv — ép nép (Lőrincze Lajos: Emberközpontú nyelvművelés): Hajdú-Bihari Napló 1980. jún. 29.
207. Kiknek van igaza? : Hajdú-Bihari Napló 1980. júl. 13.
208. Időpocsékolás: Hajdú-Bihari Napló 1980. aug. 3. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 161–2.
209. [Cím nélkül]: Hajdú-Bihari Napló 1980. szept. 14. = Illik tudni...: Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 150–1.
210. Forró kutya: Hajdú-Bihari Napló 1980. okt. 5.
211. Szélmalomharc?: Hajdú-Bihari Napló 1980. okt. 26. = Sebestyén Árpád:

Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 168–70.

212. Sorbaállás vagy sorban állás?: Hajdú-Bihari Napló 1980. nov. 7. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 170–2.
213. Névtelen levél? (Nagy Ferenc: Kriminalisztikai szövegnyelvészet): Hajdú-Bihari Napló 1980. nov. 30.
214. „*Hívójel*": Hajdú-Bihari Napló 1980. dec. 14. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 56–8.
215. Legyen-e *gördeszka*?: Hajdú-Bihari Napló 1980. dec. 25. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 54–5.
216. Az egyetemi doktori fokozat jelentőségéről [doktoravató beszéd]: KLTE Évkönyve 1979–80: 46–8.

1981

217. „A nyelv területi tagolódása és társadalmi rétegződése" témakör tantervi helyzetéről: Magyar Nyelvőr 105: 319–28. = Program az anyanyelvi nevelés továbbfejlesztésére. Szerk. Szende Aladár. Bp., 1986. 130–44.
218. Irodalmi nyelv és nyelvtani irodalom: Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum (Budapestini habitus 9.–15. Septembris 1975). Pars III. Redigit Gyula Ortutay. Bp., 1981. Akadémiai Kiadó. 169–74.
219. Nyelvjárási szövegek X. Szatmár keleti része; Szovjetunió (Nagyhódos, Nagygéc, Nagydobrony, Beregújfalu, Ura): Magyar Nyelvjárások 23: 189–206.
220. Új Magyar Tájszótár: Magyar Nyelvjárások 23: 165–9.
221. Penavin Olga: Szlavóniai (kórógyi) szótár I–III.: Magyar Nyelvjárások 23: 169–73.
222. B. Lőrinczy Éva: A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei: Magyar Nyelvjárások 23: 173–8.
223. Nyelvművelő kézikönyv: Hajdú-Bihari Napló 1981. jan. 11.
224. Híradás egy versenyről: Hajdú-Bihari Napló 1981. márc. 15.
225. *Sidó, Zabó, Zigány*: Hajdú-Bihari Napló 1981. máj. 17. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 117–8.
226. „Figyelj!?": Hajdú-Bihari Napló 1981. jún. 14. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 137–8.
227. Eltűnő megyenevek?: Hajdú-Bihari Napló 1981. jún. 28. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 132–4.

228. Magyarít — magyarán: magyaráz: Hajdú-Bihari Napló 1981. aug. 30. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 49–51.
229. Szó, beszéd, szóbeszéd: Hajdú-Bihari Napló 1981. szept. 13. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 45–6.
230. Baj van az *ajatollahokkal* — vagy *ajatollákkal*?: Hajdú-Bihari Napló 1981. okt. 11. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 28–9.
231. Debreceni magyar nyelvészeti napok: Hajdú-Bihari Napló 1981. nov. 7.
232. Gondolatok a csángók ürügyén: Hajdú-Bihari Napló 1981. nov. 15. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 188–90.
233. Ragozzam tovább?: Hajdú-Bihari Napló 1981. dec. 31. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 80–1.

1982

234. Oktassunk-e nyelvjárástant az egyetemen?: Dialektológiai szimpozion (Szombathely, 1981. március 25–27). (VEAB Értesítő 1982. II.) Veszprém, 1982. 89–93.
235. Egy elvetélt tájatlasz tanulságaiból: Dialektológiai szimpozion (Szombathely, 1981. március 25–27). (VEAB Értesítő 1982. II.) Veszprém, 1982. 193–7.
236. Nyelvjárási szövegek XI. Hajdúság (Hajdúszoboszló): Magyar Nyelvjárások 24: 149–55.
237. Kiss Jenő: Mihályi tájszótár: Magyar Nyelvjárások 24: 137–40.
238. Penavin Olga–Matijevics Lajos: Székely szójegyzék: Magyar Nyelvjárások 24: 140–2.
239. A szerkesztő előszava: Hagyományápolás és megújulás. Szerk. Sebestyén Árpád. Debrecen, 1982. 3–5.
240. Hagyományápolás és megújulás (Megnyitó szavak): Hagyományápolás és megújulás. Szerk. Sebestyén Árpád. Debrecen, 1982. 17–21.
241. Csűry Bálint sírjánál: Hagyományápolás és megújulás. Szerk. Sebestyén Árpád. Debrecen, 1982. 9–10.
242. *„Ezzel együtt"* — vagy enélkül?: Hajdú-Bihari Napló 1982. jan. 16. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 182–4.
243. A *apuci*, a *anyuci*: Hajdú-Bihari Napló 1982. febr. 6. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 40–1.
244. Adtál, uram, esőt, nincs köszönet benne!: Hajdú-Bihari Napló 1982. márc.

5. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 151–3.

245. „*Zakó*" szavunk a sportzsargonban: Hajdú-Bihari Napló 1982. ápr. 3. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 61–2.

246. *Olajütő:* Hajdú-Bihari Napló 1982. okt. 2. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 124–5.

247. Nyelv, leltári...: 1982. okt. 16. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 159–60.

248. *Kátyúzás*: Hajdú-Bihari Napló 1982. okt. 30. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 58–9.

249. [Cím nélkül]: Hajdú-Bihari Napló 1982. nov. 27. = Az *alkalom* szülöttei: Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 181–2.

250. Megyei városi névnehézségek: Hajdú-Bihari Napló 1982. dec. 24.

1983

251. A helyes magyarság kézikönyve (Nyelvművelő kézikönyv. Első kötet A–K): Magyar Nyelvőr 107: 41–7.

252. Vas megye földrajzi nevei: Vasi Szemle 37/2 (1983): 239–44.

253. Kálmán Béla hetvenéves: Nyelvtudományi Közlemények 85: 3–8.

254. Béla Kálmán — siebzig Jahre: Magyar Nyelvjárások 25: 19–26.

255. Kálmán Béla hetvenéves: Magyar Nyelvjárások 25: 5–19 = A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 52. sz. Debrecen, 1983. 14 lap.

256. Oldás és kötés: Hajdú-Bihari Napló 1983. febr. 12. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 47–8.

257. Írhatunk-e egy publicisztikát?: Hajdú-Bihari Napló 1983. márc. 19. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 89–90.

258. „Wywaras fiai, lányai": Hajdú-Bihari Napló 1983. dec. 10. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 128–9.

1984

259. A szerkesztő előszava: Kálnási Árpád: A fehérgyarmati járás földrajzi nevei. Debrecen, 1984. 3–4.

260. A logika csapdája: Hajdú-Bihari Napló 1984. febr. 4.

261. Dűlőneveink védelmében: Hajdú-Bihari Napló 1984. aug. 4. = Sebestyén

Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 131–2.

262. Az *átlagtól alacsonyabb* hőmérséklet?: Hajdú-Bihari Napló 1984. aug. 11. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 172–3.
263. *Gut? Gút? Guth? Gúth?*: Hajdú-Bihari Napló 1984. dec. 1. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 127–8.

1985

264. Mező András: A magyar hivatalos helységnévadás: Édes Anyanyelvünk 7/1: 6.
265. É. Kiss Sándor (1914–1984): Magyar Nyelv 81: 378–9.
266. A szerkesztő utószava [Kálnási Árpád: A fehérgyarmati járás földrajzi nevei. Db., 1984. c. kötethez): Szabolcs-Szatmári Szemle 1985/2: 75–7.
267. „Bakó ügyes légy…": Hajdú-Bihari Napló 1985. márc. 9. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 24–5.
268. *Felmegyünk*-e Budapestre?: Hajdú-Bihari Napló 1985. okt. 26. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 51–2.
269. *Koppintsuk le*?: Hajdú-Bihari Napló 1985. nov. 23. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 102–3.

1986

270. A kéziratos térképek névtudományi hasznosítása: Magyar Nyelvjárások 26–27: 83–95.
271. A versnyelv néhány jellemzője Tóth Árpád lírájában: Irodalomtörténet 1986/4: 796–836.
272. Új utak a földrajzinév-gyűjtésben: Pest Megyei Közlemények IV. (Válogatás az önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtők XI. országos találkozóján elhangzott előadásokból. Gödöllő, 1983. július. 4–7.) Szentendre, 1986. 40–55.
273. Dialektológiai szimpozion: Magyar Nyelvjárások 26–27: 231–5.
274. Mező András: A magyar hivatalos helységnévadás: Magyar Nyelvjárások 26–27: 243–8.
275. Baranya megye földrajzi nevei I–II.: Magyar Nyelvjárások 26–27: 249–52.
276. Régi magyar glosszárium: Magyar Nyelvjárások 26–27: 259–61.
277. *Sejtetni enged*: Hajdú-Bihari Napló 1986. jan. 11. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 145–6.
278. Csűry Bálint emlékezete: Kelet-Magyarország. 1986. febr. 22.

279. Csűry Bálintra emlékezünk: Hajdú-Bihari Napló 1986. febr. 22.
280. Befejeződött a Csűry Bálint-emlékülés: Hajdú-Bihari Napló 1986. febr. 24.
281. Ipszilonos jé: Hajdú-Bihari Napló 1986. márc. 8. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 24–5.
282. Fabrikett: Hajdú-Bihari Napló 1986. márc. 15. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 59–60.
283. Betűk neve: Hajdú-Bihari Napló 1986. márc. 29. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 27–8.
284. *Josta* vagy *rikö*: Hajdú-Bihari Napló 1986. ápr. 26. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 91–2.
285. Ától cetig: Hajdú-Bihari Napló 1986. máj. 17. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 33–4.
286. Elbeszélés-tecnika: Hajdú-Bihari Napló 1986. jún. 14. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 142–4.
287. *Köbizli, riszméte*: Hajdú-Bihari Napló 1986. aug. 2. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 93–4.

1987

288. Újabb lehetőségek, feladatok és módszerek nyelvjáráskutatásunkban: Magyar Nyelv 83: 507–516.
289. Végső út a Házsongrádba (Búcsú Szabó T. Attilától): Tiszatáj 41/5: 74–9 = Magyar Nyelvjárások 28–29: 87–94.
290. Kinek nevezzelek?: Hajdú-Bihari Napló 1987. jan. 17. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 120–1.
291. Ökör-tó?: Hajdú-Bihari Napló 1987 febr. 7. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 130–1.
292. Szabó T. Attila sírjánál: Hajdú-Bihari Napló 1987. márc. 10.
293. Szpréjezzünk vagy sprézzünk?: Hajdú-Bihari Napló 1987. márc. 28. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 43–4.
294. A nevek csapdája: Hajdú-Bihari Napló 1987. ápr. 11. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 190–1.

295. Szépen magyarul — szépen emberül: Hajdú-Bihari Napló 1987. jún. 20.
296. A logika nevében?: Hajdú-Bihari Napló 1987. júl. 4. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 70–1.
297. „Egyeztető" tárgyalás: Hajdú-Bihari Napló 1987. júl. 18. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 174–5.
298. Előhasú előhasi: Hajdú-Bihari Napló 1987. aug. 1.= Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 82–3.
299. *Úgymond:* Hajdú-Bihari Napló 1987. aug. 15. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 73–4.
300. Még egy javaslat: Hajdú-Bihari Napló 1987. nov. 14. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 121–2.
301. *Ez érdekében*: Hajdú-Bihari Napló 1987. nov. 28. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 184–5
302. Zárójelben (legyen?) mondva: Hajdú-Bihari Napló 1987. dec. 5. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 141–2.

1988

303. A belső nyelvtípusok néhány kérédéséről (Hozzászólás Grétsy László előadásához): A magyar nyelv rétegződése I. Szerk. Kiss Jenő és Szűts László. Bp., 1988. Akadémiai Kiadó. 108–19.
304. A szamosháti népnyelv változásairól: Szamosközi tanulmányok. Szerk. Mező András. Fehérgyarmat, 1988. 301–16.
305. A szamosháti nyelvjárás változatairól: Szamosközi tanulmányok. Szerk. Mező András. Fehérgyarmat, 1988. 108–19.
306. Non omnis morieris... (Gondolatok É. Kiss Sándor nyelvművelő munkásságáról): É. Kiss Sándor: „Értsd is a szót...!" (Nyelvművelő írások). Szerk. É. Kiss Katalin. Bp., 1988. Tankönyvkiadó. 3–19.
307. Táj, nyelv, ember — egy Móricz-regény tükrében: Édes Anyanyelvünk 10/3: 2–3

1989

308. A magyar nyelv névutórendszerének fejlődéstörténetéhez: Folia Uralica Debreceniensia 1: 109–117 (+ két lap táblázat).
309. „Ez íge hallatik...": Hajdú-Bihari Napló 1989. jan. 7. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 147–8.

310. *Felkonferál, lekonferál*: Hajdú-Bihari Napló 1989. jan. 16. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 90–1.
311. A magyar nyelv rétegződése. Szerk. Kiss Jenő és Szűts László: Hajdú-Bihari Napló 1989. febr. 4.
312. Tévénk tája: Hajdú-Bihari Napló 1989. márc. 19. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 157–8.
313. Nem igazán örvendetes: Hajdú-Bihari Napló 1989. márc. 26.
314. Értelmes mozaikszók: Hajdú-Bihari Napló 1989. ápr. 2. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 77–8.
315. *Bulgár utca?:* Hajdú-Bihari Napló 1989. ápr. 16. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 125–6.
316. Szabó T. Attila és Debrecen kapcsolatáról: Erdélyi Tükör 1 (1989. máj.): 18–19.
317. Méretspecifikus hiány: Hajdú-Bihari Napló 1989. aug. 26. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 74–5.
318. Miért nem *Bihor* megye?: Hajdú-Bihari Napló 1989. okt. 28. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 191–2.

1990

319. A prepozíció meghatározása Sylvesternél: Magyar Nyelv 86: 73–75.
320. A nyelv rétegződéséről, a szociolingvisztikai szemléletmódról: Az anyanyelv értékrendje és az iskola (Országos anyanyelv-oktatási napok. Eger. 1990. július 2–5.) Szerk. Fekete Péter és V. Raisz Rózsa. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 189. sz.) Bp., 1990. Magyar Nyelvtudományi Társaság. 42–48.
321. Katonai nyelv a nyelvrétegek sorában: Nyelvvédelem — honvédelem (Tanulmányok a katonák nyelvéről). Szerk. Grétsy László. Bp., 1990. 25–32.
322. A szociolingvisztika elemei Csűry Bálint népnyelvkutató iskolájában: Magyar Nyelvjárások 28–29: 47–65 = A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 57. sz. Debrecen, 1990. 18 lap.
323. Egy új kiadványsorozatról [„Linguistica — Series A — Studia et Dissertationes": Kontra Miklós szerkesztette Beszélt nyelvi tanulmányok; Gósy Mária: Beszédészlelés; Balogh Lajos–Kontra Miklós szerkesztette Élőnyelvi tanulmányok]: Magyar Nyelvjárások 28–29: 133–142.
324. Szabó József: A nagykónyi nyelvjárás: Magyar Nyelvjárások 28–29: 142–

45.

325. Gáspár Simon Antal: Az én szülőföldem, a bukovinai Istensegíts: Magyar Nyelvjárások 28–29: 146–8.
326. Szabó T. Attila a Kossuth Egyetem díszdoktora: Magyar Nyelvjárások 28–29: 71–80.
327. [Beszéd a kongresszusi záróünnepségen]: Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum. (Debrecen 27. VIII.–2. IX. 1990) 1B. Szerk. László Keresztes, Sándor Maticsák. Debrecen, 1990. 33–6.
328. Helyesírásunk új rákfenéje?: Hajdú-Bihari Napló 1990. febr. 3. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 34–6.
329. A „Csirkefej-szindróma": Hajdú-Bihari Napló 1990. márc. 3. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 105–6.
330. A „tizenkettek" csapdája: Hajdú-Bihari Napló 1990. márc. 10. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 162–3.
331. Moldáv nyelv?: Hajdú-Bihari Napló 1990. ápr. 7. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 193–4.
332. *Piacz utcza?*: Hajdú-Bihari Napló 1990. aug. 18. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 29–31.
333. Igényleszállítás?: Hajdú-Bihari Napló 1990. okt. 6. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 64–5.

1991

334. Gondolatok a szamosháti nyelvjárás változásairól: Magyar Nyelvőr: 115: 223–36.
335. Névutózásunk keletkezéstörténetéhez: Folia Uralica Debreceniensia 2: 159–171.
336. Árpád-kori szövegeink névutózásához: Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 574–80.
337. Névutórendszerünk kutatásának történetéhez: Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Szerk. Kiss Jenő és Szűts László. Bp., 1991. Akadémiai Kiadó. 578–93.
338. Régi bibliafordításaink hatása nyelvünk fejlődésére: Történelem, régészet, néprajz. Szerk. Ujváry Zoltán. Debrecen, 1991. 465–79.
339. Galagonya utca: Hajdú-Bihari Napló 1991. jan. 3.
340. Kuruczok a debreczeni Piacz utczán?: Hajdú-Bihari Napló 1991. jan. 7. =

Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 31–3.

341. A látható nyelv: Hajdú-Bihari Napló 1991. okt. 4. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 36–7.
342. A nyelvi szemétről és az eufémizmusról: Hajdú-Bihari Napló 1991. dec. 4. = Mondhatnánk szebben?: Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 112–4.
343. Megtévesztő, csalóka számok: Hajdú-Bihari Napló 1991. dec. 24. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 76–7.

1992

344. Szelídített szókimondás: Hajdú-Bihari Napló 1992. márc. 5. = Szelídített szólásmondások: Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 114–5.
345. Szökőnap, szökőév, szöcske: Hajdú-Bihari Napló 1992. máj. 19. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 48–9.
346. Tájnyelvi hűség, megfejthetetlen rejtvény: Hajdú-Bihari Napló 1992. jún. 5. = „Csángó siratók...": Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 83–4.
347. „Jót, s jól!...": Hajdú-Bihari Napló 1992. jún. 28. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 134–5.
348. *Anyázik, zsidózik, fasisztázik, csurkázik*: Hajdú-Bihari Napló 1992. nov. 26. = *Anyázik, cigányozik, csurkázik*: Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 109–11.
349. Napjaink példátlan méretű idegenszóhasználata: Hajdú-Bihari Napló 1992. dec. 12. = Idegenszó-invázió: Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 87–88.
350. A médium, média, médiák nyelvi zűrzavara: Hajdú-Bihari Napló 1992. dec. 12. = Médium-zűrzavar: Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 97–9.

1993

351. A csengeri járás földrajzi nevei [Kálnási Árpáddal közösen]. (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye földrajzi nevei 5.) Debrecen, 1993. KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 549 lap.
352. Szövegértés, stílusérzékelés (Az irodalmi műelemzés rétegnyelvi vonatkozásairól): A szöveg szerkesztése, megértése, kidolgozása és megszólaltatása (Országos anyanyelv-oktatási napok. Eger. 1992. július 6–9.) Szerk. Fe-

kete Péter és V. Raisz Rózsa. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 196. sz.) Bp., 1993. Magyar Nyelvtudományi Társaság. 85–94.

353. A moldvai csángó nyelvjárás atlasza: Magyar Nyelvjárások 31: 128–31.
354. Szegény Grétsy László…: Hajdú-Bihari Napló 1993. jan. 28. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 153–4.
355. Amit össze lehet keverni, azt összekeverjük: Hajdú-Bihari Napló 1993. febr. 3. = Mi ebből a „*tanúság*"?: Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 67–8.
356. „*Valószínűleg, hogy*" menedzserdivat: Hajdú-Bihari Napló 1993. febr. 7. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 138–9.
357. Korlátlan felelőtlenségű elnevezések divatja: Hajdú-Bihari Napló 1993. febr. 9. = Korlátolt felelősségű elnevezések: Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 96–7.
358. Kibabrál, kibánik, kicsesz, kiszúr, kitol: Hajdú-Bihari Napló 1993. febr. 13. = „Makoveczcel megint *kibabráltak*": Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 107–8.
359. Amikor szabad s amikor tilos a szó leírása: Hajdú-Bihari Napló 1993. márc. 18. = Naturalia non sunt turpia?: Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 108–9.
360. A családnévkutatásról: Hajdú-Bihari Napló 1993. aug. 6. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 118–20.
361. Valami „habarék" nyelven: Hajdú-Bihari Napló 1993. aug. 12. = „Teljes birtokában lenni a nyelvnek…": Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 194–5.
362. Mégsem *István*, csak *Stefan*…: Hajdú-Bihari Napló 1993. aug. 14. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 196–7.
363. Havernyelvi divatszók: Hajdú-Bihari Napló 1993. szept. 28. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 104–5.
364. Szleng a sajtóban és a közéletben: Hajdú-Bihari Napló 1993. szept. 30. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 101–2.
365. Bankrabló volt Bill Clinton?: Hajdú-Bihari Napló 1993. okt. 6. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 140–1.

1994

366. Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 220 l. — *Ism.* B. Kovács Mária: Magyar Nyelvőr 119 (1995): 352–4; K. G.: Édes Anyanyelvünk 17/1 (1995): 17; Zimányi Árpád: Magyartanítás 36/4 (1995): 36.

367. Módszertani megjegyzések névutózásunk fejlődéstörténetének vizsgálatához: Bárczi Géza emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Szathmári István, E. Abaffy Erzsébet, B. Lőrinczy Éva. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 200. sz.) Bp., 1994. Magyar Nyelvtudományi Társaság. 151–9.

368. Előszó: Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 3–5.

369. Tudnivalók egy kurta -z-ről: Hajdú-Bihari Napló 1994. febr. 24. = Egy kurta *-z* tündöklése és nyomorúsága: Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 197–9.

370. Az álruhás idézetekről: Hajdú-Bihari Napló 1994. márc. 10. = Áthallások, rejtett idézetek: Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 144–5.

371. Hivatalosan is *„Thomas M. u."?:* Hajdú-Bihari Napló 1994. márc. 24. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 123–4.

372. Kampányolás „agyarországon": Hajdú-Bihari Napló 1994. ápr. 7. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 111–2.

373. *Sikerpropaganda — kudarcpropaganda*: Hajdú-Bihari Napló 1994. ápr. 21. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 199–200.

374. Gondolatok a népnyelvről és a nemzetről: Hajdú-Bihari Napló 1994. máj. 5. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 200–1.

375. Tájnyelvi szók a sajtóban: Hajdú-Bihari Napló 1994. máj. 19. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 85–6.

376. Szerkezetek jelzője: Hajdú-Bihari Napló 1994. jún. 2. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 158–9.

377. PR-munka — és anglománia: Hajdú-Bihari Napló 1994. jún. 16. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 99–100.

378. Ami „bejön", és ami nem: Hajdú-Bihari Napló 1994. jún. 30. = Sebestyén

Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 115–6.

379. *„Jöjjik, gyúccsík rá!"*: Hajdú-Bihari Napló 1994. júl. 14. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 148–9.
380. Gondolatok a névutókat *illetően*: Hajdú-Bihari Napló 1994. aug. 4. = Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 185–6.
381. A nyelvtan és a politika: Hajdú-Bihari Napló 1994. aug. 18. = Nyelvtan és politika: Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. 201–3.
382. Mindenáron arabusul?: Hajdú-Bihari Napló 1994. szept. 1.
383. „Mikor fogunk már összefogni?": Hajdú-Bihari Napló 1994. szept. 15.
384. „Marginális lábjegyzet": Hajdú-Bihari Napló 1994. szept. 29.
385. A kérdés „nem eldönthető": Hajdú-Bihari Napló 1994. okt. 13.
386. Megbélyegző, stigmatizáló népnevek divatja: Hajdú-Bihari Napló 1994. nov. 3.
387. Divatba jött a „megszólítás": Hajdú-Bihari Napló 1994. nov. 17.
388. Régi és új szólásmondások: Hajdú-Bihari Napló 1994. dec. 1.
389. „Minden örömünk búval viselős": Hajdú-Bihari Napló 1994. dec. 15.
390. A „nehogy már" jelentése: Hajdú-Bihari Napló 1994. dec. 29.

1995

391. Előszó: É. Kiss Sándor: A földművelés munkamenete és műszókincse Hajdúhadházon. (Folklór és Etnográfia 88. sz.) Debrecen, 1995. KLTE. 3–10.
392. Die Wirkung von Fremdsprachen auf das System der ungarischen Postpositionen: Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum (Jyväskylä 10.–15.8.1995). Pars II. Redegit: Heikki Leskinen. Jyväskylä, 1995. Moderatores. 106–7.
393. Lehet-e úszni az árral szemben? (Debreceni alapítvány a lélektani szaknyelv megújításáért): Nyr: 119: 425–30.
394. Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század: Magyar Nyelvjárások 32: 161–6.
395. H. Tóth Tibor: Félegyháza népnyelvének palócos gyökerei: Magyar Nyelvjárások 32: 166–8.
396. Búcsú dr. Nagy Jánostól (1921. február 22.–1995. január 11.): Édes Anyanyelvünk 12/2: 14.
397. Trágyaillat és kölnibűz: Hajdú-Bihari Napló 1995. jan 12.
398. A Perzse utca históriája: Hajdú-Bihari Napló 1995. jan. 26.
399. Miért Szalóksámson utca?: Hajdú-Bihari Napló 1995. febr. 9.
400. Ismét „ugor–török háború"?: Hajdú-Bihari Napló 1995. márc. 2.
401. Kinek fütyöl a bíró?: Hajdú-Bihari Napló 1995. márc. 16.

402. „A kellős közepibe bele…": Hajdú-Bihari Napló 1995. ápr. 6.
403. Beszédkultúránk állapota: Hajdú-Bihari Napló 1995. ápr. 28.
404. „Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós": Hajdú-Bihari Napló 1995. szept. 20.
405. Kovi ubi, mini turi, pari, nari: Hajdú-Bihari Napló 1995. szept. 21.
406. Egy új utca elnevezéséről: Hajdú-Bihari Napló 1995. okt. 12.
407. A Magyari mint utcanév: Hajdú-Bihari Napló 1995. okt. 26.
408. Bunkofon, tahofon, maroktelefon: Hajdú-Bihari Napló 1995. nov. 30.
409. Az idézőjelek „politikája": Hajdú-Bihari Napló 1995. dec. 7.
410. A nyelvjárás fölé emelkedő igényességgel (200 éves első felsőfokú, tüzetes nyelvtanunk, a Debreceni Grammatika): Hajdú-Bihari Napló 1995. dec. 12.

1996

411. Két tájnyelvi névutóról: Emlékkönyv B. Lőrinczy Éva hetvenedik születésnapjára. Linguistica. Series A. Studia et dissertationes, 21. Bp., 1996/ 1997 MTA Nyelvtudományi Intézete. 83–8.
412. Idegen nyelvek hatása a magyar névutórendszerre: Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum (Jyväskylä 10.–15.8.1995). Pars IV. Redegit: Heikki Leskinen, Sándor Maticsák, Tõnu Seilenthal. Jyväskylä, 1995. Moderatores. 239–43.
413. Rónai Béla: Zselici nyelvatlasz (Nyelvföldrajzi vizsgálatok a Zselicben): Magyar Nyelvjárások 33: 168–73.
414. Kovács István nyolcvanéves: Magyar Nyelvjárások 33: 215–8.
415. Nyelvérzékünk „magassága": Hajdú-Bihari Napló 1996. febr. 2.
416. Csapó út, Piac út: Hajdú-Bihari Napló 1996. febr. 7.
417. A magyar nyelv egyre inkább lumpenizálódik: Hajdú-Bihari Napló 1996. ápr. 22.
418. Intézményes és tömeges a nyelvrontás: Hajdú-Bihari Napló 1996. nov. 2.

1997

419. Kétszázéves a „Debreceni Grammatika" (Megjegyzések egy máig tartó vitához): Magyar Nyelvjárások 34: 21–41 = A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 70. sz. Debrecen, 1997. 18 lap.
420. A romániai magyar nyelvjárások atlasza I.: Magyar Nyelvjárások 34: 213–8.
421. Nyelvművelő kéziszótár: Magyar Nyelvőr 121: 98–101.
422. Nagy Jenő (Kolozsvár, 1916. július 17.–1996. szeptember 12. Kolozsvár): Magyar Nyelvjárások 34: 257–8.
423. Papp László (Hosszúpályi, 1924. január 6.–1996. május 11. Budapest): Magyar Nyelvjárások 34: 258–60.
424. Bevezető Kálnási Árpád Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük című könyvének bemutatásakor: Névtani Értesítő 19: 111–4.

1998

425. A névutós helynevek kérdéséhez: Tanulmányok a magyar nyelvről (Tanulmányok Fekete Péter hetvenedik születésnapjára). Szerk. H. Varga Gyula. (Acta Academia Paedagogicae Agriensis. Nova Series. Tom. XXIV. Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Sectio Linguistica Hungarica) Eger, 1998. 66–88.

426. Végső búcsú Kálmán Bélától (Lakompak (ma Lackenbach, Ausztria) 1913. február 28.–1997. augusztus 22. Budapest): Magyar Nyelvjárások 35: 3–4.

427. Papp Istvánra emlékezve: Magyar Nyelvjárások 35: 11.

428. Búcsú Végh Józseftől (Békés, 1912. július 17.–1997. július 6. Budapest) (Farkasréti temető, 1997. július 24.): Magyar Nyelvjárások 35: 254–6.

1999

429. Egy nyelvészeti tartozásunk — tudománytörténeti háttérrel (Gondolatok egy magyar népnyelvi hangtárról): Magyar Nyelv 95: 1–9.

430. III. Dialektológiai szimpozion: Magyar Nyelvjárások 36: 143–6.

Szerkesztői munkásság

431. A Hajdú-Bihari Napló „Nyelv és műveltség", később „Értsünk szót!" c. nyelvművelő rovata: 1962–1996.

432. Magyar Nyelvjárások (A debreceni Kossuth lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének évkönyve): 1966-tól 1989-ig Kálmán Bélával közösen, 1990-től egyedül.

433. Anyanyelv, közélet, műveltség... (Válogatás az 1975. évi magyar nyelv hete előadásaiból). Összeállította és szerkesztette Sebestyén Árpád. Bp., 1976. TIT Magyar Nyelvi Választmánya. 163 lap.

434. Magyar Nyelv (A Magyar Nyelvtudományi Társaság folyóirata): 1981-től a szerkesztőbizottság tagja.

435. Hagyományápolás és megújulás (Debreceni Magyar Nyelvészeti Napok. 1981. november 12–14). Szerk. Sebestyén Árpád. Debrecen, 1982. 183 lap.

436. Kálnási Árpád: A fehérgyarmati járás földrajzi nevei. Debrecen, 1984. 508 lap (Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei 2.)

HLAVACSKA EDIT

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 41–48

DEBRECEN
1999.

Megjegyzések a szó(tag)harmóniáról az óorosz *degъtь* 'kátrány' szó kelet-európai vándorlása kapcsán

Az eurázsiai térség különböző nyelveiben megmutatkozó harmonizációs tendenciák létrejöttére és egymásra hatására vonatkozólag többféle vélemény ismeretes. NÉMETH GYULA (1928) az uráli és a török nyelvek azon sajátosságát, amit általában magánhangzó-harmóniának neveznek, és amit ő a két nyelvcsoportban azonos jelenségként értelmez, az uráli és a törökségi nyelvek közötti „rokonságszerű kapcsolat" egyik bizonyítékának tartja.

ROMAN JAKOBSON 1931-ben már eurázsiai nyelvi szövetségről beszél (tanulmányának újabb kiadását ld. JAKOBSON 1971), amit kiterjeszt a török, mongol, kaukázusi, szláv és finnugor nyelvek bizonyos csoportjaira (ld. i. m. 159–82). JAKOBSON az eurázsiai nyelvi szövetség tagjainak mai nyelvi állapotából indul ki, és tételezi fel, hogy a különböző eredetű nyelvekben fellelhető különböző típusú hasonlóságok különböző alapból kiinduló, egyirányba ható fejlődés, ún. areális konvergencia eredményei. Az eurázsiai nyelvszövetség tagjait összefűző egyik hasonlósági elem az ún. lágysági korreláció léte, melyet kétféleképp, a mássalhangzók keménység : lágyság szerinti fonologikus megkülönböztetéseként, ill. a szótagok keménység : lágyság szerinti megkülönböztetéseképp értelmez. JAKOBSON szóhasználatában a lágysági korreláció terminus használata a szótagharmónia jellemzésére az altaji nyelvcsalád tekintetében megtévesztő, hiszen ott a szótagok elölségi korrelációja létezik.

JAKOBSON zavaró terminológiáját SCSERBAK (1970: 84) utasítja el, majd JIŘI PILARSKÝ (1991, 1993) pontosítja. PILARSKÝ JAKOBSON elméletét továbbfejlesztve arra a következtetésre jut, hogy az eurázsiai nyelvi szövetségbe tartozó nyelvek fejlődésében a harmonizációs tendenciák változása egy hat stádiumból álló pályát jár be, melynek egyes állomásai a következők: 1. kiinduló struktúrák; 2. szótagharmónia; 3. szóharmónia; 4. szillabémák léte, a harmónia kulminálódása; 5. lágyság-korreláció, a V : V' defonologizációja; 6. depalatalizáció, a kiinduló struktúra helyreállítása. A nyelvi szövetségbe tartozó egyes nyelvek ma ennek az önmagába visszatérő kört képező fejlődésnek különböző stádiumában vannak, ez adja a nyelvi szövetség egyes tagjai közötti különbséget a harmonizációs jelenségeket illetően.

JOHANSON (1992) a török nyelvek szerkezeti felépítésének változásaira vonatkozóan a kontaktnyelvészet új elméletét adja elő, melynek lényege, hogy az

egymással érintkező nem rokon nyelvek kapcsolatának létezik egy nem lexikális síkja, ahol az A nyelv struktúrájának egészét, vagy bizonyos részleteit (melyek az A nyelv története során annak saját belső fejlődési szabályai szerint, organikus fejlődés eredményeképp jönnek létre), a B nyelv a hosszan tartó kapcsolatok eredményeképp beemeli, mintegy bemásolja saját struktúrájába, ahol az A nyelvi strukturális sajátosságok nem saját organikus fejlődésük eredményei, és megváltoztatják B nyelv szerkezetét.

A NÉMETH GYULA által az uráli és török nyelvek kölcsönviszonyáról felvetett „rokonságszerű kapcsolat" alapjául elsősorban szolgáló szókészleti egyezésekről a későbbi kutatók egyöntetű véleményét RÓNA-TAS ANDRÁS fogalmazta meg: „az ősi egyezések egy esetleges nyelvi rokonság bizonyítására éppúgy nem elegendőek, mint végleges tagadására" (1983: 343). A magánhangzó-harmónia jelenségének egybevetése a két nyelvcsoportban a NÉMETH GYULA nézetét bíráló kutatóknál (az irodalmat ld. RÓNA-TAS, i. m. 344–5) nem merült fel. Ahhoz, hogy ezt a feladatot el lehessen végezni, rendelkezésre kellene állnia olyan kutatásoknak, melyek a harmónia szabályainak történeti alakulását tárgyalnák mindkét nyelvcsaládban.

A közkeletűen magánhangzó-harmóniának nevezett jelenséget az uráli nyelvek ősi sajátosságaként tartja számon a finnugrisztika: „A morfémákban a magánhangzók minden bizonnyal a legtöbb rokon nyelvre jellemző és ezért az alapnyelvre is feltett magánhangzó-harmónia elve szerint rendeződtek. A magánhangzó-harmónia nem a nyílásfok, hanem a hangszín harmóniája volt: a palatális és veláris vokálisok alapnyelvi ellentétére épült." (HAJDÚ 1988: 127). Ennél a megállapításnál bővebb szabályleírást nyilván nem is lehetséges korai emlékek nélküli nyelvcsalád rekonstruált alapnyelvére megadni, ezért lenne fontos leírni az egyes mai finnugor nyelvek legkorábban elérhető állapotára vonatkozóan a harmóniát megszabó szabályokat. Az ugor ágban a déli osztják nyelvjárások magánhangzó-harmóniájának törvényszerűségeit tárja fel VÉRTES EDIT (1969). Az általa megadott rendszer nyilvánvalóan hosszú és bonyolult fejlődés végeredménye, és minthogy az osztjáknak nincsenek írott nyelvemlékei, a kiinduló „ősosztják" állapot megismerése legjobb esetben is csak korlátozott mértékben lehetséges. Mindenesetre az a harmóniatípus, amit a mai nyelvállapot alapján az osztjákban meg lehet ragadni, valóban palato-veláris magánhangzó-harmónia, mely a szó teljes hangtestére kiterjed.

A magyar nyelvnek ugyan vannak viszonylag korai emlékei, de a legkorábbi emlékek nyelvét vizsgáló monográfiák nem térnek ki arra a kérdésre, hogy az emlékek írásmódjának következetességei alapján a szó- vagy szótagstruktúrában milyen harmonizációs jelenségek lelhetők fel a korai ómagyarban, és milyen szabályok határozták meg azokat. A. MOLNÁR FERENCnek a magyar magánhangzó-illeszkedés egy részletkérdését régi magyar szövegen vizsgáló cikkén (A. MOLNÁR 1980) kívül a kutatások mind a mai magyar nyelv strukturális sajá-

tosságaiból indulnak ki. LOTZ JÁNOS a a magyart idegen nyelvként tanulók számára leíró grammatikai alapon mutatja be a mai magyar szóstruktúra felépítésének szabályait. Ennek megfelelően a szavak felépítését a magánhangzók palatoveláris és labiális-illabiális harmóniája határozza meg bizonyos kivételekkel, melyeket szintén szinkrón nyelvi szinten strukturalista megközelítésben tárgyal (LOTZ 1939: 45–9, 214–22). VAGO a generatív fonológia elméleti keretében, lineáris fonológiai rendszerben elemzi a tőszavak felépítését, és formalizálja a szabályokat (VAGO 1980: 1–30). VAGO monográfiáját követően a magyar magánhangzó-harmónia leírására vonatkozóan általános fonológia-elméleti vita bontakozott ki (a vitát SIPTÁR ismertette, ld. SIPTÁR 1984). A mi szempontunkból fontos kiemelni VAGO munkájára vonatkozóan SIPTÁR megállapítását: „Vago absztrakt magánhangzós elemzését nyelvtörténeti meggondolások is támogatják. A 9. alatti neutralizációs szabályok annak a nyelvtörténeti folyamatnak a szinkrón vetülete, amelynek során a veláris *i*-ből palatális *i* lett" (i. m. 238). VAGO leírását pontosítja és új szempontokkal egészíti ki KORNAI (1990). Végül a mai magyar nyelv magánhangzó-harmónia jelenségének legteljesebb, valamennyi korábbi irányzat eredményeit hasznosító, alapvetően autoszegmentális elemzésen nyugvó részletes tárgyalása található a Strukturális magyar nyelvtan 2. (Fonológia) c. összefoglaló munkában, ahol a megfelelő fejezetet a NÁDASDY ÁDÁM, SIPTÁR PÉTER szerzőpáros írta (ld. NÁDASDY–SIPTÁR 1994). Az elemzés világos rendszerét adja a mai magyar nyelv tőtípusainak (egyszerű harmonikus tövek, komplex harmonikus tövek, egyszerű semleges tövek és komplex semleges tövek), és a harmónia jelenségek leírását öt paraméter (P-szegmentumok osztálya, P-hordozó egységek osztálya, retesz szegmentumok, áttetsző szegmentumok, jólformáltsági feltételek) alkalmazásával tartja lehetségesnek. Ez az elméleti modell nagyon jól használható lehetne a magyar magánhangzó-harmónia történeti leírásában is, kiegészítve az írott emlékek írásrendszere és az aktuális kor hangrendszere viszonyának elemzésével ahhoz, hogy az ugor vagy akár a finnugor nyelvek harmonizációs jelenségeit areális vizsgálatok keretében más nyelvek fejlődésével konfrontáljuk.

A török nyelvek harmónia jelenségeinek leírásában a korábbi kutatásokban hosszan tartotta magát az a vélemény, hogy a török nyelvek struktúráját történetileg a palato-veláris harmónia határozta meg, mely harmónia az őstörök kor elején egyidejűleg szó- és szótagharmónia volt, hiszen a szókészletet alapvetően egytagú szavak alkották (vö. SCSERBAK 1970: 121). A harmóniában a mássalhangzók is részt vettek. A későbbi fejlődés során azonban, ahogy a szavak több szótagúvá váltak, a szóharmónia szótagharmóniává vált (ezt az álláspontot tette magáévá JAKOBSON is, ld. fentebb), majd a harmónia hordozói a magánhangzók lettek (uo.). A modern török korra azután az így létrejött magánhangzó-harmónia különböző okok miatt a török nyelvek egy részében felbomlásnak indult. Ugyanakkor az elmúlt másfél évtized különböző török nyelvekre irányuló részkutatásai felhívták a figyelmet arra, hogy a „magánhangzó-harmónia" terminus

általános alkalmazása a török nyelvekre megtévesztő, valamint, hogy a modern korra a harmónia nem feltétlenül bomlik fel, csak eltérő szabályok szerint változik. JOHANSON 1991-es cikkében összegzi a török nyelvek harmonizációs jelenségeivel foglalkozó irodalom eredményeit, és felveti annak szükségességét, hogy az egyes modern és történeti török nyelvek harmonizációs szabályait egységes elméleti keretben, a szupraszegmentális fonológia alapján célszerű leírni. Egy ilyen egységes szempontú leírás világíthatja meg valójában, hogy milyen tényezők is befolyásolták és befolyásolják a török nyelvek struktúrájának változását.

A fentebb elmondottakkal arra kívántam felhívni a figyelmet, hogy az eurázsiai térség különböző eredetű nyelveiben megmutatkozó harmonizációs jelenségek egymásra hatásának vizsgálata aligha hozza meg a kívánt eredményt mindaddig, amíg az egyes nyelvcsaládokon belül nem áll rendelkezésre a harmónia jelenségek változásának „szabálytörténete" egységes nyelvleírási modell alapján.

Addig is, a harmonizációs szabályok meghatározása terén történeti síkon részeredményeket szolgáltathatnak a jövevényszó-vizsgálatok, amikor a nyelvi kölcsönzés során két vagy több, a harmonizációs tendenciák különböző változatait felmutató befogadó nyelv vesz részt a folyamatban.

Ebből a szempontból kézenfekvőnek tűnik az óorosz *degъtь* 'szurok, kátrány' jelentésű szó elterjedésének követése, mert ez a szó — azon túl, hogy fellelhető a mai szláv nyelvekben[1] — különböző nyelvtörténeti korokban az óoroszból kiinduló vándorszóként[2] sok olyan nyelvbe bekerült, amelyet JAKOBSON az eurázsiai nyelvi szövetség tagjaként sorol fel, és a befogadó nyelvek mindegyikében létezett vagy létezik valamilyen típusa a harmóniának.

Az óorosz *degъtь* közvetlen vagy közvetett kölcsönzéssel az alábbi nyelvekbe jutott el:

Török nyelvcsalád:
kipcsak ág: kazányi tatár irodalmi nyelv: *děgĕt* 'деготь' (TRS.)
kazányi tatár központi nyj. (menz., kmsl): *děgĕt* 'деготь' (TTDS. 1969: 125)
kazányi tatár központi nyj. (nokr.) *yeget* 'деготь' (TTDS. 1969: 170)
baskír irodalmi nyelv: *děgĕt* 'деготь' (URAKSZIN 1996)
baskír keleti nyj.: *děgĕt* 'деготь' (MAKSZJUTOVA–ISBULATOV 1967: 62)

[1] A szláv adatok belső összefüggéseivel itt nem kívánok foglalkozni, a részletes adatolást ld. TRUBACSOV IV, 294.

[2] Az óorosz *degъtь* vándorszóként való elterjedése a kelet-európai térség nyelveiben azért volt lehetséges, mert az óorosz druzsinák a 11. századtól a Kijevi Rusz határain megjelenő nyilas nomád kipcsak törökökkel, majd a tatárokkal vívott harcaik során a városfalak védelmére forró szurkot használtak, így a szó a középkori hadviselés terminusává vált. A *degъtь* más szláv nyelvekből 'kocsikenőcs' jelentéssel terjedt a magyar és a román nyelvjárásokba, ezeket a kölcsönzéseket KNIEZSA tárgyalja (1974: 624).

baskír déli nyj.: *dikŏt* 'деготь' (MAKSZJUTOVA 1970: 69)
bulgár-török ág: csuvas irodalmi nyelv: *tikĕt* 'деготь' (SZKVORCOV 1982: 481)
Finnugor nyelvcsalád:
finn-permi ág: cseremisz irodalmi nyelv: *tegə̑t* 'деготь' (MRSz. 567)
cseremisz nyugati nyj. (hegyi): *tigə̑t* (MRSz. 574)
ugor ág: magyar erdélyi nyj.: 1754 (Kézdivásárhely) *deget* 'kocsikenőcs' (SzT. II, 293) *degett, dęgett, dęggtt* 'kocsikenőcs' (ÚMTsz. 959)

A korai óorosz *degъtь* három szótagú struktúra, melyben érvényre jut az ősszláv szótagharmónia: az autonóm szótagokon belül megvalósul az artikuláció egyneműsége az elölségi oppozíció alapján (egy elölképzett szillabémát követ egy nem elölképzett, majd megint egy elölképzett). Ugyanakkor az elülső artikulációjú /de/ szillabémában a *d,* valamint a /tь/ szillabémában a *t* esetleges lágysága, (ha volt egyáltalán valami különbség a *d* és *t* artikulációjában az elölképzett és nem elölképzett szótagokban), nem releváns jegy (KIPARSKY 1963: 116). Az óorosz *degъtь* még a tatárjárás előtt bekerült a dél-orosz síkságon akkor jelen lévő néhány kipcsak nyelvjárásba (melyből később részben a kazáni tatár nokrát és központi nyelvjárása, majd a kazáni tatár irodalmi nyelv fejlődött, illetőleg a baskír nyelv keleti nyelvjárása, ahonnan bekerült a baskír irodalmi nyelv szókincsébe). Az átvétel időrendjét azért szabja meg a tatárjárás, mert az említett nyelvjárások hordozói a 13. században a délorosz síkságról felköltöztek a Középső Volgavidékre, ahol az őket körülvevő északi orosz nyelvjárásokban a 13. sz. után lezajlott a redukáltak változása és rendszerszerűen lejátszódott az e > 'o változás CéC struktúrában (tehát a *degъtь* ejtése [dógot] lehetett[3] vö. KIPARSKY, i. m. 108. Attól függően, hogy a tatárjárásnál mennyivel korábban kölcsönözték a szót a kipcsak nyelvjárások, az átadó óorosz alak mind *degъtь,* mind [dégot] egyaránt lehetett. A különbség nem jelentéktelen abból a szempontból, hogy a redukáltak kiveszése után az óorosz oldalon a szótagharmónia megszűnt, és létrejött a mássalhangzók lágyság : keménység szerinti fonologikus oppozíciója. Az átadó alak pontos rekonstrukciója viszont pontosan azért nem lehetséges, mert az orosz szó a kölcsönzés során egy más szabályok által meghatározott harmonizációs rendszerbe került át, ahol a tőharmónia érvényesült. A korai középkipcsak (kkipcs.) nyelvjárásokban a teljes tő minden szótagja, melyek közül valamelyikben *g* hang vett részt, kizárólag elölképzett artikulációjú lehetett (hiszen a *g* hangnak létezett a hátulképzett párja, ami mellett viszont a szó teljes hangtestében csak hátulképzett magánhangzók foglalhattak helyet). Ilyen módon a harmóniát meghatározó tényező valójában a *g,* amit éppen ezért lehet *jelző szegmensnek* nevezni. Akár *degъtь,* akár [dégot] volt is az átadó alak,

[3] A [dógot] megfelelése a kipcsak nyelvjárásokban pedig **dögöt*-ként lenne várható, minthogy a középkipcsak nyelvjárások fonémakészletében volt középső nyelvállású labiális magánhangzó.

a kipcsak oldalon csak *deget* formában jelenhetett meg.[4] (A középkipcsak nyelvjárásokban nem léteztek palatalizált mássalhangzók, ezért a *d* és *g* e tekintetben neutrális maradt.) Ez azt jelenti fonológiai síkon, hogy a harmonizáló középkipcsak befogadó nyelvek esetében a jövevényszavak átvételekor nem az egyes fonémák (szegmensek) szabályos hangváltozásai mentek végbe a befogadó nyelvben, hanem a szegmensek fölött működött egy kötött tőstruktúra.

Némiképp más a helyzet a csuvasba került orosz szóval. A szó csuvas képviseletében az átadó alak *-g-* mássalhangzója helyén álló *-k-* arra mutat, hogy a kölcsönzés ebben az esetben a 13. sz. után történt[5], és minthogy a csuvasok elődei már a 10. századtól a Volga-Káma vidéken éltek, átadó orosz nyelvjárásként csak a rjazanyi jöhet számításba, ahol az e > 'o változás CéC struktúrában nem zajlott le. Átadó alakként minden bizonnyal [ďégoť] vagy [ďégôť] tételezhető fel, melyben már nincs szótagharmónia, de megjelennek a másodlagosan palatalizált mássalhangzók. A bulgártörök nyelvtörténet tényei azt mutatják, hogy az óbulgár és középbulgár korban (az egyetlen *ś* fonémától eltekintve) valahányszor palatalizált mássalhangzó jött volna létre belső fejlődés eredményeképp, a bulgártörök nyelvjárások a palatalizált fonetikai mássalhangzó-minőséget rendre kiiktatták (pl. az *-i* regresszív palatalizáló hatására játszódott le a *ti* > *tî* > *či* ugyancsak a korai középbulgár korban). Ezért ebben a korban nincs kellő indok annak feltételezésére, hogy az átadó orosz alak palatalizált mássalhangzóit a középbulgár nyelvjárások saját palatalizált mássalhangzóival vette volna át. A [ďégoť] szó bekerülve a középbulgár hangrendszerbe két esetben is hanghelyettesítésen esett át, (a korai középbulgárban már nincs *d,* ezért a nyelv *t*-vel helyettesítette, és a *-g-* helyére *-k-* került), és vonatkozott rá a középbulgár tőharmónia, amit ebben az esetben is az átadó alakban jelen lévő gutturális szabott meg a teljes tőre érvényesen. Az orosz *ďégoť* a korai középbulgárban *teküt*-té vált, és további kölcsönzések forrása lett. Bekerült egyrészt abba a középkipcsak nyelvjárásba, amelyikből a mai déli baskír nyelvjárás fejlődött, itt a szó struktúráját nem változtatták tovább más harmonizációs szabályok, másrészt viszont elkerült a cseremisz nyelvjárásokba. A cseremisz nyelvjárások tagolódása a 13. sz. közepén kezdődött meg, addig tartott a kései őscseremisz korszak. A kései őscseremiszben és még az őscseremisz egység felbomlása után is egy ideig a szóstruktúrát a kétszótagú szavakban a szótagok nyílt vagy zárt jellege határozta meg. Második zárt szótagban a magánhangzók redukálódtak, ami organikus belső fejlődés eredménye volt (vö. BERECZKI 1994). Az őscseremisz-kori második szótagi redukció megjelenésével a korábban esetlegesen meglévő harmónia jelenségek eltűntek. A bulgártörök harmonizáló átadó alakból a cseremisz oldalon

[4] Minden bizonnyal egy középkipcsak nyelvjárási alakból származnak az erdélyi magyar nyelvjárások adatai is, amint arra rámutattam, valószínű besenyő közvetítéssel (AGYAGÁSI 1999).

[5] Eredeti bulgártörök szavakban az intervokális helyzetben álló *g* már 1307-re *-v*-vé vált, vö. RÓNA-TAS 1976.

nem sokkal az őscseremisz egység felbomlása után diszharmonikus tő, *tegə̑t* jött létre. Az ebből keletkezett nyelvjárási tőváltozatok megfelelnek a szabályos kései őscseremisz belső fejlődési törvények megszabta struktúrának. Ugyanakkor azt, hogy mégis szerepe volt az areális hatásoknak a harmonizációs jelenségek terjedésében, éppen a cseremisz nyelvjárások bizonyítják: a szabályos belső fejlődés révén létrejött őscseremisz diszharmonikus tövek toldalékolása a mai cseremisz nyelvjárások egy részében palato-veláris, más részében labiális harmónia szerint valósul meg, amit BERECZKI tatár hatással magyaráz (vö. i. m. 137–42).

A középbulgár nyelvjárási *teküt* alakból szabályosan fejlődött a mai csuvas *tikĕt*. A szó kiejtése a mai csuvasban [ťiǵĕť], minthogy az elölképzett magánhangzók környezetében a mássalhangzófonémák pozicionális palatalizált allofónjai jelennek meg. A palatalizált fonetikai minőség a kései középcsuvas korban jelent meg feltehetően orosz és cseremisz együttes hatásra, a folyamat részleteinek tisztázása további kutatásokat igényel.

Az óorosz *degъtь* vándorlását az elmondottak alapján az alábbi módon lehet ábrázolni:

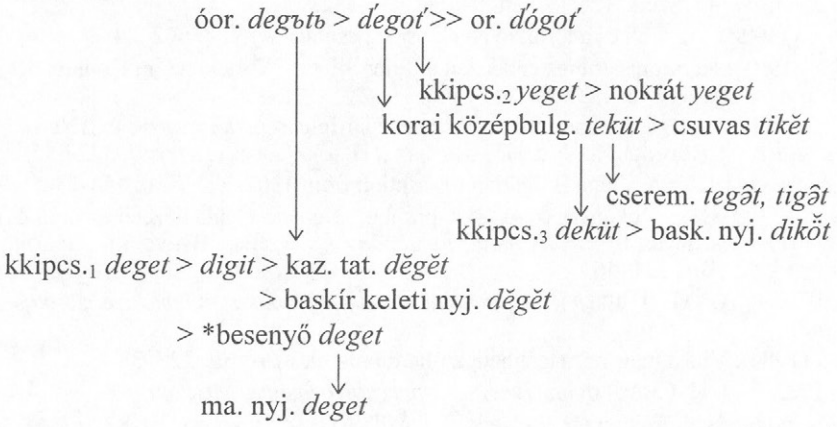

AGYAGÁSI KLÁRA

Felhasznált irodalom

AGYAGÁSI 1999 = К. Адягаши, К истории славизма *deget* 'колесная мозоль' в венгерских диалектах. *Slavica 29:* 23-27.

A MOLNÁR FERENC (1980): Az önálló szóból keletkezett határozóragok illeszkedésének hatása a magyar magas és mély magánhangzók megterheltségére. In: *A magyar nyelv grammatikája. A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai.* Szerk. IMRE SAMU, SZATHMÁRI ISTVÁN, SZŰTS LÁSZLÓ. NytudÉrt. 104. sz. Bp., 579–82.

BERECZKI, GÁBOR (1994): Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte I. *Studia Uralo-Altaica 35.* Szeged.

HAJDÚ PÉTER (1988): *Az uráli nyelvészet alapkérdései.* Bp.

JAKOBSON, ROMAN (1971): К характеристике евразийского языкового союза. In: *Selected Writings I. Phonological Studies.* Second, Expanded Edition. Mouton. The Hague–Paris, 144–202.

JOHANSON, LARS (1991): On Syllabic Frontness Oppositions in Turkic. In: *Varia Eurasiatica. Festschrift für Professor András Róna-Tas.* Szeged. 77–94.

JOHANSON, LARS (1992): *Strukturelle Faktoren in türkischen Sprachkontakten.* Sitzungsberichte der wissenschaftlichen Gesellschaft an der Johann Wolfgang Goethe-Universität Frankfurt am Main Band 39, Nr. 5. Stuttgart.

KIPARSKY, VALENTIN (1963): *Russische historische Grammatik.* Heidelberg.

KNIEZSA ISTVÁN (1974): *A magyar nyelv szláv jövevényszavai.* 2. kiadás. Bp.

KORNAI, ANDRÁS (1990): Hungarian Vowel Harmony. In: *Approaches to Hungarian. Volume Three. Structures and Arguments.* Ed. by ISTVÁN KENESEI. Szeged, 183–240.

LOTZ, JÁNOS (1939): Das ungarische Sprachsystem. Ungarisches Institut, Stockholm.

MAKSZJUTOVA–ISBULATOV = Н. Х. МАКСЮТОВА–Н. Х. ИШБУЛАТОВ (ред.): *Словарь башкирских говоров. Том 1. Восточный диалект.* Уфа, 1967.

MAKSZJUTOVA 1970 = Н. Х. МАКСЮТОВА (отв. ред.): *Словарь башкирских говоров. Том 2. Южный диалект.* Уфа, 1970.

MarRSz. = *Марийско-русский словарь.* Отв. ред. Б. А. СЕРЕБРЕННИКОВ. Москва, 1956.

NÁDASDY ÁDÁM–SIPTÁR PÉTER (1994): A magánhangzó-harmónia. In: *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia.* Szerk. KIEFER FERENC. Bp., 94–182.

NÉMETH GYULA (1928): Az uráli és a török nyelvek ősi kapcsolata. *NyK. 47:* 62–84.

PILARSKÝ, JIŘI (1991): Harmonisierungstendenzen auf der Silben-/Wortebene im Konnex der eurasischen Arealkonvergenz. *Slavica 25*: 21–42.

PILARSKÝ, JIŘI (1993): A szó(tag)harmónia mint eurázsiai jelenség. *Magyarok és szlávok.* Szerk. FEJÉR ÁDÁM, BOGNÁR FERENC, H. TÓTH IMRE, BIBOK KÁROLY. Szeged. 377-385.

RÓNA-TAS, ANDRÁS (1976): A Volga Bulgarian Inscription from 1307. *AOH. 30*: 153-186.

RÓNA-TAS ANDRÁS (1983): „Rokonságszerű ősi kapcsolat". Németh Gyula nézetei az uráli és török nyelvek viszonyáról. *Urálisztikai tanulmányok.* Szerk. BERECZKI GÁBOR, DOMONKOS PÉTER. Bp., 331–46.

SCSERBAK 1970 = А. М. ЩЕРБАК: *Сравнительная фонетика тюркских языков.* Ленинград.

SIPTÁR PÉTER (1984): Vita a magyar magánhangzó-harmóniáról. *MNy. 80:* 228–38.

SZKVORCOV 1982 = М. И. СКВОРЦОВ: *Чувашско-русский словарь.* Москва.

SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár II.* Szerk. SZABÓ T. ATTILA. Bukarest, 1978.

TRSz. = *Татарско-русский словарь.* Ведущий редактор ОСМАНОВ М. М. Москва, 1966.

Trubacsov = О. Н. ТРУБАЧЕВ (гл. ред.): *Словарь славянских языков.* Праславянский лексический фонд. тт. 1–24 . Москва.

TTDS 1969 = *Tatar teleneŋ dialektologik süzlege.* Red. L. T. MAHMUTOVA. Kazan.

ÚMTSz. = *Új magyar tájszótár I.* Szerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Budapest, 1979.

URAKSZIN 1996 = З. Г. УРАКСИН (отв. ред.): *Башкирско-русский словарь.* Москва.

VAGO, ROBERT M. (1980): *The Sound Pattern of Hungarian.* Georgtown University Press, Washington.

VÉRTES, EDITH (1969): Vokalharmonie und Vokalbestand im Südostjakischen. *FUF. 37:* 1–70.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 49–56

DEBRECEN
1999.

Az Ómagyar Mária-siralom egy szerkezetéről*

(therthetyk kyul)

Az ÓMS. egy-két részletének az értelmezése még ma is vitatott. Így a következő versszak, s annak első két sora is:

ſyrolmom fyha // ʒatum
therthetyk kyul
en // iumhumnok [!] bel bua
qui // ſumha nym hyul

(A szöveget eredetileg folyamatosan hasábokba írták, az ottani sorvégeket // jelzi; a *hyul* szó előtt egy téves *kyul* áll). Mindezt, mint ismeretes, Mária mondja a kereszt alatt. BENKŐ ÁrpSzöv.-je e résznek fővariánsként a következő olvasatát adja: „Siralmam fuhászȧtom / tērtetik kiűl, / ēn junhomnak bel búȧ, / ki sümhá nim hi͡ül." (52). Az értelmezés kötöttebb, illetve szabadabb formája pedig (zárójelben a variánsok jelölésével is) az alábbi: „Siralmam, fohászatom / tértetik kívül; / én jonhomnak bel búja, / [a]ki soha nem hűl [híul], illetve: „Siralmam, fohászkodásom / kifakad belőlem (kívül van már bensőmön); / lelkemnek belső búja az, / amely soha nem veszít hevességéből (nem távozik el)" (i. m. 60–1).

Kitérek majd a korábbi szakirodalomra is, de részben BENKŐ könyve alapján, illetve erre támaszkodva. Azért, mert ez viszonylag új és mértékadó — egyébként engem is kutatásra sarkalló — egyedülállóan összetett feldolgozása korai rövid szövegemlékeinknek. Ami persze, nem jelenti azt, hogy adott esetben az embernek ne lehetne ettől eltérő véleménye. BENKŐ a *therthetyk* szóról többek között a következőket írja: „Az ÓMS. szenvedő igealakjai egyébként általában »szabályosak« … Kivétel az ÓMS.: *therthetyk*, mely mint képzésmód, illetőleg mint származék lényegében hapax, ezért külön megvilágítást igényel (nem beszélve most a *therthetyk kyul* szerkezetről … A szóalaknak a *tör* ige származékaként való felfogása, illetőleg a későbbi–mai *törtet* igével való azonosítása sem jelentéstani, sem kronológiai okokból (viszonylag új szó, l. TESz.) nem jöhet szóba. Így szinte kizárólagos alapon is valószínű, de a jelentésbeli vonatkozások

* Készült az OTKA Régi magyar szövegek nyelvi és művelődéstörténeti magyarázata, kiadása c. (T 029146. sz.) kutatási programja keretében. Nyelvi és művelődéstörténeti adattár 2.

is oda mutatnak (l. később), hogy valamelyik *tér* igénk (l. TESz.: *tér*$^{1-3}$) származékának kell tartanunk. Ez azonban a szóalak olvasatában a tővokális minőségét is érintő kérdés, mivel a hosszú időtartam lehetőségét hozza előtérbe, melyet az eddigi olvasatok nem merítettek föl … Mivel az ÓMS. *therthetyk*-je a későbbi magyarban sohasem jön többé elő, azonkívül a neki megfelelő másik szenvedő képzőváltozatú **téretik* sem ismeretes — sőt a más jelentésirányba fejlődött *térít*-en kívül még *téret*, *tértet*-féle műveltetői is hiányoznak —, a képző alakjának, illetőleg kapcsolódási módjának a maga idejében szokásos vagy kivételes (egyéni ?) voltára sem tudunk következtetni" (i. m. 187–8). Majd főleg a *kyul* határozószót vizsgálva, BENKŐ a *therthetyk kyul* szerkezettel szintén foglalkozik, többek között ezt írva: „[a *kívül*] Legtöbbnyire azonban már régi nyelvünkben is locativusi értelmű. PAIS (M. versek könyve 33, MNy. XXXVIII, 296) az ÓMS. *therthetyk kyul* kifejezésében a *kyul*-nek locativusi szerepet is tulajdonít 'Terjed (mutatkozik) kívül' értelmezést adva. Ugyanezt vallja a latin *foris* megfelelésre hivatkozva NÉGYESY (MNy. XXIII, 373–4). MÉSZÖLY (ÓmSzöv. 255–6) ezt nem fogadja el, s a *kyul*-t 'kifelé'-nek értelmezi. Szerintem MÉSZÖLYnek valószínűleg igaza is van, bár okfejtése az ÓMS. kérdéses szövegrészében csak a *therthetyk*-re irányul, s a 'terjedés' — aligha elfogadhatóan — a 'feszülés' kifelé hatolására alapul" (i. m. 274).

Aztán pedig arra mutat rá, hogy a *kívül*-nek is van a régiségben olyan használata, amelyben az erdeti ablativusi jelentés nemcsak a locativusig, hanem a lativusig is eljutott: ÉrsK. 517: „waros *kywel* eel ky wygyek" stb. Majd a *kívül*-nek a *ki* igekötő funkciója felé hajló szerepét teszi szóvá: „A *kívül* ugyanúgy konkrét helyhatározásra szolgál, térbeli mozgást jelentő igék mellett, mint a *ki*- … Az ÓMS.-ban a *therthetyk kyul* is olyan határozós szerkezet, amely eléggé közel van az igekötős kapcsolatokhoz, bár persze benne a *kívül* a *ki*- igekötői értékét nem éri el" (i. m. 274–5).

A magyar középkor irodalma című V. KOVÁCS SÁNDOR összeállította antológiában (Bp. 1984) MARTINKÓ ANDRÁS nyilván egyszerűsített formában a saját ÓMS.-olvasatát közli, s hozza mellette az ÓMS.-mal párhuzamba állítható Planctus ante nescia című latin szekvencia szövegét is, hátul pedig a Jegyzetekben az ő ÓMS.-értelmezése található. E könyvből a vonatkozó részek az alábbiak:

Siralmam, fohászatom	6b.	*Gemitus, suspiria*
tertetik kívűl,		*lacrimaeque foris,*
én jonhomnak bel búja		vulneris indicia
ki soha nem hűl.		*sunt interioris.* (874)

„A siralmam, fohászkodásom kívülre kitör ugyan, de a szívemnek belső fájdalma soha meg nem enyhül" (1168).

VIZKELETY ANDRÁS a „Világ világa, virágnak virága…" című könyvében (Bp. 1986) az ÁrpSzöv. nyomán szintén azt mondja, hogy a „therthetyk kyul" legvalószínűbb értelme, MÉSZÖLYt követve 'téríttetik, feszül kifelé' (35), s MÉSZÖLY értelmezését is közli: „Siralmam, fohászkodásom / belőlem kifakad, / én szívemnek belső búja, / mely soha nem enyhül" (38). Ő ugyancsak megadja a Planctus latin szövegét, s csatolja hozzá annak magyar fordítását is, ami versszakunkban a következő:

[6/b.] Az én siralmam, fohászkodásom
és könnyeim kívül (láthatóan)
az én belső
sebemnek jelei. (22)

MARTINKÓ Az Ómagyar Mária-siralom hazai és európai tükörben (Bevezetés és vázlat) című később megjelent könyvében (Bp. 1988) külön nem foglalkozik a *therthetyk kyul* szerkezettel, csak jelzi, hogy a *therthetyk* olvasatát és/vagy értelmezését problematikusnak tartja (36–7, 137–8). Másutt pedig megemlíti: „Egyik legnagyobb rejtély: vajon az ÓMS.-ban előforduló műveltető-szenvedő-visszaható igék *(kínzatul, veretül, tértetik, kínzassál)* ekkor még (esetleg nem is érett) latinizmusok, vagy már az »egyházi köznyelv« természetes elemei?" (132). Kitűnik tehát, hogy MARTINKÓ, BENKŐhöz hasonlóan, szintén valamelyik *tér* igével hozta kapcsolatba a *therthetyk*-et. Azt különben nem gondolom, hogy főleg az egyházi közönség, de még mások is a hasonló szenvedő szerkezeteket ne értették volna.

A TNyt.-nek a határozószókról szóló fejezeteiben D. MÁTAI MÁRIA ugyancsak kitér az ÓMS. *therthetyk kyul* szerkezetére. Amikor az egyes határozószók háromirányúságáról szól (pl. *belől*, *benn* , *belé*), többek közt ezt írja: „Az egyes határozószók alakja és funkciója nem sokáig felelhetett meg egymásnak: az az ablativus → locativus irányú jelentésváltozás, ami a kései ómagyar korban már jól dokumentálható, már az ősmagyar korban megindult. Így a *belől*, *alól*, *elől* stb. alakok már hol? kérdésre is feleltek (megfelelő jelentésű igék mellett egyszerre is betölthették a két funkciót) … Azt, hogy ez a fejlődési folyamat már az ősmagyar korban megindult, sőt meglehetősen előre is haladt (a locativustól a lativusi jelentés felé is), az ÓMS. is igazolja: »Syrolmom fuhaʒatum therthetyk *kyul*«, ahol az ablativusragos *kiül (kívül)* határozószó — igei alaptagjától meghatározva — már lativusi funkcióban szerepel. Természetesen ablativusi és locativusi jelentése is élhetett a korai ómagyar korban, hiszen ezeket még a kései ómagyarból is tudjuk adatolni; ablativus: VirgK. 38: »inet *kyuewl* kemlyk vala«; locativus: JókK. 43: »*kÿuewl* [*extra*] ÿmmadkoʒnak«. (Az ómagyar kor után, végül — társaival együtt — locativusként állandósult.) — A *kívül* alak tehát — a fölérendelt ige jelentésétől függően — mindhárom irányt kifejezheti". Majd a háromirányúságot részletesebben vizsgálva a határozószók azon csoportjában

szól az ÓMS. tárgyalt szerkezetéről, amelyben a három irányt (funkciót) három különböző alak fejezi ki: „Pl. *belől, benn, belé*; *fëlől, fënn, fëlé* … Ablativusragos társuk valószínűleg már locativusi jelentésben is él. Ezt részben azért tehetjük fel, mert a kései ómagyar korban olyan gyakoriak ebben a szerepükben … de azért is, mert a hasonló morfémafelépítésű és azonos jelentésmezőbe tartozó társuk, a *kívül* már a korai ómagyartól adatolható — a locativushoz képest még tovább fejlődött — lativusi szerepben is (ÓMS.: »fuhaʒatum therthetyk *kyul*«). Eszerint a kései ómagyar korban is oly szilárd, sok előfordulással bíró *ki*-tövű csoport is a fentiekhez hasonló: *kívül, kinn (kívül), ki ~ kivé (kívül)*" (TNyt. I, 403–4). A kései ómagyar kort tárgyaló fejezetben tovább figyelhetjük a *kívül* határozószó fejlődését: „például… a *kívől — kinn — ki* és a *fëlől — fënn — fël* csoportokban a kései ómagyar korszakra már meggyengült a háromirányúság. Gyengülőben van például az ablativus: a *kívől* és a *felől* egyre ritkábban felel honnan? kérdésre. Ablativus még: KazK. 74: »hozbe onnetan *kyuől* az iſtennek embőret« … Locativusi funkcióban már jóval gyakoribbak: … CornK. 54v: »Maria magdalena kedeg menueen az coporſohoz. al vala *kyvevl* [*foris*] ſyrvan« (A *kívől* a vizsgált korszakban már névutóként is gyakori.) … A locativusi funkciót tehát ezekben a határozószó-csoportokban is két alak tölti be: a locativusivá (is) vált *kívől, fëlől* és az eredetileg is locativusi *kinn, fënn* … Az igekötővé váló lativusi *ki* funkcióját pedig — átmenetileg — az ablativusi, majd a locativusivá is fejlődött *kívől* vette át: KesztK. 68: »*kywel* el tauoztanak« … (e lativusi jelentés kialakulása korábbi korszak eredménye, l. ÓMS.: *kyul*). Névutóként is van lativusi jelentése. Eszerint a *kívől* alak mindhárom irány kifejezésére alkalmas a kései ómagyar korban, de locativusként a legáltalánosabb" (TNyt. II/l, 572–3).

Látható tehát, hogy a TNyt. is az ÓMS. *therthetyk kyul* szerkezetében szereplő *kyul* funkcióját úgy ágyazza bele a magyar határozószó-rendszer fejlődésébe, hogy annak a MÉSZÖLY, BENKŐ, MARTINKÓ, VIZKELETY által is vallott lativusi funkciójával számol. S visszatérve a *tertetik* szóra, a szakirodalomban valóban az a kép rajzolódik ki róla, ami a TESz-ben is olvasható: „**tertetik 1300** k. … Származékszó, de alapszava nincs teljesen tisztázva. Kiindulásául az eredetileg feltehetően igenévszói jellegű *tér*^{3} igei folytatása (vö. még *tér*^{2}) és a *tér*^{1} ige egyaránt szolgálhatott. A deverbális *-tet* képzőbokor e szóban inkább a cselekvés gyakoriságára, mint végeztetésére látszik utalni; vö. *baktat, léptet, törtet, vágtat*. Az ikes ragozás feltehetően az ige intranzitív voltát, illetőleg visszaható vagy szenvedő jellegét jelzi. — A *tör* ige származékaként, valamint a *tetszik, tetik* alapszavából való származtatása téves. — Csak az ómagyar [!] Mária-siralomból adatolható szó" (vö. és l. még EWUng.).

Nemrég egy kis tanulmány- és cikkgyűjtemény jelent meg tőlem (Anyanyelv, vallás, művelődés. Kolozsvár, 1999), amely nagyobbrészt már korábban megjelent írásokból állíttatott össze. Ebben három közlemény is foglalkozott az

ÓMS.-mal. Ezért ott is közöltem annak puszta szövegét, olvasatát (jórészt BENKŐ olvasatára támaszkodva), valamint az értelmezését. Az utóbbiban a verses forma egyfajta visszaadására szintén törekedtem. Különösebb kommentárt nem adtam, az nem nagyon illet volna oda. Az itt tárgyalt sorokról két értelmezést közöltem: „Siralmam, fohászkodásom / Belőlem kitör, / Szívem belső búja / soha (ɔ : Soha) nem enyhül", illetve: „Siralmam, fohászkodásom / Láttatik kívül... (ekkor: *tertetik* ɔ: *tettetik*"; l. i. m. 55). Ami a *kitör* szót illeti, azt értelmezésben használtam, olyasféle jelentést tulajdonítva neki, mint amit MÉSZÖLY és BENKŐ: 'kifakad (belőlem)', de a *tertetik* etimológiájával kapcsolatban, akkor már magam is inkább egy *tér*, mint a *tör* igével való összefüggésre gondolnék. Látva azonban a megfelelő latin szöveget, valamint tudva a *tertetik* szó körüli problémákról, az előzővel egyenrangú elgondolásként vetettem fel azt, hogy a *tertetik (therthetyk)* íráshiba *tettetik (thetthetyk)* 'láttatik, mutatkozik' helyett. Ez az elgondolás aztán egyre rokonszenvesebbé, meglehetősen valószínűvé vált számomra. S a szakirodalomban jobban utánanézve pedig láttam, hogy hasonló dolog már NÉGYESY LÁSZLÓnak (MNy. 23: 373–5) ugyancsak eszébe jutott. Ő szintén összevetette a már idézett versszakot a latinnal, s ezt írta: „A *tertetik* szóra nincs más adat. A *tör* ige pleonasztikus szenvedő származékának szokás venni, 'törekedik'-féle jelentéssel, de nem épen nagy megnyugvással, mert a szöveg megértéséhez nem igen járul hozzá ez a magyarázat; az eredeti sem támogatja ezt, mert az eredeti azt mondja, hogy 'siralmam, fohászkodásom, könynyem kívül olyan jelek, melyek belső sebemet hirdetik' ... Én a *tet-* tőt vagyis a *tetik* igét, illetőleg származékát gyanítom benne: *tettetik*. Amaz a régiségben jó ismerősünk. Emez kétféle alakulat lehet: a) a *tetik* műveltetőjének: a *tettet* ('láttat, feltüntet, mutat, ostentat', újabb jelentésében inkább csak: 'színlel') tárgyas többes 3-ik személye: '(ők, azok) *tettetik*, azaz mutatják': ez az alak egészen rendes; — b) a *tettet*-nek megfelelő szenvedő, illetőleg a *tetik* mellett egy pleonasztikusan szenvedő egyes sz. 3. személyben: **tettetik*, mintegy: 'láttatik, tetszetik'; ez ugyan nem ismeretes más adatból, de semmivel sem hihetetlenebb, mint a **törtetik*. Épen a hasonló jelentéskörben szoktak feltűnni a pleonasztikus szenvedő képzések, pl. a *kell*-hez a középkorban is meglevő *kelletik* ('tetszik' is). ... Az egész versszaknak a következő két olvasása volna lehetséges, a *tettetik*-nek cselekvő vagy szenvedő jelentése szerint:

Cs.	*Sz.*
Siralmom, fuhászatum	Siralmom, fuhászatum —
Tettetik kíül	Tettetik kíül
Én junhumnak bél búát,	Én junhumnak bél búa,
Ki sumha nem híul.	Ki sumha nem híul.

Értelme az elsőnek ez volna: 'Siralmam, fohászatom mutatják kívül szívemnek belső búját, mely soha nem múlik el'". A második változatban pedig, ame-

lyet egyébként valószínűbbnek tart, közöléses szerkezetet tesz fel : „Itt is előre megy *Siralmam fohászatom* — (két alany); ekkor félbeszakad a mondat, és mikor a befejezés jön az új sorban: *Tettetik kiül*, annak megint lesz egy olyan tartozéka, aminő volt, — lesz t. i. még egy alanya: *Én junhumnak bél búa*; ennek az utolsó sor már csak egyszerű jelzői mellékmondata".

Magam úgy gondolom, nem szükséges közölést feltenni: a *therthetyk kyul* szerkezethez alanyi részként csak a *ſyrolmom* és a *fuhazatum* járul. A versszak utolsó sorának a latinban egyébként sincs megfelelője, s ha nem teszünk föl közölést, akkor a verszak első és második fele közt rajzolódik ki egy részleges ellentét: a siralom és a fohászkodás k í v ü l (? kívülről) látszik, a b e l s ő bú pedig soha nem hűl (ki). Az ellentéttel mint stilisztikai alakzattal bőven él az ÓMS.: „Volek ſyrolm thudotlon / ſyrolmol ſepedyk ... Wegh halal engumet / eggedum illen..." stb. Még egy-két olyan állítása van NÉGYESYnek, amit korrigálni kell, miszerint például a *kívül*-nek nincs lativusi jelentése, vagy hogy a *tettetik* nem fordul elő a régiségben (erre l. később). Ami azonban magának a *therthetyk*-nek a magyarázatát illeti, abban NÉGYESYnek lényegében igaza lehet, vagy közel áll az igazsághoz; a *tertetik (therthetyk)* föltehetőleg íráshiba *tettetik* (? *thetthetyk*) helyett. Ő ezt így nem mondja ki, de bizonyára erre gondol, amikor igazításról, igazításpróbáról beszél. Kétségtelen, NÉGYESY nem fogalmazott egyértelműen, ez is oka lehetett — meg az, hogy cikke második része, amelyben az ÓMS. más helyeit vizsgálja, nyilvánvalóan téves —, amiért a későbbi szakirodalom az ő elgondolását nem kezelte megfelelően.

Miután jeleztem, hogy magam mit tartok a *therthetyk kyul* legvalószínűbb magyarázatának, számba venném, hogy hipotézisemet mivel lehet támogatni.

1. A *therthetyk*-nek a *tör* vagy valamelyik *tér* igével való kapcsolata, mint láttuk, igen bizonytalan, az igalak (a régiségben) egyszeri előfordulás lenne, s szemantikai, alaktani-képzésbeli problémák is adódnak.

2. A *tettetik kívül* 'láttatik, mutatkozik kívül' jelentését tekintve lényegében egyezik a megfelelő latin szöveggel.

3. Természetesen, magának az íráshibának a feltevése, hacsak nem nyilvánvaló tévedésről van szó, gyakorlatilag mindig hipotézis marad. Akkor azonban, ha más jó, elfogadható megoldás nincs, az íráshibát viszont különböző szempontokból föltehetőnek tarthatjuk, valószínűsíteni tudjuk, komolyan kell számolni vele. Íráshiba ugyanis régi szövegeinkben igazán nem ritkaság, az ÓMS.-ban is — amely általánosan elfogadott vélemény szerint másolat — több van belőle, s ezek nem is javítottak. Az íráshibákat máskor is gyakran javítatlanul hagyják. A vers fakszimiléjén szintén jól látható, hogy a *t* és az *r* betű sokszor könnyen összetéveszthető. Például a *ſyrou*, az *aniath*, a *viraga*, a *kynzathul*, a *kyth*, a *turuentelen* szavakban nagyon hasonló a két betű, s ugyanígy a *merth rth* betűkapcsolatában, amely betűkombináció a *therthetyk*-et vizsgálva most különösen érdekel minket. Ugyanakkor az ÓMS. *therthetyk* szavában és több másban a

két betű jól elkülönül, kiváltképpen akkor, ha a *t* betű szárát felfelé hosszabbra húzzák. Az *r* és a *t* betű összetévesztésére lásd például: MargL. 68: *iſtent*, 168: *margÿt*. A MargL.-nak a Régi magyar kódexek 10. számaként való kiadásában az előző szóhoz ez a megjegyzés: „A tévesen írt *r*-t a másoló — nem egyértelműen — *t*-vé javította", az utóbbi szóhoz pedig a következő: „...a másoló ... a szóvégi *t*-t egy tévesen írt *r*-ből alakította". A KulcsK. 307-en olvasható *ʒerettem* szóhoz pedig a kiadók azt fűzik hozzá, hogy „a szó első *t* betűje *r*-ből van javítva". Ez az adat külön figyelmet érdemel, mert *rt* : *tt* tévesztés volt benne, amit a *therthetyk*-ben magam is felteszek, és minden bizonnyal NÉGYESY is.

4. A TNyt. fejezeteiből szintén láthattuk, hogy noha a kései ómagyar korban a *kívül*-nek valóban vannak lativusi funkciójú előfordulásai is, ezek közel sem olyan gyakoriak, mint az amúgy is már másodlagos locativusi szerep. A korai ómagyarban az ablativus → locativus → lativus fejlődés végső fokának elérése egyáltalán nem lehetetlen ugyan, de a határozószók funkcióváltozásának tárgyalásakor az ÓMS. *kyul*-je maga is inkább erősítő, mint megerősített példa. Ezt nem e fejezetek írójától kérjük számon, ő az ÓMS. elfogadott értelmezésére épített, a kérdést pedig sokoldalúan tárgyalta. Legfeljebb azt mondhatnánk, hogy a *kívöl* ablativusi funkciójának a kései ómagyar korban jelzett gyengülése elsősorban nyilván viszonylagosan, az újabban elterjedt és helyviszonyként sokkal gyakoribb locativusi funkcióhoz képest értendő.

5. A *tetik kívül* és a *tettetik kívül* szerkezetekre régi szövegeinkből tudunk is példával szolgálni. Igaz, ezekben a *kívül* jelentése inkább 'kívülről (aforis)', de az ablativusi és a locativusi jelentés az adatainkban is szorosan összefügg, érintkezik: MünchK29ra, rb: „Iay tunèktec iraſtudoc ⁊ / leualtac kepmutaloc kic egènlǫec vattoc a· megfèie2eitet kopo2ſockal / kic èmbe2ecn^{c} *kùuǫl* ʒepecn^{c} *tètn^{c}* / dè bèlǫl teľľeſec halottacnac tetèmeckèl ... Igèn es tù valobiʒoń èmbe2ecn^{c} kùuǫl igaʒacnac *tèttettec* / dè bèlǫl tèľľeſec vattoc kepmutalattal ⁊ hamiſſaggal": Vae vobis scribae et pharisaei hypocritae, quia similes estis sepulcris dealbatis, quae *aforis parent* hominibus speciosa, intus vero plena sunt ossibus mortuorum ... Sic et vos *aforis* quidem *paretis* hominibus iusti, intus autem pleni estis hypocrisi et iniquitate. (Máté 23/27–8) ~ PestiUT: „...kÿk *kÿul* ʒepnek *teecʒenek* ... tÿs *kÿwÿl* embereknek igaʒagnak *teecʒetek...*" (51) ~ KárBibl (Misztótfalusi-féle kiad., 1685): „...*kivül* ugyan ſzépeknek *tettſzenek* ... tiis *kivül* ugyan *láttattok* az embereknek igazaknak: de belől rakvák vagytok képmutatáſſal...". ~ RevKárBibl (Bp. 1990): „Jaj néktek képmutató írástudók és farizeusok, mert hasonlatosak vagytok a meszelt sírokhoz, a melyek *kívülről* szépeknek *tetszenek*, belől pedig holtaknak csontjaival ... rakvák ... Épen így ti is, *kívülről* igazaknak *látszotok* ugyan az emberek előtt, de belől rakva vagytok képmutatással és törvénytelenséggel". Vesd össze még: MünchK83vb: *tèttètec: visa sunt* ~ PestiUT: *lattatanak* (179) ~ KárBibl (1685.): *láttaték* ~ RevKárBibl (1990): *látszék* (Lukács 24/11) stb.

Az ÓMS. *therthetyk kyul* szerkezetében, mint a fenti példák is mutatják, a *kívül* ablativusi funkcióját, a 'kívülről' jelentést sem zárhatjuk ki. Tekintve azonban, hogy a *kívül*-nek ekkor nyilván gyakori volt már a locativusi funkciója, s az ÓMS.-ban a latin megfelelő *(foris)* is erre mutat, az utóbbit tarthatjuk valószínűbbnek. Nem zárva ugyan ki más lehetőségeket sem (tértetik kívül, azaz: kifakad belőlem), magam tehát íráshibát feltéve az ÓMS. tárgyalt sorait leginkább így értelmezném: Siralmam, fohászkodásom / Láttatik [vagy: (meg)látszik] kívül, / Szívem belső búja (az,) / (Amely) Soha nem enyhül.

A. MOLNÁR FERENC

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 57–68

DEBRECEN
1999.

A nyelvművelés-kritika kritikája

A nyelvműveléssel kapcsolatban Magyarországon sokszor fogalmaztak meg ellenérveket. Kicsúcsosodott ez különösen 1997-ben, amikor nyelvi-nyelvművelési tudományos és publicisztikai vita zajlott a lapok hasábjain, konferenciákon és természetesen tudományos beszélgetésekben. (Ennek kiváltóoka: Nyilatkozat 1997, rövid összefoglalása: MINYA 1999.) Az érvek–ellenérvek rendszere mögött tudományosan megalapozott, megfontolandó, de sokszor tipikusan leegyszerűsített, előítéles megjegyzések egyaránt vannak. A következőkben e vita kapcsán bemutatom a leggyakoribb érveket — jellemzően a vita időszakából, de részben az azt megelőző időszakból is.

A magyar nyelvművelés túlreprezentált. „Ha egy laikust kérdezünk meg arról, hogy mivel foglalkoznak a nyelvészek, akkor először valószínűleg a nyelvművelés jut eszébe. Hosszabb kérdezősködés után esetleg még a nyelvtanítás és a filológia is szóba jöhet. Ez híven tükrözi a fenti területek súlyát Magyarországon, hiszen ezek mellett minden nyelvészeti tevékenység eltörpül." (KORNAI–KÁLMÁN 1991: 152). — A magyar nyelvművelés közismertsége egyrészt fakad alkalmazott nyelvtudományi szerepéből, másrészt kiváló képviselőiből, akik képesek voltak a tudomány „kommunikálására". A nyelvtudományban azonban a nyelvművelés az elmúlt évtizedben éppenséggel a perifériára szorult. A Nyelvtudományi Intézetben gyakorlatilag jelentéktelenné zsugorodott a nyelvművelő osztály; a kutatási pénzek egészen kicsiny százaléka jut nyelvművelésre; a tömegkommunikációban is kimutathatóan csökkent a nyelvművelés jelenléte. A kritika egyébként nehezen értelmezhető: ha valóban így lenne, miért baj ez egy másik nyelvész számára? Tegyünk egy másik tudománnyal kapcsolatban ugyanilyen kijelentést: „a szívbetegségek kutatása túlreprezentált". (És akkor mi van?) Láthatóan belső tudományos szociálpszichológiai jelenség rejlik a kritika mögött.

A nyelvművelés nem tudomány. A nyelvtudomány születésénél még a nyelvészekben egyszerre élt a nyelv kutatásának, leírásának és a lehetséges „javításának" eszméje. A 20. században azonban egyes nyelvészek munkásságában ez élesen szétvált. Bizonyos nyelvészek csak a kutatás-leírás, mások csak a

nyelvművelés feladatát vállalták. És természetesen akadtak továbbra is olyan nyelvészek, akik mindkét feladatot azonos fontosságúnak tartották és azonos színvonalon ellátták. Tekintélyes nyelvészek határolták el magukat a nyelvműveléstől. GOMBOCZ ZOLTÁN sokszor idézett nyilatkozata: „...a nyelvészek érdeklődése nyelvhelyességi kérdésekkel szemben feltűnően csekély. A legtöbb nyelvész, ha nyelvhelyességi kérdésekben döntőbírának felhívják, ha őszinte merne lenni, azt felelné: én a nyelv történeti fejlődését vizsgálom, törvényeket állapítok meg benne, de bírája nem akarok lenni, vagy: magam is szeretném tudni, hogy mi a nyelvhelyesség" (id. FÁBIÁN 1984: 95–6). Illetve szállóigévé vált LAZICZIUS GYULA mondása: „A nyelvtudomány nem nyelvművelés, a nyelvművelés nem nyelvtudomány" (id. FÁBIÁN 1984: 96). — Ebben a nyelvészeti kritikában végeredményben a belső és a külső nyelvtudomány ellentéte rejlik. A belső nyelvtudomány szerint a nyelv a beszélők érzelmeitől függetlenül, „tiszta" steril szabályokkal leírható rendszer. Ez természetesen lehetséges megoldás, a nyelvtudomány története során általában erre törekedett. A külső nyelvtudomány szerint a nyelv több, mint struktúra: cselekvés, érzelem, szimbólum stb., amely nem választható el a beszélő közösségektől, tehát ezekre is kiterjeszti a leírást (vö. a külső nyelvészet). A tudományosság kérdése, kritériuma, területe általában minden tudományban fölvetődik az ismeretterjesztés, tágabban: a tudományos eredmények társadalmi kommunikálásának kérdésekor. Mélyén általában a tudományos élet szociálpszichológiai jelenségei rejlenek: különféle csoportok, értékek, felfogások küzdelme. A tudomány, a tudás végeredményben közösségileg jóváhagyott ismeret, hiedelem (id. BENCZE 1996: 29).

A nyelvművelés nem tudományos. A nyelvművelők egyéni véleményt, ítéletet mondanak, adataikat tudományos felmérésekkel nem támasztják alá. Jellemző a definiálatlanság, a szociológiai háttér hangsúlytalansága, sokszor a vulgarizálás. „A helyes formák kijelölésében... az értékelést nem előzi meg teljes körű számbavétel" (TOLCSVAI NAGY 1989: 97). „Diagnózis nélküli terápia" (KONTRA 1992). — Valóban a tömegkommunikációban folyó nyelvművelésben sokszor hallani olyasmit: „gyakran hallom", „újabban sokszor előfordul", „egyre feltűnőbb" stb. Ezek a reflexiók valóban nem bírnak — túl sok — tudományos értékkel, hiszen nagyban függenek a reflektáló nyelvész műveltségétől, származásától, érdeklődési körétől, lakóhelyétől, újságolvasási, rádióhallgatási és tévénézési szokásaitól stb. A tallózó, fölfedező, fölfedeztető gyűjtés és közreadás valóban nem tekinthető tudományosnak; de alapmozzanata, a megfigyelés (ha az pontosan dokumentálva van) — elfogadott tudományos módszer. Erre a megfigyelésre kell és lehet építeni a további tudományos módszereket (pl. az interjút, kísérletet, más kvalitatív felmérést). A nyelvművelők valóban sokszor megállnak ennél a kezdeti pontnál; de már ezzel is fontos

dolgot cselekedtek. Az e pontról való kimozdulás miatt javasoltam már korábban a szociolingvisztikai (lag megalapozott) nyelvművelés kifejezést; vagyis a nyelvművelés szociolingvisztikai kibővítését. Egy leendő nyelvstratégiában ennek központi szerepet képzelek el. A definíciótlansággal kapcsolatban azonban szükséges megjegyzést tenni. A társadalomtudományokban általában megfigyelhető, hogy egy-egy jelenséget a kutatók megközelítően jól és sokféleképpen leírnak, a definíciókkal azonban bajban vannak. Csak a nyelvtudomány legszűkebb környezetéből érdemes fölemlíteni a kultúra, a stílus, a mondat vagy a szöveg definiálási kísérleteit. Ezt tehát nem lehet kizárólag a nyelvművelés számlájára írni.

Nincs nemzeti tudomány. A tudomány nemzetközi. A nyelvtudomány nem egységes. A nyelvészet mögött nem áll egységes nyelvtudomány, a nyelvtudomány visszavonhatatlanul részekre hasadt. „...Magyarországon csak azon az áron lehet tovább táplálni a nyelvtudomány egységességének illúzióját, hogy elutasítjuk a nemzetközi normákat... Az a kérdés, hogy megrekedünk-e a provinciális, ismeretterjesztő színvonalú tudományosságnál, vagy felzárkózunk a nemzetközi élvonalhoz... Meggyőződésünk, hogy nem egyetemes, „bensően magyar" nyelvészetnek nincs létjogosultsága... Az ilyesfajta nacionalista áltudományosság ellen a kis népek csak egyetlen módon, az egyetemes, objektív tudományosság fegyverével védekezhetnek." (KORNAI–KÁLMÁN 1991: 153–5). — Végeredményben a tudomány megítélése valóban csak nemzetközi összehasonlításban lehetséges. Vannak jogos egyedi utak, kísérletek is. És vannak olyan tudományok, amelyek szorosabban kapcsolódnak egy-egy régióhoz, néphez, nyelvhez; már csak azért is, mert a tudománynak is van lokális értéke és kiterjedése. Ilyen értelemben használhatjuk a „nemzeti tudományok" kifejezést. Nehéz lenne „magyar ősrégészetről" beszélni, de lehet magyar honfoglalásról, Árpád-korról, dualizmusról, ó- vagy középmagyar kori nyelvészetről, magyar hangsúlyozásról és mondatról. Vannak „erősen helyi orientációjú diszciplínák", amelyek nem mérhetők nemzetközi hivatkozási adatokkal. A nyelvtudomány nem egységes voltát hangsúlyozni kell, s a tudománypolitikának is figyelembe kell ezt venni. Valamint: a tudományban benne kell lennie a kísérletezés szabadságának. Ily módon talán nem kellene mindenkinek nemzetközi „irányzatokhoz" fölzárkóznia; az egyetlen összevethetőség: a nemzetközi színvonal. A modern világban is gyakran előfordulnak meglepő, nem várt tudományos fölfedezések. Végeredményben minden tudományos eredmény relatív. UMBERTO ECO írja: „Aki ma is érvényesnek tartja tanait, az vagy nagyon fiatal, vagy nagyon naiv, vagy nagyon remete, vagy hazájától nagyon messze él" (ECO 1992: 117).

A nyelvművelés alkalmazott tudomány. Az elméleti tudomány–alkalmazott tudomány kettőssége felfogás sok vita tárgya, ráadásul történetileg-társadalmilag is meghatározott. A nyelvművelés esetében különösen éles felfogásbeli különbségek ragadhatók meg. FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE (1987: 129) így látja: „A nyelvművelés mint szakma és hivatás különös kettősségben él: sokan benne látják a nyelvvel való tudományos és nem tudományos foglalkozás lényegét... Nos e téren két egymásnak ellentmondó hiedelemstruktúra hat...: a »science pure«, az öncélú elmélet, a „theóriész heineken" ógörög ideáljának preferálása, avagy éppen a szűkebben értelmezett gyakorlati szempontok előnyben részesítése." FÜLEI-SZÁNTÓ szerint az alaptudomány és az alkalmazott tudomány jelentéskörre bizonytalan. Nemcsak az elmélet és gyakorlat kulcsfogalmait kellene használni, hanem ezzel szemben egy fogalmi triádot: a) elmélet, b) a gyakorlat elmélete, c) gyakorlat. „A gyakorlat elméletébe tartoznék a rendszerelemzés, a szervezés, a folyamatábrák tüzetes megalkotása, egyszerű szóval a megvalósítás mikéntje, apró szakaszainak sorrendje. Mind az elméleti nyelvtudomány intézményes munkája, mind a nyelvoktatás, nyelvművelés, retorika stb. rászorulnának egy jól átgondolt, megvalósítható, bizonyossággal megállapított predikción alapuló munkára" (FÜLEI 1987: 130).

Gondolkodás és nyelv összezavarása. „A rossz nyelvi forma mögött zavart gondolkodás rejlik." A gondolatot talán először Babits nyomában sokan, pl. ILLYÉS (1975: 44) is emlegeti: „a jó magyar írás és beszéd tanítását voltaképpen a helyes gondolkodás tanításával kell kezdeni. Ki gondolkodik helyesen? Aki az igazat keresi." — A nyelvművelő szakirodalom valóban leggyakrabban idézhető közhelye. A jószándékú írók, nyelvművelők mondása valóban nem állja meg a helyét. A történelem ismer nagyon zavaros (igaz önmagán belül rendszerezett) és kiváló retorikájú elméket, valamint írásaikban tündöklő logikájú remek koponyákat, akik csapnivalóan beszéltek. Gondolkodás és beszéd viszonya valójában több áttételen keresztül valósul meg; nem fogadható el az, hogy a kettő között egyenes arányosság van.

Egy nyelv nem „romolhat el". A nyelvművelő irodalom másik leggyakrabban idézett közhelye: „romlik a nyelv", „veszít tisztaságából, „magyaros jellegéből" stb. Ezek a kijelentések ismerősen a francia vagy a német nyelvvédő mozgalmakból is. Alapjuk ugyancsak a n t r o p o l ó g i a i é l m é n y. „Ez az érzelmi beállítódás — mutatis mutandis — összevethető talán azzal a jelenséggel is, amely lényegében minden kor idősebb nemzedéke által a saját kora fiatalságáról kialakult negatív vélemények túlzásaiban is tükröződik" (HERMAN–IMRE 1987: 195). — A nyelvészek természetesen tudják, hogy a szemünk előtt, fülünk hallatára a nyelvhasználat tényei nyilvánvalóak, tehát nem a nyelv romlik, hanem a nyelvhasználat körülményeiben lehet v á l t o z á s o -

k a t tapasztalni. A „nyelvromlás" a legtöbb esetben tulajdonképpen a „kommunikációs zavarok, konfliktusok" szinonimája. Újabban a nyelvművelők sokkal inkább ezt mondják: „A n y e l v, n y e l v h a s z n á l a t v á l t o z i k; a változás iránya csak sokoldalú elemzéssel állapítható meg". Ugyanakkor a „romlás" sem teljesen elvetendő kifejezés: a romlás negatív irányú „fejlődést" jelent, eredménye e g y n y e l v s z o c i á l i s v i s s z a s z o r u l á s a, végül pedig akár k i h a l á s a. S a világtörténelemben igenis van példa visszaszoruló, történeti, szociológiai tényezők miatt „nyelvileg" pusztuló, sőt kihaló (és kihalt) nyelvekre is (pl. csak Magyarország „környékén": hun, avar, besenyő, kun, jász). FODOR ISTVÁN (1997: 265) példája: „Az idegen szavak beözönlése végzetes lehet valamely nyelvre nézve, ha beszélőinek száma viszonylag kevés, és az idegen hatás a nagyobb tekintély és a politikai hatalom révén terjed. A múltban százával haltak ki nyelvek ilyen okokból. Napjaink veszélyeztett nyelvei közé tartoznak Európában a kelta nyelvek (legkevésbé a walesi), a provanszál, a szorb, a máltai; Európán túl az eszkimó, több írott amerikai indián nyelv; Szibériában nyelvrokonaink; sok írott afrikai nyelv, köztük a nama, az evonó; Óceániában a hawaii és a maori stb."

A „nyelvvédők" alapvető kategóriákat kevernek össze. Pl. „A »nyelvvédők« keverik az értelmes minősítéseket (szép stílus, artikulált beszéd, udvarias nyelvi viselkedés) és az értelmetlen kifejezéseket (pl. »a nyelv elszemetesedése«)" (Nyilatkozat 1997) vagy „Ez értelmetlenség: a beszéd talán elszemetesedhet, ugyanúgy, ahogy talán a gondolkodás vagy érzelmi világ is, de a nyelv nem. Legföljebb változhat..." (NÁDASDY 1997). — A kritika jogos, de rögtön hozzá kell tenni, hogy a mindennapi kommunikációban, éppen a kötelező egyszerűsítés miatt a *nyelv–nyelvhasználat* (vagy: *írás, beszéd,* sokszor: *hang, betű*) kettősségét nem következetesen használjuk; a nem szakképzett (s nyilvánvalóan ezért megidézőjelezett) „nyelvvédőktől" pedig különösen nem várható el a szakszerű megfogalmazás. A t á r s a d a l m i j e l z é s a f o n t o s: s az „elszemetesedés", a „nyelvi környezetszennyezés" modern, ökológiai jellegű metaforái ezt a célt jól szolgálják. A „nyelvvédők" nem mindenben a nyelvész szövetségesei, de föltétlenül segítőtársai. A „társadalmi nyelvészek" elleni hadjárat nem szerencsés vállalkozás. A néprajzban például elképzelhetetlen lenne az önkéntes néprajzi gyűjtők ilyen fokú kioktatása és kiközösítése.

A nyelvet nem lehet befolyásolni! Hogy „mit emel be a nyelv, hogy merre változik, nemigen lehet befolyásolni, azt a közösség spontán dönti el..." (NÁDASDY 1997). — Utópisták természetesen a nyelvet is megpróbálták szabályozni (azonkívül ismerünk „teremtett" és több millió ember által használt nyelvet is), de a nyelvhasználat korlátozott befolyásolására nagyon sok példa van. De nyelvészek ellenvéleményét is szembeállíthatjuk az idézett kritikával: „... a

szókincs elemei közötti választás is tudatos, éppen ezért *társadalmi úton bizonyos fokig befolyásolható*" (HERMAN–IMRE 1987: 190).

A kiejtést sem kell szabályozni. „Kodálynak a magyar kiejtés romlásáról írott szavait LAZICZIUS GYULA tudománytalannak tartotta... Kodály... helytelenítette, hogy nyelvünkben kezd elmosódni a rövid és hosszú hangok közötti különbség. Ezzel kapcsolatban LAZICZIUS véleménye ez volt: »... abba még egy nyelv sem halt bele, hogy elpusztult a kvantitása«... A nyelvész dolga a nyelvi változatok és változások leírása és elméleti modellálása, de nem a változatok és a változások elleni küzdelem." (Ismeretlen szakértő véleménye, id. BOLLA 1998: 15). — BOLLA KÁLMÁN fölsorolja a legfontosabb nemzetközi kutatásokat, eredményeket a helyesejtés (ortoépia) területén. „Az ortoépia a nemzeti nyelv hangzástani kérdéseivel foglalkozó alkalmazott nyelvészeti diszciplína. Tárgyalja a hang- és a beszédképzés, továbbá a beszédészlelés, -értés nyelvspecifikus sajátságait. Megadja a hangstruktúra elemeinek fonetikai jellemzőit, a mintaszerű beszéd kiejtési szabályait, biztosítva ezzel a nemzeti nyelv hangzásbeli egyöntetűségét, közérthetőségét, s ezzel elősegíti a beszédbeli kommunikáció sikerességét, növeli annak a hatásfokát. Az ortoépia mai nyelvészeti fonetikai felfogásban nemcsak a beszédhangokra terjed ki, hanem a mondat-, sőt szövegfonetikaiakra is (a dallam, a dinamika, a beszédtempó, a ritmus, a szünetek, a hangszínezet stb. is beletartozik). (BOLLA 1998: 3). Látnivaló, hogy a nyelvművelés-ellenesség szinte ugyanazon retorikai érvekkel annak részterületére, a helyesejtésre is maradéktalanul átvihető.

A standard magyar nyelv körül mítosz alakult ki, s ez diszkriminációhoz vezet. „A standard az a nyelvváltozat, amelyet a gazdasági, a politikai és a kulturális javakat legnagyobb mértékben birtokló csoportok beszélnek. Ezért a standard változat jól alkalmazható eszköz arra, hogy a társadalmi rétegzettséget életben tartsa, átörökítse, bebetonozza. Bekerül egy vidéki kisgyerek az iskolába és ott elkezdik kigyomlálni a nyelvjárási beszédét arra való hivatkozással, hogy tanulja meg az érvényes, szép, logikus, egységes és becsületes magyar nyelvet. Ezzel anyanyelvi jogaiban sérül a gyerek... Ebben benne van az is, hogy »édesanyád is rosszul beszél magyarul, mert tőle tanultad ezt«. És ha még azt is mondja a tanár: »Aki így beszél, az nem jó magyar ember«, akkor nagyon nagy baj van..." (KONTRA 1997a). — A kritika több jelenséget mos egybe. Valóban voltak és talán ma is lehetnek olyan tanítók, tanárok és más „véleményvezér" emberek, akik a nyelvjárásiasságról elítélő véleménnyel vannak. Sőt azt is meg lehet állapítani, hogy a közszolgálati rádióban és televízióban — a mai magyar beszélt nyelv legfontosabb „templomaiban" — gyakorlatilag nincs nyelvjárásban beszélő. De tény az is, hogy nem említhetünk egyetlen hivatásos nyelvészt sem, aki ne hangoztatná a nyelvjárások értékét, fontosságát, őrzését. Tehát nyel-

vészek, nyelvművelők sohasem voltak nyelvjárásellenesek, s ezáltal kirekesztők. A kritikában annyi igazság azonban van, hogy az élő nyelvjárások és más nyelvváltozatok helyének kijelölése — valójában: pozitív diszkriminációja, előnyben részesítése — nem történt meg. Ez a most megalkotandó nyelvstratégia feladata lesz!

A nyelvművelés átpolitizált — a nyelvféltés nemzetféltést takar. „A nyelv művelése hazafias tettnek számít, a gondatlan beszéd pedig (szinte?) nemzetárulásnak" (LANSTYÁK 1996: 144). — Magyarországon — a herderi doktrína, azaz kultúra és nyelv egymásrautaltságának felfogása miatt — összekapcsolódtak a nemzeti függetlenség és a magyar nyelv használatának kérdései. Egyúttal nem tagadható, hogy a nemzeti nyelv visszahat a nemzeti karakterre, kisebbségi körülmények között pedig egyenesen megtartó ereje van. A nemzetközi szakirodalom is használja a nyelvi hűség fogalmát (PÉNTEK 1994: 134).

A norma nem határozható meg. Ezért nincs szükség normatív szabályozásra. — A norma valóban nehezen határozható meg. A tudományos vélemények szerint több norma (szabályrendszer) van. A nyelvváltozatok normája pusztán leíró (deskriptív) lehet, a standard kodifikált norma, amelyhez „értékelő" funkció is járul; ezt nevezik előíró (preskriptív) normának — amely nem föltétlenül előíró (proskriptív) (vö. LANSTYÁK 1996: 125). Minden társadalmi csoportnak megvan a maga társadalmi normája, ugyanúgy a nyelvi normája is. — Egy csoport a normán belül egymásra vonatkozást, összetartást (tehát szabályozott konvergenciát), a normán kívül elszigetelődést, megkülönböztetést mutat. Egyúttal megfigyelhetünk egy általános emberi törekvést a normátlanság felől a normáig; a rendezetlenségtől a rendezettségig. Ha nincs szükség normatív szabályozásra (útmutatásra, irányításra, nevelésre — ha úgy tetszik: proskripcióra) a magyar nyelv (anyanyelv) esetében, akkor miként képzelhető ez el egy idegen nyelv esetében. Gondoljunk csak az idegennyelv-vizsgák feleletkiválasztós tesztjeire: az is norma, sőt sokszor az adott idegen nyelvet jól beszélők számára meglehetősen „kemény" norma.

A nyelv nem tükrözi a társadalmat. „A nyelv szerkezete, rendszere nem tükrözi azt a társadalmat, melyben használják..." A „nyelv nem tükrözi a társadalmat, úgy a társadalom sem tükrözi a nyelvet" (NÁDASDY 1997). — A külső nyelvészethez tartozó interdiszciplinák, pl. az antropológiai nyelvészet és a szociolingvisztika („társadalmi nyelvészet") éppen azt bizonyították, hogy a nyelvek szerkezetükben, lexikonukban (szókészletükben) tükrözik a környező világot: a környezetet és a társadalmat.

A nyelvművelés egyetlen formát kultivál; pedig a társadalom és a helyzetek tagoltak. Egy példával: „rossz illemtanár az, aki mindig mindenhova nyakkendő felvételét ajánlja" (NÁDASDY 1997). — Valóban a nyelvművelés nem hangsúlyozta és ma sem hangsúlyozza eléggé a nyelvi ráhatások (tanácsok, használati szabályok) relativitását. Nyilvánvaló, hogy a különféle helyzetekben, társadalmi csoportokban különféle norma uralkodik. Mivel a nyelvművelést közszolgálatnak tekintik, ennek az „emelkedett" társadalmi mintának (ideálnak) megfelelően fogalmazzák meg elveiket. A jövő nyelvművelésének fontos feladata lesz a nyelvi környezetek többszintűségének (egyszerűsített, modellált) meghatározása, s az ezeknek megfelelő nyelvhasználati viselkedési helyzetek kialakítása és tanítása. Vagyis: többszintűvé kell tenni a nyelvművelést.

Etnocentrikusság — multikulturalizmus. Az idegen szavaktól, kifejezésektől való idegenkedés (averzió) ősi ösztön, amelyet idegen- és fajgyűlölő ideológiák felhasználhatnak. Az „idegentől való ódzkodás alighanem ősi ösztöneinkhez tartozik. Ezt az archaikus ösztönt használják ki a különböző az idegengyűlölő és fajgyűlölő ideológiák is. Ezért érezzük — ha nem gondolunk bele jobban —, hogy az idegen szavak »furcsák« és »csúnyák«, holott valójában csak idegenek, újdonságok a nyelvünkben" (Nyilatkozat 1997). — Az idegenszerűségek elleni ódzkodásnak külső és belső okai vannak. A külső okok között kell beszélni a beállítódásokról, a belső okok pedig a nyelvi struktúrák különbözőségéből adódnak. A kritika megfogalmazói — érezhetően nem tudományos, hanem aktuálpolitikai szempontokat követve — összemossák az etnocentrikusság és az etnocentrizmus fogalmát. Az etnocentrikusság: az egyes etnikai közösségek tagjainak az a természetes beállítódása, hogy saját kultúrájukat, nyelvüket más etnikai közösségekhez képest természetesebbnek, jobbnak, szebbnek, „magasabbrendűnek" értékelik. „A beszélő számára ugyanis az egyetlen természetes, emberi nyelv a saját anyanyelve" (SZILÁGYI N. 1996a). Ez az attitűd alapvető emberi jelenség: „amelynek megléte egyenesen következik a szolidáris értékek vonzásának alkalmasint univerzális törvényéből: a mi-csoport úgy áll oppozícióban a mások-csoporttal, hogy hozzá — mint pozitív pólushoz — kapcsolódnak a pozitív értékek, a negatívakban pedig nem marad más pólus, mint a mások-csoport" (SZILÁGYI N. 1996b. 27).

Az idegenszerűségek elleni érzéknység belső — nyelvi — oka lehet a két nyelv struktúrájának eltérése. Két érintett nyelvi rendszer közti különbség általában megnehezíti az átvételt. „Az olaszban a névszók alakrendszere fejtett ki mindig is ellenállást... A finn hangrendszer ugyancsak ellenálló az idegen szavakkal szemben, de néhány évtizede erősödik a külső, főként angol hatás" (FODOR 1997: 261). Befolyásolhatja még az idegenszerűsé-

gekhez való viszonyt a motiváltság–motiválatlanság (elemezhető–elemezhetetlen; transparence–opacity) szócsaládok kérdése. A magyar, a német, a finn és a legtöbb szláv nyelvben túlnyomó az olyan szócsaládok és összetetételek száma, amelyeknek tagjaiban világosan felismerhető az alapszóból való származás — az idegen elemek viszont tagolhatatlan elemeket építenek be, „és ez a kölcsönadó nyelvet nem ismerő széles tömegek számára megnehezíti a megértést. Ez okozott nehézséget nyelvünk beszélőinek a nyelvújítás előtt, és ugyanez a tényező jelent igen súlyos problémát a harmadik világ nyelveinek most folyó modernizálásában. Jogos tehát nyelvművelőik azon törekvése, hogy a nyelv belső eszközeivel építsék föl a szókincs hiányzó, illetve csak idegen, nem érthető és nem kiejthető szavaival megtoldott rétegét..." (FODOR 1997: 263).

A magyar helyesírás túlbonyolított, ezért megtanulhatatlan. „A magyar írásrendszer kedvesen idioszinkratikus (ellenszenves, kicsit irtóztató B. G.), és nem nélkülöz egyfajta logikát... A magyar írásrendszer alacsony belső szervezettségű kód... Ezzel csak látszólag van ellentétben az a megállapítás, hogy a magyar helyesírás túlszabályozott... A szabályzat kb. 120 oldalából 42 foglalkozik az alapokkal, az adaptációs szabályokkal, a hagyományőrzéssel, az idegenes írással, a többi 78 oldal (vagyis 65%) tisztán logikai megfontolásokkal (külön- és egybeírás, kis- és nagybetűk, elválasztás, írásjelek)... Ebben persze van valami önteljesítő, hiszen ha egyszer szabályzatról van szó, akkor összefüggő, indoklással alátámasztott szabályrendszert kellene csinálni." (NÁDASDY 1990: 56–7). — A magyar helyesírást nem annyira nehezíti a hagyomány, mint pl. az angolt, a dánt vagy a franciát (a régi vicc szerint az angol Liverpoolt ír, és úgy kell ejteni, hogy: Manchester), de nem is annyira hagyománymentes, tehát kiejtés szerinti, mint az olasz, török vagy albán. A kritikának abban teljesen igaza van, hogy a magyar helyesírás túlszabályozott. Főleg két területen tapasztalhatjuk azt, hogy szinte „megtanulhatatlan": az egybe- és a különírás, illetve a tulajdonnevek (különösen földrajzi nevek, intézményszerű nevek stb.) helyesírása területén. Itt valóban reformra lenne szükség. Ezt azonban nagyon óvatosan kell végrehajtani, mert a helyesírás legfontosabb funkciója: az állandóság, a kiszámíthatóság.

A magyar helyesírási szabályok diszkriminatívak. „Az 1972-es Értelmező kéziszótárban ilyen összetett szavak vannak: *cigánygyerek, cigányasszony, cigányleány, cigánylegény*. De nincs »svábgyerek«, »svábasszony«, és olyan összetett szó sincs, hogy »magyargyerek«, »magyarasszony« stb. Ezt az egészet változatlanul megtaláljuk az 1988-as, tehát a most érvényes Helyesírási kéziszótárban is, ami azt az előítéletet képezi le, hogy a *cigány ember* nem olyan, mint a *magyar ember*, nem olyan, mint a német vagy az angol ember" (KONTRA

1997b). — A magyar értelmező és helyesírási szótárban előforduló létező nyelvi tények statisztikai elemzése nem a helyesírási szabályok vagy az azokat képviselő nyelvészek etnocentrikusságát képezik le. Ha a köznyelvben sajátos jelentésben él a *cigányasszony* összetétel, akkor be kell venni a szótárba. Itt természetesen egy képzetről, egy jelentésegységről is szó van: a cigányasszony a 'jósnő' jelentést is magában hordja. Ha él(ne) a „magyarasszony"-kifejezés, akkor azt is be kellene venni. Más részről azonban a *cigányasszony* esetében a helyesírás szabályozói a saját maguk ásta gödörbe estek bele. Egy bizonyos határ után valójában már követhetetlen, hogy jelentéstanilag mit kellene egybe vagy külön írni. (Vö. az előző pontban írottakkal!)

A nyelvművelés régi irodalmi példákat idéz. — A nyelvhelyességről való vitákban valóban gyakran hivatkoznak az írókra, az ő nyelvváltozatukat sokszor perdöntőnek tekintve. De már LŐRINCZE is kifogásolta ezt: „Minthogy a nyelvi helyesség legfőbb ismérve az, hogy egy nyelvi alakulat megfelel-e a jelenkori igényes, a nyelvileg műveltek nyelvhasználatából kialakult közszokásnak, az író természetszerűen nem lehet példa és norma minden egyes leírt szavával, mondatával: olyanokkal, amelyeket mai közszokás, a közízlés nem fogad be" (LŐRINCZE 1990: 145). Ennek ellenére az íróknak korábban jelentős szerepük volt a nyelvi norma alakításában, a nyelvfejlesztésben. Ezt a szerepüket korunk posztmodern irodalmában — jórészt akarattal — elvesztették; a *disszeminációt*, a műalkotás és a jelentés relativitása (*dekonstrukció*), a mozaikszerűség stb. az egyre fogyó olvasókban nem indít(hat) mintakövetést.

A nyelvművelés kritikája, megkérdőjelezése és sokszor elvetése (nyelvművelés-ellenesség) végső soron fakad az ember nietzschei apollóni és dionüszoszi fölfogásából. NIETZSCHE (1986. 24) írja: „Sokat nyer vele az esztétikai tudomány, ha nem csupán logikailag látjuk be, hanem a szemlélet közvetlen bizonyosságával is felismerjük, hogy a művészet fejlődése az *apollóni* és a *dionüszoszi* kettősséghez kötődik..." Az apollóni énünk az igaz és a jó iránti vágy, a mértékletesség, a választás kedvelése — a dinonüszoszi pedig a mértéktelenség, a szabályozatlanság, a természetközelség. A két én minden emberben megvan, s olykor az egyik, olykor a másik kerekedik felül. Alkalmasnak látszik ez a metafora a nyelvhasználatra is: élvezzük a nyelvi tobzódást, gyönyört például a költészetben, egy-egy jó baráti „kibeszélésben" — ez a dionüszoszi énünk; s meg kell reguláznunk nyelvhasználatunkat bizonyos társadalmi környezetben. A kettő között roppant ellentét áll fenn, párbajoznak — írja NIETZSCHE (1986: 24), de végül egy magasabb minőségben egyesülnek: „e két olyannyira különböző törekvés egymás mellett halad, egymással többnyire nyílt ellentétben és egymást örökkön és egyre hathatósabban mind újabb és újabb művekre ösztönözve, hogy állandósítsák e köztük feszülő ellentét harcát, amit a

közös „művészet" szó csak látszólag hidal át; mígnem, a hellén „akarat" metafizikai csodatette folytán, egymással párban jelennek meg, és ez az egyesülés végül létrehozza az attikai tragédia éppoly dionüszoszi, mint amennyire apollóni művészetét".

A nyelvművelés, mint minden tevékenység, természetesen kritizálható. Tudományos kritikára pedig alapvető szükség van, a nyelvművelésben különösen, mert egyszerre tudományos és tudománykommunikáló, pedagógiai tevékenység. A sajtóban folyó tudományos köntösben megjelenő előítéletgörgető kritika azonban nem kívánt, éppen a nyelvtudományba vetett társadalmi hitet megingató hatással járhat. Erre pedig — gondolom — egyetlen magyarországi nyelvésznek sincs szüksége.

BALÁZS GÉZA

Felhasznált irodalom

BENCZE LÓRÁNT (1996): *Mikor miért kinek hogyan(!). 1. Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban. 1–2.* Corvinus, A hét szabad művészet könyvtára.

BOLLA KÁLMÁN (1998): Kell-e nekünk ortoépia? Avagy a magyar kiejtés ügye az ezredfordulón. *Magyar Nyelv,* 94: 1–16.

ECO, UMBERTO (1992): Hogyan dívik a divat a kultúrában? In: Uő: *Az új középkor.* Budapest, Európa. 110–141.

FÁBIÁN PÁL (1984): *Nyelvművelésünk évszázadai.* Budapest, Gondolat.

FODOR ISTVÁN (1997): Nyelvújítás régen és ma — Európában és a harmadik világban. *Magyar Nyelvőr,* 121: 257–65.

FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE (1987): Dinamikus nyelvművelés. *Magyar Nyelvőr,* 111: 129–37.

HERMAN JÓZSEF–IMRE SAMU (1987): Nyelvi változás — nyelvi tervezés Magyarországon. *Magyar Tudomány,* 7–8: 513–31.

ILLYÉS GYULA (1975): *Anyanyelvünk.* (Második kiadás.) Budapest, Magvető, Gyorsuló idő.

KONTRA MIKLÓS (1992): Bomlott gondolkodású magyarok? Magyar nyelvművelés = diagnózis nélküli terápia. *Új Szó,* december 23.

KONTRA MIKLÓS (1997a): A nyelv mint a diszkrimináció eszköze. *Magyar Hírlap,* november 15.: 26.

KONTRA MIKLÓS (1997b): Hol beszélnek a legszebben és a legcsúnyábban magyarul? *Magyar Nyelv,* 93: 224–32.

KORNAI ANDRÁS–KÁLMÁN LÁSZLÓ (1991): Nemzeti nyelv — nemzetközi nyelvtudomány. *Nyelvtudományi Közlemények,* 92: 147–56.

LANSTYÁK ISTVÁN (1996): A magyar nyelv állami változatainak kodifikálásáról. *Magyar Nyelvőr,* 120: 125–51.

LŐRINCZE LAJOS (1990): *Emberközpontú nyelvművelés.* Budapest, Magvető, Gyorsuló idő.

MINYA KÁROLY (1999): Sajtóvita a nyelvművelésről 1997-ben. („Nyilatkozatháború"). *Szabolcs-szatmár-beregi Szemle* 1/15–25.

NÁDASDY ÁDÁM (1990): A helyesírási ló. *2000,* szeptember: 55–61.

NÁDASY ÁDÁM (1997) Rovarirtóval a szavak erdejében. *Népszabadság,* június 21.

NIETZSCHE, FRIEDRICH (1986) *A tragédia születése.* Budapest, Európa.

Nyilatkozat 1997. *Élet és Irodalom,* május 9. (39 nyelvész által aláírt nyilatkozat, amelyhez később az Interneten többen csatlakoztak)

PÉNTEK JÁNOS (1994) Normagondok Erdélyben. *Magyar Nyelvőr,* 118: 133–144.

SZILÁGYI N. SÁNDOR (1996a): *Szociálpszichológiai tényezők a szókölcsönzésben.* Kézirat. Kolozsvár

SZILÁGYI N. SÁNDOR (1996b): *Hogyan teremtsünk világot?* Kolozsvár, Erdélyi Tankönyvtanács.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR (1989): A nyelvművelés esélyei. *Valóság,* 10/95–103.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 69–72

DEBRECEN
1999.

Miért *de?*

1. A címben föltett kérdés egy műelemzési szemináriumon vetődött fel Petőfi Sándor közismert versének alábbi sora kapcsán:

„Szekéren mentek, de ökörszekéren."

Miért nem *sőt* vagy *bár* áll a *de* helyén; egyáltalán miért van kötőszó ott, ahol (egy gondolatjel utasítására) akár „hümmögni" is lehetne egy szótagnyi időt:

Szekéren mentek, *sőt* ökörszekéren.
Szekéren mentek, *bár* ökörszekéren.
Szekéren mentek, Ø ökörszekéren.

2. Egy elfogadható válasz megtalálásához, mivel versmondatról van szó, számba kellett venni a ritmikai-rímelési sajátosságokat is.

2.1. A nyolcsoros versszak második négy sorának élén áll a kérdéses mondat. Állhatna önálló négysoros bekezdés elején is, ha nem tagolná markánsan nyolcsoros versszakokra a versszakokat záró hetedik-nyolcadik sor:

„Az országúton végig a szekérrel
A négy ökör lassacskán ballagott."

Ez a két utolsó sor – mint refrén – négy versszakra tagolja ugyan a verset, szótagszámaival azonban két egységre osztja a nyolcsoros versszakot:

10 *„Nem Pesten történt, a mit hallotok.*
11 *Ott ily regényes dolgok nem történnek.*
10 *A társaságnak úri tagjai*
11 *Szekérre ültek és azon menének.*
11 ***Szekéren mentek, de ökörszekéren.***
10 *Két pár ökör tevé a fogatot.*
11 *Az országúton végig a szekérrel*
10 *A négy ökör lassacskán ballagott."*

A sorok szótagszámainak játékából adódóan módosul korábbi feltevésünk. A 4-4 sor szótagszámainak megfordított rendje fontossá teszi az elemzett sor 11 szótagját; a kötőszó nélküli változat lehetőségét nem érdemes komolyan vennünk.

2.2. A második négy sor rímelése itt az idézett első versszakban: (a, b, a, b) formát követ. A további három versszakból kitűnik azonban, hogy a *szekéren – szekérrel* rímelés inkább csak „bejött, mint hívták"; a rímelés tipikusan: a, b, c, b. Vagyis csupán a mindenkori második, illetőleg hatodik sor végének van rímhívó szerepe:

történnek — *menének*
fogatot — *ballagott*

felhőkben — *temetőben*
illatot — *ballagott*

épen Erzsikének — *énekelgetének*
csillagot — *ballagott*

Erzsikéhez — *emlékéhez*
csillagot — *ballagott*

A rímelés vizsgálatából végül is annyi tanulsághoz jutunk, hogy az *ökörszekéren* szóalak nem rímelési okokból került a mondatnak erre a helyére, vagyis a *de ökörszekéren* részlet *de* kötőszavának szerepére szemantikai-pragmatikai választ kell keresnünk.

3. A *de* kötőszónak a *Szekéren mentek, de ökörszekéren.*-mondatban két szabályos értelmezése van.

3.1. A *de* kötőszóval viszonyított utótag egy implicit ('nyelvileg ki nem fejezett') előtaggal áll ellentétben: lovasszekéren*, *de* [nem lovasszekéren, hanem] *ökörszekéren.*

Az itt adott értelmezés jelentésszerkezetét a (I) séma ábrázolja.
(A jelek értelmezése: (A) = az ellentétes viszony előtagja; (B) = az ellentétes viszony utótagja. A szillogisztikus érvelés konstituensei: (pr*) = pragmatikai előfeltevés, felső tétel; (p) = alsó tétel; (q) = konklúzió. A * a konstituens implicit jelenlétét képviseli.)

(I)
(Apr*) Ha egy jármű *szekér*, akkor az a jármű tipikusan *lovas*szekér.
(Ap) *Szekéren mentek,*
(Aq*) Lovasszekéren, de (Bq) [nem lovasszekéren, hanem] *ökörszekéren.*

3.2. Az itt felvázolt jelentésszerkezetben csupán a tényállásleírásokat ('deskriptív propozíciókat') vettük figyelembe. Ha ezek implicit beágyazódásaira is tekintettel vagyunk, akkor a beágyazódás azonos szerepei tűnnek szemünk-

be: mindkét tényállásleírás a TÉNY, hogy ...-féle modalitásba ('világalkotó propozícióba') ágyazódik be:

TÉNY, hogy *Szekéren mentek,* TÉNY, hogy *ökörszekéren.*

A TÉNY, hogy ...-féle világalkotó propozíció tipikusan alsó tétele ('kis premisszája') a szillogisztikus érvelésnek. Elemzett mondatunkban ez nyilvánvaló a viszony előtagjának esetében:

TÉNY, hogy *Szekéren mentek.*

Ha a viszony utótagját is alsó tételnek ('kis premisszának') tekintjük: TÉNY, hogy *ökörszekéren,* akkor egy másik jelentésszerkezet lehetősége is rendelkezésünkre áll:

(Ap) *Szekéren mentek,* de (Bp) *ökörszekéren.*

Itt az egymással azonos szerepben (szinten) álló két alsó tétel ('kis premissza') a 3.1. alatti értelmezéstől eltérő konklúziót (másféle pragmatikai előfeltevésből kiinduló érvelés konklúzióját) kínál fel az (Ap)-féle előtagnak – s vele együtt – a (Bp)-féle utótagnak is. Ezt ábrázolja a (II) séma.

(II)

(Apr*) Ha egy – gyalogos – társaság *szekérre* ül, akkor — a gyalogos tempótól — gyorsabban akar haladni.
(Ap) *Szekérre ültek,*
(Aq*) A társaság gyorsan akar haladni.

(Bpr*) Ha egy — gyalogos — társaság *ökör*szekérre ül, akkor nem akar — a gyalogostempótól — gyorsabban haladni.
(Bp) *ökörszekérre* ültek.
(Bq*) A társaság nem akar gyorsan haladni.

4. A *de* kötőszó kétféle értelmezésének elvi sémái:

ad 3.1.

(Ap)
(Aq*) *de* (Bq)

ad 3.2.

(Ap) (Bp)
(Aq*) *de* (Bq*)

5. A 3.1., illetőleg a 3.2. szerinti értelmezéskülönbség érdekes tanulsága, hogy a spontán, vagyis az elvi háttér ismerete nélkül alkotott értelmezések többsége a 3.1.-féle értelmezést érvényesíti: 'Nem az (elvárható) lovasszekéren mentek, hanem *ökör*szekéren'.

Ezt az értelmezést két szempontból is indokolhatjuk: a Petőfi-versre vonatkozó aktuális, valamint a *de* kötőszóra vonatkozó általános, elvi megközelítésből. Aktuálisan az a szemantikai ellentét jut szerephez, amely a társaságnak *úri* tagjai, valamint az *ökör*szekér lexémák között van, vagyis a valóságábrázolás ('denotáció') beleérthető iróniája. Általános és elvi szerepű az a magyarázat, amely szerint a *de* kötőszó mint interpretációs eszköz ('ahogy a mindenkori beszélő interpretálja a két tényállásleírás közti viszonyt') a 3.1.-féle esetben a leggyakoribb.

A Petőfi-versből mint jelentésegészből viszont egyértelmű, hogy itt a *de ökör*szekér megszorításra ('elvárástörlésre': denial of expectation) nem a denotálás: a pontosabb tényállásleírás végett van szükség, hanem a szövegvilág hitelének megalapozása végett. A *regényes* történetet a *lassacskán ballagó négy ökör* hitelesíti. Az *ökör*szekéren szinte *megáll* az idő. *Lovas*szekéren — ha a lovak lóként, vagyis gyorsan húzzák a szekeret — *vágtat* az idő, azaz (egy *lovas*szekerű szövegvilágban legalábbis *illan*).

A 3.1., illetőleg a 3.2. szerinti értelmezés aktuális jelenlétéről végül is azt lehet mondani, hogy a *de* kötőszó gyakoribb szerepe folytán érvényesül a 3.1.-féle értelmezés is; dominánsabb azonban a 3.2. Elgondolkoztató, hogy erre az utóbbira szinte kizárólag a 3.2.-féle elvi jelentésszerkezet tudatosítása után gondolnak az elemzők. Ez a helyzet egyrészt igazolja a *de* kötőszóval érvényesülő jelentésszerkezet itteni vagy másféle vizsgálatának értelmét, másrészt előre jelzi, hogy különféle egyéb elvi jelentésszerkezetek létrehozása új lehetőségeket kínál fel a műelemzéseknek.

BÉKÉSI IMRE

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 73–78

DEBRECEN
1999.

Adalékok az anonymusi filológiához

1. P. mester gesztájának szövegét különféle korú és minőségű nyomtatott kiadásai, még inkább magyar fordításai már sima, folyó szövegben, filológiailag „átgyúrt" állapotban: javításokkal, kiegészítésekkel, a variációk kiegyenlítésével, a rövidítések feloldásaival stb. állítják elénk. Az újkori filológiának ezek a termékei azonban jellegüknél fogva nemcsak az eredeti kézirat képét nem tudják visszaadni, hanem — még a legkitűnőbben kivitelezettek is — tulajdonképpen elfedik, illetőleg készen, mintegy elsimítva tálalják az eredeti kézírásnak megannyi sajátosságát, apróbb-nagyobb, sokszor rejtett, nemegyszer komplikált, ellentmondásos problémáit. Ilyenek a kéziratnak a folyamatos, elbeszélő, latin nyelvű szövegében is jelentkeznek, de ezek magyar nyelvtörténeti és történeti névtani szempontból közvetlenül kevésbé érdekesek, azonkívül a fogalmazásnak jórészt szabatos volta, a szövegösszefüggés értelmezési fogódzói, valamint az egyébként nagyon gyakran és változatosan alkalmazott rövidítések általában szabványos volta, következésképpen egyértelmű feloldhatósága miatt többnyire jól „kezelhetők". Nem ilyen jó viszont a helyzet a kéziratnak túlnyomórészt magyar nyelvi vonatkozású tulajdonnév-anyagával, amely érthető okokból jobban belevág érdekkörünkbe, azonkívül pedig a geszta latin nyelvi anyagához képest sokkal sűrűbb, változatosabb, nehezebb tematikát rejt magában.

A ránk maradt szöveg tulajdonnévi hibáinak, javításainak, variációs ellentmondásainak, bizonytalanságainak még csak teljes adatszerű felsorolását is aligha bírná ki e közlemény terjedelme, az ide vonatkozó, időben is messze visszanyúló, a kutatók hosszú sorának nevéhez fűződő, hatalmas méretű filológiai hagyomány felidézése pedig teljességgel kivihetetlen volna, meg feltehetően szükségtelen is. Amire a témakörben itt egyáltalán lehetséges, de talán érdemes is kitérni, az csupán egy nagyon leszűkített nézőpont. Nem lesz tanulság nélküli ugyanis a geszta kézirata problematikus tulajdonneveinek általános jellegzetességeibe, lényegében tipológiájába beletekinteni.

2. Mint ismeretes, Anonymus gesztája nem a szerzőnek valószínűleg 1210 körül készült kéziratában maradt fenn, hanem valamikor a 13. század végéről való másolatban. Másolati voltáról nemcsak a kézirat külalakjának és betűi duktusának korjelző jellege árulkodik, hanem éppen a benne előforduló írássa-

játságok is teljes bizonyossággal tanúskodnak. Annak általános ismeretében, hogy a könyvnyomtatás előtt, de még jóval az után is mi szokott történni az olyan kéziratokkal, amelyek — bizonyos ellentétben a zártabb, jogi érdekű oklevelekkel — tartalmuknál fogva közérdeklődésre jobban számot tarthatnak, jó okkal állítható: korántsem bizonyos, hogy a Magiszter regényes gesztájának ma ismert kézirati szövege közvetlen, elsőleges másolat az ő szerzői példányáról. Lehet, hogy többrendbeli másolás valamelyik példányát ismerjük csupán, ennek annyi eltűnt korai kézirat sorsától eltérő, szerencsés föntmaradásával. A szöveg egészének a megítélésére nézve nyelvészeti, névtani tekintetben pedig, különösen a tulajdonnevek ügyét illetően, nagyon fontos a másolati jelleg számításba vétele, még ha önmagában e tény a kutatásnak elsősorban az elvi irányát és módszerének általános szempontjait befolyásolja, és nincs is minden egyes névre föltétlen gyakorlati hozadéka az eredeti kézirat és a másolat viszonya tekintetében. A többszörös másolat vagy éppen másolati sorozat, elágazás lehetőségei pedig arra legalábbis elvileg mindenképpen figyelmeztethetnek, hogy a Magiszter és művének másolója nem föltétlenül egyedüli szereplői, okozói a geszta tulajdonneveiben jelentkező kritikus, problematikus írásváltozatoknak. Ha azonban nem csupán a geszta tulajdonneveinek elszigetelt, egyedi eseteit nézzük, hanem összetartozó csoportjait, típusait mint árulkodó tüneteket vesszük figyelembe, ezek sajátosságainak latra vetése már mondhat az általánosságoknál jóval többet is Anonymus eredeti kéziratának és a másoló ránk maradt szövegének (vagy esetleg másolók sorozata általunk ismert termékének) viszonyáról, különös tekintettel a minket elsősorban érdeklő magyar névanyagra.

A másolói kézirat valamilyen szempontból feltűnő írássajátságainak bemutatásában a tulajdonnevek — köztük a népnevek — csoportjában nem törekszem föltétlen teljességre, bár a fontosabb típusokban igyekszem minden példát adni. A hibás írásmódú adatok után → jellel közlöm valós megoldásukat; ha a javítás már a kéziratban ott van, arra külön utalok; ugyanazon nevek más, helyes írásmódú variációinak felsorolását azonban mellőzöm. Nem adok példákat sem a szabályos hangváltakozásoknak (pl. *Velec ~ Veluc*), sem a csupán hangjelölési variációknak (pl. *Voyta ~ Boyta*) az adataira. A latin szöveg azonos típusú hibáiból az egyes tulajdonnévi típusok végén csupán ott is meglétük jelzéseként hozok föl egy-két példát, „Vö." után. A rövidítési típusokkal nem foglalkozom, legnagyobbrészt szabályosak és könnyen feloldhatók.

Külön kell megjegyeznem, hogy a Scriptores Rerum Hungaricarumban közzétett — általában kitűnő filológiával megoldott — gesztaszövegnek jegyzetekben adott javításaitól több esetben eltérek (szerintem szükséges javítást közlök, másként javítok, lehetséges javítást pótolok stb.). Ilyenkor az eltérésre a javítandó alak után tett *-gal hívom fel a figyelmet.

Egy betű kihagyása: *mors* (11.) → *morus*; *opaR* (16.) → *olpaR*; *Gelu* (26., 27.) → *Gelou*; *zubor* (27.) → *zumbor*; *edumenec* (32.) → *edumennec*, esetleg

*edumernec**; *buger* (34.) → esetleg *bunger**; *Truſun* (37.) → *Trunſun*; *ſithici* (39.) → *ſcithici*; *Bulſu* (43.) → *Bulſuu**, *bulſu* (55.) → *bulſuu**; *zolocu** (48.) → *zoloucu**; *etiburgu* (49.) → *ecilburgu*, esetleg *etilburgu*, *ſiclor*[*um*] (50.) → *siculor*[*um*]*, *ſiclis* (50., 51.) → *ſiculis*, *Sỳcli* (51.) → *Sỳculi*, *ſſcli* (51.) → *ſſculi*, *ſỳcli* (51.) → *ſỳculi*; *hugarij* (51.) → *hungarij*; *bonton* (53.) → *botond*; *lotorigie* (54.) → *lotoringie** vagy *lotaringie*, *lotorigia*[*m*] (54.) → *lotoringia*[*m*]* vagy *lotaringiam*. Javítva: *apadium* (14.), az első *a* után a sor fölött *r*; *apad* *16., 32., 40.), az első *a* után sor fölöti *r* (nem rövidítés!); *hong n* (33.), az üres helyen kivakart betű, fölötte pótlójel betű megadása nélkül; *icundíum* (56.), az *i* után a sor fölött *r*. — Vö.: *p*[*er*]*maſerunt* (44.) → *p*[*er*]*manſerunt*; *ſubugatis* (48.) → *ſubiugatis*; stb.

Kettős betűkihagyás/szótagkihagyás: *hungarum* (prológus) → *hungarorum*; *Edum* (8.) → *Edumen*, esetleg *Edumer**; *ſudal* (10.) → *ſuſudal*; *arpíu*[*m*] (39.) → *arpadiu*[*m*]; *zolſu* (50.) → *zobolſu*. Javítva: *c*[*on*]*ſtantipolum* (42.); az *i* után a sor fölött *no*; *menurout* (51.), az első *u* után a sor fölött *mo*. — Vö.: *agminatus* (3.), a *g* után a sor fölött *no; pulchrítune* (50.), a második *u* után a sor fölött *di*; stb.

Betűtöbblet: *Bunger* (8.) → esetleg *Buger**, *bunger* (18., 57.) → esetleg *buger**, *Bungernec* (31.) → esetleg *Bugernec**, *Bumger* (34.) → *Bunger*, esetleg *Buger**; *bundyn* (11.) → *budyn*; *Zerenſze* (17.) → *Zerenſe*; *Brudrug* (17.) → *Budrug*; *bíuía* (24.) → *bua* vagy *buía*; *geleou* (25.) → *gelou*; *Wereuecca* (33.) → *Wereucea*; *Stumteỳ* (37.) → *Sumteỳ**; *bontond* (42.) → *botond*, *bonton* (53.) → *botond*. — Vö.: *íuuíſſe* (42.) → *íuíſſe*; *vincere reddere* (55.) → *vicem reddere*; stb.

Betűsorrendcsere: *tulſuoa* (15.) → *tulſoa**; *tuſo* (29.) → *toſu*, előtte *thaſo* törölve; *teteuetlen* (38.) → *teteutelen**; *othum* (44.) → *ohtum*; *gỳoỳg* (46.) → *gỳogỳ**; *thỳon* (49.) → *tỳhon*; *elciburgu* (50.) → *ecilburgu*, esetleg *etilburgu**. — Vö. *anelare* (24.), a szó elejére a sor fölé a *h* rossz helyre beszúrva, → *anhelare*.

Betűtévesztés: *buduuar* (1.) → *budauar**, *Gyỳla* (6.) → *Gyula*; *hỳeu* (8.) → *kỳeu*; *vrſcia* (11.) → *vrſua*; *zemlum* (13.) → *zemlin**, esetleg *zemlun**; *bulcarico* (14.) → *bulgarico*; *turſol* (14.) → *turzol**; *louiou* (14.) → *Souiou*, *Souỳoỳ* (16.) → *Souỳou**; *edumernec* (17.) → inkább *edumennec*; *tucota* (17.) → *tocota**; *moglout* (20.) → *mogloud**; *honrat* (22.) → *honrad**; *bíuía* (24.) → *buua**, esetleg *buía**; *caliga* (33.) → esetleg *galiga**; *Colgoucỳ* (37.) → esetleg *Golgoucỳ*; *bogar* (39.) → *bogat*; *brugſa* (47.) → esetleg *brucſa**; *cuſee* (48.) → *euſee*; *etiburgu* (49.) → *ecilburgu*, esetleg *etilburgu**; *iouxas* (51.) → *iouzas*; *erchangenu*[*m*] (55.) → *erchargeru*[*m*]; *tucſun* (56.) → *tocſun*. Javítva: *Burger* (10.), az első *r* fölött *n*; *gaad* (11.), az első *a l*-re átírva; *camero* (15.), az *e* fölött *a*; *apad* [*arpad*] (16.), a *d*-vel *t* van átírva; *zobolſu* (21.), a második *o*-val *u* van átírva*; *zeguholmu* (28.), az *o*-val *u* van átírva; *zouolvn* (34.), a *v*-vel meghatá-

rozhatatlan betű, esetleg *o* van átírva; *cunrado* (55.), az *u* fölött *o*, javítás és aligha pótlás*; *thonuzeba* (57.), a rosszul kiírt *e* fölött *o*. — Vö.: *feci*[*e*]*bant* (46.) → *faci*[*e*]*bant*; *menfura*[*m*] (55.) → *manfura*[*m*]; *exciderunt* (8.), az *ex* fölött *oc*; stb.

Különírás javítása kapcsoló jellel: *de-nep*[*er*] (8.); *hó-uos* (9.). — Vö. kapcsolójel nélkül: *p*[*re*] *auus* (12.) → *p*[*re*]*auus*; *geo nere* (20.) → *genere*; stb.

3. A bemutatott példaanyag már önmagában is eléggé jól rámutat arra a különbségre, ami a geszta tulajdonnévi anyagára nézve Anonymusnak és másolójának, esetleg láncolatot alkotó másolóinak a produkciója között megmutatkozik, még ha magától értetődően nem is igazít el minden egyes név viszonylatában. Az egybeállítással nyert képet természetesen nemcsak önmagában, az egyes típusok megadott példáira figyelve kell szemlélni, hanem a geszta itt nem közölhető tulajdonnévi összességéhez is viszonyítani szükséges.

A továbbiakban az egyszerűség kedvéért maradjunk meg az egy másoló feltevése mellett. A geszta ismert, másolt szövegének tényleges adatai természetesen a másoló munkájára vonatkozóan mondanak többet, illetőleg konkrétabban megfoghatót. Ezek teszik egészen nyilvánvalóvá, kézzelfoghatóvá a névanyag alaki lerontásának kifejezetten ide utaló tényeit. A rontásra a másolat hibáinak mennyiségéből, típusbeli jellegzetességeiből és az ott többször előforduló tulajdonnévi egyedek hibás és (nem közölt példaanyagú) hibátlan írásmódjának egybevetéséből egyaránt következtetni lehet. Mindenekelőtt megállapítható, hogy a másoló nem annyira gondatlan, mint inkább figyelmetlen volt. Hiszen látható műgonddal végezte munkáját, adott a külcsínre, általában jól kiírtan formálta betűit, és ahol észrevette hibázását, ott javított is. Csakhogy túlságosan sokszor — elbeszélő, latin szövegéhez mérten is jóval gyakrabban — nem vette észre vétségeit, hibatípusai kifejezetten jelzik nem kellő koncentráló képességét, és árulkodó körülmény az is, hogy a sokszor előforduló egyedi nevek (*Őse*, *Bogát*, *Bodrog*, *Sajó* stb.) jól írt alakjainak példája legtöbbnyire nem ösztönzi ezek hibás változatainak kijavítására. Feledékeny, felületes voltára mi sem jellemzőbb, mint hogy az egyes capitulumok díszes piros betűs címsoraiban is többször elvéti Árpád nevét, de a megfelelő capitulumok szövegében helyesen szereplő Komárom, Szerencs nevét a címben tévesen adja, sőt már a prológus címében *hungarum*-ot ír *hungarorum* helyett.

A másoló nyilvánvaló figyelmetlenségén és az azonos nevek írásmódját egyeztető készségének híján túl van még egy fontos körülmény, melyet munkájának megítélésében nem lehet figyelmen kívül hagyni. Bár latin szövegében is jóval több, figyelmetlenségre valló vétsége van az egyes hibatípusokban egybevethetési célból közölt néhánynál, egészen nyilvánvalóan a magyar tulajdonnevek okozzák számára a fő nehézséget. Ez a tény annyit mindenképpen elárul, hogy a magyar viszonyokkal nem volt vagy legalábbis nem volt eléggé tisztában,

valószínűleg nem ismerte a magyar (mondai) hagyományban fentmaradt személyeknek (Botond, Tas, Szabolcs, Takson stb.), valamint Magyarország fontos helyeinek (Buda, Tihany, Komárom stb.) a nevét. Arról nem is szólva, hogy láthatóan még Árpád nevével is küszködik, bár ez egyedül nagyfokú figyelmetlenségének a számlájára is írható, tekintve a név rendkívül sokszor való előfordulását. — De az sincs kizárva, hogy a másoló nem volt magyar, illetőleg nem tudott magyarul. Magyar ügyekben való tájékozatlansága ugyan egyértelmű, magyar nyelvi nem tudására azonban sokszor nagyon feltűnő vétségei ellenére még sincs döntő bizonyíték; bár az, hogy a másolat Magyarországon kívül, Nyugatról került elő, szintén erősít valamit az ez ügyben negatív feltevésből, de azt teljesen nem lehetetleníti el. Figyelmének hiányain ugyanis nyilvánvalóan jó latin tudása a folyó szöveg révén még csak átsegíthette, a kontextus magyarázó lehetőségeit nélkülöző, egyedi jellegű névanyag-betétek azonban ilyen vagy olyan minőségű magyar nyelvi ismeretein már inkább kifoghattak.

Míg a tulajdonnévi vétségeket a másolatban konkréten — és jórészt a másolás tényének számlájára írva — tetten lehetett érni, addig P. mester eredeti művére e szempontból csak jóval „távolabbról", közvetettebben lehet véleményt formálni. A nélkül, hogy egykori, az idők homályába veszett kéziratát minden névi elírás lehetősége alól föl akarnám menteni, már eleve állítható, hogy a műve egészének alapján megismerhető személyi–írói helyzetével és tulajdonságaival: kancellista, oklevélíró voltával, tökéletes földrajzi ismereteivel, legalábbis korára vonatkozó személyi ismeretanyagával és történeti viszonylatú névi kreativitásával, valamint történeti hitelességére annyira kényes vigyázásával nem fér össze a felsorakoztatott vétségeknek egyetlen típusa sem. De túl az ilyen általánosságokon, a Névtelennél is meg lehet ragadni a bemutatott tulajdonnévi anyaghoz fűződő viszonyának bizonyos sajátosságait.

Ha utólagos javításokat feltehetően ő is tett kéziratán — vagy éppen annak elvileg lehetséges fogalmazási előzményén —, az alkalmasint kizárható, hogy művének abban a példányában, amiből egyetlen konkretizálható másolója dolgozott (vagy esetleges más másolói dolgoztak), a másolótól származó utólagos javításokból csupán néhány vagy akár egyetlenegy is előfordult volna. Ezeket ő nem, csak kéziratának másolója követhette el, hiszen e szembetűnő írásjelenségeket még felületes másoló is általában észrevette volna, és teljes formában kiírt névalakban tette volna rendbe, nem pedig a javítást utánozva. De persze a legcsekélyebb mértékben valószínű az is, hogy a Magiszter országosan ismert helyneveknek az írását, különösen pedig egyszeri említését eltévesztette volna (l. *thÿon*, *buduuar* stb.), de a többször előfordulókban is durva elírásokat elkövetett, illetőleg bennehagyott volna, pláne ismételten (l. *louiou*, *Souÿoÿ* stb.). Mint ahogy eléggé elképzelhetetlen az is, hogy részben a magyar hagyományból jól ismert, részben konkrét helynevek alapján maga alkotta személynevek egész sorát tévesen írta vagy nem javította volna (l. *othum*, *bonton*, *bogar*, *cuſe* stb.). De

a magyarországi névanyagon túlmenően legkevésbé sem hihető, hogy P. mester, aki bizonyosan jól ismerte a keleti szláv fejedelemségek korabeli viszonyait. *hÿeu*-ként írta vagy elnézte volna Kiev nevét, vagy */udal*-ként adta volna vissza vagy hagyta volna meg Szuszdal nevét.

A másik oldalról viszont nagyon valószínű, hogy sok olyan névvariáció, amely a másolt kézirat szövegében sem minősíthető elírásnak, és ezért nem is vettem föl őket adatfelsorolásomba, a Magiszter keze nyomára vall. Ilyenek például a szabályos hangalaki változatok: *tem*[*us*] (8.) ~ *temes* (44.), *Tuhutum* (6.) ~ *tuhtum* (20.) stb.; a szokásos jelölési — csupán betűvariációs — kettősségek: *umuſouer* (22.) ~ *humuſouer* (28.), *zogea* (30.) ~ *zogeua* (32.) stb. Mint ahogyan származhatnak tőle is latinos írássajátságként, de esetleg a másolat elírásaként felfogható *caliga* (33.), *Colgoucÿ* (37.)-féle formák (a Galga folyó és Galgóc vára neve) — vö. pl. *Criſi*[*us*] (11.) ~ *griſio* (32.) — vagy a zöngésség–zöngétlenség viszonylatában értékelhető *Brucſa* (10.) ~ *brugſa* (47.)-féle variációk (a Baracska nemzetség neve).

A példákat még tovább lehetne sorakoztatni, az azonban egészében teljesen nyilvánvaló, hogy Anonymus egykori kézirata tőlünk ismert másolatáénál sokkalta pontosabban lejegyzett tulajdonnévi anyagot tartalmazott. Vagy más oldalról közelítve a kérdést: a másoló által elkövetett tetemes számú hibából, melyeket a gesztának filológiailag „kipreparált" újkori, nyomtatott szövegei jól vagy kevésbé jól elsimítottak, feltehetően nagyon kevés írható a Magiszter számlájára.

4. A fentebb felsorakoztatott tulajdonnévi anyag számos részlete természetesen további elemzést, megokolást megkívánna, hiszen egyes nevek mögött nehéz, vitás kérdések rejtőznek. Ezek azonban már más jellegű fejtegetések témakörébe vágnak.

BENKŐ LORÁND

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 79–92

DEBRECEN
1999.

Az erdélyi szász akadémiták keresztnevei a középkorban és a reformáció korában

1. Azt a folyamatot, amelyet a keresztnév- használatban a reformáció indított el, eddigi vizsgálataim során többféle megközelítésben igyekeztem földeríteni. Időben a felekezeti névpreferenciák szempontjából legmozgalmasabb korszakot: a magyar reformáció 16. századi kezdeti és 17. századi kibontakozó szakaszát vizsgáltam. Térben az ez időben önállósult erdélyi fejedelemség látszott a legalkalmasabb kutatási területnek, több okból is: 1. világviszonylatban itt mondták ki először a vallásszabadságot, így a protestáns felekezetek itt állami, fejedelmi támogatást élvezhettek 2. Itt alapították, innen terjedt el a protestantizmus legradikálisabb felekezete: az unitárius vallás 3. A felekezeti sokszínűség itt etnikai különbségekhez is társult: különösen a protestantizmushoz először csatlakozó erdélyi szászok keresztnévhasználata érdemel figyelmet magyar névtani vonatkozásban is, tekintetbe véve a szászság jelentőségét Erdély társadalmi, gazdaság- és művelődéstörténetében.[1]

A külföldi egyetemekre peregrinált erdélyi akadémiták keresztnévanyagára[2] alapozott korábbi vizsgálataimban azonban nem foglalkoztam külön a szász akadémiták neveivel, bár egy szász-magyar névhatás lehetőséget felvetettem (B. GERGELY 1998a), illetve kutatásaim ezutáni szakaszában, mely a protestantizmuson belüli felekezeti névhasználati különbségek feltárására irányult, már jeleztem bizonyos eltérést a szász-magyar keresztnévhasználatban. Ez a névanyag azonban túl kevés volt következtetések levonására (B. GERGELY 1998b). Jelenlegi dolgozatomban az erdélyi szászok — részletesebben közép- és korai újkori akadémitáik — keresztnévállományát kívánom változásaiban is áttekinteni, hogy majd szembesítsem azzal a magyar keresztnévhasználattal, amelyet az egyházi névhatás kutatása során eddig feldolgoztam.

2. Tekintsük át röviden az erdélyi szászok történetének főbb mozzanatait, leginkább azokat, amelyek vizsgált korszakunkkal meg témákkal kapcsolatban vannak. Legkorábbi csoportjukat a magyar királyság déli határának védelmére

[1] E témakörben eddig megjelent közleményeimet l. a hivatkozásoknál.

[2] A névadatok forrására nézve l. a hivatkozások közt TONK 1979 és TONK 1992.

telepítették a 12. században az Olt völgyében a mai Nagyszeben környékére és attól keletre, a későbbi szebeni, újegyházi és nagysinki „szász székek" területére, ahol saját nyelvükön nevezett új településeket létesítettek (e legősibb területüket a szászok mindig „Altland"-nak nevezték). 1192-ben számukra alapították a nagyszebeni prépostságot, mely nem a gyulafehérvári püspökségtől, hanem egészen a reformációig az esztergomi prépostságtól függött. Újabb csoportjaik érkeztek még ugyanebben a században, amelyek Alsó-Fehér megyében és az Altland nyugati és keleti szélein, a későbbi szerdahelyi, kőhalmi és szászvárosi székeket népesítették be. Itt azonban már szláv és székely lakosság közé telepedtek be, amint ezt az itteni szláv és magyar eredetű helynevek bizonyítják. A 13. század elején Erdély északkeleti sarkába, a mai Beszterce környékére újabb csoport települt — a szláv eredetű helynevek tanúsága szerint szlávok közé — a Keleti Kárpátok ezüstbányáinak kiaknázására. A Barcaságba — a mai Brassó környékére — szintén a 13. században érkeztek német bevándorlók. II. András 1224-ben kiadott diplomájában megerősítette kiváltságaikat (mint határőröknek a székelyekhez hasonló státusuk volt: nem voltak hűbéri függőségben, a királynak adóztak, királyi tisztségviselők irányították közéletüket — innen a Szászföld másik: Királyföld elnevezése —, széleskörű önkormányzati jogaik voltak, például településeik vezetőit maguk választották, joguk volt a szabad kereskedelemre és városalapításra stb.), és ami a legfontosabb, az Andreanumba a király kizárólagos tulajdonukba adta a Szászvárostól Barótig terjedő területet (a sebesi székelyeket ezért telepítette át a későbbi Háromszék sepsi < sebesi székébe), biztosítva, hogy más etnikumok nem telepedhetnek közéjük. Ez a territoriális jog vált a legfőbb biztosítékává a homogén szász társadalom kialakulásának. A 14. századtól, de főleg Mátyás király uralkodása alatt kiváltságaikat és területi autonómiájukat az összes szász vidékre kiterjesztették létrehozva így a „szászok egyetemét" (Universitas Saxorum Transilvaniae). Közigazgatási-politikai egységesülésüket nagymértékben elősegítette, hogy az egész szász népet a királyi ispánok helyett egyetlen fő, közvetlenül a királynak alárendelt szász gróf vezetése alá helyezték — ezt a tisztet a szebeni polgármester töltötte be (ET. 296–301, 334–41). A kezdetben katonákból (geréb) és zömében földműves parasztságból álló szászok körében fokozatosan került előtérbe a városlakó, kézműves-kereskedő jelleg. Elsősorban a határszéli fontos külkereskedelmi utak menti közigazgatási központjaik (Nagyszeben, Brassó, Beszterce, Szászváros) fejlődtek gazdag kereskedő-és kézműves városokká[3], majd a 14. század közepén lábra kapó ipar révén jelentős városaikká vált még Segesvár és Medgyes is, sőt kisebb településeik közül is jónéhány — részben egyházi szervezési fontossága miatt is — kiemelkedett (pl. Nagysink, Berethalom, Kereszténysziget, Szelindek,

[3] A SzT. *brassói* címszava alatt felsorolt legkülönfélébb termékek elnevezései jól szemléltetik a szász kézművesség „márkás" minőségét és keresettségét.

Kőhalom, Rozsnyó stb.). Összesen 240 többségében teljesen szász lakosú települést tartottak számon (KEINZEL-SCHÖN 1976. 274-5 1. sz. térkép). Az itt megindult erőteljes gazdasági fejlődést és polgárosodást — mellyel az az erdélyi városok közül ekkor még csak a vegyes magyar-szász lakosságú Kolozsvár vehette fel a versenyt —, kulturális felvirágzás kísérte, mely egyebek mellett a magasabb műveltség megszerzésére irányuló törekvésben nyilvánult meg. A szász civitásokat vezető vagyonos patricius réteg mellett a polgárosuló szászság széles köreiben támadt igény és szükséglet nemcsak a helybeli iskolákban megszerezhető, hanem csak a külföldi egyetemeken elnyerhető magas képzettség iránt is. Így már a középkori erdélyi akadémiták között rendkívül magasra emelkedett a szászok részaránya. Az erdélyiek egyetemjárásának föllendülésétől: a 14. század közepétől 1521-ig az erdélyi akadémiták 60%-át ők teszik ki, de még a 16-17. században is fele-fele arányban oszlik meg számuk a magyarok és szászok között. (TONK 1979: 66–86, SZABÓ 1980: 153–65). Polgári nemzettudatuk fejlődésében is megelőzték etnikai környezetüket, a tőlük való elzárkózási folyamat egyrészt ismételt politikai konfliktusokhoz vezetett, másrészt azonban identitásuk töretlen megőrződését segítette elő sok évszázadon át. A mohácsi vészt követően Erdély önállósulása, valamint a reformáció terjedése új helyzetet teremtett az erdélyi szászság számára is. Luther eszméit egy brassói szász akadémita: a Bécsben, Krakkóban és Bázelben tanult Johannes Honterus honosította meg szülőföldjén (1542-ben mondták az utolsó katolikus misét Brassóban), „a szász egyetem" 1545-ben már határozatban mondta ki a lutheri tanok egységes elfogadását, s ezt a szász papság saját püspökválasztása követte. Az erdélyi országgyűlés még a vallásszabadság kimondása előtt jóváhagyta a szász hitújítást. Így egyházi vonatkozásban is megerősödött a szászok önállósága, mert közülük csak kevesen csatlakoztak a reformáció újabb (református, unitárius) felekezeteihez, inkább csak azok, akik magyar-szász vegyes településeken vagy környéken éltek (l. pl. Kolozsvár unitárius szászait). Sőt a szebeni szász evangélikus püspökség szigorúan elhatárolta híveit minden további hitújítástól. Ezzel mélyült a szászság befeléfordulása.

A reformációnak a tanultságot szélesítő és emelő iskolapolitikája további ösztönzést adott a középkorban már magas szintet elért szász iskolázásnak és egyetemjárásnak. Ez utóbbi természetesen irányult a protestáns német egyetemek felé, ahova az erdélyi szászok mint „anyaországukba" — mellyel családi és gazdasági kapcsolatokat is ápoltak — igen nagy számban mentek. Saját egyházi és világi hivatalaiknak ellátása mellett az erdélyi fejedelemség államigazgatási szerveiben, sőt a fejedelmi udvarban is szívesen foglalkoztatták kiváló képzettségű jogi vagy orvosi egyetemet végzett tagjaikat. Jellemző, hogy a teológiát vagy bölcsészetet tanultak számára kötelezővé tették, hogy — ha időlegesen is — tanárként működjenek, lelkészi tevékenységük mellett vagy előtt (SZABÓ 1980: 166). Így a szászoknál a 17. század közepén minden gyülekezetnek van

iskolája, 238 pap mellett 224 rektort írnak ekkor össze (ET. 764), legtöbbjük magasabb képzettséggel rendelkezik. Szellemi kiválóságaik, tudósaik, művészeik, könyvgyűjtőik közül nemegynek a neve az egész országban, de országhatáron kívül is ismert és elismert (TONK: 1979. 74–8, 144–61, ET. 944–51).

Erdély társadalmi, anyagi, és szellemi élete sokszínűségének alakulásában a szászság azonban nemcsak sajátosságait megtartó, erőteljes szín, hanem gazdasági és műveltségi erejénél fogva tőle kisugárzó hatásokat juttat el sokféle csatornán keresztül a többi erdélyi etnikumhoz, mindenekelőtt az erdélyi magyarsághoz. Témám ezek egyikének akar a nyomába eredni, arra keres választ, vajon az erdélyi szász keresztnévhasználat hatott-e és milyen módon és mértékben az erdélyi magyar keresztnévhasználatra már a középkorban és számolhatunk-e vele a reformáció hozta protestáns névpreferencia formálódásában a 16-17. századi Erdélyben. Ezt az erdélyi szászság és főként a szász akadémiták keresztneveinek vizsgálatával kell kezdenem.

3. Az erdélyi szász akadémiták keresztneveinek vizsgálata előtt azonban utalnék a német névhasználatnak néhány olyan általános sajátságára, amely a szász bevándorlókra is érvényes lehetett Erdélybe telepedésük idején (SEIBICKE 1982: 133–40). A kereszténység felvétele a 12. századig nem volt jelentős hatással az addig használatban levő eredeti germán névadásra. A bibliai nevek közül kezdetben az ószövetségből vettek át egyeseket *(Abraham, Adam, David, Isaac, Judith, Elisabeth, Susanne),* használatuk azonban szűkkörű volt, főleg az alsóbb papságra és apácákra szorítkozott. A főpapok és a nemesség ekkor még ragaszkodott eredeti germán neveihez. Az egyházi névadás a 12. század második felétől kezdte meg térhódítását mégpedig először a Rajna mentén, innen terjedt lassanként kelet, majd észak felé. Az egyházi nevek viselését a városi polgárság vezette be és terjesztette: a mesterségek, foglalkozások, az egyes betegségek gyógyítása, a települések, sőt az országok is védőszentek patronálása alá helyezték magukat (pl. a németek védőszentje *Michael* lett). A 12-13. században Erdélybe érkező német telepesek tehát mindezt mint névhasználatuk alaprétegét magukkal hozhatták. Az erdélyi szászok eredetének tisztázásához többféle megközelítésben történészek és nyelvészek sora járult hozzá. Hadd idézzük erről MOLLAY KÁROLY összegző megállapítását: „A részleteket illetően még számos kérdés nincsen megnyugtatóan tisztázva, mégis annyi bizonyossággal megállapítható, hogy középkori németségünk felsőnémet (bajor, alemann), nyugati középnémet (középfrank), keleti középnémet, (felsőszász, sziléziai) és alnémet (alsófrank, alsószász) nyelvjárású telepesekből tevődik össze... a Felvidéken, Erdélyben és az ország belsejében (Esztergom, Buda, Pest, Székesfehérvár stb) különböző nyelvjárású csoportok, különböző létszámban telepedtek meg..." (MOLLAY 1982: 88). A még megoldatlan kérdésekkel kapcsolatban MOLLAY azt jegyzi meg, hogy „A német szórványemlékek közül aránylag legjobban ismerjük

a földrajzi neveket ... alig a személyneveket, egyáltalán nem a közszókat" (i. h.). Azok a főként maguk közül származó kutatók, akik az erdélyi szászok eredetének kérdésével foglalkoztak, szinte kezdettől fogva bevonták vizsgálataikba a szászok személyneveit, amelyek a 14. századtól okleveles adatokban, illetve egyházi és világi önkormányzatukkal összefüggésben készült lakossági összeírások névlistáin maradtak fenn. Ezekre a kiadott történeti forrásokra és a 20. századi névanyagra alapozva készült el egy újabb nagy szintézis az erdélyi szászok családneveiről (KEINZEL-SCHÖN 1976), mely a nyelvtörténeti és nyelvjárási névvariációkat, az élőnyelvi névhasználatot, a szászságon belüli és az össznémet nyelvföldrajzi összefüggéseket figyelembe véve nyújt alapos és sokoldalú képet elsősorban természetesen az erdélyi szászok családneveiről, de bizonyos fejezetek — szerencsére — bepillantást engednek korai keresztnévanyagukba is: egyrészt a közölt történeti névadatok (1378–1536), melyek többségükben kételeműek, tehát a családnév (vagy annak előzménye) mellett a keresztnevet is tartalmazzák (i. m. 20–33), másrészt a családnevek szemantikai csoportjai közt az eredeti német nevekből (i. m. 71–83), illetve az egyházi nevekből származók (i. m. 84–104). Ez utóbbiaknak: a családnevekben megjelenő keresztneveknek a vizsgálatunkban való felhasználására az jogosít fel, amit KEINZEL-SCHÖN műve a szász családnevek megszilárdulásáról állít: „Die Familiennamen als erbliche Zunamen sind nach der Zeit der Einwanderung der Vorfahren der heutigen Siebenbürger Sachsen entstanden. *Sie sind nicht aus Deutschland mitgebracht worden:* (i. m. 13, a kiemelés tőlem). Eszerint e nevek a szászok betelepülésének kezdetén eredetileg még egyéni, azaz keresztnévként voltak használatosak, belőlük legalábbis részlegesen rekonstruálható tehát keresztnévállományuk legkorábbi rétege. A családnévvé vált keresztnevek közül (a női nevek nélkül) eredeti német név 41: *Alard, Albert, Arnold, Bertholf, Dietrich, Dressbald, Dressmand, Eberhard, Eckhard, Eisner, Emrich, Ernst, Friedrich, Gerlach, Gottbald, Gottfried, Gotthardt, Gottschalk, Heidrich, Heinrich, Herberth, Hermann, Hiltwig, Hubert, Konrad, Kraft, Lamprecht, Leonhard, Ludwig, Oswald, Reinchard, Rother, Rudbald, Rudger, Schotbald, Siegfried, Siegmund, Sturm, Walter, Werner, Wolfgang* (81–2). A nem német eredetű egyházi nevekből[4] 68-at mutat ki, ezek közül 17 újszövetségi név: *Balthasar, Bartholomeus, Philippus, Gabriel, Christian, Jakobus, Johannes, Kaspar, Lukas, Markus, Matthias, Melchior, Petrus, Simon, Stephan, Zacharias* és 7 ótestamentumi: *Abraham, Adam, Daniel, Elias, Jeremias, Solomon, Tobias*, a martirológiumi nevek száma pedig 45: *Alexius, Ambrosius, Anton, Augustin, Benedikt, Blasius, Briccius, Bordan, Calixtus, Christophorus, Clemens, Cossas, Crispi-*

[4] A nevek besorolását az egyházi névcsoportokba (martirológiumi, ó- és újszövetségi nevek) főleg KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND, Személyneveink 1500–1800-ig (NytudÉrt. 28. sz. Bp., 1961) alapján végeztem. Ettől egy-két név esetében KEINZEL-SCHÖN besorolása eltér.

nus, Damian, Demetrius, Dominicus, Aegidius, Erasmus, Fabian, Gallus, Georg, Gregor, Hyeronimus, Hilarion, Jodokus, Konstantin, Ladislaus, Laurentius, Makarius, Marzellus, Maternus, Medardus, Polykarp, Quirinus, Sebastian, Servatius, Sidonius, Silvester, Tiburcius, Urban, Valentin, Vinzenz, Vitus, Wenzel (84–161). Azt, hogy ezek is használatosak voltak a szászok körében korábbi keresztnévfunkciójukban is, nemcsak az igazolja — mint fentebb idéztük —, hogy családnévvé válásuk betelepedésük után Erdélyben zajlott le, hanem az is, hogy legtöbbjük az eredeti nevek egyrészének kivételével a szász akadémiták keresztnevei közt is előfordul mind a középkorban, mind pedig a reformáció korában. De a keresztnevek használatáról kapunk közvetlen tájékoztatást is KEINZEL-SCHÖN művéből, mely névstatisztikákat is közöl a keresztnevek gyakoriságáról. Ezekből megtudhatjuk, hogy az 1191-1437 közötti oklevelekben a *Johannes* név előfordulási száma 788, a *Nicolaus* 755, *Petrus* 471, *Michael* 343, viszont a *Heinrich* csak 78 alkalommal jelenik meg, vagy: Szelindek (Stolzenburg) község 115 lakosából a 14. század elején 105-en 19 féle egyházi nevet viseltek (legtöbben a *Hans* < *Johannes* és *Claus-Clees* < *Nicolaus* neveket), de csak négy eredeti névnek volt mindössze 10 viselője (84). A legelterjedtebb keresztnevekről egy olyan statisztikát is láthatunk, amely három időszakban a 15. század végén (1480), a 17., illetve a 19. században való használatuk arányairól tájékoztat (229). Ezt ranglistaszerűen átrendezve közöljük[5].

		1480	17. század		19. század	
		Nagyszeben (Hermannstadt)	Homoródaróc (Draas)	Szászkézd (Keisd)	Draas	Keisd
1.	Johann	163	102	169	266	520
2.	Peter	89	2	10	2	14
3.	Georg	79	100	78	114	292
4.	Michael	71	76	104	195	427
5.	Nicolaus	53				
6–7.	Jakob	48	15		2	
	Martin	48	49	34	50	32
8.	Andreas	45	78	24	134	99
9.	Mathias	41	1		30	
10.	Simon	37				
11.	Valentin	36	4		5	
12–13.	Christian	31	2			
	Laurentius	31	3			
14.	Thomas	29	3	2	3	
15.	Paul	27	4	19	7	1
16.	Kaspar	19				
17.	Bartholomeus	17				

[5] Ebből kihagyjuk a női neveket, amelyek a mi forrásanyagunkban nem fordulnak elő. A szász települések magyar nevét is feltüntetjük.

		1480	17. század		19. század	
		Nagyszeben (Hermannstadt)	Homoródaróc (Draas)	Szászkézd (Keisd)	Draas	Keisd
18–19.	Lukas	11				
	Gregor	11				
20.	Leonhard	8				
21.	Franz	4				
22.	Heinrich	3			3	
23.	Daniel		6		5	
24.	Samuel				1	

Továbbá KEINZEL-SCHÖN könyve közöl olyan 14-16. századi névlistákat is, amelyekben a nevek kételeműek: a családnevek mellett a keresztnevet is tartalmazzák. Érdekessége e névlistáknak, hogy a keresztnevek (és a belőlük származó családnevek) gyakran becéző jellegű névvariációkban jelennek meg pl. a Nicolaus alapformánál gyakoribb a *Claus, Kles,* a Johannes-nél a *Hans, Hannessen,* a Valentinnél a *Velten*, az Antonnál a *Tong*, a Lucas-nál a *Lux*, a Mathiasnál a *Thays, Thies*, a Jeremiásnál a *Mysz (> Miess)* stb. Ezek az élő nyelvi névváltozatok a leggyakoribb nevek esetében (pl. *Klaus, Hans*) már a reformáció előtti okleveles adatokban feltűnnek, többségük adatai viszont a 16. századból valók, tehát valószínűleg jelzik azt a protestáns anyakönyvezésben kezdődő — magyar vonatkozásban is jól ismert — gyakorlatot, mely a katolikus egyház latinos keresztnévforma-használatával szemben bevezeti az anyakönyvezésbe a keresztnevek anyanyelvi formáit, sőt nemritkán élő nyelvi változatokban, ún. becéző formákban rögzíti őket.

4. Az erdélyiek egyetemjárásának középkori és korai újkori forrásanyagából a szász akadémiták névanyagának elkülönítését a következő támpontokra alapozhattam: 1. Az etnikumra való közvetlen utalás *saxo* formában pl. *Simon Keottseher Mediesn T. Saxo* (TONK 1992: 246). A középkori egyetemi matrikulák névbejegyzéseiben azonban ritkán utalnak az etnikumra, csak az újkortól válik ez gyakoribbá. 2. A német családnévre pl. Simon *Hartmannus* Stretfurteniis (i. m. 247). Nehézség főleg a középkori névbejegyzések esetében áll fenn, amelyekben családnév vagy egyáltalán nem szerepel, vagy csak az apa kereszt-, illetve foglalkozásneve áll az akadémita keresztneve mellett[6]. 3. A származási helyet azonban már a középkortól fogva következetesen feltüntették, így ismerve a szászok erdélyi településeit többnyire ez a legbiztosabb támpont pl. *Stephanus Weis Coronensis* (i. m. 252). E példa alapján is látható, hogy a származási helyet is latinosították (az előbbi névben — és következetesen mindenütt — Brassó szász Kronstadt neve latinos Corona formában jelentkezik.) A származási helyet olykor teljesen latinra fordították és így nehezen vagy néha egyáltalán nem azo-

[6] A középkori egyetemek anyakönyvezési szokásairól TONK 1979: 64.

nosíthatók pl. Paulus Helvigius *Cruc(ensis)* (TONK 1992: 221) valószínűleg Kreutz helységre, azaz Szászkeresztúrra utal. Még bizonytalanabbak az ilyenfélék: Adamus Moleatoris *de Monte Regio* (i. m. 3), Harrer ex *Riuulo Dominarum* (i. m. 198). Gyakori — főleg a középkorban, de még később is — a pontos származási hely helyett csak az erdélyi megjelölés pl. Christophorus de *Septemcastris,* Johannes de *Tr* (= Transilvanus) (i. m. 222, 264) vagy csak az egyházkerület megnevezése pl. Johannes Polnar *dioc.* Albensis (i. m. 265). Sokan a nagyobb tekintélyt sugárzó várost — gimnáziumi tanulmányaik vagy működésük helyét — iratják be akadémitaként a valódi származási hely: a rendszerint jelentéktelenebb, kisebb település helyett pl. Michael Schobelius *Coron(ensis)* iskolázási helyét: Brassót tünteti fel az egyetemen, a brassói gimnáziumba még rozsnyói származási helyére utaló: Schobelius *Rosanensis* néven iratkozott be; Gyndesch *Cibino* Nagydisznódról származott, de Szebenben volt prédikátor, mikor egyetemre ment, így ezt tüntette fel akadémitaként (i. m. 189, 196). 4. Vannak és nem is ritkán — tévesen leírt nevek. Úgy látszik, az akadémiták nem mindig írták be sajátkezűleg magukat a matrikulákba, hanem mások — hallás után — jegyezték be nevüket. Így torzulhatott például Seraphin *Pistricensis* (a Bistricensis bajor változata) *Mistricensisre* a wittembergi egyetemen (i. m. 65), illetve öltött németes formát a Bethlen család egyik ugyancsak itt tanuló tagjainak neve: *Wetlen* Tr (TONK 1979: 267). 5. Az akadémiták életpályájának, családi kapcsolatainak felderítése és közlése a felhasznált forrásokban[7] rendkívüli segítséget jelentett a fentebb jelzett bizonytalanságok eloszlatásában. Az említett fogódzók együttes alkalmazása tette lehetővé, hogy főleg a reformáció korabeli névanyagban (1521–1700) meglehetős biztonsággal lehessen elkülöníteni az erdélyi szászok neveit. A középkorra vonatkozólag — mint ezt fentebb többször jeleztem — ezt kevésbé lehetett elvégezni, ezért e két korszakban a szász akadémiták keresztnévhasználatát némileg más megközelítésben tudom tárgyalni.

5. Középkori keresztneveikről hiteles névstatisztikát ugyanis nem készíthetek, csak azt vehetem számba, hogy milyen keresztneveket használtak és melyek fordultak elő kizárólag vagy nagy többségben náluk, illetve, hogy melyek közösek a magyar és szász akadémitáknál.[8]

A csak náluk előforduló keresztnevek közt szerepel 23 eredeti német név: *Bernhardus, Bertholdus, Erhardus, Fredericus, Gerhardus, Henricus, Hermola-*

[7] A középkori akadémitáknál természetesen kevesebb esetben sikerült, mint az újkoriaknál.

[8] A korabeli szokásnak megfelelően a keresztneveket latin formában jegyezték be az egyetemi anyakönyvekbe. Így fogom én is említeni az egyes keresztneveket. Célszerű ez azért, mert így a magyar és szász etnikum azonos — de más alakú — keresztnevei latin formában könnyebben egybevethetők. Kisebb alaki eltérések az egyes nevekben a forrásközlésekben előfordulnak, ez átszűrődik a dolgozatba, mely mindig a felhasznált forrást követi.

nus, Hubertus, Colomanus, Conradus, Leonardus, Osvaldus, Otmarus, Otto, Richardus, Rupertus, Sigfridus, Sigismundus, Tilmannus, Tristanus, Uldarichus, Vendelius, Wolphgangus. Közülük több (pl. *Bennhardus, Sigismundus* stb.) martirológiumi névvé is vált, de etnikai vonatkozásuk miatt mégis itt említjük őket.

A bibliai nevek közül 10 csak a szász akadémitáknál fordul elő. Ebből 5 ószövetségi név: *Abraham, Absolon, Adam, Jeremias, Tobias* és 5 újszövetségi név: *Alexander, Cherubin, Christianus, Marcus, Melchior.* 22 nem német martirológiumi név: *Alexius, Augustinus, Celestinus, Christophorus, Erasmus, Eustachius, Fabianus, Felicianus, Gervasius, Hieroninus/Jeronimus, Leo, Marcellus, Maternus, Nicasius, Peregrinus, Quirinus, Rochus, Servatius, Severinus, Silvester, Venceslaus, Vincencius.*

Nem tudtam hova sorolni a *Dandalus* és *Pesoldus* nevet. A középkori akadémitáknál előforduló keresztnevek közül tehát 52 nevet csak a szász akadémiták viseltek. Ez természetesen nem zárja ki, hogy — főleg az egyházi nevek — ne lettek volna használatosak a magyarok közt is, de az sem zárható ki, hogy terjesztésükben a szászoknak hangsúlyozott szerepük volt. E kérdésre később visszatérünk.

A többi keresztnevet a magyar és a szász akadémiták vegyesen viselik. Ezek közül német eredetű: az *Adalbertus/Albertus* és az *Emericius;* bibliai nevek: ószövetségiek: *Balthazar, Daniel, David, Gabriel, Elias/Helias, Michael, Simon, Zacharias* (8), újszövetségiek: *Andreas, Bartholomeus, Jacobus, Johannes, Lazarus, Lucas, Matheus, Mathias, Paulus, Petrus, Stephanus, Thomas* (12), martirológiumiak: *Adrianus, Ambrosius, Antonius, Benedictus, Blasius, Briccius, Clemens, Cosmas, Damianus, Demetrius, Dominicus, Egidius, Franciscus, Gaspar, Georgius/Gregorius*[9], *Ladislaus, Laurentius, Martinus, Nicolaus, Sebastian, Seraphinus, Urbanus, Valentinus* (24)

A szász akadémiták középkori keresztnévanyaga tehát összesen 101 névből áll, ebből eredeti német név 25, bibliai név 30 (17 új-, 13 ószövetségi), martirológiumi név pedig 46.

6. Az évszázados hagyományokat — a névhagyományokat is — megbontó reformáció az erdélyi szász akadémitákat a bécsi egyetemről elsősorban a protestáns német egyetemek (Wittenberg, Lipcse, majd Odera-Frankfurt, Heidelberg, Thorn stb.) felé irányította a 16. században, a következő században pedig ezek még szélesült köre mellett peregrinációjuk hollandiai, svájci és angol egyetemek fele is irányult (bár az utóbbiakat inkább magyar akadémiták kedvelték). Az 1521–1700 között külföldön tanuló erdélyieknek mintegy 50 százalékát szászok alkották (SZABÓ 1980: 161), és a legtöbb akadémitát küldő erdélyi városok közt továbbra is vezetnek a szász városok: Brassó, Szeben, Beszterce,

[9] E két keresztnevet a forrás (TONK 1979) összevonja, mert a középkori matrikulákban is keveredik.

Medgyes, és Segesvár (Kolozsvár és Nagyvárad csak utánuk következik), ahonnan az összes erdélyi akadémiták 35 százaléka származott, de kisebb településeik majd mindenike is szerepel az akadémiták matrikulabeli — ez időben már pontosabban feltüntetett — származáshelyei között (i. m. 164–5). Ez utóbbi támpont, valamint életrajzi adataik bővebb ismerete lehetőséget nyújt arra, hogy a középkorinál pontosabban, névgyakorisági ranglisták készítésével vegyük számba névhasználatukat (l. az 1. sz. táblázatot).

Bármily gyors volt a reformáció terjedése az erdélyi szászság körében, a keresztnévhasználatot a 16. században még csak kevéssé érinthette, hisz ez leghamarabb is csak a reformáció korának második nemzedékénél jelentkezhetett, akiket e század második felében kereszteltek. A 16. századi akadémiták többsége talán közéjük tartozik, de nem jelentéktelen az a hányaduk sem, amelyik a reformáció előtt kapta a nevét. Lássuk, hogyan tükröződik mindez 16. századi névanyagukban.

Látszólag csökkent a használt keresztnevek száma a középkorihoz viszonyítva (87 : 101), de ez főleg az akadémiták számbeli különbségéből (587 : kb. 1500) adódhatik. Olyannyira feltűnően csökkent viszont az eredeti német keresztnevek száma (11 : 25), hogy e névcsoport ekkori tényleges visszaszorulásával számolhatunk. Ennek előjelei mutatkoztak már a KEINZEL-SCHÖNtől közölt középkori névstatisztikában is.

Tudjuk, a protestantizmus névtani hatását a bibliai, s azon belül is az ószövetségi nevek előretörésében szokás megjelölni. Mint láttuk, az ószövetségi nevek használata a középkori szász akadémitáknál, sőt már a betelepülő szászság körében sem volt jelentéktelen: 13. Ezek — egy-két kivétellel — mind jelen voltak a 16. századi névanyagban is, sőt számuk szaporodott: 19. Közülük a *Michael* és a *Simon* gyakori használatú, a *Dániel* közepes, az *Adam, David, Balthazar* és *Joachim* ritkább volt, a *Jeremias, Jonas, Tobias, Zacharias* nevet egy-két személy, illetve az ebben periódikusan feltűnő *Emanuel, Ezechias, Josephus, Nathanel, Samuel* nevet pedig mindössze egyetlen akadémita viselte. Az újszövetségi keresztnevek közül ugyanazok, mint a középkorban, használatban maradtak a 16. században is, de csak kis mértékben gyarapodtak (*Philippus, Timotheus, Titus).* A protestáns névhasználat másik jellegzetességének a martirológiumi nevektől való elfordulást tartják. Valóban van csökkenés e névcsoport számában (39 : 46), de a visszaszoruló martirológiumi nevek kivétel nélkül a középkorban is a legritkábbak voltak (pl. *Eustachius, Maternus, Peregrinus, Quirinus* stb), az akkor nagy gyakoriságúak viszont változatlanul népszerűek maradtak a reformációt követően is (pl. *Georgius, Martinus, Valentinus, Franciscus, Laurentius* stb). És olyan martirológiumi nevek is megjelentek a 16. századi szász akadémiták körében, amelyek a középkorban elő sem fordultak pl. *Albanus, Athanasius, Basilius, Calixtus, Chrisogomus* stb). Érdekes megnézni, hogy az erdélyi szászok nagy reformátora: Johannes Honterus humanista tudós

milyen neveket választott az akadémiták közt szereplő három fiának: a *Cornelius, Calixtus* és *Marcellus* név az ókori római nevektől ihletett jellegzetesen humanista névadás, amelyben, úgy látszik, nem zavarta a reformátor apát, hogy az utóbbi kettő egy pápa és egy római püspök révén martirológiumi névvé vált.

7. A 17. századi szász akadémiták névanyaga a legalkalmasabb arra, hogy a reformáció hatását rajta lemérhessük. Legfeltűnőbb a használt névanyag számbeli csökkenése az előző időszakéhoz képest. Noha az erdélyi szász akadémiták száma kétszerese a 16. századinak (SZABÓ 1980: 154, 161), keresztneveik száma 21-gyel kevesebb, mint volt a 16. században, s ennek legnagyobb része martirológiumi név: főképpen ritka nevek (pl. *Albanus, Athanasius, Basilius, Hieronimus, Clemens, Gervasius, Julianus, Silvester* stb.) de néhány korábban közepes gyakoriságú név is (pl. *Fabianus, Sebastianus, Servatius).* A legnépszerűbb martirológiumi nevek (amelyek korábban az első 20 név közt szerepeltek) azonban e században is gyakoriak maradnak (főleg a *Georgius* és *Martinus),* bár a *Franciscus* (23 : 10), *Valentinus* (18 : 9), *Gregorius*(40 : 23), népszerűsége feltűnően hanyatlott. Az ószövetségi nevek preferálása főként a *Michael* (3 : 7), *Simeon* (6 : 12), *Daniel* (11 : 19), de legfőképpen a *Samuel* (16: 79) név előretörésében nyilvánult meg, kevéssel növekedett az *Adam, David, Elias, Joachimus* népszerűsége is, de például a *Jonas, Emanuel, Ezechias* névnek már nincs viselője a 17. századi szász akadémiták közt. Az újszövetségi nevek mind névállománybeli arányuk, mind gyakoriságuk tekintetében a legszilárdabb helyzetűnek bizonyultak. Többségük mindvégig a vezető nevek között volt, és közülük csak nagyon kevés ritka névvel nem találkozunk e században. Sőt megterheltségi sorrendjük is alig változott, s ha mégis, akkor az felfelé ívelő volt (pl. *Mathias* 10 : 14, *Marcus* 14 : 28). A bibliai nevek erős propagálása mellett a német reformáció újra az önémet nevekhez nyúlt vissza (SEIBICKE 1982: 136). Jól tükröződik ez az erdélyi szász akadémitáknál is, akiknek a 17. századi névanyagában az eredeti német nevek aránya ismét emelkedni kezdett.

A reformáció hatását a keresztnévhasználatra az erdélyi szász akadémitáknál összefoglalóan szemléltethetjük a névcsoportok arányainak változásával a reformáció kezdeti és kibontakozó szakaszában.

	1521–1599	1600–1700
bibliai	41, 37%	51, 05%
újszövetségi	21, 83%	25, 75%
ószövetségi	19, 54%	25, 75%
martirológiumi	44, 82%	31, 81%
eredeti német	12, 64%	16, 66%

A fenti aránykülönbségek a reformációtól előidézett változások klasszikus képét mutatják: a bibliai nevek, s azon belül különösen az ószövetségiek haszná-

latának növekedését, vele párhuzamosan pedig a martirológiumi nevek felhasználásának jelentős csökkenését.

Az erdélyi szászok közép- és korai újkori keresztnévhasználatának önmagában is érdekes kérdését azért láttam szükségesnek alaposabban vizsgálni, mert e nélkül nem lehet felderíteni: a felekezeti névhatásokat színezték-e még etnikai hatások és sajátságok is a magyar névtörténet e mozgalmas korszakának egyik fontos színhelyén. Erre azonban már egy másik alkalommal kerülhet csak sor.

1. sz. táblázat

Az erdélyi szász akadémiták 16-17. századi keresztnevei megterheltségi sorrendben

	1521–1599			1600–1700	
1.	Johannes	82	1.	Johannes	250
2.	Georgius	43	2.	Georgius	144
3.	Andreas	33	3.	Michael	101
4.	Petrus	32	4.	Martinus	80
5.	Paulus	26	5.	Andreas	75
6.	Martinus	25	6.	Simeon	47
7.	Michael	21	7.	Petrus	44
8–9.	Stephanus	18	8.	Paulus	40
	Valentinus		9.	Stephanus	37
10.	Franciscus	16	10.	Mathias	29
11–12.	Thomas	15	11–12.	Daniel	28
	Simeon			Thomas	
13.	Jacobus	14	13.	Lucas	21
14.	Matthias	13	14–16.	Marcus	17
15.	Lucas	12		Jacobus	
16.	Laurentius	11		Samuel	
17.	Leonhardus	9	17.	Bartholomeus	16
18–20.	Bartholomeus	8	18.	Valentinus	14
	Christianus		19.	Christianus	13
	Daniel		20.	Laurentius	11
21.	Gregorius		21.	Gasparus	10
22–24.	Christophorus	7	22–24.	David	9
	Mattheus			Franciscus	
	Nicolaus			Mattheus	
25.	Gasparus	6	25–26.	Christophorus	5
26–29.	Dominicus	5		Nicolaus	
	Fabianus		27–29.	Antonius	4
	Adalbertus/Albert			Josephus	
	Marcus			Leonhardus	
30–34.	Adam	4	30–34.	Adam	3
	Antonius			Blasius	
	David			Joachimus	
	Gallus			Wolphgangus	
	Wolphgangus			Zacharias	
35–43.	Balthasar	3	35–42.	Albert	2
	Benedictus			Benedictus	
	Egidius			Colomanus	
	Emericus			Cyrillus	

1521–1599

Hieronimus
Joachimus
Lazarus
Sebastianus
Servatius
44–50. Alexander 2
Blasius
Hermanus
Jeremias
Jonas
Marcellus
Tobias
51–87. Albanus 1
Alexius
Ambrosius
Athanasius
Augustinus
Basilius
Bernhardus
Calixtus
Chrisogomus
Clemens
Cornelius
Damasus
Elias
Emanuel
Erasmus
Ezechias
Florianus
Fridericus
Gervasius
Hilarius
Ilberdus
Josephus
Julianus
Ladislaus
Melchior
Nathanel
Oswaldus
Philippus
Samuel
Sigismundus
Silvester
Stanislaus
Thimoteus
Titus
Vincentius
Wolbertus
Zacharias

Összesen: 582 személy

1600–1700

Fridericus
Gregorius
Melchior
Tobias
43–66. Abraham 1
Alexius
Ambrosius
Augustinus
Azarel
Bernardus
Conrandus
Egidus
Elias
Emericus
Ferdinandus
Gabriel
Gallus
Hilarus
Isacus
Jeremias
Lazarus
Nathanel
Philippus
Seraphinus
Teodorus
Thimotheus
Vincencius
Wipertus

Összesen: 1144 személy

B. GERGELY PIROSKA

Felhasznált irodalom

BAHLOW, HANS (1976): *Deutsches Namenlexikon.* Zweite Auflage. München.

B. GERGELY PIROSKA (1997): Protestánsok és katolikusok névhasználata a székely székekben a XVII. század elején. In: *Szöveg és stílus.* Szerk. PÉNTEK JÁNOS. Kolozsvár, 183–91.

B. GERGELY PIROSKA (1998a): Az erdélyi egyházak hatása a keresztnévhasználatra az erdélyi akadémiták középkori és korai újkori névanyagában. *MNyj.* 25: 155–65.

B. GERGELY PIROSKA (1998b): Protestáns felekezetek keresztnévhasználata a XVII. század első felében. In: *Tanulmányok a magyar nyelvről.* Tom. XXIV. Eger. 136–55.

ET. = *Erdély története* I–III. Harmadik kiadás. Szerk. MAKKAI LÁSZLÓ, MÉCSY ANDRÁS. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.

KEINZEL-SCHÖN, FRITZ (1976): *Die siebenbürgisch-sächsischen Familiennamen.* Köln–Wien, Böhlau.

MOLLAY KÁROLY (1982): *Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

SEIBICKE WILFRIED (1982): *Die Personennamen im Deutschen.* Berlin–New York, de Gruyter.

SZABÓ MIKLÓS (1980): Erdélyi diákok külföldi egyetemjárása a XVI-XVIII. században. In: CSETRI ELEK, JAKÓ ZSIGMOND, SIPOS GÁBOR, TONK SÁNDOR szerk.: *Művelődéstörténeti tanulmányok.* Bukarest, Kriterion Kiadó.

TONK SÁNDOR (1979): *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban.* Bukarest, Kriterion Kiadó.

TONK SÁNDOR (1992): Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban. 1521–1700. *Fontes Rerum Scholasticarum.* IV. Szeged.

VILKUNA, KUSTAA (1977): *Etunimet.* Helsinki, Kustannusosakeyhtiö Otava.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 93–104

DEBRECEN
1999.

Sajátos igeragozási jelenségek a felsőnyárádi nyelvjárásban

1. Valamely magyar nyelvjárás egészének vagy egy-egy részrendszerének a teljes körű számbavételéhez, az egyes elemek alaki és funkcionális variációinak, használati szabályainak a hiánytalan áttekintéséhez, mindezek tökéletes feltárásához a kutatónak anyanyelvjárási szinten kell(ene) ismernie a vizsgálandó nyelvváltozatot. Ha viszont valaki ezt nem mondhatja el magáról (amint e dolgozat szerzője sem), csupán a nyelvjárási részterület valamilyen mértékű jellemzésére szorítkozhat. Hogyha még az adott területi nyelvváltozatnak nem készült el a részletező leírása, a jellemzés is nagy jelentőségű lehet a dialektológiában, bár az efféle tevékenység fokozottan magában hordozza a tévedés vagy az aránytévesztés lehetőségeit, amint azt már SEBESTYÉN ÁRPÁD kifejtette egy korábbi tanulmányában: „A *jellemzés* célja az, hogy a legfontosabb jelenségekre rámutasson, illusztratív anyagot adjon a teljesség igénye nélkül. Az ilyen válogató, taksáló eljárásmód természetesen sok hibalehetőséget idéz fel: említetlenül hagy vagy túlságosan kiemel egyes vonásokat" (1975: 602).

Mindezek tudatában vállalkoztam a keleti palóc nyelvjárástípus egyik helyi változatának (a Kazincbarcikától mintegy tíz kilométerre északra fekvő községének), a felsőnyárádinak a vizsgálatára. Az anyaggyűjtést 1995–98 között végeztük, ebben a munkában rajtam kívül részt vett FEKETE PÉTER, KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES és a miskolci egyetemi hallgatók egy csoportja. Mivel elsősorban az archaikus alakok meglétére, feltárására koncentráltunk, s a megőrzött palócos formáknak a jelenlegi nyelvhasználatban betöltött szerepére figyeltünk, ennek érdekében főleg a legidősebb generáció tagjait vagy a középkorúnál öregebb lakosokat kérdeztük meg. Az adatainkat kérdőíves módszerrel és irányított beszélgetésekről készített szövegfelvételekkel szereztük.

A tapasztalt sokféle nyelvjárási jellemző közül e dolgozat egyet ragad ki, a mai köznyelvitől eltérő igeragozást. Az igei személyragok helyi használatának a szabályait kívánja bemutatni, ugyanis a helyszíni megfigyeléseink és a szövegfelvételek első meghallgatása alapján úgy tűnt, hogy a hangtani jelenségek *(à, ą̄, ë)* után az egyik legfeltűnőbb sajátosság az (alaktanon belül, főleg a jelen idejű) igéknek a személyragozása.

Mivel Felsőnyárád „A magyar nyelvjárások atlaszá"-nak nem volt kutatópontja, és más nyelvjárási tanulmány sem készült róla, ezért a választott jelensé-

geket a magyar nyelvterület távolabbi nyelvjárástípusaiban meglévőkkel (elsősorban általános dialektológiai monográfiákra, tanulmányokra építve: IMRE SAMU 1971; KÁLMÁN BÉLA 1971; KISS JENŐ 1982; PENAVIN OLGA 1986; SZABÓ GÉZA 1984), illetőleg mindenekelőtt valamelyik palóc nyelvváltozatban (a 20. század elejétől a végéig) előfordulókkal (BALOGH LAJOS 1989 és 1997; BERZE NAGY JÁNOS 1905 és 1907; FÜLÖP LAJOS 1988; CS. NAGY LAJOS 1998; H. TÓTH TIBOR 1991; TÓTH IMRE 1987; VARGA LAJOS 1942) vethetjük össze, és ezekből megkísérelünk a változások irányára is következtetni. Az utóbbiak közül a legfontosabb irodalom és egyúttal forrás a VARGA LAJOSé, hiszen tanulmányában a Felsőnyárádtól (északkeletre) mintegy 13 kilométerre fekvő Szuhogy község igeragozását (is) vizsgálta, és gazdag példaanyagot közölt közel hat évtizeddel ezelőtt, s akkor még (az azonos nyelvjárástípusba tartozó) Felsőnyárád nyelvállapota, így igeragozása is igen hasonló lehetett.

2. A magyar nyelvben és így a nyelvjárásokban is az igék toldalékolása, személyragos alakjainak a megszerkesztése az egyik legbonyolultabb jelenségkör, emiatt az igeragozási rendszerek részletes és teljes bemutatását, az egyes ragok és ragváltozatok használatának a köznyelvitől való eltéréseinek a számbavételét még egyetlen nyelvjárás esetében sem vállalhatjuk a rendelkezésünkre álló szövegfelvételek alapján. Ennek teljesebb körű elvégzéséhez célirányosabb, az igehasználatra szorítkozó felmérésekre lenne szükség. Éppen ezért az összegyűjtött anyagunk lehetőségeit kihasználva, a következőkben a helyi nyelvjárás igeragozási sajátságainak feltűnőbb vonásait vesszük sorra.

Az egyes igeragok illusztrálására (az adott igemódban, igeidőben, számban, személyben, valamint a tárgyas, alanyi iktelen és ikes ragozásban) a felvett szövegekben található összes igealakot igyekszünk felsorolni, ezáltal a nyelvi elterjedtségük és használati gyakoriságuk is megmutatkozik. Az utóbbi még a nyelvjárási jelenség változási irányára, egy tendencia indukáló helyzetű tagjára, a változás terjedésére stb. is figyelmeztet(het). Természetesen Felsőnyárádon is erős a köznyelv hatása a nyelv minden szintjén. A legidősebb generáció tagjaira szintén jellemző a kettősnyelvűség, sőt a kódkeverés olyan mértékben, hogy ugyanaz az adatközlő egyetlen mondatán belül felváltva használja egyazon nyelvi elemnek a köznyelvi és a nyelvjárási változatát. Mivel a mostani vizsgálatunkban nem arra voltunk kíváncsiak, milyen mértékben sajátították el a nyelvjárást beszélő alapréteg tagjai az előbbi, az „ideális" normanyelvet, nem is a két változat keverésének a mikéntje érdekelt bennünket, hanem az, hogy milyen volt, illetőleg milyen lehetett a helyi nyelvjárás akkor, amikor még a modern életforma, szemlélet és nyelvhasználat nem zavarta meg a falusiak nyelvének meghatározó sajátosságait, ezért az igei személyragozás jellegzetességeit is a köznyelvitől eltérő (alakú és funkciójú) példákon mutatjuk be.

2.1. A tárgyas ragozásról. Az igealakok használatán belül igen erős tendenciának tűnik, sőt napjainkban is fokozatosan terjedő jelenségnek a kijelentő módú, jelen idejű formáknak a felszólítókkal való alaki egybeesése, több esetben úgy is fogalmazhatunk, hogy *-j*-s változatok váltják fel a korábbi *-j* nélkülieket, de bizonyos igék esetén egyértelmű a felszólító mód megjelenése a kijelentő helyén.

A folyamat minden bizonnyal a tárgyas ragozásból indult, hiszen itt van/volt lehetőség a *-j* hanggal kezdődő személyragok és a *-j* módjel + személyragok (illetőleg ezek azonos hangtani módosulásai: hasonulás, összeolvadás miatti) alaki egybeesésére (*vár-ja* és *vár-j-a*, *rak-juk* és *rak-j-uk*, *néz-zük* és *néz-z-ük*, *mos-suk* és *mos-s-uk*, *olvas-sátok* és *olvas-s-átok*, *ad-juk* és *ad-j-uk*, *hagy-ják* és *hagy-j-ák* stb.). Azonosan hangzottak/hangzanak tehát nyelvünkben már több évszázada a *-d, -dz, -gy, -l, -n, -ny, -s, -sz, -z*, illetve a *-b, -f, -g, -j, -k, -m, -p, -r, -v* mássalhangzókra végződő igéknek a tárgyas ragozású, kijelentő és felszólító módú alakjai a többes szám első személyben minden ige esetében, a mély hangrendű igéknek pedig az egyes szám 3., a többes szám 2. és 3. személyei is. Eltérőek voltak a két módban a *-t* végű és az egyes módokban eltérő tőváltozatú igék megfelelő alakjai. Nyílván az előző, azonos hangzású csoport tagjainak, illetőleg gyakori használatuknak a hatására az utóbbi, kisebb számú együttes tagjai között is megindult a kiegyenlítődés, sőt ez a hatás tovább terjed(t) egyrészt a magas hangrendűek körére, másrészt az alanyi ragozású formákra.

Mivel a jelenségkör egészében meglehetősen bonyolult, részleteiben, eredményeiben pedig különböző fokozatokat mutat, ezért tárgyalását az előbbi tényezők (mint vizsgálati szempontok) szerint tagolva végezzük.

a) A *-t* végű igék tárgyas ragozása. Mivel a felszólító mód felől közelítünk a kérdéshez, és mivel azok körében kétféle fő realizáció létezik a tővégi *-t* és a módjel kapcsolatából: *-ss*, illetőleg *-ccs (-cs)*, ezek alapján külön-külön vizsgáljuk meg a kijelentő módú alakokat.

— Hosszú *ss* hangzik a kijelentő módú, tárgyas ragozású igealakokban egyes szám 3. személyben: *mà së bocsą̄ssà mëg; csiną̄ltàssà; mëkcsiną̄tàssà; à làpą̄tot íty forgàssà; most àkkor gondolhàssà; àkkor lą̄ssà àz embër; mëgmonthàssà; à villà mozgàssà; vàn, àki szàggàssà; kiszàggàssà; mëkszoptàssà; à kutyà messzirűl ugàssà;* — T/1. sz.: *kią̄sztàssuk; lebuktàssuk; ezeket csiną̄lgàssuk; mëkcsiną̄ltàssuk; mindig emlëgessük; à disznóvàl ëtessük mëg; utą̄nnà cukorràl fëlëtessük; íty fejeszhessük ki; àkkor is őneki fizessük; esztet mą̄snàp folytàssuk; futtàssuk íty fëlfëlë; így behàjtogàssuk sàrokrà; elhàtyhàssuk à vą̄rost; à làpukàt kihívíteltessük; mikor utójją̄rà kössük; hà ződen összëkössük; lą̄ssuk, merëgessük; mëgmutàssuk; oszt àzzàl nyomàssuk osztàn kifelë; kiplą̄ntą̄lgàssuk; kirą̄zogàssuk; összësëprëgessük à hą̄zàt; mëksüssük; lëszàggàssuk rúllà; mink szeressük nà; nëm nàgyon tëszëgessük; kàpą̄jjuk mëg tőtögessük; fëltőtögessük; ültessük; szétültessük; kivëregessük; nëm vëssük még; elvëssük sorbà;* — T/2. sz.:

nëm ihàssą̄tok, lą̄ssą̄tok; T/3. sz.: *csiną̄gàssą̄k, fëlhàzsgàssą̄k, lą̄ssą̄k; még à romą̄t is mëksiràssą̄k; à szüleji tą̄mogàssą̄k.*

— A hosszú magánhangzót vagy mássalhangzót követő *-t* végű igékben *ccs* vagy *cs* jelentkezik. E/3. sz.: *àhoty kiboncsà jàz embër à hurką̄t; fordíccsà ki; àgyonhàjcsà màgą̄t; àvvàl szą̄ncsà fël, àhogy mëkszą̄ncsà à fődet; tàrcsà, mëttàrcsà;* — T/1. sz.: *osztàn àkkor kiboncsuk; mą̄ elfelejcsük; kifordíccsuk; csàk zsą̄kogbà gyűjcsük; belëgyűjcsük; elhàjincsuk; kézzel hàjcsuk; összëhàjcsuk; visszàhàjcsuk; beindíccsuk à dàrą̄lót; nëm írcsuk; fëlkőccsük; oszt àkkor elnyúccsuk vékonyrà; öncsük zsą̄kogbà; mëgöncsük; belëöncsük; jól berą̄ncsuk; mëkszàbàdíccsuk; kiszàkíccsuk; nëm szą̄ncsuk; mëkszą̄ncsuk; úty szą̄ríccsuk ki; mëkszą̄ríccsuk; leteríccsük; mikor mą̄ tőccsük à hurką̄t; àkkor fëltőccsük;* — T/3. sz.: *nëm bą̄ncsą̄k; ezzel bizonyíccsą̄k, hogy elvégeszték; à csűlköt kiboncsą̄k; oszt ott bonyolíccsą̄k lë; kifordíccsą̄k; nëm gyógyíccsą̄k; mëggyúccsą̄k; fëlhàjcsą̄k; à kàlincsot elroncsą̄k; fëlszą̄ncsą̄k à kertet; eszt... tàrcsą̄k.*

— A kijelentő módú, jelen idejű *-szt* végű igék tárgyas ragozásban a *-t* kiesése következtében a felszólító móddal egyezően, *-ssz*-szel hangzanak. E/3. sz.: *fëlàkàsszà; àki rájtà fosszà; hà nëm tą̄màsszà fël; àz országút vą̄làsszà el;* — T/1. sz.: *fëlàkàsszuk, bedàgàsszuk, belëdàgàsszuk; lëfàgyàsszuk, àzzàl fogyàsszuk, mëkfosszuk; nëm úgy vót, mint most, hogy lëfosszuk à fődön; mikor lëfosszuk à kukoricą̄t; à szą̄rą̄n fosszuk mëg; mą̄ mostàn több eszűnk vàn, mer kível mëkfosszuk; bepërnyesszük à këmëncét;* — T/3. sz.: *mint mostàn is dàgàsszą̄k; befàgyàsszą̄k; àszt fogyàsszą̄k; vànnàk ojàn nàgyop tàluk, àsztàt... mëkfosszą̄k; ot fosszą̄k mëg à hejszínen; elvą̄làsszą̄k hą̄romfelë.*

Az előforduló egyetlen *-nt* végű igében szintén kiesett a *-t*, és személyragozva *-n* végűként viselkedett: *tuttà à kívehą̄nyó, hoty hozzą̄hàjinnyà à lą̄bàszą̄rą̄ho àz éles búzàvéget.*

— Külön kell szólnunk az *-ít* képzős igék sajátos toldalékolásáról. Mind a felszólító, mind a kijelentő módban a palóc nyelvterületen széles elterjedtséget mutat a szóvégi *-t*-nek és a rákövetkező *-j* módjelnek vagy az igei személyrag kezdő hangjának a *-jj*-s realizációja. A magyar nyelvtörténet tanúsága szerint ezáltal közel ezeréves jelenség őrződött meg, persze némi alaki módosulással napjainkig. E nyelvi régiségről megállapíthatjuk, hogy a közép- és időskorúak nyelvében erősen tartja magát még Felsőnyárádon is, s bizonyos igékben a *ccs*-s változattal szemben (l. a *-t* végűek között az előzőekben) uralkodó, fő változatnak számít. Felszólító módban, E/1. személy: *kàpàrjàm, vàty pucojjàm, vàty tisztíjjàm;* — E/3. sz.: *fordíjjà ki; fordíjjà mëg; készíjje őkët àz ànnyà; melegíjje mëg; në pusztíjjà àz egér* (alanyi ragozásban is: *főzzön, mosson, tàkàríjjon*); — T/1. sz.: *melegíjjük mëg;* — T/2. sz.: *keríjjétëk mą̄n el* (alanyi ragozásban hasonlóan: *segíjjetëk hozni*).

Kijelentő módban. E/3. sz.: *mëgą̄llíjjà à riporter; összëàpríjjà; etyformà formą̄n szàkíjjà jàz embër; mëkszą̄ríjjà; hà à jóisten màgą̄ho szólíjjà;* —

T/1. sz.: *elhàsíjjuk ojànrà, hogy à fűrész jól elvigye; làssàn lehomlíjjuk; elkészíjjük; mëgmelegíjjük à tëgnàpi ebédet; àszt is úgy nemesíjjük; mikor mëkkëlt, àkkor kiszàkíjjuk à tą̄lbúl;* — T/3. sz.: *krumplibú összëą̄llíjją̄k lisztel, sóvàl; à fődrűl irą̄nyíjją̄k; összëszą̄ríjją̄k; à ją̄nyą̄t à ànnyą̄vàl tàníjją̄k.*

b) Az *sz*-es és *v*-s tőváltozatú igék tárgyas ragozásáról. Mivel az alapformájukban mássalhangzós végű, magas hangrendű igék kijelentő módú, jelen idejének és a felszólító módjának az alaki egybeesése a többes szám első személyben szintén általános, ezek hatására, valamint a mély hangrendűek teljes alaki egyezésének a mintájára megtörtént a néhány gyakori, de más magyar nyelvváltozatokban a két mód között eltérő tőváltozattal használatos ige (*tesz, vesz, visz* stb.) esetében is többes szám első személyben az alaki kiegyenlítődés, mégpedig újfent a felszólító alaknak a kijelentő módú helyére való behatolásával. Különösen sűrűn használják a *tesz* igét ilyen formában: *ijen cellugzbà tëgyük; vàlàki fàzëgbà tëszi, de mink kàtlànbà tëgyük; à kukoricàlisztet à tą̄blą̄rà tëgyük; mikor mą̄ à mustot à hordóbà tëgyük; mą̄ àkkor tëgyük belë à tulipą̄ntot; bëtëgyük à tepsibe; belëtëgyük à kàtlànbà; ësíką̄jjuk, belëtëgyük à tepsibe; àkkor belëtëgyük à tàrisznyą̄bà; és àkkor tëgyüg belë à plą̄ntą̄kàt; oszt fëltëgyük à komorą̄bà; eltëgyük mëkkëlni; àkkor kitëgyük szą̄ràdnyi; rą̄fą̄zunk, hà kitëgyük; lëtëgyük odà vàlàhovà; à zsą̄miską̄t mëg ëgybe kitëgyük à tą̄nyérrà; hàzàhozzuk à hordót, àkkor letëgyük à fődre à szekérrűl; odàtëgyük; visszàtëgyük mëgint à főtt vízbe.*

A típusba tartozó többi ige csak elvétve került elő a nyárádiak mondataiban: *— eszik: mikor kisűlt, àkkor mëgëgyük; — vesz: ennek is hàsznąt vëgyük; mikor levëgyük, kivą̄gjuk; elvëgyük à mézet; — visz: bevigyük à gyúrótą̄blą̄t, àmikor mëkkelt; legeltetni kivigyük àz ökröt; osztàn kivigyük à végére.*

E néhány igének tehát (a kijelentő mód, jelen idő, többes szám első személyében) a *-jük* személyragja a *-szük* hangtani változata helyett *-gyük* formában realizálódik. Természetesen az igetövek sem *-sz*-re végződnek, mint más nyelvváltozatainkban, hanem a felszólító módéval egyezően rövid magánhangzóra. Mivel az adott igecsoport tagjai más személyben nem fordultak elő hasonló módon, azok használatáról, elterjedtségéről e helyen nem szólhatunk.

c) Úgy tűnik, a változás továbbterjedt egyéb mássalhangzós végű magas hangrendű igékre és azok más személyére is. Igaz, csak három egyes szám harmadik személyű példát találtunk a szövegközlésekben, de azok igen beszédesek. Az egyik a *befed: àmi à hą̄zàt bëfëggye;* a másik a *kiékel: ànnyi à dógà, hogy... kiékejje;* a harmadik az *összepisil: mer hą̄t ugyë, àz à gyerek összëpisíjje màgą̄t.* Ezekben a személyrag a *-je* (és hangtani változatai).

d) Bizonyos palóc településeken jellemző, hogy a kijelentő módú, jelen idejű, többes szám első személyű, tárgyas ragozású igealak *-uk/-ük* személyragot visel a *-juk/-jük* helyett. Felsőnyárádon is akad erre példa, de csak elvétve: *nëm ą̄rkojjunk, hà húzuk à sort; mikor hàzàgyövünk, nézük; fëlrą̄zuk; mëgrą̄zuk; főt*

vízbe belëtëszük. Ha valamikor meghatározó változat volt is, ma mindenképpen igen ritka jelenség, valószínűleg kihalóban van.

e) A tárgyas ragozás, felszólító mód, egyes szám második személyében a *-t* végű igéknek a rövidebb igealakja a köznyelvitől *(szeresd, szólítsd)* eltérően csupán egyetlen esetben került elő: *hạ̄t àkkor tàníd mëg őket*. E jelenség szintén eltűnőben lehet.

f) Egyébként is (amint már az *a)* pontban utaltam rá) ezeknek az igéknek a felszólító módja csupán az *-ít* képzősök esetében tért/tér el a köznyelvitől, annak a *ccs*-je helyén *jj*-t találunk. Ezt tapasztalta már BERZE NAGY JÁNOS is a déli palócban (1905: 21); a népmesegyűjteményéből (1907) szintén előkerülnek ilyen példák: *elámíjja* (432), *szakíjja* (218), *takaríjja el* (302), *taníjja meg* (305). VARGA LAJOS (1942: 375–9) szerint Szuhogyon is általános használatú, fő változat volt.

A kijelentő mód, jelen idő, tárgyas ragozásról mondottak szintén egybecsengenek BERZE NAGY JÁNOSNAK (1905: 20–1) a 19. század végén és századunk elején tapasztalt megfigyeléseivel, nála mindössze a *c)* pont megoldásai (E/3. személy), az *-szt* végűek, az *-ít* képzősök (*-jj*-s formái) és a *hajint* alakjai nem szerepelnek. Viszont az 1907-ben megjelent népmesegyűjteményében a besenyőtelki szövegekben találkozhatunk ilyen igealakokkal: *elveszíjük* (439), *keríjjük* (40); tehát a déli palócban is éltek.

A 20. század első felében hasonló a helyzet Szuhogyon is. „A felszólító módnak a jelentő mód jelen idejébe való behatolása után ez a kettősség megmaradt a jelentő módban is. A *tanícccsa* és *taníjja* alakok között semmiféle jelentésbeli árnyalatkülönbség nincsen a szuhogyi népnyelvben, és mindkét alak egyaránt használatos kijelentő és felszólító értelemben" (VARGA LAJOS 1942: 377). E megállapítás azonban a tanulmány egésze szerint egyrészt a *-t* végű igék közül az *-ít* képzősökre volt igaz az (előzőekben bemutatott) összes lehetséges számban/személyben, másrészt pedig T/1. személyben valamennyi *-t* végű igét a felszólító móddal egyezően *(-suk/-sük, -szuk/-szük, -csuk/-csük)* használták. A mély hangrendű igék az E/3., T/2., 3. személyekben a magas hangrendűekhez hasonlóan *-i* vagy *-i*-vel kezdődő személyragot kaptak (*halli, hallitok, hallik; hajinti, hajintitok, hajintik* stb.). Az *sz*-es és *v*-s tőváltozatú igék Szuhogyon a Felsőnyárádon most tapasztaltakkal teljesen egyező módon viselkedtek (VARGA LAJOS 1942: 375–9). Nincs adat viszont a c) és d) pontok sajátságaira.

Az a) pontban tárgyalt ún. suksükölés jelenségéről BALOGH LAJOS általánosan megjegyzi, „hogy az előfordulásoknak nemcsak területi, hanem igen erős személyi kötöttsége van … az egy nyelvjárást beszélők körében nem törvényszerű mindenkinél a suksükölés, előfordulása nem az archaizmus mértékétől, hanem sokkal inkább az egyén erre való hajlandóságától függ" (1997: 357). Nos, az idetartozó igealakok használóin végignézve, meg kell állapítanom, hogy a 41 megkérdezett helyi lakos közül 28 élt vele, a maradék tizenhármat sem lehet ki-

zárni, hiszen előfordul olyan, hogy a beszédében nem hangzott el ilyen típusú igealak, vagy éppen a kommunikációs helyzetre való tekintettel az általuk is ismert köznyelvi változatot használták stb. Úgy tűnik tehát, hogy a suksükölés Felsőnyárádon a nyelvjárásban beszélők körében általánosan elterjedt, e nyelvváltozatban pedig rendszertani tényezők indukálják a *-suk/-sük, -szuk/-szük, -csuk/-csük* személyrag-változatok beépülését, annak az általános tendenciának a részeként, amely szerint a felszólító módú igealak lép a kijelentő módú helyére.

2.2. Az alanyi ragozásról. A rögzített példák alapján meglehetősen elterjedt jelenségnek tűnik a kijelentő mód, jelen idő, többes szám első személyben az *-unk/-ünk* személyrag helyén a *-junk/-jünk*-nek (és hangtani változatainak) a létezése, amely más szóval ismét többnyire a megfelelő felszólító módú alakokkal való teljes egybeesést jelenti. Az igetővégi mássalhangzók és a *-junk/-jünk j*-jének a kapcsolatából adódó szabályszerűségekről már előre megállapítjuk, hogy minden típus képviselteti magát példákkal, így ezek rendje szerint követjük nyomon a jelenséget. (Más igemódban, -időben, számban és személyben a köznyelvitől kevés eltérés tapasztalható, ezért azok eseteit is itt említjük meg.)

a) Változatlan tővégi mássalhangzó + *-j: hozzą̄fogjunk főzni; súrc ez ë, mikor gyúrjunk; tőteléket rákjúnk mindig belë; hotyhà rákjung be uborką̄t.*

b) Tővégi *-l + -j > -jj: nëm ą̄rkojjunk; kią̄rkojjunk neki; mer erre ojàn tą̄jszólą̄ssàl beszéjjünk; nëm-ë csiną̄jjunk belülle; keveset csiną̄jjunk ëccërre; töpfàjtà nevet hàszną̄jjunk; àmivel à sor köszt kàpą̄jjunk; osztàn rëggel fèlkëjjünk; à vàsą̄rnàpi ebéthesz készűjjünk; disznót nevejjünk; àkkor nëm nyújjunk hozzą̄; nëm szą̄mít, hogy mikor öjjűnk; most mą̄n nëm përzsëjjünk szàlmą̄vàl; mindík csàk ànnyit pucojjunk; vàn, àmikor ősszel szüretejjünk; hàjnàlbà bevonujjúnk Rozsnyórà.*

c) Tővégi *-gy + -j > -ggy: csàk két szą̄làt hàggyunk; àmit hàggyunk à tőkén.*

d) Tővégi *-n + -j > -nny; -d + -j > -ggy; -t + -j > -tty: boldog életët kívą̄nnyunk; mënnyünk à szőlőt kinyitni... mikor mënnyünk mecceni; mëkfogjuk à munką̄t, oszt mënnyünk, oszt csiną̄jjuk; mą̄n mink mënnyünk is; de még à télbe mënnyűnk; bëmënnyünk; lektöbbet úgy mënnyűnk el, hogy mëkfőzzünk, hà mënnyűnk; ëgyepkor mindíg elmënnyűnk; fèlmënnyűnk à toronybà; màjd kimënnyűnk; visszàmënnyünk mą̄snap; minden vàsą̄rnàp à tëmplombà elmënnyünk; hà mënnyünk hą̄tra, mikor ő gunąrzik; hą̄t mënnyűng bë à szobą̄bà... hą̄t ki űl ott; it főzzűnk, mëg itt is àluggyúnk, ketten àluggyunk; éppen most àzzàl bàjoskoggyunk; hą̄zi tejet horgyunk; mëgint odà jukàggyunk ki; ojàt nëm monygyunk; àkkor osztàn fèlmosàkoggyunk; mink mëgöregeggyünk, csàk àzér törekëggyünk; így ehhëz ràgàszkoggyunk; nëm is tuggyunk belënyugodni ebbe; nëm tuggyunk ràjtà segíteni; íty tuggyunk fűvet szëdni; ëggyą̄ltàlą̄n sëmmi jót nëm lą̄ttyunk à gyógyulą̄są̄bà.*

A legutolsó igealakról meg kell jegyeznünk, hogy teljesen egyedi megoldású, hiszen a felszólító módú megfelelőben *-ss-* található, benne a *-tty-* a kijelentő módú tárgyas ragozású forma mintáját követi.

e) Tővégi *-s + -j > -ss; -sz(t) + -j > -ssz; -z + -j > -zz: mossung belë dàrą̄t; mi is olvàssunk velë együtt; màjd àkkor bëdàgàsszúnk; àkko csíkot húzzúnk belë; it főzzűnk; úgy mënnyűnk el, hogy mëkfőzzünk, hà mënnyűnk; mikor végezzünk à tehénnel.*

f) Tővégi (rövid magánhangzó+) *-t + -j > -ss: màjd elbeszélgessünk; hà hàlotnàk emléket húzàssunk, úgyë; ijen súrcot kössűnk màgúnk elejbe; sëprővel sëprëgessünk; àmijet süssünk; mert ünnepre kàlą̄csot süssünk; oszt pogą̄csą̄kàt szàggàssúnk; réteslisztet szoktàm hàsznąlni, hotyhà piskótą̄t süssünk.*

g) Rövid tővégi magánhangzó + *-gy: nëm is figyeltünk rą̄, ëgyűnk; në monygyą̄k, hogy nëm ëgyünk; ötvenéves hą̄zàsok lëgyünk; tëgyűnk àlą̄ àprókąposztą̄t; mą̄ hà tëgyűnk, de àkkor... csülköt vëszëk; négy-öt szëmët tëgyünk ëgy bokorbà; borsot is tëgyűng belë, ëty kis trą̄gyą̄t tëgyünk; ànnyi lisztët tëgyünk à tejbe... dijót, mą̄kot... mikor mit tëgyüng belë; mind àkit most vëgyűnk is; mer tàpàsztót vëgyűnk à bódbà; àmit nyą̄rbà vëgyűnk fël is, rövid újjú ruhà.*

h) A *jön* ige a személyrag *-jjünk* változatát kapja: *hà odàvàgyúnk dolgozni, hàzàgyöjjűnk, nëm këll szàlàdozni.*

i) Az alanyi ragozású igék múlt idejének a többes szám első személyében néhányszor feltűnnek a személyrag középső nyelvállású magánhangzós *-onk/-önk, -ónk/-őnk* változatai is: *vót ety kërësztfà, àmit rą̄tëttönk... bekovą̄szoltonk; mink is ot dolgosztónk; mëgebédëltőnk.*

j) A kijelentő mód, múlt idő és a felszólító mód, jelen idő egyes szám második személyében az alanyi személyrag magánhangzója a köznyelvivel *(-ál/-él)* ellentétben rövid *(-àl/-el)*, legalábbis egyik változatként (még) ez is használatos: *nëm figyëltel ide; de të nëm gyöttel; bë së gyöttel tą̄n; mikor të születtel; hą̄ny véką̄s búzą̄t vettel* ('vetettél'); *mennyit vetëttel belë; inką̄bb vëttel szőtt zsą̄kot; most të is vëgyel; úty kőccsel à csàlą̄drà.*

Ugyanezt tapasztalta Szuhogyon VARGA LAJOS (1942: 369): *„-al/-el* a személyragjuk a köznyelvi *-ál/-él*-lel szemben *(váortal, kértel)*. Csaknem minden esetben megkapja... a felszólító módban is az ikes *-al/-el* ragot, különösen udvarias felszólítás és kérés esetében *(váorjal, kérjel)*". BALOGH LAJOS ezt a jelenséget a keleti palóc élő vonásának tekinti (1989: 365–6).

k) A kijelentő mód, jelen idő, egyes szám harmadik személyében elevenen, valószínűleg fő változatként él a *megy* igének az *-en* ragos formája: *csàk màgą̄túl mëgyën; utą̄nnà mëgyën à vőlegény; belëmëgyën; innen nëm mëgyën ki sënki; kettő-hą̄rom is rą̄mëgyën.* Az *-en* igeragnak a *megy* igén e funkcióban való felsőnyárádi létezését a gyűjtés előtt is feltételeznünk kellett, hiszen IMRE SAMU (1971: 322) a Sajó vonalától keletre jelentős kiterjedésű magyar nyelvte-

rületen valószínűsíti. A számításba jövő, hasonlóan toldalékolható többi ige *(lesz, tesz, vesz, hisz, visz)* közül csupán a *tesz* bukkant fel ugyanezzel a raggal egyetlen alkalommal: *ámennyit ákár, ánnyi lisztet tészën.*

Az alanyi ragozásban tehát legszembetűnőbb a jelen idejű, többes szám első személyű *-junk/-jünk* (és hangtani változatai) elterjedtsége, melynek kialakulásában a párhuzamos felszólító módú, illetőleg kijelentő módú, tárgyas ragozású igealakok analógiás hatása játszott közre. Egyébként a Heves megyei déli palóc nyelvjárás ismertetésekor BERZE NAGY JÁNOS (1905) nem tesz említést e jelenségről, viszont a népmesegyűjteményében (1907) találhatók hasonló formák: *csinállyunk* (323), *elmenjün* (323), *fonnyunk* (557), *segíccsüm mink azon* (171). A 20. század első felében van a közeli „szuhogyi népnyelvben…: *mennyünk, taníjjunk*. Ez az alak a kijelentő mód jelen idejében azonban nemcsak előfordul, hanem ezen a területen általános" (VARGA LAJOS 1942: 368—9). A jelenségre mint keleti palócos sajátságra utal: BALOGH LAJOS (1989: 365), KÁLMÁN BÉLA (1971: 56), CS. NAGY LAJOS (1998: 320), SZABÓ GÉZA (1984: 87); IMRE SAMU (1971: 323) pedig számon tartja a déli magyar nyelvjárásokban is.

2.3. Az ikes személyragok és funkcióik. Az ikes igék ragozásáról és az ikes személyragok használatáról az összegyűlt anyag alapján csak vázlatosan tudunk szólni. A kijelentő mód, jelen idő, egyes szám első személyben az iktelen *-k* rag már uralkodónak látszik, de él még az *-m* is, sőt ugyanaz a személy ugyanazt az igét egyazon mondatban kétféleképpen használja: *ámibe álszok; ányósrá nëm dolgozok, és nëm is lákok velë; nëm emlékszëk; emlíkszëk rą; visszáemlékszëk; esküdök; nëm érkëzëk csirkét vągni;* de: *nëm mësszë lákom én; áz ellen nëm zúgolódom; há érkëzëm.*

Nemcsak az ikes igék szabályos toldalékolásában, hanem az alanyi ragozású iktelen igéknek a kijelentő mód, jelen idő, egyes szám második személyében is használatos egyik változatként az ikes *-l* személyrag: *há sokát hágyol rájtá; ëgy ányágbúl lëhásítol ëty centis csíkot; bejöhetël; pénszt kápol; kisegítël të is.*

BERZE NAGY JÁNOS (1907: 20) nem szól a jelenségről, viszont a déli palóc területről való népmesegyűjteményében (1905) fel-felbukkan egy-egy idetartozó alak: *látol* (43), *mondol* (543). Századunk első felében a mi gyűjtésünkhöz hasonlót tapasztalt VARGA LAJOS (1942: 24): „az ikes ragozás már behatolt az iktelen ragozásba […] a jelentő mód jelen idő egyes 2. személyében is, hol szintén közhasználatos az *-l*-es alak *(hájintol)*". Egyéb példái: *ádol, terítël, rákol, fëdël.* IMRE SAMU (1971: 322) az *-l*-es alakokat igen elterjedteknek tartja, több nyelvjárástípusban (nyugaton és keleten) fő-, máshol ritkább változatoknak. A felsőnyárádi megterheltségének mértékéről, az azonos igetövek *-sz* vagy *-l* ragos alakjai között meglévő esetleges funkcionális különbségről, az utóbbinak más vidéken előforduló s ahhoz hasonló kedveskedő, bizalmas viszonyt kifejező je-

lentéséről (vö. SZABÓ GÉZA 1984: 87) azonban csak még részletesebb gyűjtés alapján lehetne teljesebb képet kapni.

Egyes szám harmadik személyben az ikes igéken általánosan használják az *-ik* személyragot, sőt bizonyos ikteleneken is: *àz ijen csömbők, àz nëm hullik.*

Úgy tűnik, az ikes igék felszólító módú alakjait többnyire a szabályos személyragokkal formálják. Az egyes szám harmadik személyben egyetlen esetben tűnt fel az iktelen *-en* rag: *hoty fàggyon, fehérëggyën.* Minden más ige végén az *-ék* fordul elő: *às së tuggyà, hogy mit ëgyék; àmit rą̄tëttünk à tekenő szélire, hogy belë në essék àz àbrosz; kúszàlóggyék; penészëggyék; hogy në piszkológgyék.*

Meglepő azonban, hogy (bár elsősorban a tiszántúli nyelvváltozatokról szokás megállapítani) az iktelen igék felszólító módjában is igen sűrűn megjelenik az *-ék (-ik)* személyrag, különösen az alárendelő összetett mondatok célhatározói mellékmondataiban, s azokban is a *lesz* (segéd)ige a leggyakoribb: *ëtyformà lëgyík; àz ëggyik kàtólikus lëgyék; hogy omlós lëgyék; hogy nàgy túrógbà lëgyék; hogy véknyàb lëgyék; hoty hígàb lëgyék; puhą̄b lëgyík à hàjà; hoty fehér lëgyék; hoty töb lëgyék ràjtok; hogy biztos lëgyék; hogy mindenütt àz à pàrą̄zs lëgyék; — à girízd mëg në àkàggyék; hogy összöą̄jjék; hogy égjék; hogy gyöjjék mą̄; në ide hàzà jöjjék, hànëm odà mënnyék; hoty kejjík à melegën; hoty kejjék mëg, hogy ot në këjjék; hogy lëhessék rą̄vezetni; tovą̄b màràggyék; hogy nëhogy ą̄tmënnyék; hogy në mënnyék széjjel; hoty sűrű hàjà nyőjjék; hoty szét në pàttogjék à konyhą̄bà; hogy à kënyér süjjék; odàttàm neki à mellemet, hoty szopjék; hogy belë në tàpàggyék; në törjék; űjjék lë; në zàvàrgą̄jjék itten.*

Bár IMRE SAMU az *-ék*-nek az utóbbi szerepében való előfordulását másképp ítéli meg: „A Tiszántúlnak főképpen a középső részein az *-ék* rag jelentkezik nem ikes igékben is, elsősorban a bizalmasabb magázó beszédben" (1971: 321). (Hasonlóan foglalt állást KÁLMÁN BÉLA: 1971: 54; SZABÓ GÉZA: 1984: 88.) A Felsőnyárádon tapasztalt példák és más kutatók eredményei ellentmondanak az ő megállapításának. BERZE NAGY JÁNOS a déli palócban úgy találta: „a felsz. módban az *-ik*teleneknél [...] általában az *-ék* használatos: *mennyék, aggyék, szeggyék*" (1905: 20). Ugyanez tűnik ki a népmesegyűjteményéből (1907) is, amelyben tömegesen szerepelnek, és uralkodó változatúknak tűnnek az *-ék* személyragos felszólító módú igealakok: *fordúllyék* (230), *gyöjjék le* (242), *ijesszék meg* (291), *készíjjék* (30), *maraggyék* (33), *mennyék* (439), *ríjjék* (303), *segíccsék* (299), *süssék* (217), *tudhassék* (219), *várjék* (243). Ugyanígy tapasztalta Szuhogyon VARGA LAJOS (1942: 374) is: „vannak olyan iktelen igék, melyeket a felszólító mód egyes 3. személyében ikes ragokkal látnak el. Pl. *lëgyék, mënnyék, gyüjjék*". BALOGH LAJOS a keleti palóc nyelvjárásban kevésbé tartja elterjedtnek: „Néha azonban az iktelen igéket is *-ék* raggal toldalékolják" (1989: 365). A saját gyűjtéseink alapján viszont úgy látjuk, hogy napjainkban még Felsőnyárádon az *-ék* személyragnak az iktelen igéken való használata nem tűnik

ritkának, sőt az idősebb generáció tagjainak a beszédében az egyik meghatározó változatnak számít.

3. A felsőnyárádi nyelvjárás igeragozását áttekinve, megállapítjuk, hogy a köznyelvi formák mellett az idősebb nemzedék tagjainak nyelvében élnek még helyi sajátságok szép számmal. Ezek többsége megőrzött régiség, de vannak közöttük az utóbbi évszázadokban, évtizedekben elterjedt, újabb jelenségek is. Legerősebb tendenciának a felszólító módú igealakok analógiás hatására bekövetkező személyragváltozások, a kijelentő módban a *-j* kezdőelemet (vagy ennek hangtani variánsait) tartalmazó változatok kialakulásai, s az ezek előzményeit jelentő régebbiek vissza- és kiszorulásai tűnnek.

Összességében a felsőnyárádi idősebb generáció tagjainak a nyelvében és nyelvhasználatában napjainkban gazdag változatosságban találhatók az egyes funkciók kifejezésére szolgáló igealakok, illetőleg igei személyragok.

BÍRÓ FERENC

Felhasznált irodalom

BALOGH LAJOS (1989): A palóc nyelvjárások. In: BAKÓ FERENC szerk.: *Palócok. I.* Eger. 345–77.

BALOGH LAJOS (1997): A magyar nyelvjárások és a suksükölés. *MNy.* 93: 354–60.

BERZE NAGY JÁNOS (1905): *A Heves megyei nyelvjárás.* NyF. 16. sz.

BERZE NAGY JÁNOS (1907): *Népmesék Heves és Jász-Nagykun és Szolnok megyéből.* (Magyar Népköltési Gyűjtemény IX.) Budapest.

CS. NAGY LAJOS (1998): Egy felvidéki magyarlakta település nyelvhasználatáról. In: SZABÓ GÉZA–MOLNÁR ZOLTÁN szerk.: *III. Dialektológiai Szimpozion.* Szombathely. 319–24.

FÜLÖP LAJOS (1988): Mondattani sajátságok a mátraalji palóc nyelvjárásban. In: KISS JENŐ–SZŰTS LÁSZLÓ szerk.: *A magyar nyelv rétegződése I.* Budapest. 327–36.

IMRE SAMU (1971): *A mai magyar nyelvjárások rendszere.* Budapest.

KÁLMÁN BÉLA (1971): *Nyelvjárásaink.* Budapest.

KISS JENŐ (1982): *A rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alaktana.* Budapest.

PENAVIN OLGA (1986): *Nyelvjárás és köznyelv.* Újvidék.

SÁNDOR ANNA (1998): Zoboralja néhány nyelvjárási sajátossága. In: SZABÓ GÉZA–MOLNÁR ZOLTÁN szerk.: *III. Dialektológiai Szimpozion.* Szombathely. 276–84.

SEBESTYÉN ÁRPÁD (1975): Hajdúszoboszló nyelvjárásának jellemzése. In: DANKÓ IMRE szerk.: *Hajdúszoboszló monográfiája.* Hajdúszoboszló. 599–637.

SZABÓ GÉZA (1984): *A magyar nyelvjárások.* Budapest.

TÓTH IMRE (1987): *Ipoly menti palóc tájszótár.* Budapest.

H. TÓTH TIBOR (1991): *Kiskunfélegyháza nyelvjárásának összehasonlító és változásvizsgálata.* Budapest.

VARGA LAJOS (1942): Igealakok és igeragozás a szuhogyi népnyelvben. *MNny.* 4: 363–379.

VÖRÖS OTTÓ (1998): A szlovákiai magyar nyelvjáráskutatás korábbi eredményei és mai helyzete, valamint a keleti palóc nyelvjárástípus kérdéseihez. In: SZABÓ GÉZA–MOLNÁR ZOLTÁN szerk.: *III. Dialektológiai Szimpozion.* Szombathely. 313–7.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 105–110

DEBRECEN
1999.

Tudománytörténeti (ön)vallomás

Kedves Árpád! Amióta 70. születésnapjának számomra szinte hihetetlen közeledéséről hírt kaptam, gondolataim szinte naponként visszatérően Debrecenben járnak, ami azért egyébként ekkora sűrűséggel nemigen szokott előfordulni velem.

Mivel köszöntsem, mivel is köszöntsem én ezt a Sebestyén Árpádot, akit immáron fél évszázada, első éves egyetemista kora óta ismerek (meg — mit tagadjam — kedvelek is), és akinek betűivel, értelmezéseivel az Új magyar tájszótár céduláin ma is szinte naponta találkozom. Hát persze, erről kell írnom neki, született meg bennem igen hamar a gondolat; hiszen kettőnk egymásétól távol zajló életében ritka személyes találkozásainkon kívül ez az egyetlen maradandó és össze nem törhető kapocs, amely bennünket összeköt. Mert hát a kezdeteknél mindketten ott voltunk, magam mint friss diplomás, nagyon is kezdő kutatójelölt, ő mint a cédulázásra kiszemelt, nyelvészeti érdeklődésű és kiváló előrehaladást mutató hallgatók egyike. Ez az időszak és ez a kezdet, meg az a közösség, amely mindennek színtere volt, egyikünk számára sem igen felejthető.

* * *

Annál kevésbé, mert 1950-et írtunk akkor, Papp Lászlót alig néhány hónapja ragadta el közülünk egy irgalmatlan koncepció, s mi néhányan nyomott hangulatban hallgattuk Bárczi tanár úr terveit a Szinnyei József Magyar tájszótárát folytatni kívánó Új magyar tájszótárról. A vezető magyar nyelvészek az elkészítendő szintézisek közé, az Értelmező szótár, az akadémiai leíró nyelvtan, A magyar nyelvjárások atlasza, az etimológiai szótár mellé ezt is felvennék — mondotta —, ő pedig el is vállalná az anyaggyűjtés megindítását, de csak akkor, ha ezt mi is szívesen csinálnánk. Mivelhogy demokrata volt ő a javából, anélkül, hogy ezt szóban akár csak egyszer is hangoztatta volna. Mi pedig, édes Istenem, mire ne vállalkoztunk volna mi abban a helyzetben, ha ő kér rá bennünket? Hát még így, hogy a felkérést egyrészt nagyon megtisztelőnek, másrészt szakmailag is rendkívül vonzónak találtuk; hiszen tanulmányaink során Szinnyei tájszótárát mindig csak dicsérni hallottuk. Vállaltuk tehát, persze hogy vállaltuk a munkát, mégpedig őszinte és boldog lelkesedéssel.

Ó az az első két év ott Debrecenben, azok az ádáz viták a *közszó* és a *tájszó* mibenléte körül, a források válogatásának izgalmai, a cédulázás technikájának előre még csak nem is sejthető buktatói! Valódi kutatói műhelyt alkottunk mi ott, inkább tanulatlan, mint tanult fiatalok, egyre növekvő számban csoportosulva tudós tanárunk körül, aki sokszor maga is csak alapos megfontolás után tudott rendet vágni reázúdított kérdéseink, problémáink tömegében.

1952 őszén a Bárczi-tanszék a pesti egyetemre helyeződött át, ez azonban korántsem jelentette azt, hogy az Új magyar tájszótár munkálatai Debrecenben abbamaradtak volna. Maga Bárczi Géza ragaszkodott hozzá leginkább, hogy az anyaggyűjtés itt is folytatódjék; úgyhogy ettől kezdve három csoportban folyt ez a munka: Debrecenben Sebestyén Árpádnak, a Bárczi-tanszéken P. Hidvégi Andreának és E. Abaffy Erzsébetnek, az Akadémia Nyelvtudományi Intézetében pedig Keresztes Kálmánnak a vezetésével; s ez a helyzet egészen az adott munkafázis befejezéséig, több mint tíz éven át — a pesti csoportok élén bekövetkezett egy-két személyi változástól eltekintve — így is maradt. Magától értetődik tehát, hogy a hatvanas évekig feldolgozott 2400 nyomtatott és kéziratos forrásból nyert, több mint 600 ezer adatnak igen jelentős hányada éppen a debreceni egyetem magyar nyelvtudományi tanszékén készült, amelynek tulajdonképpen Bárczi Géza távozásakor már gyakorlott anyaggyűjtő gárdája volt. Jól árulkodnak erről céduláinkon a debreceni kollégákra utaló monogramok, az S. Á. (Sebestyén Árpád) mellett talán a leggyakrabban az Ny. I. (Nyirkos István) meg a J. L. (Jakab László); de rajtuk kívül még sok más kollégáé is, akik munkájukkal szótárunk alapját megvetették. Bizony, nélkülük nem lapozgathatnánk a szótár első három kötetét, nem lenne nyomdakész az N–R és teljes egészében megírt, jelentős százalékában már meg is szerkesztett az S–Zs betűs anyag.

És nem kellene szinte naponta hárítanunk a joggal türelmetlen, sőt, a debreceniek részéről — nagyon is (meg)érthető módon — egyenesen számon kérő kérdést: miért nincs még mindig kész? Mikor fog már végre teljes egészében megjelenni?

Nos, ez az írásmű éppen erre próbál minél szűkszavúbban magyarázatot adni. Igaza volt Papp Lászlónak, amikor egyszer azt mondta nekem: tudománytörténetet azért nehéz, sőt olykor lehetetlen írni, mert az eseményeket, illetőleg azoknak indítékait és hátterét a maguk valóságában csak a résztvevők és kortársaik ismerik, ismerték. Vagy még azok sem mindig, tenném én hozzá kicsit keserűen. Mert ki tudja már azt, hogy amikor hatéves leíró nyelvtani munkálkodásom után, 1959-ben feletteseim a tájszótárhoz munkálatvezetőként beosztottak, mivel is kellett szembenéznem. Az anyaggyűjtés még javában folyt, a cédulák forrásonként összekötve várakoztak a betűrendbe szedésre. Éppen három esztendő telt el, mire a feldolgozandó források listáját véglegesíteni, az anyaggyűjtést lezárni, az összegyűjtött anyagot rendezni és archiválisan használatra alkalmassá tenni lehe-

tett. Közben, persze, azért érdemben is ismerkedni kellett vele, hiszen el kellett készíteni a szerkesztési szabályzatot.

Ez az „ismerkedés" azután azzal a súlyos tapasztalattal járt, hogy a szócikkírás nem kezdhető meg addig, amíg a több mint 600 ezer cédula *mindegyikét* kézbe nem vesszük, a megfelelő címszók alá be nem soroljuk, és a megtalálhatóságukat biztosító hangalaki és frazeológiai utalókat el nem készítjük. Ki tudja már azt, hogy ez a felismerés *az előszerkesztés* 6 évig tartó nagyon nehéz, mert az egész majdani szótár szakmai színvonalát meghatározó munkáját jelentette, amelyet már nem egyszemélyes „munkaközösségként", hanem S. Meggyes Klára és Kovács Teréz közreműködésével végezhettem.

És lám, a munka megindulása óta már *közel 20 esztendő* telt el, mire 1969-ben az első szócikkeket — az időközben pályakezdőként hozzánk került Hosszú Ferenccel kiegészülve — leírhattuk. És hát, persze, az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a lexikográfiában akkor még magam is kezdő voltam, az Értelmező szótár alapján autodidakta módon próbáltam „megtanulni", hogyan is kell egy egészen másfajta szótárt írni; majd „vak vezet világtalant" módjára a még nálam is tapasztalatlanabb két-három fiatalt ugyanerre megtanítani.

Lehet-e hát csodálkozni azon, hogy az első, A–D kötet megjelenéséig, 1979 végig *újabb 10 év telt el*, s az anyagot csak alig vagy egyáltalában nem ismerők köréből röviddel a kötet elkészülte előtt már jelentkeztek az első hangok, amelyek időbeli elhúzódása miatt a munkálat leállítását javasolták.

Az első kötetnek sokak számára váratlanul széles körű sikere azonban — szerencsére — ezeket az aggodalmakat elsöpörte, sőt a második kötet készítésének lendületet adott. Köpeczi Béla, az Akadémia akkori társadalomtudományi főtitkárhelyettese jelentős támogatást szerzett a munkaközösség számára, így az E–J kötet már több, bár kezdő, de jól képzett és kedvvel dolgozó munkatárssal készülhetett.

A következő néhány év azután fényesen igazolta azt a korábbi állításomat, hogy a munka előrehaladásának üteme teljes mértékben a munkaerő-ellátottság függvénye, ami különben aligha lehet meglepő. Így tehát a második, E–J kötet 1984-ben készen állt, hogy aztán nyomdakész kézirata *teljes 4 esztendeig* érintetlenül várakozzék az akkoriban Magyarországon kialakult általános könyvkiadási válságtól nagyon is érintett Akadémiai Kiadóban, míg *végre 1988-ban* megjelenhetett.

Nem kívánom senkinek azt a léleknyomorító állapotot, amelyben a jobbára szerződéses, teljesen bizonytalan egzisztenciájú, s éppen ezért sűrűn változó munkatársakból álló munkaközösséggel a harmadik kötetet közben rendületlenül írtuk, nagy igyekezettel hessegetve fejünkből a kilátástalanság kínzó gondolatait. De jó szerencse, hogy néhányan a szótár ügyét mégsem adtuk fel, mert a harmadik, K–M kötet a Klaniczay Tibor által alapított „Kulturális és történelmi emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása" című program támogatási kereté-

nek maradékából szinte váratlanul *1992-ben* megjelent. Mintha az akkor már sajnálatosan hamar eltávozott alapító, amint ezt életében tette, halála után is segíteni akart volna nekünk az Új magyar tájszótár megvalósításában.

S ekkor, a munka *negyvenkettedik évében*, három megjelent kötettel a hátunk mögött, amikor már azt hittük, hogy sínen vagyunk, újfajta, de a korábbiaknál tán még súlyosabb és alig-alig legyőzhető nehézségek jöttek. A piacgazdaság megváltoztatta a kutatásfinanszírozás módját, beköszöntött „a pályázatok kora", s a támogatások megszerzésének időrabló eljárásai vészesen kezdték akadályozni a szakmai, esetünkben a szótári munkát. Most már nemcsak írni és szerkeszteni kellett a szótárt, hanem menedzselni is, ami már csak életkorom miatt is rendkívül terhes volt számomra.

És hát egyre érezhetőbbé vált a nyelvtudomány arculatának megváltozása is. A Nyelvtudományi Intézet is új, más típusú feladatok előtt állt, érthető, ha egyre erősödött velünk szemben a kívánalom, hogy a Tájszótárt mielőbb fejezzük be.

No igen, nálam jobban senki sem vágyott erre, de hogyan? Ugyan hogyan, amikor munkatársaim szerződtetését sokszor már csak egy-két hónapra tudtuk előre biztosítani, s magam csodálkoztam a legjobban, hogy akad még egyáltalán ember, aki ilyen körülmények között kitart a munkálat mellett.

Végül is 1994 végén, már igazán a teljes leállás küszöbén Kutatásfinanszírozás — alulnézetből. Az Új magyar tájszótár a szakadék szélén címmel megfogalmaztam segélykiáltásunkat, amely a Magyar Tudomány szerkesztőinek segítőkészsége folytán igen hamar meg is jelent (1995/5: 585–9). Ennek egy napilapba szánt, de végül csak a Vigyázó, mit mondasz az éjszakáról? című könyvemben megjelent (140–2) változatában elmondottam, hogy alapos és igen szerény számítások alapján úgy tűnik: ha 5 munkatársunk 3 és fél évi foglalkoztatására 15 millió forint támogatást kapnánk, *1998 végére* el tudnánk készíteni az Új magyar tájszótár még hátralevő részét.

Nagyfokú hálátlanság lenne részemről, ha nem hangsúlyoznám: mekkora segítséget kaptunk mind az Akadémiától és a különféle tudományos kutatási alapokból, mind a Nyelvtudományi Intézettől. Csak az a baj, hogy a lehetőségek korlátozott volta miatt ezek a megjelölt szükségleteknek mindig mélyen alatta maradtak, s azoknak legfeljebb a felét, harmadát vagy ennél is kisebb részét fedezték. Ezt azonban már csak kevesen tudták, a tudományos közvélemény csak az 1998-as befejezés ígéretét meg a tekintélyes összegű támogatásokat tartotta számon; az, hogy az ígéret teljesíthetőségének pontosan meghatározott feltételei nem valósultak meg, el sem igen jutott hozzá; vagy ha netán eljutott is, tudatosulni semmi esetre sem tudatosult benne.

Magam pedig csak azt éreztem, hogy nyugodt lelkiismerettel mondhatom: munkaközösségünk az adott időszakban a kapott összegnek megfelelő részt szótárunkból mindig maradéktalanul elkészítette. Továbbá azt, hogy sem az Akadémia, sem a Nyelvtudományi Intézet türelmével nem kívánok visszaélni.

Nem magyarázkodom, nem jövök elő újabb évszámmal, és nem folyamodom újabb támogatásért.

És akkor most? Hogyan tovább? Mert hogy valamiféle *tovább*-nak mindenféleképpen kell lennie, afelől egy percig sem volt kétségem.

Ez év tavaszán felvetettem az Akadémiai Kiadónak, hogy mivel a még meg nem jelent kb. 240 szerzői ív úgysem igen férne egy kötetbe, ennek kb. felét kitevő, nyomdakész N–R részét adja ki negyedik kötetként. Nem csináltam titkot abból sem, hogy ha két-három volt munkatársam alkalmi megbízásokkal való foglalkoztatását finanszírozná, ezt rövidesen követhetné az ötödik, S–Zs betűs anyagrészt magában foglaló zárókötet. Három hónapos számolgatás után azt a választ kaptam, hogy a negyedik kötet kiadására a közeljövőben csak akkor tudnak vállalkozni, ha 2 millió forint (!) támogatást szerzek. Már tudniillik én, a jelenleg holland többségi tulajdonban levő Akadémiai Kiadó számára.

No, ez a válasz engem egy újfajta elhatározáshoz vezetett; ahhoz tudniillik, hogy a továbbiakban mással, mint a *szerkesztés munkájával* nem foglalkozom. *A kéziratnak kell elkészülnie*, ezt érzem szilárd meggyőződéssel, s minden egyéb csak azután következhet.

Év eleje óta már néhány volt munkatársam önzetlen segítségével az S betűs anyagot szerkesztjük, s ha új munkakörük hagy még nekik némi időt, a 2000. év közepén, éppen a munkálat megindításának 50. évfordulója táján már nem is az N–R, hanem az N–S kötet megjelentetéséről beszélhetnénk.

Ötven év! Istenem, milyen hosszú-hosszú idő! De még mindig kevesebb, mint az a hatvan, amennyi alatt a Magyar Nemzet szerint (1998. július 21.) a svájciak nyelvatlaszukat több mint egy tucat nyelvtudós munkájával nyolc kötetben elkészítették. Úgy látszik, ők nem aggodalmaskodtak a munkálat „elhúzódása" miatt, hanem tudták, hogy minden tudományos munkának meg kell adni a természetének, jellegének megfelelő időt, erőt, felkészültséget, mert különben kár minden percért és minden fillérért, amelyet reáfordítunk. Ők is tudták, úgy látszik, amire valamikor engem Tompa József tanított; hogy tudniillik egy tudományos mű megítélésekor nagyon sokféle kérdést szoktak feltenni: milyen a tárgyválasztása, a módszere, meggyőzőek-e állításai stb. Csak azt nem kérdezik soha, hogy „mennyi idő alatt készült el"? Ez ugyanis legfeljebb a szerző szempontjából lehet esetleg fontos, de az eredmény tekintetében tökéletesen közömbös.

Hátravan még azonban az a nem mellőzhető kérdés: ha az N–S kötet befejezése megoldhatónak látszik is, mi lesz az Sz–Zs kötettel? Kétségtelen, hogy ez valóban komoly gondot okozhat. Mert igaz ugyan, hogy ennek nem jelentéktelen hányada már nemcsak megírt, hanem meg is szerkesztett, sőt lektorált állapotban van, ahhoz, hogy a kézirat teljes egészében nyomdakész legyen, még igen sokat kell(ene) rajta dolgozni.

Itt már másra, mint egy — éppen az N–S kötet megjelenése nyomán beálló — váratlan és kedvező fordulatra nemigen számíthatunk. Ez a munkálat annyiszor került már a teljes reménytelenség küszöbére, hogy elsorolni is sok lenne. És mindig akadt valaki, mindig közbejött valami, aki vagy ami továbblendítette a megvalósulás felé. Egyszerűen elképzelhetetlennek tartom, hogy a magyar tudományosság ne akadályozná meg nyelvjárási szókincsünk e gazdag tárházának torzóban maradását. Amelynek készítését évtizedeken át anyagilag és erkölcsileg oly hathatósan támogatta. És amelynek már megjelent kötetei a hazai nyelvészeti és néprajzi kutatásoknak elismert munkaeszközeivé váltak.

Magam nem ígérhetek mást, mint hogy amíg erőm engedi, nem hagyom el az Új magyar tájszótárt. Hétköznap és ünnepnap, szinte szünet nélkül rajta dolgozom. Nulla dies sine linea. Hogy mindennap, legalább egy lépéssel előbbre jussak. És nem tudok belefáradni, nem tudom megunni. Mert ma is napról napra új gyönyörűségeivel boldogít ez az értelmi és érzelmi kincsekben oly gazdag nyelvi anyag. Mert ugyanannyit árul el nekem az emberről, mint valamilyen, párját ritkító műalkotás. Az emberről, amely a világon a legjobban érdekel.

* * *

Árpád, kedves Árpád, hát íme, rendhagyó köszöntésemnek végére értem. Beszámoltam Magának arról, mi is történt azóta azzal a nagy munkával, amelybe 1950-ben olyan jó reménységgel több kollégánk társaságában együtt belevágtunk, amelyben személy szerint Magának is oly sok évi munkája fekszik. És amely — sokunk bánatára, de a fentiek alapján talán a korábbiaknál valamivel érthetőbb okokból — mind a mai napig nem készült el.

Azóta Maga már a nyelvtudomány más vizein evez, elérve sok szép eredményt mind az oktatásban, mind a kutatásban, de még a sokunk munkáját meghatározó tudománypolitikában is. És ez a tisztes pálya — hiába a hihetetlennek tűnő hetvenedik év — még ma is nyitva áll, új feladatokkal várja Magát. Őszinte szívvel, a régi, igaz barátsággal kívánom, hogy ezeket még nagyon sokáig erőben, egészségben, lelki békében maradéktalanul betölthesse.

Mátraháza, 1999. június 12.

Éva

(B. Lőrinczy Éva)

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 111–120

DEBRECEN
1999.

A költői nyelv névutóhasználatáról

Az irányhármasságban megmutatkozó térbeli viszonyokat a gondolkodás elvont viszonyok kifejezésére is fel tudja használni (SIMONYI 1888: 16; ZSILINSZKY 1991: 444). A névutókkal kialakított szerkezetek révén számos sajátságos helyzetet, állapotot és így tovább lehet kifejezni. A szerkezeti megoldások, felépítések nagy része már a XIX. századi írói-költői nyelv használatában megvolt, a nyelvi változások természetesen e körben is észlelhetők (SEBESTYÉN 1965: 21). Valamely költői nyelvben az is vizsgálatra érdemesnek látszik, hogy a névutóhasználatban van-e bizonyos egyedi sajátosság, van-e különbség egyes költők nyelvében ebben a tekintetben. Ha időben és stílusban különböző költői nyelveket választunk összehasonlításul, nagy(obb) eséllyel várható a különbözőségek és a sajátságok megmutatkozása.

Petőfi Sándor nyelvhasználatát a PSz. jóvoltából több tekintetben vizsgálhatjuk, ugyanígy névutóhasználatát. E névutóhasználat mellé Füst Milán verseiből az Újak címen közöltek névutóit tekintem át, ezek adják a vizsgálandó alapanyagot (Füst 1969). Ezek mellé állítom Weöres Sándor ciklusának, a Rongyszőnyegnek 1–160-ig számozott verseiből a névutókat (Weöres 1970), ezeket nem közlöm szövegmetszetben, de versszámukat és a lapszámot megadom. A névutócsoportokon belül a kötetekbeli előfordulási rendet követem. Két pont jelzi a szövegmegszakításokat, s mivel a PSz. ugyanezt a jelölést alkalmazza, az abból származó idézetekben és egyéb esetekben a megszakításokat [...] jelzi.

alá

(1) *..felszállottam / Mélységes éjszakámból sáppadt arccal, fel a nap elé, a fény alá...* (Tél, 17)

(2) *..s a hold alá szalad nyavalyássa melegedni.* (A mélyen alvó, 43)

(3) *A hant alá / Ne menj nehéz búcsúval.* (Intelem az aggastyánhoz, 85)

Mindegyik szerkezetben megfeleltethető a névutó a PSz. „I. 1. 'vmi alatt (1.) levő helyre'" jelentésnek. Ugyanakkor a Füst Milán-i használatban a *fény alá* szerkezet nem valóságos helyet nevez meg, mint ahogyan a *Mélységes éjszakám* sem ilyen dolog, kettejük között ellentétes szimbolika van. A *hold alá* szerkezet annak a (meg)fordított világnak a következménye, amelyben a vers alvója léte-

zik: a **nap alá* jelölhetné a valóságos helyet. — E névutóra a Weöres Sándor-i szövegekben nincs adat.

alatt

(1) *..úgy dőltek el a [hírhozók] a fák alatt..* (Levél Oidipúsz haláláról, 51)

Ez a használat megfelel a PSz. „(fával, bokorral kapcs.) 'a lombozat alatt'" leírásának.

(2) *..S hol békesség csorran a hegy alatt..* (A völgyben, 72)

A PSz.-ban: „5. 'a szóban forgó hely v. település közvetlen közelében, külső szélén'", ha a *hegy alatt* szerkezethez nem a *békesség csorran* metafora tartoznék, köznyelvi alakulat lehetne: **patak csorran a hegy alatt.* A lírai helyet (a lehetséges irodalmi világban megnevezett helyet) tehát nem a *hegy alatt* szerkezet, hanem a hozzáépített metafora együttesen jelöli ki a nyelvi megvalósítás során. Az ún. valóság (poszt)modern értelmezésére lásd: BÓKAY 1997: 259).

(3) *Habok a köd alatt* ([cím], 77)

„3. 'vmitől takart, fedett helyen'" — írja a PSz.

(4), (5) *..mint a hab fut el, melynek nyoma vész / A köd alatt, a gomolygás alatt..* (Habok a köd alatt, 77)

E két adatban az *alatt* megegyező használatú a (3) számjelzetűnél leírttal, a *köd alatt* szerkezet már a verscímtől is mintegy visszacsatolva kap bizonyos szimbolikát, illetőleg nyomatékot, amelyet a *gomolygás* mint a *köd* (textuális) szinonimája ugyancsak megkap. Mindezt erősíti a teljes Füst Milán-i lírában szereplő *köd* szavak képbe építési rendszere (BÜKY 1989: 133–46). A *gomolygás* magának a tulajdonságnak, amely a 'köd'-re vonatkozik, metonimikus megjelenítése, így a (4) és (5) jelzetszámú szerkezeteknek egymást nemcsak erősítő összekapcsolása alakul ki, a referenciájuk is azonos.

A Weöres Sándortól minta gyanánt vett versanyagban a következő *alatt* névutós adatok vannak: *szék alatt* 14/368, *bokor alatt* 50/385, *fák alatt* 78/397, *ég alatt* 112/413, *mennybolt alatt* 112/413, *holdvilág alatt* 142/427. Ezek rendre olyatén lírai helyet segítenek rögzíteni, amelyek nem térnek el a nem költői nyelvhasználattól, legfeljebb a *holdvilág alatt*-ban van némi egyediség.

alól

(1) *Csak orruk látszott ki a köd alól..* (Habok a köd alatt, 77)

A PSz.-ban megfelelő leírás: „2. 'vmi által fedett helyről'". A szövegmetszet az *alatt*-nak a (3), (4) és (5) jelzetszámú darabjaihoz tartozik a képépítés szempontjából. Helyhatározása köznyelvi.

(2) *..áradni fog / Szívemből énekem, akár a nagy vizek / S a hold alól a szél / Máris ringatná habjaim...* (Hajnal előtt, 83)

Erre a használatra a PSz. „1. 'vmi alatt levő helyről'" jelentésmeghatározást ír. A szövegdarabban a **szívből áradó ének*-et a költő *habjaim*-nak nevezi, hiszen: *énekem, akár a nagy vizek.* S e *vizek*-et valóságos 'vizek'-et részükkel, te-

hát a *habjaim*-mal viszi tovább a szemantikai haladványban. A szél a hold alól ezért azután ringathatja a valóságos habokat mint ábrázolt tárgyiasságokat (INGARDEN 1930/1977: 228–9).

Weöres versciklusában két előfordulás van, köznyelvi megfeleléssel: *Nád alól* 69/393, *eresz alól* 142/426.

át

(1) *Egy szegény koldús érkezik a légen át, / Ki tévelygett a tengerek s hegyek felett..* (A névtelen iszik, 33)

A PSz. szintén tartalmaz effélét: „3. a) (a) légen át 'a levegőben nagyobb utat megtéve'", Petőfinél azonban darumadarak szállnak így. A Füst-vers látomásában egy koldus teszi meg így az utat.

(2) *Hisz látlak máris ködön át, mely a fájdalomé, hogy elindúlsz / S mégy húnyt szemeiddel sosem járt utakon.* (A mélyen alvó, 44)

Voltaképp 'vmely közegen áthatolva' jelentés van itt, ez megfelel a PSz.-ban a *keresztül* névutó 2. jelentésének, lásd ott. A **fájdalom köde* alapmetaforában a *fájdalom* 'lelki szenvedés', amely sírást okozhat, s így a látás homályosságát (BÜKY 1989: 138–9).

A Weöres Sándor-i adatok köznyelviek: *szántáson át* 6/365, *városon át* 17/369.

elé

(1) *..felszállottam / Mélységes éjszakámból sáppadt arccal, fel a nap elé, a fény alá...* (Tél, 17)

Az *alá* (1) számjelzetűvel megegyező térviszonyokat alakít a költő. A PSz.-ban „1. 'vkinek, vminek eleje, elülső része, ill. arca felőli helyre'" jelentés van, a napot ebbe éppenséggel behelyettesíthetjük, hiszen legfeljebb csillagászati értelemben lenne értelme valaminő különbségtételnek. A *fény alá* szerkezettel való kapcsolat nyilvánvaló, a nap a fény kibocsátója, birtokos és birtok viszonya van e metonímiában, ezért erősítő hatása van az azonos szerkezeteknek, amelyek izotópiát teremtenek.

(2) *Félig vakon állt a hegyen, csupa sugárzásba merűlve, — ősz haját verte a szél is / S pisla szeméből könnyei hullottak az Istenség magasztos lába elé.* (Öregség, 21)

A PSz.-ban „2. '(személlyel, testülettel) szemtől szembe'" leíráscsoportban „Isten elé megy v. lép" szókapcsolat van. Itt az átkot mondó öreg — mondhatni — távol áll az Istenségtől, akinek nagyságát az is jelzi, hogy az öreg görög könnyei csupán (szinekdochés megnevezéssel) lábai elé hullanak.

(3) *Egy részeges ajtóm elé vizelt..* (Ballada az elrabolt leányról, 55)

A PSz.-beli megfelelés: „1. b) 'vminek külső oldalára'".

(4) *..a negyedik nagy évezredben / Kibonthatja gyümölcsét [a cédrus] e nagyvilág elé.* (A magyarokhoz, 63)

Szintén a PSz.-beli 2. jelentéscsoporthoz tehető használat. A szimbolikus cédrus hiperbolikus cselekvése: nem egyes emberek, hanem minden ember (vagy létező) elé tárja gyümölcsét, a gyümölcs is (szinekdochés) túlzás, tulajdonképp 'virág'-át. — E névutóra nincs a Weöres Sándor-i szövegművekből adat.

előtt

(1) *..s akiknek nem telik olajra, / Szegény varrónők tűje az éjben néked táncol az ablak előtt..* (A holdhoz, 27)

A verscímmel már eleve megszemélyesített holdat jelenti a *néked* személyragos határozószó, így a varrónők tűinek tánca e holdnak van ajánlva; a PSz. „1. b) 'kapu, ajtó, ablak külső oldala felőli helyen'" jelentésleírással egyeztethető ez az adat.

(2) *S olybá tüntél vón' akkor magad előtt is, mint az oroszlán...* (Copperfield Dávidhoz! 30)

Megegyezik a PSz. értelmezésével: „2. c) 'vmely személy, hatalom v. testület ítéletének kitéve'".

(3) *..S képzelmed előtt sok ezer munkásod lágy alázata .. kergetőznek vala..* (Copperfield Dávidhoz! 30)

Van hasonló használat a PSz.-ban: „3. 'érzékelés, tudat számára jelenlévő módon' [...] *képzelet előtt* könnyű, kerengő [álomképek] .. a napvilágban jelképként lengenek el az ábrándos képzelet előtt".

(4) *Homályos udvar ez, amelyre gondolok. / Itt éltem én e lét előtt, tudom.* (Köd előtte, köd utána, 34)

A létezést mint állapotot értve megfeleltethető a PSz. „8. c) 'vmely állapot, viszony létrejöttét megelőzve'" leírásának.

(5) *Egy asszony állt a kút előtt és bölcsőt ringatott...* (Köd előttem, köd utána, 34)

Az előző szövegdarabbal összefüggésben elképzelt látvány, benne ábrázolt tárgyiassággal, amely valóságos helyzetnek felel meg. A jelentés egyeztethető a PSz. „1. 'vkinek az arca, ill. vminek az eleje felőli oldalon'" jelentéssel, amelynek b) csoportját az (1) jelzetű szövegdarabnál idéztem.

(6) *(Lásd Ábrahám is felállt az angyal előtt...)* (A Mississipi, 39)

A szótárban: „2. 'szemtől szemben vkivel, vmivel' | (tiszteletadás, ill. megalázkodás kif-eiben) vki, vmi előtt [görnyedezik, leborul stb.]".

(7) *..kinn a házatok előtt az őr..* (Levél a rémületről, 53)

Ugyanaz a jelentés, mint az (5) számjelzetű előtt.

(8) — *„S ha mint csillag dörögnél is el az arcom előtt.."* (A fegyenc fia, 60)

Az (5) és a (7) számjelűeknél idéztem a PSz. megfelelő jelentésleírását. — Itt jóllehet valóságos a hely meghatározása, a költeményben bizonyos túlzás a „mint csillag dörögnél is el" kifejezés és az „arcom előtt" közötti viszony.

A Weöres versciklusban egy adat van: *alkony előtt* 108/410, amely köznyelvinek mondható.

felé

(1) *..Könnyű és fájdalmas pillantást vetek majd a dombok felé..* (Barátaimhoz! 49)

A PSz. idevonható párhuzama „2. 'vmely megnevezett irányba fordulva' [...] | (néz, tekint stb.:) [...] pillanatot vetve ama felé", a Füst-versben szereplő dombok megnevezés az ott élő személyek neve helyett áll (metonímia).

(2) *..s elméjük rúdját megfordítaná a gondjaik felé!* (Levél Oidipusz halálából, 51)

A PSz.-ban leírt jelentés: „1. c) (átv) 'a megnevezett elvont cél irányába'". A Füst Milán-i szövegmetszet teljes képe a lovas kocsival való közlekedésmódból való, vö. a *kifele áll a szekere rúdja* szólással (O. NAGY 1966: 623).

(3) *..fordúlsz a törpe nép felé..* (Panasz, 80)

A *fordul vmi felé* szókapcsolatot és hasonlókat a PSz. 1. d) alatt jegyzi, vö. PSz. *fordul* 2.

(4) *..Kocogtam nemrég társaimmal .. Madrid felé.* (Levél a rémületről, 83)

E használat is megvan a PSz.-ban: „1. 'vmely megnevezett irányba haladva (hogy eljusson oda v. addig)'".

(5) *..S vad riogással kergetitek fáradt lelkemet egyre a célja felé?* (Egy tesszáliai költő az Erinniszekhez, (84)

Az 1. c)-vel való egyezésre lásd még a *felé* (2)-t is. — Weöres Sándortól nincs adat.

felett

(1) *Nagy urak órája egy kastély felett..* (Barokk elégia: Búcsú mesterségemtől, 87)

A PSz. „2. 'vminek a felszínén v. tetején; rajta'", illetőleg a „2. a) 'vhonnan felmagasodva'" jelentéstípushoz köthető, ha toronyóráról van szó.

A Weöres Sándor-i előfordulások: *völgy felett* 42/381, *hó fölött* 112/413. Van a Rongyszőnyegben *fölé* névutó is (*kosár fölé* 113/414), amely viszonyt Füstnél nem volt, és van *felől* (*kelet felől* 132/422) is. Mindezek köznyelvi jellegű használatban vannak.

gyanánt

(1) *S ha majdan olvadott tűzcsepp gyanánt lehullok fenn a lázas firmamentumon...* (Panasz, 80)

A PSz. ide tehető jelentésleírása: „1. a) (képekben) 'a megnevezett dologhoz hasonló minőségben v. funkcióban'".

Weöresnél nincsen ez a névutó, ellenben szerepel a Füst Milánnál elő nem forduló *iránt: Az iránt, ki küldött* 30/375.

körül

(1) *S a feje körül tompa derengés.* (Öregség, 22)

A *feje körül* szerkezet a PSz.-ban is megvan, jelentésmegadása: „1. a) 'körben elhelyezkedve'", a Füst Milán-i szövegdarabban némi allúzió van, a tompa derengés 'mandorlá'-nak érthető a szövegösszefüggésben. — Weörestől nincs adat. Viszont használja a *kívül* névutót: *kívül az időn* 7/365.

közben

(1) *..a gabonának dícsérete közben / Végezzétek el e kétes térségen futásotok...* (Habok a köd alatt, 77)

A PSz. „II. 1. 'vmely cselekvés, történés tartama alatt" jelentés ad. A *futás* 'élet(pálya)' jelentésű a versben (BÜKY 1977), s a *gabonának dícsérete* kifejezés allúzió a különféle mitikus jelképekre.

között ~ közt

(1) *S ha felhőid közt olykor eléd járúl egy-egy emberarc..* (Szózat az aggastyánhoz, 115)

„2. 'vmi(k)nek a halmazában, tömegében v. csoportjában'", a Füst Milán-i használat képben van, a *felhők* a megszólított aggastyánnak 'komor hangulat'-át jelenthetik. Petőfinél valóságos jelentéshasználatú *felhők közt* is van.

(2) *..e vad fogat .. a nemlét boldog őslakói közt megáll.* („Ha csontjaimat meg kelletik adni", 32)

Szintén a 2. jelentéscsoporthoz tartozó használat, 1. *között* (1).

(3) *..dúrva kezek közt is lágy maradtam.* (Levél a rémületről, 53)

Petőfi nyelvhasználatából is idéz a szótár *kezei között* szerkezetet: „1. 'vmi(k) v. vkik által határolt helyen'". A *kezek* metonimikus használatban van, a szövegmondat-metszetben a *dúrva* jelentése kétfelé húz, a *kezek* jelzőjeként 'nem finom', a *lágy*-gyal ellentétben 'goromba (ember)'.

(4) *Borág s borostyán közt..* (Oh latin szerelem! 58)

Szintén a PSz. 2. jelentésleírásához köthető, 1. az (1) és a (2) jelzetszámú *között*-nél.

(5) *..félálom és e sárga derengés között úgy fusson el életünk is..* (Habok a köd alatt, 78)

Az első jelentéscsoporthoz tartozik. A félálom és a derengés különböző entitásait összekötve lírai helyet határoz meg a költő. A jelentést 1. a (3) jelzetűnél.

(6) *..S a dicsőség nyugalma, mint az áradás fog elömölni ég és föld között..* (Kutyák, 81)

Ugyancsak az 1. jelentéshez tartozik, 1. fent. Petőfi használatában is megvan az *ég és föld között* szerkezet, melyet *(kép)*-nek minősít a PSz.

(7) *De rád is néztem olykor csupa könny között...* (Végrendelet feleségemnek, 86)

Hasonló használatra a PSz. „5. d) 'vmilyen (lelki)állapotban'" jelentést állapít meg.

(8) *S a lelkek órája is én voltam a sok között..* (Barokk elégia: Búcsú mesterségemtől, 88)

A „3. a) 'vmely fajtában, típusban'" leírás után a PSz.-ban is van *sok (más egyéb) közt* szerkezet. Állandó kifejezés, sajátos lírai célt nem szolgál.

Weöres Sándortól a következő használat idézhető a mintaszövegből: *fény sávjai közt* 21/371, *tűz ágai közt* 21/371, *sás közt* 54/386, *varjak közt* 80/398, *falomb közt* 91/402, *kórók közt* 104/208, *ág közt* 112/412, *kettő közt* 'két út között' 147/430; *tett között* 'cselekvés között' 155/435. Azt mondhatni, valóságos helyek, dolgok közötti helyzet leképezésére szolgálnak a névutós szerkezetek, különösebb lírai hely vagy állapot nem mutatkozik.

közé

Csupán a Weöres-ciklus versanyagában fordul elő: *ég-föld közé* 159/438. (PSz. „1. 'vmi(k) v. vkik által határolt helyre v. térbe'".)

mellé

(1) *Ülj le hát a kályha mellé.* (A névtelen iszik, 33) A PSz. „1. vki v. vmi mellett (1.) levő helyre'" és az „1. b) 'vmi elé'" értelmezésekhez köthető használat, köznyelvi alakulat.

(2) — *Vigyetek a Mississipi mellé..* (A Mississipi, 39)

A PSz. 1. alatt lévő leírással egyezik, lásd fent.

(3) *Haki pedig odaállna füled mellé s énekelne néked..* (Panasz, 80)

A *füled* metonimikus használatú, ugyancsak a *mellé* 1. jelentéshez tartozik.

mellett

E névutó is csupán a Weöres Sándor-i versanyagban fordult elő: *Duna mellett* 74/394, *Ámor kútja mellett* 156/436. Mindkettő köznyelvi szerkezetű, utóbbi azonban egészében képes értelmű. (PSz. „2. a) 'víz partján'" és „2. b) 'vmi előtt'".)

mentén

(1) *..az Arany Partok mentén / Most gondtalan csatangolsz.* (Egy magános lovas, 41)

Az ÉrtSz.-ban névutóként szerepel, de a MMNyR.-ben nem, mint SEBESTYÉN rámutat (1965: 23). Megvan a JuSz.-ban: *mentén ~ mentében* névutószerű minősítéssel (6+1 előfordulással): „A szóban forgó hosszirányú folyó, építmény mellett, vele párhuzamosan". — A mai újságnyelvben, a publicisztikai zsargonban az elmúlt évek divatossá tették a *mentén* használatát: „..az *értékek mentén* végrehajtott polgárosuló rendszerváltás idején" (Magyar Nemzet, 1998. I. 3., 17); „[A kisebbségekre] vonatkozó szabályozás alapvetően két *logika mentén*

valósulhat meg" (Magyar Nemzet 1998. I. 13., 10). Nyilvánvaló: a *mentén* használatának elburjánzása eddigi ritkaságának következménye, a ritkán előforduló szavaknak nagy a hírértéke, stílusértéke; számos a hasonló divatszó: *felvállal, kötődik* stb. — A Weöres Sándortól vett versanyagban nem fordult elő *mentén* névutó.

mögül

(1) *...alattomosan világított [a víz] a sűrű köd mögűl.* (Habok a köd alatt, 77)

A PSz.-beli „1. 'vmi mögött (1.) levő helyről'" értelmezéshez tehető. A szövegdarabból is észlelhető a költő képalkotásának egy része, az alattomosan világító víz előzőleg ugyanis „lapult, sunyított és figyelt", vagyis olyan viselkedést ír le a költő, amely kutyá(k)ra jellemző. Talán az *alattomosan világított* szerkesztmény is ilyen, tudniillik a kutya szemére vonatkozhatik, hiszen „[a víz] sárgán lapult". E képről részletesebben BÜKY 1997: 58. — Weörestől nincs adat e névutóra.

múlva

(1) *...S néhány évszázad múlva felszánt a földművelő..* (Egy hellenista arab költő búcsúverse, 91)

Az efféle használathoz a PSz. „'a megnevezett idő(szak) eltelte után'" jelentést ír le, amely megegyezik a köznyelvivel. — Weöres versanyagában nem fordul elő.

nélkül

Csupán Weöres Sándortól van adat: *teste nélkül* 46/382. A szövegkörnyezet általánosan ismeretes képzetre épít: „..mint az álom / szállok soha nem volt tájon / hol a lélek teste nélkül erre-arra jár."

túl

(1) *Tán az álombéli lángoknak ama tájékát figyeled, hol a nap / Aranyabroncsokat ereget, sötét tűzkarikákat hajigál s gyorsan kavarogva / Füstöt vet a fény s eliramlik... S ami túl van az alkonyaton, / Derengeni kezd és szinte felmagasztosúl.* (Egy magános lovas, 41)

Ehhez az adathoz leginkább a „2. (átv) 'vmely időpont, ill. esemény után'" értelmezés köthető a PSz.-ból. A Füst-vers idézetéből látható, hogy az *ami túl van az alkonyaton* kifejezés nem könnyen értelmezhető entitás, esetleg a 'hold' körülírása is lehet, hiszen több Füst Milán-versben is szimbolikus-allegorikus szerepe van (Oh holdözön!, Levél az ifjúságról és így tovább). A titokzatosság, amely a jelen idézetben a túlvilágra is vonatkoztatható, többször körüllengi a Füst-i holdat... — Lehetséges más értelmezés is, több is. Ezekből egyre utaltam a túlvilággal, amely derengeni kezd az álombéli lángok tájékán. Mindenesetre a

lírai (hely)határozás megteremtője a szóban forgó szerkezet. — A Weöres-versekből a *túl*-ra nincs adat.

után

(1) *Lelkendezés voltam, mondhatatlan / Vágyakozás s olyas után, amit nem ismerhetek...* (Barátaimhoz! 49)

A PSz. megfelelő értelmezése: „7. (átv) 'vkinek, vminek a megnyerésére, megszerzésére törekedve'", van *vágy(akodik) vmi után* szerkezet is a szótárban, tehát a vonzatosság grammatikai tulajdonsága a szerkesztménynek. — Weöres-nél nem fordult elő a versanyagban.

A Füst Milán-i idézetekben a *fény alá, hold alá, hold alól, nap elé, felhőid közt* és az *alkonyaton túl* voltak azok a névutós szerkezetek, amelyek (esetleg csupán részben, mint a *felhőid közt*) önmagukban is, tehát a szövegkörnyezet képi avagy képi természetű segítsége nélkül sajátságos viszonylatok kifejezői. Segítik azt a költői folyamatot, amelyet FÓNAGY (1999: 491) így ír le: „A költői szóhasználatból kiindulva is a varázstevékenység felé vezet az út. [...] Azonosítja [a költő] a valóságot a valóságot leképező hangokkal, szavakkal, mondatokkal [...]. A Füst Milán-i lírában a fentiekben kiemelt névutós szerkezetek az olvasóban a valóságleképezés nyelvi gyakorlatának képzetét keltik, s így tudatosul, hogy — egy példát véve ide — a lírai én felszállott mélységes éjszakájából a *fény alá,* amely szimbolikus is, akár a *mélységes éjszaka,* és 'fény alatt lévő hely' is. Ez utóbbi — úgy, ahogy leírható szótári jelentés(féle) — a nyelv grammatikai és lexikai tulajdonságaiból ered. Az imént felsorolt sajátságos költői használatú névutós szerkezetek végeredményben mind hasonló szerkezetűek és jelentésfelépítésűek. Feltehetőleg véletlen, hogy (a Füst Milán-i líra mintegy felében) rendre helyet kijelölő fajtájú névutóhasználat tartozik ide, bár a térbeli viszonyok, amint említettem a bevezető sorokban, kezdetben a legfontosabbak a gondolkodásban. — A *tűzcsepp gyanánt* szerkezet lírai állapotépítő, szövegkörnyezetével metaforát eredményez, ám nem hoz létre lírai teret, nem (lírai)hely-építő.

A Weöres Sándor-féle versanyagban, amely eleve más természetű, mint a Füst Milán-i (meg természetesen a PSz. mint alapminta), alig akadt (lírai)állapot-építő, talán a *fény sávjai közt,* a *tűz ágai közt* ilyesféle, bár ezek is a bennük lévő képiségből táplálkoznak *(tűz ága + közt),* a *fény sávja* pedig még képinek is alig tartható. Legfeljebb az *Ámor kútja mellett* vonható még ide *(Ámor kútja + mellett).* A Rongyszőnyeg-ciklus versanyaga természetesen tematikus okokból nem is kívánja meg az olyatén (lírai)hely-építő vagy (lírai)állapot-építő névutós szerkezeteket, mint a klasszikus modernségű Füst költészete. Bizonyára ez az oka annak is, hogy a Petőfi Sándortól való névutóhasználatot értelmező szótári jelentésleírások rendre a valóságleképező nyelvhasználatot tükrözik, hacsak nem

a szótárkészítők módszertani eljárásból származik ez a látszat. A fentiekben felvillantott kérdések természetesen a példaanyag mennyisége, valamint időbeli és (kor)stílusbeli különbségei miatt mindössze annak jelzése lehet: érdemes volna hasonló tüzetesebb vizsgálatot végezni a magyar költői nyelvben.

BÜKY LÁSZLÓ

Felhasznált irodalom

BÓKAY ANTAL (1997): *Irodalomtudomány a modern és a posztmodern korban.* Budapest, Osiris Kiadó.

BÜKY LÁSZLÓ (1977): A *fut* ige metaforás használatáról Füst Milán költői nyelvében. *Néprajz és Nyelvtudomány,* 21: 107–16.

BÜKY LÁSZLÓ (1989): *Képalkotás és képrendszer Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvében.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

BÜKY LÁSZLÓ (1997): Étude de style a partir des mots dans leur contexte d'emploi. In: PERROT, JEAN szerk.: *Polyphonie pour Iván Fónagy.* Paris, L'Harmattan, 51–9.

ÉrtSz. (1959–1962): *A magyar nyelv értelmező szótára* I–VII. Budapest, Akadémiai Kiadó.

FÓNAGY IVÁN (1999): *A költői nyelvről.* Budapest, Corvina Kiadó.

Füst Milán (1969) *Összes versei.* Budapest, Magvető Kiadó.

INGARDEN, ROMAN (1931/1977): *Az irodalmi műalkotás.* Budapest, Gondolat Kiadó.

JuSz. (1972): *Juhász Gyula költői nyelvének szótára.* Szerk. BENKŐ LÁSZLÓ. Budapest, Akadémiai Kiadó.

MMNyR. (1961–1962): *A mai magyar nyelv rendszere* I–II. Szerk. TOMPA JÓZSEF. Budapest, Akadémiai Kiadó.

O. NAGY GÁBOR (1966): *Magyar szólások és közmondások.* Budapest, Gondolat Kiadó.

PSz. (1973–1987): *Petőfi-szótár. Petőfi Sándor életművének szókészlete* I–IV. Szerk. J. SOLTÉSZ KATALIN et al. Budapest, Akadémiai Kiadó.

SEBESTYÉN ÁRPÁD (1965): *A magyar nyelv névutórendszere.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

SIMONYI ZSIGMOND (1888): *A magyar határozók* I. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

Weöres Sándor (1970) *Egybegyűjtött írások* I–II. Budapest, Magvető Kiadó.

ZSILINSZKY ÉVA (1991): A névutók. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I. Szerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó. 442–60.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 121–130

DEBRECEN
1999.

Stílusvariációk Csehov-darabok magyar szövegváltozataira

A szépirodalmi fordítás mint interkulturális kommunikáció

Csehov drámai művei közül az öt legnagyobb, az *Ivanov*, a *Sirály*, a *Ványa bácsi*, a *Három nővér* és a *Cseresznyéskert* magyar fordításainak elemzése az olvasói párbeszéd értelmezése a mű s a befogadója között. E színművek megírásától eltelt közel száz év távlatában kreatív szövegmagyarázatra teszünk kísérletet mindannyiszor, amikor az eredeti mű, a közbeiktatott fordítói magatartás és a befogadó háromszögében az összefüggéseket keressük.

A fordításokban továbbélő szépirodalmi alkotás újragondolást provokáló üzeneteivel állandó párbeszédben áll mindenkori műfordítójával, kérdéseket tesz fel, s feltáruló rétegeivel korrigálja a fordító értelmező „válaszait", míg végső eredményként meg nem születik a legmegfelelőbbnek vélt célnyelvi változata.

Az adekvát fordítás megítélésében a műfordítást úgy kell elemeznünk, mint az eredeti mű egyik lehetséges olvasatát. A „lehetséges olvasat" a fordító befogadói viselkedésére utal, arra az egyénenként változó kulturális oda-visszakapcsolásra, amely a befogadás során mindig viszonyító és értelmező jellegű. A művet az olvasó, előző olvasmányainak esztétikai értékéhez viszonyítva, s a bizonytalan, „nyílt helyeken" saját esztétikai-kulturális, sőt társadalmi-szociológiai tapasztalataiból kiindulva értelmezi. Az esztétikum befogadása tehát aktív folyamat, s a műalkotás épp a befogadó tudattal való teljes összeolvadásban válik esztétikai tárggyá, így „egyensúlyozódik ki". Ez a folyamat játszódik le a műalkotás és a műfordító találkozásakor, amikor is a fordító befogadó olvasóként viselkedik.

A szépirodalmi alkotás recepciója, befogadása során az aktualizálódó jelentésvilág a keletkezés és befogadás között húzódó idő- és térviszonyoknak megfelelően rendeződik újra. Ebben a vonatkozásban – s ez a műfordítás szempontjából igen lényeges – előtérbe kerülnek a „meghatározatlan helyek" értelmezései: a műnek olyan elemei, amelyek az olvasó képzeti-tudati működésének fokozott aktivitása révén épülnek csak fel. Ilyennek tekinthetők a képszerű jelentésegységek, az ábrázolt tárgyiasságok viszonyrendszerei, a mű egész kohéziós hálózata. A struktúra teljességre törő újra felépítése attól függően jöhet létre, hogy a „meghatározatlan helyek" kitöltésére megvannak-e a feltételek a befogadó értelmezési készségében. Ha igen, e helyek összekötő kapocs szerepét tölthetik be

a mű és majdani olvasójuk között. A műfordítás körében egy-egy mű újabb fordításváltozat létével igazolja a befogadás- és hatásmechanizmusok folyamatos érvényesülését (KOMISSZAROV 1973: EGRI 1980, BÓKAY 1981).

A Csehov-dramaturgia stílusváltozása az Ivanovtól a Cseresznyéskertig

Csehov darabjai a századfordulón születtek. Ám dramaturgiájának közel 20 évet felölelő fejlődési ívén is vizsgálható Csehov szövegszervező módszere: miben változott, milyen új elemmel gazdagodott az Ivanov megírásától, 1887-től a Cseresznyéskertig, 1904-ig, hiszen maga a nyelvi szerkezet az olvasó számára már bizonyos járulékos jelentést hordoz, mivel a nyelvi érintkezési formák a nyelvet beszélő kultúrközösség különböző csoportjaira jellemző stílusréteget alkotva rendeződnek. Ez a járulékos információ létrejöhet a tartalomtól függetlenül, magának a szerkezetnek az informatív erejével, vagy szigorúan meghatározott szerkezetek állandósult kapcsolódásával is. Fordításstilisztikai szempontból az első típus érdekes, amelyet a szintaktikai struktúra, a lexikai egységek elrendeződése — a mondatok, a frázisok, a szórend — képvisel. Csehov maga által megfogalmazott módon követelményeket állít a nyelvvel és a stílussal szemben:

1. Egyszerűség és szemléletesség,
2. tömörség,
3. tisztaság és gondolati pontosság,
4. zeneiség és jóhangzás.

Csehov hőseinek nyelvére az egyszerűség és a zeneiség jellemző. Az egyszerűséget és kifejezőerőt a leghétköznapibb frázisok teremtik meg — írja egy levelében (Письмо, 1899). Jelzői egyszerűek, mindennapiak. A kicsinyítőképzős szavakat, az idegen kifejezéseket, a provincializmusokat csak a nyelvi egyénítésre használja, ő maga kerüli szövegbe való beépítésüket. Megfigyelhettük, hogy a leginkább lírai alkatú hősök, akik a szerző gondolatait hordozzák, a legegyszerűbb, sallangmentes, tiszta irodalmi nyelvet használják. Csehov dialógusainak szerkezetével gazdag szakirodalom foglalkozik (ARVAT 1961; GURBANOV 1957; LJULKO 1957; POLISCSUK 1961). BAH a kérdő mondatok funkcióját, BADAJEVA pedig a társalgási stílus jegyeit vizsgálja Csehov drámáiban (BAH 1958; BADAJEVA 1972).

A nyelvi egyszerűség mellett a zeneiség elve is dominál a dialógusok felépítésében. Ez a nagyfokú korlátozás, megkötés a szerzői beszédet, vagy a szerző gondolatait tükröző hősök nyelvét már a vershez közelíti. A drámára mint a lírai műfajjal rokon szövegműfajra ez fokozottan vonatkozik (vö. CSUDAKOV 1974: 353). Az emocionális alapon történő kiválasztás nemcsak a lexikai, hanem a tárgyi szinten is jelentkezik. Az effektusok egymásra rakódása adja a csehovi szövegszemlélet örökös kettősségét. A „véletlenek", az élet kiválogatatlan teljességének benyomását adják, s a költői megkomponáltság a részlet szükségszerűségének érzését kelti. A színházi interpretációk, s a fordítások is ingadoznak a két

jellemző elvből adódó szemlélet között. Bármelyik elv dominál is a fordításokban, egy bizonyos: ezek az értelmezések a dialógusokban, a dráma nyelvi rétegében valósulnak meg. A drámaíró Csehovra érvényesek BAHTYIN Dosztojevszkij dialógusairól írt gondolatai is, „Az ember belső világát csak úgy lehet bemutatni, ha megmutatjuk, hogyan érintkezik, hogyan szól másokkal. Csak a kölcsönös egymásra hatásban bontakozik ki az ember nembeli lényege *(человек в человеке)* mind önmaga, mind mások számára. A dialógus tehát nem a cselekvést megelőző aktus, hanem a cselekvés maga. Létezni annyit jelent, mint beszélve érintkezni a másikkal. Mikor a dialógusnak vége, minden megszakad" (BAHTYIN 1972: 434).

A szubjektív líra vonzásában — Kosztolányi Három nővér fordítása

A Három nővért Csehov 1900-ban írta, de nyomtatásban csak egy évvel később jelent meg, s ez évben, 1901-ben mutatták be a moszkvai Művész Színházban. Magyarországi ősbemutatója 1922-ben volt Kosztolányi Dezső fordításában a Vígszínházban. Ugyanitt 1947-ben is felújították, majd 1954-ben a Madách Színház Háy Gyula fordításában tűzte színpadra a darabot. A Csehov gyűjteményes kiadásba [Sirály. Színművek (1887–1904)], Kosztolányi tolmácsolásában került be. Nem tisztázott, milyen szöveg alapján fordított Kosztolányi, de valószínűbb, hogy német közvetítéssel került kapcsolatba a Csehov-szöveggel (CS. JÓNÁS–SZÉKELY 1987). Kosztolányi életművének jeles szakértője, KISS FERENC, aki az író monográfiáján dolgozott, azt a tájékoztatást adta e munka szerzőjének, hogy ezen a ponton ő sem tud hiteles forrást megjelölni. Így a Kosztolányi-fordítás eltéréseinél gondolnunk kell majd arra, hogy a hiba a közvetítő „csatornában", az esetleges német fordításban volt. Háy Gyula mint Csehov egyik állandó fordítója oroszból fordított.

Kosztolányi fordítása költői szubjektumán átszűrt interpretáció. Nem az eredeti orosz szövegből dolgozott, ám a lélek védtelenségének Kosztolányira jellemző nyelvi tükröztetése át- meg átszövi a csehovi szöveget ott is, ahol ez az orosz eredetit követve másként hangzana. Az *alliterációk, szóismétléses fokozások*, a jellegzetes Kosztolányi-lírából ismert *szóképek* teszik egyénivé ezt a szövegváltozatot. Kosztolányi költői stílusának fordításbeli tükröződésére idézzünk egy-egy fordításbeli szövegrészt a *megszólítás* kommunikatív funkciójának költői megoldásával (vö. CS. JÓNÁS 1984):

Маша: Мне хочется каяться, ***милые сестры*** ... ***Милые мои, сестры мои*** (Чехов 1967: 536)

Kosztolányi:

Mása: Szeretnék meggyónni tinéktek, ***kedves testvéreim*** ... ***édes, édes kis testvéreim*** ... (Csehov 1973: 546)

Чебутыкин: ***Милые мои, хорошие мои***, вы у меня единственные, вы для меня самое дорогое, что только есть на свете. (Чехов 1967: 497)

Kosztolányi:

Csebutikin: ***Édeseim, lelkeim***, maguk nekem az egyetlenek, a ***legdrágábbak*** ezen a világon. (Csehov 1973: 487)

Kosztolányi költői nyelve megteremtette annak a szubjektív értékrendnek a Csehov-hősökre is jellemző nyelvi kifejezését, melyet jól érzékeltet a *Ha volna egy kevés remény* című vers és hitelesnek érzünk a *Három nővér* hősnőinek dialógusaikban megvalósuló viszonyrendszerében. Ez az értékrend a szövegben nyomon követve hozza létre a szöveg *szubjektív modalitását*, amely a *beszélőnek* a közöltekhez való viszonyát fejezi ki a legkülönfélébb nyelvi eszközökkel: az intonációval, a speciális kommunikatív funkciójú szintaktikai szerkezetekkel, a szórenddel, a szóismétléssel, a módosítószók bekapcsolásával, ún. bevezető szavak, beékelt szerkezetek használatával, s mindezek sokféle kombinációjával (SVEDOVA 1980: 215). *Galperin* a modalitás kategóriáját tárgyalva hangsúlyozza, hogy a hagyományosan grammatikai értelemben vett modalitás-tartomány, amely mint *objektív modalitás* a valósághoz viszonyított reális-irreális oppozíció mentén az igeidők, igemódok segítségével a mondat paradigmatikus rendszerében követhető nyomon, a *szubjektív modalitás* fogalmának bevezetésével kiszélesedik, s alkalmat ad arra, hogy a modalitás legyen az átívelő híd a mondat és a megnyilatkozás, s a *szöveg* bonyolultabb szerkezetei között egészen a *szövegfölöttiségig, a kultúráig* (GALPERIN 1981: 114–5, SZABÓ 1982, 84–147).

A századelő patetikus közízlése — a Tóth Árpád-féle Cseresznyéskert

A Cseresznyéskertet 1903-ban írta Csehov, de a bemutatására — többszöri szövegváltoztatás után — csak 1904. január 17-én került sor a moszkvai Művész Színházban. Magyarra Tóth Árpád fordította, s 1924-ben mutatta be a Vígszínház. A magyar 1997. évi Csehov-kötetekben ebben az egy fordításban jelent meg. Helyenként — nyilván nyomdai hiba miatt — ugyanazon fordítás különböző kiadásainak szövege is eltér némiképp (Csehov 1970; Csehov 1973).

A Cseresznyéskert magyar szövegét vizsgálva nemcsak Tóth Árpád fordítói elveit s a kor közízlését látjuk tükröződni a darab szövegén, hanem a költő-műfordító lírai stílusát is. Kardos László részletesen elemezve Tóth Árpád versfordítói életművét rámutat a francia, német, angol fordítások jellemzőire. Megállapítja ugyanakkor, hogy „akárhol ütjük fel kötetét, mindenütt olyan sorokat, kifejezéseket találunk, amelyek Tóth Árpád eredeti verseiben is otthonosan hatnának. Ezek a fordítások jellegzetesen tóthárpádiak".[1]

A költő verseiből jól ismert szavak, főleg melléknevek, sűrűn bukkannak fel a vers-fordításokban is. Ilyenek a *bús, halk, vad, vak, rest, unt, drága, zord, furcsa, lomha, vén, setét, torz, ferde, fanyar, renyhe, lenge, finom, szegény, remeg, leng, fáj, kéj, kín, bú* stb.

[1] Flaubert: Bouvard és Pécuchet. Génius (1921). A részletes elemzés: Kardos László, Tóth Árpád műfordításai. Bp., 1954. 306.

Jellegüknél fogva e stíluselemeket a lírai témájú szövegrészekben kell keresnünk. Ilyen az érzelmileg színezett alábbi tájleíró párbeszéd, amelyben a két idős testvér, Gajev és húga, Ranyevszkaja emlékszik vissza ifjúsága cseresznyéskertjére:

Csehov: Cseresznyéskert

Гаев *(отворяет другое окно):* Сад ***весь белый***. Ты не забыла, Люба? Вот эта длинная аллея идет ***прямо, прямо, точно протянутый ремень***, она блестит в лунные ночи. Ты помнишь? Не забыла?

Любовь Андреевна *(глядит в окно на сад):* О ***мое детство, чистота моя***! В этой детской я спала, глядела отсюда ***на сад***, ***счастье*** просыпалось вместе со мною каждое утро, и тогда он был точно таким, ничто не изменилось. *(Смеется от радости).* ***Весь, весь белый! О сад мой!*** После темной ***ненастной*** осени и ***холодной*** зимы опять ты ***молод, полон счастья,*** ангелы небесные ***не покинули тебя... Если бы снять с груди*** и с плеч моих тяжелый камень, ***если бы я могла забыть*** мое прошлое!

Гаев: Да, и сад продадут за долги, ***как это ни странно...***

Любовь Андреевна: Посмотрите, ***покойная мама*** идет по саду... в белом платье! *(Смеется от радости).* ***Это она.*** (Чехов 1967: 567)

Tóth Árpád:

Gajev: *(kinyitja az ablakot)* Az egész kert csupa ***merő fehérség***. Ljuba, emlékszel? Nézd, hosszú allé ***még mindig milyen*** nyílegyenes ... emlékszel ***még, milyen*** ezüstszínű ***ragyogás*** szokott itt lenni ***bolondos*** éjszakákon? ...

Ljubov Andrejevna: *(kinéz az ablakon)* Ó, a ***felejthetetlen ifjúság ... az édes, ártatlan gyerekkor***! ... Itt aludtam ebben a szobában, innen néztem a ***csendes, elsötétülő*** fákat ... Minden reggel együtt ébredt velem ***a boldogság és a kert ...*** Ó, és a kert most is szakasztott olyan, mint volt, semmi változás! *(Örömtől kacagó hang.)* Olyan ***fehérségesen fehér***! ***Drága, drága*** kertem! Neked nem árt a ***fakó*** ősz és a ***fagyos*** tél, ***fiatal vagy újra és boldog vagy és nem hagytak el*** az égi angyalok ... Istenem, ***ha a vállamról leguríthatnám*** még egyszer ezt a nehéz követ ... ***ha el bírnám felejteni*** a múltat ...

Gajev: És ezt a kertet akarják most elárverezni ... milyen ***furcsa butaság ...***

Ljubov Andrejevna: Nézz csak oda ... látod? a ***mi jó édesanyánk*** is itt jár még a kertben ... fehér ruhában ... *(Örömtől kacagó hang.)* ***Látod? ... ő az! ... ő az!*** (Színházi Élet, 1924. szept. 21. 101.)[2]

Az alliterációk mellett a lírai fokozás szerkesztése, a párhuzamosan futó, visszacsatoló mondatok jelzik a szókincsen túl a költői stílust: ***Itt*** *aludtam —* ***innen*** *néztem; fiatal* ***vagy és*** *boldog* ***vagy és*** *nem hagytak el az égi angyalok;* ***ha*** *a vállamról leguríthatnám ...* ***ha*** *el bírnám felejteni a múltat* stb.

[2] A Cseresznyéskert bemutatója a Vígszínházban 1924. szeptember 13-án volt. A fordítás a Színházi Élet 1924. szeptember 21-i számában (14. évf. 38. sz.) 91–125. oldalon jelent meg. Minden idézett szövegrészt ebből az első, hitelesen Tóth Árpád-i változatból vettünk.

Sajnos, a későbbi kiadások a Tóth Árpád-i stílusnak a legértékesebb jegyeit is átalakítják. A ***fehérségesen fehér***-ből ***felségesen fehér*** lesz, a ***csendesen elsötétülő fákat*** kifejezés helyébe csak a ***kertet*** szó kerül, a ***furcsa butaság képtelenség***-gé változik az 1973-as kiadásban.[3]

A lírikus stílusa a tájleíráson kívül a szereplők érzelmi kapcsolatainak kifejezésében is szerepet kap. A harmadik felvonás végén Ánya vigasztaló szavaiban visszatérnek az alliterációk, a kettős ritmusok, a fokozások:

> Аня: Мама! Мама, **ты плачешь? Милая, добрая, хорошая моя мама, моя прекрасная, я люблю тебя... я благословляю тебя. Вишневый сад** продан, **его уже нет,** это правда, правда, но не плачь, мама, у тебя **осталась** жизнь впереди, **осталась твоя хорошая, чистая** душа... **Пойдем со мной, пойдем,** милая, отсюда, **пойдем!...** Мы насадим новый сад, роскошнее этого, ты увидишь его, поймешь, и радость, тихая, глубокая радость опустится на твою душу, как солнце в вечерний час, и ты улыбаешься, мама! **Пойдем,** милая! **Пойдем!...** (Чехов 1967: 596)

Tóth Árpád:

> Anja: Anyuska ... ***ne sírj, drága jó*** anyuskám ... ***ne sírj, szívem édes*** anyuskája ... hiszen olyan nagyon ***szeretlek ... imádlak!*** ... ***A cseresznyéskertet*** eladták a ***cseresznyéskert*** oda van ... igaz ... de mégis, minek sírni? ... hiszen, nézd ... az életünk még ***megmaradt*** és ***megmaradt*** a te ***szép, tiszta, drága*** lelked ... ***Gyere velem*** ... gyönyörűségem ... menjünk el innen ... ***Majd ültetünk*** mi magunknak egy új cseresznyéskertet, amelyik még szebb lesz, mint ez a régi volt ... ***és meg fogod szeretni*** ... ***és megérted***, hogy így volt a legjobb, ahogy volt ... Boldog leszel újra, a ***csendes*** és ***mélységes*** boldogság úgy ***fog rásütni*** a lelkedre, mint az ***esti napsugár*** ... ***és mosolyogni fogsz*** újra, drága, édes anyuskám ... ***gyere hát*** innen ... menjünk ... ***gyere!*** ... (Színházi Élet, 1924. szept. 21. 120.)

A nyelvi érzelemkifejezés vizsgálatának gazdag hazai és nemzetközi szakirodalmából itt csak egy magyar szerző orosz vonatkozású monográfiájára hadd utaljunk, amely meggyőző erővel bizonyítja, hogy a konnotáció, az érzelmi értékelés a morfológia, a lexika, a nyilatkozat, a szövegegész minden szintjén kimutatható nyelvi eszközökhöz kapcsolódik (Péter 1991).

Nyelvi nonkonformizmus Elbert J., Spiró Gy. Ivanov-interpretációiban

A Csehov-fordítások sorában a hetvenes évek elején Elbert János Ivanov-fordításával új stílus jelenik meg. Ez a nyelvi nonkonformizmussal jellemezhető újabb magyar műfordítói felfogás nem Elbert Jánossal kezdődik. Előhírnökei között már a hatvanas években nagy visszhangot váltottak ki például a Sallinger Zabhegyezőjének magyar változata, különösen a magyar szépirodalmi stílustól akkor még szokatlan stíluselemeivel. Ezt a művészetek különböző válfajaiban, a képzőművészetben, a zenében, a színjátszásban, az irodalomban fellelhető non-

[3] Csehov, Sirály. Színművek 1887–1904. Magyar Helikon. Bp., 1973. 605.

konformizmust az akkori fiatalok, utólag „nagy generációnak" nevezett, kreatív csoportja személyesítette meg. E korszak nyelvi stílusbeli lenyomata Elbert János drámafordítása, amely a pesti utca beszélt nyelvi stílusát emelte át a színpadi nyelvbe.

A beszélt nyelvi elemek egész sorát használja a fordító a spontán megnyilatkozások, az elemi erővel feltörő indulatok érzékeltetésére:

a) Az *előkészítetlen* (spontán) beszélt nyelvi szöveg szerkezetében a mellérendelések, a tartalmi kapcsolódások nem következtethetők ki a meglévő vagy feltételezett nyelvi kulcsszavakból (pl. *kötőszók*).

b) A beszélt nyelvi szöveg számos *logikai ugrást* tartalmaz.

c) A befogadást két alapvető mozzanat teszi lehetővé. Egyfelől a *hallgató aktívan részt vesz* a beszélő által számára meghagyott logikai műveletek elvégzésében. Másfelől állandóan értékeli a szöveget annak koherens és logikus volta szempontjából, s a *tartalmi logikai tévesztéseket figyelmen kívül hagyja.*

e) A spontán beszéd előállításakor a beszélőt egy *globális gondolategyüttes* irányítja, ugyanakkor az állítások szóállománya és az ahhoz tartozó tartalmi asszociációk közben *módosíthatják* a globális gondolatot.

f) A *logikai ugrások* (a gondolatsorban előreszalad) és a *gyakori redundancia* (a tartalom több, azonos értékű megfogalmazása) a globális és a részleges gondolatsorok együttes felszínre törésével magyarázható.

g) A *pragmatikus gondolatközvetítés* előadási *stratégiáit* követve a beszélő kész a megformáltság követelményeit háttérbe szorítani (vö. Fábricz 1988: 86-87).

Az **Ivanovot** (1887–1889), Csehov első jelentős drámai művét, legelőször Tóth Árpád fordította magyarra 1923-ban a Vígszínház számára, majd 1950-ben Gábor Andor, végül a darab színházi felújítása alkalmából (1971) Elbert János fordította újra. A Csehov életműsorozatban ez utóbbi formájában került be (Csehov 1950; Csehov 1973). Spiró György a Nemzeti Színház Ivanov bemutatója kapcsán írt elemzésében egy mondat erejéig kitér a fordítás értékelésére is: „A Nemzeti színészei formálta alakok tenyeres-talpas vígjátékhősök, vérbő, kegyetlen humorukat szívesen csillogtatják, és erre nagyszerű alkalmat nyújt Elbert János mai köznyelvi fordulatokat használó, jól mondható fordítása" (Spiró 1971, Spiró 1990).

A darab indítása az intéző, Borkin életteli, dinamikus, sodró nyelve és Ivanov belső mozdulatlanságát kifejező „Jó, majd aztán...", „Ne zaklasson!", „Nem tudom", „Elég a fecsegésből!" stb. válaszainak kontrasztjára épül:

> Боркин *(живо):* Постойте, постойте! ... ведь сегодня, кажется, день рождения Шурочки ... Те-те-те-те ... А я забыл ... Вот помять, а? *(Прягает)* Поеду, поеду ... *(Поет)* Поеду ... пойду, выкупаюсь, пожую бумаги, приму три капли нашатырного спирта и — хоть сначала

начинай ... ***Голубчик, Николай Алексеевич, мамуся моя, ангел души моей, вы все нервничаете, ноете, постоянно в мерлехлюндии, а ведь мы вместе черт знает каких делов могли бы наделать! Для вас я на всё готов*** ... Хотите, я для вас на Марфуше Бабакиной женюсь? Половина приданого ваша ... То есть не половина, а все берите, все! ...

Иванов: Будет вам вздор молоть. (Чехов 1967: 269)

Elbert János:

Borkin (élénken): ***Hohó, várjuk csak!*** Ha nem tévedek, ma van Surocska születésnapja ... ***Cöcöcöcö ...*** Hát nem elfelejtettem? ***Á, az én memóriám! ...*** (Ugrándozik) ***Átmegyek én is, átmegyek én is!*** (Énekel) ***Átmegyek én is ...*** Megyek, megfürdöm, rágok egy kis papirost, beveszek három csepp szalmiákszeszt, és akár kezdhetem elölről ... ***Nyikoláj Alekszejevics, galambom, édes egyetlen szülőanyám, szívem szottya, egész nap csak idegeskedik, siránkozik, örökké ebben a melankóliában, pedig mi ketten, hű, ezer pokol, hegyeket tudnánk mozdítani! Tűzbe mennék magáért ... Egy szavába kerül, és a maga kedvéért akár elveszem feleségül Marfusa Babakinát! Felezünk a hozományból ... Dehogyis felezünk, az egészet viheti, az egészet!***

Ivanov: ***Elég a fecsegésből!*** (Csehov 1973: 27)

Spiró György:

Borkin: (élénken) ***Várjon, várjon...*** azt hiszem, ma van Surocska születésnapja... ***Te-te-te-te...*** Én meg elfelejtettem... ***Micsoda memória, mi?*** (ugrál) ***Én is megyek, én is megyek...*** (énekel) ***Átmegyek...*** Megyek, megmosdok, szívok egy kis papírt, bekapok három csepp szalmiákszeszt és mintha újjászülettem volna... ***kedves Nyikolaj Alekszejevics, anyácskám, én lelkem angyala, maga folyton idegeskedik, a fenébe, nyafog, folyton mélakólikás, pedig mi, a fenébe, együtt ördög tudja, mekkora dolgokat tudnánk művelni! Magáért én mindenre kész vagyok... akarja, hogy a maga kedvéért feleségül vegyem Marfusa Babakinát? Babakina az egy szemét, egy repedtsarkú, egy zsugori. De ha akarja, elveszem. A hozomány fele a magáé... Illetve nem is a fele, de az*** **egész... Vigye az egészet!**

Ivanov: **Hülyeségeket fecseg.** (Spiró 1990: 8.)

A kiemelt szövegjellemzők a színpadra szánt művek, s azok mai fordításaiban döntő fontosságúak. A színdarab ugyanis egyszerre művészi szöveg, tehát épít a nyelv formai jelérétékére, s felhívó szöveg, amely valamilyen nézői reakciót — közönségsikert — akar kiváltani. A nézővel közös konnotációk kialakítására alkalmas nyelvi eszköztára mellett döntő fontosságú a prozódia, a jól mondhatóság ismérve. Pragmatikai célja a nézővel való azonos kommunikatív hullámhossz megteremtése, amelyhez a nyelven kívüli, színházi megjelenítő eszközöket (díszlet, jelmez, koreográfia stb.) hívja segítségül. A fordítandó szövegnek tehát, mindezt figyelembe véve, a színpad szolgálatába kell állnia, ha a kor nézőjéhez akar szólni. Ugyanakkor nem kétséges, hogy a világirodalom azáltal épül be egy nemzeti kultúrába, hogy a fordító révén a befogadó, saját kulturális asszociációs bázisára építve, a befogadás valamelyik fázisában „sajátjának"

érzi a művet. Ezért van az, hogy a világirodalom értékei koronként újrafordításra ösztönöznek, s a fordításkritikust az eredeti mű, a hagyományra épülő célnyelvi norma és az élő nyelvhasználatot tükröző újrafordítások összevetésére késztetik (vö: BALÁZS 1998).

A fordítástudomány egyik feladata a különböző műfajú forrásnyelvi szövegek, azok célnyelvi fordításai és hasonló műfajú, de nem fordítás eredményeként született célnyelvi szövegek kontextuális egybevetése. Az ekvivalencia vizsgálatakor a fordításnak a forrásnyelvi szöveggel való egyenértékűségét mérlegeljük. Több szakíró a nyolcvanas évek elején a célnyelv felé próbálta fordítani a fordításelmélet figyelmét azt hangsúlyozva, hogy a fordításnak a célnyelvi kontextusban kell funkcionálnia, célnyelvi műfaji, stilisztikai normáknak kell megfelelnie. Így az ekvivalencia mint a fordítástudomány központi kategóriája fokozatosan átadja helyét az „adequacy — appropriacy — acceptability" (adekvátság — célnyelvi megfelelés — célnyelvi elfogadhatóság) hármas kategóriájából az utóbbi kettőnek (KLAUDY 1997). Mi magunk is a szociokulturális nyelvi megfeleltetés szándékát látjuk igazolva Csehov elemzés alá vett magyar fordításainak tükrében.

CS. JÓNÁS ERZSÉBET

Felhasznált irodalom

АРВАТ, Н. Н. (1961): Неполные определённое-личные предложения в современном русском языке. *Вопросы синтаксиса*. Черновцы, 119–22.

БАДАЕВА, Н. Г. (1972) Разговорная речь в произведениях А. П. Чехова. *Русская речь*, 1974/4: 3–7.

БАХ, С. А. (1958) К вопросу о строении вопросо-ответных конструкций в драмах А. П. Чехова. *Научный ежегодник за 1955 год Соратовского университета*. Филфак. Соратов, 1958. 135–9.

БАХТИН, М. М. (1972): *Проблемы поэтики Достоевского*. Москва.

BALÁZS G. (1998): *Magyar nyelvkultúra az ezredfordulón*. A–Z Kiadó, Bp.

BÓKAY A. (1981): Szövegstruktúra, szövegvilág és az irodalmi interpretáció. In: *Irodalomtudományi és stilisztikai tanulmányok*. Szerk. LÁNG G.–SZABÓ Z. Literatura 1–2. sz. Bukarest. 44–58.

Чехов, А. П. (1967): *Избранные произведения в трех томах*. Том 3. Москва.

Csehov, A. P. (1970): *Négy színmű*. Bp.

Csehov, A. P. (1973): *Sirály. Színművek (1887–1904)* Bp.

CS. JÓNÁS E. (1984): Fordítói stílusok a Csehov-dramaturgia magyar nyelvű tolmácsolásában. In: *Filológiai tanulmányok A. P. Csehov drámai műveiről I.* Szerk. SZÉKELY GÁBOR. BGYTF, Nyíregyháza, 102–119.

Cs. Jónás E.–Székely G. (1987): Hogyan fordította Kosztolányi Dezső a Három nővér-t? In: *Filológiai tanulmányok A. P. Csehov drámai műveiről II.* Szerk. Székely Gábor. BGYTF, Nyíregyháza, 131–138.

Csudakov, A. P. (1974): A művészi rendszer egészként való elemzésének problémája. *Helikon* 3–4: 341–55.

Egri P. (1980): Befogadás és műelemzés. *Filológiai Közlöny*, 26/4: 439–53.

Гальперин, И. Р. (1981) *Текст как объект лингвистического исследования.* «Наука», Москва.

Fábricz K. (1988) A beszélt nyelvi szövegalkotás kérdéseihez. In. *Beszélt nyelvi tanulmányok.* Szerk. Kontra M. MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp. 76–89.

Гурбанов, В. В. (1957): О стиле драматургии А. П. Чехова. *Русский язык в школе* 1957/3: 42–50.

Klaudy K. (1997): *Fordítás I. Bevezetés a fordításelméletbe.* Scholastica, Budapest.

Комиссаров, В. Н. (1973): *Слова о переводе*. Москва.

Люлько (1957): Язык и стиль драматургии А. П. Чехова. *Изучение языка писателя.* Ленинград, 157–98.

Péter M. (1991): *A nyelvi érzelemkifejezés eszközei és módjai.* Tankönyvkiadó, Budapest.

Письмо М. Горькому от 3.01. 1899 г. — *Чехов А. П. «Статьи, высказывания, письма»*, Москва, т. XVI. 11.

Полищук, Т. Т. (1961): *О принципах использования многозначных слов в произведениях А. П. Чехова.* Соратов, 255–65.

Шведова, Н. Ю. (гл. ред.) (1980): *Русская грамматика I–II.* Москва, «Наука».

Spiró Gy. (1971): Ivanov a Nemzetiben. *Színház*, 1971. ápr. 11–5.

Spiró Gy. (1990): *Ivanov fordítása kéziratban.* A Vígszínház tulajdona.

Szabó Z. (1982): A szövegnyelvészet stilisztikai jelentősége. In. *A szövegvizsgálat új útjai.* Kriterion, Bukarest.

Tóth Á. (ford.) (1924) Csehov, A. P.: Cseresznyéskert (színmű 4 fv.). *Színházi Élet,* 38. sz. 41–125.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 131–133

DEBRECEN
1999.

Kincsesbánya — vagy rozsdatemető?
(Üzenet a túlélőknek)

1. Előhang

„A magyar nyelvatlasz viszonya egyéb tudományágakhoz" címen, már/még a szerkesztés fázisában, előrejelzést adtunk a készülő nagy munkálat várható hozamáról (lásd: DEME LÁSZLÓ–IMRE SAMU: Magyar Tudomány 1962: 541–52). Kézenfekvőnek véve, hogy „A magyar nyelvjárások atlasza természetesen elsősorban a *nyelvtudomány* számára felbecsülhetetlen értékű forrás", jeleztük, hogy azért „nemcsak a *magyar* nyelvtudomány várhat tőle nagyon sokat", sőt „eredményei... nemcsak a *nyelvtudományban* hasznosíthatók", hiszen például a *néprajzzal* foglalkozóknak is „valóságos kincsesbányája lesz" (i. h. 541–2). A továbbiakban példákat adtunk arra: hogyan és mire hasznosíthatják atlaszunk anyagát a gazdaság- (és egyben társadalom-) történet, a gazdaságföldrajz, a földrajz, a növénytan, az állattan, a településtörténet s végül a lélektan művelői (i. h. 542–52).

Jó három és fél évtized után, az Édes anyanyelvünk rádiósorozatnak 1998. szeptember 6-i ötperces adásában, visszapillantottam az itt utolsónak említett (korábban is általam feldolgozott) területre. Ide iktatom ezt most, eredeti szövegével és terjedelmében.

2. Ami elhangzott

Kedves Hallgatóim!

Napjainkban mindenkit a jövő foglalkoztat. Én most mégis a múltra irányítom a figyelmüket.

Kerek ötven éve, 1948-ban indult meg az a több évtizedes munkálat, amely a magyar nyelvjárások akkori állapotát igyekezett felmérni és rögzíteni. Húsz évre rá, 1968-ban jelent meg A magyar nyelvjárások atlaszának első kötete, 1977-ben az utolsó, a hatodik. Egy-egy térképlapján egy-egy szavunk alapformájának vagy toldalékos alakjának változatait találjuk úgy, ahogy abban a négyszáz faluban ejtették, amelyikben — határainkon innen és túl — az Akadémiai Nyelvtudományi Intézetének munkatársai gyűjtőútjaikon hallották és felírták.

Ami akkor eleven valóság volt, ma már emlékként is alig él. Bárhol kérdeznénk ma annak a kerek, sárga tányérvirágú növénynek a nevét, amelynek mag-

vából az étolajat sajtolják, szinte mindenütt ezt hallanánk: *napraforgó.* Ezen a néven mosolyog a boltokban a műanyag palackokról; az újabb és újabb nemzedékek már csak így ismerik meg. Legföljebb az öregek emlékeznek rá, hogy annak ez a neve csak a Sajó–Tisza vonalától keletre volt népi; másutt *szotyola* meg *tutyaella,* kisebb foltokban *buga;* a magjára meg ez: *uszu, puszu, muszu.*

De nézzük a kukorica térképeit! Maga a növény, tudjuk, koraújkori jövevény. Legelterjedtebb neve, a *kukorica,* német eredetű; északkeleten a kölesről átvitt, ukrán vagy román eredetű *málé* járja; a Tiszántúl északibb részén a *tengeri búzá*-ból rövidült *tengeri;* Erdély jó részén: *törökbúza.* A tanulság gazdaságföldrajzi: a növényt az akkori decentralizált gazdasági formában minden országrész más-más forrásból ismerte meg.

Vegyük most azt a lapot, amelyiken a kukoricacső végén kilógó szálak elnevezései találhatók. Ilyen neveket látunk: *haja, bajusza, selyme, cérnája, bojtja, üstöke, szösze.* Hasonlítás mind, de mindegyik máshoz. A *selyme* a zöld, a *szösze* a megbarnult állapot szerint; a *cérnája* a szálaira, a *haja, bajusza* az egészre utal, emberről mintázva; a *bojtja* meg az *üstöke* talán a tehén farka végén, illetőleg a ló fején, feje tetején található csomóhoz hasonlítva.

A hasonlítás az uralkodó mozzanat a növény tetejének elnevezéseiben is. Mind arra utal, hogy fent van, vagy hogy eléggé bozontos. Néhány példa: *címere, kalásza, virágja, bokrétája, keresztje; üstöke, bojtja, farka.*

Többféle elnevezés-lélektani indítékot találunk a csövet borító levelek neveit vizsgálva. Hívják így: *levél, lapu, sás.* Ez egyszerű azonosítás. Hasonlításfélék ezek: *gúnya, csuha;* merthogy ez a cső ruhája; meg ezek: *tok, tasak,* mert benne van a cső. Egyes nevek arra utalnak, hogy ezt le kell húzni. Ilyenek: *fosztás, foszték, fosztalék; hántás, hántalék; kobzás, kobzék; fejtés.* Hogy ezt újabban felhasználják kosárnak, egyébnek, arra a *fonás* elnevezés utal. Ahol szemétnek tekintették, eldobták, ott *léha, csuma* lett a neve. A hasonlításon túl itt tehát növényélettani szerepe az elnevezési alap, hogy fedi a csövet; — vagy a gazdasági szerepe: hogy lehántják róla, aztán vagy hasznosítják, vagy eldobják.

Lám: történelmünknek, gazdálkodásunknak, eleink gondolkodásmódjának mennyi emléke, csak ezen a néhány lapon! S mennyi az ezerkétszáz térképen, amelyek mindezt őrzik. Csak legyen kinek; csak legyenek, akik megszólaltatják őket!

3. Egy visszhang

Közvetlenül karácsony előtt, kedves személyes levél kíséretében, figyelemre méltó küldeményt kaptam Dr. Pulay Gyulától, a Szociális és Családügyi Minisztérium igazgatási államtitkárától. (Tudom: hivatalosan „közigazgatási"; de az általam magánhasználatra rendszeresített „becenév" találóbb, kevésbé félreérthető.) „Munkát, méltóságot" címen közzétett válogatott írásainak és beszédeinek sorában (Struktúra–Munkaügyi Kiadó, Budapest, 1998) az azévi „karácsonyi le-

vél" felkapta és továbbfonta a „nomen est omen" általam megpendített gondolatát.

Csak néhány részletet ebből az írásból! „A ránkbízottakra gondoltam, a munka nélkül maradtakra, akik nemrég még *gúnyaként* védték a termést, *tasakként, tokként* hasznosnak érezhették magukat; de jött a fosztás, lehántották őket, és most milyen gyakran megkapják a *léha* nevet. (A kiemelések itt tőlem. — D. L.) — Micsoda hatalom a szó! Egy elnevezés minősít, stigmatizál, előítéleteket szül, felment a gondolkodás és a gondoskodás kötelezettsége alól. Amire azt mondom: léha, az kidobható, elvethető. Keserű tapasztalata ez a munkanélkülieknek... A szónak azonban teremtő ereje is van, hiszen más tájakon a *léhát fonásnak* nevezték. Ott azt látták meg a kukoricacsövet borító levelekben, amivé azok válhatnak: a fonott kosárkát, edénykét, lábtörlőt, matracot, a mindennapokat megszépítő fonatot; az eldobható *léha* helyett a továbbhasznosítható *fonást.* (E néhány kiemelés a kiadványban nincs meg, de a kísérőlevélhez mellékelt „kiprintelt" változatban félkövérrel. — D. L.) — Én ebben látom mesterségünk, hivatásunk kulcsát: a »fosztásban« is felismerni, a »léhában« is észrevenni a »fonást«. Erről szólnak programjaink is." (i. m. 24–5.)

4. Utóhang

Meglepett; megvallom: meg is hatott ez a váratlan visszhang. Lám: az anyagunkat hasznosítani képes gárda kiterjed(het) a szociális területen munkálkodókra is. — És számvetésre késztetett: vajon mi magunk (s egyre távolabbi vizeken evezgető „utódaink" — már ha el nem utasítják ezt a megjelölést) megteszünk-megtesznek-e mindent, hogy A magyar nyelvjárások atlasza valóban kincsesbánya legyen, ne pedig rozsdatemető! Van-e utánpótlás — vagy legalább az utánpótlásnak olyan része, akárha töredéke —, amely még az embert keresi a nyelvben, a használót a használat mögött?!

Mi kifelé megyünk. Lám: az „öregek" legifjabbja, most köszöntött kollégánk-barátunk, Sebestyén Árpád is, hetven éves. S utánunk? Az atlasz lapjai (meg a munkatérképként kiadatlanul rekedt továbbiak) még *őrzik* a még egyszer soha újból össze nem gyűjthető adatokat. Aggódva írom le újból: csak legyenek, akik megszólaltatják őket! Akik túlélik ezt a korszakot, amely „a" nyelvnek arctalan, múlttalan és funkciómentes kategóriájába próbálja belenyomorítani az anyanyelvet, ignorálva, negligálva, sőt negálva múltőrző és szemlélethordozó mikrotársadalmi egyediségét! Mert nélkülük hiába őrzik az atlaszlapok az emlékeket, már inkább csak *rejtik* őket.

DEME LÁSZLÓ

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 135–142

DEBRECEN
1999.

A névutó rokonsága

1. Történeti vonatkozásokkal is árnyalt-gazdagított, mégis leíró jellegű névutó-monográfiájára utalva SEBESTYÉN ÁRPÁD 1994-ben így ír: „Történetileg természetesen más megítélés alá eshetik a névutóval kapcsolt névszó alaktana is. Ami a szinkróniában ragtalan alanyeset, az a történetiségben a szintagmatikus előzménytől függően lehet átöröklése a zéró ragos birtokos jelzőnek (*fa* alatt, *éjfél* tájban), lehet ragtalan főnévi jelző (*borjú* módon), lehet zéró ragos minőségjelző (*ilyen* módon), mennyiségjelző (*három* ízben), lehet ragtalan alanyeset (egy *óra* múlva) vagy egyéb analógiás ragtalan szóalak átöröklődése (*munka* nélkül) stb. Ezek a példák mutatják, hogy a szinkróniában egységesnek mutatkozó képlet a történeti, szintagmatikus előzményekkel is operáló közelítésben úgy bomlik szét változatokra, mint a fehér napsugár a prizma üvegén a szivárvány színeire" (SEBESTYÉN 1994: 158).

Ez a komplex és érzékeny problémalátás, mely SEBESTYÉN ÁRPÁD egész munkásságát jellemzi, magas mérce mindnyájunk számára. Ünnepeltünk a névutók sokoldalú kérdéskörét olyan hatalmas anyagmennyiség alapján ismeri, elemzi, ami egyedülálló és megismételhetetlen. Forrásairól a Bárczi-emlékkönyvben számolt be: A JókK.-től 1900-ig, tehát több, mint 500 évnek az állapotait és változásait vizsgálja, századonként három, összesen 16 metszetben (1994: 151–9).

Most, hogy (már jó ideje) a budapesti tanszéken magyar nyelvtörténet tankönyvet írunk, s ebben én foglalkozom a szófajtörténettel, bizony, nagyon sajnálom, hogy ezt a nagy, történeti névutó-monográfiát még nem használhatom.

2. Most néhány olyan, névutóval kapcsolatos kérdésről szeretnék beszélni, amelyek vitatottak (vagy talán inkább csak vitatottak voltak), hogy — SEBESTYÉN tanár úr megnyugtatására — elmondhassam, hogyan jelennek majd meg ezek a problémák a tankönyvben. E témakörök kapcsán fogom érinteni azokat a szófajokat is, amelyek a névutóval valamilyen módon kapcsolatban s ilyen értelemben rokonságban vannak.

2.1. A névutót a rokon nyelvek tanúsága és általános tipológiai szempontok alapján is ősi szófajnak minősítjük, s így az ősmagyar kor eleji szófaji rendszer

részének tekintjük (DÉCSY 1965; HAJDÚ 1966; MIKOLA 1975; KORHONEN 1980; SEILENTHAL 1985).

2.2. A névutók keletkezésének bemutatásakor (bármely nyelvtörténeti korról van is szó) nem elszigetelt szavakat vizsgálunk, hanem mondatba beépülő, grammatikai viszonyokkal összekapcsolt szintagmákat, melyekben megtörtént a viszonyszóvá válás (sőt az igét is, amely alá rendelődnek a névutóssá váló szerkezetek).

2.3. A keletkezéstörténeti (és „kiveszéstörténeti") kérdések mellett természetesen kitérünk funkcionális sajátosságokra, valamint nyelvjárási, műfaji, stilisztikai kérdésekre is, bár rendszeres, mindenre kiterjedő elemzésre terjedelmi okokból nincs lehetőség. Meg persze a tanulhatóság szempontját is szem előtt kell tartanunk. (Néha ahhoz a megoldáshoz folyamodunk, hogy ha valami, általunk fontosnak tartott kérdés már sehogy sem fér bele a fejezetbe, akkor a témát kifejtő rész utáni feladatok közé tesszük, megfelelő[nek remélt] megfogalmazásban.)

2.4. Arra is figyelünk, hogy a szintagmatikus előzmény alaptagja, amelyből majd a névutó lesz, milyen szófajú (ragos főnév, ragos névmás, határozószó, határozói igenév), hiszen a szófaj szabja meg a bővíthetőséget, az írja elő a szintagma lehetséges fajtáit. Azt is vizsgáljuk, hogy az alaptag szófajából következően milyen szóalkotási mód érvényesül a névutóvá váláskor (ragszilárdulás, szófajváltás).

Sebestyén Árpád írásaiból úgy látom, hogy őt leginkább a **névutónak a határozószóval** való történeti összefüggései, illetőleg ezeknek az összefüggéseknek esetleges téves magyarázata nyugtalanítja. „A névutózásunk történeti kérdései" című cikkében a következőt írja „...a szakirodalomban szinte általános az a felfogás, hogy a névutók összeségükben [!] határozószóból származnak. E sematizáló felfogás ellen ismételten felszólaltunk (SEBESTYÉN 1961, 1965 stb.), kevés eredménnyel. Sajnos, úgy tűnik, ez a felfogás tükröződik majd a Történeti grammatikában is, melynek egyik szerzője így fogalmaz: »a határozószó az előzmény, amely meghatározott mondatbeli körülmények között elveszti mondatrész értékét és viszonyszóvá (névutóvá, igekötővé, módosítószóvá, kötőszóvá) válik. (Ami természetesen nem jelenti azt, hogy az utódszófajok minden eleme határozószóból keletkezett volna)« (MÁTAI 1984: 13)" (SEBESTYÉN 1991a: 165). Ezt a részletet kéziratos kandidátusi disszertációmból idézte SEBESTYÉN ÁRPÁD. Remélem, a megjelent történeti nyelvtan azóta eloszlatta aggodalmait. Szerintem is már régen a múlté az a felfogás, hogy csak határozószói előzményből lehet névutó. A tőlem idézett első mondat a határozószó szófaji továbbfejlődésének lehetséges útjait jelezte; a zárójelbe tett mondatot pedig éppen SEBESTYÉN ÁRPÁDnak szántam, hogy az általa bizonyított, a tőle tanult felfogást tekintem magaménak.

Ez tükröződik most a tankönyvben is. Vagyis: Többféle szintagma alaptagja válhat névutóvá, de közülük csak az értelmezős szerkezetben szerepelhet határozószó. Tehát csak az értelmezős szerkezetben keletkezett névutók származnak határozószóból. A többi szintagma esetében más szófaji előzményekkel és azoknak más morfológiai tagolódásával számolunk. — A határozószó és a névutó alapnyelvi viszonyára a tankönyvben nem térek ki (ezt gazdag régebbi és újabb szakirodalom tárgyalja; SEBESTYÉN is: 1991a: 164–5), csak azt jelzem, hogy az ősmagyar kor elején — alapnyelvi örökségként — voltak azonos morfológiai felépítésű határozószók és névutók, vagyis e két szófaj viszonylatában „eredendő" kettős szófajúság létezett. A TNyt. után a tankönyvben is azt írom (a határozószóról szóló részben), hogy az *alól, alatt, alá* típusú háromirányú kis részrendszerek tagjai „az ősmagyar korban kettős szófajúak lehettek: névszóhoz vonódva névutói, igéhez kapcsolódva határozószói szerepet tölthettek be" (kézirat). Az alapnyelvben pedig ez a kettős szófajúság megfelelő szintagmatikus viszonyok között, megfelelő jelentésű ragos névszókból, ragos névmásokból kétirányú fejlődéssel alakulhatott ki. Egy *hegy alá megy, ház belé megy* típusú szerkezetben az *alá, belé* ragos főnév szintaktikailag két irányban mozdulhatott el: ha a főnévhez vonódott (amellyel birtokos szerkezetet alkotott), akkor névutóvá vált, ha pedig az ige vonzáskörébe került (amivel határozós szerkezetet alkotott), akkor határozószó lett belőle.

2.5. Ezt az összefüggést az ősmagyar kori **határozószói személyes névmások**ról szóló alfejezetben egy kis táblázattal is megpróbálom szemléltetni. A névutó rokonságába ugyanis a *belém, tőlem, mögém*-féle, a szakirodalomban többféleképpen is megnevezett szócsoport is beletartozik. Ezekben nyilván nem szókezdő helyzetben szereplő határozóragok vannak, mint annak idején ANTAL LÁSZLÓ gondolta (1961).

E határozószói személyes névmások is birtokos szerkezetben keletkeztek, csak ezúttal nem főnév, hanem személyes névmás volt a birtokos, s mint ilyen, hangsúlytalanul a *belé*-féle ragos főnevek után álltak (vö. HONTI 1994–1995):

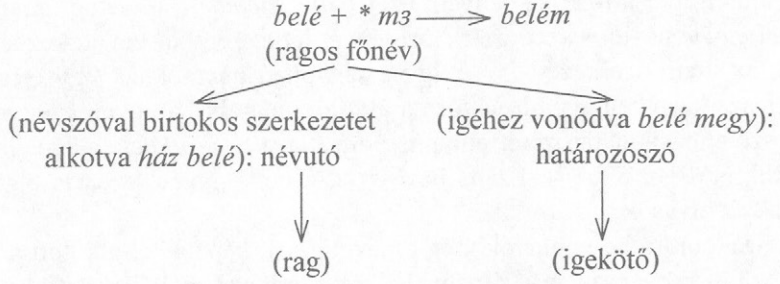

2.6. Ilyen értelemben tehát a **szekunder határozóragok** és távolabbról, mellékágon az **igekötők** is a névutó rokonságába tartoznak. Ezzel kapcsolatban

csak azt jegyzem meg, hogy valószínűleg hamarabb lett a névutóból rag (már az ősmagyar kor vége felé), mint a határozószóból igekötő (az, hogy az „igekötő" felé mutató nyíl hosszabb, mint a rag felé mutató, ezt a hosszabb időt igyekszik jelezni).

A névutó az igekötővel más természetű összefüggést is mutatott az ómagyar korban. Árpád-kori szövegeinkből tudjuk, hogy például az *elé* szó egyidejűleg több szófaji értékben is beépülhetett a mondatba: lehetett névutó (ház *elé*), lehetett határozószó (*elé* 'előre' megy) (eddig csak erről a kettős szófajiságról beszéltem), de lehetett igekötő is: KTSz.: „*ele menuen* bethle[hembele]": 'elmenvén Betlehembe', sőt, lehetett az *elém, eléd, elé* határozószói személyes névmási sor egyes szám 3. személyű tagja is (zéró személyraggal). Ez a négyes szófajúság már az egyértelműség rovására mehetett, ezért valamilyen alaki differenciálódás indult meg köztük: az igekötő végéről eltűnt a lativusrag *(→ el),* az E/3. személyű személyes névmás személyragot vett/vehetett fel *(→* [ő] *eléje),* a határozószóhoz pedig hozzákapcsolódott a *-be* szekunder határozórag (→ *elébe ~ elibe ~ eleibe;* arra, hogy az *é ~ i* itt birtokos személyjel is lehet, most nem térek ki). Vagyis a névutó őrizte meg az eredeti *elé* alakot, máig. (Igaz, közben ez is felvette a *-be* ragot: *király elébe megy,* de végül az *elé* kerekedett fölül.) Meg kell még említenünk az *elevé* alakot, amely már a HB.-ből adatolható; ott határozószó. Ez azt mutatja, hogy a *-be* ragon kívül *(elébe)* ezzel az alakkal is próbálta a nyelvhasználat a határozószót alakilag is megkülönböztetni. (Megjegyzem, hogy az *elevé* morfológiai szerkezete kétféle is lehet: vagy a lativusrag ismétlődik benne: *elévé,* a *v (β)* pedig hiátustöltő, vagy a szóvégi lativusraggal úgy alkották újjá a határozószót, hogy azt az *ele-* teljes tőhöz tették hozzá: *elevé;* a *v (β)* így is hiátustöltő. Ezt a fejtegetést lehetne tovább bonyolítani azzal, hogy ez az *elevé ~ elévé* alakú határozószó is igekötővé vált, s mi történt akkor, de ez már túl messze vezetne a névutó rokonságától.)

2.7. A névutók rokonságának körébe tartoznak még a **névutós összetételek,** az *azalatt, délután* típusú **határozószók**. Ilyen az ÓMS.-beli *egyenbelű* határozószó is, amellyel kapcsolatban Sebestyén Árpád a Benkő-Emlékkönyvben egy érdekes újdonságot közöl: az „anyath ezeſ *fyaal egembelu* ullyetuc" szerkezetben a *-vel egybe* névutós szerkezet előzményét látja: „egy új névutókezdeményt keresnék az itteni szerkezetben ... Így a ragvonzó névutóknak egy értelmező határozós szerkezetben alakult változata áll előttünk, ahol a névutós összetételű határozószó a másik határozó értelmét nyomósítja: *fiával öljétek,* mégpedig *egybe, együtt*" (1991b: 576–7). Ezt is bevesszük a tankönyvbe, ezen is elgondolkodhatnak az olvasók.

2.8. A rokoni körbe vonhatók még a névutóknak képzőkkel alkotott származékai. Közülük most csak az *-i* képzővel alkotott **névutó-melléknevek** történetéről szólok. Először is azt kell megállapítanunk, hogy a névutó-melléknév, amennyiben azt önálló szófajnak tekintjük, márpedig (most nem részletezendő

grammatikai sajátosságai alapján) annak kell tekintenünk, a magyar szófaji rendszer legfiatalabb tagja.

ÁGOSTON MIHÁLY (a *kék szemű*-féle melléknevek mellett) a *ház mögötti kert* szerkezettípus *-i* képzős elemét függőszónak nevezi (ÁGOSTON 1974: 46–7); ez jó megjelölés, hiszen valóságos létük e képzett szavainknak csak a névutó alapszavával együtt van (SEBESTYÉN 1965: 235). Mindkét esetben az egész szerkezethez járul a képző: *(kék szem) + ű, (ház mögött) + i.* A névutó-melléknév funkciója tehát más, mint a névutóé: a névutó határozói viszonyjelölésre szolgál, mint a határozórag, a névutó-melléknév viszont képzői szerepű, hiszen melléknévi értékű szókapcsolatot hoz létre (vö. A. JÁSZÓ 1997: 196; KESZLER 1998: 243). Vagyis *ház mögötti* névutó-mellékneves szerkezetről beszélünk, olyan morfológiai természetű szerkezetről, amely melléknévi szófajú, amely minőségjelzőként kapcsolódik a jelzett szóhoz: *ház mögötti kert.* A kérdéssel kapcsolatos hasonló álláspontját KIEFER FERENC úgy fogalmazza meg, hogy a névutós szerkezetekből képzett melléknév „lexikai minta alapján a szintaxisban töltődik ki. … Ez a képzés tehát nem szó alapú és — mint ilyen — nem tartozik szóképzési rendszerünk központi magjához" (KIEFER 1998: 238).

A továbbiakban vessünk egy pillantást a névutó-melléknévnek mint szófajnak a keletkezésére: melyik nyelvtörténeti korban, hogyan és miért született meg e legfiatalabb szófajunk? Először a mikor? kérdését nézzük meg.

A *ház mögötti kert* szerkezettípus valóban a nyelvújítás hatására terjedt el, mint tudjuk (SEBESTYÉN 1979: 119–20), de hozzá kell tenni, hogy már a középmagyar korban létrejött. A szótárak közül CALEPINUSnál (1585) találjuk rá az első adatot: 778: „perendie — *Holnap vtan,* perendinus — *Honap vtanni",* majd MA.-nél (1604): „*Ebedutanni,* Promeridianus". Szövegbeli legkorábbi előfordulásait az Erdélyi magyar szótörténeti tár idézi: az *előtti*-t a 17. század, a *nélküli*-t a 18. század negyedik negyedéből: 1678–1683: „ha azt akarjatok, hogi regi io emlekezetű előtők dicziretes neveknek, megh mocskoloiok ne legietek, s, ez *vilagh előtti* tiztesseghtek megh legie(n) … Feljetek az Is(te)nt" (SzT. II, 1139; az itt található 1690 és 1716 közötti öt *előtteni* 'ezelőtti, előbbi' adatban határozószóhoz járul az *-i*); 1777: „7-ma Januarii terminâltatott volt ezzel az én első feleségemtől való *istenfélelem nélküli* fiammal való bajomnak eligazítása" (SzT. IX, 591). A többi SzT.-beli névutó-melléknév 19. századi (zömmel a század első feléből való): az egyszerű névutók közül hely- és időviszonyt fejez ki az *alatti, előtti,* hely- és elvontabb határozói viszonyt a *feletti, körüli, közötti/közti,* csak helyviszonyt a *melletti, mögötti,* csak elvontabb viszonyt az *általi, elleni, iránti, nélküli;* a ragvonzó névutók származékai főleg helyviszonyt fejeznek ki: *vmin felüli, vmin kívüli, vmihez közeli,* elvontabbat a *vmihez képesti.*

A helyhatározói viszonyt kifejező névutó-mellékneveknek a közös sajátossága az, amit SEBESTYÉN ÁRPÁD már 1965-ös könyvében is leír, hogy elsősorban hol? irányú névutók szerepelnek így (a lehetséges magyarázatot is l. 1965: 235–

6). Az ablativusi irányú névutó-melléknevek közül a SzT.-ban csak a *felőli* szerepel. (Itt persze figyelembe kell vennünk azt, hogy a SzT. IX. kötete csak *Op*-ig jut el.) A 19. század második felétől tovább bővül e lista, mind az egyszerű, mind a ragvonzó névutók (névutós szerkezetek) százmazékai révén. Az adatokból az is kiderül, hogy lativusi irányú névutó(s szerkezet) nem lép be ebbe e körbe; tehát nincs *fa alái, ház mögéi* szerkezet (így igaztalanul gúnyolja SZARVAS GÁBOR az *alái* alakot, hiszen ilyen nem is volt [hacsak egy buzgó szerző nem gyártott ilyent]: 1895: 504). Ez a jelenség átvezet bennünket a névutó-melléknevek keletkezési módjának kérdéséhez.

A névutó-melléknevek keletkezése, illetőleg elterjedése előtti időkben a névutós szerkezetet a *való* igenév tette melléknévvé, ill. jelzői szerepre alkalmassá. A *való* tehát ilyenkor képzőszerű. SZENCZI MOLNÁR ALBERT (MA. 1604) és PÁPAI PÁRIZ FERENC szótárában (PPB. 1767) sok *való*-s szerkezet szerepel: *délelőtt való, egyaránt való, egymás után való, ez után való, főképpen való, idejekorán való* stb. (a névutós szerkezet helyesírása különböző; lehet, hogy több névutós szerkezet már összetapadt határozószóvá). — Korai időkben a határozószóhoz is a *való* igenevet kapcsolták, ha melléknevesíteni akarták azt: JókK. 114: „*tauolualo* helyekben"; *arra való, bizonyába ~, egyedül ~, éhomra ~, felettébb ~, fönn ~, gyakorta ~, hamar ~, mindenkor ~, nyilván ~, örökké ~, titkon ~, végiglen ~* (MA., PPB.). Az ilyen *való* (később *levő*) igeneves szerkezetek egyszerűsítésére, rövidítésére irányuló tömörítő szándék léptette be az *-i* képzőt az igenév helyére, s így születtek meg az *-i* képzős formák. — Határozószóból lett melléknév már az ómagyar korból is viszonylag bőven adatolható (*-i*-n kívül egyéb képzővel is); pl.: MünchK. 13ra: *holnapi,* 65va: *èlebi* 'előbbi'; FestK. 48: *maſtany;* 1504: *nÿhaÿ* (Száz. 1872: 478).

A névutók közül, úgy látszik, azok léptek be először az *-i* képzősek sorába, amelyek határozószóval kettős szófajúak voltak (SEBESTYÉN 1965: 235); az SzT. adatai is erre utalnak: *vmin felüli* (a 'feljebb levő' mellett 'vmin kívüli' jelentésben is): 1835: „*tartozásaikon felyüli* robotra kénszerittette volna" (SzT. III, 1120); *vmin kívüli:* 1847: „az Asztalos *Czéhon Kivüli* Asztalos Kászoni András" (SzT. VI, 1147); *vmihez közeli:* 1849: „(Krizsán Máriskót) Kelemen Béni Zsibón … egy az *udvarházhoz közeli* házhoz beszállásoltatta lebetegűlhetés végett" (SzT. VII, 532), s innen terjedt tovább a többi névutóra, illetőleg névutós szerkezetre, pl. *vmihez képesti:* 1848: „Ha valaki … könnyű lopásban tanáltatnék … akkor a falusi bírák szoros kötelességeknek tartják … hogy a *cselekedetéhez képesti* bűntetést kiszolgáltathassa" (SzT. VI, 398). Szaporodásukba a német nyelv hatása a belejátszhatott: a *kötél általi halál* például a német *Tod durch den Strang* kifejezés tükörfordítása (NYOMÁRKAY 1980; BALÁZS 1983: 92). — A névutó-melléknév eddigi élete, viselkedése alapján könnyű szívvel előrejelezhető, hogy a jövőben újabb elemekkel bővül e kategória. Sőt, mivel a névutó-melléknevek (melléknévi és főnévi szófajú) összetételek alkotá-

sában is egyre erőteljesebben vesznek részt, pl. *földalatti, földönkívüli, földöntúli, ibolyántúli, munkanélküli, pártközeli* stb., ezek szaporodása is várható.

Nagy nyelvhelyességi vita bontakozott ki a múlt század elejétől kezdve erről a nyelvi változásról, a *való,* illetőleg az *-i* képző ilyen használatáról (beleértve a *kertbeni, földemi*-féle képzéseket is; vö. pl. PÁPAY 1808: 307; SZARVAS 1895: 504–6; SZILY 1902: 397; HÁMORI 1954: 423–4). Ennek a változásnak tipológiai jelentősége is van: a szintetikus kifejezési módot erősíti nyelvünkben.

D. MÁTAI MÁRIA

Felhasznált irodalom

ÁGOSTON MIHÁLY (1974): A magyar függőszók kategóriája. *NytudÉrt. 83. sz.* 45–50.

ANTAL LÁSZLÓ (1961): *A magyar esetrendszer.* NytudÉrt. 29. sz.

BALÁZS JÁNOS (1983): Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és főbb eredményei. In: BALÁZS JÁNOS (szerk.): *Areális nyelvészeti tanulmányok.* Bp., Tankönyvkiadó, 7–112.

BERRÁR JOLÁN (1982): Próbák és problémák a mai magyar nyelv tankönyv új kiadásához. A szófajok. In: *Dolgozatok a magyar leíró nyelvtan köréből.* ELTE Nyelvtud. Dolg. 33. sz. 7–32.

DÉCSY, GYULA (1965): *Einführung in die Finnisch-Ugrische Sprachwissenschaft.* Wiesbaden, Otto Harrassowitz.

HAJDÚ PÉTER (1966): *Bevezetés az uráli nyelvtudományba.* Bp., Tankönyvkiadó.

HÁMORI ANTÓNIA (1954): A jelzői értékű hátravetett határozó használatának kérdéséhez. *MNy.,* 50: 419–31.

HONTI LÁSZLÓ (1994–1995): A mondat szórendje és a morfémák sorrendje közti összefüggés az uráliban. *NyK.,* 94: 89–117.

A. JÁSZÓ ANNA főszerk. (1997): *A magyar nyelv könyve.* Bp., Trezor Kiadó.

KESZLER BORBÁLA főszerk. (1998): *Magyar grammatika.* Kézirat. Bp.

KIEFER FERENC (1998): Alaktan. In: *Új magyar nyelvtan.* Bp., Osiris Kiadó. 187–289.

KORHONEN, MIKKO (1980): Über die struktural-typologischen Strömungen (Drifts) in den uralischen Sprachen. In: O. IKOLA (ed.): *Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum.* Turku 20-27. VIII. 1980. Pars I. Turku 87–110.

MIKOLA TIBOR (1975): *Die alten Postpositionen des Nenzischen (Juraksamojedischen).* Bp., Akadémiai Kiadó.

NYÍRI ANTAL szerk. (1993): *A Müncheni Kódex magyar–latin szótára.* Bp., Akadémiai Kiadó.

NYOMÁRKAY ISTVÁN (1980): Német tükörfordítások a horvátban és a magyarban. *MNy.,* 76: 436–47.

PÁPAY SÁMUEL (1808): *A magyar literatúra' esmérete.* Veszprém.

SEILENTHAL, TÕNU (1985): A névutók fejlődésútjai az uráli nyelvekben. In: Материалы международного конгресса финно-угроведов. Москва, Наука, 1990. Том 2. 411–3.

SEBESTYÉN ÁRPÁD (1965): *A magyar nyelv névutórendszere.* Bp., Akadémiai Kiadó.

SEBESTYÉN ÁRPÁD (1979): Névutóhasználatunk főbb sajátságairól. *MNyj.*, 22: 107–22.

SEBESTYÉN ÁRPÁD (1991a): Névutózásunk keletkezéstörténetéhez. *Folia Uralica Debreceniensia,* 2. 159–72.

SEBESTYÉN ÁRPÁD (1991b): Árpád-kori szövegeink névutózásához. In: HAJDÚ MIHÁLY–KISS JENŐ (szerk.): *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára.* Budapest.

SEBESTYÉN ÁRPÁD (1994): Módszertani megjegyzések névutózásunk fejlődéstörténetének vizsgálatához. *MNyTK. 200. sz.* 151–9.

SIMONYI ZSIGMOND (1884): Önállósított határozók. In: *Budenz-Album.* Bp., 48–80.

SZARVAS GÁBOR (1895): Magyartalanságok. *Nyr.*, 24: 501–36.

SZILY KÁLMÁN (1902): *A magyar nyelvujítás szótára.* Bp.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 143–156

DEBRECEN
1999.

Szövegmondatok kompozicionális organizációjáról

1. A kompozicionális organizáció terminus — újabb értelmezése szerint (lásd Petőfi írását ugyanebben a kötetben) — annak az átfogóbb jellegű organizációnak a jelölőjévé vált, amelynek két megnyilvánulási formája a hierarchikus (vertikális) és lineáris (horizontális) organizáció. Mint ilyen — általánosításként — magában foglalja a korábban csupán a szövegmondatszintre alkalmazott relációs és konfigurációs organizáció megkülönböztetést is.

Én most kizárólag a szövegmondatok kompozicionális organizációjának néhány kérdésével foglalkozom, példaként ugyanazt a szöveget (Kálnoky László *Egyszerű fejfa* című versét) választva, amelyet szövegmondat fölötti szinten PETŐFI is elemez.

A választott vers fizikai megjelenési formája (vehikuluma) Kálnoky László *Összegyűjtött versek* (Magvető Könyvkiadó, Bp. 1981) című kötetében a következő (l. *Ve/a*):

Ve/a:

Egyszerű fejfa
Anyám emlékére

Arc, mit tükrözött a tiszta tenger,
szétroncsolt a hullám, nem felelsz.

Dallam, emberi ajkak lakója,
házadat elhagytad, nem felelsz.

Mondat, mit a föld porába róttak,
elmosott a zápor, nem felelsz.

Kör, mit madár írt a levegőbe,
az a madár elszállt, nem felelsz.

Láthatatlan lettél, néma lettél,
mint aki sosem volt, nem felelsz.

A *Ve/b* ezzel szemben az adott vers kódokkal kiegészített változata, melyben a kódok a szövegmondatokat (egyben a versszakokat) azonosítják. (Azért vá-

lasztottunk számokat és betűket vegyesen, hogy ne vetítsenek előre, ill. ne reprezentáljanak semmiféle sorrendet.)

Ve/b:

[0]Egyszerű fejfa
[0*] Anyám emlékére

[2]Arc, mit tükrözött a tiszta tenger,
szétroncsolt a hullám, nem felelsz.

[9] Dallam, emberi ajkak lakója,
házadat elhagytad, nem felelsz.

[A] Mondat, mit a föld porába róttak,
elmosott a zápor, nem felelsz.

[L] Kör, mit madár írt a levegőbe,
az a madár elszállt, nem felelsz.

[7] Láthatatlan lettél, néma lettél,
mint aki sosem volt, nem felelsz.

2. Elemzendő szövegmondat gyanánt az **[A]**-jelzésű (a Ve/b-ben kövérrel szedett) szövegmondatot választottam, elméleti keretként pedig azt a szövegmondat-elemző módszert (reprezentációs modellt), amelynek vázlatosabb leírása Dobi 1998-ban, részletes ismertetése Dobi 1999-ben található.

Az említett reprezentációs modell szövegmondatok globális szemi-formális, valamint kanonikus leírását teszi lehetővé, a lehetségesen elérhető explicit ábrázolást tűzve ki célul. A reprezentáció tárgya a szövegben aktuálisan megformált szövegmondaton túl a szövegmondat verbális összetevőkkel, valamint koreferenciaindexekkel kiegészített változata. A verbálisan kiegészített változat azokat az összetevőket is explicit formában tartalmazza, amelyeket a szövegmondat szövegbe ágyazottsága miatt implicit információkként hordoz; a koreferenciaindexek pedig az egyes szövegmondat-összetevők referenciális értékét jelölik. A választott vers metaforákra épülő koreferenciahálója érdekesen járul hozzá a szöveg koherenciájához.

A szemi-formális és kanonikus leírás létrehozásában a szövegmondat fizikai megjelenési formájától lépésről-lépésre közelítünk annak az elgondolt valóságnak a reprezentálásához, amelyet a verbális sík ábrázol. (Elfogadva itt azt a szinte általános elképzelést, hogy a nyelv nem a valóságra referál, hanem annak egy egyénileg észlelt és egyéni kogníció útján leképezett változatára. Vö. Petőfi—Benkes 1998: relátum, relátum-imágó.) Természetesen itt sem küszöbölhető ki az a tényező, hogy én mint elemző, egyetlen egyedi interpretáció elemzésére vállalkozhatok.

A továbbiakban a reprezentációs modellt felhasználva elemzem és jellemzem a kiválasztott szövegmondat aktuális megformáltságát. (Hogy az elemzés egyszerűbben követhető legyen, az egyes reprezentációs lépéseket jelölő rövidítéseket és az alkalmazott szimbólumokat előfordulásukkor magyarázom.)

A kiválasztott szövegmondat globális szemi-formális reprezentációja:

0. [KA]: (A KA szövegmondat megjelenési formája.)
Mondat, mit a föld porába róttak, elmosott a zápor, nem felelsz.

1. [KA/LeSzin-repr]: (A KA szövegmondat lexiko-szintaktikai reprezentációja.)

mondat	,	mit	a	föld	porába	róttak	,	elmosott		a
–	–	mi-t	–	–	por-á-ba	ró-tt-ak	–	el-	mos-o-tt	–
fn	–	nm	ne	fn	fn	i/k/m/pl.3./a	–	ik	i/k/m/sg.3./a	ne
A		T	[H_h...j_{bi}	...	...H_h]	Á	–	[Á...	...]	[A

zápor	,	nem	felelsz
–	–	–	felel-sz
fn	–	msz	i/k/j/sg.2./a
...]		[Á...	...]

2a [KA/Relorg-ágrajzos]: (A KA szövegmondat relacionális organizációjának ágrajzos reprezentációja.)

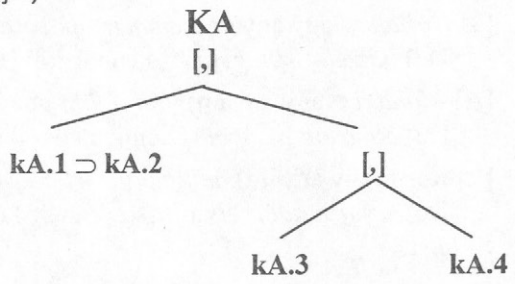

2b [KA/Relorg-levezetett]: (A KA szövegmondat relacionális organizációjának levezetett reprezentációja, amely az egyes kompozíciós egységeket jelölő szimbólumoknak a KA megfelelő kompozíciós egységeit felelteti meg.)

KA = <kA.1 ⊃ kA.2> [,] <kA.3 [,] kA.4>;
kA.1 = *mondat*;
kA.2 = *mit a föld porába róttak*;
kA.3 = *elmosott a zápor*;
kA.4 = *nem felelsz.*
ahol ⊃ az tagmondatok közötti mondatrészkifejtő alárendelő viszonyt fejezi ki.

3. [KA/relorg-linearizált]: (A KA szövegmondat relacionális organizációjának linearizált reprezentációja.)
⟨<<*Mondat*>[kA.1], <*mit a föld porába róttak*>[kA.2]>, <<*elmosott a zápor*>[kA.2] <*nem felelsz*>[kA.4]>>⟩.[KA]

4. [KA&vb/LeSzin-repr]: (A KA szövegmondat verbálisan kiegészített változatának lexiko-szintaktikai reprezentációja.)

Megjegyzés: Minthogy egy adott szövegmondat verbális elemekkel [= vb] kiegészített változatának létrehozásához — egy egész szövegre kiterjeszthető koherens elemzés létrehozása érdekében — szükséges figyelembe venni annak szövegkörnyezetét, így járok el itt is.

A szóban forgó vers kompozicionális megformáltságát egyrészt a vers mottója („Anyám emlékére"), másrészt a versszakok nyelvi szempontból paralelisztikusnak tartható felépítése határozza meg. Ezek figyelembevételével a Ve első négy versszakának verbális elemekkel azonos módon (globálisan) kiegészített változata a következő (lásd Ve&vb, amelyben az eredeti szöveg kurzivált szedésű, a kiegészítések pedig zárójelbe tett normál szedésűek — a *de* kötőszó nagybetűs szedése azt kívánja jelezni, hogy az a szövegmondat domináns kötőszava).

Ve&vb:

[2] *Arc* (vagy anyám), *mit tükrözött a tiszta tenger*,
(De) *szétroncsolt a hullám*, (s ennek következtében) *nem felelsz.*

[9] *Dallam* (vagy anyám), *emberi ajkak lakója*,
(De) *házadat elhagytad*, (s ennek következtében) *nem felelsz.*

[A] *Mondat* (vagy anyám), *mit a föld porába róttak*,
(De) *elmosott a zápor*, (s ennek következtében) *nem felelsz.*

[L] *Kör* (vagy anyám), *mit madár írt a levegőbe*,
(De) *az a madár elszállt*, (s ennek következtében) *nem felelsz.*

Az ilyen módon kiegészített négy versszakhoz „logikusan" csatlakozik — mintegy konklúzióként — a vers utolsó versszaka: *Láthatatlan lettél, néma lettél, / mint aki sosem volt, nem felelsz.*

Ha a szövegmondat relációs organizációját „felülről" szemléljük, azt mondhatjuk, hogy az elemzésre választott KA szövegmondat tagmondatnyi összetevőit a *de* kötőszó szervezi, mint kétargumentumú központi funktor. A két argumentum az első és a második két tagmondatból álló komplexebb egész, melyek szintén egy-egy kétargumentumú — mindkét esetben implicit — kötőszói funktor köré szerveződnek. Ezek értelmében a tagmondatok közötti relációkat kifejező kötőszókat is explicitté téve a szövegmondat szerkezeti gráfja a következőképp vázolható fel:

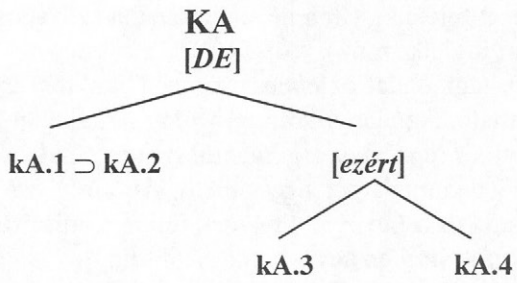

A fenti megfontolások alapján az elemzett [A]-jelzésű szövegmondatnak az általam szükségesnek tartott *valamennyi* verbális elemmel kiegészített változata a következő:

Mondat (vagy te, anyám (az enyém, a lírai éné)), *mit a föld^porába róttak* (valakik), (de) (téged, a mondatot) *elmosott a^zápor,* (ezért) *nem^felelsz* (te, anyám (az enyém, a lírai éné)).

mondat	(vagy)	(te)	(,)	(anyám)	(,)	(az)	(enyém)	(,)	(a)	(lírai)	(éné)	,	mit	a
–	va-gy	–	–	anyá-m	–	–	–	–	–	–	én-é	–	mi-t	–
fn	i/k/j/sg.2./a	nm	–	fn	–	Ne	nm	–	ne	mn	nm	–	nm	ne
Á	(...Á)	(A)	–	–	–	(jért...	...)	–	(jért...	...j_{mi}...	...jért)	–	T	[H_h...j_{bi}

föld	porába	róttak	(valakik)	,	(de)	(téged)	(,)	(a)	(mondatot)	elmosott		a	zápor
–	por-á-ba	ró-tt-ak	valaki-k	–	–	–	–	–	mondat-o-t	el-	mos-o-tt	–	–
fn	fn	i/k/m/pl.3./a	nm	–	ksz	nm	–	ne	fn	ik	i/k/m/sg.3./a	ne	fn
...j_{bi}...	...H_h]	Á	(A)	–	(–)	(T)	–	(T...	...)	[Á	...]	[A...	...]

,	(ezért)	nem	felelsz	(te)	(,)	(anyám)	(,)	(az)	(enyém)	(,)	(a)	(lírai)	(éné)
–	–	–	felel-sz	–	–	anyá-m	–	–	–	–	–	–	én-é
–	ksz	msz	i/k/j/sg.2./a	nm	–	fn	–	ne	nm	–	ne	mn	nm
–	–	[Á...	...]	(A)	(–)	(Jért)	–	(jért...	...)	–	(jért...	...j_{mi}...	...jért)

Kommentár:

A szövegmondat négy tagmondatból áll.

A szövegmondat első tagmondatának funktoraként egy kopulatív (az összetett állítmány igei részeként funkcionáló) *vagy* összetevő állhat, melynek igei személyragja utal az implicit alanyra, a lírai én anyjára, a megszólítottra. Itt az azonosítást grammatikailag lehetővé tevő létige tehát két argumentumú, egyik bővítménye az alanyi szerepben álló megszólított, másik bővítménye pedig az az összetevő, amellyel azonosítjuk, azaz a *mondat*.

A második tagmondat belső struktúrája a *ró* funktor köré szerveződik. Az adott tagmondatban ennek a funktornak három argumentuma van: *vki vmit vhová*. A határozatlan alanyi szerepben álló *vki* argumentum verbálisan kifejtetlen, az igei funktor igei személyragja utal rá. A tárgyi szerepben álló *vmit* argumentumra a *mit* vonatkozó névmási összetevő utal, mely a szövegelőzménybeli *mondat* összetevővel azonosítható. A helyet jelölő *vhová* argumentumot *a föld*

porába szerkezet fejezi ki. (Itt a névelőhasználat szövegösszefüggőséget teremtő szerepével nem foglalkozom.)

A harmadik tagmondat az *elmos vmi vmit* funktor+argumentumai struktúrából származtatható. Az alanyi szerepű *vmi* argumentumot a *zápor* összetevő fejezi ki, a tárgyi szerepű *vmit* argumentumra nem utal explicit verbális elem. A hiány az előző tagmondatból egészíthető ki az ott szereplő *(a)mit* vonatkozó névmással analóg összetevővel, melynek referenciális értéke is ugyanaz, a *mondat*ként azonosított lírai én anyja, a megszólított.

A negyedik tagmondat a *felel vki* funktor+argumentuma struktúrára épül. Az alanyi szerepű *vki* argumentumot explicit verbális összetevő nem fejezi ki, az igei *felelsz* funktor személyragja utal rá.

Megjegyzés: a szövegmondat verbális kiegészítésében a vonatkozó névmási kötőszó referenciális értékét verbálisan nem tettem explicitté, hogy a reprezentáció valamivel egyszerűbb legyen.

5. [KA&vb/relorg-levezetett]: (A KA szövegmondat verbálisan kiegészített változatához rendelt relacionális organizáció levezetett reprezentációja, amely az egyes kompozíciós egységeket jelölő szimbólumoknak a KA&vb megfelelő kompozíciós egységeit felelteti meg.)

KA = <kA.1 ⊃ kA.2> [***DE***] <kA.3 [***ezért***] kA.4>;
kA.1 = *mondat* (vagy te, anyám (az enyém, a lírai éné));
kA.2 = *mit a föld^porába róttak* (valakik);
kA.3 = (téged, a mondatot) *elmosott a zápor*;
kA.4 = *nem^felelsz* (te, anyám (az enyém, a lírai éné)).

6. [KA&vb&ind/relorg-levezetett]: (A KA szövegmondat verbálisan és koreferenciaindexekkel kiegészített változatához rendelt relacionális organizáció levezetett reprezentációja, amely az egyes kompozíciós egységeket jelölő szimbólumoknak a KA&vb&ind megfelelő kompozíciós egységeit felelteti meg.)

A KA koreferenciaindexekkel kiegészített reprezentációjához — figyelembe véve a közvetlen szövegelőzményként álló K0, K0*, K2 és K9 szövegmondatokat is — a következő indexek bevezetése látszik célszerűnek:

(A szövegelőzmény koreferenciaindexei: i01 = fejfa, i02 = sg.1. lírai én, i03 = a lírai én anyja, i03* = a lírai én anyjának megszólítása, i04 = a lírai én anyjának az emléke, i05 = arc, i06 = tenger, i07 = hullám, i08 = dallam, i09 = emberi ajkak, i10 = az emberi ajkak lakója, i11 = a dallam háza. Ezek közül az elemzett szövegmondat reprezentációjában is relevánsak: i02 = sg.1. lírai én, i03 = a lírai én anyja.)

A KA-hoz a következő új koreferenciaindexeket látszik célszerűnek bevezetni:
i12 = az a mondat, amelyet a föld porába róttak,
i13 = föld,

i14 = a föld[i13] pora,
i15 = azok a valakik, akik a mondatot a föld porába rótták,
i16 = zápor.

KA&vb&ind = <kA.1 ⊃ kA.2> **[*DE*]** <kA.3 **[*ezért*]** kA.4>;
kA.1 = *mondat*[i12] (vagy(i03) te|i03|, anyám[i03*](i02), (az^enyém|i02|, a^lírai^éné[i02](i03)));
kA.2 = *mit*|i12| *a^föld*[i13]^*porába*[i14](i13) *róttak*(i15) (valakik[i15]);
kA.3 = (téged|i12*|, a^mondatot[i12*]) *elmosott*(i16) *a^zápor*[i16]:
kA.4 = *nem^felelsz*(i03) (te|i03|, anyám[i03*](i02) (az^enyém|i02|, a^lírai^éné[i02](i03))).

7. [KA&vb&ind/relorg-linearizált]: (A KA szövegmondat verbálisan és koreferenciaindexekkel kiegészített változatához rendelt relacionális organizáció linearizált reprezentációja.)

⟨<<*Mondat*[i12] (vagy(i03) te|i03|, anyám[i03*](i02), (az^enyém|i02|, a^lírai^éné[i02](i03)))>[kA.1], <*mit*|i12| *a^föld*[i13]^*porába*[i14](i13) *róttak*(i15) (valakik[i15])>[kA.2]>, (de) <<(téged|i12*|, a^mondatot[i12*]) *elmosott*(i16) *a^zápor*[i16]>[kA.2], (ezért) <*nem^felelsz*(i03) (te|i03|, anyám[i03*](i02) (az^enyém|i02|, a^lírai^éné[i02](i03)))>[kA.4]>⟩.[KA]

A kiválasztott szövegmondat kanonikus reprezentációja:

[KA]*Mondat* (vagy te, anyám (az enyém, a lírai éné)), ***mit a föld^porába róttak*** (valakik), (de) (téged, a^mondatot) ***elmosott a^zápor,*** (ezért) ***nem^felelsz*** (te, anyám (az enyém, a lírai éné)).

0. KA(&vb) kiindulószerkezet kontextusa:

Megjegyzés: Az egyszerűség kedvéért itt nem kísérlem meg a KA szövegmondathoz rendelhető rendszermondat lehetséges lineáris elrendezéseit számba venni, csupán számadatokkal utalok rájuk.

KA esetében a potenciális kiindulószerkezetek száma (függetlenül attól, hogy azok grammatikailag és/vagy szemantikailag jól formáltak-e) igen nagy, mivel itt nem csak egyetlen mondategység belső lineáris elrendezésének lehetőségeiről van szó, hanem a szövegmondaton belüli három tagmondat lehetséges elrendezéseiről is. A lineáris elrendezések variációit számokban kifejezve: az első tagmondat lehetséges elrendezéseinek száma: $1 \times 2 \times 3 = 6$, a második tagmondatéinak: $1 \times 2 \times 3 \times 4 = 24$, a harmadik tagmondatéinak: $1 \times 2 \times 3 = 6$, a negyedik tagmondat pedig csupán egyetlen sorrendben fordulhat elő. Ha tehát a tagmondatok egymás közötti felcserélhetőséget is figyelembe vesszük, a KA szövegmondat lehetséges lineáris elrendezéseinek száma: $6 \times 24 \times 6 \times 1 = 864$.

1. PA$^{\diamond}$/Org-[f]{A}: (A propozícióként értelmezett adott szövegmondat tagmondatainak alapját képező funktor+argumentuma(i) struktúrák kanonikus leírása, melyben a funktor *verbális elem+morfológiai információ+(az igei toldaléknak*

megfelelő) koreferenciaindex, minden egyes argumentum-összetevő pedig *szerepindikátor*[=r..]+*morfológiai információ*+*argumentumváltozó*[=x..] felépítésű. (A reprezentáció jelen fázisában az argumentumváltozókat verbális kifejezés még nem helyettesíti. Az adott szövegmondat összetevőihez rendelhető szerepeket a reprezentációhoz alkotott szerepindikátorlista tartalmazza (l. Petőfi—Dobi 1999).)

[*van*⌊.....⌉(.....)] {fr0$_1$⌊....⌉: x1, fr0$_2$⌊.....⌉: x2};
[ró⌊.....⌉(.....)]{r11⌊.....⌉: x1, r312⌊.....⌉: x2, r59⌊.....⌉: x3};
[*elmos*⌊.....⌉(.....)]{r11⌊.....⌉: x1, r311⌊.....⌉: x2};
[*felel*⌊.....⌉(.....)]{r11⌊.....⌉: x1}.

2a PA$^{\Diamond}$/ágrajzos: (A propozícióként értelmezett adott szövegmondat gráffal szemléltetett struktúrája, amely az egyes — kódokkal jelzett — szövegtagmondatok közötti hierarchikus viszonyokat ágrajzokkal szemlélteti, a szövegmondat verbális összetevőit pedig az adott szövegmondat (verbálisan kiegészített változatának) alapját képező funktor+argumentuma(i) struktúrának megfelelően tartalmazza.)

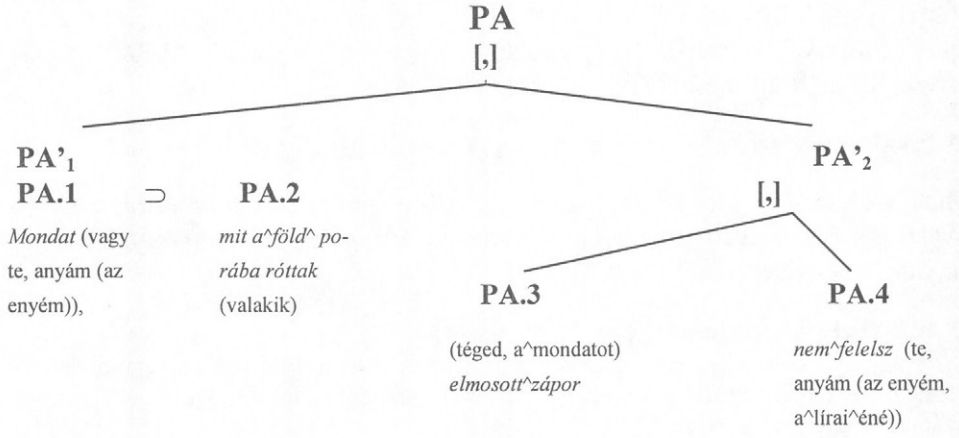

2b PA$^{\Diamond}$&ind/levezetett: (A propozícióként értelmezett adott szövegmondat összetevős szerkezetének kanonikus reprezentációja, ahol minden egyes elemi propozíció (kanonikus tagmondat-reprezentáció) a propozíciómagban kifejtett tényállás adott időben és helyen való fennállása reprezentációjaként értelmezendő. A reprezentáció alapját a szótárból az egyes szövegmondatok/szövegtagmondatok felszíni struktúrájának megfelelően kiválasztott funktor+argumentuma(i) struktúrák alkotják.)

A szemi-formális reprezentációhoz bevezetett koreferenciaindexek (lásd a szemi-formális reprezentáció 6. lépését) a kanonikus reprezentáció számára a következőkkel egészítendők ki:

fA$^{\Diamond}$' = ***de*** (a kötőszó mint a szövegmondat kétargumentumú domináns funktora),
fA$^{\Diamond}$ = **,** (a kA.3-at és a kA.4-et argumentumokként megkívánó kötőszói funktor helyett álló elem, mely leginkább az *ezért* kötőszóval verbalizálható),
fA.1 = van {vki vmi},
fA.2 = ró {vki vmit vhová},
fA.3 = elmos {vmi vmit},
fA.4 = felel {vki}.

PA$^{\Diamond}$' :=: **[*fae*$^{\Diamond}$']{rt**:tA$^{\Diamond}$', **rs**:sA$^{\Diamond}$', **rp**:pA$^{\Diamond}$'**}**;
pA$^{\Diamond}$' :=: **[, (De)]{rP$_1$**: PA$^{\Diamond}{}_1$, **rP$_2$**: PA$^{\Diamond}{}_2$**}**;

PA$^{\Diamond}{}_1$:=: **[*fae*$^{\Diamond}$]{rt**:tA$^{\Diamond}{}_1$, **rs**:sA$^{\Diamond}{}_1$, **rp**:pA$^{\Diamond}{}_1$**}**;
pA$^{\Diamond}{}_1$:=: **[,]{rP$_1$**: PA.1, **rP$_2$**: PA.2**}**;

PA.1 :=: **[*fae*]{rt**: tA.1, **rs**:sA.1, **rp**:pA.1**}**,
pA.1 :=: **[*van$_{COP}$** ⌊k/j/sg.2.⌉(i03)**]{fr0$_1$**⌊- ∅⌉: [°i12], **fr0$_2$**⌊- ∅⌉: (*i03)**}**,
[mondat]{r0:i12**}**,
***[te** (a lírai én anyja)**]{r0**:i03**}**,

PA.2 :=: **[*fae*]{rt**: tA.2, **rs**:sA.2, **rp**:pA.2**}**,
pA.2 :=: **[*ró*** ⌊k/m/pl.3.⌉(i15)**]{r11**⌊- ∅⌉: |*i15|, **r312**⌊- t⌉: |i12|, **r59**⌊-ba⌉: [°i14]**}**,
***[valakik]{r0**:i15**}**,
[*mi*]{r0:i12**}**,
[*a^föld^pora*]{r0:i14**}**.

PA$^{\Diamond}{}_2$:=: **[*fae*$^{\Diamond}$]{rt**:tA$^{\Diamond}{}_2$, **rs**:sA$^{\Diamond}{}_2$, **rp**:pA$^{\Diamond}{}_2$**}**;
pA$^{\Diamond}{}_2$:=: **[, (ezért)]{rP$_1$**: PA.3, **rP$_2$**: PA.4**}**;

PA.3 :=: **[*fae*]{rt**: tA.3, **rs**:sA.3, **rp**:pA.3**}**,
pA.3 :=: **[*elmos*** ⌊k/m/sg.3.⌉(i16)**]{r11**⌊- ∅⌉: [°i16], **r311***⌊- t⌉: |*i12|**}**,
[*a^zápor*]{r0:i16**}**,
***+[te, a^mondat]{r0**:i12**}**,

PA.4 :=: **[*fae*]{rt**: tA.4, **rs**:sA.4, **rp**:pA.4**}**,
pA.4 :=: **[¬ *felel*** ⌊k/j/sg.2.⌉(i03)**]{r11**⌊- ∅⌉: (*i03)**}**,
***[te** (a lírai én anyja)**]{r0**:i03**}**;

ahol:
PA$^{\Diamond}$' a közvetlenül a szöveg szintjén elhelyezkedő komplex propozicionális egység,

PA$^{\Diamond}_1$, illetve **PA**$^{\Diamond}_2$ a közvetlen komplex propozicionális egység (**PA**$^{\Diamond}$') propozicionális egységei, melyek még önmagukban is komplexek,
PA.1, PA.2, PA.3, PA.4 elemi propozíciós egységek,
[*fae*]: (konstans, azaz minden esetben azonos) propozícióképző funktor; olvasd: *f*ennáll *a*z az *e*set (adott időben, adott helyen, hogy...).

3. PA$^{\Diamond}$&ind/LiM :=: (A propozícióként értelmezett adott szövegmondat (ko)referenciaindexekkel kiegészített, linearizált reprezentációja, amely az egyes szövegmondat-összetevők jelzésére alkalmazott kódokat olyan sorrendben tünteti fel, ahogy azok az adott szövegmondatban előfordulnak.)

⟨<<**f**[°i12], **fA.1**, **f**(*i03)>, <**f**|i12|, **f**[°i14], **fA.2**, **f**(*i15)>> **fA**$^{\Diamond}$' <<**f**|*i12|, **fA.3**, **f**[°i12]>, **fA**$^{\Diamond}$ <**fA.4**, **f**(*i03)>>⟩;

ahol:
f..: az egyes szövegmondat-összetevők (egyargumentumú) funktorként feltüntetve.

4. PA$^{\Diamond}$/ágrajzos-Log: (Az adott szövegmondat mint propozíció logikai-strukturális reprezentációja ágrajzzal, amely az egyes szövegmondat-összetevőket az adott ko- és/vagy kontextusnak megfelelő logikai szerepüknek megfelelő pozícióban tünteti fel, s indexekkel jelzett nyomokkal utal azokra a mozgatásokra is, melyek révén a generált mélystruktúrából a szöveg egységeként manifesztált felszíni szövegmondat-struktúra létrejött.)

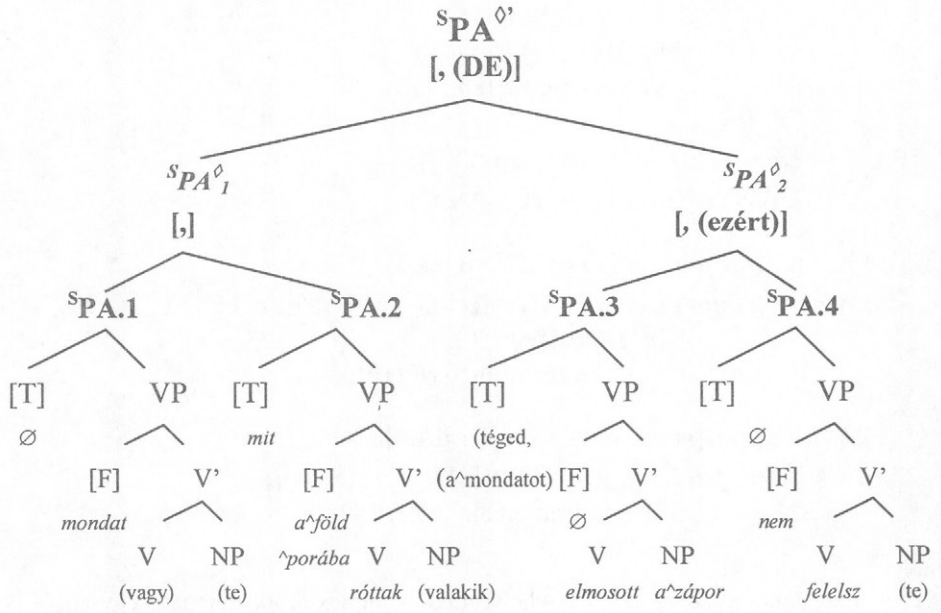

ahol:
^{S}...: szövegmondat, vagy szövegtagmondat kanonikus reprezentációja;
VP: a hangsúlyos (fokalizált) egységet is tartalmazó igei csoport;
V': a hangsúlyos (fokalizált) egységet nem tartalmazó igei csoport;
V: ige;
XP: bármilyen szófajú összetevő, vagy bármilyen szófajú alaptag köré szerveződő szerkezetes kifejezés (csoport); amely vagy
NP: főnévi összetevő, vagy főnévi alaptag köré szerveződő szerkezetes kifejezés (csoport), vagy
AdvP: határozószói összetevő, vagy határozószói alaptagú csoport;
[T_1]: egyik topikpozíció (kettős topikalizáció esetén);
[T_2]: másik topikpozíció (kettős topikalizáció esetén);
[F]: funktorpozíció.

Megjegyzés: a fenti ábrában a verbális összetevőket csak leegyszerűsített formában tüntettem fel a könnyebb áttekinthetőség kedvéért. Az ábra nem tartalmazza a mélyszerkezetbeli összetevők felszíni szerkezetbe való mozgatásának nyomait sem, ilyen formában tehát egyszerű strukturális reprezentációként értelmezendő.

5. PA$^{\Diamond}$&ind/levezetett-Log: (Az adott szövegmondat (ko)referenciaindexek alkalmazásával létrehozott propozicionális reprezentációjához rendelhető logikai rendszermondat-struktúra reprezentációja.)

^{S}**PA**$^{\Diamond}$**'** :=: [***fae***$^{\Diamond}$**']{rt**:tA$^{\Diamond}$', **rs**:sA$^{\Diamond}$', **rp**:^{S}pA$^{\Diamond}$'};
^{S}**pA**$^{\Diamond}$**'** :=: **[, (De)]{rP**$_1$: ^{S}PA$^{\Diamond}{}_1$, **rP**$_2$: ^{S}PA$^{\Diamond}{}_2$};

^{S}**PA**$^{\Diamond}{}_1$:=: [***fae***$^{\Diamond}$]{**rt**:tA$^{\Diamond}{}_1$, **rs**:sA$^{\Diamond}{}_1$, **rp**:^{S}pA$^{\Diamond}{}_1$};
^{S}**pA**$^{\Diamond}{}_1$:=: **[,]{rP**$_1$: ^{S}PA.1, **rP**$_2$: ^{S}PA.2};

^{S}PA.1 :=: [***fae***]{**rt**: tA.1, **rs**:sA.1, **rp**:^{S}pA.1},
^{S}pA.1 :=: ^{P}**[*van**$_{COP}$ ⌊k/j/sg.2.⌉ (i03)]{**fr0**$_1$⌊- ∅⌉: ^{F}[°i12], **fr0**$_2$⌊- ∅⌉: ^{T}(*i03)},
[mondat]{r0:i12},
***[te** (a lírai én anyja)]{**r0**:i03},

^{S}PA.2 :=: [***fae***]{**rt**: tA.2, **rs**:sA.2, **rp**:^{S}pA.2},
^{S}pA.2 :=: ^{P}**[*ró*** ⌊k/m/pl.3.⌉ (i15)]{**r11**⌊- ∅⌉: |*i15|, **r312**⌊- t⌉: ^{T}|i12|, **r59**⌊- ba⌉:^{F}[°i14]},
***[valakik]{r0**:i15},
[*mi*]{r0:i12},
[*a^föld^pora*]{r0:i14}.

^{S}**PA**$^{\Diamond}{}_2$:=: [***fae***$^{\Diamond}$]{**rt**:tA$^{\Diamond}{}_2$, **rs**:sA$^{\Diamond}{}_2$, **rp**:^{S}pA$^{\Diamond}{}_2$};
^{S}**pA**$^{\Diamond}{}_2$:=: **[, (ezért)]{rP**$_1$: ^{S}PA.3, **rP**$_2$: ^{S}PA.4};

^{S}PA.3 :=: **[*fae*]{rt**: tA.3, **rs**:sA.3, **rp**: ^{S}pA.3**}**,
^{S}pA.3 :=: ^{PF}**[*elmos*⌊**k**/m/sg.3.⌉(i16)]{**r11**⌊- ∅⌉: ^{P}[°i16], **r311***⌊- t⌉: ^{T}|*i12|**}**,
[*a^zápor*]{r0:i16**}**,
***+[te, a^mondat]{r0**:i12**}**,

^{S}PA.4 :=: **[*fae*]{rt**: tA.4, **rs**:sA.4, **rp**: ^{S}pA.4**}**,
^{S}pA.4 :=: ^{P}[^{F}¬ ***felel*⌊**k**/j/sg.2.⌉(i03)]{**r11**⌊- ∅⌉: ^{T}(*i03)**}**,
***[te** (a lírai én anyja)]{**r0**:i03**}**.

ahol:
^{F}...: fokalizált szövegmondat-, vagy szövegtagmondat-összetevő,
^{T}...: topikalizált szövegmondat-, vagy szövegtagmondat-összetevő,
^{P}...: predikátumként álló, vagy szerkezetes predikátumba tartozó szövegmondat-, vagy szövegtagmondat-összetevő,
^{S}...: a teljes szövegmondat/szövegtagmondat mint topikpozíciót, fókuszpozíciót, predikatív részt magában foglaló struktúra.

6. PA$^{\Diamond}$&ind/LiM-Log :=: (Az adott szövegmondathoz rendelt propozíció logikai struktúrájának linearizált reprezentációja a verbális kiegészítések figyelmen kívül hagyásával.)

^{S}⟨^{S}<^{S}<^{F}f[°i12], ^{P}**fA.1,** ^{T}f(*i03)>, ^{S}<^{T}**f|i12|**, ^{F}**f[°i14],** ^{P}**fA.2,** ^{P}**f(*i15)**>> **fA**$^{\Diamond}$**'** ^{S}<^{S}<^{T}f|*i12|, ^{F}**fA.3,** ^{P}f[°i12]>, **fA**$^{\Diamond}$ ^{S}<^{F}**fA.4,** ^{T}f(*i03)>>⟩

7. PA$^{\Diamond}$&ind/LiM-Ak :=: (az adott szövegmondathoz rendelt propozíciónak megfeleltetett — kizárólag prozódiai jegyeket tartalmazó — akusztikai manifesztáció linearizált reprezentációja a verbális kiegészítések figyelmen kívül hagyásával.)

⟨<<'f[°i12], **fA.1,** f(*i03)>, _<**f|i12|, 'f[°i14], fA.2, f(*i15)**>>_ _**fA**$^{\Diamond}$**'** <<f|*i12|, **'fA.3,** f[°i12]>, _**fA**$^{\Diamond}$ <'**fA.4,** f(*i03)>>⟩,

ahol:
': hangsúly;
_ _: hosszabb szünet;
_: rövidebb szünet.

Összegzés:

Egy szövegmondat k o m p o z i c i o n á l i s organizációja tehát összetevőknek h i e r a r c h i k u s és l i n e á r i s elrendeződési formáit foglalja magába. Az adott szövegmondat leírásában alkalmazott modell egyidejűleg szemantikai és szintaktikai alapon reprezentálja a szövegmondat aktuális megformáltságát, elemi és komplex össztevőinek lineáris elrendezését, valamint a

szövegmondaton belüli összefüggést megteremtő (és az adott szövegmondatot a szöveg szintjéhez kapcsoló) koreferenciális relációkat.

Az elemzett szövegmondat — és voltaképpen a teljes szöveg — különleges képi síkon szerveződik. Az az interpretáció, melyet én az elemzés során a kiválasztott szövegmondathoz rendeltem, egy a lehetségesek közül. Bár a szövegmondatok párhuzamos szintaktiai és logikai megszerkesztettsége engem arra vezetett, hogy az egyes szövegmondatokat azonosításon alapuló metaforákként értelmezzem, el tudom képzelni a KA szövegmondat másfajta interpretációját is. Eltérő értelmezést fejez ki például a szövegmondat következő verbális kiegészítése:

Mondat (vagy te, anyám (az enyém, a lírai éné)), *mit a föld^porába róttak* (valakik), (de) (amit) *elmosott a^zápor,* (ezért) *nem^felelsz* (te, anyám (az enyém, a lírai éné)).

Ebben az esetben a *de* kötőszó a szövegmondatnak nem a domináns funktora, hanem az első tagmondatot bővítő két vonatkozói mellékmondatot állítja ellentétes viszonyba.

Különböző interpretációk születhetnek attól függően is, hogy a befogadó a metafora képi síkján, vagy valóságsíkján állva értelmezi az két pólus közötti relációt. A következő verbális kiegészítés azt sugallja, hogy a képi és a valóságsík közötti váltás a *de* kötőszó után történik. (Míg az általam javasolt és az előbb megadott kiegészített változatban ez a váltás a *nem felelsz* tagmondat előtt következik be.)

Mondat (vagy te, anyám (az enyém, a lírai éné)), *mit a föld^porába róttak* (valakik), (de) (téged, anyám) *elmosott a^zápor,* (ezért) *nem^felelsz* (te, anyám (az enyém, a lírai éné)).

Az elemzésben alkalmazott reprezentációs modell egyik kiindulópontja a szövegmondat verbálisan kiegészített változata. Úgy látszik, hogy ez a megközelítés implicit információkat explicitté téve célszerű alapot teremt szövegmondatok szövegszintű vizsgálatához is.

DOBI EDIT

Felhasznált irodalom

DOBI EDIT (1998): Megjegyzések egy szövegnyelvészeti indíttatású mondattani keret elméleti megalapozásához. In: *A szemiotikai szövegtani kutatás diszciplináris környezetéhez III.* Szerk. PETŐFI S. JÁNOS–BÉKÉSI IMRE–VASS LÁSZLÓ. (Szemiotikai szövegtan 11.) Szeged, JGyTF Kiadó. 161–194.

DOBI EDIT (1999): A koreferenciaelemzés kérdésének nyelvészeti megközelítése szemiotikai textológiai keretben. In: *Koreferáló elemek — koreferenciarelációk. (Magyar*

nyelvű szövegek elemzése) Diszkusszió. Szerk. PETŐFI S. JÁNOS–DOBI EDIT. (Officina Textologica 4.) Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó. (Megjelenés alatt.)

Kálnoky László (1981): *Összegyűjtött versek.* Budapest, Magvető Könyvkiadó.

PETŐFI S. JÁNOS–BENKES ZSUZSA (1998): *A szöveg megközelítései. Kérdések — válaszok. Bevezetés a szemiotikai szövegtanba.* Budapest, Iskolakultúra.

PETŐFI S. JÁNOS–DOBI EDIT (1999): Az explikációk szerepe a koreferenciaelemzésben. In: *Koreferáló elemek — koreferenciarelációk. (Magyar nyelvű szövegek elemzése) Diszkusszió.* Szerk. PETŐFI S. JÁNOS–DOBI EDIT. (Officina Textologica 4.) Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó. (Megjelenés alatt.)

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 157–166

DEBRECEN
1999.

A nyelvi udvariasság kérdése a magyar nyelvtudomány történetében

1. A viselkedés és a nyelvhasználat kapcsolatának, összefonódásának kérdésköre az antik *vir bonus dicendi peritus* eszménye óta folyamatosan jelen van az európai gondolkodásban. Mindennapi, gyakorlati tudásunknak is része annak felismerése, hogy a nyelvi kifejezésformák megválasztásának meghatározó szerepe van az udvarias és az udvariatlan magatartásmódban. A nyelvi viselkedés és ezen belül a nyelvhasználatban kifejeződő udvariasság problémája ezért a nyelvtudomány alakulása során — így a magyar nyelvészet történetében is — újra meg újra előbukkanó s különböző megközelítési lehetőségekre módot adó, termékeny területet jelent.

2. A 19-20. század fordulóján a klasszikus nyelvtudomány elsősorban t ö r t é n e t i s z e m p o n t ú vizsgálódásai között helyet kapott a tiszteletadás nyelvi kifejezőeszközeinek kialakulása és története. A magyar nyelvészeti szakirodalomban — miként a korabeli német, angol, francia és olasz munkákban — először történeti igénnyel, filológiai adatokra támaszkodva tanulmányozták a tárgykör egy-egy részterületét; a jelenség azonban már ezekben a korai leírásokban, elemzésekben is széleskörű összefüggéseivel, társadalmi és lélektani hátterével együtt jelent meg.

2.1. Elsőként a magát naturalista nyelvfelfogásúnak valló PONORI THEWREWK EMIL fejtette ki részletesen is az udvariasság nyelvével kapcsolatos nézeteit (Az udvariasság nyelve: Nyr. 26: 9–15, 101–8), amelyek egy német jogtörténész, JHERING munkájára (Der Zweck im Recht. Leipzig, 1877–83) épültek.

Az udvarias nyelvhasználat — a korszak nyelvészeti gondolkodásával összhangban — elsősorban mint történeti fejlemény érdekes PONORI THEWREWK számára, de a történeti értékelésen túlmutató meglátásokat is találhatunk összefoglalójában, hiszen a társadalmi távolság kifejezőeszközein belül a szimbolikus és verbális formák megkülönböztetése már a szemiotikának a különböző jeltípusokat egységes rendszerbe foglaló látásmódját előlegezi. Szerinte ugyanis az udvariasság megjelenítésére különböző mozgásformák, az idő- és térbeli szimbolika egyaránt szolgálhatnak, vagyis olyan eszközöket emel ki, amelyekkel a

nonverbális jelrendszerek elméletének kidolgozása után a kinezika, kronemika és a proxemika foglalkozik majd részletesebben.

PONORI THEWREWK az udvariasság verbális kifejezési formáit osztályokra bontja: megkülönbözteti egyrészt az udvariasság frazeológiáját, ide sorolva a megszólításokat, az üdvözlő formákat, jókívánságokat; másrészt pedig a syntaxis ornatát, amelyen az udvariasság kifejezésére a nyelv grammatikájában adott lehetőségeket érti (ilyen például a tegező és magázó személyragozás megkülönböztetése).

Az udvariasság szintaxisának kialakulásáról alkotott gondolatmenetének hátterében felfedezhető az a felfogás, mely a nyelvet a darwini fejlődéselmélet hatására fokozatosan bonyolultabbá és összetettebbé váló organizmusként kezeli, és az egyes nyelveket a fejlődés különböző stádiumába sorolja. Az udvariassági nyelv kialakulása ezen a folyamaton belül a nyelvhasználat természetességének elvesztését jelenti, vagyis negatív jelenség: „bűnbeesés utáni nyelv". Az ember „azokat a formákat, melyeket a nyelv a személy számára alkotott, nagyon is közönségesnek ítéli, a személy maga-magát kerüli, a személlyel való érintkezést nagyon is bizalmasnak találja, a nyelvet arra használja föl, hogy a megszólító és a megszólított közé mesterséges ürt teremtsen: amaz ezt távolba tolja, mintha harmadik személy volna, úgy szól hozzá, mintha róla szólna, és magát a személynek tulajdonképpeni mivoltát, ti. azt, hogy személy, még azt is elveti, hogy mesterségesen abstraktummá emelje" (Nyr. 26: 13). PONORI THEWREWK a természetességtől való eltávolodásnak négy egymást követő szakaszát különíti el az összehasonlító nyelvészet módszerével: az első csupán a *te* formát ismeri, mint a görög és latin nyelv; a másodikban a *ti;* a harmadikban az *ő;* a negyedikben pedig az *ők* alakot is használják a *te* udvariasabb helyettesítésére. „A németé az a kétes értékű dicsőség, hogy mind a négy stadiumot meghaladta" (Nyr. 26: 106), a többi vizsgált nyelv pedig „megállapodott" egy-egy szinten.

A társadalmi távolság nyelvi kifejezőeszközeinek történetéről, a legkülönbözőbb nyelvekben való előfordulásáról tanulságos képet kaphatunk ugyan PONORI munkájából, a problémafelvetését tekintve máig érvényes leírás mögött azonban romantikus és elítélő magyarázat áll: „A személy evett a tudás fájának gyümölcséből, meglátta meztelenségét és megnyomorította a nyelvet, hogy fügefalevélül szolgáljon neki" (Nyr. 26: 108).

2.2. A történeti érdeklődés mellett igen korán megfigyelhető az udvariasság nyelvének mint mindennapi nyelvhasználati gondnak a tárgyalása is. ZOLNAI GYULÁnak a Nyelvőrnek szintén az 1897-es évfolyamában megjelent tanulmánya részben eltér a kérdésnek a századfordulón jellemző történeti szempontú tárgyalásától (*Ön, maga, kegyed:* Nyr. 26: 163–5). Írásában különböző olvasói és nyelvészi értékítéletek, stílusminősítések ütköztetése révén megmutatkozik az *ön,* a *maga* és a *kegyed* névmások használatában meglévő területi és társadalmi rétegzettség, „a megszólítások vidékenként különböző divata (uo. 165)", illetve

az, hogy a megszólításnak nincs általánosan elfogadott normája, bizonytalanság uralkodik a megfelelő névmás választásában. A szociolingvisztikai szempontokat is figyelembe vevő cikk célja: eligazítani, mintát adni ebben a bizonytalanságban, vagyis már ebben az időszakban megtalálható a kérdéskörnek a nyelvhasználatot óvó, nyelvművelő megközelítése is.

2.3. Az udvariassági nyelv másik korai, alapjaiban történeti szemléletű átfogó leírása a SIMONYIé, aki szintén épít JHERING kategóriáira (Az udvariasság nyelve: Nyr. 40: 1–8, 149–55). Egyrészt tárgyalja az *erkölcs* és *udvariasság* és más, az udvariasságot jelölő szavaink etimológiáját, másrészt pedig rendszerezi az illendőség nyelvi kifejezőeszközeit. Az udvariassági nyelv használatának eseteit három típusra osztja: „más személynek megbecsülése" (ezen a kategórián belül szerepel a megszólítás és a címzés); „a beszélő szerénységének kifejezése" és a „más személy iránt való jóindulat kifejezése". A kategóriák elhatárolásában kifejtetlenül bár, de olyan tényezőket vesz tehát figyelembe osztályozása, amelyek a társas interakciók szociálpszichológiai leírásában válnak majd lényegessé.

SIMONYI nemcsak a magyar megszólító névmások kialakulását és történetét, hanem azok stílusértékét és használati körét is számos példával mutatja be; korának címeit, rangjait, „címkórságát" társadalmi hátterükkel együtt ábrázolja.

2.4. A tiszteletadás frazeológiájának története ezeken az összegzéseken kívül elszórva számos nyelvtörténeti munkában is felmerül a századfordulón, így például MIKÓ PÁL „Női levélstílus a 17. században" című értekezésében (Székelyudvarhely, 1896) már-már szociolingvisztikai szemponthoz: a nemekre jellemző nyelvhasználat kérdéséhez kapcsolódva. Történeti és nyelvművelő szempontok érvényesülnek az egy-egy tiszteleti forma történetére kutató, filológiai adatokat pontosító, illetve a mindennapi használatra nézve tanácsokat adó rövidebb írásokban is: VISZOTA GYULA (MNy. 1: 78–9), TOLNAI VILMOS (*Ön:* MNy. 4: 82) és CSŰRY BÁLINT (*Ön:* MNy. 24: 203) egyaránt vizsgálták az *ön* megszólítónévmás történetét és használati körét, LUKÁCS LŐRINC pedig a *kegyed* és az *ön* használati értékét vetette össze (Nyr. 25: 306–7).

2.5. A történeti megközelítések közül a legátfogóbb és legteljesebb KERTÉSZ MANÓ „Szállok az úrnak" című munkája (Az udvarias magyar beszéd története. H. n., 1933), amely alapos filológiai, hatalmas művelődéstörténeti háttéranyagot felhalmozva mutatja be az udvariasság nyelvének, egyrészt a különböző nominális megszólító formák (például *urambátyám, atyámfia, tekintetes, nagyságos, kegyelmes*), másrészt a magázás és a különböző üdvözlésformák (például *Van szerencsém, Alázatos szolgája*) négyszáz évre visszanyomozható történetét. KERTÉSZ könyve végszavában utal arra, hogy eltekintett az elméleti következtetések levonásától, és hogy a magyar köznyelv kialakulásának és az „udvarias szó- és szóláskészlet osztálynyelvi mivoltának" értékelése még hátra van (1933: 249). Ez a záró megjegyzése rámutat arra, hogy

bár a korai munkák is tudatában voltak a kérdés társadalmi összefüggéseinek, ez a szempont ekkor még nem válhatott rendszerező értékűvé.

3. A társadalmi háttér megvilágítását sohasem nélkülöző, de alapvetően történeti szempontú kérdésfelvetéseken kívül a század első felében a nyelvjárásleírásokban, népnyelvi gyűjtésekben is szerepet kaptak a különböző vidékekre jellemző tiszteletadási formák. A Magyar Nyelvőrben és a Nyelvészeti Füzetekben megjelent adatközlések sokasága kitért a nyelvjárásra jellemző köszönés- és megszólításformákra, hiszen ún. népnyelvhagyományokat, vagyis köszönéseket, áldásokat, átkokat, szitkokat, indulatos kifejezéseket és teljes párbeszédeket is közöltek (HORVÁTH ENDRE, A bakonyalji nyelvjárás. Bp., 1906; OLÁH GÁBOR, A debreceni nyelvjárás. Bp., 1906; BÖSZÖRMÉNYI GÉZA, A jánosfalvi nyelvjárás. Bp., 1906). A nyelvjárások lejegyzői az udvariassági nyelv sokszínű kifejezéskészletét a népnyelv megőrzendő értékének tekintették az egységesüléssel szemben, hiszen ahogy TAKÁTS LAJOS is fogalmaz: „Az egymás üdvözlésének és az egymástól való elköszönésnek a módja mind jobban és jobban egyöntetűvé lesz országszerte, pedig ebben is sok eredetiség és jellemző vonás van a vidékek és népek szerint" (Az apátfalvi nyelvjárás. Makó, 1926. 41).

3.1. VÉGH JÓZSEF Társadalmi szempontok a népnyelvkutatásban című munkája 1941-ben arra hívta fel a figyelmet, hogy „a tiszteletet, kedvességet, szívességet, az udvariasságot a nép nyelvében is kifejezi, bár egészen más az udvariassági szó- és szóláskészlete, mint a művelt társadalmi osztályoké, helyesebben mondva, mint a mai felső- és középosztályé" (Adatok a népi udvarias beszédhez: MNny. 3: 330). Megközelítésében újdonságnak számított az udvariassági formák társadalmi megoszlására való utalás: ebből a szempontból hiányosnak ítélte mind KERTÉSZ MANÓ könyvét, mind pedig a népnyelvkutatók leírásait. A különböző társadalmi osztályok eltérő nyelvi udvariassági szabályainak hangsúlyozása után VÉGH résztvevő megfigyelés alapján részletes bemutatását adja egy tiszántúli község, Békés megszólítási és tegezési-magázási viszonyainak, sőt összegyűjti a meghívásra szolgáló formákat, ünnepélyes alkalmakkor elhangzó mondókákat s a jellemző levélformulákat is. Megfigyeléseiben a kort, a nemet, a társadalmi helyzetet, iskolai végzettséget egyaránt tekintetbe veszi, a szociolingvisztika legfőbb szempontjait előlegezve meg ezzel.

4. A nyelv udvariassági szabályainak az ötvenes években a társadalom átalakulásával párhuzamosan zajló teljes átrendeződése új vizsgálati anyagot teremtett, de valójában nem hozott szemléleti változást a kérdés értelmezésében. LADÓ JÁNOS 1958–59-ben megjelent cikke (Köszönés és megszólítás napjainkban I–II.: Nyr. 82: 422–30; 83: 23–36) számot vet a megszólítások, köszönések

rendszerében végbement folyamatokkal, az anyag gyűjtésének és elrendezésének módszerében azonban nem lép túl elődein.

4.1. A nyelvtörténeti megközelítés hagyománya is tovább élt: PUSZTAI FERENC levelezések filológiai elemzése alapján mutatja be egy korszak megszólítónévmás-használatát (Tegezés és magázás a XVIII. század első felében. MNy. 63: 297–307), SINOR DÉNES pedig az udvariasság nyelvének a két világháború közötti állapotát írja le, 1974-ből visszatekintve, elsősorban saját tapasztalatait idézve fel (A magyar nyelv udvariassági formái a két világháború közötti időben: NytudÉrt. 83. sz. 545–52). Ő is figyelembe vesz ugyan társadalmi változókat, azonban megjelenített nyelvi állapot nem szisztematikusan gyűjtött nyelvi adatok alapján rajzolódik ki.

5. Századunk második felében a nyelvi udvariasság leírásában és értelmezésében számottevő fordulat következett be, hiszen a nyelvtudomány számos újabb részdiszciplínájában a beszéd, a beszédtevékenység, az élőnyelv vizsgálata került előtérbe, s elképzelhetetlenné vált a nyelvnek a beszélők társadalmi környezetétől elszakított leírása.

Az összehasonlító nyelvészetet, a szociolingvisztikát, a pragmatikát, az antropológiai nyelvészetet és kommunikációelméletet egyaránt foglalkoztatják az udvarias nyelvhasználat egyes, részben eltérő, részben érintkező aspektusai, sőt még a stilisztika és a szövegtan is figyelembe veszi a nyelvi udvariasság egyes vonatkozásait.

5.1. A társadalom szerkezete, a kultúra és a nyelvi udvariassági szabályok közötti összefüggésre igen élesen világított rá az összehasonlító nyelvészet néhány megfigyelése. MÁRTONFI FERENC részletes rajzolata a tiszteletiség kifejezési formáiról a kelet- és délkelet-ázsiai nyelvekben arra is felhívta a figyelmet — éppen a magyar szociolingvisztika megszületésének pillanatában, az Általános Nyelvészeti Tanulmányoknak a nyelv a társadalom kapcsolatának szentelt számában —, hogy hasonló szabályszerűségeknek a kevésbé szabályozott nyelvekben is léteznie kell (ÁNyT. 8: 159–80).

5.2. Az udvarias nyelvhasználat értelmezésében a legalapvetőbb változást a szociolingvisztika önállósodása, elméletének és szempontjainak kikristályosodása hozta. Ezt a megközelítést elsősorban a másikhoz fordulás nyelvi kifejezőeszközeinek társadalmi megoszlása érdekli, illetve az, hogy milyen társadalmi kapcsolathoz milyen nyelvi formák tartozhatnak, és hogy ezek hogyan válhatnak a társadalmi távolság és közelség megjelenítőivé. Problémafelvetésénél is döntőbb újdonságot jelent azonban módszere: a nyelvi adatok tervezett és rétegzett gyűjtése, a társadalmi változókkal korrelációban történő feldolgozása.

5.2.1. A magyar beszélőközösség udvariassági nyelvhasználatát átfogóan bemutató s már a szociolingvisztika módszereit is érvényesítő leírás GUSZKOVA ANTONYINA 1979-ben gyűjtött adatokra épülő értekezése. Az udvariasság szintaxisának történetében is helyet kap nála a társadalmi különbségek értelmezése. A felnőtt népességre az adott időszakban jellemző sajátosságokat 240 fős mintát vizsgáló kérdőív segítségével mutatja be, sajnos azonban ez a minta a teljes beszélőközösséget tekintve nem felel meg a szociolingvisztikai reprezentativitás követelményének, mivel elsősorban budapestiek kerültek az adatközlők közé (A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a mai magyar nyelvben. Akadémiai Kiadó. Bp., 1981). Ez a munka összetettségében ábrázolja a vizsgált problémakört: a kérdőíves felmérés eredményeinek kiegészítéséhez, a szinkron állapot megrajzolásához számos példát merít a szépirodalomból és a sajtóból is.

5.2.2. Néhány azóta született kutatásban a szociolingvisztika nézőpontja lett az elsődleges, ám ezek általában nem a teljes beszélőközösség, hanem egy-egy kisebb alappopuláció, például egy-egy korosztály, vagy egy-egy kisebb közösség nyelvi udvariasságra vonatkozó jellegzetességeinek megragadására törekednek, illetve egy-egy nyelvi forma használati körét írják le részletesen; azonban mindig számszerűen, alapos statisztikai módszerek felhasználásával.

KONTRA MIKLÓS „Kik köszönnek ma Magyarországon *heló*-val?" (Emlékkönyv Országh László tiszteletére. Szerk. VADON LEHEL. 1993. Eger. 243–51) című cikkében országos, rétegzett mintából vett adatok alapján a nem, az iskolázottság, az életkor, a lakóhely figyelembevételével mutatja be köszönésformáink jellegzetes használati köreit, módszerében a korrelációkat kutató szociológiai kutatás mintapéldáját nyújtva. REMÉNYI ANDREA ÁGNES kutatása (Influences and Values: A Sociolinguistic Study in the Hungarian System of Address. Studies in Applied Linguistics. Volume 1: 85–109. [Debrecen]) egy gyógyszergyár teljes kapcsolatrendszerét tárja fel, ehhez módszerül az interjúzást választja, a nemet, az iskolázottságot, a munkahelyen egymástól való távolságot tekinti alapvető változóknak. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú kutatási programjának keretében is folynak a kérdést érintő vizsgálatok, átfogó és szociológiailag érvényes képet kaphatunk például a megszólítások terén a rendszerváltás körüli időszakban lejátszódó változásokról (ANGELUSZ RÓBERT–TARDOS RÓBERT, Megszólítások egy átalakuló világban: Jel-Kép 3–4 [1995]: 39–52).

A mindennapi nyelvhasználat megismerésében tanulságosak a módszerükben kevésbé alapos, de a nyelvileg egyik legérzékenyebb réteg, az iskolás korosztály nyelvi udvariasságát leíró, általában pedagógusok által készített felmérések eredményei (KÓKAI SÁNDORNÉ, Pronouns of power and solidarity in Hungarian: A sociolinguistic perspective: Ötödik Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia. Veszprém, 1995. 223–6; DÓRA ZOLTÁN, Mi van a szótáradban? Kisiskolások köszönési és megszólítási formái: Magyartanítás 1999/1: 21–5).

5.2.3. A szociolingvisztikán belül sajátos kutatási területet jelent az egynyelvű és többnyelvű közösségek nyelvi udvariassági szokásainak egymáshoz való viszonya, amely a magyar szociolingvisztika számára is élő és feldolgozandó probléma. KONTRA MIKLÓS a South Bend-i magyarok nyelvhasználatára jellemző kommunikatív interferencia és kommunikatív kudarcok kérdésén belül mutatta be a tegezés és magázás körében megfigyelhető sajátosságokat (Fejezetek a South Bend-i nyelvhasználatból. Bp., 1990. 116–7), legújabban pedig a vajdasági és kárpátaljai magyarok megszólítási módjairól készültek — kérdőíves módszerrel — leírások (BEREGSZÁSZI ANIKÓ–CSERNICSKÓ ISTVÁN, A megszólítás változatai az Ungvári Állami Egyetem magyar szakos hallgatóinak körében: Nyelvi változó — nyelvi változás. Szerk. SÁNDOR KLÁRA. Szeged, 1998: 171–9; RAFFAI ÉVA, A megszólítás változatai Szegeden és Szabadkán: uo. 179–88), melyek eredményei párhuzamba állíthatók más nyelvközösségek különböző beszélőközösségeire (pl. a francia kanadai változata) jellemző eltérő kommunikatív normákról tett megállapításokkal. A többnyelvűségben megvalósuló nyelvi viselkedés vizsgálata átvezet az *interkulturális kommunikáció* területére is.

5.3. A szociolingvisztika vizsgálati módszerei fokozatosan átitatták a *nyelvjáráskutatást* is, azonban alig néhány szociolingvisztikai elemekkel is kiegészült, reprezentatív kérdőíves felmérésekre építő részletes leírás született a nyelvjárási beszélők körében jelenleg használatos köszönés- és megszólításformákról és azok napjainkban lejátszódó változásairól (TÓTH MIHÁLY, Köszönések és megszólítások Bag községben. MCsopnyDolg. 20. sz. Bp., 1983; KISS JENŐ, Köszönés és megszólításformák a rábaközi Mihályiban: Nyr. 117: 208–28; SÁNDOR ANNA, Koloni köszönés- és megszólításformák: Nyr. 120: 303–18; FEKETE PÉTER, Köszönésformák a Nógrád megyei Mátranovákon: megjelenés alatt). A hasonló kutatások — ahogy azt KISS JENŐ is hangsúlyozta (A mai magyar dialektológia néhány kérdéséről: III. Dialektológiai Szimpozion. Szombathely, 1998. 25–32) — azért lennének igen fontosak, mert a nyelvjárási területeken ma sajátos, a köznyelvtől részben eltérő folyamatok zajlanak a tiszteletadás és intimitás kifejezőeszközeiben is.

5.4. A nyelvi udvariasság kutatásában a szociolingvisztikán kívül a másik meghatározó, napjainkban kibontakozó tudományág a *nyelvészeti pragmatika*, mivel a társas interakció során használt nyelv megválasztását befolyásoló tényezőket és ezeknek a választásoknak másokra tett hatását vizsgálja. Nézőpontja szerint beszédaktus sikerét biztosító hatékonysági feltételek egyike a kommunikációs közösségben elfogadott udvariassági szabályok megtartása.

Bár a magyar udvarias nyelvhasználat részletes pragmatikai leírása még nem született meg, számos munkában megtalálhatjuk a felfogás elemeit. KIEFER az üdvözléseket nyelvjátékokként írja le, amelyek kettős funkciót tölthetnek be: a

kapcsolat jelzésén és felvételén túl annak a kifejezését is magukban foglalhatják, hogy milyen viszony van a beszélők között (Greetings as Language Games: Journal of Pragmatics 1980: 147–55).

A történeti, lélektani, szociológiai szempontok mellett részben pragmatikai szemlélet érvényesül FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE munkájában (A verbális érintés. Linguistica, Series C, Relationes, 7. Bp., 1994). Ő a megszólítást és a másikhoz tegező vagy magázó formában történő odafordulást, saját találó metaforájával a „verbális érintést" nem beszédaktusnak, hanem a beszédaktus előkészítésének tekinti, bár magának a megszólításnak is lehet a beszélők közötti társadalmi távolságot érzékeltető illokúciós és perlokúciós értéke is.

Felhasználják a pragmatika eredményeit BAŃCZEROWSKI JANUSZ (A nyelvhasználat elvi és etikai dimenziói: Nyr. 122: 15–20) és NYOMÁRKAI ISTVÁN írásai is (A nyelvhasználat udvariassági stratégiái: Nyr. 122: 277–83; Nyr. 123: 145–9), hiszen az udvariasság nyelvét a cselekvés hatékonyságának szempontjából vizsgálják, bemutatva azokat a pragmatikai változókat, amelyek az udvariasság nélkülözhetetlen mértékét meghatározzák.

5.5. Az udvarias nyelvhasználat mindezek mellett stiláris kérdés is, hiszen azon túl, hogy „az adott társadalom mindenkori belső hierarchiájának és értékrendjének a vetülete" (PÉTER MIHÁLY, A nyelvi érzelemkifejezés eszközei és módjai. Bp., 1991. 112–6), minden szituációban stiláris értéke van. Az adott helyzetben megszokott formától való eltérésnek, mindenekelőtt a megszólító névmás hirtelen váltásának érzelemkifejező szerepe lehet. TOLCSVAI NAGY GÁBOR az egyes nyelvi formákhoz járuló különböző stílustulajdonítások problémáját írja le: véleménye szerint a tegezés megítélése az elmúlt évtizedekben a nyelvközösség egy részében pozitív irányban változott, kiterjedt a választékos, értéktelített mezőre. A tegeződés és magázódás területét jellemző kommunikációs zavarokat pedig az idézi elő, hogy léteznek olyan megítélések is, amelyek ugyanezt a folyamatot negatívként, a durva, értékmegvonó mező felé történő kiterjedésként értékelik (A magyar nyelv stilisztikája. Bp., 1996. 161–2). Ha azt a kérdést vizsgáljuk meg, hogy az eltérő stílustulajdonítások és egyes társadalmi jellemzők között milyen korrelációk állnak fönn, akkor ez a megközelítés a szociolingvisztika számára is termékennyé válhat.

5.6. A szövegelméletben szintén szerepet kap az a kérdés, hogy hogyan hatnak a kultúránként eltérő megszólítási, udvariassági formulák a szövegépítkezésre, a szövegnormára (vö. NAGY FERENC, Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába. Bp., 1981. 11). A szövegtant is felhasználó, az udvariasság mértékét a szövegek típusa szerint elkülönítő értelmezésre találunk kísérletet FÜLEI-SZÁNTÓ idézett munkájában (12–3).

5.7. Egyedi megközelítést jelent a kérdés tárgyalásában R. HIDASI JUDIT elképzelése, aki a köszönéseket a szemiotikán belül vizsgálja, mégpedig úgy, hogy a köszönéseket nem egyszerűen nyelvi formákként, a nyelvi rendszer

elemeiként kezeli, hanem a társadalmi jelező viselkedés egyik fajtájának tekinti, s úgy véli, hogy ezek saját szemiotikai rendszert is alkotnak (A köszönés szemiotikájáról: Jel és közösség. Szerk. VOIGHT VILMOS–SZERDAHELYI ISTVÁN–SZÉPE GYÖRGY. Bp., 1975. 181–95).

5.8. A nyelvi udvariasság teljességében csak e szempontok összességével írható le, az antropológiai nyelvészeti megközelítés éppen azért lehet gyümölcsöző e kérdéskör vizsgálatában, mert interdiszciplináris gyűjtőtudományként mindezek eredményeit és módszereit felhasználja, „szempontjai azonban rugalmasabbak és tágabbak" (BALÁZS GÉZA, Antropológiai nyelvészet vagy nyelvészeti antropológia?: Szathmári-emlékkönyv. Bp., 1995. 27). BALÁZS GÉZA antropológiai indíttatású, átfogó szemléletű leírását adja a magyar nyelv fatikus, vagyis a feladó és a címzett közti kapcsolatra utaló elemeinek (JAKOBSON, ROMAN, Nyelvészet és poétika: Hang — jel — vers. Bp., 1972. 223). Hiteles és részletes képet ad ezekről a formákról, hiszen rendszerbe foglalja nemcsak a köszönés- és megszólításformákat, hanem a különböző konvencionális kifejezéseket, például a bocsánatkérés vagy a kínálás nyelvi formáit is (Kapcsolatra utaló (fatikus) elemek a magyar nyelvben. NytudÉrt. 137. sz. Bp., 1993). Az alapvetően a megfigyelés módszerére építő antropológiai leírások sajátos értéke az, hogy bár nem számszerűen, nem kizárólagos korrelációkra kimutatására törekedve, mégis a szociolingvisztika módszerénél életszerűbben jelenítik meg a kérdés társadalmi-kulturális összefüggéseit. FÜLEI-SZÁNTÓ ezért ítélheti meg úgy, hogy a megszólítás-elméletnek, a megszólítási kompetenciának is „mélyebb és tágabb antropológiai vizsgálaton kell nyugodnia" (i. m. 55).

6. A megközelítési módok sokasága mellett a nyelvi illem kérdése a magyar nyelvészeten belül a leghangsúlyosabb szerepet mindmáig a nyelvművelésben kapta. A kérdéskört összefoglaló „Nyelvi illemtan"-on (DEME LÁSZLÓ–GRÉTSY LÁSZLÓ–WACHA IMRE. Bp., 1987) kívül is igen sok előíró jellegű írás tárgyalja a nyelvhasználat udvariassági dimenzióit. Ezek a munkák az udvariasság szabályainak gyengülése ellenében lépnek fel; s bár hátterükben szociolingvisztikai elvek állnak, a bennük feldolgozott nyelvi anyag nem tekinthető reprezentatívnak, gyakran a szélsőséges példákat veszik figyelembe, a nyelvi viselkedés vadhajtásait metszegetik, és így néha a valósnál válságosabb képet festenek kommunikációs kultúránkról. DEME például egyenesen „lepusztulásról" beszél, s cselekvést sürget az udvarias beszédmód megőrzésére: „a nyelvhasználati oldal pregnánsan jelzi, hogy az általános mentális és magatartásbeli lazulásnak a kommunikációs kultúra hiánya nemcsak vetülete és következménye, hanem tényezője és terjesztője is. És bármennyire nehéz is egy ilyen folyamatot megállítani — s még inkább: visszafordítani —, addig kellene megkísérelni mégis, míg oda nem jutunk, hogy az ifjúság egy része mindenkivel csak egyféleképpen tud beszélni: úgy, mintha egyazon galeriba tartoznának"

(Átrétegződés vagy lepusztulás? Kommunikációs kultúránkról: A magyar nyelv rétegződése. Bp., 1988. 258).

A mindenkori nyelvművelésnek, nyelvstratégiának valóban feladata a nyelvi tiszteletadás szabályzása, azonban, mint a nyelvművelés egészének, ennek a tevékenységnek is be kell építenie, fel kell használnia a legkülönbözőbb megközelítések, elsősorban a szociolingvisztikai, antropológiai és pragmatikai kutatások tapasztalatait; a tudományos eredményeket felhasználó, alkalmazó gyakorlatnak kell lennie. BALÁZS GÉZA nyelvművelésünk állapotáról szólva ezért nyelvi rétegződés-vizsgálatokat sürget ezen a területen, kiemelve két égető fontosságú kérdést: a nők megszólításának és a nemtegezés használati körének problémáját. „A mai magyar társadalom kommunikációja e két területen meglehetősen konfliktusos — felmérésekre és ajánlásokra lenne szükség a nyelvi szokások és a megfelelő formák differenciált megállapításához" (A magyar nyelvművelés állapota. Tudománypolitikai áttekintés, javaslatok: Nyr. 123: 14).

7. A nyelvhasználatban kifejeződő udvariasság tehát olyan kulturális jelenség, amely bármely a nyelvet nem pusztán rendszernek tekintő, a külső nyelvészethez tartozó tudományág elméleti keretén belül és módszereivel megközelíthető, a jelenség egésze azonban összetettsége, a kommunikációt átható mivolta miatt csak a számtalan nézőpont együttes érvényesítésével ragadható meg, sőt a kommunikációs zavarok elkerülését célzó, nyelvművelő tanács is csak ezek fényében adható.

DOMONKOSI ÁGNES

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 167–172

DEBRECEN
1999.

Mi tartozik a névutók osztályába?

Sebestyén Árpád professzor urat 70. születésnapján köszöntve A magyar nyelv névutórendszere című monográfiájának (SEBESTYÉN 1965) néhány megállapítását szeretném továbbgondolni. E monográfia a magyar nyelvészeti hagyományban névutónak tekintett szavak osztályát írja le, rendszerezi s különíti el más szóosztályoktól. Ehhez kapcsolódva itt azt a kérdést teszem fel, hogy vajon célszerű-e a névutók osztályának határait úgy megvonni, ahogy az a magyar nyelvészeti hagyományban szokásos. Amellett fogok érvelni, hogy a hagyományosan névutóknak tekintett szavak osztálya egyrészt túlságosan heterogén, másrészt nem válik el egyértelműen sem a határozószóktól, sem a főnevektől. A névutók SEBESTYÉN ÁRPÁD által megállapított sajátságait következetesen számon kérve arra következtetek, hogy a névutók egy része valójában főnév, másik csoportja pedig határozószó. E csoportoknak a névutókról való leválasztása után alaktani szempontból és mondattani tulajdonságait tekintve is homogén névutói osztályt kapunk, mely világosan elkülönül a határozószóktól és a főnevektől.

Mint SEBESTYÉN ÁRPÁD elemzéséből kitűnik, a hagyományosan névutóknak tekintett szavak formai sajátságaik alapján a következőképpen osztályozhatók: Morfológiai felépítésüket tekintve megkülönböztethetünk morfológiailag egyszerű (illetve meghatározott esetekben személyjellel ellátott), valamint morfológiailag összetett (azaz élő tőből és élő képzőből vagy határozóragból álló) névutókat. Az utóbbiak esetében azonban nem a névutók osztályára sajátságosan jellemző tőtípusokról vagy toldaléktípusokról (pl. névutóképzőről) van szó. Nagyobbik részük főnévi tövet és főnévhez járuló határozóragot tartalmaz (pl. *számára, révén, céljából, folyamán*), kisebbik részük pedig igei tövet és igenévképzőt (*nézve, fogva, kezdve*). Bővíthetőségüket tekintve megkülönböztethetünk ragtalan (vagy nominativusban álló) főneves kifejezéssel szintagmát alkotó névutókat (pl. *a ház **mögött***), valamint határozóragos főneves kifejezéssel szintagmát alkotó névutókat (pl. *a házon **túl***).

Ami a morfológiai szempontú osztályozást illeti, problematikus olyan szavakat is a névutók közé sorolnunk, melyek felismerhető, produktív főnévi tőből és felismerhető, produktív főnévi toldalékokból vagy felismerhető, produktív igei tőből és felismerhető, produktív igenévképzőből állnak. Ráadásul e szóosztá-

lyoknak a mondattani viselkedése is főnévi, illetve igenévi; egyetlen olyan tulajdonságuk sincs, amely sajátosan a névutókra volna jellemző.

A *számára, céljából, folyamán* típusú szavak morfológiai felépítésük alapján szabályos toldalékos főnevek: főnévi tőből, birtokos személyjelből és határozóragból állnak. Bár a *mellett(e), után(a)* típusú, morfológiailag egyszerű névutók is tartalmazhatnak birtokos személyjelet, azt nem követheti határozórag (a birtokos személyjel **előtt** mutatható ki bennük elhomályosult határozórag). Továbbá, a *számára, céljából, folyamán* típusú elemek szabályos birtokos szerkezetek főnévi alaptagját alkotják. Bár formailag az *alá, mellett, után* típusú névutók is birtokos szerkezetet képeznek vonzatukkal (vö. MARÁCZ 1985), ez több szempontból is különbözik a főnévi alaptagú birtokos szerkezettől. A névutó csak névmási vonzat esetén visel látható birtokos személyjelet (l. 1a-t), tartalmas főneves kifejezés alkotta vonzat esetén nem (l. 1b-t). A *számára, céljára, folyamán* típusú elemek ezzel szemben tartalmas vonzat esetén is birtokos személyjelet kapnak, tehát főnévi alaptagú birtokos szerkezet alaptagjaként viselkednek (l. 2b-t). Másrészt a névutók esetében a személyes névmási vonzatot nem kell, sőt nem is szabad határozott névelővel ellátni (l. 1a-t). A *számára, dacára, révén* esetében viszont — mint a főnévi alaptagú, személyes névmási birtokost tartalmazó szerkezetekben — kötelező a névmás előtti határozott névelő kitétele (l. 2a-t).

(1)a. én-után-**am** b. János után
(2)a. **az** én szám-**om**-ra b. János szám-**á**-ra

A *termetére nézve, neveltetésénél fogva, öt órától kezdve* típusú kifejezések mondattani viselkedésüket tekintve szabályos határozói igeneves kifejezések. Igenévi alaptagjuk kötelező vonzattal áll, de ez az egyéb igeneves kifejezések nagy részére is igaz. A *fogvá*-nak az a sajátsága, hogy határozói igenévként olyan jelentéssel is bír, mely az alapige esetében hiányzik. Ez azzal jár, hogy a *fogva* határozói igenevet külön is fel kell vennünk a szótárban, az azonban nem következik belőle, hogy a *fogva* elemet nem határozói igenévként (hanem például névutóként) kellene kategorizálnunk. A *nézve* és a *fogva* abban is rendhagyó, hogy kötelezően követi bővítményét; de ez más (kiüresedett jelentésű igetőből képzett) igenevekkel is előfordul — vö.

(2) a földön maradva — *maradva a földön
az inget szék a karjára téve — *téve az inget a szék karjára

Mindezek alapján azt javaslom, hogy a főnévi tőből és főnévi toldalékokból, illetve az igei tőből és igenévképzőből álló névutószerű elemeket ne névutókként, hanem főnevekként, illetve határozói igenevekként elemezzük. Ezáltal megszűnik az ún. „ragos névszói névutók" (amúgy is ellentmondásos) alosztálya, és a névutói kategória morfológiailag homogénné válik. További eredménye e lépésnek, hogy a névutók osztálya formailag egyértelműen elhatárolható lesz a főnevek osztályától: a SEBESTYÉN ÁRPÁD által ajánlott ragozhatatlansági krité-

riumot szigorítva kiköthetjük, hogy egy szó csak akkor lehet névutó, ha ragozatlan és ragozhatatlan.

Ami a névutók vonzattípusuk szerinti megoszlását illeti, nem egyértelmű, hogy a határozóragos vonzatú névutókkal szembeállított, zéró ragos főneves kifejezést vonzó névutók (pl. *a ház mögött*) vonzata ragtalan vagy nominativusban álló főneves kifejezés-e. (A *múlva* és az *óta* vonzata esetében történetileg kétségtelenül nominativusról van szó.) A *múlva* és az *óta* mellett azok a névutók vonzanak zéró ragos főneves kifejezést, melyek vonzatukkal formailag birtokos szerkezetet alkotnak. Bár a birtokos személyrag el nem mozdított, tartalmas vonzat esetén rejtve marad *(Péter mellett)*, névmási vonzat *(én-mellettem)*, valamint elmozdított vonzat esetén *(Kinek álltál mellette?)* egyértelműen megjelenik. É. KISS (1998) a birtokos szerkezet birtokosát ragtalan főneves kifejezésként elemzi, SZABOLCSI (1992) viszont alanyesetet tulajdonít neki. Akár ragtalan, akár alanyesetű a *mellett* típusú névutók bővítménye, ellentmondásnak tetszik, hogy egyazon szófaji osztály bizonyos elemei — például a *túl* — meghatározott helyviszony kifejezésére határozóragos bővítményt kívánnak *(a házon túl)*, más elemei viszont ugyanazon helyviszony kifejezésére nem engednek meg ilyet (**a házon mögött*), s vonzatukat csak formailag zéró ragos birtokos jelzőként engedik meg kifejezni *(a ház mögött, ő-mögötte)*.

Egyéb tények is tanúsítják, hogy a *túl* és a *mögött* típusú elemek nem tartoznak azonos szófaji osztályba.

Egyrészt nem azonosak a szórendi lehetőségeik: míg a *túl* típusúak (a *képest*-et kivéve) akár megelőzhetik, akár követhetik bővítményüket, a *mögött* típusúak mindig vonzatuk után állnak:

(3)a. a folyón túl — túl a folyón
b. a ház mögött — *mögött a ház

A *mögött* típusú névutók legfeljebb csak akkor kerülhetnek vonzatuk elé, ha a névutó és vonzata közötti formális birtokos szerkezetet szétszakított birtokos szerkezettel váltjuk fel, mely esetben a vonzat *-nak/-nek* ragot kap, s a névutón láthatóvá válik a rejtett birtokos személyjel. Ez esetben azonban a vonzat kívül áll a névutós kifejezésen; akár el is távolodhat tőle. Pl.

(4) **Kinek**$_i$ áll Péter [$_{PP}$ 0$_i$ **mögötte**] a fényképen?

Az is a *túl* és a *mögött* típusú névutók azonos szófajba való sorolása ellen szól, hogy nem egyformán módosíthatók. A helyhatározókra jellemző fokhatározó a határozóragos bővítményt tartalmazó névutós kifejezésekben közvetlenül az alaptaghoz járul — l. (5a–b)-t, a zéró ragos vonzatot tartalmazó névutós kifejezésekben viszont a kifejezés egésze elé — l. (6a–b)-t.

(5)a. a házon [**félig** túl]
b. [**félig** túl] a házon

(6)a. **pontosan** [a ház mögött]
b. *a ház [**pontosan** mögött]

Míg a *túl* típusú névutók a felsorolt mondattani sajátságok tekintetében különböznek a *mögött* típusú névutóktól, nem különböznek a határozószóktól. A határozószókra jellemző, hogy határozóragos bővítményt vonzanak (l. 7a, b)-t, hogy bővítményük nemcsak megelőzheti, hanem követheti is őket (l. 8a, b-t), s fokhatározói módosítójuk a határozószói alaptaghoz, nem a bővített határozószós kifejezés egészéhez járul (l. 9a, b-t).

(7)a. Péternél gyorsabban
b. az eredményekre kíváncsian

(KIEFER (1998)-at követve a melléknevek *-n/-an/-en* toldalékát határozószóképzőnek tekintem).

(8)a. gyorsabban Péternél
b. kíváncsian az eredményekre

(9)a. Péternél [sokkal gyorsabban]
[sokkal gyorsabban] Péternél
b. az eredményekre [nagyon kíváncsian]
[nagyon kíváncsian] az eredményekre

Mind a határozószókra, mind a *túl* típusú névutókra igaz, hogy csak megnevező bővítményt engednek meg alaptag utáni helyzetben; a puszta névszói bővítményük csak az alaptag előtt állhat. Vö.

(10)a. túl a tengeren — a tengeren túl
b. *túl tengeren — tengeren túl

(11)a. sebesebben a szélnél — a szélnél sebesebben
b. *sebesebben szélnél — szélnél sebesebben

A névutóknak a határozószóktól való megkülönböztetése a magyar nyelvleírás régi problémája. SEBESTYÉN ÁRPÁD a bővíthetőség kritériuma alapján különíti el a két osztályt: míg a határozószó önmagában tölt be határozói szerepet a mondatban, a névutó mindig egy tartalmas bővítménnyel együtt. Azonban más esetekben a bővíthetőségnek–bővíthetetlenségnek nem tulajdonítunk szófajmegkülönböztető szerepet! A *Péter eszik* mondat *eszik* eleme épp úgy ige, mint a *Péter kenyeret eszik*, *Péter eszi a kenyeret* mondatok igéje, azaz szófaji besorolását nem befolyásolja, hogy önmagában vagy bővítménnyel együtt alkot-e igés kifejezést. A *Péter kíváncsi*, *Péter kíváncsi az eredményre* mondatok *kíváncsi* eleme is melléknév szófajilag, akár bővített, akár nem. Ennek fényében nem látszik indokoltnak, hogy például az *egyedül*-t és a *Péterrel együtt* kifejezés *együtt* elemét más-más szófaji kategóriába soroljuk — csak azért, mert az egyik bővítetlen, a másik pedig bővítménnyel áll együtt. Az *egyedül* bővíthetetlenségének és az *együtt* bővíthetőségének nyilvánvalóan jelentéstani oka van. Az *egyedül*, mint ahogy az *alszik* ige is, jelentéstanilag teljes bővítmény nélkül is. Az *együtt*, például az *olvas* igéhez hasonlóan, viszont értelmezhetetlen bővítmény híján. Az *együtt*, illetve az *olvas* bővítményének kitétele azonban mégsem kötelező, ugyanis bővítményüknek van tipikus megtestesítője, mely megnevezése nélkül is odaérthető. (Az *együtt* prototipikus bővítménye valamely, a szövegösszefüg-

gésben megnevezett vagy a beszédhelyzetben jelenlevő személy, az *olvas* prototipikus bővítménye pedig a *könyv*.) Bővítményének elhagyhatósága azonban nem jelenti azt, hogy az *együtt* (vagy akár az *olvas*) kettős szófajú volna. A *képest* kifejezés a *vág*, *elvág* igével rokonítható bővíthetőség szempontjából; csak bővítménnyel együtt értelmezhető, s ennek kitétele kötelező is, hiszen mint ahogy a *vág*, *elvág* igének nincs prototipikus tárgya, a *képest*-nek sincs prototipikus bővítménye, melyet odaérthetnénk.

Mindezek alapján azt javaslom, hogy a határozóragos főneves kifejezéssel bővített névutókat soroljuk át a határozószók osztályába. Ezzel egyrészt megoldjuk a névutók és a határozószók elkülönítésének problémáját: azok a ragozatlan és ragozhatatlan elemek, melyek határozóragos főnévi kifejezést vonzanak, határozószónak minősülnek, azok pedig, melyek zéró ragos, birtokos jelzői helyzetben megjelenő kifejezést, névutónak. Másrészt a fennmaradó névutói osztályra már nem jellemző az alaktani és mondattani heterogenitás. A névutók olyan, produktív morfémákra fel nem bontható tőből és (rejtett vagy kitett) birtokos személyjelből álló, ragozatlan és ragozhatatlan szavak, melyek főneves kifejezést vonzanak, s vonzatukkal formailag birtokos szerkezetet alkotnak. Birtokos személyjelük akkor nem marad rejtve, ha vonzatukat (kitett vagy rejtett) személyes névmás képviseli, vagy ha — a mai nyelvhasználatból kivesző lehetőséggel élve — vonzatukat kiemeltük a névutós szintagmából.

Az *óta* és a *múlva* névutók történetileg nem birtokos szerkezet főnévi alaptagjából alakultak, és nem is viselhetnek hangzó birtokos személyjelet. Szinkron szempontból mégis besorolhatók a névutók fent jellemzett osztályába, hiszen, minthogy vonzatuk csak időt jelentő kifejezés lehet, soha nem állnak személyes névmási vonzattal, azaz olyan szerkezetben, melyben hangzó birtokos személyjellel kellene összekapcsolódniuk. Bár a *gyanánt* sem szokott kitett birtokos személyjelet viselni, ő is beleillik a javasolt névutói osztályba. Azért nem jelenik meg rajta soha a birtokos személyjel, mert csak predikatív puszta főnévvel bővíthető (pl. *segítség gyanánt*), megnevező kifejezéssel, így személyes névmással nem (vö. **én-gyanántam, *Péter segítsége gyanánt*).

Javaslatom nemcsak szűkíti a névutók hagyományos osztályát, hanem — más oldalról — bővíti is. Egyrészt, minthogy a fentebb kifejtett felfogásban a fonológiailag rejtett névmás mondattanilag jelenlevőnek számít, a rejtett névmást vonzó *mellettem*, *utána* típusú szavakat is a névutók közé kell sorolnunk. Ha pedig rejtett névmási vonzatukat is tekintetbe vesszük, akkor névutós szintagmaként (postpositiós phrasisként, azaz PP-ként) kell elemeznünk őket. Az *énmellettem*, *őutána* — a megtévesztő helyesírás ellenére — szintén névutós szintagmának minősül. Tekintsük az alábbi példák releváns részének elemzését! (A rejtett személyes névmást a generatív nyelvészetben szokásos módon *pro*-val jelölöm.)

(12)a. János [$_{PP}$ *pro* [$_{P}$ mellettem]] állt.
b. János [$_{PP}$ én [$_{P}$ mellettem]] állt.

A javasolt névutói kategóriába a személyes névmások határozóragos alakjait helyettesítő *tőlem*, *vele*, *nekünk*-féle alakok is beletartoznak (l. ACKERMAN 1987-et). Ezek is morfológiailag tovább nem bontható tőből és birtokos személyjelből álló ragozhatatlan elemek, melyek főneves kifejezést (kitett vagy rejtett személyes névmást) vonzanak, s azzal formailag birtokviszonyt alkotnak. A *től*, *vel*, *nek* stb. morfémák a régiségben köztudottan névutóként funkcionáltak, később azonban ragként hozzásimultak vonzatukhoz; elválaszthatatlanok lettek tőle, s hangrendileg is illeszkedni kezdtek hozzá. Amikor személyes névmást vonzottak, az többnyire rejtve maradt (hiszen a személyes névmást csak szembeállítás esetén szoktuk kitenni), így személyes névmási vonzat esetén a vonzathoz való hozzásimulásuk, azaz a raggá válásuk nem történt meg. A személyes névmást vonzó *től*, *vel*, *nek* stb. névutók tehát megmaradtak névutónak. Azaz:

(13)a. János [$_{PP}$ pro [$_{P}$ nekünk]] üzent.
b. János [$_{PP}$ mi [$_{P}$ nekünk]] üzent.

Összefoglalva mondanivalóm lényegét: a hagyományosan névutói osztálynak tekintett szófaji kategória problémáit (az alaktani és mondattani heterogenitást és a főnévi és a határozószói osztálytól való elhatárolás nehézségét) azzal vélem kiküszöbölhetőnek, ha a névutók egy részét (a *révén*, *dacára*, illetve a *fogva*, *nézve* típust) a főnévi, illetve a határozói igenévi kategóriába, más részét (a határozóragos főneves kifejezést vonzókat) pedig a határozószói kategóriába soroljuk át. A fennmaradó névutói osztály tagjai mind ragtalan főneves kifejezést vonzanak, s vonzatukkal formailag birtokos szerkezetet alkotnak. Ha vonzatuk nem személyes névmás, birtokos személyjelük rejtve marad. Azok a névutók, melyekből mai határozóragjaink kialakultak, névutókként is fennmaradtak a nyelvben; névutókként azonban csak személyes névmási vonzattal fordulhatnak elő. Főneves kifejezéssel csupán határozórag-megfelelőik kapcsolódhatnak össze.

É. KISS KATALIN

Felhasznált irodalom

ACKERMAN, FARREL (1987) Pronominal incorporation: the case of prefixal adverbs. In: KENESEI ISTVÁN szerk.: *Approaches to Hungarian* II, 213–160. Szeged, JATE.

É. KISS KATALIN (1996–97) Van-e általános nyelvészet és magyar nyelvészet (A személyragos igekötőszerű elemek ürügyén). *Nyelvtudományi Közlemények,* 95: 25–44.

KIEFER FERENC (1998) Alaktan. In: É. KISS KATALIN–KIEFER FERENC–SIPTÁR PÉTER: *Új magyar nyelvtan.* Bp., Osiris. 187–289.

MARÁCZ LÁSZLÓ (1985) A magyar névutós csoportról. *Nyelvtudományi Közlemények,* 87: 173–180.

SEBESTYÉN ÁRPÁD (1965) *A magyar nyelv névutórendszere.* Bp., Akadémiai Kiadó.

SZABOLCSI ANNA (1992) *A birtokos szerkezet és az egzisztenciális mondat.* Bp., Akadémiai Kiadó.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 173–178

DEBRECEN
1999.

Névtani témájú erdélyi szakdolgozatok a jászberényi főiskolán

1. Élet- és emberközelben

1993 és 1999 között a Jászberényi Tanítóképző Főiskola vállalkozhatott arra, hogy csaknem száz erdélyi képesítés nélkül dolgozó tanítót képzettséghez juttasson. Abban a szerencsében volt részem, hogy a magyar nyelv tantárgyat körükben gondozhattam. Ezért lehetőség nyílott arra is, hogy az itthon kialakított névgyűjtési módszereket és gyakorlatot szembesíthessem az erdélyivel, illetve megismerhessem olyan területek névanyagát, amelyet eddig személyes tapasztalat alapján, életközegben nem láthattam, hallhattam.

A tervezett munka elvégzésére két utat választhattunk. Az első évfolyam (1993–1996) csaknem húsz hallgatójának névtani tábort szerveztünk Gyergyószárhegyen. (Anyagi hátterét a képzést biztosító alapítvány, az Anyanyelvápolók Szövetsége, valamint maguk a hallgatók biztosították.) Itt néhány napig a földrajzi nevekkel foglalkoztunk, majd a személynevek gyűjtésének a problémáit beszéltük meg. (Ebben a munkában is sokat segített hely- és szakismeretével File Gabriella tanárnő, a kinti főiskolai foglalkozások konzulense.) Egyetlen családi házban laktak a hallgatók, illetve naponta utaztak oda, maguk szerezték be az élelmiszert. A szakmai megbeszéléseket pedig a település iskoláiban tartottuk. Benne éltünk a település és a környékbeli falvak életében, különösen akkor, amikor már a terepgyakorlatokra is sor kerülhetett. Élvezhettük az ízes erdélyi beszéd és vendéglátás minden szépségét. A következő évfolyam hallgatói négy éven át vettek részt a főiskolai képzésben. A lényegesen kisebb számú dolgozatírót egyénileg lehetett az első csoporttal végzett munka tapasztalatai alapján megfelelő tanácsokkal ellátni. A nyári szünetekben is alkalmam volt arra, hogy találkozzam velük a gyűjtés helyszínén is, és megbeszéljük a felvetődő problémákat. E csoportocska (öt fő) gondozásában igazán avatott segítőm volt Mirk László, a csíkszeredai Márton Áron Gimnázium tanára.

A munkára vállalkozók névtani előképzettsége nem volt kiemelkedő. A többség akkor került kapcsolatba a tudományág gyakorlatával, de a néphagyomány kutatásának valamely területével már találkoztak, s többségüknek valamelyes gyűjtési gyakorlata is volt.

Az anyaországi módszertani segédletek [Szolnok megye földrajzi nevei (Gyűjtési útmutató). Jászberény, 1976; Magyar Névtani Dolgozatok; A jászbe-

rényi járás földrajzi nevei. Jászberény, 1986; Jász-Nagykun-Szolnok megye földrajzi nevei V. Tiszazug. Jászberény–Kunszentmárton, 1996] szolgáltak az elméleti és a gyakorlati felkészülés alapjául több erdélyi kiadvánnyal együtt. Az itthon használatos kérdőíveket alkalmaztuk, és azok értelmezését, funkcióját taglalva láthattunk hozzá a terepen folyó igazán izgalmas munkához. Olyan területen dolgoztunk, ahol a magyarság tömbben él. A hivatalokban fellelhető anyag feldolgozásához is maximális segítséget kaptunk. A gyűjtés sikerében különösen fontos szerepük volt a római katolikus papoknak és a protestáns lelkészeknek. Egyetlen kivétellel mindenütt szívesen fogadtak bennünket és később a gyűjtőt is. Azt tapasztaltuk, hogy ők valóban őrzői az ő nyájuknak, továbbá a település helytörténetének (névanyagának is) szinte kivétel nélkül kiváló ismerői, sőt rendszerint művelői is. Legtöbbjük igazában meg is akart ismertetni bennünket a település múltjával, jelenlegi életével, gondjaival. (Olykor meg is imádkoztattak bennünket. Az egyik településen ránk húzták a delet. Az idős katolikus pap az Úrangyala elmondására késztetett bennünket. A tanárnő azonban — református lévén – nemigen tudott s akart részt venni az aktusban, mire a pap: — Mondja csak Maga is, nem árt meg Magának sem! — fordulattal biztatta a közös imádságban való részvételre. Utána mindenkivel megitatott egy pohárka pálinkát, hogy jó gyomrot csináljon az ebédhez.)

A sikeres munkát nagyban segítette a kolozsvári egyetem egyik oktatója, Csomortáni Magdolna, aki ennek a tájnak a szülötte. Gyűjti a névanyagot és harmonizálja azok feldolgozását. Tőle tudhattuk meg, hol folyt, illetve folyik névgyűjtés, -feldolgozás. De nemcsak az egyeztetés nagyszerű lehetőségét köszönhettük neki. Arra is vállalkozott, hogy néhány hallgatónk munkáját a Kolozsvárott érvényesített szempontok szerint értékelje, és szinte opponensként is a munka részesévé vált. (Ez az anyaországi tanár értékelő tevékenységét nagyon megkönnyítette, segítette. Ezúttal is szeretném megköszönni szíves támogatását. Egyik írásos értékeléséből álljon itt néhány sor: „Csíkvacsárcsi személynévrendszere című szakdolgozat egyik, személynévtani szempontból feldolgozatlan csíki településünk teljes személynév-anyagának a vizsgálatát tűzte ki célul. A szakirodalmi tájékozottságra, módszertani felkészültségre, névtanos érzékenységre valló dolgozat részletesen tájékoztat az oly gazdag adatanyag gyűjtésének és feldolgozásának minden momentumáról. ... A gyűjtött névállomány vizsgálatát a mai magyar személynévtan kutatási módszerei, kategóriái segítségével végzi, és sikeresen állapítja meg a névállomány különböző névtípusainak statikus és dinamikus névjellemzőit, saját altípusokat különítve el a vezeték-, a keresztt-, a bece- és a ragadványnevek körében. ... A helyi névtípusok sajátosságai mellett rögzíti a vacsárcsi névhasználat legszembetűnőbb jelenségeit is, fölfigyel közelmúltunk névválasztási kényszereire is." (Kézirat, 1996. április 13.)

Az említett feltételek elégségesnek bizonyultak ahhoz, hogy megfelelő szintű szakdolgozatok születhessenek, illetve ahhoz, hogy a képesítést megszerző alsó

tagozatos nevelők megismerjék szülőfalujuk, illetve a munkahelyet adó település névtani arculatának valamely metszetét, és így közelebb kerülhessenek ahhoz a magyar nyelvet beszélő közeghez, amelynek gyermekeit betűvetésre tanítják sok más egyéb mellett. A terepmunka során jó volt látni, hogy némelyikük in statu nascendi fedezi föl, érti meg a táj és a földrajzi név összefüggését, avagy azt, hogy egy-egy keresztnév mennyi változatban él, illetve egy-egy ragadványnév mennyire meg tudja ragadni az érintett személy valamely vonását, vonásait. A megközelítő népnyelvi alakok rögzítése pedig a magyar nyelv, a köznyelv normáinak a tudatosításához vezethetett, illetve vezetett. (A konzulens is sokat tanult a terepmunkából. Síksághoz szokott szeme ekkor „érthette meg" igazán a tagolt erdélyi táj varázsát, szépségét, az erdélyi táj és ember sajátos egységét, különös kapcsolatát.)

2. A szakdolgozatok néhány vonása

Noha a dolgozatírók jó néhány jászberényi névtanos szakdolgozatot szemügyre vehettek, mégis egészen nyilvánvaló, hogy a munkák nyelvi-névtani megformálása nem minden ízében mérhető a példaként használt anyaországiakhoz. A dolgozatírók jelentős része nem magyar oktatási nyelvű líceumban érettségizett, s ebből következően az anyanyelvi fejlődésnek ez a szakasza kevésbé lehetett hatékony, mint más sorsú társaiké.

2.1. A lokálpatriotizmus

Nagyon szembeszökő és szinte kivétel nélkül érvényes jegy az erdélyi táj és a dolgozatíró szinte líraian személyes viszonya. A kisebbségi lét hozhatja magával, hogy alig találunk olyan munkát, amelyben nincs a tájhoz és a rajta élő emberekhez fűződő személyes vallomás. Ez szinte teljesen független a dolgozatok szakmai színvonalától. Az egyik dolgozatíró így kezdte dolgozatát: „Orotván születtem, gyönyörű emlékek láncolnak a faluhoz ... mindenkit személyesen ismerek... az emberek szeretik egymást becézni, kigúnyolni. A gyűjtést örömmel végeztem. Úgy érzem, ezáltal közelebb kerültem az emberekhez." (13). Mások jeles erdélyi írókat hívnak „segítségül", de rendszerint saját szavaikkal is megfogalmazzák tájhoz fűződő viszonyukat: „... mi almásiak előszeretettel hangoztatjuk kívülállók előtt, hogy „Almás a világ közepe" ..., ami a jellegzetes székely önérzet és az erős almási azonosságtudat jele. ... Többre hivatottságunk kifejezése is" (7, 8). (Mintha a jász öntudat ugyancsak nem ritka megfogalmazása köszönne vissza.) A dolgozat a fentiekből fakadó törekvés megfogalmazása is: „A témaválasztásom sem kifejezetten pedagógiai jellegű, megis (sic!) én úgy gondolom hogy ma Romániában ezek a dolgozatok is a megmaradás zálogai közé tartoznak ... menteni kell a menthetőt, begyűjteni a begyűjthetőt." (uo.) Tekerőpatakáról is szól vallomás: „Magas dombok és hegyek koszorúja fonja körbe a települést. ... sokszor hallgattam az erdei madarak dalát. A Kápolna

dombjáról gyönyörű kilátás nyílik a Gyergyói-medence településeire, amelyeket a Gyergyói-havasok és Görgényi-havasok koszorúja vesz körül ... sok szépet láttam, sokat tanultam a természetből." (3, 6–7). Érzelmileg egészen telítettek a következő sorok is: „E bevezető sorok írásakor rólunk, Erdély szülötteiről, a magyar nyelv hűséges ápolóiról, megőrzőiről és továbbvivőiről szeretnék hírt mondani mindazoknak, akiket valamennyire érdekel ez a föld és ennek a népnek a sorsa. ... Ez a hely a leghűségesebb hozzánk, bármerre vigyen sorsunk balvagy jó szerencséje. Ha elestél, ha bántottak, könnyeket okoztak, ő mindig keblére ölel, felemel, megvigasztal." (19, 3).

A nemzeti öntudat a hallgatók felfogásában küldetéstudattal párosul. Ha ezeket a tényezőket, érzéseket a mindennapokban is hasznosítják — mértékkel —, akkor a következő generációk is öntudattal vallják majd magukat magyarnak, és közvetve vagy közvetlenül megfogalmazzák és megélik a magyarság sorsszerű egységét.

Ez a sajátos felfogás, szemlélet az opponensi véleményezéseken is nyomot hagyott: „Az első nagy egység az arányokat tekintve talán kissé túlméretezett, azonban a szöveget végig áthatja a szülőföldhöz való érzelmi kötődés, az erdélyi magyarokra oly jellemző lokálpatriotizmus" (Horváthné Kispéter Zsuzsanna főiskolai docens, aki szintén részese volt a Csíkszeredán végzett munkának. 1999. május 26.).

Minthogy a szeredai hallgatók évente legalább kétszer megfordultak Jászberényben, és a főiskolán előadásokat hallgattak, elméleti és gyakorlati foglalkozásokon vettek részt, hathattak, sőt hatottak is anyaországi társaikra és viszont. Természetesnek tekintjük azt is, hogy az oktatók Erdélyben szerzett tapasztalatai nyomot hagytak és hagynak az itt folyó főiskolai oktatáson is. Számos olyan tény, amelyet a futó erdélyi kirándulások számunkra felvillantottak, a rendszeres kinti munka révén eleven tényezővé váltak, és nagyban hozzásegítettek mindannyiunkat a székelység tényleges megismeréséhez.

2.2. A székelyföldi földrajzi nevek néhány jellegzetessége

„A dolgozat igazi értéke és lényege azonban mégiscsak az adattár, amelynek elemei az anyaországbeli olvasó, kutató számára igencsak kuriózumértékűek. A tájnyelvi elemeket is tartalmazó névanyag némely eleme a székelység történelmi múltjára utal, számos névben pedig szinte megelevenednek a falunak és környezetének táji jellegzetességei, állat- és növényvilága, az emberek mindennapi munkája (*Hármas keresztfa, Lófő-rész;* illetve *Borvízkert, Borvíz-hágó, Poszogó, Telekasza-patak, Evetes, Medvés-oldala, Nyírpallagja, Rakottyaszer* stb.). Más nevek (pl. *Harapégte, Bodéké*) morfológiai sajátosságaik miatt tekinthetők egyedinek" (Horváthné Kispéter Zsuzsanna, 1999. május 21.). Szóba kerülnek természetesen az úgynevezett t í z e s e k is. Egy másik, ugyancsak földrajzi neveket feldolgozó munkában a következő értékeket tartotta és tartja sokra az

opponens: „Nagyon jónak találom a IV. fejezetet, amelyben a falu természeti kincseit, növény- és állatvilágát, valamint a falu lakosságát úgy mutatja be, hogy megállapításait az általa összegyűjtött földrajzi nevekkel szembesíti, azokkal igazolja" (uő).

Egy-egy dolgozatíró a jelesebb eseményneveket, illetve az azokhoz fűződő népi hiedelmeket részletezőn is bemutatja. A *Tatárdomb* történetét így fogalmazta meg az egyik dolgozat készítője: „Az asszonyok aratás idején, hallván a közelgő csapatokról, előhordták csupraikat és fazekaikat. A kisebb csuprokat a réten rakták le a fű közé, a fazekakat pedig a hosszú sorba felállított kasza- és kapanyelekre tűzték, amelyekre előbb kévéket húztak. A hagyomány szerint a tatárok a kévéket sisakos hősöknek nézték, és meghátrálva a védők töméntelen sokaságától, megfutamodtak a réten... Itt a lovak lába a csuprokba belebotlott, felbuktak, a réten álló asszonyok rájuk rontottak, és lekaszabolták őket. Ezt az eseményt nevezik Gyergyó Marathonjának." (11, 13). A dolgozatíró megemlíti, hogy ezt a mondai anyagot Benedek Elek is feldolgozta.

Számos sajátos névtani alakulat is feltűnik a munkákban. Tanulságosnak mutatkozott az *Óráló fakereszt : Oráló fakereszt* két munkában is rögzített név (3, 9). Erről és néhány egyéb névtani jellegzetességről közöltem egy rövid írást a Nyelvünk és Kultúránk 103. számában: Jászivány és Kilyénfalva földrajzi neveinek vonásai (64–8).

2.3. Néhány nyelvhasználati jelenség

Amint az idézett részletekből is kitűnik, az írásoknak megvan a maguk íze, zamata. Egyrészt a népi nyelvhasználat erőteljesebb jegyei „kéredzkednek be" a dolgozatokba. Két példánk révén is értelmezhető, milyen szinte ősi alakok „használtattak volt" és „használtatnak" akár a mai beszédben is: *növetel, nevezgetés.* Ezek a szavak aztán szaknyelvi alakokban is feltűnnek, őrizvén az erdélyi nyelvhasználat valóban megkapó hangulatát. Bizonyos, hogy az anyaországi beszélő számára legalább ódon hangulatú, illetve olyan árnyalat kifejezésére alkalmas, amelyet ma itthon másképpen fejezünk ki és fogunk fel.

Több dolgozat értékelése során meg kellett állapítanunk, hogy a dolgozatíró fogalmazása és helyesírása nem minden tekintetben problémátlan. Horváthné Kispéter Zsuzsanna megállapítja: „Kár, hogy a szöveg nyelvi megformáltsága nem mindig éri el a szakszöveg esetén elvárható szintet, mondatszerkesztési és helyesírási pontatlanságok — ez utóbbiak jó része nyilvánvalóan gépelési hiba — zavarják az egyébként sok érdekes információt tartalmazó szöveg folyamatos megértését" (20). Kemény munka, jól szervezett és céltudatos tevékenység kívántatik ahhoz, hogy az újonnan diplomát szerzett erdélyi tanítók a kétnyelvű közegben is anyanyelvünk hivatott művelői és terjesztői lehessenek. Öröm a gondok közepette, hogy erre szinte mindegyiküknek igen jó esélye van.

3. Építve — épülve

Ez a különös képzési forma (távoktatás) kölcsönös épülésünkre szolgált. Módunk nyílt arra, hogy az anyaországi magyar nyelvhasználatot közelebb vigyük Erdély e tájékának szülötteihez, ugyanakkor az idősebb s fiatalabb tanár is sokat tanulhatott abból, amit az erdélyi iskolákban vagy a szeredai Tanítók Házában látott, tapasztalt. A hallgatók olykor egészen komoly erőfeszítései csakugyan eredményhez vezettek, s módunk volt arra, hogy a mienktől eltérő életszemléletüket értelmezzük, és tisztában legyünk azzal, hogy elsősorban a tevőleges s e g í t s é g , t e v é k e n y s é g , m u n k a révén őrizhetjük az ő és a mi identitástudatunkat. A frazeológia, a szlogen nem sokat segíthet, ellenben az ott végzett munka nyomot hagy, újabb erőfeszítésekre serkent.

Ezt és még számos nyelvi és nem nyelvi tanulságot mondhatunk magunkénak a bő fél évtized után. Olyan tapasztalatokat, amelyek a pedagógusi munkában igazán gyümölcsöztethetőek, igazolásként szolgálnak.

FARKAS FERENC

A szakdolgozatok jegyzéke:

1996:

1. Antal Enikő Mária: A Hidegségi Általános Iskola tanulóinak, azok szüleinek, pedagógusainak vezeték és keresztnevei, becenevei és ragadványnevei
2. Balog Erzsébet: Gyimesközéplok (Borospatak) ragadványnevei
3. Bencze Kinga Ildikó: Tekerőpatak bel- és külterületének földrajzi nevei
4. Bíró Éva: Ragadványnevek Csíkmadarason
5. Ferencz Gabriella: Székelyvarság ragadványnevei
6. Gálné Péter Anna: Csíkszentgyörgy lakosságának ragadványnevei
7. Gál Judit: Homoródalmás földrajzi nevei
8. Kémenes Katalin: Borzont vezeték-, kereszt-, bece- és ragadványnevei
9. Kolumbán Ilona: Kilyénfalva földrajzi nevei
10. László Melinda: Gyergyómente földrajzi nevei
11. Máthé Mónika: Gyergyószárhegy bel- és külterületi földrajzi nevei
12. Mezei László: Ragadványnevek Ditró községből
13. Puskás Olga: Orotva falu vezeték-, utó-, bece- és ragadványnevei
14. Szilágyi Rozália: Ragadványnevek Gyergyócsomafalván
15. Szőcsné Főcze Mária: Csíkvacsárcsi személynévrendszere
16. Tankó Anna: Gyimesfelsőlok (Tatrosforrás) ragadványnevei
17. Tankó Enikő: Gyimesközéplok (Kápolnapataka) mai ragadványnevei
18. Vaszi Zita: A Gyimesközéploki Domokos Pál Péter Iskola tanulóinak családnevei, keresztnevei, becenevei és ragadványnevei

1999:

19. Bogács Szidónia: Csíkszentmárton földrajzi nevei
20. Fejér Tünde: Csíkbánfalva földrajzi nevei
21. Veres Margit Ibolya: Székelyszenterzsébet falu ragadványnevei

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 179–186

DEBRECEN
1999.

A hegynevek mint névadók Eger és Felnémet földrajzi neveiben

Az egri Honismereti és Helytörténeti Füzetek sorozat 3. és 4. számában 1972-ben jelent meg Eger és Felnémet földrajzi nevei címen a 3. számban a Külterület nevei, a 4. számban a Belterület nevei. A külterületi kötet 564 lokalizálható és 198 nem lokalizálható nevet tartalmaz. A dolgozat tulajdonképpen adattár, mely utal a természeti jellegre, a térszíni formákra, művelési ágra, egyes esetekben a művelési ágváltozásra.

A nevek hangtani feljegyzésében sok nehézséggel kellett megküzdeni. A hangsorok kiejtésében nagy volt a következetlenség. Nemcsak az egri és a felnémeti adatszolgáltatóink nyelvhasználatában tapasztalhattunk eltérést, hanem általában az egyes adatközlők kiejtésében is. Akkor (1970–1971) Felnémeten egyes szavakban még ejtették az *ly*-t *(gàlyà),* Egerben nem. Az illabiális *à*-t Felnémeten általában ejtették *(gàlyà),* Egerben nem. Egyik helyen sem volt következetesség a diftongusok használatában, de bizonyos földrajzi nevekben használták a diftongusokat (*vő^{ü}gyi, ó^{u}dal* stb.). Általános volt a zárt *ë,* s a harmadik személyű birtokos személyrag *i* formája (*vő^{ü}gyi, güdri, erősi* stb.). Különösen erős volt a palatalizáció (*Agárgyi* stb.).

Az adattár feldolgozása, a nevek rendszerezése eddig nem történt meg. Erre most ez az első kísérlet, amikor az egri és felnémeti határ meghatározó hegyeit névadóként próbálom bemutatni. A bemutatás közben az is kiderül, hogy itt ezen a vidéken milyen térszíni formák a jellemzőek, s hogy milyen vizeknek, dűlőknek adtak nevet ezek az általában magas hegyek.

Az egyes helynévfajtáknak a földrajzinév-rendszerekre tett hatásával egyébként kutatóink már régóta foglalkoznak. Mint névalkotó nyelvi eszközök kerülhetnek a kétrészes nevek meghatározó (bővítményi) és alaptagi (alaprészi) helyzetű egységének szerepébe egyaránt, de keletkezhetnek belőlük névátvitellel vagy szerkezeti változással egyrészes helynevek is. Az adott vidékre jellemző lehet, hogy mely objektumfajták nevei miféle újabb helynevek formálásában vesznek részt (vö. BENKŐ LORÁND, A Nyárádmente földrajzinevei. MNyTK. 74. sz. Bp., 1947; BÍRÓ FERENC, Dűlők és dűlőnevek a Körösök vidékén: MNyTK. 209. sz. 448–54, valamint A régi vízi világ emlékei Körösladány földrajzi neveiben: MND. 100. sz. 140–7; HOFFMANN ISTVÁN, Helynevek nyelvi elemzése. Debrecen, 1993. 67–142, valamint A helynévrendszer változásai egy

határrésszé vált településen: MNyj. 26–27: 103–14; JUHÁSZ DEZSŐ, A magyar tájnévadás. Bp., 1988. 20–9; KÁLMÁN BÉLA, A nevek világa. Debrecen, 1989[4]. 136–79; KÁLNÁSI ÁRPÁD, Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük. Debrecen, 1996; KÁZMÉR MIKLÓS, Alsó-Szigetköz földrajzinevei. Bp., 1957; MEZŐ ANDRÁS, A magyar hivatalos helységnévadás. Bp., 1982. stb.).

Vizsgálatomban minden nevet a névadó hegynél sorakoztatok fel. Címszóként — ha a kettő eltér egymástól — feltüntetem a nevek köznyelvi és népnyelvi alakját. Címszóvá a köznyelvi formát emelem, s mellette megadom a népnyelvi alakot. A szövegen belül a népnyelvi adatot szintén kurziválással emelem ki. Azokat a szavakat, amelyek csak az iratokban fordulnak elő, úgy írom, ahogy az iratokban találhatók, s azokat is kiemelem.

Afrika *Áfrika* Eger határának egyik legtávolabbi része. Nagy területű, magas, eredetileg szőlőhegy. Ma gyümölcsös, szőlő, szántó, legelő, erdő. Névadója a nagy kiterjedésű felső részének, az *Áfrika-tetőü*-nek. Az *Áfrika* név 1745-ben megtalálható az iratokban az *Ó Afrika* és *Új Afrika* nevek társaságában. Ezeket az utóbbi neveket ma már nem ismerik, de az adatközlők más példákra hivatkozva azt feltételezik, hogy a korábbi és az újabb telepítésű szőlők között tettek különbséget a nevekkel.

Agárdi *Agárgyi* A belterülethez közeli, igen nagy kiterjedésű határrész. Magas hegy, magassága azonban nem olyan feltűnő, mint más hegyek esetében, mivel a felső része hatalmas területet magába foglaló lapos rész, az *Agárgyi-tetőü*. Ez a része, szinte kivétel nélkül szőlő. A lejtős oldala, az *Agárgyi-óudal* inkább gyümölcsös. Érdekes, hogy egy 1860-ból származó osztályozási jegyzőkönyv az *Agárdi pohárszárító dűlő*ről beszél. Ma a hegyet jó szőlőtermő területnek tartják, bár más hegyek esetében ma is él a humoros pohárszárító elnevezés.

Agyagos *Agyagas* A felnémeti határhoz tartozó, a településhez közel eső határrész. Az ún. Lágyas mellett kiemelkedő, hosszan elnyúló terület, mely nagyobb részben legelő. Névadója a talaj minősége. Az oldalában *Agyagas-óudal,* mely eléggé lejtős rész, kevés szántó is található. Felső, nem nagy kiterjedésű része az *Agyagas-tetőü*.

Almagyar Már 1275-ben megtalálható a név. Ettől kezdve az iratokban mindig említik. Valamikor falu volt. Ma közismert határrésznév igen közel a városhoz. Névadója az *All Magyar Bércz*-nek. Ezt a nevet ma már nem ismerik. 1789-ben egy irat az *All Magyar Bércz*-en keresztül vezető szekérútról szól. Az is megemlítendő, hogy ma az egri határban nem használják a *bérc* köznevet, míg Felnémeten általános használatú. Az *Almagyar*-t az iratok szántó, rét, szőlőként említik. Ma is ez a jellemzője az egész területnek. Felső lapos része az *Almagyar-tetőü*, a rajta keresztül vezető út az *Almagyar út.*

Aimár Nagy kiterjedésű határrész, Felnémet belterületéhez kb. 2 km-nyire. Magas hegyek és a közöttük húzódó keskenyebb és szélesebb mélyfekvésű terü-

letek, völgyek alkotják a területet. Kedvelt kirándulóhely. Az *Almár-elő* az *Almár* és az *Almár-vőgy* kezdete. A hétvégi házak elsősorban itt találhatók. Vasúti megállóhely is. Itt van az *Almárfő*, amely azonos is lehet az *Almár-elő*-vel, bár az adatközlők szerint az *Almárfő* név az *Almár-elő* melletti magas hegy felső része, mely inkább az *Almár-tető*-höz tartozik. Az *Almár-óal* az *Almár*-nak Felnémet felé lejtő oldala. Kopasz, néhány galagonyabokor, s kiégett fű a jellemzője. Nevezik *Pirittyóu*-nak, *Kopasz-Pirittyóu*-nak is. A helyiek szerint a nap itt mindent kiéget, azaz a név a nap pirító hatásával van összefüggésben. Az *Almár-patak* Szarvaskő irányából az *Almár-vőgy*-ön végig folyó keskeny, sekély víz. Másik neve, amelyet inkább használnak *Almár vizi. Almár-szoros* az *Almár-vőgy* összeszűkülő része. *Almár-tető* az *Almár* részeként említett hely felső, laposas területe. *Almár-vőgy* Szarvaskőtől az *Almár-elő*-ig két hegy közötti keskenyebb és szélesebb talajmélyedés, völgy. Sűrűn benőtt bokros területek és tisztások váltják egymást. Az adatközlők szerint van egy szűkebb jelentése is, miszerint az *Almár-elő* körüli völgyet, mint kirándulóhelyet jelöli.

Bár nem *Almár* a névadó, mégis meg kell említeni, hogy az *Almár* által jelölt terület, hegy egy része a *Barádbérc*. PESTY FRIGYES Helységnévtára az alábbi megjegyzést fűzi a névhez: „Barátbérc most tölgyes, cserfa erdő, aljában Barát Paulinus kolostor volt". Északi irányban húzódó igen magas hegygerinc. A PESTY által említett kolostorról a helybeliek tudnak. Növényzete ma is a PESTY által jelzett erdő. *Barádbérc-óal* a *Barádbérc* alatti, erdővel borított hegyoldal. *Barádbérc úttya* a *Barádbérc*en Szarvaskő irányába vezető erdei út. *Barátok pallaga* a *Barádbérc* erdeje között fekvő füves tisztás. Elég nagy terület. A felnémeti adatközlők szerint régen Felnémetre nagyon jellemző volt a lótartás. Ezen a tisztáson legeltették a lovakat. Éjszakára sem mentek haza.

Bajusz A *Cigléd* nevű határrésznek egyik magas hegye. Az iratok szerint régen szőlő volt, s megkülönböztették a *Kis-Bajusz* és *Nagy-Bajusz* nevet. Ezeket a neveket ma nem ismerik. A terület szőlő és szántó. A *Bajusz-ér* a *Bajusz ajjá*ban, [mely a Bajusz lejtős, alsó része] folyó, keskeny időszakos vízfolyás, míg a *Bajusz-vőgy* fagyzugos talajmélyedés, völgy. Hozzátartozik a *Bajusz ajja* és a *Bajusz-lápa.* A lápa itt a hegyoldal aljában lévő, széles, teknőszerű mélyedést jelent.

Berva *Bërva* A felnémeti határ jelentős részét teszi ki. Több hegyvonulatnak, a mellettük levő völgyeknek, sík szántóterületeknek a közös neve. Az egyik széles, lapos területen az 1950-es években hadiüzem létesült. Ma ez az ún. Finomszerelvénygyár. A helyiek szerint a II. világháború előtt itt az érsekségnek pulykatenyésztő telepe volt, akkor ezt a területet *Pujkás*-nak is nevezték. Ma a közhasználatban a *Bërva* nevet inkább csak a völgyre, az üzemre és az itt épült lakótelepre vonatkoztatják. A hegyet és a távolabbi völgyeket külön névvel illetik. A *Bërva-vőgyi*-n végig folyó kis patak, a *Bërva-patak,* másképpen *Bërva*

vizi. Ez nagy ívben kanyarodva, vizenyős, bokros területet ölel körül, a *Bërva berki*-t. *Bërvai* a *Bërva vizi* felé enyhén lejtő, szinte lapos szántóföldnek a neve. Ma is közismert név. Az iratokban erre a területre vonatkozóan még ilyen elnevezések is találhatók: *Bervai-tábla, Berva vizire járó, Berva melléki dűlő.* Részei még a jellemző tulajdonságot jelölő *Kavicsos-tábla, Forrási-tábla, Sankos-tábla. Bërva lapossa* a völgynél magasabban fekvő, elég nagy kiterjedésű, széles sík terület. PESTY Helységnévtárában: „*Bërva lapossa* szántó, kaszáló". *Bërva erőssi* a *Bërva* hegynek igen meredeken emelkedő felső része, erdővel borítva. A teljes hegyoldal neve *Bërva-óu̯dal.* A *Bërva erőssi* másik neve *Bërva-gàllyà* és *Gàllyà erőssi.* A hegyoldalban van az *Alsóu̯ Gàllyà-lápa,* valamint *Fëlsőü̯ Gàllyà-lápa.* Az *Alsóu̯* a magasabban fekvő *Fëlsőü̯-Gàllyá*-tól különbözteti meg. Mind a kettő köves, erdős, széles, teknőszerű mélyedés a hegyoldalban. A hegyoldal egy része kőbánya. A hegynek hosszan elnyúló felső része, gerince a *Bërva-tetőu̯,* másik neve *Gàllyà-tetőü̯,* illetve *Hosszú-Gàllyà-tetőü̯. Bërvai kisvasút* a *Bërva* hegy alatt húzódó mély völgyben, *Bërva-vőü̯gy*-ben a kőbányáig közlekedő keskeny vágányú vasút.

Cinege *Cinëge* A név összefügg az *Agyagas* nevű területtel. A másik neve nem véletlenül *Cinëge-Agyagas.* Agyagos talajú legelő. Az is tájékoztató jellegű, hogy a mellette levő legelő a *Pásztorok* és a *Pásztor-vőü̯gy* nevet viseli. A *Cinëge* ma szántó és legelő, amelynek legfelső része a *Cinëgefőü̯*, mások szerint *Cinëge-tetőü̯.* A hegy lejtős része a *Cinëge-óu̯dal,* az aljban húzódó kanyargó talajmélyedés, völgy, a *Cinëge-vőü̯gy.* Az oldal és a völgy találkozásánál levő szélesebb teknőszerű mélyedés a *Cinëge-lápa.* A lápában levő forráskút a *Cinëge-kút.*

Eged Eger legmagasabb, legmeredekebb lejtőjű hegye. A legfelső része erdő, alábbi része szőlő, illetve gyümölcsös, valamint terméketlen. Különbséget tesznek a *Kis-Eged* és a *Nagy-Eged* között. A *Kis-Eged* a *Nagy-Eged*nek déli irányú, alacsonyabb kiágazása. Az iratok a ma már nem használatos *Hosszú-Eged*-del együtt az egész területet szőlőnek, szántónak, erdőnek és kopárnak tüntetik fel. Az egriek szerint az *Eged*en valamikor remeték is éltek. Erre utalnak a *Remetelak, Remete-lápa, Remete-lápa kúttya* nevek. A *Remete-lápa* az *Eged ajjá*-ban, [mely az *Eged-óu̯dal*-nak lankásabb alsó része] széles, teknőszerű mélyedés. Az oldal legfelső területe, meredek oldala, az *Eged erősi.* A tetőn *Eged-tetőü̯* van egy hajlat, az *Eged-nyak.* A *Kis-Eged* és *Nagy-Eged* között az *Egedi-tóu̯*, valóban tó. A név megkülönböztető funkcióját jól mutató nevek még: *Kis-Eged-óu̯dal, Kis-Eged-árnyék; Nagy-Eged-óu̯dal, Nagy-Eged hátujja* és *Eged farazattya.*

Gyilkos Széles, szakadékos, bozótos völgy, *Gyilkos-vőü̯gy* melletti igen meredek hegy. Egy része parlag, más része szőlő kevés szántóval. 1772-től az iratok többször említik szőlő és szántóként. Felső, laposas része a *Gyilkos-tetőü̯.*

Istennyak Kandra Kabos említi ezt a nevet, amelyet ma nem használnak, viszont a hegy részeinek ma is élő nevei vannak. A hegy igen magas, meredek, erdővel borított terület, amelynek legmagasabb, kiemelkedő sziklás része az *Istennyak erősi.* Az iratok és térképek számot adnak még az *Istennyak hegyese*, *Istennyak tisztása* és *Isten fizesse Szőleje* nevekről is.

Jano Az ostorosi határ melletti kisebb területű kiemelkedés. Szőlő és erdő. Az alsó rész neve *Jano-ajj.* Esős időben sártenger. Az oldal partosabb része a *Jano-part,* a felső rész a *Jano-tetőü* erdővel borítva.

Kocs Nagy területet magába foglaló magas hegy az egerszalóki határ mellett. Szőlő, szántó és gyümölcsös. Az iratok szerint volt *Kocsi hegy*, *Kocsi bérc*, *Kocsi berki* név is. Ezeket ma már nem ismerik. Ismerik viszont a *Kis-Kocs,* mely a *Kocs*nak a belterület felé eső, a *Naty-Kocs*-nál kisebb területet jelölő határrész. A *Naty-Kocs-vőügy* a nagy területű, hosszú, meredek kiemelkedésű hegy, a *Naty-Kocs* mellett hosszan elnyúló, széles talajmélyedés, völgy.

Makjány, Maklány Szőlőhegy és a mellette levő völgy közös neve az egerszalóki határ mellett. A völgy külön neve *Makjám-vőügy.* Az adatközlők úgy tudják, hogy a középkorban itt állt *Makjám vára.* Részei: *Makjám-bánya,* ma is kőbánya. *Makjám-vár* csonka kúpra emlékeztető kisebb kiemelkedés a *Makjány*-on. Ma inkább *Várdomb*-ként emlegetik. Az iratokban található *Makjánváralja*, *maklányi vár*, *Maklányi várhegy*, *Maklányi tó* név is. Ma is ismerik a kis rejtett forrásból eredő vízfolyást, a *Makjányi-víszfojás*-t.

Mészhegy *Mészhëgy* Igen magasan kiemelkedő meredek lejtőjű hegy. Talaja erősen mészköves. Nagy részben szőlő, de némi szántóterület is található rajta. Egyes adatközlők szerint nevezték *Méhhëgy*-nek is régen, mivel természetes eredetű, méhkaptárhoz hasonló bemélyedések láthatók rajta. Erre a névre az iratokban még utalás sem található. Az iratok viszont különbséget tesznek *Kis Mészhegy* és *Nagy Mészhegy*, valamint az *Ó Mészhegy* és *Új Mészhegy* között. Ma ezek közül egyedül a *Mészhëgy* nevet használják. A meredeken lejtő aljban elterülő vizenyős, lapos terület a *Mészhëgy ajja,* amit *Mészhëgy laposá*nak is neveznek. Egy 1789-ből származó iratban található a *Mészhegy farka.* A *Mészhegy* felső, laposas teteje a *Mészhëgy-tetőü.*

Mod-hegy *Mot-hëgy* Nagy területű magas hegy, az *Almár* folytatása. *Mod*-ként ma már nem nagyon emlegetik,hanem különbséget tesznek a *Kis-Mod* és a *Nagy-Mod* között. Ez a két név viszont általánosan ismert. A *Kis-Mod* az *Almár* folytatása, majd ezt követi a jóval meredekebb *Nagy-Mod.* A *Mod-lápa* a *Kis-Mod* és a *Nagy-Mod* közötti mély hajlás. A *Kis-Mod-lápa* a *Kis-Mod ajjá*-ban levő enyhe mélyedés, hajlat. *Kis-Mod-óudal* a *Kis-Mod* lejtője. *Kis-Mot-tetőü* a hegynek legfelső, gerincszerű része. *Nagy-Mod-gállyà* a *Nagy-Mod* igen meredek, felső köves erdős része, míg a legfelső gerinc neve *Nagy-Mot-tetőü.* Az alábbi nevek találhatók még: *Nagy-Mod güdri* vízmosásos mélyedés, szakadék, *Nagy-Mod-lápa* a hegy oldalának aljában levő széles, teknőszerű mélyedés,

Nagy-Mod-óu̯dal a hegynek meredek erdős oldala. A különböző nevek által jelölt terület túlnyomórészt erdő.

Nagyverő *Nagyverőu̯* A *verő* név önmagában nem él, a *Nagyverőu̯* sem áll szemben a *Kisverőu̯* névvel. A név által jelölt terület egy igen magas hegynek délre lejtő oldala. Ezért nevezik *Nagyverőu̯-óu̯dal*-nak is. Az oldal aljában levő széles mélyedés a *Nagyverőu̯-lápa,* míg a hegynek felső, füves része a *Nagyverőu̯ tisztása.*

Nyúzó *Nyúzóu̯* Az egri és a felnémeti határban egyaránt előfordul ez a név. Mind a két helyen nagyon magas, meredek, nagy kiterjedésű terület, hegy. Az egriek szerint ez a határrész nehezen művelhető, gyenge minőségű talaj. Valamikor az egri érsekség telepítette be szőlővel. Túlnyomórészt azóta is szőlő. Egy 1777-ből származó irat szerint „olly iszonyú színű csevicét terem, hogy magok az emberek, akik bírják... azt is sziggyák, átkozzák, aki szőllőnek kigondolta". Egy másik iratban nevezik *Nyúzó hegy*-nek és *Nyúzó bérc*-nek egyaránt. Ma különbséget tesznek a *Kis-Nyúzóu̯* és *Nagy-Nyúzóu̯* között. A megkülönböztető, előtag a terület nagyságára utal. A *Nyúzóu̯* és a Kocs közötti hosszú talajmélyedés, völgy a *Nyúzóu̯-vöu̯gy.* A felnémeti *Nyúzóu̯* esetében is megtalálható a *Nyúzó-hëgy, Nyúzó-bérc* elnevezés. Szintén nehezen művelhető, agyagos talajú hegy.

Ostorosi-hegy *Ostorosi-hëgy* Szőlőhegy az egri és az ostorosi határ találkozásánál. Ma inkább csak úgy használják a nevet, hogy *Ostorosi.* A hegy aljában húzódó hosszú talajmélyedés, völgy, az *Ostorosi-vőu̯gy.* A völgynek Eger felé eső része az *Ostoros eleji.* Cserjés, bokorral sűrűn benőtt terület. Az *Ostoros-kút fëli* erdővel borított hegyoldal az *Ostoros-vőu̯gy* fölött. A völgyben lévő forráskút az *Ostoros kúttya.* A hegyoldal neve *Ostoros-vőu̯gy-óu̯dal.* A hegyoldalnak enyhe, széles hajlata az *Ostoros-lápa,* másképpen *Ostoros-Nagy-lápa.* Az efeletti magas hegyoldal az *Ostoros-lápafőu̯.* A völgyben folyó kanyargós kis vízfolyás pedig az *Ostoros-patak.*

Pap-hegy *Pap-hëgy* A felnémeti határhoz tartozó hegy. Szőlő és szántó. Régen a pálosok birtokához tartozott, a helybeliek egy itt levő kolostorra is emlékeznek. A *Pap-hëgy erőu̯ssi* a hegynek legmagasabban fekvő meredek lejtője. A hegy oldala a *Pap-hëgy-óu̯dala,* melynek egy viszonylag nagyobb, enyhén lejtő hajlata a *Pap-hëgy-lápa.* A hegy lábánál húzódó terület a *Pap-hëgy ajja,* míg a hegy melletti völgy a *Pap-hëgy-vőu̯gy.* A hegyen levő kereszt neve *Pap-hëgy-kërëszt.*

Ráchegy *Ráchëgy* Nagy területű szőlőhegy. Egertől egészen Felnémetig nyúlik. A hegynek alsó, lejtős része a *Ráchëgy ajja.* Helyette használják a *Ráchëgy lankája* nevet is. A *Ráchëgy* melletti, az Eger, Egerbakta és Felnémet közötti széles, vízmosásos, szamártövissel, galagonya bokrokkal tele mélyfekvésű terület, völgy a *Ráchëgy-vőu̯gy.* Ehelyett a név helyett ma már inkább a *Töviskës, Töviskës-vőu̯gy* név a gyakoribb. Előfordul még a *Naty-Töviskës* elne-

vezés is. A *Ráchëgy* tetején vezető dűlőút a *Ráchëgyi út,* a tető a *Ráchëgy-tetőü,* az oldal *Ráchëgy-óudal.* Az oldalban van a *Rác-kőübánya,* nevével jelezve funkcióját.

Szarkás Magas, meredek hegy, szőlő és szántó. Az iratok jeleznek *Kis Szarkás, Ó Szarkás, Új Szarkás* neveket is. Ma ezek a nevek ismeretlenek. Ismerősek viszont az alábbi nevek: *Szarkás fordúlattya,* a *Szarkás* félkör alakú, nagyon meredek vége, a *Szarkás-óudal* a hegy lejtős oldala, a *Szarkás-tetőü,* a hegynek első része, amelyet *Szarkázs-girinc*-nek is hívnak. A *Szarkás* alatt vezető hosszú mélyedés, völgy a *Szarkás-vőügy.*

Tiba Erdővel borított magas, meredek kiemelkedés, hegy. Nagyobb része a felsőtárkányi határhoz tartozik. Az iratokban található *Kis-Tiba* és *Naty-Tiba* név is. Szederkényi Nándor szerint 1692. december 31-én Tiba Istvánt bíróválasztáson bírónak jelölték. *Tiba-far* a *Tiba* keletre eső meredek csücske. A *Tiba folyás*a csak az iratokban található meg. Valószínűleg a ma is használatos, *Tiba-vőügy*-nek nevezett völgyben folyó patak volt, mely mára kiszáradt. *Tiba güdri* szakadékos vízmosás a *Tiba-vőügy*-ben, a hegy aljában. A völgy és az alj találkozásánál levő széles hajlat a *Tiba-lápa.*

Vijjó, Villó *Vijjóu, Villóu* A felnémeti határhoz tartozó igen magas, köves, meredek hegy. Erdő. Nevezik *Vijjóu-tetőü*-nek *Villóu-tetőü*-nek is. *Vijjóu-bérc, Villóu-bérc* a *Vijjóu Villóu* éles hegygerince. *Vijjóu-bánya* a hegy oldalában, a *Vijjóu-óudal*bani kőbánya. *Vijjóu-előü* a *Vijjóu*nak Felnémet felé eső része. *Vijjóui út* a *Vijjóu-bérc* tetején vezető dűlőút.

FEKETE PÉTER

Adatközlők

Angyalosi Gábor	46 éves földműves	Eger
Bernáth Józsefné	52 éves földműves	Eger
Bóta József	65 éves földműves	Eger
Czifra Mihály	60 éves földműves	Eger
Danyi Ferenc	73 éves földműves	Eger
Domboróczki Antal	58 éves földműves	Eger
Fodor Anna	56 éves földműves	Eger
Gömöri László	76 éves földműves	Eger
Gyulai Jánosné	59 éves földműves	Eger
Korózs József	63 éves földműves	Felnémet
Majoros Józsefné	65 éves földműves	Eger
Misi György	69 éves földműves	Eger
Nagy Kálmán	60 éves földműves	Eger
Németh András	54 éves ált. isk. ig.-h.	Felnémet
Németh József	65 éves földműves	Felnémet

Németh Mária	71 éves földműves	Felnémet
Pók Ignác	73 éves földműves	Eger
Rabóczki Bertalan	79 éves földműves	Eger
Sebestyén András	63 éves földműves	Eger
Szeredi János	78 éves földműves	Eger
Turcsányi István	64 éves földműves	Eger
Vass Istvánné	54 éves földműves	Eger

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 187–192

DEBRECEN
1999.

Névutók a helynevekben

Valamennyi magyar nyelvész számára jól ismert SEBESTYÉN ÁRPÁD kiváló könyve névutóink rendszeréről (A magyar nyelv névutórendszere. Bp., 1965), amelyben hihetetlen mennyiségű anyagra támaszkodva aprólékos leírást adott az egyes névutókról, történetükről, használatukról, funkcióikról, stilisztikai értékeikről stb. Különösen megragadott ez utóbbi vizsgálati szempont, s elgondolkodtatott a névutók helynevekben való előfordulásának szerepe. Valószínűleg sokak számára az lenne a természetes, hogy a helyhatározói funkciójú névutók a helynevekben tömegesen szerepelnek, hiszen valóban helyet határoznak meg, a lokalizációt pontosítják, biztosítják a hibátlan tájékozódást. Ezzel szemben a Dunántúlon és az Alföldön szerzett helynévgyűjtési tapasztalataim szerint csak az úgynevezett laza szerkezetű, vagy inkább körülírásoknak nevezhető helynevekben találkoztam névutókkal *(Görbeszék melletti szélmalom; Lődi-laposon körösztül ásott árok)*. Mivel az ilyen típusú neveknek a kérdése régen foglalkoztatott, hasznosnak véltem tárgyszerűen és számszerűen elvégezni egy olyan vizsgálatot, amely a nevekben előforduló névutókat fölméri, szerepüket, funkciójukat bemutatja, s ünnepeltünk sokoldalú munkásságához több ágon is kapcsolódik.

Az anyaggyűjtéshez ma már könnyen hozzáférhető források állnak a rendelkezésünkre, hiszen a magyar nyelvterület nagy részéről megjelentek a teljesség igényével történő helynévgyűjtések, s inkább a bőség okoz zavart: honnan, mennyi anyagot használjon föl a kutató? Egyértelműnek látszott, hogy az ünnepelt által is gyűjtött és megjelentetett Csengeri járás helyneveinek gyűjteményes kötete legyen az egyik forrás (KÁLNÁSI ÁRPÁD–SEBESTYÉN ÁRPÁD, A Csengeri járás földrajzi nevei. Kiadja a KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. Debrecen, 1993). Mivel ez a vidék a magyar nyelvterületnek nagyjából a közepe táján helyezkedik el, legalább egy nyugatibb és egy keletibb helynévanyagot tartalmazó forráskiadványt is kellett keresnem. A nyugati névanyag az országhatár szélén, a Szombathelyi járás (Vas megye földrajzi nevei. Kiadja a Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága. Szombathely, 1982), a keleti pedig Erdélyből, a Melles-völgy helynév-gyűjteményéből való (JANITSEK JENŐ–HINTS MIKLÓS, Az erdélyi Melles-völgy helynevei. Kiadja az ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége. Bp., 1992). Mivel a Csengeri járás 24 tele-

pülést foglal magába, a másik két területről is ennyit dolgoztam föl, de a csupán horvát vagy román adatokat tartalmazó települések névanyagát mellőznöm kellett. Így az összes 7749 helynévi adatomból 3674 való a Csengeri járásból, 2256 a Szombathelyi járásból, 1819 pedig a Melles-völgyből. (Meg kell azonban itt jegyezni, hogy mivel a történeti nevek nem kaptak külön sorszámokat, a figyelembe vett és földolgozott adatok száma ennél több, az alaki eltérésekkel együtt alighanem meghaladja a tízezret. Természetesen ez vidékenként arányosan oszlik el.)

A névutók meghatározásában már sokkal könnyebb dolgom volt, mint Sebestyén Árpádnak, hiszen azokat tekintettem névutóknak, amelyeket ő is azoknak elfogadott. Tehát a Csengeri járás *Malom környéke; Szék alja; Horgas-erge köze; Nádas út hossza; Tag közepe stb.* neveiben még akkor sem vettem névutóknak az azzá válható főneveket, ha a Hol? kérdésre válaszul a *Csikó-kert alja* névből *Csikó-kert alatt* lett. Ugyancsak nem tartom névutós szerkezetnek a Szombathelyi járásban többször is megtalálható, általában Croquis-beli (1857–1860 közötti) névalakokat: *Fel alá járó; Felső alá járói d[űlő].* Meggondolkodtatott azonban éppen egy Gacsályban 1806-ban följegyzett névalak: *Dombután.* Ugyanakkor előfordult Csengeren is hasonló formában, majd 1826-ban: *Dombután a Jánosi Pusztában* helynévi szerkezetben. Szerencsére ugyanitt korábbi adatok tisztázták a kérdést. 1698: *Dombutára való forduló;* 1764: *Domb utára való fordulóban;* Gacsályban pedig egy 1808-ból való följegyzés (*Keresztes uta*) egyértelművé tette, hogy az 'út' szó birtokos személyjeles alakja szerepel mindegyik névadatban. A *mellékén, hosszában, alján* stb. ragos alakokat éppen úgy névutóknak tekintettem, mint az *alatt, mellett, túl* stb., mindenki által annak tartott szavakat. Ez utóbbiakat még akkor is, ha *-i* képzőt kaptak: *alatti, melletti, túli* stb. Legnagyobb gondot okoztak azok a helynevek, amelyekben inverziószerűen a névutó megelőzte a névszót. Ezek Melles-völgyi gyakorisága esetleg román hatást mutathatna *(Túl az állomáson* r. *Peste gara; Alól a malom* r. *Din jos de moara),* egy esetben azonban a Csengeri járás helynevei között is előfordult *(Belül a Vájás),* s így a többi erdélyi adatot sem tekinthettem románból valónak: *Fejül a Szénafűn, Túl a patakon* stb., s ezeket is névutóknak tekintettem.

Mindezek után összeszámolva a helynevekben előforduló névutókat azt tapasztaltam, hogy a tízezernyi névben (amely legalább húszezer önálló szóból áll) mindösszesen 204 névutó fordult elő. Ez a neveknek 0,2%-a, a szavaknak pedig csupán 0,1%-a. SEBESTYÉN ÁRPÁD (i. m. 238) vizsgált szövegeinek összességében ez az arány 1,6% volt, ami tizenhatszorosa a helynevekben való előfordulásnak. Még érdekesebb megvizsgálni azt, hogy az egyes vidékeken milyen a helynevek és névutók aránya. A Csengeri járás helyneveinek 0,4%-a, a Szombathelyi járásének 1,2%-a, a Melles-völgyiének pedig 8,1%-a tartalmaz névutót. Meglepő a különbség, s nem magyarázható a gyűjtők és közzétevők eltérő szemléletével, hiszen valamennyi vidéken többen gyűjtötték, ellenőrizték,

szerkesztették az anyagot. Azt is érdemes megnéznünk, hogy milyen az arány az egyes vidékeken az írásbeli és a népnyelvi helynevek tekintetében (a XX. századi térképi adatokat történetieknek nem tekinthetjük, így különválasztásuk a régebbiektől diakrón, a népnyelviektől pedig szociolingvisztikai szempontból indokolt). A Csengeri járásban 19 írásbeli adattal (közülük 4 a XX. századi) szemben csak 12 szóbeli áll. A Szombathelyi járásban található 20 írásbeli (közülük 6 XX. századi) és 6 szóbeli, a Melles-völgyben pedig 33 írásbeli (XX. századi nincsen) 114 szóbeli adat. Mindezek alapján egyértelműen megállapítható, hogy a névutós szerkezetek a helynevekben már csak a keletibb nyelvterületen élnek nagyobb intenzitással, másutt elavulóban vannak, sőt talán azt is mondhatjuk: lassan, fokozatosan kihalnak.

Az előforduló névutók egyenkénti vizsgálata is szolgál némi tanulsággal mind nyelvjárási, mind pedig nyelvtörténeti szempontból.

alá Ugyanazon helynévnek szerepel két történeti adatában Csengerben: 1766: *Berek alá járó út;* 1822: *Berek alá.*

alatt A Csengeri járásban két történeti, egy XX. századi térképi és egy népnyelvi adata van. Ez utóbbi Garbolcon: *Kert alat valóu kabalaut,* amelyet „újabban *Kert ajja kabalauttyá*nak" mondanak. Használata tehát itt visszaszorulóban van. A Melles-völgyben viszont igen élénken él: 42 adatából 34 a népnyelvi. A legkorábbi 1622-ből való Magyarborzásról: *Eh meszeő alatt.* Itt az összes névutónak a 28,6%-át ez adja. Nyilvánvaló, hogy ennek oka a táj domborzati viszonyaiban keresendő: a nevek kialakulása jórészt a térszint különbségeire alapult.

alatti A Csengeri járásban négy adata van, amelyek közül a csengersimaiak érdekesek: 1894, 1967, 1977: *Kert alatti és Köles tarló,* a mai népnyelvben: *Kert alatti Köles-tallóu.* Valószínűleg két név összevonódott mára, de ez a névutóhasználatot nem befolyásolta. A Melles-völgyben csak egyszer fordult elő.

alól Egyetlen adata ugyanazt a csengeri helyet jelöli, mint az *alá* címszóban szereplők: 1824: *Berek alól.* Mivel azonban ennek többszöri följegyzésben és ma is *Berek alja* a neve, föltételezhető, hogy 'Berken alul' volt a jelentése.

-n alul Egyszer található meg a Szombathelyi járásban, Nemescsón: *Temetőn allu.* Négy Melles-völgyi adatának mindegyike *alól* alakú, de 'valamin alul' jelentésű. Buza, 1775: *a Borzafánn alol,* Kékes, 1812: *Nagy országúton alól.* Egyetlen jelenkori használata inverziós és *-n* rag nélküli: Szászzsombor: *Alól a malom.*

-n aluli Csak a múlt században jegyezték föl, kétszer a Szombathelyi járásban, egyszer a Melles-völgyben, itt Szászzsomborban, 1864-ben: *Falon* [falun] *alúli rétek.*

-n belül Két előfordulása közül egyik a Csengeri, másik a Szombathelyi járásból való, az első Porcsalmáról inverz formában: *Belül a Vájás,* a második Nárai kataszteri térképéről való: *Soós utján belül.*

-n belüli Egyetlen adata múlt századi följegyzésben Kőszegszerdahelyről: *Közép uton belöli d[űlő].*

előtt Csak két adat a Melles-völgyből.

előtti Egy előfordulás a Szombathelyi járásban.

felé A Csengeri járásban mindhárom adata Csengerből való és történeti, s a *forduló* földrajzi köznévvel együtt szerepel; 1698: *Ura felé való forduló.* Mellesvölgyi nyolc adata közül öt történeti, s ezekből három szintén a *forduló* mellett áll. Mezőveresegyháza, 1644: *Mányik felé forduló;* Bethlen, 1796: *Szamos felé (alsó fordulóban).*

felett Mint térszinti különbségre utaló névutó csak Erdélyben található négy adatban, amelyből egy a történeti. Bethlen, 1644: *Kiscsorgó felett.* Szászmóricon német megfelelője is van: *Rét felett;* n. *Auf der Wiese,* Bődön pedig körülírásos névben: *Malom-vőgy a szőlők felett.*

felől Szintén csak erdélyi adatokat találtam, ott is csak hármat. Mezőveresegyháza: *Rét Mányik felől.*

felőli Erre öt adat van a Csengeri járásból, amelyek közül négy történeti, tehát itt is kihalóban van a használata. A történeti adatok közül három a *forduló* köznév mellett áll, ami arra utal, hogy a nyomásos gazdálkodás emlékét őrzi. Kishódos, 1864: *Klastrom forduló, Nagy Hodos és Rozsály határ felőli forduló, Tiszaberek felőli forduló.* Ezek mindegyike több mai dűlőt foglalt magában.

-n fölül : -n felül A Szombathelyi járás két adata közül egyik történeti, másik élő nyelvi, s nyilván hiányos névszerkezet. Nemescsó: *Temetőn föllü [való föld].* A Melles völgyben csak egy ilyen adatot találtam. Szászzsombor, 1864: *Malmon fejül,* kettő fordított szórendű Szászmóricon: *Fejül a Szénafűn; Fejül a Vaszilájén.* Kékesen utat jelöl, s nem is biztos, hogy ennek a névutónak a változata: *Réten fel.* Inkább talán *'felfelé vezető'* lehet a jelentése.

-n fölüli : -n felüli Négy Szombathelyi járásból való adata közül kettő népnyelvi, s ezek egyike érdekes. Kőszegdoroszlón fordul elő a *Csömötei-hëgyföli-düllő.* Ebben a *föli* semmiképp sem *-n* ragos névszó után járul, s inkább a *fölötti* vagy *fölüli* rövidülése lehet.

hosszában Egyetlen gacsályi adata van 1808-ból: *Kert allyainak is, Naményi út hosszába valónak is hívatik.*

-n kívül Hat adata közül mindegyik történeti, egy Csengerből (1768: *Árkon kívül való sor;* ma: *Árok-sor),* egy Erdélyből, négy a Szombathelyi járásból való.

-n kívüli Mindkét adata múlt századi a Szombathelyi járásból.

között : közt 15 előfordulásából csak egy nem erdélyi. Gacsály, 1895: *Naményi és Jánki út között.* Az erdélyiek közül kettő *között,* a többi *közt* hangalakú. Apanagyfalu, 1867: *sáncz között,* de ugyanitt 1898-ban: *Árkok közt.* Szászújős, 1864: *Utak között,* a mai népnyelvben ugyanez: *Útak-köszt.*

közti Két adata közül az egyik a Szombathelyi járásból való, a másik erdélyi. *Közötti* alakot nem találtam.

megén Egyetlen előfordulása Szászzsomborból: *Tó megén*

megett : mögött : megött 34 adata közül valamennyi erdélyi, s ez az összes itt előforduló névutónak 24,1%-a. Túlnyomó többségük (26) *megett* hangalakú, s csak három a *megött.*

megetti : mögötti Mind a kilenc előfordulása erdélyi és élő nyelvi. Érdekes, hogy az előzővel ellentétben a *mögötti* forma a gyakoribb (hat), a *megetti* csak három.

mellett Mindhárom kutatott területen megtalálható, a Csengeri járásban két mai, a Szombathelyi járásban egy történeti, Erdélyben pedig két történeti és hat mai népnyelvi adatban. Általában elemhiányos névformákban fordul elő: Nagyhodos: *Vágás mellett;* Buza: *Löptöria mellett* [r. lăptăria = tejcsarnok] Szászzsombor, *Gyümölcsfák mellett;* ugyanitt, 1864: *Tó mellett;* de találunk körülírásos neveket is ezzel a névutóval: Magyarborzás: *Forrás legelő a patak mellett;* Szászzsombor: *Híd Pap István mellett.*

melletti Öt előfordulása közül négy a Csengeri járásból való, s mindegyik népnyelvi használatú. Csenger: *Benkő melletti dülőút; Haj[d]ú ház melletti nyárfás.* Így ez a vidék egyik leggyakoribb helynevekben szereplő névutója. Egyetlen lukácsházi (Szombathelyi járás) előfordulása 1864-ből való történeti adat.

mentén Egy adata van a Melles-völgyből, Bethlenből: *Vasút mentén.*

mögül : megől Mindkét előfordulása népnyelvi és az erdélyi Kékesről való.

-val/-vel szemben Egy népnyelvi adata van Gacsályból: *Mühejjel szembe.*

-n túl Mindhárom adata élő nyelvi Erdélyből, s kettő közülük fordított szórendű. Apanagyfalu: *Túl a patakon;* Bethlen: *Túl az állomáson.*

-n túli Érdekes módon ez a forma éppen Erdélyben nem található. Hat adata közül kettő a Csengeri, négy a Szombathelyi járásból való, egy-egy népnyelvi. Rozsály: *Töltésen túli Forrás-hát;* Balogunyom: *Vasuton-tulli-düllő.*

A névutós helynévi szerkezetek fönti, gyér számú adatának vizsgálatából összefoglalóan megállapíthatjuk azt, hogy általában hiányos vagy körülírásos nevekben szerepelnek. Ezzel magyarázható, hogy használatuk viszonylag ritka. Vidékékenkénti előfordulásuk is nagy mértékben eltérő. Összesen harmincegy különböző névutót számoltam össze a tízezernyi helynévben. A Csengeri valamint a Szombathelyi járásban egyaránt 13 – 13, az erdélyi Melles-völgyben pedig 19 különböző névutó volt található. Ezek közül csak kettő fordult elő mindhárom kutatott területen: a *kívül* és a *mellett.* Két vidéken volt 11 azonos névutó: a Csengeri és a Szombathelyi járásban a *belül, melletti* és a *túli;* a Csengeri járásban és Erdélyben az *alatt, alatti, felé* valamint a *között : közt;* a Szombathelyi járásban és Erdélyben az *alul, aluli, fölül : felül* és a *közti.* Csak egyetlen területen volt megtalálható 18 névutó: a Csengeri járásban: *alá, felőli, hosszában* és *szemben;* a Szombathelyi járásban: *belüli, előtti, fölüli* és *kívüli* (mindegyikük *-i* képzős!); az erdélyi Melles-völgyben: *előtt, felől, felett, megén, mellett, mentén,*

mögött : megett, mögötti : megetti, mögül : megől, mentén és *túl.* Az előfordulások alapján aligha lehet jelentősebb szabályszerűséget megállapítani, s ennek oka nem az adatok csekély számában, hanem azok nagy szóródásában keresendő. Azt azonban az egyenkénti vizsgálatok is igazolták, hogy az erdélyi népnyelvben nemcsak gyakoribb, hanem változatosabb is a névutós szerkezetek használata a helynevekben.

HAJDÚ MIHÁLY

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 193–199

DEBRECEN
1999.

Egy Kr. u. 1–2. századi római szerző neve: P. Annius Florus

A korai középkortól szinte a 19. század közepéig az egyik legsikeresebb latin nyelvű tömör római történelmet egy bizonyos L. Annaeus Florus neve fémjelezte. A történetírót Petrarca, Dante, Goethe és mások megannyi művükben felhasználták, s csak a múlt századi túlzó német kritika ütött csorbát az alkotó tekintélyén. Az egykori hírnév azonban újabban kezd ismét helyreállni, mióta a szerzőnek több új kritikai kiadása is napvilágot látott, s a neves belga-francia írónő, Marguerite Yourcenar Goethe után ismét irodalmi személyiséget formált írónk alakjából, megtéve őt Hadrianus császár „italozó" titkárává (vö. Mémoires d'Hadrien. Paris, 1953. 131). Az említett, nemzetközi rangú kiadások élén a szerző neve ma is ebben a formában szerepel: *Lucius Annaeus Florus* (l. P. JAL, Paris, 1967, I–II és H. MALCOVATI, Roma, 1972^2-es kiadását), ahogy azt századokon át megszokhattuk, holott a név formája valójában nagyon is bizonytalan. A továbbiakban a helyes alak megállapítására teszek kísérletet, így róva le tiszteletemet egy kis névtani dolgozattal annak a hetvenéves Sebestyén Árpádnak, akivel időnként szoros munkakapcsolat is egybekötött, főleg a TIT égisze alatt.

A római civilizáció vizsgálata kapcsán a névtani kutatásoknak különleges súlyuk van, mivel egyfelől a római nevek igen beszédesek, másfelől helyenként a forrásanyag annyira hézagos, hogy szinte minden apró ténynek nagy jelentősége lehet a kultúra egészének tisztázásában. Ennek megfelelően a klasszika-filológiában már nagyon hamar magas fokon kialakult egy névtani kutató eljárás. Ez a proszópográfia, amely mára szinte minden ókori stúdium egyik legfontosabb segédtudománya. Róma esetében a munka azért lehet nagyon gyümölcsöző, mert a latin nevek elég szisztematikusan épülnek fel, s egyes elemeiből alkalmanként igen lényeges következtetéseket vonhatunk le.

A római polgárok teljes nevének általában három elemét szokás megkülönböztetni. Ez a *tria nomina,* a hármas név, mely némiképp a római polgár kiváltságának is tekinthető. Ennek a hármas névnek az első alkotóeleme a **praenomen**, magyarul az 'előnév', amely leginkább a mi keresztnevünkhöz hasonlítható. Az átlag római 11 *praenomen* közül választhatott, de a nemesség számára még további 7 állt rendelkezésre. Így tehát már az előnévből következtetést vonhatunk le egy-egy személy társadalmi helyzetére vonatkozólag. Egészen korai időtől kezdve rövidítve is szokták írni a *praenomen*-t. A fontosabbak: *Aulus* =

A., Appius = *Ap., Caius* vagy *Gaius* = *C., Cnaeus* vagy *Gnaeus* = *Cn., Decimus* = *D., Lucius* = *L., Marcus* = *M., Manius* = *M', Publius* = *P., Quintus* = *Q., Servius* = *Ser., Sextus* = *Sex., Spurius* = *Sp., Titus* = *T., Tiberius* = *Ti(b).* Voltak időnként női megfelelők is, bár a nők hivatalosan a *gentilicium* nőnemű alakját viselték (pl. *Clodia*), de vö. *Gaia, Quinta.* (L. mindehhez: W. SCHULZE, Zur Geschichte lateinischer Eigennamen. Leipzig, 1904; I. KAJANTO, The Latin Cognomina. Helsinki, 1965; H. SOLIN–O. SALOMIES, Repertorium nominum gentilium et cognominum Latinorum. 1994[2]). Mivel a rövidítések igen hajlamosak az eltorzulásra, hiszen nem mindenki számára elég egyértelműek, ezért itt gyakran számolhatunk szövegromlással, amit mostani vizsgálatunk során eleve célszerű tekintetbe venni.

A második névelem a **nomen gentilicium** vagy *nomen gentile,* mint a *tria nomina,* legfontosabb eleme, a „nemzetségnév", amely a lányoknak sokáig kizárólagos nevük volt, Így M. Tullius Cicero lányát *Tulliá*-nak hívták. Kezdetben a rómaiaknak talán csak egyetlen személynevük volt, vö. *Romulus, Remus.* Az örökletes nemzetségnév voltaképpen a leszármazást, illetve a családi hovatartozást is jelezte. Ennek megfelelően gyakran olyan melléknévi eredete van, amely utal az ősre, pontosabban eredetileg az apára (vö. *patronymica*) vagy a származási helyre, az ős tulajdonságára stb. Vö. *Marcius* 'Marcus fia' < *Marcus, Servilius* 'Servius fia' < *Servius, Fundanius* 'Fundiból való' < *Fundi,* < *Norbanus* 'Norbából való' < *Norba, Cornelius* < *cornus* 'somfa'. Gyakoriak az idegen eredetű, latinosított formák is, mint pl. *Volumnius* < etruszk *velimna.* Egy egyszerű ősi meghatározás szerint a *gens* vagy „nemzetség" mindazokat magába foglalta, akiknek azonos volt a neve (pl. *Cornelius, Iulius, Sempronius, Sergius, Tullius* stb.). A *gens*-en belül az első név, a már érintett *praenomen* azonosította a személyt, miközben a harmadik, a később részletesebben is tárgyalandó *cognomen,* már ha ilyen egyáltalán volt, a nemzetségen belüli külön ágat határozta meg: *Caesar, Cicero, Gracchus, Scipio* stb. A nemzetség tagjai közös őstől származtatták magukat, így a Iuliusok azt tartották magukról, hogy Iulustól, Aeneas fiától erednek, a Caeciliusok viszont egy bizonyos Caeculustól vezették le magukat, amiként a Marciusok egy Marcustól. Mindehhez párhuzamokat, főleg indoeurópaiakat szoktak felhozni, mint pl. a skót klánokat, ahol ilyen nevek szerepelnek: *MacDonald* vagy *MacGregor* stb. A legtöbb alkalommal persze a feltételezett vérszerinti rokonság bajosan volt kimutatható, úgyhogy a történeti időkben a *gens* mint olyan rendkívül homályos és bizonytalan egység volt. Bizonyos nemzetségeket saját kultuszaik különböztettek meg, amelyek rendszerint temetési szertartások voltak, míg egyes esetekben különleges *praenomen* használata volt a jellemző, mint ahogy pl. a Sulpiciusok a ritkán előforduló *Servius* névvel éltek, a Claudiusok pedig az Appiusszal, ugyanakkor viszont a Manliusok kerülték a *Marcus*-t. Megfelelő adatok hiányában ma már a nemzetségek eredetét nem tudjuk igazán megállapítani, de akik a vérrokonságot tekintik a leg-

fontosabb alapnak, azok számára leküzdhetetlen nehézség az a tény, hogy a rokoni kapcsolat legtágabb megjelölésére utaló latin kifejezés, az *adfinis* eredetileg nem is vérszerinti, hanem területi kapcsolatot jelöl. Régebben sokan úgy gondolták, hogy a *gens* és a nemzetségnév elsősorban a *patriciatus*-hoz kapcsolódik, a korai *consul*-jegyzékben szereplő nevek egy része mégis arra utal, hogy plebeius nemzetségek már a királykorban voltak. A patricius nemzetségek legfőljebb számos előjoggal rendelkeztek, amelyet a plebeius *gens*-ek csak a rendek harcában szereztek meg, de csak részben, mert bizonyos kiváltságok megmaradtak a patriciusoknál. (Vö. P. A. BRUNT, „Nobilitas" and „Novitas". JRS, 72 (1982): 1–17; G. FRANCIOSI, Ricerche sull'organzzazione gentilizia Romana. Napoli, 1984; R. E. MITCHELL, Patricians and Plebeians. Ithaca–N. Y., 1991).

A hármas római név harmadik és utolsó, legkésőbb kialakult komponense, a **cognomen:** a „melléknév", amely gyakran egy nemzetségen belül az egyes ágakat vagy családokat, néha személyeket különítette el, különböztette meg egymástól. Eredetileg nem hivatalos „ragadványnév" lehetett az egyes személyekre, így próbálva meg kiegészíteni a *praenomen* szerepét. Később azonban a római *nobilitas,* nemesség melléknevei örökletessé váltak, az egész *gens*-en belül megkülönböztetve egy-egy ágat vagy családot. Így a *Cornelius*-ok nemzetségén belül voltak: *Blasio*-k, *Cethegus*-ok, *Cinna*-k, *Cossus*-ok, *Dolabella*-k, *Lentulus*-ok, *Maluginenensis*-ek, *Scapula*-k s a leghíresebbek, a *Scipio*-k, továbbá a *Sulla*-k. Ezeken belül az egyes családok, személyek jelölésére további *cognomen*-ek szolgálhattak, mint amilyenek pl. a *Scipio Asina*-k vagy a *Scipio Nasica*-k esetében találhatók. A melléknév sokáig a *patricius*-ok kiváltsága volt, de azután a *plebeius* nemesek is viselték, vö. *Sempronii Gracchi.* A császárkorban a *cognomen* hamarosan az egyén megkülönböztetőjévé lett, s fölvette az egyén nevének szerepét. A *cognomen*-ek eredete sokféle. Egyesek testi tulajdonságokra utaltak (vö. *Longus, Naso, Sura*), mások lelki, erkölcsi minőségre (vö. *Clemens, Cato* = 'ravasz', vö. *catus*), kifejezhettek kívánságot (vö. *Felix*), de utalhattak a születésre vagy a nemre is (vö. *Natalis, Masculus*), akárcsak a foglalkozásra (vö. *Agricola, Pictor*). A latin mellékneveken kívül voltak görögök (vö. *Callistus*), sőt barbárok is *(Malchio, Epicadus).* A győztes hadvezérek külön *cognomen*-eket érdemeltek ki, ez volt a *cognomen ex virtute*, amely többnyire a legyőzött városra, népre utalt. Így a *Messalla* forma arra célzott, hogy M.' Valerius Maximus hódította meg Messanát. Később ezt a melléknevet utódai is örökölték.

Mint látjuk tehát, a római név igen sokat elárul viselőjéről, ezért az ókoriak különösen nagy jelentőséget tulajdonítottak neki, olyannyira, hogy Augustus császár formálisan erre alapozta monarchiáját, amennyiben rendhagyó névformákat vett fel. A Caesar részéről végrendeleti úton történő adoptálás, és a népgyűlés *(comitia curiata)* jóváhagyó megerősítése után nevét nem az adoptáltak névviselési szokásainak megfelelően használta, vagyis nem „C. Iulius Caesar

Octavianus"-nak nevezte magát — Octavianusnak csak a múlt század óta nevezi a történettudomány életének a Kr. e. 44 és 27 közötti időszakában —, hanem, teljesen újszerű módon, az *Imp(erator) Caesar divi filius* nevet használta. Az *imperator* kitüntető címet, mellyel katonai győzelmeiért illették, *praenomen*-ként a *cognomen*-e elé biggyesztette, a *filiatio*-nál pedig, a *C(ai) f(ilius)* 'Caius fia' forma helyett az 'isteni fia' megfogalmazást alkalmazta. Caesart ugyanis halálát követően consecrálták, vagyis az istenek sorába iktatták és ennek folytán valóban *divus* lett. Később is Imperator Caesar Augustus volt a *princeps* neve, amiről hasonlókat mondhatunk, azzal a kiegészítéssel, hogy az *Augustus* melléknév még inkább isteni jelleget kölcsönzött viselőjének, s a nemzetségnév mellőzése a személyt az egész állam fölé helyezte.

Ezek előrebocsátása után, térjünk rá közelebbi tárgyunkra: az általunk kiválasztott történetíró nevének megállapítására. A rövid történeti összefoglalás valójában Róma fennállásának 900. évfordulóját ünnepelte, vagyis a Kr. u. 140-es évek közepén, talán éppen 147-ben, íródhatott. Ha pedig ez így van, akkor kronológiailag semmi akadálya sincs annak, hogy a Kr. u. 1–2. század fordulójáról ismert valamennyi olyan adatot, amely egy bizonyos, irodalmi tevékenységet folytató Florusra utal, ugyanarra a személyre vonatkoztassuk, vagyis a mi történetírónkra, azaz az *epitomé* szerzőjére. Ezek az adatok pedig a következők. Egy bizonyos Florus költőként részt vett Domitianus császár alatt az egyik *certamen Capitolinum*-on, vagyis az egyik költői vetélkedőn, de alul maradt, s ezután — mintegy bánatában is — szinte az egész birodalmat bejárta, hogy végül a hispaniai Tarraco városában telepedjék le, ahol *grammaticus*-ként tevékenykedett, s ahol Kr. u. 107 tájékán elkészített egy retorikai tárgyú *dialogus*-t, amelynek címe *Vergilius orator an poeta* (rövidítve:.VOAP), azaz „Szónok-e vagy költő Vergilius". Tudjuk Florusról azt is, hogy egy gunyoros verset írt Hadrianus császárhoz (SHA, vita Hadriani 16,3), akivel egyébként levelezésben is állt, s aki feltehetőleg kedvét is lelte Florus versikéiben, hiszen Florus ekképp jellemzi őt: *poematis delector* (Charis., p. 66, 10; vö. ibid., p. 157, 21 B). Ezek közül a költemények közül feltehetőleg mi is élvezhetünk néhányat, mert az *Anthologia Latina* tartalmaz 9 verset ezzel az alcímmel: *Flori de qualitate vitae* (vö. Flori carmina. Introduzione, testo critico e commento a cura di C.DI GIUVINE, Bologna, 1983, pp. 75–7, 2–10; pontosabban ez a *titulus* csak a 3. vers után áll, mert a 2. számúnál pusztán a szerző neve van feltüntetve, ekképp: *Flori*; l. még. ed. RIESE I^2 87 p. 121 = ed. D.R. SHACKLETON BAILEY 75 p. 78; ed. RIESE, I^2 245–52, p. 200–2 = ed. SHACKLETON BAILEY 238–45 pp.174–7). Florus személyét és irodalmi tevékenységét tehát több adat tanúsítja a Kr. u. 1–2. század fordulóján. Ám probléma az, hogy a névforma nem minden esetben azonos. Az SHA-ban, az *Anthologia Latina*-ban, valamint egy helyen Charisiusnál pusztán Florus szerepel. Ugyanakkor Charisius más helyütt (p. 66, 10 B) már az Annius Florus formát szerepelteti. A VOAP-ot megőrző Bruxelles-i kézirat viszont P.

Annius Florust tünteti fel a munka szerzőjeként. Az *epitomé* írójának neve viszont a híres *codex Bambergensis*-ben (9. század) *Iulius Florus*, a c-hagyományban pedig, amelybe a 9. századi *codex Nazarianus*-t követőleg csaknem kétszáz kézirat tartozik, többnyire L. Annaeus Florus forma szerepel.

Hogyan oldhatók fel ezek az ellentmondások, és mi is lehet az eredeti helyes névforma? Hadd bocsássam előre: megítélésem szerint a legnagyobb valószínűsége a P. Annius Florus alaknak van, amit a következő tények támasztanak alá. Emellett szól az a körülmény, hogy két egymástól független adat is az Annius Florus névváltozatot erősíti meg, úgymint a VOAP *titulus*-a, illetve Charisius egyik adata. Ez az Annius Florus forma könnyen eltorzulhatott Ann(a)eusszá, miként azt egy kései Charisius-kézirat (m) maga is bizonyítja. A hiba okát nemcsak a középlatin *i – e* megfeleléssel magyarázhatjuk, hanem mind a két Seneca közismert nevével (vö. L. Annaeus Seneca, a rhétor apa és neves filozófus fia, akik nevét bármely másoló könnyen beírhatta az ókorban kevésbé ismert történetíró neve helyére), mind pedig azzal, hogy a középkor folyamán az az *epitomé* is igen széles körben elterjedt, amelynek szerzőjeként az ekkor legjobban ismert hagyomány L. Annaeus Florust tüntette fel. Ennélfogva az *Annius* alaknak *Annaeus*-ra való változtatása meglehetősen kézenfekvő volt.

A P. Annius Florus forma hitelességét támasztja alá még a következő is. A VOAP-ból megtudjuk, hogy a szerző Afrikában született, s onnan származott el Hispaniába (1,4). Márpedig Afrikában meglehetősen ritka az Annaeus *nomen gentilicium*, miközben az Annius igen elterjedt. Sőt két feliraton ez a nemzetségnév magával a Florus *cognomen*-nel szerepel. Az egyik a CIL VIII 3134, amelyben ez áll:

DMS

C.Annius Florus vix

ann L Iulius

Florus eq. leg AVG · S^{o}CR^{o}

A másik a VIII 26 711, amelyet már L. POISSAT közzétett a Revue Tunisban (1910, p. 150 n. 715). Itt ezt találjuk:

DMS

L ANI

VS FLO

RVS P<IVS>

V<IXIT> A<NNOS> LXXX II

HSE

Közel tíz évvel ezelőtt elhunyt kiváló kollégám, BALLA LAJOS szerint ezek az *inscriptio*-k a *principatus* első felében keletkezhettek, úgyhogy ennek megfelelően Észak-Afrikában a Kr. u. 1–2. században valóban számolhatunk az Annius Florusokkal, s közéjük tartozott az az általunk vizsgált P. Annius Florus is, aki talán lovagi család sarja lehetett. Ezt a hipotézist csak az a körülmény gyengíti, hogy magát a Publius *praenomen*-t nem tudjuk e körzetből kimutatni az Annius Florus névformához kapcsolódóan. Ez azonban nem cáfoló erejű mozzanat.

Mindebből következik, hogy eredetileg az *epitomé* élén is a Publius Annius Florus névnek kellett állnia, amely érthető módon egyedül és kizárólag itt torzult el már igen korán Lucius Annaeusszá. Mint már tudjuk: ez a mű jeles ünnepi alkalomra, Róma fennállása 900. évfordulójára íródott, s ezért egészen kézenfekvő, hogy a címben fel volt tüntetve a keletkezésnek ez a megkülönböztetett jelentőségű éve, amikor épp L(ucius) Annius (Largus) és C. Prastina Pacatus Messalinus voltak a consulok (A. CAPPELLI, Cronologia, cronografia e calendario perpetuo, Milano, 1983[5], p. 185). A későbbi másolatokban azután az előbbi consul neve összecserélődött a történeti munka hasonló nevű szerzőjével, s ezt az is elősegíthette, hogy a két közel azonos alakú név közvetlenül egymás alatt szerepelt. Feltehetőleg előállt egy L. Annius Florus hibrid névváltozat. Minthogy pedig a Lucius *praenomen* az Annius előtt a Lucius Annaeus (Seneca) nevet juttatta általában az emberek eszébe, szinte természetes, hogy a kéziratos hagyomány fő vonalában végül is a Lucius Ann(a)eus Florus névalak rögzült. Hogy a Senecák nevével való összekapcsolás mennyire megalapozott feltevés a részünkről, azt az a *prologus* bizonyítja, amely több Florus-kéziratban járul az *epitomé* elé, s amely egyértelműleg a Senecák köréhez igyekszik kapcsolni a miniatűr történelmi munkát. Nem véletlen, hogy több olyan kései e-kódex is van, amely egyenesen Senecát tünteti fel az írás szerzőjének.

Ahogy a L. Annaeus Florus névforma hibás értelmezés eredménye lehet, ugyanezt mondhatjuk el a Iulius Florus névváltozattal kapcsolatban is, mert a Iulius Florus névváltozat azoknak a késő antik vagy kora középkori másolóknak, korrektoroknak tulajdonítható, akik számára sem az Annius Florus, sem pedig esetleg a puszta Florus név nem mondott eleget, viszont tudomásuk volt akár a Horatius (epist., 1,3; 2,2), akár a Quintilianus (10,3,12) által említett Iulius Florusról, s ennek nyomán próbálták meghatározni az *epitomé* szerzőjét, azonosítva őt a horatiusi és a quintilianusi személlyel. Így járt el később Volaterranus is, akárcsak azok az újabb másolók, akik egyes c-kéziratokban is fölcserélték a L. Annaeus Florus alakot a még helytelenebb Iulius Florus változattal. (Teljesen hibás FR. SCHMIDINGER, Untersuchungen über Florus. JKPh. Suppl., 20. 1894. 779 skk. ama feltevése, hogy a *IVLI(BRI)* = „négy könyv" rövidítésből

lett a *IVLIVS* név, minthogy a 15. század előtt *IIII libri*-t kellett volna írni, amiből a romlás a 9. sz. előtt nem magyarázható).

Mindezek után aligha lehet kétséges, hogy az általunk vizsgált *auctor* a Publius Annius Florus nevet viselte. Amíg vele kapcsolatban csupán az *epitomé*-t, az SHA és Charisius adatait ismerték, valamint az *Anthologia Latina* verseit, a tudósok úgy vélték, hogy a szerző vagy hispaniai, vagy galliai eredetű volt. Ezt egyfelől az bizonyította volna, hogy a történetíró erről a két területről látszik megkülönböztetett módon beszélni, másfelől pedig a régebben helyesnek tekintett L. Annaeus névváltozat is elég egyértelműen Hispaniára látszott utalni, minthogy a L. Annaeus Senecák idevalósiak voltak. Amikor azonban a múlt század közepén rábukkantak a VOAP töredékére, amelynek szerzőjét nagy valószínűséggel azonosítani lehetett az *epitomé* írójával, kiderült, hogy Florus feltétlenül *ex Africa* származott (1,4), ahol apja még a későbbiekben is élt (3,1), talán még 107 tájékán is jó egészségnek örvendve, ahogy azt a VOAP nyomán sejthetjük. Ennél többet az apáról nemigen tudunk, hacsak azt nem, hogy meglehetősen tehetősnek kellett lennie, mert egyfelől ez magyarázza meg gyermekének korai nagy utaztatását, másfelől pedig azt, hogy még 107 körül is fennállt annak a lehetősége, hogy anyagilag még mindig támogassa az ekkor már a hispaniai Tarracóban *grammaticus*-ként tevékenykedő fiát (3,1). Ezek a körülmények szintén nem zárják ki annak a lehetőségét, amit már fentebb megfogalmaztam, hogy az író és *grammaticus* Florus apja esetleg valóban *eques* volt. E feltevés mellett szólhat az a Kr. u. 2. századra datálható felirat is, amely Ticinum és környékéről való, onnan, ahol már a Kr. e. 1. században is számos lovag földjéről van tudomásunk. A feliraton ugyancsak a *Publius praenomen* szerepel:

D(is) M(anibus)

P. Annio [– – –]

(Vö. AE, 1992, no. 793, L. BOFFO–D. AMBAGLIO, Suppl. It., n.s. IX, pp. 255–338 nyomán).

Azt hiszem, hogy a fentebb kifejtettek alapján, amelyeket először kéziratos akadémiai doktori értekezésemben adtam elő először (1993, II. fejezet), teljesen indokolt volt a florusi életmű egészét, már amennyire az ránk maradt, ilyen címmel közzétennem: P. Annii Flori Opera Quae Exstant Omnia. Debrecini, 1997 (ΑΓΑΘΑ — Series Latina). Megnyugtató, hogy velem egyidejűleg azonos eredményre jutottak, ha részben más megfontolások alapján is, a kérdéskör olyan jeles ismerői, mint K. SALLMANN (Handbuch der lateinischen Literatur der Antike. München, 1997. 327 skk.) és L. BESSONE (La storia epitomata. Introduzione a Floro. Roma, 1996. 150 skk. — a további irodalommal, amely azonban az én kéziratos disszertációmban is megtalálható).

HAVAS LÁSZLÓ

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 201–206

DEBRECEN
1999.

Nyelvföldrajzi térképek és tanulságaik a Szilágyságból

Szilágyság 'a Réz- és a Meszes-hegység, a Szamos, valamint az Érmellék által közrezárt vidék' (JUHÁSZ 1988: 101). A tájegység nyelvjárási szempontból három nagy nyelvjárási régió (az északkeleti, a tiszai és a mezőségi) között, az északkeleti és a tiszai erővonalainak találkozásában található. Az ilyen határterületeken érdemes igazán nyelvatlaszt készíteni, hogy a nagyatlasz által vázlatosan jelzett izoglosszákat pontosan meghúzhassuk (KIRÁLY 1982: 204). Ez a terület az ott élők tudatában nem mint nyelvjárási egység, hanem mint történelmi, földrajzi kategória él („...mindig figyelembe vettem a lakosság tájismeretét is, s csak azokat a helységeket vettem föl az atlasz ponthálózatába, amelyeknek lakói szilágyságiaknak tartják magukat" — MÁRTON 1976: 4). Létezik tehát a „szilágysági tudat" (vö. VÉGH 1959: 40: „őrségi tudat"), s ebben az értelemben lehet beszélni szilágysági nyelvjárásról, még akkor is, ha ez a nyelvjárás belsőleg korántsem egységes. Ha viszont ez az utóbbi állítás igaz, fontos feladat lehet a „tájszólás belső tagolódásának megállapítása" (MÁRTON 1976: 5). E belső tagolódás leírására leginkább alkalmas a nyelvföldrajzi módszer: a térképre vetített nyelvjárási adatok segítenek a jelenséghatárok meghúzásában.

MÁRTON GYULA két tanulmányban (1975: 16; 1976) és egy vele készült interjúban (BEKE 1996) utal arra, hogy a szerinte 67 kutatópontra kiterjedő nyelvjárási egység két, tájszólásában jellemzően elkülönülő területre osztható, melyek között a választóvonalat a Zilah-patak képviseli. MÁRTON e megállapítását elsősorban az *é* ~ *í* hangok előfordulásának különbségeire alapozza (MÁRTON 1975: 16), de 1976-os tanulmányában az *e* ~ *ë* hangok megoszlásáról is szól. A Tövishát 'Szilágycseh és Zilah közötti vidék a Szilágyságban' (JUHÁSZ 1988: 104) és közvetlen környéke *é*-ző, s ezért a tőle északra levő szamosháti nyelvjáráshoz kapcsolható. Ezzel szemben a Zilah-pataktól nyugatra eső rész, továbbá a Szilágyság északkeleti része *í*-ző, s inkább a bihari tájszólással mutat rokonságot. MÁRTON GYULA remélte, hogy ez a vázlatos kép az általa 1971 és 1975 között gyűjtött Szilágysági nyelvatlasz teljes anyagának „feldolgozása után pontosabbá, árnyaltabbá válik" (MÁRTON 1976: 9).

MÁRTON GYULÁT halála megakadályozta, hogy elkészíthesse szülőföldje, a Szilágyság nyelvjárási atlaszát. A gyűjtés kéziratos anyaga a Magyar Nyelvtudományi Társasághoz került, s ennek elnöke BENKŐ LORÁND rám bízta a nyelv-

atlasz kiadásával összefüggő munkát. Az anyag közzétételére az OTKA nyújtott segítséget, de a két évre (1998–99) megítélt összeg csak a szerkesztéssel összefüggő munkálatokra, a térképek elkészítésére és az adatrögzítésre futotta. Így 1999 végére a nyelvatlasz (mintegy 900 térképlap) CD-n és egy példányban kinyomtatva hozzáférhetővé válik a Nyelvtudományi Társaságban. Reményem szerint 2000-ben könyv alakban is sikerül megjelentetni.

Jelen rövid írásban csupán a kiadással összefüggő munkálat során megfigyelt, a nyelvjárás leginkább szembetűnő, legjellemzőbb jegyeivel foglalkozom, fenntartva a nem teljeskörű vizsgálatból és a részletmegfigyelésekből származó tévedés jogát is. A munkálatok közepette megtehető részleges megfigyelések alátámasztani látszanak MÁRTON GYULA megállapításait. Vannak tehát olyan vonások, amelyek e nyelvjárási régió egysége mellett tanúskodnak: ilyenek például az *r* nyújtó hatása (vö. a *csokor*, a *csupor* vagy a *varjú* térképlapját), az *ó*, *ő* hangok általános záródó kettőshangzós realizációja (vö. *csóka*, *gólya* stb.), elhatárolja a mezőségitől az *a*-zás hiánya (MÁRTON 1976: 9), jellemzi a köznyelvhez való erős közelállása (BEKE 1996: 82).

Az 1. számú térkép általában igazolja MÁRTON GYULA kijelentését: az ékszerűen benyúló tövisháti területet az *í* : *é* eltérése elkülöníti a nyelvjárás többi területétől, az egyes szavak e jelenségre utaló izoglosszái párhuzamosan futnak. Ez az elkülönülés mind hangsúlyos helyzetben (*néz, méh, méz, széna, négy* stb.) mind hangsúlytalanban (*moslék, kolompér, szomszéd, szegény, házért* stb.) megfigyelhető. Az is látható azonban, hogy az *é*-zés határa dél felé túlnyúlik a Zilahpatakon és kelet felé sem a Szilágy-patak a határ, hanem attól keletebbre húzódik. A Szilágyság többi része valóban *í*-ző, de e jelenség kivételével inkább az eltérések jellemzik ezt a nagyobb területet. Így a zárt *ë* megjelenése csak a nyelvjárás délnyugati területén (*petrezsejem, kendermagos, ember, szemem* stb.) karakterisztikus, máshol ez a hang nem található meg. E területen azonban megvan hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben egyaránt, a fonémakészlet itt tehát gazdagabb, mint a nyelvjárás többi részén. A nyelvjárás északnyugati és északkeleti csücskét valóban összekapcsolja az *í*-zés, de számos lexikai elem izoglosszája elkülöníti az északnyugati területet a többitől: a *kívül* : *külül*, a *szukakutya* : *kocakutya*, a *kisliba* : *pipe*, a *szundikál* : *gyökönt*, a *nászasszony* : *sógorasszony* jelenséghatárai szinte teljesen párhuzamosan futva határolják el e részterületet (az oppozíciókban elsőként az északnyugati változatot szerepeltettem). Úgy tűnik tehát, hogy a nyelvjárás tagoltabb, mint eddig hittük, alegységként kell számolnunk az északnyugati, az északkeleti, a délnyugati és a tövisháti részekkel.

Természetesen a legtöbb jelenség izoglosszája a Szilágyságban is átmeneti sávokkal jellemezhető (pl. *kívül* : *külül*, *bivaj* : *bihal*, *falevél* : *lapu*, *kolompér* — itt a *krumpli* legalább mellékváltozatként szinte minden kutatóponton jelen van), de az átmenetiséget majd egy részletes, az azonos típusú jelenségeket soroza-

tokban egymás mellé állító vizsgálat végezheti el (a mintára vö. KIRÁLY 1990: 87). A tömeges egybeesések erővonalain túl találkozhatunk olyan szavakkal is, amelyeknél — amint ez a *csalán* esetében is látható (2. térkép) —, az egyes változattípusok sajátosan, a nagy többségtől eltérően szabdalják fel a nyelvjárás területét, vagy — amint a 3. térkép megoszlása mutatja — különleges görbét adnak a jelenséghatárok.

HEGEDŰS ATTILA

Felhasznált irodalom

BEKE GYÖRGY (1996): *Szigetlakók.* Bp., Mundus Magyar Egyetemi Kiadó.

JUHÁSZ DEZSŐ (1988): *A magyar tájnévadás.* Bp., Akadémiai Kiadó.

KIRÁLY LAJOS (1982): A tájszótérképek szerepe a regionális atlaszokban. In: *Dialektológiai szimpozion.* Szerk. SZABÓ GÉZA, MOLNÁR ZOLTÁN. Veszprém, MTA VEAB. 203–8.

KIRÁLY LAJOS (1990): *Nyelvjárási jelenséghatárok a Dél-Dunántúlon.* Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság.

MÁRTON GYULA (1975): A regionális atlaszok szerepe a nyelvjárási rendszerek megismerésében. *Magyar Nyelvjárások,* 21: 3–32.

MÁRTON GYULA (1976): Mutatvány a „Szilágysági tájnyelvi atlasz"-ból. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények,* 20: 3–20.

VÉGH JÓZSEF (1959): *Őrségi és hetési nyelvatlasz.* Bp., Akadémiai Kiadó.

Útmutató a térképekhez

1. térkép

..... : szukakutya : kocakutya
- : nászasszony : sógorasszony
..... : kisliba : pipe
---------- : szundikál : gyökönt
— — — — — — — — — — — — — — — — — : mí : mé, míz : méz, idestestvérek : édestestvérek, sötítedik : sötétedik, házír : házé(r)
_____ : pëtrëzsejëm : petrezsejem, szëmëm : szemem, kendërmagos : kendermagos, embër : ember
_ . _ . _ . _ . _ . _ . _ . _ . _ . _ . _ . _ . _ : mënyecske : menyecske
_ . _ . _ . _ . _ . _ . _ . _ . _ . _ . _ . _ . _ : éhomra : égyomorra

2. térkép

I. csilánt, II. csalánt (csalán, csaján), III. csanáj, IV. csohány

3. térkép

I. homok, II. porond

A. bivaj, B. bihaj

1. térkép

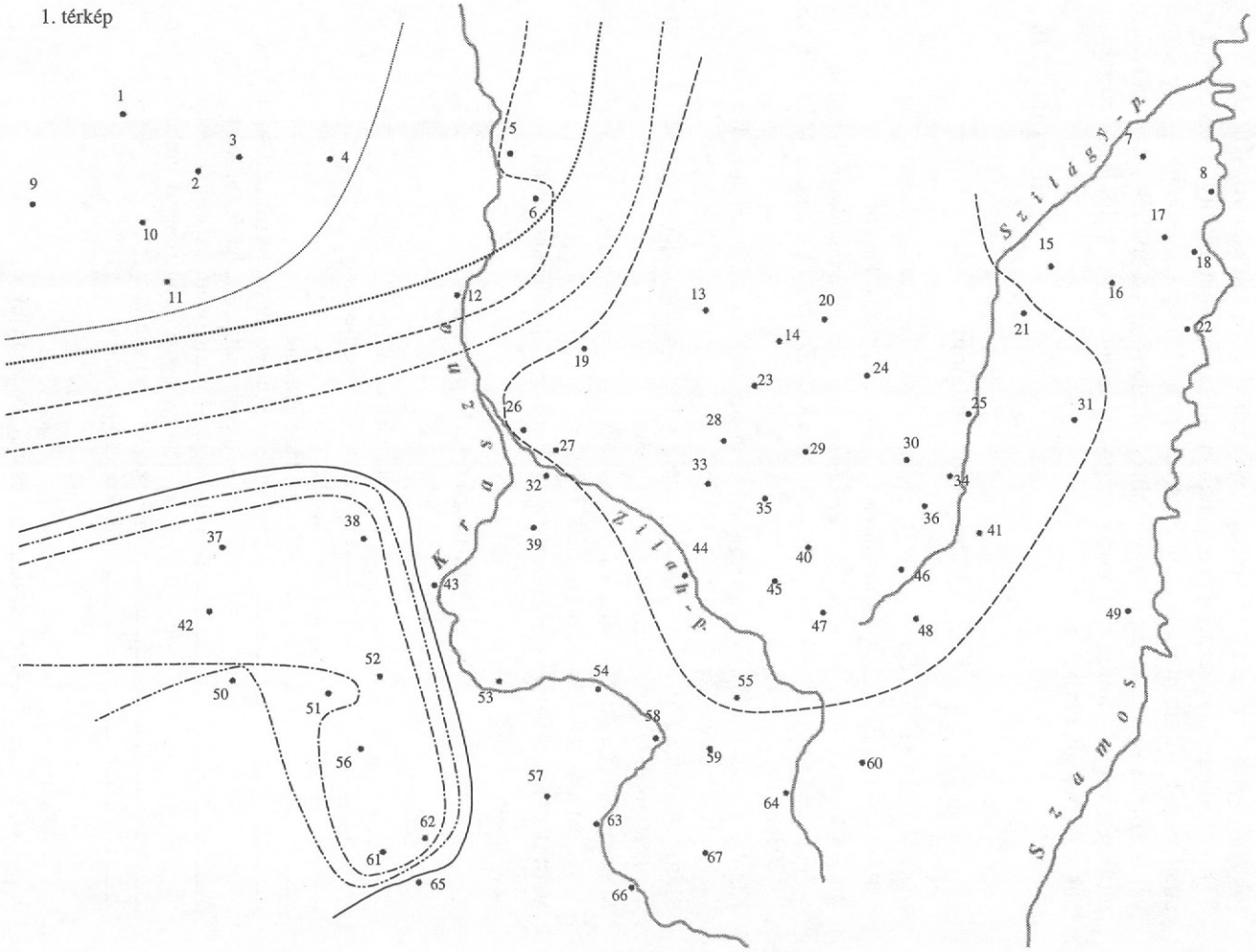

2. térkép

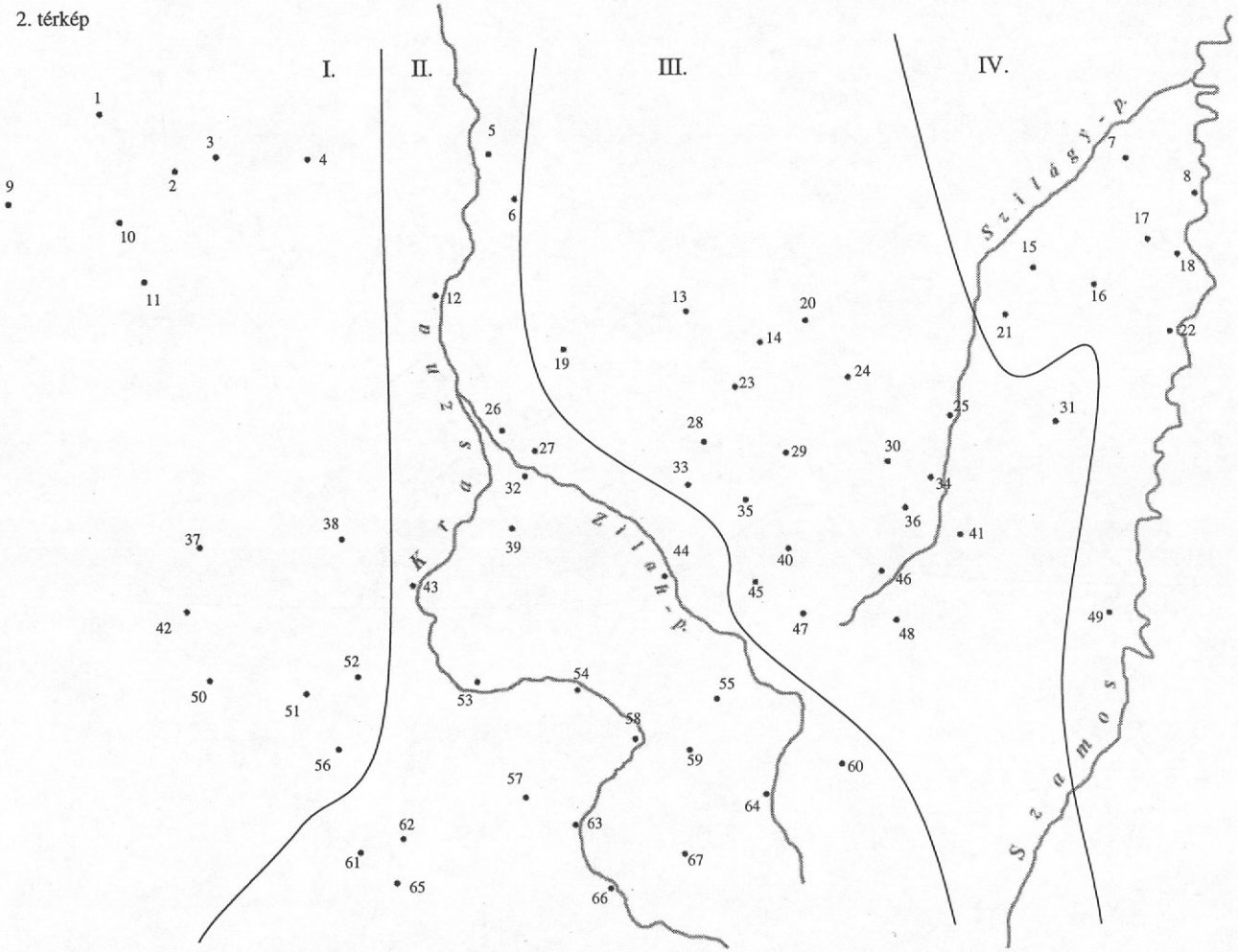
I.
II.
III.
IV.
Kraszna
Szilágy-p.
Zilah-p.
Szamos
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67

3. térkép

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 207–216

DEBRECEN
1999.

A helynevek rendszerének nyelvi leírásához*

1. Tudományos pályám több csomópontja kapcsolódik Sebestyén Árpád professzor úrhoz. E fordulópontok számomra mindig egy-egy összegző munka elkészítésének feladatát jelentették. Mindegyik dolgozat a helynevekkel foglalkozott, s a sokféle lehetséges közelítésmód közül folytonosan előtérbe került a nyelv rendszerszerűségének megnyilvánulása a helynevek körében. E rend-(szer)szeretetemet — melyet Sebestyén Árpád mindig megerősített, elmélyített bennem — szakdolgozatomban két Pápa környéki település (Tapolcafő és Pápakovácsi) élő és történeti névanyagának elemzésével igyekeztem bizonyítani. Következő munkámban a témát doktori disszertációként folytatva a település mint a helynévadás és a helynévhasználat alapegysége általánosabb összefüggésben került figyelmem középpontjába. Kandidátusi értekezésemben (amely *Helynevek nyelvi elemzése.* Debrecen, 1993. címmel jelent meg) egy olyan elemzési módot igyekeztem kialakítani, amely — szándékaim szerint — a magyar helynevek szinkrón rendszerének és történetének bemutatásához nyújthat általános keretet.

S hogy miért a saját pályámról beszélek, amikor Sebestyén professzor urat köszöntöm e jeles alkalommal? Azért, mert a fenti munkáimmal neki is sok feladatot adtam: szakdolgozatomat hozzá nyújtottam be, egyetemi doktori értekezésem elkészítésének két ösztöndíjas évében témavezetőm volt, kandidátusi disszertációm megszületését pedig aspiránsvezetőmként követhette nyomon. Úgy érzem, illő, hogy most, az ő pályájának egy kitüntetett napján olyan dolgozattal köszöntsem, amely a fenti sorba szervesen beleillik. Születésnapi üdvözlő írásomban a magyar helynevek rendszerszerűségének azokat az általános jegyeit igyekszem a továbbiakban megmutatni, amelyek nemcsak rájuk jellemzőek, hanem bármely más nyelv helyneveire is igaznak bizonyulhatnak.

2. A *Helynevek nyelvi elemzése* (a továbbiakban: HnNyEl.) c. munkámban olyan elemzési keretet dolgoztam ki, amelyet az áttekintő-összehasonlító névrendszertani leírásokra a legalkalmasabbnak találtam, és találok alapjában ma is. Igaz, már akkor is megjegyeztem, hogy a leírási eljárás sok részlete további ku-

* A tanulmány az OTKA (T 0237000) és az MKM K+F (1194/1997) pályázat támogatásával folyó kutatási program keretében készült.

tatásokkal lesz csak finomítható, s alkalmazhatóságát konkrét névrendszerekkel történő szembesítése során lehet igazán megítélni. Az elmúlt években — főleg saját tanítványaim, de mások is — sok ilyen részterületet vizsgáltak meg, s a módszert eredményesen alkalmazták tanulmányokban, konferenciákon tartott előadásokban, szakdolgozatokban, sikeres diákköri és egyetemi záródolgozatokban, lassan készre formálódó doktori értekezésekben, sőt önálló könyvekben is. Nemcsak e munkák, hanem mások érintőleges megjegyzései, kapcsolódásai is azt bizonyították, hogy az elemzési modell elméleti alapjai helytállóak, s a részvizsgálatok eredményei jól beépíthetőnek mutatkoznak.

Ezúttal mégsem erről kívánok szólni, hanem ellentétes irányba szeretnék eltávolodni a leírási modelltől: nem a részletek felé, hanem az általános vonások megragadásának irányába. E szemléletnek többféle haszna is lehet. Megmutathatja a magyar helynevek más nyelvek helyneveivel rokon vonásait, vagy úgy is fogalmazhatnánk: a magyar helynevek specifikus jegyei közül kiemelheti az általános vonásokat. E távolságtartó közelítéssel a rendszer egészének, fő tömbjeinek kapcsolatrendszerét is biztosabb kézzel, így feltehetően eredményesebben tudjuk kezelni. De segítséget adhat a modellnek a gyakorlati név(rendszer)tani elemzésben való alkalmazásához is: csakis a részletek felől közelítve ugyanis azok bonyolultsága gyakran elfedi előlünk a fő összefüggéseket, tendenciákat.

3. Helyek megjelölésére véletlenszerűen létrehozott hangsorokat soha sem használunk, hiszen ahogy Sebestyén Árpád fogalmazott egy konferencia-előadásában: „Elméletileg elképzelhető volna ugyan, hogy e célra merőben új jelet kovácsoljunk, de ez a gyakorlatban értelmetlen memóriaterhelés lenne." (NytudÉrt. 70. sz. 305). A helynevek alapjául mindig a nyelv meglévő szókészlete és morfémaállománya szolgál, ráadásul a névadás aktusában mindig megfigyelhető valamiféle szemantikai tudatosság, azaz végső soron minden helynév motivált valamilyen formában. Ez azt is jelenti természetesen, hogy a létrejött helynevek nemcsak morfológiai-szintaktikai, hanem szemantikai tekintetben is leírhatók. A szemantikai leírás pedig éppen akkor lehet a legsikeresebb, ha a jelentéstani kategóriákat a nevekben található szerkezeti elemekhez rendeljük hozzá.

Bármely nyelv helyneveinek többsége olyan név, hogy benne a jelölt helyek valamiféle jellegzetessége fejeződik ki. A helynevekben megtalálható nyelvi elemek felől nézve azt látjuk, hogy ezek egyrészt lehetnek olyanok, amelyek kifejezik azt a helyfajtát, amelybe a névvel megjelölt egyedi hely besorolható. Ezt a szemantikai szerepet — másként fogalmazva: név(rész)funkciót — f a j t a j e l ö l ő szerepnek nevezhetjük (jelölésére az F szimbólumot használom). Erre a szemantikai szerepre a dolog természetéből adódóan kizárólag főnevek, mégpedig helyet, helyfajtát jelölő szók alkalmasak. Ezeket szokás földrajzi köznévnek nevezni (példáimat többnyire Sebestyén Árpád szülőfalujának, Gacsálynak a helynévanyagából vettem: Gacsályi/*erdő,* Gólya/*lapos,* Kis/*domb*).

A névben meglévő nyelvi elemek másrészt kifejezhetik azt, hogy az adott helynek milyen sajátosságai vannak (azaz milyen tulajdonságjegyekkel jellemezhető, miféle külső viszonyrendszerei vannak stb.). Ezt a szerepet s a j á t o s s á g o t kifejező funkciónak nevezhetjük (a továbbiakban S szimbólummal jelölöm). Ezt a szemantikai tartalmat nagyon sokféle nyelvi elem: szó, szószerkezet kifejezheti (*Hosszú*/erdő, *Füzes*/szer, *Borsó*/sor, *Horgasfai*/kút), korlátozást e téren elvi szempontból nem igen tudunk megállapítani.

Meg kell ugyanakkor azt is jegyezni, hogy az S és az F funkcióban előforduló nyelvi elemeket nagyon nehéz elhatárolni egymástól. Ez leginkább a földrajzi köznevek körének megvonási nehézségét jelenti, hiszen a helyfajtát kifejező szavak is a helyeknek valamiféle „sajátosságait" foglalják össze jelentésükben, s e jelentés több-kevesebb specifikus tulajdonságjegyet is tartalmaz. Itt azonban nincs módunk e jelentésmező definitív jegyeinek további boncolására.

A fenti funkciókat és az őket kifejező nyelvi elemeknek a nevekben való megjelenését vizsgálva első közelítésben a helyneveknek két csoportja látszik elkülöníthetőnek: vannak olyanok, amelyekben csak az egyik funkció fejeződik ki, és olyanok, amelyekben mindkettő. Az előbbieket egyrészes neveknek, az utóbbiakat kétrészeseknek nevezem. A kétrészes nevek szemantikai (funkcionális) szerkezete csak S + F formában valósulhat meg *(Kis/erdő, Horgos/erge, Gyüre/foka),* így valójában az egyrészes nevek két fajtájával együtt (S: *Árkos, Hollós, Körtélyes;* F: *Mocsolya, Sár* 'vízfolyás') három szemantikai névtípus áll előttünk. A fent mondottakat az alábbi ábrával szemléltethetjük:

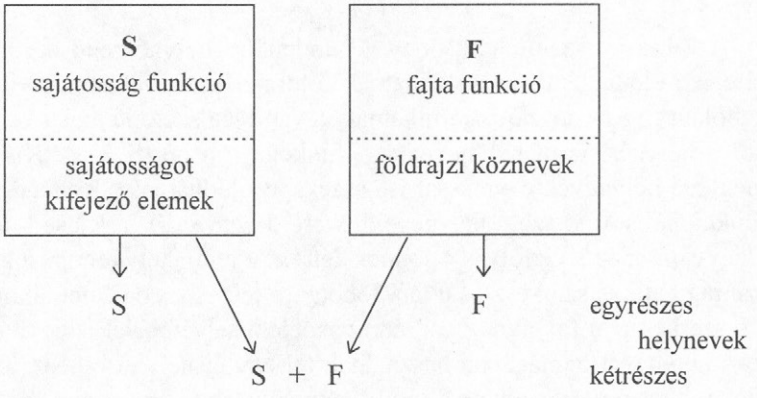

4. E modell jól reprezentálhatja egyfajta „ősi"-nek, „primér"-nek tekintett helynévrendszer elemeinek születését és felépítését, de nem alkalmazható az olyan névrendszerek jellemzésére, amelyek már eleve rendelkeznek helynevekkel. Az ilyen névrendszerekben ugyanis maguk a helynevek is részt vesznek a névalkotási folyamatban. Úgy tűnik tehát, hogy csupán névtelenség esetén alkalmazható modellt alkottunk a fenti leírással. Ilyen névtelenségről azonban egyet-

len nyelv egyetlen korszakában sem beszélhetünk. A helynév mint nyelvi kategória — lévén nyelvi univerzálé — minden nyelvet minden nyelvtörténetileg megragadható állapotában jellemez. Így tehát modellünk csonka maradna, ha nem egészítenénk ki maguknak a helyneveknek a kategóriájával, amelyeknek a névben betöltött szemantikai szerepe szerint kettős funkciójuk lehet. Gyakran előfordul, hogy a helynév egy másik névben valamilyen sajátosságot (többnyire lokális természetű jegyet) fejez ki (*Csengeri*/út, *Horgoserge*/hát). Másrészt a *Kis/kengyeles* típusú nevek szemantikai szerkezete 'a Kengyeles nevű hely kisebbik része' azt mutatja, hogy új funkció bevezetésére van szükségünk: az ilyen szemantikai szerepet m e g n e v e z ő funkciónak mondhatjuk (ezt M szimbólummal jelölöm). A „névadási alap" ilyen bővülését az alábbi ábrával szemléltethetjük:

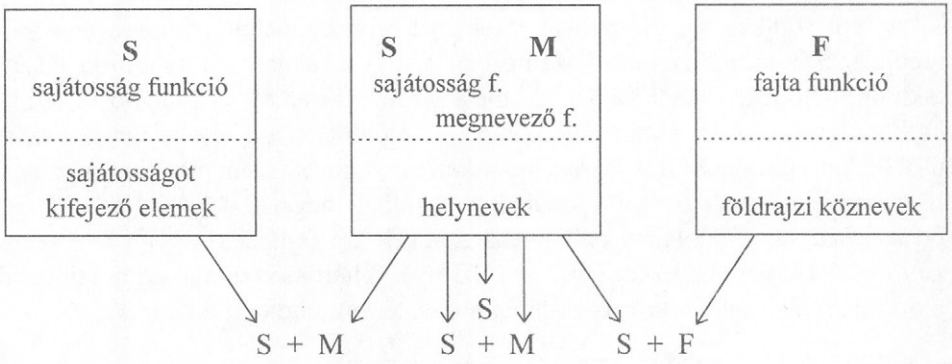

Az ábra jól szemlélteti, hogy a mindenkori helynévrendszer tagjai S funkciót kifejező előtagként kapcsolódhatnak földrajzi köznevekhez (S + F: *Hosszúerdei*/kabolaút), vagy hozzájuk járulhatnak ugyanilyen szerepű más nyelvi elemek, s ekkor a helynév az új helynévben M funkciót tölt be (S + M: Kis/*hosszúerdő*). A meglévő helynevek egymással is összekapcsolódhatnak: ilyen esetekben is S + M funkcionális szerkezetű helynevek (*Ricsei/nagyvájás:* 'a Ricse felőli határon levő Nagyvájás nevű vízfolyás') jönnek létre. A fenti helynévtípusokba a helynevek szintagmatikus szerkesztés útján, többnyire jelzős szerkezetet alkotva kerülnek be, s e szerkesztési folyamat gyakran képzőelem felvételével is együtt jár. Ha egy létező helynevet önmagában használnak fel egy új hely neveként, az csakis S funkciót tölthet be e névalkotási mód eredményeként, függetlenül attól, hogy milyen volt a név eredeti funkcionális szerkezete: *Sárospatak, Iharkút* stb. településnevek. (A kérdésről részletesebben l. TÓTH VALÉRIA tanulmányát e kötetben.)

A fentiek alapján azt mondhatjuk, hogy a helynevek (nem csupán a magyar neveknek, hanem bizonyos megszorításokkal más nyelvek helyneveinek is) szemantikai szerkezetét az alábbi modellek fejezik ki. Az egyrészes nevek S vagy F tartalmúak lehetnek, a kétrészesek pedig S + F vagy S + M funkcionális szerke-

zettel írhatók le. A fentiek egy további egyrészes névtípussal egészítendők ki: léteznek olyan nevek is — például bármely nyelv jövevénynevei —, amelyek M funkciót töltenek be *(Szamos, Szepszes)*. E szerkezeti típusokat az alábbi ábra szemlélteti:

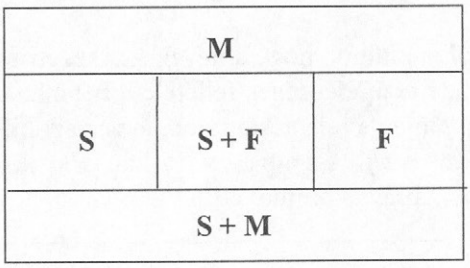

A névtípusok vizuális elrendezésével azt is érzékeltetni szeretném, hogy a helynévrendszer magvát — többféle, itt nem részletezendő megfontolás alapján — az S + F típusú nevek adják. Látjuk tehát, hogy a helynevek egy- vagy kétrészesek lehetnek, más szerkezeti típusuk nem létezik. Ha elfogadjuk azt a feltevést, hogy a helynév szó, márpedig szintaktikai értelemben (is) feltétlenül az (vö. É. KISS–KIEFER–SIPTÁR, Új magyar nyelvtan. Bp., 1998. 188–9), akkor azt mondhatjuk, hogy a helynevek szerkezete megfelel a közszók alakszerkezeti rendszerének abban a tekintetben, hogy az összetett nevek csakis bináris szerkezetűek lehetnek, még akkor is, ha összetevőik is összetettek.

5. Egy adott terület, kor stb. helynévrendszerének nyelvi jellemzését a fent mondottak alapján az alábbiak szerint lehet elvégezni. Be kell mutatnunk azokat a funkciókat, szemantikai tartalmakat, amelyek a nevekben általában kifejeződhetnek, illetve ezek közül konkrétan az adott rendszerben kifejeződnek. Ez elsősorban az S funkció részletezését jelenti, és olyan szemantikai kategóriák felsorolását tartalmazza, mint például az alak, méret, kor, az ott lévő növényzet stb. Másrészt pedig az elnevezett, ill. az elnevezhető helyek fajtáinak felsorolását kell megadnunk a leírásnak ezen a szintjén. (Ezekről részletesen lásd HnNyEl. 45–6 és 36–7.)

Ezt követően azt kell bemutatnunk, hogy ezek a szemantikai tartalmak, funkciók milyen nyelvi elemek révén fejeződnek ki. Itt — mint már láttuk — három szócsoportot szükséges részleteznünk: fel kell sorolnunk a földrajzi köznevek állományát (pontos jelentésükkel), a sajátosság kifejezésére használt szavakat és szerkezeteket kell bemutatunk, és végül a vizsgált terület adott pillanatban meglévő helynévanyagát is figyelembe kell vennünk, mint a szókincs olyan részét, amely szerepet játszik a további nevek létrehozásában.

Ha az egyes névtípusokat, illetőleg magukat a neveket, másrészt az egyes névkeletkezési folyamatokat kívánjuk ezek alapján leírni, az alábbiakat mondhatjuk. Vannak olyan helynevek az adott rendszerben (pl. egy településen, egy

tájegységen, a magyar nyelvterületen stb.) amelyekben az a szemantikai tartalom fejeződik ki, hogy (például) az adott helyen valamilyen jellegzetes növény(zet) található. Ez a tartalom az alábbi lexémákkal fejezhető ki: *alma, bükk, dió* stb. Mindez a következő nevekben jelenik meg: *Bükk, Bükkösd, Bükkpatak, Bükkösdomb* stb.

A rövid névlistából is kitűnik, hogy a nevek szerkezeti és keletkezéstörténeti leírásának szükséges, de nem elégséges feltétele a bennük kifejeződő szemantikai tartalom leírása, illetőleg e jelentéstartalomhoz az azt kifejező szavak hozzárendelése. N é v a l k o t á s i s z a b á l y o k kal is ki kell egészítenünk modellünket. Ezt az alábbi ábrával szemléltetjük:

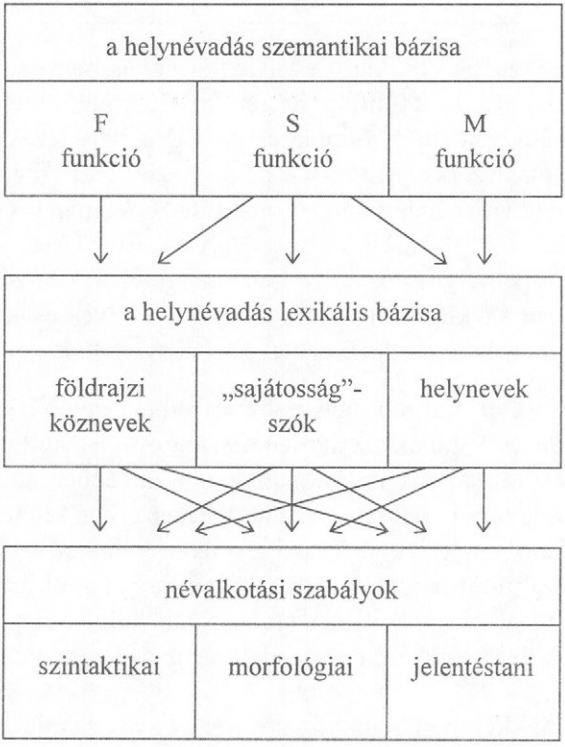

A helynevekben kifejeződő szemantikai tartalmak, kategóriák összességét a helynévadás s z e m a n t i k a i b á z i s ának nevezhetjük, amelyet a fajta, a sajátosság, ill. a megnevezés kifejezésének három fő jelentéscsoportjában írhatunk le részletesen. A helynevekben megjelenő lexikális elemek összességét a helynévadás (a helynevek) l e x i k á l i s b á z i s ának nevezzük. Ez szintén három nagy szócsoportot jelent: a földrajzi köznevek bizonyos tekintetben egynemű, de nehezen körülhatárolható körét, a „sajátosság"-szók megnevezéssel illetett igen sokféle természetű (szófajú, szerkezetű) nyelvi elemet, valamint

magukat a névrendszer továbbépítésében részt vevő, más nevek alapjává váló helyneveket. A szemantikai bázis kategóriáinak megfelelnek bizonyos elemek a lexikális bázisban, de — mint a nyilak is jelzik — ez a kapcsolódás az S funkció esetében több lehetőséget is tartalmaz: a *Tóhát* 'egy tó mellett levő magasabb terület' névben például az előtagban található földrajzi köznév sajátosságot (lokális jegyet) jelöl. Azt pedig már a fentiekben láttuk, hogy S funkciót helynevek is kifejezhetnek.

A névalkotási szabályokat itt nem részletezem (már idézett munkámban ezeket tüzetesen bemutattam: 70–120), csupán a legfontosabb kategóriákat említem meg. A jelentéstani szabályok közül a három leggyakoribb a metonimikus és a metaforikus névalkotás, valamint a jelentéshasadás. A morfológiai névalkotás leggyakrabban névképzést jelent, de jöhetnek létre helynevek névszójelek és -ragok felhasználásával is. A szintaktikai szerkesztési szabályok révén többnyire jelzős, ritkábban határozós szerkezetek jönnek létre, amelyek morfológiai eszközökkel is kifejeződhetnek (jelöltek), de lehetnek anélküliek is (jelöletlenek).

A névalkotási szabályok egyes típusaihoz vezető nyilak azt mutatják, hogy a lexikális bázis valamennyi szócsoportjának elemei elvileg bármely névalkotási folyamatban részt vehetnek. Ezek részletezésére azonban itt nem tudunk kitérni.

A névalkotási szabályokat is figyelembe véve még differenciáltabban láthatjuk a helynevek szerkezeti felépítését. Kérdésként vetődhet fel például, hogy a képzéssel alakult nevek egy- vagy kétrészesnek tekinthetők-e inkább. A probléma felvetésén túl itt csak annyit jegyzek meg erről, hogy mindkét felfogás mellett (és persze ellene is) nyomós érvek szólhatnak. A nevek finomabb szerkezeti leírásában azt is figyelembe kell vennünk, hogy a szintagmatikus szerkesztés során használtunk-e toldalékmorfémákat (képzőket, jeleket, ragokat). Tekintettel kell lennünk arra is, hogy a meglévő helynevek szerkezetét a névalkotási szabályok megváltoztathatják. A fenti kérdések részletező megválaszolására természetesen az elméleti keretben kell sort keríteni, de a továbblépés érdekében itt erre sem térhetünk ki.

6. A helynevek nyelvi szerkezetének leírásában arra is tekintettel kell lennünk, hogy minden név — más nyelvi jelekhez hasonlóan — az alakját, jelentését érintő változásokon is átmehet. E folyamatokat nem mindig könnyű elválasztani azoktól az eljárásoktól, amelyek révén a helynevek — mint láttuk — az új helynevek alkotásában is részt vesznek. A különbség legkézenfekvőbben a névalkotási szabály fogalmának pontosabb definiálásával ragadható meg.

Helynévalkotási szabályoknak azokat a nyelvi eszközöket nevezzük, amelyekkel a nyelvhasználók a helynévadás szemantikai és lexikális bázisára támaszkodva addig külön névvel meg nem jelölt helyek megnevezésére tulajdonneveket hoznak létre. Névalkotáskor tehát valamely denotatív jelentéshez a nyelv meglévő eleme vagy a meglévő elemekből létrehozott jelsor rendelődik

hozzá. A helynevek változásának szabályai ezzel szemben a denotatív jelentést változatlanul hagyják, működésük a helynevek alaki szerkezetét és/vagy jelentésének más rétegét érintik. (Meg kell jegyeznünk, hogy a fenti definitív elhatárolás — kétségtelen előnyei mellett — több nehezen kezelhető problémát is fölvet.)

A változási szabályok leírásában célszerű a mindenkori helynevek szerkezeti típusaiból kiindulnunk. Korábban igazoltuk, hogy a helynevek szerkezeti tekintetben egy- és kétrészesek lehetnek. Az egyrészes nevek — éppúgy, mint a kétrészesek névrészei — a szinkróniában lehetnek morfológiailag szerkesztettek vagy szerkesztetlenek, más terminussal: tagoltak vagy tagolatlanok.

A változási szabályoknak három fő típusa különíthető el. Vannak olyanok, amelyek a név szintaktikai szerkezetét (a névrészeket) érintik, mások a morfológiai szerkezetben (úgy is mondhatjuk: a névelemek szintjén) okoznak módosulást. Bizonyos változások pedig a szemantikai szerkezet módosulásai révén befolyásolják az alakszerkezetet. Ezeket az alábbi ábrával szemléltethetjük.

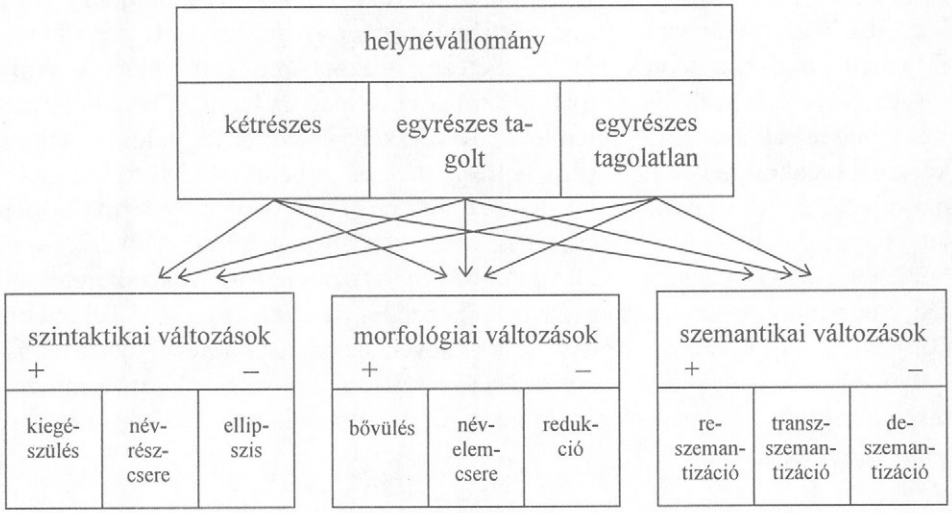

A szintaktikai és a morfológiai változási szabályokat jelképező dobozokban feltüntetett + jel azt szimbolizálja, hogy az adott szinten a név a változás során a névterjedelem tekintetében növekszik: a kiegészülés újabb névrésszel való gyarapodást jelent, a bővülés pedig újabb névelemet iktat a név(rész)be. Az ellipszis és a redukció ezekkel ellentétes irányú változást jelent. A név alkotóelemei helyére mások is léphetnek: a névrészcsere és a névelemcsere jelöli a megfelelő nyelvi szinten e folyamatokat.[1] A változási szabályok fenti típusai azonban ön-

[1] Az egyes jelenségekre példákat nem említek, mivel történeti adatok bemutatására itt nincs lehetőségem. Ennek hiánya pedig — lévén szó nyelvi változásokról — félreértéseket okozhatna.

magukban is összetett jelenségek, többféle változási folyamatot takarnak. Az egyes változások sokféleségére utalnak az ábrán látható nyilak is, amelyek azt mutatják, hogy bármelyik névtípus bármely változási főtípusban alá lehet vetve a változásoknak. Természetesen korlátozások itt is vannak, hiszen elvileg elképzelhetetlen például, hogy az egyrészes tagolatlan neveket az ellipszis vagy a redukció érintse. Másrészt az is érthető, hogy például a névrésznyi terjedelmű kiegészülés másként érinti az egy- és a kétrészes neveket: az előbbiek kétrészessé válnak ennek eredményeként, a kétrészesek viszont továbbra is ugyanilyenek maradnak, de belső szerkezetük megváltozik a kiegészülés során.

Nehezebb értelmezni a helynevek szemantikai szerkezetének változásait. Különböző okoknál fogva (pl. a nyelv közszókincsének módosulásai, hangváltozások stb. miatt) a nevek szemantikai szerkezete elhomályosulhat. Ez érintheti a szemantikai-szintaktikai szerkezet változását (ilyenkor a morfológiai szerkezet azonosíthatósága akár meg is maradhat), de kiterjedhet ez utóbbi szintre is. (E szintek kapcsolatát a szemantikai változások terén egy korábbi munkámban részletesen bemutattam MNyTK. 207. sz. 113–23.) Az ilyen változásokat az általam alkotott deetimologizáció terminussal jelöltem, az ellentétes irányú folyamatokat pedig a szakirodalomban általános (de nem mindenkitől azonos értelemben használt) népetimológia műszóval. Ezeknél megfelelőbbnek tartom azonban a jelenség lényegére közvetlenebbül utaló deszemantizáció és reszemantizáció terminusok használatát. Ezekkel olyan folyamatokat jelölök, amelynek során a helynév szemantikai szerkezetének tagoltságában történik pozitív vagy negatív irányú változás. A transzszemantizáció során pedig a nevek, névrészek szemantikai azonosíthatóságában történik módosulás. Meg kell jegyeznem, hogy a nevek nyelvileg talán legösszetettebb változási jelenségeit a leírási modellnek ebben a részében, a szemantikai szerkezet változásának terén tapasztaljuk. Ennek tüzetes bemutatása szintén a névelméleti leírás felada kell, hogy legyen.

A változási szabályok működésének eredményeképpen a 4. pontban bemutatott szemantikai szerkezeti névtípusok is továbbiakkal egészíthetők ki.

7. A fentiekben azokat a tényezőket igyekeztem áttekinteni, amelyek a helynevek mint nyelvi jelek megjelenési formáját, jellegét meghatározóan befolyásolják. E tényezők összességét a nyelv h e l y n é v i n o r m á jának — más aspektusból: helynéva d á s i normájának — nevezhetjük.

E normának az egyes nyelvekhez specifikusan legkevésbé köthető része a helynevek szemantikai bázisa, amelynek általános természetét nemcsak „nyelvek feletti", hanem bizonyos értelemben „időn kívüli" jellege is mutatja: a változások e bázist csak nagyon lassan érintik. A nevek lexikális bázisában is sok hasonlóság van a különböző nyelvek között, de ez — a dolog természetéből adódóan — természetesen mégis nyelvspecifikus jelenség. A névalkotási szabályok nemcsak az egyes nyelvekben lehetnek nagyon erősen különbözőek, de a

nyelvek területi változatai, időbeli rétegei is nagy eltéréseket mutathatnak e téren. Ugyanez vonatkozik a nevek változásának szabályaira is. Azokat a pragmatikus feltételeket, amelyek lényegesen meghatározzák a nevek keletkezését és életét, szintén a helynévadási norma részének kell tekintenünk. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a helynevek körét állandóan (de persze nem egyenletes ütemben) bővítik más nyelvektől átvett helynevek is, amelyek a névrendszerbe beépülve a helynévi norma alakítójává válnak.

A helynévi norma összetevőit és ezek egymáshoz való viszonyát az alábbi ábra szemlélteti:

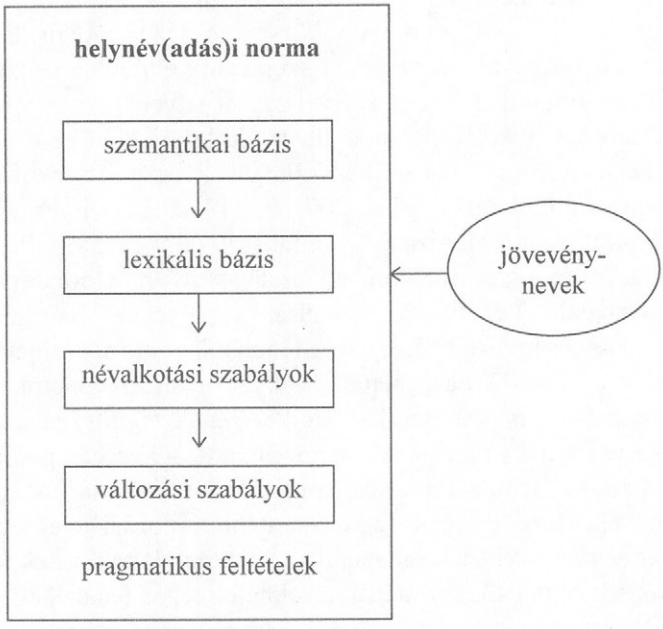

A norma összetevői alapján az egyes neveket elemezve megállapítható nyelvi típusuk, s így a helynevek különböző típusokba sorolhatók. E típusok más-más módon jellemzik az egyes helynévfajtákat (a településneveket, vízneveket stb.), nem azonos módon jelennek meg az egyes névközösségek névrendszereiben, a különböző korok névállományában, és különböző mértékben egyezőek, elletve eltérőek az egymással érintkező vagy kapcsolatban nem lévő nyelvek helynévszisztémáiban. Ebből következően bármilyen helynévállomány mint rendszer egy másik névállománnyal csakis a helynév(adás)i normájának leírása révén válik összemérhetővé.

HOFFMANN ISTVÁN

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 217–224

DEBRECEN
1999.

A tájnyelv tükröztetése

A parasztság nyelvhasználata Móricz Zsigmond A fáklya című regényében

„A fáklya a legnagyobb vállalkozás Móricz Zsigmond első korszakában. Korábban csak a magyar élet részterületeit fogta egy-egy regénybe; a falut, a kisvárost; most az egész korabeli Magyarországot, parasztot, papot, urat. S olyan új típusokat rajzolt, amilyeneket korábban nem, vagy csak elnagyoltan ábrázolt" (CZINE MIHÁLY, Móricz Zsigmond útja a forradalmakig. Bp., 1960. 503).

Móricz Zsigmond 1910-ben kezdte el a később A fáklya címen kiteljesedett regényét. A Világ című napilapban jelentek meg az első részletek külön-külön cím alatt, de aztán megszakadt a közlés. 1913-ban folytatja ismét a munkát, s ekkor 13 fejezet jelenik meg Lobogó szövétnek közös főcím alatt, de valamennyinek külön címe is van. A témát a világháború alatt veszi elő ismét az író, s a már megjelent részeket alaposan átdolgozza. A teljes regényt a Nyugat közli 1917-ben, s még ugyanebben az évben, decemberben, könyv alakban is megjelenik.

Az értelmiségi réteg és a földesúri osztály mellett a paraszti társadalom szereplői is jelen vannak a regényben. Matolcsy Miklós főleg a módos parasztság képviselőjével, a kurátorral kerül közvetlen kapcsolatba, akinek a református egyházközség gondnokaként az lenne a feladata, hogy a lelkésszel együtt irányítsa az egyházközséget, és felügyelje annak anyagi dolgait. A regényben azonban ravasz módon kihasználja a fiatal pap naivitását, és az ő költségén rendezi meg a választási lakomát. A legszegényebb parasztság képviselőivel, egy öreg csordással és egy bennkosztos cseléddel csak egy-egy beszélgetés erejéig epizódszereplőkként találkozunk. Ők a falu társadalmának perifériáján élnek, a falu közösségéhez szorosan nem kapcsolódnak. A 74 éves cseléd, Gábor bácsi szikszói születésű, egész életében ingázó életmódot folytatott. Korábban Miskolcon dolgozott a szappangyárban, majd napszámosként került a szatmár megyei faluba, Arday képviselő úrhoz, s végül a tiszteletesnél vállalt cselémunkát. Szerepel még a regényben egy névtelen parasztember is, akivel Matolcsy Miklós a földművelésről és a földek értékéről beszélget. A kurátor, a csordás, a cseléd és a névtelen parasztember nyelvhasználatában nyelvjárási sajátosságok mutathatók ki. A regény helyszíne Fábiánfalva, Szatmár megyében, a műben reprezentált nyelvjárás Móricz szülőföldjét, a tiszaháti tájnyelvet idézi.

A kurátor mindössze háromszor jelenik meg a regényben. Először az első könyv 1. fejezetében, Matolcsy Miklós beiktatásakor, másodszor az első könyv 3. fejezetében, a beiktatást követő reggel, amikor aláíratja Miklóssal a szerződést, s végül az ötödik könyv 4. fejezetében, a presbiteri gyűlés előtt, amikor alkut köt a fiatal pappal. A csordással az első könyv 7. fejezetében, a cseléddel a második könyv 6. fejezetében, a névtelen parasztemberrel az ötödik könyv 3. fejezetében találkozunk. Ezekből a beszédszituációkból gyűjtöttem össze a helyi nyelvjárási sajátosságokat.

A vizsgált nyelvjárási jelenségek nyelvileg különböző szinteken jelennek meg: jelezhetnek hangtani-, alaktani-, szótani- és mondattani sajátosságokat.

A hangtani sajátosságok közül jellemző erre a nyelvjárásra a diftongusok használata. „Köztudott, hogy a köznyelvi *ó* és *ő* hangok helyén a vidék tájnyelvében szinte mindig *óu,* illetőleg *őü* diftongus van; az *é* helyén pedig két különböző típusú diftongus: *éi, ié* vagy ezek valamilyen változata" (SEBESTYÉN: MNyj. 18: 24). Ennek fonetikus tükröztetésére az író nem vállalkozik. Mindössze két ritka kivételnek számító példát találtam a kurátor beszédében: „Hát nem *jaót* választottam?" (15); „én úgy gondoltam, hogy parasztoknak mink is *jaók* vagyunk..." (uo.).

Gyakori az *l* kiesésével fellépő pótlónyúlás jelensége a paraszti szereplők beszédében: *vót, vóna* (25), *kőteni* (1), *kőtség* (1), *főd* (14), *dóga* (1), *megdógoztam* (1), *Miskóc* (1), *nyóc* (2), *hónap* 'holnap' (1).

Az adott nyelvjárásban a köznyelvi *ó, ő* helyén hangsúlyos helyzetben gyakori a zártabb *ú, ű* pl: *lú, kű* (vö. IMRE, MMNyjR. 363). A szereplők beszédében az *ő ~ ű* (3) alakban, az *ők, őket ~ ük, üket* (2) rövid alakokban jelennek meg. Mindössze egyszer fordul elő az *űk* hosszú alak. Az *ük, üket* nem hiteles: itt a nyelvjárás hosszú *űk, űköt* alakokat használ. A zártabb *ú, ű* mellett ugyanaz a zárt tendencia érvényesül a következő szavakban: *osztán* (3), *oszt* (3) 'azután'; *hun* 'hol' (1); *otthun* 'otthon' (1); *ugyi* 'ugye' (1). Az emfatikus érzelmi töltés hatására történő nyíltabbá válás jelensége figyelhető meg az *egen* 'igen' (4) szóalakban. Illabiális ejtés figyelhető meg a *siketek* 'süketek' szó esetében. Találunk példákat az összerántás jelenségére is. Ilyenkor a szereplők alakrövidüléses formákat alkalmaznak: *mék* 'melyik' (1); *amék* 'amelyik' (2); *valamékkel* 'valamelyikkel' (1); *pég* 'pedig' (1); *bion* 'bizony' (2); *ikább* 'inkább' (2). Ezek vagy érzelmi töltés, vagy laza ejtés hatására torzult rövid alakok.

A mássalhangzó-jelenségek közül „igen erős a *j*-zés" a vizsgált nyelvjárásban (IMRE, i. m. 363). A regényben viszont csak három esetben fordul elő: *ojan, jánykérőbe, pujájával.*

„Néhány szóban az *l* megnyúlása keleten is általános. ... Keleten: *véjlle, tőülle, rullam*" (KÁLMÁN, Nyj. 48). Ez a jelenség a kurátor beszédében a *szóllani és tüllem* szavakban figyelhető meg.

Gyakori Móricznál a betűnépiesség alkalmazása (vö. HERCZEG: StilTan. 299). Ezt a jelenséget „átmenetnek tekinthetjük a tájnyelvi és a köznyelvi alakok között: az írásképnek a szabályostól eltérő volta tájnyelvinek, vulgárisnak tűnik, noha köznyelvi ejtésmódot tükröz" (SEBESTYÉN: MNyj. 18: 26). A vizsgált szövegben a következő adatok tükrözik ezt: *teccik* (2), *haggyuk, aszongya, nyuccsa, ellempárt, nézettye, egissigire, egissiges, tutta, mekkérdezni, hajjon, megharaguttak, tagaggyon, tuggya, lisztye, marattam, megházasoggyak, micsinájjak, eccóval*. Az utóbbi két szót PÉTER LÁSZLÓ már túlzásnak tekinti az egybeírás miatt (vö. Tiszatáj 1952/3: 158).

„A mássalhangzó utáni *-t* sok gyakran használt szóban a nyelvterület nagy részén lekopott..." (KÁLMÁN, i. m. 47). Erre példa a *mer* 'mert' (20) szóalak gyakori használata.

„Egyes keleti nyelvjárásokban az *n*-es és *ny*-es paradigmák olyasféleképpen egyenlítődtek ki, hogy az alapalakban és a *t* előtt mindkét típusban *n* hangzik" (KÁLMÁN, i. m. 46). Ilyen depalatalizációs jelenségre példa a *zsiván* (1), az *aszszon* (1) és *bion* (2) szóalakok.

Móricz regényeiben többféleképpen próbálta érzékeltetni az *el* igekötőben előforduló népnyelvi *e* hangot (vö. PÉTER: Tiszatáj 1952/3: 157–8). Ebben a regényben a magánhangzó megkettőzését alkalmazza: *eegyüttünk, eemegy, eement*. A betűszaporítással időtartam-hosszúságot jelöl, de a hang sajátos ízét természetesen képtelen visszaadni. Az *eemegy* típusú betűszaporítás régi szépírói eszköze a hosszúság jelzésének (alapja lehet, hogy a mássalhangzó hosszúságot hasonlóan jelöli a magyar helyesírás).

A *már* határozószó ejtésében gyakoribb a *mán* (8) alakváltozat alkalmazása, de néhány helyen előfordul a *má* (4) is.

Az *ez, az* mutató névmás is rövidebb, mássalhangzó nélküli alakjában hangzik el a paraszthősök ajkáról: „Jó ember megőszül, a huncut megkopaszodik, mint ez is *e*" (15); „*A* nem jó lesz, mert akkor nem alusztok a templomba" (16); „Mer amit az új házba álmodik az ember, *a* beteljesedik" (22); „*A* még jobb, jó egészség" (23); „Eemegy *a* hamar" (26); „*A* mindig úgy vót szokásba..." (27); „*E* jó, de enni csak kell azér..." (28); „Olyan simán fog *a* menni..." (29); „*A* csak egy kis moccanás" (uo.); „*A* jó lesz" (31); „...*a* nagyon meg tanál neheztelni..." (uo.); „*e* csak úgy dógozódik" (223); „nincsen *a* bérbe" (uo.); „a kishold *a* három vékás" (224); „...énnekem *a* nem sokat ityeg-fityeg" (232); „...nem úgy megy *a* tiszteletes uram..." (233). A *-val -vel* ragos alakok is ebből formálódnak: *avval a gyűjtőívvel; evvel a papválasztással*.

Van néhány olyan hangtani jelölés ebben a regényben, amely a szakirodalom szerint nem jellemző erre a nyelvjárási területre. Ilyen az ún. *í*-zés, amely ezen a területen ismeretlen (vö. IMRE, MMNyjR. 362). Mégis a kurátor beszédében előfordul: *píz* (6), *egissigire* (1), *egissiges* (1), *kírezkedett* (1), *szeginy* (1), *ides* (1), *szivire* (1). Ez azt mutatja, hogy az író általános nyelvjárási jellegként al-

kalmazza, nem valóságot, illúziót akar kelteni. Külön probléma a birtokos személyrag rövid *i*-zése. A kurátor néhányszor ezt a formát használja: *nevit, nevitül, szivire, természetit.*

Feltűnő, hogy a *jön* ige meglehetősen sokszor fordul elő *gyün* (7) változatban, pedig az adott nyelvjárásban ez ismeretlen. A *jön* ige *gyün* alakváltozatát az ÚMTsz. Nógrád, Szeged és Nagykanizsa környékéről adatolja. Móricz valószínűleg azért alkalmazta ezt az írásmódot, hogy a népies nyelv illúzióját keltse.

Sajátosan palóc nyelvjárási jelenség a *meg* igekötő *g*-jének hasonulása a következő mássalhangzóhoz (vö. KÁLMÁN, i. m. 45). Erre példa a kurátor beszédében a *memmondtam* igealak. SEBESTYÉN ÁRPÁD nem tekinti súlyos vétségnek ezeket a nem hiteles jelöléseket, mert az író törekvése nem a teljes nyelvjárás tükröztetése, hanem csupán a tájnyelv színeinek érzékeltetése (vö. SEBESTYÉN, i. m. 36).

Az alaktani sajátosságok közül a határozóragok esetében a *-ban, -ben* alakváltozat szinte az egész nyelvterületen egybeesik a *-ba, -be* ragokéval. A kurátor csak ezeket az alakváltozatokat használja: *jóba lenni; magába aludni; nem alusztok a templomba; jánkérőbe; az új házba álmodik; fiatal házba; szégyenbe maradjon; Debrecenybe* (2); *nem kapott a faluba; ebbe a faluba* (2); *abba az időbe; faluba jár; kezembe van; az állásba; nincsen a bérbe; perbe vagyok; ott lakik a faluba; a telekkönyvbe még nincs; egy darabba van.* A többi szereplő köznyelvi alakváltozatot használ.

A honnan? kérdésre felelő határozóragok tipikus realizációja a *-bul, -bül; -rul, -rül; -tul, -tül* (vö. IMRE, i. m. 363). A móriczi szereplők is ezt alkalmazzák: *árokbul, fizetésébül, Debrecenbül, ebbül, abbul, arrul, pízrül, emberektül, nevitül.* Mindössze egy példát találunk a hosszú alakra, a névtelen parasztember beszédében: *vagyonbúl.* Néhány esetben a kurátor és a cseléd köznyelvi változatot is használ: *határából, nevéből, kezemből, komédiáról, szülőföldemről, szagtól.*

Az adott nyelvjárásterületen a *-ho, -he, -hö* rag mellett gyakori a *-hoz, -hez, höz* is (vö. IMRE, i. m. 363). A paraszti szereplők főleg az utóbbi formát alkalmazzák: *papunkhoz, feleségemhez, császárhoz, ehhez, Ardayhoz, átíráshoz.* Mindössze két példa akad a rövid változatra: *gazdaságho, ügyvédhe.*

Az *-ért* rag *-ér* változatban szerepel az adott nyelvjárásban. A legtöbb példa a kurátor beszédében fordul elő: *azér* (6), *ezér, temetésér, esketésér, lépésér, magáér, pízér.* Elvétve köznyelvi alakot is használ: *magáért, pénzért.* A cseléd és névtelen parasztember főleg a köznyelvi változatot alkalmazza: *ezért, fejelésért, forintért, káposztásért, szántóért, holdért.*

Az igeragozás terén találunk példákat az ikes igék iktelen ragozására: *imádkozzon, szerződök, beledöglök, iszok, megelégszek*, s a nem ikes igék felszólító módú egyes szám harmadik személyű ikes ragozására is: *lehessék, kellenék.* Egy esetben jelentkezik a kurátor beszédében a suksük nyelv használata jelentő mód

helyett: *„Na lássa!"* (234). Az igaragok között előfordul egy Szatmárban ismeretlen *-i* rag: *sajnáli*. Ez a tárgyas ragozású, egyes szám 3. személyű igei személyrag a Dunántúl déli részén, az Alföldön egészen a Felső-Tisza, Hernád, Bodrog vidékéig és helyenként a csángóban használatos (vö. KÁLMÁN, i. m. 55).

A tárgyrag kétszeri kitételével alkotott reduplikációs *aztat* népies ragozású forma is jelen van kétszer a kurátor beszédében: „... megdógoztam én *aztat* a fődeket" (232); „Maga *aztat* nem is tudja" (233).

Jelentéstani szempontból figyelemre méltó az a sajátosság, hogy a köznyelv személyek megnevezésére többnyire személyes névmással él, ezzel szemben Móricz paraszti szereplői személyt inkább mutató névmással jelölnek meg: „Nagyon kutyafülűek *ezek*..." (28); „...nem parancsol *ezeknek* az elöljáróság..." (uo.); „siketetek *ezek* a jóra..." (uo.); „... amit *ezek* elfaltak a fizetésbül..." (uo.); „Tudják *ezek*, hogy most per lesz ebbül..." (uo.); „Mert *ezek* azt fogják mondani..." (uo.); „Mert *ezek* olyan zsiványok..." (29). Az idézett példák a kurátor beszédéből valók, aki az *ez, az* mutató névmásnak csoportra vonatkoztatott említőnévi használatával a parasztok iránti megvetését fejezi ki.

Az *aki* az irodalmi nyelvhasználat szerint személyt helyettesít, a kurátor viszont egyszer dologra utal vele: „...meg azt a pohár bort, *akit* az egissigire felhajtottunk" (27). Ez a nép nyelvében másutt is gyakori.

Mindezeken a jellegzetességeken kívül a tájszavak nagymértékben hozzájárulnak a paraszti világ ábrázolásához. A tájszavak megítélésének kérdésében közös kiindulási alap, viszonyító eszköz az Értelmező kéziszótár. Az ÉKsz. különválaszt két szókategóriát: a tájszavakét és a népnyelvi szavakét, így határozva meg őket: *„táj* tájszó; táji, csak egy-két nyelvjárásban élő", illetőleg *„nép* országszerte ismert népi, népnyelvi; népies (stílusban)". Felmerül a kérdés, mi legyen a *nép* minősítésű szavakkal. KISS JENŐ felvette a Mihályi tájszótárába azokat a *nép* minősítésű szavakat, amelyek a vizsgált nyelvjárásban használatosak, s a köznyelvben ismeretlennek látszanak (vö. NytudÉrt. 103. sz. 8). A tájszavaknak három nagy csoportját különíti el a szakirodalom. Az első csoportba tartoznak a valódi vagy tulajdonképpeni tájszavak, amelyek a köz- és irodalmi nyelvben ismeretlenek. A második csoportot képezik a jelentésbeli tájszavak, amelyek jelentésükben különböznek a köznyelvi megfelelőjüktől, vagy úgy, hogy nincs a köznyelvivel megegyező jelentésük, vagy úgy, hogy a nyelvjárási szónak a köznyelvivel megegyező jelentése(i) mellett van(nak) attól eltérő jelentése(i) is. S végül a harmadik csoportba tartoznak az alaki tájszavak, amelyek a köznyelvi megfelelőjüktől csak alakjukban, kiejtésükben térnek el (vö. KISS, i. m. 8–9).

Megítélésem szerint tájnyelvi színezetűek a következő szavak: *a* (mutatószó: „*A* van"); *amék* 'amelyik' (2); *annékül* 'anélkül' (2); *azér* 'azért' (5); *bélpoklos* 'nagyevő'; *bion* 'bizony' (2); *csonár* 'csalán'; *dóga* 'dolga'; *dologidő* 'a földműves munkának az évadja'; *e* (mutatószó: „ez is *e*"); *egen* 'igen' (3); *eklézsia*

'protestáns egyházgyülekezet'; *elbitangol* 'elpazarol, elfecsérel'; *elereszt* 'szabadjára enged'; *ficsegnek* 'csicseregnek'; *föd* 'föld' (10); *hásze* 'hát hiszen' (4); *hónap* 'holnap'; *hun* 'hol'; *ikább* 'inkább' (2); *instállom* 'alázatosan kér'; *itten* 'itt' (2); *kegyetlen* 'nagy'; *került* 'adódott'; *kicsi* 'kevés'; *kiköt* 'beleköt valakibe'; *komendál* 'ajánl, javasol'; *kőteni* 'költeni'; *kőtség* 'költség'; *legaljasabb* 'legnehezebb'; *mán* (8), *má* (4) 'már'; *megdógozta* 'megművelte'; *megkívánja* 'elvárja, megköveteli'; *megszakítja magát* 'agyondolgozza magát'; *mék* 'melyik'; *mer* 'mert' (17); *micsodás* 'milyen, miféle'; *mink* 'mi' (4); *moccanás* 'mozdulat'; *nagy* 'hosszú'; *nyóc* 'nyolc' (2); *odabitangol* 'tilos területen kóborol, legel'; *olyatén* 'olyan'; *oszt (3), osztán (3)* 'azután'; *otthun* 'otthon'; *pég* 'pedig'; *penget* 'emleget'; *píz* 'pénz' (6); *rend* 'a lekaszált gabona sora'; *siketek* 'süketek'; *számozkodni* 'elszámolni'; *szóllani* 'szólni'; *takarosan* 'rendesen'; *tanál* 'talál'; *tüllem* 'tőlem'; *ugyi* 'ugye'; *ű* 'ő' (3); *ük* 'ők'; *üdő* 'idő'; *valamékkel* 'valamelyikkel'; *vékás* 'negyed magyar hold területű' (6); *vót, vóna* 'volt, volna' (24).

S végül néhány mondattani jellegzetességre térnék ki. Népnyelvi jelenségnek tekinthetjük a *kell* + infinitivuszos szerkezetek esetén a személyragtalan igenév használatát. A nyelvi norma ilyenkor személyragos igenevet használna. A következő formák fordulnak elő a kurátor nyelvhasználatában: „...mégis hogy megharaguttak, amikor *vissza kellett adni*..." (28); „...e jó, de *enni* csak *kell* azér..." (uo.); „De ha a villa nyelét *kellenék megfogni*, osztán egész nap *hányni le* a kévét..." (29); „Csak nem *kell elereszteni* a természetit" (31); „...mer annak *kell verekedni, kínlódni* az egész teremtett világgal" (239).

„Gyakran hiányzik a logikai szempontból megokolható, sőt mai szemmel nézve szükséges névelő bizonyos régies vagy népies jellegű, megkövesedett kifejezésekből, közmondásokból..." (NyKk. I, 94). Erre példa a kurátor ízes paraszti beszédének egyik mondása: „*Jó* ember megőszül, a huncut megkopaszodik" (15). Névelőtlen mondatszerkesztésre más esetben is előfordul néhány példa: „...meg az a stóla, amit *temetésér, esketésér* fizetnek" (27); „*Szegény* parasztember esztendőn át nem lát annyit, mint a pap..." (uo.); „...egynéhányan felszedelőzködtek, hogy *gyárba* mennek Miskócra..." (95).

Az inkongruencia jelensége is előfordul az adott nyelvjárásban (vö. KÁLMÁN, i. m. 85). Ilyen egyeztetés nélküli alakra mindössze két példát találtam: *aztat a födeket, abba a födekbe.*

Északkeleten, ha az igekötős igét ismét folyamatossá akarják tenni, akkor az igekötőhöz hozzáteszik a *fele* határozószót. „Legtöbbször a folyamatossá tett cselekvés valamely stádiumának elérése, vagy az egész cselekvés folyamatos volta domborodik ki a szerkezetből" (SEBESTYÉN: MNyj. 3: 47). A regényben a cselekvés szándékának kifejezésére fordul elő példa: *kírezkedett innen elfele.*

Jellemző a népies mondatfűzésre a *mert* és a *hogy* kötőszók halmozása: „*Mert* azt fogják mondani, *hogy* ha pap: imádkozzon az istenének..." (28);

„*Mert* ezek olyan zsiványok, *hogy* azt akarják, *hogy* a pap az ü szolgájuk legyen…" (29); „*Mer* bion, ha nem az én feleségemhez megy először a tiszteletes úr, a nagyon meg tanál neheztelni, *mer* az annak a szivire megy…" (31); „…*hogy* nem lehet egy fődön az árendát bevenni se egy, se két esztendő alatt, *mer* aszály van, másszor árvíz van, most az egerek nagyon gyünnek, azután meg a jégverés, nem úgy megy a tiszteletes uram, mint a prédikálás, *mert* a tiszteletes úr minden esztendőben beprédikálja a rendes fizetését…" (233).

Hasonló szerepű az *osztán* határozószó sajátságos, kötőszó jellegű használata. „A beszélő mintegy reátámaszkodik, hogy mondatról, mondatra átsegítse magát. Mitsem változnék a szöveg értelme, ha az *osztán* elmaradna" (HERCZEG GYULA: StilTan. 308). Néhány példa: „Hát *osztán* mit álmodott…" (22); „*Oszt* a szegény eklézsiát meg is nyomorították vele…" (27); „No, firkantsa oda a nevit, *oszt* megvan" (29); „…*osztán* egész nap hányni le a kévét meg fel a kévét…" (uo.); „…*osztán* mán másnap négyen elszöktek…" (95); „*oszt* ez a tiszteletes úr meg megszólított…" (uo.); „mer a feleségemnek meghalt az apja, *osztán* a fiútestvérei kitúrták" (224).

A népi elbeszélő stílus jellemzője a *hát* határozószós mondatindítás is (vö. ÉKsz. 523). Előfordul kérdést bevezető szóként: „*Hát* osztán mit álmodott?" (22); vagy eldöntendő kérdés nyomósító szavaként: „*Hát* nem jaót választottam?" (15); „ *Hát* nem memmondtam én Debrecenybe a tiszteletes úrnak tulajdon szemeibe, hogy nagy az ellempárt" (26); „*Hát* rablók vagyunk mink?" (30); „*Hát* ez a mi nevünk?" (uo.); „*Hát* ez a hála?" uo.). Kifejezhet a határozószó bizonytalanságot: „*Hát* lehet, hogy vóna, aki többet ad" (232); vagy utalhat a válasz magától értetődő voltára: „*Hát* a választás! tiszteletes úr" (26); „*Hát* a kongrua, tiszteletes úr" (27); vagy nyomatékosíthatja a felszólítást: „*Hát* pénztáros úr nyuccsa be a nyugtákat" (26). Utalhat a beszédhelyzetre: „*Hát* má át tetszett venni" (uo.), vagy az összegezés bevezetésére is „*Hát*, nem vót olyan nagy valami, csak hogy mégis rendesen legyen" (23). A legtöbbször töltelékszóként van jelen a mondatokban. Funkciója, hogy a paraszti szereplő időt nyerjen mondanivalójának megfogalmazására, megtartva beszédének folyamatosságát. A *hát* ezekben az esetekben a nyílt szókimondást elodázó mondatformula szerepét tölti be: „*Hát* egyen úgy szoktak" (23); „*Hát*, bion, tiszteletes uram, a széna a renden…" (25); „*Hát*, igen, pízről vóna a beszéd" (uo.); „*Hát* a meg úgy van, ki micsodás ember, olyan a beiktatása" (27); „*Hát,* jó bion ilyenkor szundítani egyet" (29).

A köznyelvben néha alkalmazzuk a *hát hiszen* kettős kötőszót is, ebből alakult ki a népnyelvben összevonással a *hászen* alak. A regényben ennek a kötőszónak a rövidült *hásze* alakváltozatával találkozunk: „*Hásze*, csak ide kell bízni a választást" (15); „Hű dehogy haggyuk a papunkat – *hásze* az asszonyok még a falu határából is kiseprűznének…" (16); „*Hásze* itt még ha akarna se tud-

na kőteni…" (26); „*Hásze* azér is hoztuk magunknak" (27). A laza szerkezetű magyarázó tagmondatok kötőszavaként népies hangulatot kelt.

A köznyelvben és a népnyelvben egyaránt előfordul a *no* szóval történő mondatkezdés. A kurátor beszédében két ilyen példa is szerepel: „*No*, mit teccik szólani a papunkhoz!" (15); „*No*, firkantsa oda a nevit…" (29). Az első esetben az elhangzó kérdés, a másodikban a kérés, sürgetés nyomatékosítására szolgál.

A fentiekben tárgyalt mondatkezdő formulákról összességében elmondható, hogy „ezek lezárják az előzményt, bevezetik az új eseményt, és főleg: értelmi, érzelmi kapcsolatot teremtenek egyrészt a cselekmény nagyobb egységei, másrészt pedig a beszélő és a hallgató között" (SEBESTYÉN, i. m. 34).

A vizsgált tájnyelvi sajátosságok és a népi elbeszélő stílus jellegzetes jegyei egyaránt a paraszti szereplők hiteles jellemrajzát szolgálják. Móricz nem ad teljes képet a falu paraszti társadalmáról. „A népi társadalom főbb típusai a nagygazdák, kisgazdák, törpebirtokosok, zsellérek, cselédek, napszámosok, pásztorok, kubikusok" (VÉGH JÓZSEF: MNny. 3: 315), de ezek közül csak egy nagygazda, egy gazdálkodó paraszt, egy egyszerű cseléd és egy csordás személyén keresztül kapunk betekintést a népnyelv tanulmányozásába. Ennek oka, hogy a regény ugyan falun játszódik, de nem a paraszti téma áll a középpontban, hanem egy értelmiségi csoport problematikája.

IMRE RUBENNÉ

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 225–227

DEBRECEN
1999.

Nincsen és *sincsen*

Úgy látszik, a *nincs* és a *sincs* tagadó igék eredete ma már eldöntött kérdés. Senki nem vitatja, hogy az előbbi összetétel, a *nim ~ nem* tagadószóból és az *ës ~ is ~ s* nyomatékosító partikulának magánhangzó nélküli változatából keletkezett (TESz., TNyt. I, 511). Az utóbbi pedig az *ës ~ is ~ s* nyomatékosító szóból és a *nincs* tagadó igéből jött létre (TESz.).

Mindkét tagadó igének csak kijelentő mód jelen idő egyes és többes szám 3. személye van: *nincs, nincsenek; sincs, sincsenek.* Egyes 3. személyben azonban a *nincs* és a *sincs* mellett él a *nincsen* és a *sincsen* változat. Legrégibb kódexünkben, a Jókai-kódexben ezek fordulnak elő, a *nincsen ~ nencsen* hétszer, a *sincsen* egyszer: *nÿnczen* (28/21, 29/9, 19, 32/16, 154/12), *nenczen* (46/24, 47/18); *fÿnczen* (29/2). Ezek a szó első írásos adatai. (Az adatokat P. BALÁZS JÁNOS kiadásából, a Codices Hungarici VIII. kötetéből idéztem, az első szám a lapszámra, a második a sorszámra utal.) Minthogy ezek már *-n* végűek, és a *sincsen* változat is megvan, a *nincs* tagadó ige keletkezését jóval korábbra kell tennünk. Keletkezésének idejét a TNyt. egyes fejezeteinek szerzői elég nagy eltéréssel adják meg. JUHÁSZ DEZSŐ szerint a **nim(i)s* összetétel, amelyből a *nincs* fejlődött, az ősmagyar kor második felében jött létre (I, 511). Ez kezdetben feltehetőleg módosítószó volt, de JUHÁSZ nem zárja ki, hogy „az összetétel akár szófajváltással is egybekapcsolódhatott, sőt általa motiválódhatott is" (uo.). PÓLYA KATALIN viszont azt állítja, hogy a *nincs, sincs* tagadó igék „a korai ómagyar kor végén" keletkezhettek (I, 593). Véleményem szerint a *nincs* tagadó ige már az ősmagyar kor végén, a *sincs* pedig már az ómagyar kor elején élt.

Míg a szavak eredete körül ma már nincs vita, a *nincsen* és a *sincsen* végén levő *n* elem keletkezéséről még ma is megoszlanak a vélemények. Ha leíró szempontból elemezzük ezeket a szóalakokat, az *-n*-t egyes szám 3. személyű alanyi ragnak kell tekintenünk. A tagadó igéknek tehát egyes szám 3. személyben van egy *Ø* és egy *-n* ragos változatuk úgy, ahogyan pl. a *megy* mellett is él a *megyen.*

A szóalakok keletkezéséről a TESz. ezt írja: „A *nincsen* elvonás a *nincsenek*-ből, de nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy a *vagyon, megyen* stb. hatására az egyes számban ment végbe az alakbővülés". A *sincsen* kialakulásáról is hasonlóképpen vélekedik a TESz.: „valószínűleg elvonás a *sincsenek*-ből, vagy

esetleg analógiás alakbővülés a *vagyon, nincsen* stb. mintájára". E. ABAFFY ERZSÉBET a TNyt.-ban a második véleményhez kapcsolódik: „*vagyok : nem vagyok, vagy : nem vagy, vagyon : nincs, sincs* szembenállás, vagyis a *vagyon* hatására vesznek fel a tagadószók éppen *-n* személyragot" (II/1, 196). Ennek az elképzelésnek a cáfolatát régen megírták a nyelvészek. Már SZINNYEI rámutatott, hogy „Ha a *nincsen* olyan származék volna, mint a *vagyo-n,* akkor az *-n* előtti magánhangzó nem nyílt *e,* hanem zárt *ë* volna" (NyK. 33: 244). Ezen a véleményen van KLEMM ANTAL (MNy. 16: 77) és HORGER ANTAL is (Igerag. 26). És éppen E. ABAFFY ERZSÉBET írja, hogy a kései ómagyar korban az *-n* egyes szám harmadik személyű rag ritka kivételtől eltekintve már középső nyelvállású tővéghangzó után járul: *-on/-ën/-ön.* S ez a hang „a raghoz tartozónak tekinthető" (TNyt. II/1, 206).

A mai köznyelvben és a nyelvjárásokban kétségkívül nyílt *e* van a szóban. De valóban nyílt volt-e az *e* a korai ómagyar korban, amikor a *nincsen* szóalak keletkezhetett? Azt hiszem, a kérdés eldöntésére felhasználhatjuk a XV. századi kódexek adatait. Kézenfekvőnek látszik a Bécsi és a Müncheni kódexre hivatkozni, mert ezek a források általában jelölik az *e* hangok közötti különbséget. Az előbbinek a KÁROLY SÁNDOR szerkesztésében megjelent feldolgozásában azt olvashatjuk, hogy a *nincsen* és a *sincsen* adataiban nyílt *e* van (A Bécsi kódex nyelvtana 102, 193). A másoló minden adatban következetesen jelöli ezt a hangot: *ninʟèn* (112/24, 133/90, 160/21, 190/7, 205/3, 213, 221/2, 237/21, 253/8, 261/11, 275/19, 282/6), *nīʟèn* (19/25, 24/14, 35/15, 77/9, 188/14); *ſinʟèn* (82/0). NYÍRI ANTAL A Müncheni kódex magyar–latin szótára alapján, megállapíthatjuk, hogy a *nincsen*-ben nyílt volt az *e* a kódex nyelvjárásában (258).

De fontos felvilágosítást adhatnak a szóban levő *e* hangszínéről az erősen *ö*-ző kódexek is, mert ezekben bizonyos helyzetekben a zárt *ë* helyén *ö* van, a nyílt *e* viszont megmarad *e*-nek. A kérdés tanulmányozására igen alkalmas a XV. századi Guary-kódex, amelynek *ö*-zését minden adatra kiterjedően a közelmúltban megvizsgáltam (vö. MNyj. 32: 25–32; 33: 3–18; MNy. 92: 70–4). A forrás nyelvjárásában a háromalakú *-on/-ën/-ön* egyes 3. személyű alanyi végződés a felszólító módban mindig kétalakú *-on/-ön,* tehát csak egy palatális változata van: *aġġon* (126/14), *haġġon* (73/1, 86/12); *fel rǫpùľǫn* (65/16), *le tǫryǫn* (107/5), *meg ġǫʒ́ǫn* (132/17), *iduǫʒùľǫn* (43/7); a *leġǫn* 51 adatban fordul elő (2/1, 3/11 stb.), a *leheſſǫn* hatszor (65/22, 74/6 stb.). A következő igealakok általában csak egyszer találhatók meg a kódexben: *engeġġǫn* (112/8), *iduǫʒùlheſſǫn* (40/18), *kedueʒ́ǫn* (107/4), *keľǫn* (74/3), *meg kereſſǫn* (130/14), *meg teheſſǫn* (48/17), *meṅṅǫn* (13/11), *neʒ́ǫn* (90/8), *neʒǫn* (96/16), *ʒereſſǫn* (134/9), *tekinʟǫn* (96/16), *teġǫn* (44/7).

A *hisz, lesz, tesz, vesz* és a *megy* igék kijelentő mód jelen idő egyes szám 3. személyében is mindig *-ön* a végződés. A *leʒǫn,* és a *meg leʒǫn* összesen 38-szor fordul elő (1/6, 15, 2/4, 88/22 stb.), a *teʒǫn, el teʒǫn* 16-szor (7/17, 8/9, 40/12,

74/19 stb.), a *meġǫn, be meġǫn, fel meġǫn, ki meġǫn* összesen 10-szer (8/22, 10/8, 71/11, 112/1, 121/22 stb.). A *hizǫn* (61/17) és a *vezǫn* (101/18) csak egyszer szerepel. Az *-on* változatra két igében van példa: *vaġon* (2/12, 18), *vonzon* (61/12). Az itt bemutatott igéknek rag nélküli, azaz *Ø* ragos egyes 3. személyükre nincs példa a kódexben (vö. Számítógépes nyelvtörténeti adattár 6. sz.).

A *nincsen* ige a fentiektől eltérően viselkedik. A kódexben 12-szer fordul elő, kétszer *ninꝉ* (9/7), *ni[n]ꝉ* (3/10) alakban, tízszer pedig *ninꝉen* (2/13, 3/9, 29/3, 66/22, 67/9, 16, 76/3, 110/11, 132/8), *Ninꝉen* (110/18) változatban. Feltűnő, hogy az *-n* rag előtt nem *ö* áll. Mi lehet ennek az oka? Nyilván az, hogy előtte nem zárt, hanem nyílt *e* van. Ezt erősítik meg későbbi más erősen *ö*-ző nyelvemlékek is. A Lencsés György-féle XVI. századi orvosi könyvben például a *nynchen, nynchyen, nynczen, nynchenek* összesen 67-szer fordul elő mindig nyílt *e*-vel (vö. Számítógépes nyelvtörténeti adattár 4. sz. 393). S az analógia sem tudta megváltoztatni a szó hangalakját, ugyanis az *ö*-ző nyelvjárások a mai napig őrzik a szó eredeti hangalakját, a nyelvjárást beszélők most is nyílt *e*-vel ejtik a szót (vö. OrmSz., SzlavóniaiSz., SzegSz.).

A további kérdés az, miért van itt nyílt *e* a Guary-kódex adataiban, amikor a kódexben az *-n* rag előtt minden más igében középső nyelvállású magánhangzó áll. A választ a szóalak eredetében kell keresnünk. Ha a *vagyon* és esetleg a *mëgyën, hiszën* stb. analógiájára jött volna létre a *nincsen*, akkor az *ö*-ző forrásokban és nyelvjárásokban *ö*-ző változata lenne. Tehát a *nincsen*-ben azért van nyílt *e*, mert a *nincsenek*-ből keletkezett elvonással. A *nincsenek*-ben pedig nyílt *e* van a végződés előtt. A Müncheni kódex másolója ezt jelöli is: *ninꝉènèc* (96rb16, 107va30), *nīnꝉèn*^{c} (103vb14, 103vb16) (vö. NYÍRI ANTAL, i. m. 258). A *nincsen* végső *n*-je elvonással keletkezett, és ráértéssel lett belőle rag. Az elvonást elősegíthette, hogy kijelentő mód jelen idő egyes szám 3. személyben több igének is volt *-n* ragos alakja.

A *sincsen* is keletkezhetett ilyen módon, de kialakulásában már számításba kell venni a *nincsen* hatását. Kétségtelen, hogy a *sincs* létrejöttének előfeltétele volt a *nincs* megszületése, a *sincs* tehát fiatalabb. De amikor a *nincsen* már megvolt, ennek analógiájára a *sincsen* kialakulhatott a *sincsenek*-től függetlenül.

JAKAB LÁSZLÓ

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 229–233

DEBRECEN
1999.

Volt-e a magyar dialektológiának XIX. századi nyelvatlaszterve?

1. Épp húsz évvel ezelőtt történt, hogy kiváló filológusunk, SZILÁGYI FERENC a Magyar Nyelv 1979. évi hasábjain figyelemre méltó tudománytörténeti cikkel lepte meg a szakmai közvéleményt. Kutatásai során rábukkant SCHEDEL (TOLDY) FERENCnek a Magyar Tudós Társaság 1843. dec. 18-án előterjesztett javaslatára a magyar nyelvjárások kutatása tárgyában. A Magyar Academiai Értesítő IV. (1843.) évfolyamában megjelent TOLDY-írást sokoldalú elemzésben részesítette, értékelésének súlypontját azonban mégis a tervezet nyelvföldrajzi jelentőségére helyezte, az 1843-ban megfogalmazott gondolatokat „A magyar nyelvjárások atlasza" eszmei előfutárának tartva. Erre utal SZILÁGYI címválasztása is: „Egy magyar »nyelvabrosz« akadémiai terve 1843-ból". Tanulmánya összegző soraiban többek között ezt olvashatjuk (MNy. 75: 61): „Nem tudjuk, e nagyszabású — s nyugodtan mondhatjuk: korszakalkotó — akadémiai terv miért aludt el, miért hiúsult meg. Az bizonyos, hogy majd száz évig nem esett szó a magyar nyelvabroszról, s csak megújhodott Akadémiánkban került újra napirendre a kérdés, hogy három évtized alatt ez a több mint száz éves nemzeti adósság letörlesztessék. [Bekezdés.] Ha az 1843-i nyelvatlaszterv megvalósul, bizonyára könnyebb dolguk lett volna mai gyűjtőinknek, a magyar nyelvjáráskutatás pedig páratlan nyelvjárástörténeti anyaggal lenne ma gazdagabb" [kiemelés tőlem: J. D.].

Rövid írásomban azt szeretném bizonyítani, hogy bár TOLDY FERENC dialektológiai szemléletmódja és felvetett javaslatai a maga idejében igen modernek — sőt, sok tekintetben korát meghaladónak — tekinthetők, mégsem állíthatjuk, hogy egy nyelvjárási atlasz tervét határozottan és egyértelműen magukba foglalnák.

2. Mielőtt a részletekbe bocsátkoznánk, célszerű egy terminológiai kérdést tisztáznunk. TOLDY szövegében kora egyik jellegzetes kifejezését, az *abrosz* szót használja 'térkép' értelemben, tehát *nyelvabrosz* terminusát *nyelvtérkép*ként modernizálhatjuk, „fordíthatjuk le". (A 'térkép' jelentésű szavak kontextusba foglalt gyűjteménye gazdag anyagon tanulmányozható KISS LAJOS nem rég megjelent könyvében: Magyar írók a térképről. Bp., 1999.) Múlt századi tudó-

sunk persze támaszkodhatott volna más, korabeli szóra is összetétele megalkotásakor, pl. **nyelvmappa, *nyelvkártya, *nyelvplán*-féle nyelvújítási megoldások sem lennének tőle meglepők. Azt azonban nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy a *nyelvatlasz* terminus nem illett volna TOLDY tanulmányának gondolatkörébe. Az *atlasz* szó ugyanis története során mindvégig térképek gyűjteményét jelentette szemben magával a *térkép*-pel és szinonimáival, melyek egyetlen lapra vonatkoznak (vö. pl. ÉKsz., TESz., EWUng., KISS L., i. m.). Az *atlasz* 'album alakban kiadott térképlapgyűjtemény' az EWUng. és KISS LAJOS idézett könyve szerint (6) 1692 óta adatolható a magyarban, így a XIX. század művelt emberei már bevett szóként ismerhették és használhatták. Hogy TOLDY FERENC a *nyelvabrosz* helyett nem *nyelvatlasz*-t írt, annak tehát nem szótörténeti akadálya volt, hanem ugyanaz a jelentéskülönbség, amely az *atlasz*-t a *térkép*-pel és szinonimáival ma is szembeállítja. (Ezen a tényen még az sem változtat érdemlegesen, hogy SZABÓ T. ATTILA és néhány kollégája — feltehetőleg az idegen szavak alkalmazását kerülendő, ill. enyhítendő — a nyelvatlaszok munkálatairól szólván többször a *nyelvtérkép(ek)* szóösszetételt is használja.) TOLDY szóválasztása szerintem konzekvens, mert nem tervezett nyelvjárási térképgyűjteményt.

3. TOLDY FERENC nagyszabású, az egész nyelvterületre kiterjedő, a Tudós Társaság által irányított, de önkéntes gyűjtőkre építő nyelvjárási feltárómunkát álmodott meg, melynek remélt — nem túl távoli — lezárulásával a magyar nyelvtudomány felbecsülhetetlen értékű forrásanyaghoz jutott volna. Ez az anyag alapul szolgált volna egy korszerű nyelvjárástan megírásához, és új lendületet adott volna a történeti nyelvészeti kutatásoknak is. TOLDY szavaival: „Itt van már most ideje, Tek. Társaság, hogy miután nyelvünknek más nyelvekkeli összehasonlításáról gondoskodtunk már, a' sokkal közelebb fekvő nyelvjárásokat is egész terjedelmök szerint figyelembe vegyük, és mind azon adatok' egybegyűjtéséről tegyünk, mellyek szükségesek, hogy lehetőleg kimerítő képét adjuk valamennyi fő és fiók nyelvjárásainknak, hogy azon befolyásokat nyomozhassuk, mik képzésökre hatottak, 's ezek által mind nyelvtanunknak 's nyelvünk' történetének egy eddig sajnosan nélkülözött forrását megnyissuk, mind a' nagy szótár' előkészületeit is a' legszükségesbek egyikével kiegészítsük." (TOLDY: i. h. 4–5, SZILÁGYI: i. h. 57).

TOLDY szerint ez a vállalkozás a következő munkamenetben lenne kivitelezhető:

1. Először egy akadémiai választmányt kellene felállítani, „melly mind azon pontokat jegyezné össze bizonyos rendben, mellyek a' nyelvjárások' kérdése körül, eddigi tökéletlen ismereteink' útmutatása mellett, előfordulhatnak" (uo.), azaz a nyelvjárási jelenségek minél szélesebb körére kiterjedő lista (kérdőív?) kidolgozása szakemberek által.

2. „A szükséges előkészületekhez fog pedig tartozni bizonyos *nyelvtartományok* s *nyelvmegyék,* azaz fő és fiók dialektusok' felállítása, mellyeknek határai 's főhelyei eddigi ismereteink szerint kitűzvén, vezetni foghatják a' T. Társaságot mind a' kérdéseknek a' külön vidékekhez alkalmazásában, mind a' felszólítandók' választásában" (TOLDY: i. h. 8, SZILÁGYI: i. h. 59), azaz egy ideiglenes nyelvjárási felosztás elkészítése, munkahipotézis jelleggel, főleg a gyűjtési munka segítésének céljából. Ez a vázlat természetesen az ismeretek bővülésével folyamatosan módosulna, differenciálódna.

3. A nyelvjárási osztályozás legszemléletesebb megjelenítési módja egy térképi ábrázolás lehet, s ekkor kerül szóba a *nyelvabrosz* dolga is, de nem végtermékként, mint SZILÁGYI gondolja, hanem hasznos segédeszközként: „Fel levén ezek szerint téve mind azon kérdések, mik a' külön nyelvjárásokra nézve állíthathatnak; 's meg levén állítva körrajzai, egy, a' k ü l ö n n y e l v j á r á s o k a t m u t a t ó n y e l v a b r o s z n a k: [kiemelés tőlem: J. D.] felszólítandók lennének" a Társaság tagjai és az önkéntes munkatársak a gyűjtésre (TOLDY: i. h. 11, SZILÁGYI: i. h. 60).

Ezeket a TOLDY-féle sorokat (amelyeknek a MNy.-beli idézése még tovább folytatódik) SZILÁGYI az alábbi mondattal vezeti be: „A következők azért rendkívül jelentősek, mert kiderül belőlük, hogy nem csupán országos gyűjtésre gondolt a Magyar Tudós Társaság, hanem valóban egy n y e l v a t l a s z r a [SZILÁGYI F. kiemelése], »a' külön nyelvjárásokat mutató nyelvabrosz«-ra — 135 évvel a Magyar Nyelvjárások Atlaszának elkészülte előtt; ezt alátámasztja az is, hogy szabályos kérdőívekkel akartak dolgozni, a vidéki értelmiség bevonásával, számos nyelvi példa (példamondat) alkalmazásával, ami szintén úttörő jelentőségű: ..." (SZILÁGYI: i. h. 60).

Hogy a nyelvabrosz gondolata nem azonosítható a nyelvatlasz tervével, részben már megindokoltam. Kétségesnek látom azonban azt is, hogy „szabályos kérdőívekkel akartak dolgozni" a gyűjtők, hiszen a különböző típusú nyelvföldrajzi kérdőívek kifejlesztése még a XX. században is tart (l. pl. a „mondatátíró" német módszert vagy a direkt és indirekt kérdésekkel operáló franciát). A szabályos nyelvtani rendben felsorakoztatott jelenséggyűjteménytől — amelyre maga TOLDY is szép példasort adott — a nyelvföldrajzi célra használható kérdőív összeállításáig nem elhanyagolható szakértelmet kívánó válogató és szerkesztő munkán át vezet az út (l. erről bővebben: DEME LÁSZLÓ, A magyar nyelvjárások atlaszának kérdőívei: A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései. Szerk. DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU. Bp., 1975. 67–121).

4. Nem esik szó TOLDY tanulmányában arról, hogy a befolyt nyelvjárási anyagot egyedenként vagy jelenségenként térképezni kellene. Enélkül pedig nyelvatlaszról aligha beszélhetünk. Azonos céllal és módszerekkel gyűjtött, összevethető nyelvjárási anyag térképezésének gondolata először a múlt század

hetvenes éveiben vetődött föl reálisan a nemzetközi tudomány élvonalába tartozó német dialektológiában, közismerten GEORG WENKER nevéhez kapcsolódóan. (L. erről legutóbb: MÁTÉ JAKAB, A 19. századi nyelvtudomány rövid története. Bp., 1997. 133–4. Mellesleg WENKERt inkább nyelvtörténeti kérdésfeltevések motiválták vállalkozása elindításakor, mint a dialektológia önelvű érdekei.) Bármennyire hízelgő lenne is tehát számunkra az a gondolat, hogy TOLDY FERENC értékes tanulmányának „nyelvatlaszos" felvetéseivel egy emberöltővel megelőzte a korabeli nyelvtudományt, ilyen formában (ti. ahogy SZILÁGYI FERENC interpretálja az idevágó részleteket) nem lenne igazunk.

Azt azonban nyugodtan állíthatjuk, hogy TOLDY írásában jelen vannak a nyelvföldrajzi gondolat csírái, s ezekkel, valamint a mű egyéb elméleti és módszertani felvetéseivel a magyar tudós nemzetközi összehasonlításban is kiemelkedőt, élvonalbelit alkotott. Ennek igazolására idézek — SZILÁGYI nyomán — néhány további részletet.

„[Az országos gyűjtés lebonyolítására] felszólítandók lennének a' társaság [ti. a Tudós Társaság, vagyis az Akadémia — J. D.] tagjai mindnyájan, a' helybeliek úgy mint a' vidékiek, hogy a' mit saját tapasztalásokból vagy biztos kútfőből fellelhetnek, azt minél részletesben, minél bővebben s minél számosabb példákkal felvilágosítva, jegyezzék össze, állandó tekintettel a' nyelvjárások geographiai elterjedésére 's ethnographiai érintkezéseikre; azon kivül pedig minden vidékeken, mellyek nyelvtekintetben bármely kisded figyelemre méltók, társaságon kivűli hazafiak, leginkább papok és orvosok, kik a' nép közt forganak 's aránylag több kiképzéssel bírnak másoknál, lennének felkérendők, hogy a' nyelvet a' velök közlendő utasítás szerint figyelmök' tárgyává tevén, fél vagy legfelebb egy év alatt, eredményeiket beküldenék." (TOLDY: i. h. 11, SZILÁGYI: i. h. 60–1.)

Tudjuk, hogy a WENKER-féle nagy német nyelvatlasz is (Sprachatlas des Deutschen Reichs) a vidéki értelmiségre (főleg tanítókra) támaszkodva hordta egybe hatalmas anyagát, és később is fontos szerep jutott a tanároknak, papoknak például a tájszavak gyűjtésében. Nagy hagyománya van még — napjainkig terjedően — az önkéntes gyűjtők foglalkoztatásának Finnországban vagy más észak-európai népeknél. Első nemzeti nyelvatlaszkísérletünk is önkéntes gyűjtőket alkalmazott volna, de a vállalkozás több ok miatt kudarcba fulladt. (Erről legutóbb l. KÁLNÁSI ÁRPÁD, Az első magyar nyelvatlaszkísérlet (Papp István és Huss Richárd nyelvatlaszterve): UŐ, Fejezetek a Csűry-iskola történetéből. Debrecen, 1998. 28–42.)

TOLDY azon kitétele, hogy a nyelvjárási jelenségeket „minél bővebben s minél számosabb példákkal felvilágosítva, jegyezzék össze, állandó tekintettel a' nyelvjárások geographiai elterjedésére 's ethnographiai érintkezéseikre", szintén korszerű, sőt inkább a XX. századba mutató elvárásnak tekintem, s a magam részéről a következőképpen értelmezem. Nem értékesíthető az a nyelvjárási adat,

amelyet a lelőhely feltüntetése nélkül rögzítettek. Nyeresége lehet a közlésnek, ha az adat táji, ill. néprajzi csoporthoz is köthető. (Bár napjaink dialektológiája ezt legfeljebb egy utólagos vizsgálat eredményeként fogadná el, nem pedig a gyűjtő megelőlegzett információjaként. A régebbi szakirodalom efféle lokalizációit, mint *székely, palóc, jász* stb. szó, ma már nem mindig tartanánk kielégítőnek.)

A területi vonatkozásokat érinti még SZILÁGYI következő megállapítása: „a nagy mű ... fölbecsülhetetlen nyelvjárás(történet)i forrásunk lett volna, már csak azért is, mivel az egész magyar nyelvterületről n a g y j á b ó l a z o n o s s ű r ű s é g ű [az én kiemelésem: J. D.] kutatópontok alapján tudott volna gyűjteni" (i. h. 61). TOLDY valóban az egész nyelvterületet átfogó gyűjtésről beszél, de szerintem oly mélységig nem jut el a problematika tárgyalásában, hogy a kutatópontok majdani sűrűségét mérlegelné.

Abban viszont maradéktalanul egyetérthetünk SZILÁGYIval, hogy TOLDY „Előadása tudománytörténeti szempontból igen jelentős: érdekes nyelvjárásfelosztást (osztályozást) ismertet, s egyszersmind figyelemre méltó megállapítást tesz a nyelvjárások s fő nyelvi típusok: az irodalmi nyelv, a köznyelv (fővárosi nyelv) viszonyáról. ... a TOLDY által előterjesztett nagy koncepciójú nyelvjáráskutatási terv már túlment a nyelvbővítés szempontjain, a tudományos igényű dialektológia alapjait körvonalazta." (SZILÁGYI: i. h. 61.)

5. SZILÁGYI nagy érdeme, hogy újra felfedezte számunkra ezt a kitűnő XIX. századi tanulmányt, és alapos, korrekt elemzésben részesítette. Megállapításait lényegében csak egy vonatkozásban kell korrigálni, tudniillik abban, hogy nem tulajdoníthatunk TOLDYnak korát megelőző nyelvatlasztervet. A múlt század tudósa csupán egy olyan szemléltető térképre gondolhatott, melynek színes példánya Balassa József könyvének (A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése. Bp., 1891.) mellékleteként később napvilágot is látott. Az első nemzeti nyelvatlaszterv megalkotójaként tehát továbbra is a debreceni tudóst, PAPP ISTVÁNt és kollégáit kell tekintenünk. Ez a tény azonban sem SZILÁGYI, sem TOLDY érdemeit nem kisebbíti számottevően. Mindkét tanulmány megérdemli, hogy tovább is foglalkozzunk velük. Megfontolást és vitát érdemel például SZILÁGYI egyik javaslata, mely szerint „indokolt, hogy a magyar nyelvjáráskutatás első szakaszát ne a Magyar Nyelvőr megindulásától számítsuk, hanem TOLDYnak 1843-ban beterjesztett akadémiai tervezetétől" (i. h. 61).

JUHÁSZ DEZSŐ

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 235–242

DEBRECEN
1999.

Gondolatok a *Debreceni cívis szótár*-ról

A Debreceni cívis szótár elkészítésének gondolata éppen hatvan évvel ezelőtt jelent meg CSŰRY BÁLINTnak, a népnyelvkutatás első katedrás professzorának a tervmunkái között (Mit akarunk?: MNny. 1: 3–6). A szakirodalomban általánosan ismert okok, problémák miatt azonban sokáig úgy tűnt, a Csűry-iskola legnagyobb vállalkozása csak szép elképzelés marad, és sohasem jut el a megvalósulásig. Az a néhány — egyébként igen értékes — dolgozat, amely még Csűry Bálint professzorsága idején ebben a témakörben íródott, csupán a biztató kezdetet jelentette (KÁLNÁSI ÁRPÁD, Fejezetek a Csűry-iskola történetéből. Debrecen 1998. 62–71. Itt a korábbi szakirodalom jelentős része is megtalálható.). Új lendületet csak egy fél évszázaddal később, a 90-es évek elején vett a munka, amikor elsősorban ünnepeltünknek, Sebestyén Árpádnak és a tanszék akkori vezetőjének, Jakab Lászlónak a közreműködésével Csűry Bálint egykori tanítványának, majd tanársegédének, az Amerikai Egyesült Államokban élő Bakó Elemérnek az anyagi felajánlásából létrejött a Bakó Népnyelvi Szótár Alapítvány (MNyj. 33: 226).

De mindez csupán a szervezeti keretet jelenti. A módszeres gyűjtés az ezt követő években indult meg, amikor a magyar szakosok képzési rendszerébe bekerült a záródolgozati szeminárium. Sokan választottak — főként e sorok írójánál — a cívis szótárhoz kapcsolódó témakörökből záródolgozati, szakdolgozati témát. Ezzel olyan összetételében alkalmi munkacsapat szerveződött, melynek tagjai, ha nem is kivétel nélkül, lelkiismeretes gyűjtő- és feldolgozó munkával gyarapították a korábban készített dolgozatok számát. E munkákban a tárgykörmonográfiák legjobb hagyományait igyekszünk követni (természetesen az új igényeknek megfelelően), így ezekre is jellemző, amit IMRE SAMU a Csűry-iskolának erről a sajátos műfajáról írt: „A szó szoros értelmében véve nem is nyelvészeti munkák ezek, hanem tárgyi, néprajzi leírások, amelyek már a leírásban is igen nagy gondot fordítanak a tágabb értelemben vett műszóhasználatra, s a leíró részhez gazdag, gondosan összeállított, példamondatokban bővelkedő szótári rész csatlakozott. Ez a műfaj kétségtelenül hasznos formája a nyelvjárási gyűjtésnek, nemcsak komplex jellege, az így összegyűlt értékes szóanyag miatt, hanem azért is, mert bizonyos témakörökben (pl. földművelés, kendermunka, táplálkozás, fazekas munka stb.) az ország különböző területein való összegyűj-

tése módot adhat szóföldrajzi következtetések levonására, segítheti a jövevényszó-kutatást, sőt a művelődéstörténet számára is jelentős adalékokkal szolgálhat" (A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp. 1971. 23). A ma rendelkezésünkre álló több, mint negyven záródolgozat, illetve szakdolgozat, becslésem szerint kb. tízezer szóval, kifejezéssel gyarapította a cívis szótár „adatbázisát". Ha ehhez hozzávesszük azt a jelentős mennyiségű debreceni népnyelvi anyagot, amelynek java részét az 1950-es években a tanszék oktatói gyűjtötték, illetve cédulázták ki a különböző forrásokból (vö. ÚMTsz. Bp. 1979, 1988, 1992), megközelítőleg a húszezres nagyságrendnél tartunk. De e becsült mennyiségnél is többet jelent, hogy lassan eljuthatunk az anyaggyűjtés lezárásához. Ezt nem utolsósorban azért jelenthetem ki, mert nemrég befejeztem a SzamSz. anyagának kikérdezését. Magnókazettákra került Csűry Bálint szótárának a debreceni változata. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a szerkesztés közben felbukkanó új adatokat már nem építhetjük be a szótárba. De a szerkesztés elkezdését nem szabad a távoli (bizonytalan) jövőbe helyezni. Egy évekig elhúzódó anyaggyűjtés azonban ezt eredményezhetné.

De kanyarodjunk vissza a kezdetekhez! CSŰRY BÁLINT Szamosháti szótára már megjelent (Bp. 1935–36), amikor szerzője 1939-ben megfogalmazta az előző évben életre hívott Magyar Népnyelvkutató Intézetnek a programját (MNny. i. h.), melynek egyik témaköre „a debreceni eredeti cívisnyelv szókincsének szótári feldolgozása" volt. Programadó írásának ezt a részét érdemes hosszabban idézni: „Ezzel oly célt tűztünk magunk elé, mely a magyar nyelvjárásbúvárlatban egészen új. Kétségtelen ugyanis, hogy Debrecen, ez az ősi cívisváros és régesrégi művelődési gócpont a vele kapcsolatban álló területek népnyelvére, népi kultúrájára rendkívül sokoldalú hatást gyakorolt. E hatás mérvére nézve csak föltevéseink lehetnek. Ha azonban a kezünkben volna ilyen debreceni szótár, akkor ez a hatás megfogható és fölmérhető lenne, akkor pl. a szamosháti szókincsre nézve már lehetne összehasonlításokat tenni" (i. m. 5). Csűry népnyelvkutató programjában szerepelt az egész magyar nyelvterületre kiterjedő regionális szótáraknak, tájszótáraknak az elkészítése is, melyek közül a békési, sárréti, hajdúsági, rétközi, palóc, szigetközi és ormánysági szótártervek voltak a legfontosabbak (MNny. i. h.). „Mindezekhez a szótárakhoz már megindult a gyűjtés is, amelynek módszere nagyrészt a Szamosháti Szótár gyűjtési elvei szerint alakult ki" — írja BAKÓ ELEMÉR Csűryről szóló nekrológjában (MNny. 3: 34). Csűry tanítványai, munkatársai tehát nem a szótár címszóanyaga alapján végezték a gyűjtést. Miként a SzamSz. után megjelent regionális szótárak és tájszótárak bevezetőiben is csupán arra találtam utalást, hogy szerzőik az anyagrendezés, a módszertan és a szójelentések megfogalmazásának kérdéseiben kisebb-nagyobb mértékben támaszkodtak Csűry szótárára, fogalomkészletének kikérdezésére azonban ők sem gondoltak, illetve nem vállalkoztak erre a munkára (OrmSz. VIII, SzegSz. 21, SzlavSz. 8, FTsz. 8, KiskSz. 5. Stb. L. még

IMRE SAMU: XX. századi tájszótáraink. MNy. 83: 132–40). Ez alighanem azzal magyarázható, hogy minden szerzőnek megvolt az elképzelése saját készülő szótáráról. De az akkori idők technikai eszközei sem tették még lehetővé egy ilyen aprólékos, időigényes munka elvégzését. Ezért a SzamSz. anyagának címszóról címszóra, sorról sorra történő kikérdezése új jelenségnek tekinthető a regionális szótárkészítés gyakorlatában. Jogosságát (és szükségességét) nagy mértékben alátámasztja, hogy ugyanazon nyelvjárásterület két típusáról, illetve egymással szomszédos nyelvjárásterületekről van szó (KÁLMÁN, Nyelvjárásaink. Bp. 1966. 84–6, IMRE, MMNyjR. 361–2). A Szamosháti szótárról az Előszóban CSŰRY ezt írja: „Szótáramban kísérletet teszek arra, hogy egy magyar falu népének képzet- és szókincséről rendszeresen fölvett, hiteles gyűjteményt állítsak össze" (i. m. 4). De idézhetjük SEBESTYÉN ÁRPÁD találó értékelését is: „Ennyire belülről egyetlen más szótárunk sem látja és láttatja a nyelv és a beszélő nép életét, gondolkodását" (Hagyományápolás és megújulás. Szerk.: SEBESTYÉN ÁRPÁD. Debrecen, 1982. 10). Talán nem járok messze az igazságtól, ha megkockáztatom, reményeim szerint hasonlókat lehet majd mondani a Debreceni cívis szótárról is, mivel ennek törzsanyagát az a fogalomkészlet fogja alkotni, amely a Szamosháti szótárban található, és amely nemcsak a Csűrytől fentebb említett hatásvizsgálatok, összehasonlítások terén szolgál(hat) rengeteg tanulsággal, hanem a hangtani, mondattani és nem utolsósorban a frazeológiai kutatások vonatkozásában is. A készülő cívis szótár jellegét tekintve tehát a SzamSz.-hoz hasonlóan beszélt nyelvi anyagot tartalmaz majd, hiszen a cívis szótár Csűrytől felvázolt tervével ellentétben mi sem végeztünk történeti szókincsgyűjtést (vö. BALASSA, Csűry Bálint. Bp. 1988. 158–9). Szótárunk ugyanakkor elsősorban a fél évszázaddal korábbi debreceni nyelvhasználatot, életformát, kultúrát stb. fogja tükrözni. Ennek sok eleme azonban ma is része Debrecen nyelvkincsének, életének.

A Csűry-szótár alapján végzett anyaggyűjtés egyetlen adatközlője a most kilencvenedik évében járó Ménes Andrásné Nagy Katalin volt, akiről joggal mondhatom, hogy több évtizedes nyelvjárásgyűjtő és helynévgyűjtő tevékenységem során a legjobb és legtájékozottabb adatközlőmnek bizonyult. (Vincze László volt rektori titkárunk ajánlotta őt a figyelmembe. Hálás köszönet érte.) Kati néni debreceni cívis parasztcsaládból származott, szülei és nagyszülei is debreceniek voltak. Négy elemit és négy polgárit végzett. 1945 után társadalmi osztályának sok tagjához hasonlóan nehéz volt az élete, földjüket elvették, őket a kitelepítés réme fenyegette. Amikor enyhült a helyzet, akkor is csak nehéz fizikai munkával kereshette a kenyerét. De nem törte meg a sok nélkülözés, megpróbáltatás sem. Családjából hozott derűs életszemléletét mindmáig megőrizte. Mint ahogy megőrizte a régi cívis életforma és neveltetés megannyi értékét. Természetes intelligenciája élénk érdeklődéssel párosul. És azzal a cívis öntudattal, amely segített neki megőrizni a debreceni népi hagyományokat, a cívisek

beszédének számtalan fordulatát, ízét, zamatát. *„De szíb debrecenyi beszíd!"* — idézte gyakran a fiatal korában hallott mondást.

Ménes Andrásnéval 1997-ben kezdtük el a munkát. Először egyetemi hallgatók keresték fel, és gyűjtöttek tőle egy-egy témára vonatkozóan anyagot. Mindegyikük lelkendezve szólt Kati néni segítőkészségéről és szakértelméről. Én magam 1998 júniusában találkoztam vele legelőször, amikor a Népi beszélgetések Debrecenből című kötethez gyűjtöttem magnetofonos anyagot. Már akkor tapasztaltam, hogy nem túlzás, amit a hallgatók róla meséltek. Elhatároztam, ha időm engedi, mielőbb visszatérek hozzá újabb felvételeket készíteni. Erre csak ez év májusában került sor. Akkor a debreceni helynevek, tanyanevek iránt érdeklődtem, illetve a hortobágyi csikósok, gulyások ruhaviseletéről stb. kérdeztem. Ez utóbbi témánál jutottam arra az elhatározásra, bármennyire félek is a nagy munkától, a Szamosháti szótár anyagának kikérdezését nem kerülhetem meg. Adatközlőmmel megbeszéltem a munka jellegét, tájékoztattam arról is, hogy ez igen sok időt, fáradságot fog jelenteni. De hiába „ijesztgettem", örömmel és szívesen vállalta a munkát. Ennek érdekében még napi teendőinek bizonyos átrendezésére is hajlandó volt, vagy ha szükségesnek látszott, ő igazodott az én elfoglaltságaimhoz. A kezdeti bizonytalankodás után hamar megtaláltuk azt a munkamódszert, amellyel haladni is tudtunk az anyagban, ugyanakkor nem tettünk túlzottan nagy kitérőket. (Természetesen miután az aznapi anyagot magnóra rögzítettük, a témához lazábban kapcsolódó dolgokról is szót ejtettünk.) Mindketten úgy láttuk, nem lenne célszerű elnyújtanunk a munkát, ezért a nyári szünidőm jelentős részét erre fordítva, délutánonként megjelentem nála a magnómmal. Ennek eredményeként 1999. szeptember 4-én örömmel nyugtáztuk, hogy végére értünk a munkának, melynek során kb. ötven alkalommal találkoztunk. A felvett anyag összesen 63 és fél kazettát tesz ki, ebből 3 db 60 perces, a többi 90 perces kazetta. Mivel a kazetták néhány perccel hosszabbak, mint a rájuk írt időtartam, a gyűjtött anyag mintegy 95 óra időtartamú lehet. A szótár két kötete 1052 lap, ebből levonva az előszót stb. a tényleges terjedelem 1027 (552 + 475) lap, egy kazettára így átlagban 15-17 lapnyi anyag került rá.

Munkamódszerünk a következő volt: A szokásos információk rögzítése után (felvétel ideje, helye, az adatközlő neve stb.) a SzamSz. megfelelő címszavát felolvastam, adatközlőm erre válaszul kiejtette a szót úgy, ahogyan fiatal korában maga is mondta, ahogyan a régi öregektől hallotta. Mivel adatközlőm a debreceni regionális köznyelvet nem csupán ismeri, hanem beszéli is (értelmiségi családi környezet, született nyitottsága, érdeklődése a világ dolgai iránt), eleinte néha figyelmeztetnem kellett a tájnyelvi kiejtés követésére. De hála jó nyelvi „kompetenciájának", az átlagot messze meghaladó természetes intelligenciájának, az ügy iránti elkötelezettségének, hamar megértette, mit várok tőle. Külön megkértem, hogy az *í*-zésre nagyon figyeljen. Az ilyen szavakat, ha szükségesnek láttam, többször is elmondattam vele. Ugyancsak biztattam a nyelvjárásban

előforduló kettőshangzók ejtésére is. Kati néni rövid idő alatt annyira visszaszokott a régi kiejtéshez, hogy néhány beszélgetésünk után már a környezete is észrevette, „népiesebben" beszél, nem úgy, ahogyan megszokták tőle. A szavak jelentésének megtudakolása után a szócikkben lévő jelentésre (jelentésekre) kérdeztem rá. Nagy könnyebbség volt számomra, hogy Csűry az egyes jelentések megvilágítására szótárában igen sok példamondatot közöl. Ilyenkor megkérdeztem, ismeri-e a szót az ott található jelentésben, szövegösszefüggésben. Néha ismeretlen volt számára a szó vagy a szónak egyik-másik jelentése. Általánosságban azonban elmondható, hogy a SzamSz. szavait az esetek nagy részében hasonló értelemben használták a debreceni cívisek is. De arra is bőven van példa, amikor más jelentéssel ismerték a szót. Adatközlőmmel az általam felolvasott példamondatokat is megismételtettem, de előfordult, hogy ő alkotott új mondatokat. Ezek olykor még a Csűryénél is találóbbak, ötletesebbek voltak.

Ismeretes, Csűry Bálint az igék, főnevek, melléknevek néhány fontosabb grammatikai alakját is rögzítette szótárában. A cívis szótárból azonban több ok miatt is hiányozni fognak ezek az adatok. A több évtizeddel ezelőtt részben még Csűry irányításával végzett gyűjtésekben sem valósult meg következetesen, egyöntetűen ez az igény (vö. PETŐ JÓZSEF, BALASSA IVÁN, N. BARTHA KÁROLY és mások munkáit). Utólag pedig pótolni a hiányokat tudománytalan eljárás lenne. A gyűjtésben részt vevő hallgatóimnak is gondot okozott ennek az elvárásnak a teljesítése. Többen bevallották, hogy néhány sikertelen próbálkozás után ők maguk írták oda a szükséges adatokat. Gyűjtés közben magam is lemondtam a grammatikai formák kikérdezéséről, mert úgy tapasztaltam, fölöslegesen terhelném vele idős adatközlőmet, ugyanakkor nagyon lelassítaná a munka menetét. De későbbi tervem, hogy sort kerítek erre a munkára is. Így néhány kazettán együtt lesznek a SzamSz.-ban szereplő grammatikai alakok cívis népnyelvi megfelelői, amelyeket majd ki lehet egészíteni más szavak paradigmáival is, részben az eddig összegyűlt adatokból, részben módszeres gyűjtéssel. Mindez alapja lehet(ne) egy majdan összeállítandó debreceni cívis grammatikának.

Az alábbiakban néhány általánosabb jellegű megfigyelésemről ejtek szót. Anyagomat a SzamSz. témaköreivel összevetve feltűnő eltérést csupán eggyel kapcsolatban tapasztaltam. A SzamSz.-ban gazdag szókincse van a kendermunkának. (Bár éppen ünnepeltünk hívta fel a figyelmet arra mintaszerű tárgykörmonográfiájában, hogy a szótár anyaga e vonatkozásban közel sem teljes. A népi kendermunka Gacsályban: MNyj. 5: 102–25.) Adatközlőm számára ez a témakör majdnem fehér folt volt, Debrecenben ugyanis nem foglalkoztak kendertermesztéssel. Mivel csak a legáltalánosabb szavakat ismerte, nem láttam értelmét, hogy Sebestyén Árpád szójegyzékét is kikérdezzem. Egy másféle szembeötlő különbségről is szót ejtenék: Csűry szótárában igen sok olyan hangutánzó, hangulatfestő szó található, melyeket adatközlőm sosem hallott. A szókincsnek ezek az elemei jellegükből fakadóan jobban kötődnek egy adott tájegy-

séghez (nyelvjáráshoz), nagy részük ugyanis népnyelvi eredetű, melyekben a természethez fűződő szorosabb viszony (és talán a kisebb iskolázottság) is kifejeződik. Adatközlőm ugyanakkor néhány cívis népnyelvi adatot is mondott, közülük az egyik legérdekesebbnek a *hengyókálja, hingyókálja magát* hangulatfestő szót tartom, amelyet a 'riszálva járó, magát rengető nő' jelentésben Debrecenben ma is használnak. Összhangban van ez BENKŐ LORÁND megállapításával: „Jórészt a peremszókincs tartozékai a hangutánzó szavak, melyek szintén saját belső tulajdonságaik révén erősen hajlamosak például az alaki változásokra: az élőlények, természeti jelenségek hangját a fonémarendszer rendelkezésre álló elemeivel csak megközelítően és ebből kifolyóan már eleve ingadozóan, változóan adják vissza, és idővel alakilag nagyon sokat módosulnak. Továbbá a hangadás nyelven kívüli hátterének adottságai miatt könnyen keletkeznek és könnyen is halnak el, sokuk emiatt meglehetősen rövid életű; de a lexéma mivoltukban időtállóbbak is hangalakjuknak legtöbbnyire jelentékenyen módosuló voltával tűnnek ki..." (A történeti nyelvtudomány alapjai. Bp. 1988. 89–90).

Csűry szótárában a népi szólásoknak, kötött szókapcsolatoknak, közmondásoknak lenyűgöző bőségét találjuk. Hála adatközlőm ilyen jellegű ismereteinek, Debrecennek ezen a téren sem kell „szégyenkeznie". A két anyag frazeologizmusainak, főként a közmondásoknak az összehasonlító vizsgálata bizonyára sok érdekes megfigyeléssel gazdagíthatja eddigi ismereteinket. A Szamosháti szótárban az egyes fogalmakhoz kapcsolódóan a Wörter und Sachen szellemében néprajzi vonatkozású ismereteket is találunk. E tekintetben a cívis anyag jóval szegényebb. Adatközlőm szerint azért, mert itt nem voltak olyan babonásak az emberek. Ez elfogadható magyarázat, a nagy múltú iskolaváros szellemisége nyilvánvalóan hatott a földművelő cívis lakosságra is. De ellenkező példa is volt, amikor ő fűzött a szóhoz, fogalomhoz néprajzi jellegű kiegészítést. Csűry szótárában igen sok idézet található *Nd* (népdal) jelzettel. Ezeket általában adatközlőm is ismerte, sőt másokat is bőséggel mondott. Csűry gyakorlatából kiindulva, úgy vélem, az ilyen közkinccsé vált soroknak is helyük van a cívis szótárban. Miként azoknak az anekdotaszerű kis történeteknek is, amelyek adatközlőm gazdag emlékezetkincséből előkerültek. Legyen szabad a debreceni cívis paraszttársadalom jellemzésére egyet közölni: A tisztviselő az anyakönyvezéskor megkérdezi a debreceni gazdát, mikor született a gyereke. *Búzavetéskor* — feleli rá a debreceni magyar. *Atyafi! Hát honnan tudjam én, hogy mikor vetett maga búzát!* — méltatlankodott a hivatalnok.

A szakirodalom szerint a SzamSz. hiányszótár is (HEGEDŰS ATTILA, Kisnémedi tájszótár. Hiányszótár. Bp. 1996. 5). Olyan címszava azonban meglehetősen kevés van, amelyek után az n (= nincs) jelzés található. Az ilyen címszóra is rákérdeztem, adatközlőm ismerte valamennyit, sőt szerinte azokat használták inkább, nem pedig ezeknek a Csűrytől közölt szinonim népnyelvi megfelelőit. A korabeli Debrecen (nagy)városias jellegére gondolva, ez természetes is. Lássunk

egy-két kiragadott példát! Az *aszály* Debrecenben él, a Szamosháton *szárazság*-ot mondtak helyette, ez utóbbit itt nem használták. A *felhő* helyett a Szamosháton *felleg*-et mondtak. Debrecenben mindkettőt ismerték korábban is. Itt csupán a *kalász* élt korábban is, a *búzafő* nem. A *vihar* a Szamosháton nem él(t), ott a *zivar*-t használták helyette. Debrecenben azonban régebben is a *vihar* volt az általános, de ismerték a *zivatar*-t is. Ez utóbbit Csűry nem szótározta. Vagy a *vézna* a Szamosháton nem élt, itt azonban igen, ugyanakkor a csupán Szamoskóródról adatolt *vilizna* 'vézna' szót Debrecenben sem ismerték (vö. SzamSz. Előszó 3–17). Csűry azokat a szavakat, amelyek nem voltak a Szamosháton általánosan elterjedve, a lelőhely megadásával közölte szótárában (i. m. Előszó 3–4). Anyaggyűjtésem egyik tapasztalata, hogy ezekből nem egyet a debreceni népnyelvben is ismertek és használtak, így pl. a *bélhurut* (Szamosszeg), *bükköny* (Nagypalád, Tiszahát), *csúfol* (Avasújváros), *duzzasztó* (Badaló) stb.

Végezetül, hogy példák alapján is lássuk a Szamosháti szótárnak és a cívis népnyelvi anyagnak a kapcsolatát, megvizsgáltam egy kazettaoldalnyi felvételt. A kiválasztott rész a szótár második kötetének a vetéstől a visszanyerig terjedő szócikkeit (455–63), illetve adatközlőmnek ezekre adott válaszait tartalmazza. Ebben az egységben összesen 131 közszói (és 4 tulajdonnévi) címszó van. Adatközlőm számára ismeretlen szó, illetve kifejezés volt a *vetet, vető, vetőköz, vezérszeg,* a *viaszír, vickora,* a *vidacs* (de *szelelőrosta* néven a fogalomnak tudta a nevét), a *Vid napja,* a *víg a hét, vigály, vigályos, világi* (de a *világi papok* szókapcsolatban ismerte a szót), *világol* (de: a *gázlámpagyújtó világol* szókapcsolatban Debrecenben is élt a szó), *világ pajkosa, világ verese, vilizna, villongóba, vinyhó* (csak *vityilló* alakban ismerte), *violencia, virág bunkója,* (ezt *virág magtokja* néven ismerte), *virítós, vinyít, visszafele jövetel, visszahúzza a szavát* (*visszavonja a szavát* formában hallotta). Nem ismerte a *villahajtó* szó jelentését ('favilla ágait görbítő eszköz'), de a CSŰRYtől említett szólást ő is hallotta: *Az Isten tegyen a villahajtójába!* (a SzamSz.-ban: *villahajtóba*). A SzamSz.-beli jelentéssel ellentétben a *vicispán* Debrecenben elsősorban a gazdaságok irányítójának a megnevezése volt, nem az alispáné. Más szóval jelölték a fogalmat a következő példában: a *vetkezik* (tyúk) helyett itt inkább a *verzik* volt használatos. A *vetkezik* a *vetkőztető asszony* kifejezésben fordul elő. Ez volt a menyasszonyt öltöztető asszonyok másik elnevezése, mert az átöltözésnél is ők segédkeztek. A fentiekből megállapítható, hogy a felsorolt adatok között a kendermunkával *(vető, vetőköz),* a szántással *(vezérszeg),* a népi gyógyászattal *(viaszír),* a kártyajátékkal *(víg a hét),* a népi hiedelemvilággal *(Vid napja)* kapcsolatos megnevezéseket és más nehezebben kategorizálható szavakat, kifejezéseket egyaránt találunk.

Nem kétséges, a fenti elemzést még tovább lehetne folytatni, de talán az eddig elmondottak is alátámasztják azt a közhelyszerű magállapítást, hogy a (nép)nyelvi adatokat felbecsülhetetlen nyelvi és művelődéstörténeti értékük

miatt érdemes megmenteni a pusztulástól. Az összehasonlító nyelvjárási szókincsvizsgálat Csűrytől megfogalmazott igénye (más szempontokkal kiegészülve) napjaink dialektológiai kutatásának egyik sok eredménnyel kecsegtető kutatási területe, témaköre lehet.

KÁLNÁSI ÁRPÁD

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 243–248

DEBRECEN
1999.

A névutós szerkezetek vizsgálata egy irodalmi műben

Névutózásunk 16 milló *n* terjedelmű huszadik századi szöveg feldolgozáson alapuló szinkrón rendszerét SEBESTYÉN ÁRPÁD „A magyar nyelv névutórendszere" című munkájában fölvázolta. Az alábbiakban e munka elméleti megállapításaira építve és gyakorlati eredményeit figyelembe véve arra vállalkozom, hogy megvizsgáljam Mikszáth Kálmán „A tót atyafiak" és „A jó palócok" című novellás köteteiben található névutós szerkezeteket egyrészt a névutó és alapszava vonatkozásában, másrészt a novellákban található névutók funkcióját tekintve, végül pedig egy novellában a határozói viszony kifejezésére szolgáló grammatika eszközök arányát abból a szempontból, hogy milyen a névutós szerkezetek előfordulási aránya a határozószókhoz, illetve határozói funkciót betöltő ragos névszókhoz képest. A névutó alapszavával együtt alkot névutós szerkezetet. Alapszavának szófaja meghatározott, melyre utalást már a *név*utó elnevezésben is találunk: vagyis névszó. A névszó kategóriájába azonban több szófaj is beletartozik, melyek közül a névutó legjellemzőbb főtagja a főnév. A névutó alapszava lehet bármilyen, tartalmilag a névutó jelezte viszonnyal összeférő főnév, főnévi névmás vagy egyéb, főnévi értékben használt más szófaj vagy szókapcsolat is, így például melléknév, melléknévi névmás, számnév, számnévi névmás, határozószó.

Az általam vizsgált irodalmi művekben az alapszó szófaji megoszlása a következő:

Alapszófaj	Megoszlása (db)	Megoszlása (%)
Főnév	307	91,37
Névmás	26	7,74
Számnév	3	0,89

Néhány szemléltető példa az eltérő szófajú alapszókra[1]:

Az alapszó szófaja főnév: *Ugyan tegyen lelkem egy-két hasábot az üst alá* (523), *Emlékét tartja zár alatt* (420), *Nyugalommal kelt föl, s lépett Csemez elé.* (429), *Látta fölkelni Pannát az asszonyok közül* (558), *Egy év múlva letelik az*

[1] A példák forrása Mikszáth Kálmán: A tót atyafiak. A jó palócok: Mikszáth Kálmán művei tizennégy kötetben. 10. kötet. Kisebb elbeszélések. Bp., Magyar Helikon, 1968, 412–587.

utolsó szombat (503), *Futott Riska után hazafelé.* (584), *A híres brezinai bacsa pedig futott tüskön, bokron keresztül* (470), *Úgy uzsonna táján jött ide* (455).

Az alapszó szófaja névmás: *ez alatt született, nőtt fel, s halt meg szeme fénye* (424), *két juhász legelteti egymás elől a fű javát* (560), *Mudrik Mihályt állította maga mellé férjnek az asszony* (564), *mely iránt maga a császár is igen érdeklődött vala.* (497), *hanem oda fogtok állni [...], s mindenik mellé töltött fegyverre a pandúr*(500).

Az alapszó szófaja számnév: *mert már több ízben kiáltott fel* (422), *Midőn pedig egy ízben Csutkás kollégája jegyezte meg neki* (423).

Az alapszóként előforduló főnevek fajtái között egyaránt találunk konkrét és elvont főneveket. A névmások közül a mutató névmások, a személyes névmások valamint azok nyomatékos alakjai, a kölcsönös névmások, a vonatkozó névmások és az általános névmás fordulnak elő. A számnévi alapszók között a kevés előfordulás ellenére is található mind határozott, mind határozatlan számnév.

A névutó alapszava lehet minden olyan szó, mely tartalmilag a névutó jelezte viszonnyal összefér és a partnerként lehetséges szófajok valamelyikébe besorolható. A példák alapján azonban vannak olyan névutók, melyek esetében az alapszó jelentéskörét tovább kell pontosítanunk. Ezek közé tartoznak a *közé* névutócsalád tagjai *(közé, között, közül)* valamint az *ízben* névutó.

A *közé* névutócsalád tagjainak alapszava szinte mindig többesi értékű, legtöbbször többes számú szó. Ennek megfelelően mellette alapszóként szerepelhetnek például 1. számjelzővel többesített szók (*két barátja közt,* 471), 2. páros testrészek és ruhadarabjaik nevei (*szemem közé,* 547), 3. csoportos testrészek nevei (*ujjai közt,* 429), 4. állat- és növénynevek (*fák közt,* 450), 5. gyűjtőnevek, anyagnevek (*nép közt,* 501), 6. több birtokos birtokszavai *(ablakok jégvirága között).*[2] Amennyiben különnemű dolgok határolják a *köz*-t, külön kell felsorolni azokat *(töviságak és iszalagok közé,* 446).

Az *ízben* névutó esetében az alapszó szófajáról azért kell külön szólni, mert ez a legtöbbször határozott vagy határozatlan tőszámnév (SEBESTYÉN, i. m.). Ezt a tényt támasztja alá a példák között előforduló három eset, melyek közül mindhárom alkalommal számnév az alapszó.

A névutó mint olyan szófaji kategória, mely legalább egy meghatározott típusú alapszó megjelenését követeli meg az értelmes közlés számára, képes több alapszót is maga mellé venni. Az általam vizsgált művekben igen csekély számban fordul elő ilyen esetre példa: mindössze tíz adatot találtam, s ez a szám a teljes adattárnak a 2,98%-át jelenti. Az ilyen szerkezetek leggyakrabban az egyszerű névutóval alkotott szerkezetekben fordulnak elő, de van adat ragvonzó névutó előtti előfordulásra is, viszont ragos névszói névutóval alkotott szerkezetre e körben nem találtam példát.

[2] A besorolás SEBESTYÉN Á. rendszere szerint történt (i. m.), a példák az általam vizsgált művekből valók.

Egyszerű névutóval alkotott szerkezetek: *hiúság és féltékenység által* (479), *úgy a rablók, a közönség, mint a tekintetes vármegye előtt* (501), *Krisztina és apja felé* (426), *völgy és bérc fölött* (482), *a mutató és mellékujj közé* (416), *töviságak és iszalagok közé* (446), *palatinusok, főispánok közé* (479), *karok és rendek közt* (499), *irány, cél nélkül* (470)
Ragvonzó névutóval alkotott szerkezetek: *tüskön, bokron keresztül* (470)
Ragos névszói névutóval alkotott szerkezet: a szövegben nem fordult elő

Megállapítható tehát, hogy az általam vizsgált novellákban előforduló névutós szerkezeteken belül az esetek nagyobb százalékában a névutó csak egy alapszóval hoz létre névutós szerkezetet.

A névutós szerkezetek határozói funkciója a példákban

A névutós szerkezet a mondatban határozói funkciót tölt be. A vizsgált példaanyagban azonban természetesen nem fordul elő az összes névutó, amely alapszavával együtt potenciálisan határozói funkciót tölthetne be a közlésben. Azt, hogy mely névutók és milyen arányban fordulnak elő a vizsgált irodalmi műben, az alábbi táblázatból olvasható ki:

Egyszerű névutók								
	db	%		db	%		db	%
alá	3	0,89	*fölé*	4	1,19	*miatt*	10	3,8
alatt	35	10,41	*fölött*	9	2,68	*mögé*	1	0,30
alól	7	2,089	*helyett*	1	0,30	*mögött*	5	1,49
által	3	0,89	*iránt*	4	1,19	*mögül*	1	0,30
elé	5	1,49	*körül*	3	0,89	*múlva*	7	2,08
ellen	2	0,60	*közé*	12	3,57	*nélkül*	8	2,38
elől	6	1,78	*köz(öt)t*	33	9,82	*óta*	13	3,87
előtt	24	7,14	*közül*	6	1,78	*szerint*	8	2,38
felé	28	8,33	*mellé*	8	2,38	*után*	29	8,63
felől	4	1,19	*mellet*	17	5,06	*végelt*	1	0,30

Ragos névszói névutók			Ragvonzó névutók		
	db	%		db	%
céljából	1	0,30	*-n át*	2	0,60
esetben	1	0,30	*-nél fogva*	2	0,60
folytán	2	0,60	*-n keresztül*	8	2,38
fölébe	1	0,30	*-től kezdve*	4	1,19
ízben	3	0,89	*-n kívül*	6	1,78
táján	4	1,19	*-re nézve*	1	0,30
			-vel szemben	3	0,89
			-n túl	1	0,30

Azon lehetséges névutók közül, melyeket SEBESTYÉN felvesz a névutókat összefoglaló táblázatába a 37 féle egyszerű névutó közül 30 féle alkot névutós szerkezetet az általam átvizsgált novellákban. A ragvonzó névutók csoportjában

a 22 lehetséges névutó közül mindössze 8 szerepel alapszavával névutós szerkezetként a példákban. Az igen nagy számú ragos névszói névutók esetében a 41 lehetséges közül csupán 6 fordul elő alapszavával névutós szerkezetet létrehozva a vizsgált irodalmi művekben.

A vizsgálat adatai alapján csupán egyféle határozói funkciót töltenek be az *alá, ellen, elől, helyett, iránt, közé, miatt, mögé, mögött, mögül, múlva, óta, szerint, végett, céljából, esetben, folytán, fölébe, ízben, táján, -n át, -n kívül, -re nézve, -n túl* névutók, kétféle határozói funkciót töltenek be az *alól, által, elé, felé, felől, fölé, fölött, körül, közül, -nél fogva, -től kezdve, -vel szemben* névutók, három vagy ennél többféle határozói funkciót töltenek be az *alatt, előtt, köz(öt)t, mellé, mellett, nélkül, után, -n keresztül* névutók.

Az egyes névutós szerkezetek funkcióját megvizsgálva megállapítható, hogy a két legfontosabb, alapvető hely- és időhatározói funkción kívül az egyszerű elvont határozótípusok közül szám-, állapot-, mód-, eszköz-, fok/mérték-, tekintet-, ok-, cél-, részes- és részelő határozói funkciót töltenek be bővítményként a névutós szerkezetek. Ezen kívül a vizsgált példaanyagban található olyan névutós szerkezet, mely állandó határozói funkciót tölt be, vagyis vonzatként értelmezhető. Az egyszerű határozói funkciót betöltők mellett előfordulnak komplex határozói funkciót betöltő névutós szerkezetek is. A vizsgált példákban a komplex határozók közül a komplex mód/állapot- és komplex hely/állapothatározói funkciót betöltő névutós szerkezetekre található példa.

A két leggyakrabban előforduló határozóféle a helyhatározó és az időhatározó, vagyis a legősibb, illetve konkrét jelentést hordozó határozók. Az előfordulás számát tekintve a harmadik leggyakoribb határozótípus az állandó határozó. Az egyéb egyszerű határozók megoszlását tekintve megállapítható, hogy a további három leggyakrabban előforduló határozótípus a mód-, az ok- és az állapothatározó. A komplex határozók közül komplex mód/állapot és komplex hely/állapot határozók fordulnak elő 3-3 esetben a példákban.

A névutós szerkezetek funkció szerinti megoszlását az alábbi táblázat mutatja:

Határozó	db	%
Hely	153	45,53
Idő	66	19,64
Állandó	43	12,80
Mód	17	5,06
Ok	17	5,06
Állapot	16	4,76
Részelő	9	2,68
Szám	3	0,89
Komplex mód/áll.	3	0,89

Határozó	db	%
Komplex hely/áll.	3	0,89
Részes	2	0,60
Eszköz	1	0,30
Fok/mérték	1	0,30
Tekintet	1	0,30
Cél	1	0,30

A teljes példaanyagon elvégzett vizsgálat után, a továbbiakban egyrészt a *Péri lányok szép hajáról* című novellában található névutók számát, illetve számarányát kívánom összevetni a szófajok szöveggyakoriságának eredményeivel, másrészt a névutós szerkezetek arányát vizsgálom ebben az egy novellában a határozói funkciót betöltő más grammatikai eszközök arányához viszonyítva.

A vizsgált novellában — mely 850 szó terjedelmű — 13 névutó található, ami a teljes terjedelem 1,49%-át teszi. Összevetve ezt az adatot a szófajok szöveggyakorisági mutatóinak névutók gyakoriságára vonatkozó adataival (NAGY FERENC (TanSzóf. 25) 1000 szövegszónyi terjedelmű elbeszélés alapján: 0,90%, SZENDE TAMÁS (Magyar leíró nyelvtani segédkönyv 52.) 18000 szövegszónyi spontán beszédanyag alapján: 0,93% és KESZLER BORBÁLA (uo.) 10500 szövegszónyi kötetlen beszélgetések alapján: 0,54%) megállapítható, hogy az általam vizsgált irodalmi műben a névutó előfordulási arányszáma az átlagoshoz képest igen magas. NAGY FERENC (i. h.) szófajok szöveggyakorisági mutatóit tartalmazó táblázatának adatait tovább vizsgálva a novella 1,49-os mutatója az összevethető adatok közül az értekező próza adatának értékéhez, mely 1,50%, áll legközelebb. Miért ez a viszonylag magas előfordulási arány, s miért éppen az értekező próza szöveggyakorisági mutatójához közelít leginkább a novella mutatójának értéke?

Tudjuk, hogy mind a névutó használatában, mind a névutós szerkezet kialakulásában a határozói viszonyítás pontosabbá tételére való törekvés játszhatott szerepet, így a névutós szerkezetek viszonyító funkciójukat eredetileg árnyaltabban tölthették be, mint más, határozói viszony kifejezésére szolgáló grammatikai elemek. Mikszáth írói stílusa túlmutat a romantikán a realizmus felé, így feltehető, hogy a névutó, illetve a névutós szerkezetek viszonylag magas előfordulási aránya a novellában a mindinkább uralkodóvá váló realista stílus eredménye. A novella névutómutatójának közelsége az értekező próza mutatójának értékéhez talán a realista stílus jegyeként értékelhető, mivel leginkább az értekező próza jellemzője a tárgyilagosságra, pontosságra való törekvés.

Határozói funkciót többféle alakszerkezetű és szófajú kifejezés tölthet be. Leggyakrabban ragos névszóval fejezzük ki a határozói mondatrészt, sűrűn fordul elő e szerepben a dolgozat témáját is adó névutós szerkezet, a ragtalan névszó ritkán tölti be a határozó szerepét, de igen gyakori a határozószóval kifejezett határozó.

E négy lehetséges alaki változat közül a vizsgált novellában határozói viszony kifejezésére ragos névszó, névutós névszó és határozószó fordul elő. E kifejező eszközök előfordulási számait az alábbi táblázat mutatja be:

Névszók		Névutós szerkezet	Határozószók	
Ragos névszó	Ragos névmás		Valóságos határozószó	Határozói igenév
70 (40,70%)	9 (7,56%)	9 (7,56%)	74 (43,02%)	6 (3,00%)

A novellában előforduló határozók száma összesen 172. A leggyakrabban használt grammatikai elem a határozói viszony kifejezésére a határozószó, ezen belül is a valóságos határozószók aránya lényegesen magasabb, mint a határozói igeneveké. Ezt követi gyakorisági sorrendben a ragos névszók aránya: ezen belül pedig a tulajdonképpeni névszók aránya jóval magasabb a tulajdonképpeni névszókat helyettesítő szók arányánál. A gyakorisági sort a névutós szerkezetek előfordulási száma zárja.

Megállapítható tehát, hogy noha a névutók és ennek megfelelően a névutós szerkezetek aránya a szöveggyakorisági mutató összehasonlító adatai alapján viszonylag magas, a névutós szerkezetek aránya a határozói viszony kifejezésére szolgáló grammatikai eszközök sorrendjében összességében igen kis hányadot tesz ki.

KATONA KRISZTINA

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 249–259

DEBRECEN
1999.

A miskolci óvodák névanyaga

Jelen munkámban szeretném összefoglalni az 1990-es évek első felében Miskolcon adott keresztnevek jellemzőit. Dolgozatom egyrészt szemléltetni kívánja a Magyar utónévkönyv gyakorisági vizsgálatához mért helyi jellegű eltéréseket, másrészt vázolni e névrendszer más jellemzőit a névöröklés, a testvérek neveinek összefüggése, a kettősnevek tekintetében. Mindezen kutatás korpuszául a miskolci óvodák keresztnévanyagát választottam.

Az alábbi vizsgálatba nyolc óvodát vontam be. A kiválasztás szempontjai a következőek voltak:

1. Az óvodák a város különböző földrajzi pontjain helyezkedjenek el,
2. eltérő infrastruktúrájú városrészekben (új lakótelep, kertesházak és lakótelep találkozása, a volt Lenin Kohászat ipari lakónegyede, belváros, kertváros)
3. különböző oktatási és csoportvezetési modellt valósítsanak meg,
4. társadalmi rétegek szempontjából eltérő preferáltságúak legyenek.

Az első két szempont a válogatásban azt a célt szolgálta, hogy a város egész területéről képet kapjunk, míg a harmadik-negyedik a nevek társadalmi meghatározottságát mutatja. Dominánsan alsó fokú végzettségű szülők gyermekei három óvodába járnak (2, 3, 5), szintén három óvodában mondható általánosnak a szülők középfokú végzettsége (1, 4, 6), és két óvodában jellemző a felsőfokú végzettség a szülők körében (7, 8). Az óvodaválasztás többnyire a végzettség függvénye, és szorosan kapcsolódik a társadalmi rétegek szerinti preferáltsághoz. A felsőfokú végzettségűek elsősorban a vegyes modellű óvodákat választották, a középvégzettségűek többnyire a hagyományos modellt, míg az alsófokú vézettséggel rendelkezők a család modellű óvodákba járatják a gyermekeiket.

Az így kiválasztott nyolc óvoda Hejőcsabán, a Szentpéterikapuban, Bulgárföldön, Kiliánban, Diósgyőrben, Komlóstetőn, Kenderföldön és a belvárosban található. Van köztük nagymúltú 110 éves és alig 25 éve működő is. Az óvodák közül háromban a család modellt követik (1, 2, 3) azaz a testvérek egy csoportba járnak függetlenül az életkoruktól. Ezekben az óvodákban többnyire lehetőséget teremtenek arra is, hogy rokonok vagy baráti társaságok gyermekei egy csoportba kerülhessenek. Három óvodában van (4, 5, 6) a hagyományos életkori beosztás, s kettőben (7, 8) működnek mindkét rendszerrel csoportok. Vizsgálatom az óvodák minden csoportjára kiterjedt, ezek száma általában 3–5; kivéve a két ve-

gyes rendszerű óvodát, ahol 7 csoport működik. Ott négy, illetve öt összefüggő csoportot választottam ki. A különböző csoportokba 1992–1996 között született gyermekek járnak. Minden óvodának van sajátos, földrajzi környezetéből adódó és a szülők szociális hátteréhez kapcsolódó nevelési célja. Ezen túlmenően négyben (1, 3, 5, 7) vannak speciális tagozatos csoportok pl. zene, matematika, idegen nyelv, néphagyomány.

Az óvodák bemutatása:

1. Sütő János úti Óvoda — Hejőcsaba. 1940-ben építették, 4 csoporttal működik, profilja a természetre, egészségre nevelés, egy speciális (zenei) csoportja van. A szülők dominánsan közép végzettségűek, 40%-a a szülőknek munkanélküli.

2. Vasgyári Óvoda — Diósgyőr. 110 éves, a Magyar Királyi Államvasutak Gépgyára és Diósgyőri Magyar Királyi Acélgyár munkásainak épült. Profilja a felzárkóztatás, általános képzés. Speciális csoport nincs. A családok 28%-ában van dolgozó szülő, 19%-ban az apa rokkantnyugdíjas, a gyermekek 68 %-a cigány.

3. Nyitnikék Óvoda — Diósgyőr. 1972-ben épült, 7 csoporttal működik. A Lenin Kohászat óvodája volt, 15 éven keresztül a legpreferáltabbak közé tartozott. Profilja a környezetvédelem, néphagyomány. Idegennyelvi és testnevelési speciális csoportja van. A szülők 39%-a munkanélküli, 32% alsófokú végzettségű, 26% középvégzettségű, 70%űa a gyerekeknek cigány.

4. Pillangó Óvoda — Komlóstető. 1960-ban épült, 3 csoporttal működik, a vasgyári munkások gyermekei számára épült. Profil: az egészséges életre nevelés. Speciális csoportja nincs. A szülők dominánsan közép végzettségűek.

5. Lorántffy Zsuzsanna úti Óvoda — Kenderföld. 1976-ban épült vasgyári munkások számára. Lakótelepi óvoda. Profilja az egészséges életre nevelés, hagyományőrző és környezetvédő speciális csoportok működnek. A szülők általában alsófokú végzettségűek.

6. Bulgárföldi Óvoda — Bulgárföld. 3 csoporttal működik, profilja a testnevelés (úszás, korcsolya), speciális csoport nincs. A szülők dominánsan közép végzettségűek.

7. Százszorszép Óvoda — belváros; 1971-ben alapították, 7 csoporttal működik, a Kossuth L. Gimnázium gyakorló óvodája. Profilja a természeti és zenei nevelés. Zene, angol és matematika speciális csoportok működnek. Jellemző a közép és a felsőfokú végzettség, mindkét szülőnek van munkaviszonya.

8. Kassai úti Napköziotthonos Óvoda —Szentpéteri kapu. 1967-ben épült, 5 csoporttal működik. Profilja a környezeti nevelés, speciális csoport nincs. A szülők 30%-a munkanélküli, 50%-ban mindkét szülő kereső, közép és felsőfokú végzettség a jellemző.

1.1. Megterheltség

A nyolc óvodába összesen 779 gyermek (436 fiú és 343 lány) jár, akik 192 néven (73 férfi és 119 női) osztoznak. A nevek átlagos megterheltsége tehát: 4,0. Nemek szerinti megoszlásban: 5,9 a férfineveknél; 2,8 a női neveknél. Más keresztnévgyűjtésekkel megegyezően a miskolci adatok is azt mutatják, hogy kevesebb férfi, mint női név közül válogatunk. Parányi változás csak abban tapasztalható, hogy a megterheltségi értékek kezdenek közelíteni egymáshoz. Ezt a lassú változást névtani oldalról azzal magyarázzuk, hogy a férfinevek rendszere sokkal zártabb, mint a női neveké; mennyiségileg kevesebb divatnév söpör végig rajta, a névhasadás egy-két névre hat ki, s legfőképpen a névöröklés egyre zsugorodó, ám még szilárd pajzsa védi. A rendszer általános képe azonban rögtön átrendeződik, ha a vizsgálatba szociológiai szempontokat is felveszünk. A férfi és női neveket a szokásostól eltérően óvodánként mutatom be (II., III. táblázat). Az óvodák az azonos csoportvezetési modellek szerint kerültek egymás mellé, így kitűnik, hogy az átlagmegterheltséghez leginkább közelítő, a legkisebb perifériális névcsoporttal azokban az óvodákban találkozhatunk, ahol a szülők dominánsan középfokú végzettségűek (4, 5, 6). Az átlagértéktől mindkét irányban nagy eltérés mutatkozik, ahol a szülők többsége alsó- vagy felsőfokú végzettségű. A táblázatok jól mutatják tehát, hogy a megterheltség nemcsak nemek szerint változó, hanem társadalmi rétegek szerint is.

1.2. Gyakoriság

A vizsgálatot a kevesebb adatból álló férfinevekkel kezdtem.

A nyolc óvodát összesítő gyakorisági sorrendben az első helyen a *Dávid* név áll, a második az *Ádám*, harmadikként a *Tamás* szerepel, negyedik a *Gábor*, ötödik a *Péter*, hatodik a *Krisztián*, hetedik pedig a *Bence* név. A gyakorisági sorrend nyolcadik helyétől lefelé, már több név osztozik egy-egy helyen. Például az *Attila, Dániel, Gergő* nevek a nyolcadik helyre kerültek. A listán szereplő további neveket az alábbi táblázatban foglaltam össze.

9. József
   Márk
10. Máté
11. Zsolt
12. Balázs
    Zoltán
13. István
14. Gergely
    János
    László
15. Ákos
    Marcell
    Norbert
    Roland
    Sándor
    Viktor
16. Gyula
    Imre
    Patrik
    Richard
    Róbert
    Tibor
17. Ferenc
    Kristóf
    Márton
    Milán
18. Adrián
    Alex
    Bálint
    Béla
    Csaba
    Levente
19. Ernő
    Károly
    Martin
    Mihály
    Szabolcs
    Zsombor

Egyetlen gyermek viseli a következő (24) nevet: *András, Áron, Árpád, Benjamin, Dénes, Dominik, Donát, Edvárd, Elemér, Erik, Félix, Frigyes, György, Henrik, Hunor, Jenő, Konrád, Lajos, Miklós, Nándor, Pál, Sámuel, Shirin, Tizián.*

Összevetve ezt a listát a Magyar utónévkönyv 1996-os gyakorisági sorrendjével (amely ugyan nem lehet tökéletes viszonyítási alap hiszen, anyagomban 1996 előtt születettek is szerepelnek, de a korábbi évek vizsgálatára ebben a könyvben is utalás történik a népszerűségi indexszel) azt tapasztaltam, hogy a leggyakoribb nevek Miskolcon is, kevés kivétellel, ugyanazok. Azonban az utónévkönyvben másodikként szereplő *Dániel* Miskolcon csak a nyolcadik, helyette viszont ilyen nagy népszerűségnek az *Ádám* örvend. Az utónévkönyvi negyedik *Bence* sem oly gyakori, csak a hetedik. Az erősen csökkenő népszerűségűnek jelzett *Gábor* Miskolcon még midig tartja magát, mi több a negyedik. Míg az Ádám pozíciója pusztán helyi jellegű népszerűségi eltérésből adódik, a Gábor név esetében az öröklődés is közrejátszik (ld. 2. pont).

A női nevek körében nagyobb eltérések mutatkoznak. Miskolcon a leggyakoribb a *Vivien*, második a *Bettina,* amely az utónévkönyvben emelkedő tendenciával jelzett, de csak a tizenhetedik. Az *Alexandra* harmadik helyen osztozik a *Brigitta, Nikolett* nevekkel. A *Brigitta* népszerűsége ismét helyi eltérés, hiszen az utónévkönyvben a huszonegyedik. A negyedik leggyakoribb név a *Barbara, Renáta, Zsófia*, az ötödik az *Andrea* és a *Klaudia.* Az ezt követő helyeken több név osztozik.

6. Annamária
   Dóra
   Eszter
   Nikoletta
   Krisztina
   Nóra
   Viktória
   Zsanett
7. Bernadett
   Dorina
   Kitti
   Laura
8. Anita
   Anna
   Boglárka
   Edina
   Evelin
   Fruzsina
   Ivett
   Katalin
   Melinda
9. Henrietta
   Mónika
   Noémi
   Tünde
   Réka
   Zsuzsa
10. Adrienn
    Anikó
    Csilla
    Emese
    Enikő
    Erika
    Fanni
    Mariann
    Lilla
    Szabina
    Vanda
11. Ágnes
    Bianka
    Cintia
    Dalma
    Dorottya
    Éva
    Flóra
    Georgina
    Gina
    Gabriella
    Judit
    Mária
    Orsolya
    Szilvia

Az egy gyermek által viselt nevek száma: 57. Ezek: *Adél, Aletta, Amina, Amália, Anasztázia, Angéla, Anett, Lili, Linda, Loretta, Aranka, Beáta, Betti, Blanka, Csenge, Cseperke, Etelka, Franciska, Gizella, Gyöngyi, Györgyi, Hajnalka, Helga, Ibolya, Ida, Imola, Jázmina, Julianna, Júlia, Kata, Kinga, Leila, Lídia, Luca, Marianna, Marica, Martina, Mercedes, Olívia, Patrícia, Petra, Petronella, Polett, Ramóna, Rebeka, Regina, Rita, Szandra, Szimonetta, Tamara, Tícia, Valéria, Virág, Virgínia, Viola, Zita, Zsuzsanna.*

Az országos tendenciától tehát csak kismértékű eltérés figyelhető meg. Az óvodánkénti áttekintésben a leggyakoribb nevek közt lényeges különbség nincs, az első nyolc név variálódik. A ritka nevek nagy arányban az alsó-, illetve felsőfokú végzettségű szülők gyermekei között jellemzőek, mutatva azt, hogy a társadalmi rétegek szerint megoszlik e névadási sajátosság. A II., III. táblázatból kiderül, hogy a dominánsan középfokú végzettségű szülők által kedvelt óvodacsoportokban a legkevesebb az egy gyermek által viselt nevek száma.

A külföldi vagy részben külföldi származású szülők gyermekei csak a vegyes modellű óvodákba járnak. E gyermekek nevei vagy a leggyakoribb nevek, vagy az egy személy által viselt nevek közé tartoznak. A Százszorszép óvodában, ahol mindkét gyermeknél csak az apa a külföldi, a kisfiú az apáéra utaló névrendszerből kapott nevet: *Shirin*; a másik családban a kislány: *Vivien*, a Miskolcon leggyakoribb nevet kapta, amely nem utal az apa lengyel származására. A Kassai úti óvodában két kislány édesapja külföldi. Az egyik családban az apáéra utaló névrendszerből választottak nevet: *Amina*, a másikban nem: *Petra*. Ebben az óvodában van egy testvérpár, akik szülei külföldiek. Az idősebb testvér, aki nem Magyarországon született idegen nevet kapott, a fiatalabb viszont egy régi, mára már kevésbé gyakori magyar nevet: *Gyula*.

2. A névrendszert meghatározó tendenciák, jelenségek

2.1. Névöröklés

A ritka nevek társadalmi rétegek szerinti eltérősége vetette fel azt a kérdést, hogy vajon típusuk szerint mutatnak-e különbséget az egyes csoportok nevei. Így először az öröklöttneveket vizsgáltam meg.

A névöröklés háromféleképpen mozgatja a névrendszert. Elsődlegesen a törzskeresztnevek (HORPÁCSI ILLÉS, Kultusz és divat szerepe a névadásban (különös tekintettel az Anna és Mária névre). MNyTK. 183. sz. Budapest, 1989. 235) rétegét adja pl. *Csaba, Ernő, Ferenc, Gyula, Imre, István, János, József, László, Mihály, Péter, Sándor* a férfi nevek körében; *Anna, Katalin, Mária* a nőiek között. Ezekre a nevekre jellemző, hogy nagy arányban öröklődnek, de spontán névadásként is megjelenhetnek (Péter: 18 esetből 15-ször öröklött). A névöröklés a ritka nevek, vagy egyszer előfordulók között oly módon játszik szerepet, hogy közülük néhányat csak az öröklődés tart bent a névrendszerben. pl. az *Árpád, Béla, Elemér, Frigyes, Károly, Lajos, Miklós,*

Pál, Sámuel név ilyen Miskolcon. Női párjai az *Éva, Gizella, Ibolya, Zsuzsanna.* Különösen érdekes a *Miklós, Pál, Éva, Zsuzsanna*, amelyek FEKETE ÁGNES vizsgálata szerint (1970–85 közötti születésű miskolci gyermekek körében: Keresztnevek Miskolcon és Tibolddarócon. Kézirat. Miskolc, 1996. ME Egyetemi Könyvtár. 37) még részt vettek a spontán névadásban. Harmadik típus: az olykor viharos divatnevek átszelídülnek öröklődővé. Ezt a jelenséget mutatja anyagomban a *Tibor* 4 : 5 arányú öröklődése, vagy az *Attiláé* 7 : 15-höz. Újabb név e tekintetben a *Róbert* (3 : 5 arányú öröklődése), a *Zoltán* (5 : 9). Egy-két példát találunk a *Zsolt, Gábor, Márk, Bence, Krisztián* átörökítésére. A *Zsolt* névnél még csak lehet szó arról, hogy elindult az öröklődővé válás útján, míg a *Gábor* név ezzel magyarázatot ad arra, hogy az utónévkönyvi átlagtól miért is tér el a Miskolcon a gyakorisága. A női nevek körében is találunk ilyen típust: *Andrea, Annamária, Edina, Erika, Gabriella, Imola, Krisztina, Marianna, Melinda, Mónika.* Az *Erika* és *Gabriella* neveket külön kiemelném, ugyanis ezek a korábban divatnevek, mára már csak öröklött névként fordulnak elő anyagomban. A *Zsuzsa* név pedig azért figyelemre méltó, mert két névadási tendencia kapcsolódik benne össze. Egyrészt a régi, a név átörökítése; másrészt az új, a rövidített formák, alakváltozatok kedveltté válása.

A névöröklés egy más szempontú vizsgálata a névadó és a nevet kapó viszonyának az áttekintése. Az öröklődés azon változata, amikor az ellentétes nemű szülő után kapja a kisgyermek a nevét nagyon ritka. Mindössze egy lány: *Petra*, és egy fiú: *Róbert* kapott így nevet. Valamivel gyakoribb (négyszer fordul elő), de csak a lánynevek körében jellemző, hogy az öröklött név az anya nevének alakváltozata, vagy azzal rokon pl. anya: *Anna* > gyermek: *Annamária,* anya: *Anna* > gyermekek: *Anikó, Annamária*, anya: *Edit* > gyermek: *Edina.* A névöröklés hagyományos útja az apáról fiúra, anyáról leányra szálló típus 93 kisfiú és 27 kislány nevét határozta meg.

Áttekintve a névöröklés anyagomban jelentkező jellegzetességeit megállapíthatom, hogy a névöröklés a férfi nevek körében gyakoribb. A névrendszer szempontjából kialakított típusai azonban nem mutatnak sem a nemek tekintetében, sem társadalmi vonatkozásban eltérést. A névadó és névviselő szerinti csoportosításban az azonos neműről vett nevek a jellemzőek, de társadalmi megoszlást ez sem mutat. Arra viszont érdemes felfigyelni, hogy a Vasgyári óvodában mutatkozik a legnagyobb arányú névöröklés (a testvérek összefüggésében is!). Egyedül itt található példa mindkét szülő nevének öröklődésére.

2.2. Etimológiailag összefüggő párok

Egyre nagyobb tért hódítanak az etimológiailag összetartozó, de a névállományban már külön névnek számító alakváltozatok. A férfi nevek körében ennek a jelenségnek igen kis mozgástere van. Mindössze a *Gergely – Gergő, Alexander – Alex* ilyen név. Ez utóbbinál azonban csak a rövidült forma van jelen

anyagomban. Az első párból pedig a *Gergő* vette át a gyakorisági sorrendben a vezetést. A női nevek közt a *Bettina – Betti, Dóra – Dorina, Marianna – Mariann, Nikoletta – Nikolett* névpárokat elsődlegesen a különböző nyelvekből való átvétel hozta létre, míg a *Mária – Marica, Zsuzsanna – Zsuzsa* párokat a becézés választotta szét. E két jelenség együttesen hat a *Georgina – Gina* alakváltozatban és a *Katalin – Kata – Kitti*ben.

3. Testvérek nevei

A testvérek neveiben a korábban vizsgált jellemzők mind összefutnak. Az öröklődő nevek immáron harmadik szempontú vizsgálatára ad például lehetőséget. Az 52 testvérpárból mindössze egyben van kettősnév, e pár a tekintetben is különbözik a többitől, hogy külföldi szülők gyermekei (*Thi Frang – Gyula*). A testvérpárokból 23-nál van öröklött név. 12 párnál csak az apa neve öröklődött, 5 párnál csak az anyáé. Két testvérpár mindkét szülő nevét örökölte, s egy leánypár az anya nevével rokon neveket kapott (ld. 2.1. *Anna*). Érdekes módon azoknál a testvéreknél, akik hárman vannak is csak az apa neve öröklődött az elsőszülött fiúra.

A testvérek neve összefügghet típusuk szerint is: divatnév, törzskeresztnév, stb. 35 névpárt tekinthetünk divatnévinek pl. *Dóra – Vanda, Ildikó – Viktória, Zsanett – Szabolcs, Martin – Zoltán*. 7 testvér neve tartozik a törzskeresztnevek közé: *Béla – Gyula, István – József, Éva – Gyula, Béla – Csaba, Sarolta – Péter, Ágnes – Péter, József – Balázs*. 8 névpár pedig vegyes e tekintetben pl. *István – Ivett*. A fenti összefüggéseket árnyalhatják még más jellegű kapcsolatok pl. a származásbeli réteg azonossága: *Bence – Cseperke, Béla – Csaba*. Lehet közöttük alaki azonosság: *Bettina – Gergely* teljes alakok, de *Gitta – Gergő* rövidült változatok. Néhány névpárt az alliteráció fog össze: *Roland – Réka, Anita – Annamária, Ivett – István, Gergő – Gitta*. Mindössze két névpárnál nem fedezhető fel semmilyen kapcsolat az *Alexandra – József* és *Klaudia – Ferenc* között. Ha az alakváltozatoknak az első pontban külön részt szenteltem, itt meg kell jegyeznem, hogy e jelenség a testvérek neveinek összefüggésében még nem rendelkezik olyan hatóerővel, mint a névöröklés. Csak egy párnál látszik, hogy a testvér nevének választásakor irányító szerepe volt (*Gergő – Gitta*).

I. táblázat: Testvérek nevei

Sütő J. úti	Vasgyári	Nyitnikék	Pillangó	Lóránt-ffy	Bulgár-föld	Százszor-szép	Kassai úti
Andrea	Alexandra	Bettina	Zsanett	Dorisz	**Gabriella**	Martin	Roland
Bernadett	Tünde	Krisztina	Szabolcs	**Petra**	Nikolett	**Zoltán**	Réka
Katalin	Dávid	Vivien	Nóra	**Melinda**	Zsófia	Sarolta	
Tünde	**Tibor**	Bettina	Péter	Zoltán	**János**	Péter	

Sütő J. úti	Vasgyári	Nyitnikék	Pillangó	Lorántffy	Bulgárföld	Százszorszép	Kassai úti
Dóra Vanda	**József** Balázs	**Katalin** Andrea			Cseperke Bence	Gergő Gitta	
Bernadett Kinga	Sámuel Gábor	**Anita** **Annamária**			Eszter Gergely	**Tibor** Gina Félix	
Béla Gyula	József Balázs	Ildikó Viktória					
István József	Ádám Nikolett	Alexandra Zsófia					
Vivien Dávid	Norbert Edina	**István** Gergő					
Eszter Tamás	Brigitta Zoltán	Péter Zsolt					
Franciska Gergely	Ivett **István**	Béla Csaba					
Laura Dávid	**Éva** **Gyula**	Bence Zsolt					
Betti Márk	Vivien Gergő	Ágnes Péter					
Alexandra **József**	Klaudia **Ferenc**	**Zsuzsanna** Márk					
	Krisztina **Attila**	Klaudia **Zoltán** Márk					
	Bettina Gergely						

4. Kettősnevek

Az összes egyelemű névhez viszonyítva kettősnevek ritkán fordulnak elő (779 : 27), a Vasgyári és a Sütő J. úti óvodában nincsenek. 18 fiú és 9 kislány neve kettősnév. A férfineveknél a névöröklés meghatározó jellegű. 7 fiúnál az első név, egynél a második név örökölt. A lányoknál ez nem jellemző, mindösszesze három kislány nevének első tagja származik az anyától. A két név egymáshoz való viszonyában két törekvés figyelhető meg. Az egyik a *kiegyenlítettség*, ami alatt azt értem, hogy azonos, vagy közel azonos gyakorisági szinten álló neveket párosítanak egymáshoz. Ez megvalósulhat pl. ritkanevekkel: *Benő Manó, Mátyás Huba, Szandra Molly*; vagy nagyon gyakori nevekkel pl. *Ádám Attila, Viktor Dávid, Ádám Gábor, Gábor Dániel, Péter Zsolt, Krisztián Gergő Niko-*

lett, Krisztina Petra, Kata Nóra, Viktória Lilla. A közép mezőnybe tartozók párosítása fordul elő legkevesebbszer pl. *Sándor Dénes, Mária Valéria, Dorottya Csenge.* E jelenség ellentéte a másik jellemző: az e l t é r ő s é g r e törekvés. Ezt 27-ből 5 név képviseli: *Attila Zsombor, Dávid Ottó, Zsolt Kornél, Dezső Dávid, Katalin Adrienn.* A kettősnevekre tehát a kiegyenlítettség a jellemző. S bár még a névöröklés „vezetgeti", félő, hogy a televízióból áradó dél-amerikai névdömping más irányt szab neki. A kettősnevek számszerű növekedése évtizedek óta tapasztalható, de szerencsére eddig evolutív jellegű volt. A létrejövő kettősnevek eddig csak a magyar névrendszerbe a már korábban — főleg Nyugat-Európából — bekerült neveket rendezték el újra. A korábbi amerikai mozifilmek, sorozatok, könyvek pedig nem bővelkedtek kettősnevű hősökben, így a *Szandra Molly*-hoz hasonló neveket nyilván több forrásból kellett összeollózni. A mexikói, brazil, egyéb sorozatok viszont bővelkednek kettősnevekben, amelyek a magyar névrendszertől még elemeikben is idegenek. Ebben látom a nagy veszélyüket. A kiegyenlítettségre törekvés és a ritkaság „varázsa" miatt könnyen megjelenhetnek ezek az előregyártott nevek a következő évek óvodásai körében.

A kutatás összegzése várt és nem várt jelenségeket egyaránt felszínre hozott. Már a vizsgálatok kezdetén számoltam a megterheltség társadalmi eltérőségével, a gyakoriság helyi jellemzőivel. Meglepett viszont bizonyos divatnevek pl. Erika, Gábor öröklődővé válása. De a leginkább érdekesnek az a változás mutatkozott, hogy olyan évtizedeken át kedvelt nevek mint a *Mária, Ágnes, Zsuzsanna, András, Miklós, János* egy-egy személy által viseltekké váltak. Miskolcon már kiestek a törzskeresztnevek rétegéből.

II. táblázat: Férfi nevek

	Sütő J. úti	**Vasgyári**	**Nyitnikék**	**Pillangó**	**Lorántffy**	**Bulgár-föld**	**Százszor-szép**	**Kassai úti**
7-szer			Ádám Bence 1 Dávid					
6-szor			Péter					
5-ször	Tamás		Gábor 1 József 1		Krisztián	Dávid	Ádám	Dávid Tamás
4-szer		Gergő **József**	Gergő	Tamás 1		Ádám Bence Márk	Krisztián	Attila 1
3-szor	Ádám Dániel Dávid László 2	Dániel Dávid Krisztián **Péter** Tibor 2 Zoltán 2	Attila 1 István 1 Tamás 1	Balázs Dávid Gábor 1	Ádám **József** Máté Zsolt	Dániel Gergő Máté Péter 1 Tamás	Gábor 1 Gergő	Gábor János 2
2-szer	Alex Gábor	**Attila** Gábor	Ákos Béla	Ádám Ákos			Ákos **Attila**	Balázs Dániel

	Sütő J. úti	Vasgyári	Nyitnikék	Pillangó	Lorántffy	Bulgár-föld	Százszor-szép	Kassai úti
	Gyula 1 **Imre** **István** József 1 Krisztián Márk	Gergely **János** Márk Patrik Sándor 1	Márk Roland Zsolt	Attila 1 Gergely			Dániel Dávid Kristóf **László** Marcell Péter 1	Imre 1 Márton Máté Milán **Péter** Viktor
1-szer	Adrián Attila Balázs **Béla** Bence Gergő Hunor Kristóf Marcell Martin Máté Nándor Norbert Péter Richard Róbert **Sándor** Zoltán **Zsolt**	Ádám Balázs Bence **Ernő** **Ferenc** **Gyula** **Imre** **István** **Lajos** **Miklós** Norbert Richard **Sámuel** Tamás	Adrián Áron Bálint Benjámin Csaba Dániel Edvárd **Elemér** Ernő Ferenc Gergely György Jenő Krisztián László Marcell Márton Máté Mihály Norbert Patrik Richard **Tibor** Tizián Viktor **Zoltán** Zsombor	András Bálint Bence **Csaba** Dániel Dénes **Frigyes** Levente Máté Norbert **Pál** Péter Szabolcs **Zoltán** **Zsolt**	Attila Bence Dávid Donát **Ferenc** **Gábor** Henrik **István** Konrád Patrik Sándor Szabolcs Tamás Viktor Zoltán	Ferenc Gábor **János** Kristóf Krisztián Marcell Márton Mátyás Richard **Sándor** Zsolt	Alex Arnold Dominik Félix Gergely **Gyula** János **Károly** Levente Márk Martin Norbert Richard Róbert Roland Shirin Tamás **Tibor** **Zoltán** **Zsolt** Zsombor	Ádám Adrián **Árpád** Bence Csaba Erik Gergely Gyula **István** **József** **Károly** Krisztián **László** Levente Marcell **Márk** **Mihály** Norbert Patrik Roland **Róbert** **Sándor** Zoltán Zsolt

III. táblázat: Női nevek

	Sütő J. úti	Vasgyári	Nyitni-kék	Pillangó	Loránt-ffy	Bulgár-föld	Százszor szép	Kassai úti
5-ször	Vivien		Bettina					
4-szer		Bettina Nikolett	Alexand-ra Zsófia Brigitta					Klaudia
3-szor	Bernadett	Brigitta	Vivien Nikoletta	Barbara Boglárka Viktória				Vivien
2-szer	Dorina Ivett Réka	Adrienn Alexand-ra	Anita Anna-mária	Kitti Renáta	Barbara Dalma Klaudia	Barbara Eszter Lilla	Dóra Fanni Nikoletta	Alexand-ra Andrea

	Tünde Zsanett	Andrea Evelin Klaudia Krisztina Mária Renáta Viktória Vivien	Eszter Fruzsina Henrietta Krisztina Mariann Orsolya Renáta		Nikolett Nikoletta Noémi Renáta Viktória Zsófia	Melinda Nóra Viktória Vivien Zsófia		Brigitta Csilla Dóra Flóra Kitti Nóra Réka
1-szer	Alexandra Amália **Andrea** Anita Annamária Bettina Bianka Brigitta Cintia Dóra Edina Enikő Eszter Franciska Fruzsina Henrietta Jázmina Julianna Katalin Klaudia Laura Lilla Mónika Nikolett Noémi Petronella Renáta Szilvia Szimonetta Tamara Vanda	Ágnes Angéla Anikó Anita Anna Annamária Barbara Bernadett Betti Boglárka Dorina Edina Emese **Éva** Fruzsina Georgina Gina Hajnalka Henrietta Ibolya Ivett Katalin Melinda Mónika Olívia Ramóna Szabina Tünde Virginia Zsanett Zsuzsa	Adél Anasztázia Andrea Anikó **Anna** Ágnes Bernadett Blanka Boglárka Cintia Enikő **Erika** Etelka Evelin **Gizella** Györgyi Judit **Katalin** Kinga Kitti Klaudia Laura **Mónika** Nóra Szandra Vanda Viktória Zsanett **Zsuzsanna**	Adrienn Alexandra Andrea Anikó Anita Annamária Csilla Dorina Dóra Edina Enikő Laura Leila Linda Marica Mercedes Nikolett Nóra Regina Zsanett Zsófia	Adrienn Anett Aranka Dóra Dorisz Edina Emese Eszter **Éva** Fanni Gabriella Georgina **Imola** Ivett Katalin Laura **Marianna** **Melinda** Petra Szabina Virág Zita	Alexandra Anna Cseperke Dorina Dorottya **Erika** Evelin Fruzsina **Gabriella** Helga Ida Ivett Kitti Klaudia Krisztina Mariann Nikolett Rita Viola	Andrea Anna Annamária Barbara Bettina Bianka Brigitta Dorina Dorottya Evelin Gina Gitta Judit Klaudia Krisztina Laura Lili Luca Martina Nikolett Nóra Polett Rebeka Renáta Vivien Zsanett Zsófia Zsuzsa	Aletta Amina Anna Annamária Barbara Beáta Bernadett Bettina Csenge Edina Emese **Erika** Eszter Gyöngyi Judit Júlia Kata Katalin **Krisztina** Laura Lídia Loretta Melinda Mónika Nikolett Noémi Patrícia Petra Szabina Tícia Tünde Valéria Vanda Zsanett

A táblázatokban félkövérrel jelzett nevek azonos nemű szülőről származnak és összes előfordulásukban öröklöttek, a index szám az összes előfordulás közül öröklöttek száma, míg aláhúzás utal az ellentétes nemű szülőről vett névre.

KECSKÉS JUDIT

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 261–272

DEBRECEN
1999.

A német affrikáták szegmentális szerkezete és az ellentmondásmentesség elve a nyelvészetben

1. Bevezetés

A klasszikus kétértékű logika egyik tartópillére az **ellentmondásmentesség elve**, mely azt mondja ki, hogy nem lehet egyidejűleg igaz egy kijelentés és annak tagadása. Az elv jelentősége az, hogy egy logikai ellentmondásból bármely tetszőleges kijelentés következik. Azaz: egy ellentmondás fellépése logikai káoszhoz, a kijelentések adott rendszerének széteséséhez, állításaink értelmezhetetlenségéhez vezet. Ezért ARISZTOTELÉSZ óta az ellentmondásmentesség követelménye a klasszikus logika legfontosabb elve:

„Aki valamiben szakember, annak illik, hogy szaktudománya tárgyára nézve a legbizonyosabb elveket tudja megjelölni; így tehát annak, aki a létező dolgokat a létezésükben legjobban ismeri, **mindennél biztosabb alapelveket** kell a létezőre nézve megjelölnie. [...] S a legbizonyosabb elv az, amelyben lehetetlen a tévedés. Az ilyen elvnek szükségképpen a legkönnyebben megismerhetőnek kell lennie — mert kiki abban téved, amit nem ismer —, és feltétlennek. [...] S ezek után meg is mondjuk, hogy melyik az: *lehetetlen, hogy egy és ugyanaz az állítmány egy és ugyanolyan alanyhoz egyszerre és ugyanazon vonatkozásban [...] hozzá is tartozhassék, meg ne is.* **Ez a legbiztosabb alapelv**, mert ez hordozza magán a fent megjelölt követelményt. [...] Mert aki ebben tévedne, az egy időben ugyanegy tárgyról két ellentétes nézetet vallana. **Ezért mindazok, akik valamit bizonyítanak, tételüket erre a tételre, mint legvégsőre vezetik viszsza. Mert a dolog természeténél fogva ez az elv az összes többi axiómának is alapelve.**" (ARISZTOTELÉSZ 1992 [1936]: 100–1; félkövér kiemelés K. A.)

Ezt az elvet korlátozás nélkül érvényesnek tekinti a XX. századi tudományelmélet domináns vonulata, az analitikus tudományelmélet. Az elfogadott nézet tehát a következő:

(T1) Tudományos elméletek nem lehetnek ellentmondásosak.

Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy a tudományos megismerésben fontos szerep jut az ellentmondásoknak (vö. pl. POPPER 1963, KUHN 1984, LAKATOS 1997, LAUDAN 1977 stb). A tudományos problémák jelentős része ugyanis azért keletkezik, mert ellentmondások lépnek fel a valóságot értelmező elméleteinket

alkotó kijelentések között. A problémamegoldás egyik lényegi célja ezért az, hogy olyan stratégiákat dolgozzunk ki, amelyek az ellentmondásokat **feloldják**. Bár e stratégiák igen sokfélék lehetnek, mindegyikük két lehetőség egyikére vezethető vissza. A fenti arisztotelészi idézetből ugyanis az következik, hogy logikai ellentmondásról csupán akkor beszélhetünk, ha két, **egymást kizáró predikátum** egyidejűleg vonatkozik **ugyanazon** objektumra. Ezért az ellentmondás feloldásának alapvetően a következő **két módja** van:

(T2) (a) Kimutatjuk, hogy a két, látszólag egymásnak ellentmondó predikátum valójában **nem zárja ki** egymást; vagy
(b) kimutatjuk, hogy a két, egymásnak ellentmondó predikátum **nem ugyanarra az objektumra** vonatkozik.

A nyelvészeti elméletekben fellépő ellentmondások szerkezetét, funkcióját a problémamgoldásban és feloldási lehetőségeiket eddig kevéssé vizsgálták (de vö. pl. MCCAWLEY 1993, KERTÉSZ 1989, MORAVCSIK 1993). A kivételek egyike MORAVCSIK (1993), mely az inkonzisztencia problémáját szintaktikai elméletekben vizsgálja. A szerző gazdag példaanyagot felhasználva szisztematikus és igen tanulságos áttekintést nyújt a szintaktikai elméletekben fellépő ellentmondások típusairól és kezelésük módjáról oly módon, hogy ez utóbbiakat egyértelműen (T2)(a)-ra vagy (T2)(b)-re vezeti vissza. A jelen dolgozat célja az, hogy bemutasson egy olyan lehetőséget is, amelyet MORAVCSIK nem tárgyal és amely túllép az arisztotelészi kiindulóponton. A következő tétel plauzibilitása mellett érvelünk majd:

(TT1) (a) Vannak olyan nyelvészeti elméletek, amelyek feloldhatatlan ellentmondást tartalmaznak.
(b) Az ellentmondás fennállása nem vezet az elmélet értelmezhetetlenségéhez.

E tétel tehát élesen szembeállítható a klasszikus arisztotelészi nézeten nyugvó, (T1)-ben megfogalmazott tudományelméleti felfogással és — amennyiben plauzibilitása igazolható — nem várt irányba terjeszti ki MORAVCSIK helyzetértékelését. Ez pedig abban áll, hogy a (T2)-ben jelzett két alapvető ellentmondáskezelési stratégia kiegészül egy harmadikkal:

(TT2) Egy feloldhatatlan ellentmondás azért nem vezet az elmélet értelmezhetetlenségéhez, mert az egymásnak ellentmondó tételeket nem használjuk egyidejűleg premisszaként.

A jelen tanulmány feladata tehát az lesz, hogy (TT1) és (TT2) mellett érveljen. Amennyiben ez sikerül, felmerül egy további tudományelméleti probléma is, mégpedig az, hogy lehetséges-e egy elletmondásos elmélet **racionális rekonstrukciója**. A kérdésre a következőképpen válaszolunk majd:

(TT3) Lehetséges (TT1) és (TT2) konzisztens racionális rekonstrukciója.

Az érvelés nem általános szinten, hanem egy **esettanulmány** bemutatásával történik. Az esettanulmány tárgya a német affrikáták sokat vitatott, bonyolult problémája.

2. Esettanulmány: a német affrikáták szegmentális szerkezete

2.1. Problémafelvetés

A német nyelv szegmentális fonológiájának egyik legtöbbet vitatott problémája az, hogy az affrikáták mono- vagy bifonémikusak-e. A német nyelvben egy labiális és egy dentális natív affrikáta van:[1] a [pf] (pl. *Pflicht* [pflɪçt]) és a [ts], (pl. *Zehn* [tseːn]). Fonetikailag mindekettőt két fázisban képezzük: egy zárhang jön létre, mely aztán spirantizálódik. Azonban abból, hogy az affrikáták fonetikailag két lépésben képződnek, nem következik az, hogy a fonológiai szinten biszegmentálisak. Az a kérdés, hogy mono- vagy bifonémikusak-e, csakis a fonémarendszerben elfoglalt helyzetük alapján dönthető el: azt kell megvizsgálni, hogy a **rendszer** egészében, a rendszer más elemeihez fűződő viszonyuk fényében, bifonémikusan vagy monofonémikusan viselkednek-e.

Az e kérdésre vonatkozó vizsgálatok, álláspontok, megoldási javaslatok a német fonológiai szakirodalom jelentős hányadát teszik ki, és a kérdés mind a mai napig megoldatlan. Azok a tények, amelyeket ismerünk, különféleképpen interpretálhatók és — az adott argumentációs kontextustól, a választott elmélettől, a figyelembe vett vagy éppen figyelmen kívül hagyott adatoktól függően — egyaránt szólhatnak az egyik vagy a másik feltevés mellett. A tények bonyolultsága miatt elvben elképzelhető lenne, hogy az affrikáták mind monofonémikus, mind bifonémikus tulajdonságokkal rendelkeznek. Ez azonban nem oldaná meg a problémát, mivel a fonémarendszernek nem lehet olyan eleme, amely egyidejűleg funkcionál egyetlen fonémaként és fonémakapcsolatként. Tehát a német fonémarendszer konzisztens leírása csupán akkor lehetséges, ha egyértelmű választ adunk az alapkérdésre:

(1) A német nyelvben a labiális és a dentális affrikáta mono- vagy bifonémikus?

[1] A **natív** szókincset WURZEL a következő kritérium alapján különíti el a **nemnatív** szókincstől: „A natív szavak (eredetüktől teljesen függetlenül) olyan szavak, amelyek a német nyelv általános grammatikai szabályszerűségeinek megfelelnek; a nemnatív szavak olyan szavak, amelyek (ugyancsak függetlenül eredetüktől) e szabályszerűségknek nem felelnek meg. [...] Minden olyan szó, amelynek szerkezete nemnatív tulajdonságokkal rendelkezik, nemnatívnak minősül, mivel nem felel meg (teljesen) az általános szabályszerűségeknek. Ez azt jelenti, hogy minden olyan szó is a nemnatív szavak osztályába tartozik, amely natív és nemnatív formatívumokból áll." (WURZEL 1980: 909.). A natív és nemnatív szókincs megkülönböztetésének bírálatához vö. Kertész (1993).

A SPE-típusú (Vö. CHOMSKY & HALLE 1968) német fonológiák közül a legismertebb és a legnagyobb hatású WURZEL (1980). Az alábbiakban azt mutatom be, ahogy WURZEL elmélete (1)-re választ próbál adni.[2]

2.2. A monofonémikus megoldás

Mivel

(a) azt mondtuk, hogy (1) nem dönthető el akkor, ha az affrikátákat önmagukban vizsgáljuk, hanem csupán akkor, ha a fonémarendszerben elfoglalt helyzetüket elemezzük,

(b) a rendszer fogalmának egyik alapvető ismérve az, hogy elemeinek tulajdonságai jelentős mértékben az adott elemnek a rendszer más elemeihez fűződő kapcsolataiból származnak, és

(c) egy fonémarendszer elemei közötti relációk többek között a fonémák összekapcsolhatóságát meghatározó strukturális szabályokban öltenek testet,

az következik, hogy

(d) (1) eldöntéséhez azt kell megvizsgálnunk, hogy a dentális és a labiális affrikáta strukturális szabályokban bifonémikusan vagy monofonémikusan viselkedik-e.

Ezen argumentáció szellemében WURZEL (1980: 938) a következő strukturális szabályból indul ki:

(2) (a) Ha a szókezdetben a /V/ magánhangzó a /$K_3K_2K_1$/ mássalhangzósort követi, akkor ugyanebben a pozícióban fellép a /K_2K_1/ mássalhangzósor is.

(b) Ha a szókezdetben a /V/ magánhangzó a /K_2K_1/ mássalhangzósort követi, akkor ugyanebben a pozícióban fellép a /K_1/ mássalhangzó is.

Példa: *Straße* /ʃtr-/ → *Trasse* /tr-/ → *Rasse* /r-/. (2)-t WURZEL a **dentális** affrikátára vonatkoztatja. Érvelése a következőképpen rekonstruálható:

(3) (a) Legyenek **adottak** a dentális affrikátát tartalmazó natív szavak, köztük pl. a *zwar* [tsvɑːr] szó, melyben a szókezdetben fellép a [ts] dentális affrikáta. (b) **Tegyük fel**, hogy a dentális affrikáta bifonémikus és nézzük meg, hogy e feltevésből mi következik. (c) Ekkor a dentális affrikáta a /ts/ fonémaszerkezettel rendelkezik. (d) Ezért a *zwar* szóban alkalmazható lesz rá a (2)(a) szabály; (2)(a)-ból viszont az következik, hogy léteznie kell a /sv/ fonémakapcsolatnak és a /svɑːr/ szónak is, amely azonban nem létezik:*/svɑːr/. (e) Következésképpen a kiinduló feltevés **hamis** volt. (f) Ezért az ellenkező feltevést kell elfogadnunk: a dentális affrikáta **monofonémikus**. (g) Ekkor azt kapjuk, hogy a *zwar* szó a /t^svɑːr/ fonémaszerkezettel rendelkezik és ezért (2)(b)-nek megfelelően léteznie kell az adott pozícióban a /v/ fonémának is. Ez pedig igaz, vö. *war* /vɑːr/.

[2] Az esettanulmányból levonható tudománymetodológiai következtetések szempontjából mellékes az, hogy a SPE-típusú fonológiai elméletek fölött eljárt az idő. Tudománymetodológiai szempontból a mérvadó az, hogy **létező és nagyhatású** elméletről van szó.

WURZEL (1980: 938–9) a **labiális** affrikáta státusát az alábbi strukturális szabály segítségével vizsgálja:

(4) Ha a szókezdetben fellép a /K_1K_2-/ fonémakapcsolat, akkor a szóvégződésben fellép a /-K_2K_1/ fonémakapcsolat.

Példa: *Gras* /gr-/ → *Sarg* /-rg/. Az érvelés rekonstrukciója:

(5) (a) Legyenek **adottak** a labiális affrikátát tartalmazó natív szavak, köztük pl. a *Pfote* [pfo:tə] szó, melyben a szókezdetben fellép a [pf] labiális affrikáta. (b) **Tegyük fel**, hogy a labiális affrikáta bifonémikus és nézzük meg, hogy e feltevésből mi következik. (c) Ekkor a labiális affrikáta a /pf/ fonémaszerkezettel rendelkezik. (d) Következésképpen a *Pfote* szóban alkalmazható lesz rá a (4) szabály. (4)-ből viszont az következik, hogy a szóvégződésben léteznie kell a /-fp/ fonémakapcsolatnak. (e) Azonban ilyen fonémakapcsolat nincs: a szóvégződésben kizárólag /pf/ fordulhat elő, vö. Topf /tɔpf/. (f) Következésképpen a kiinduló feltevés **hamis** volt. (g) Ezért az ellenkező feltevést kell elfogadnunk: a labiális affrikáta **monofonémikus**. (h) Ekkor azt kapjuk, hogy a *Pfote* szó fonémaszerkezete /p^fo:tɛ/ lesz.[3]

(3) és (5) alapján WURZEL a következő általánosítást fogalmazza meg:

(6) A német affrikáták monofonémikusak.

2.3. A bifonémikus megoldás

A (3) és (5) alatt összefoglalt érvelés szerkezetének jellemzője, hogy WURZEL kiindulópontként rögzít egyrészt bizonyos **adatokat**, másrészt bizonyos **szabályokat,** majd az adatokat a kiválasztott szabályok fényében értelmezi. E mechanizmus alkalmazása során lényeges mozzanat, hogy a szabályok és adatok egymásra vonatkoztatását nem indokolja meg: elmélete nem tartalmaz érvet azon döntés mellett, hogy a (2) szabályt a dentális, a (4)-es szabályt pedig a labiális affrikátára vonatkoztatja.[4] Ezért semmi sem zárja ki azt, hogy az adatokat és a szabályokat másként hozzuk kapcsolatba egymással. Nézzük meg tehát, hogy milyen eredményt kapnánk, ha a (2) szabályt a labiális, a (4) szabályt pedig a dentális affrikátára vonatkoztatnánk. Ekkor a következőképpen érvelhetnénk (vö. KERTÉSZ 1993):

(7) (a) Legyenek **adottak** a labiális affrikátát tartalmazó natív szavak, köztük pl. a *Pflicht* [pflɪçt] szó. (b) **Tegyük fel**, hogy a labiális affrikáta bifonémikus. (c) Ekkor a labiális affrikáta a /pf/ fonémaszerkezettel rendelkezik. (d) Következésképpen a *Pflicht* szóra alkalmazható lesz **a (2) szabály**; (2)-ből viszont az következik, hogy az adott pozícióban léteznie kell a /fl/ fonémakapcsolatnak, valamint a /l/

[3] WURZEL elméleteben az [ə] az /ɛ/ fonéma allofonja.

[4] Így pl. a (2)-ben összefoglalt szabállyal kapcsolatban kategórikusan kijelenti: „Ez az érv nem vonatkozik a labiális affrikátára." (WURZEL 1980: 939).

fonémának és ennek megfelelően a /flɪçt/ és a /lɪçt/ szónak. (e) Ez a feltevés pedig **helyes**, mivel a *flicht* (a *flechten* — „fon" — ige jelen idejű, 1. sz. 3. szem. aktív alakja) és a *Licht* („fény") létező német szavak. (f) Ergo: a labiális affrikáta **bifonémikus**.

(8) (a) Legyenek **adottak** a dentális affrikátát tartalmazó natív szavak, köztük pl. a *zehn* [tse:n] szó. (b) **Tegyük fel**, hogy a dentális affrikáta bifonémikus. (c) Ekkor a dentális affrikáta a /ts/ fonémaszerkezettel rendelkezik. (d) Következésképpen a *zehn* szóra alkalmazható lesz **a (4) szabály**. (4)-ből viszont az következik, hogy a szó végen fel kell lépnie a /-st/ fonémakapcsolatnak. (e) Ez a feltevés pedig **helyes**, mivel létezik pl. a *Nest* /„fészek"/ szó, melynek fonológiai reprezentációja /nɛst/ lesz. (f) Ergo: a dentális affrikáta **bifonémikus**.

Így (7) és (8) alapján megfogalmazható a következő általánosítás:

(9) A német affrikáták bifonémikusak.

2.4. Következtetések

(6) és (9) viszonya megfelel **a klasszikus értelemben vett logikai ellentmondásnak.** Egyrészt ugyanis a „monofonémikus" és a „bifonémikus" predikátum valóban kizárja egymást, mivel ha egy objektum monofonémikus, akkor per definitionem nem lehet bifonémikus és fordítva. Másrészt e két predikátum ugyanazokra az objektumokra — azaz a labiális és a dentális affrikátára — vonatkozik.

Mivel tudjuk, hogy a tudományos megismerés egyik legfontosabb metodológiai szabálya az ellentmondásmentesség elvének követése, fel kell tételeznünk, hogy WURZEL kísérletet tett a (6) és (9) közötti logikai ellentmondás feloldására. Nézzük meg tehát, hogy milyen eredménnyel.

WURZEL két érvet említ. Az első ismét egy strukturális szabályra épül:

(10) Magánhangzó előtt a /v/ fonéma kizárólag egyedül, vagy egy kéttagú fonémasor tagjaként léphet fel.

Példa: *schwingen* [ʃvɪŋən], *winken* [vɪŋkən]. Az érvelés arra a tényre épül, hogy léteznek olyan szavak, mint pl. *zwingen* [tsvɪŋən] vagy *zwar* [tsvɑ:r]; ha ez utóbbiakban a dentális affrikáta bifonémikus lenne, fonológiai reprezentációjának a /tsv/ fonémasort kellene tartalmaznia (WURZEL 1980: 938). Ez azonban nem lehetséges, mert ellentmond a (10) szabálynak. Ugyanakkor, ha a dentális affrikáta fonológiai reprezentációjaként a /t^{s}/-t tételezzük fel és azt monofonémikusnak tekintjük, nem sértjük meg (10)-et, mivel a /v/ fonéma a /t^{s}v/ kételemű fonémasor tagjaként lép fel.

Ha ez az érv független lenne (3)-tól, alkalmas lehetne arra, hogy egy plauzibilis következtetési sor tagjaként a mérleg nyelvét elbillentse az adatok monofonémikus interpretációja felé. Ugyanakkor WURZEL hibásan okoskodik, amikor (10)-et független érvként kezeli, mivel az az érv, amely (10)-ből indul ki, (3)-ra

redukálható (vö. pl. a *zwar* elemzését). (10) tehát nem teremt új helyzetet és alkalmatlan az ellentmondás feloldására.

A második kísérlet, melyet WURZEL maga „meglehetősen erős érv"-nek nevez (WURZEL 1980: 939), a **nemnatív** szavakban előforduló hangsúlyviszonyokból következtet a **natív** szavakban előforduló affrikáták monofonémikus voltára. Az érv (melyet itt terjedelmi okokból nem részletezhetünk) önmagában véve egyébként valóban érdekes, ugyanakkor egy egészen nyilvánvaló okból eleve nem léphet fel az ellentmondás feloldásának igényével. Azt láttuk ugyanis (T2)-ben, hogy az ellentmondások feloldásának alapvetően két stratégiája van: vagy azt kell megmutatnunk, hogy a két, látszólag ellentmondó predikátum valójában nem mond ellent egymásnak, vagy pedig azt, hogy nem ugyanazokra az objektumokra vonatkoznak. WURZEL érve triviálisan nem a predikátumok értelmezésével kapcsolatos, tehát nem tartozhat az első stratégiához. De egy nagyon világos okból nem tartozhat a második stratégiához sem. Ugyanis azok az adatok, amelyek a fent elemzett érvekben szerepeltek és amelyek az ellentmondáshoz vezettek, kivétel nélkül és következetesen a **natív** szókincsből származtak; az említett „meglehetősen erős érv" ezzel szemben a **nemnatív** szavak fonémaszerkezetét tekinti adatnak. Mivel a natív és a nemnatív szókincs per definitionem részlegesen eltérő szabályokra épül, a nemnatív szavak viselkedéséből nem lehet automatikusan, megfelelő differenciálás nélkül következtetéseket levonni a natív szavak viselkedésére nézve.[5] Itt éppen ezért nem arról van szó, hogy WURZEL amellett érvel, hogy a „bifonémikus" és a „monofonémikus" predikátum különböző objektumokra vonatkozik, hanem egészen másról. Arról, hogy mind az ellentmondáshoz vezető érvelésben, mind az ellentmondást WURZEL szerint feloldani hivatott érvben a két predikátum továbbra is ugyanazon objektumokra vonatkozik, de ezek az objektumok az első esetben a natív, a második esetben a nemnatív szókincsből származnak, azaz **adatok diszjunkt**

[5] Két szempontot kell figyelembe vennünk. Először, ha nemnatív szavak egy bizonyos szabályszerűség szerint viselkednek, e szabályszerűséget kétféleképpen értékelhetjük. A szabályszerűség ugyanis megegyezhet a natív szavakra jellemző szabállyal, de az is lehet, hogy éppen egy olyan szabályra bukkantunk, amely eltér az utóbbitól. A nemnatív szavak viselkedéséből ezért csupán akkor vonhatunk le következtetéseket a natív szókincs működésére nézve, ha az előbbi esetet bizonyítottuk. Ellenkező esetben az érvelés érvénytelen. Másodszor, WURZEL maga hangsúlyozza a következőt: „Tehát a nemnatív szavak a nyelvi rendszeren belül egyfajta **kivételnek** minősülnek. [...] A natív szavakra érvényes általános szabályszerűségek központi helyet foglalnak el, a nemnatív szavakra érvényes speciális szabályszerűségek periférikus helyet foglalnak el a fonológiai szabályok rendszerében. A natív szabályoknak a nemnatív szabályokkal szemben elfoglalt központi státusa többek között abban nyilvánul meg, hogy a rendszer lényegi szerkezeti tulajdonságait és fejlődési tendenciáit **kizárólag** a natív szabályok határozzák meg." (WURZEL 1980: 909-10). E megfogalmazás alapján pedig nyilvánvalóan hibás az az állítás, hogy a nemnatív szavakra jellemző hangsúlyviszonyokból következtethetünk a natív szavakban előforduló affrikátákat meghatározó szabályszerűségre.

halmazát alkotják.[6] Ezért az utóbbiakra vonatkozó érvelés eredménye nem vonatkoztatható az előbbiekre.[7]

Megállapíthatjuk tehát, hogy WURZELnek a (6) és (9) közötti ellentmondás feloldására tett mindkét kísérlete logikailag hibás érvelésre épül, és ezért egyértelműen sikertelen. Következésképpen a (6) és (9) közötti ellentmondás WURZEL elméletében **feloldhatatlannak** bizonyult.

Mindezek után magyarázatot kell találnunk arra a **tényre**, hogy WURZEL elmélete nem kaotikus: a nyilvánvaló ellentmondás nem vezet logikai káoszhoz, az elmélet értelmezhetetlenségéhez. Mi lehet ennek az oka? Egyetlen válasz lehetséges. Ahogy ugyanis a bevezetésben hangsúlyoztuk, a logikai ellentmondást azért kell elkerülnünk a tudományban és a hétköznapokban egyaránt, mert egymásnak ellentmondó pramisszákból bármely kijelentés levezethető. Vagyis az ellentmondások destruktív következményei elkerülhetők egy igen egyszerű módon: mindössze azt kell tennünk, hogy **az ellentmondó tételeket nem használjuk egyidejűleg következtetések premisszájaként**.

És pontosan ez az a stratégia, amelyet WURZEL elmélete látens módon követ. Mivel láttuk, hogy az ellentmondás feloldására tett kísérletei kudarcot vallottak, elmélete működőképességét kizárólag az menti meg, hogy de facto izolálja a két ellentmondó tételt egymástól és nem használja őket egyidejűleg következtetések premisszájaként. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy következtetéseit kizárólag (6) alapján vonja le, annak ellenére, hogy, mint láttuk, (9)-et sem sikerült megcáfolnia. Elmélete ezért működőképes marad.

Ezzel WURZEL (1980) példáján szemléltettük a bevezetésben megfogalmazott **(TT1) és (TT2) tétel plauzibilitását**. Ezen a ponton azonban még nem zárhatjuk le a gondolatmenetet. Tekintettel ugyanis az ellentmondásmentesség elvének a tudományos elméletalkotásban betöltött szerepére, nem kerülhető meg egy alapvető tudományelméleti kérdés: lehetséges-e egy ellentmondásos tudományos elmélet racionális rekonstrukciója?

3. Racionális rekonstrukció

A hagyományos tudományelmélet alapvető célja a tudományos megismerés eredményeinek **igazolása** a racionalitás a priorinak vélt normái alapján. E célt a tudományelmélet hosszú évtizedeken keresztül a **racionális rekonstrukció** módszerével kívánta elérni. A tudományos elméletek racionális rekonstrukciójának lényege az a gondolat, hogy a tudományelmélet feladata nem az, hogy az

[6] Az, hogy WURZEL a natív és a nemnatív szókincset egyértelműen diszjunkt halmaznak tekinti, világosan kiderül az 1. lábjegyzetben idézett meghatározásból.

[7] Alátámasztja ezt a értékelést az is, hogy míg az említett hangsúlyviszonyokra épülő érvelés a nemnatív szavakban előforduló dentális affrikáta monofonémikus jellegére utal, WURZEL a későbbiekben hangsúlyozza a [tʃ] nemnatív affrikáta bifonémikus jellegét. Ezzel pedig világossá teszi, hogy a nemnatív szókincs szabályszerűségei valóban eltérnek a natív szókincsétől.

elméleteket olyannak írja le, amilyenek, hanem hogy olyannak láttassa őket, amilyenek akkor lennének, ha megfelelnének a tudományos racionalitás normáinak. A racionális rekonstrukció ezért tartalmaz egy deszkriptív és egy normatív komponenst. A rekonstrukció deszkriptív, mivel létező elméletekre vonatkozik, amelyek számos szempontból tartalmazhatnak logikai hibákat és irracionális elemeket és ezeket a hibákat, hiányosságokat a rekonstrukció megjelöli. Ugyanakkor a rekonstrukció normatív, mert az elméleteket a logikai szabályokhoz viszonyítja, kijavítva a logikai hibákat.

Mivel a racionális rekonstrukció arra tesz kísérletet, hogy a tudományos racionalitás alapvető és eleve adottnak tekintett normáit alapul véve igazolja a tudományos elméleteket, és mivel az ellentmondásmentesség elve, mint tudjuk, a tudományos racionalitás egyik legalapvetőbbnek tartott ismérve, a német affrikátákra vonatkozó fenti esettanulmány nehéz feladat elé állítja a racionális rekonstrukció módszerét alkalmazni kívánó metanyelvészt. A feladat ugyanis a következő:

(11) (a) A racionális rekonstrukciónak — deszkriptív komponensének megfelelően — meg kell ragadnia WURZEL elméletének inkonzisztens voltát: azt a tényt, hogy feloldhatatlan ellentmondást tartalmaz.

(b) Racionális magyarázatot kell találnia arra a tényre, hogy a feloldhatatlan ellentmondás ellenére az elmélet egésze nem értelmezhetetlen, nem kaotikus, hanem — a szó „naiv" értelmében — működőképes.

(c) Mivel a racionális rekonstrukciónak logikai eszközöket kell alkalmaznia, a rekonstrukció maga nem lehet inkonzisztens, nem tartalmazhat ellentmondást. Azaz, a tárgytudományos szinten — tehát WURZEL fonológiai elméletének szintjén — mutatkozó ellentmondásnak nem szabad átterjednie a metatudományos szintre, vagyis a racionális rekonstrukcióra magára.

Így az előző szakasz végén felvetett kérdés a következőképpen pontosítható:

(12) Lehetséges-e WURZEL **inkonzisztens** fonológiai elméletének **konzisztens** racionális rekonstrukciója?

A válasz **igen**. Azért igen, mert az utóbbi évtizedekben több kísérlet is történt a logikai ellentmondás „rehabilitálására" és az „inkonzisztencia logikájának" kidolgozására. Az egyik ilyen próbálkozás RESCHER & BRANDOM (1980).[8]

[8] Jellemző módon az „inkonzisztencia logikája" kifejezés maga is ellentmondásos, mivel a „logika" fogalmának definitorikus kritériuma az ellentmondásmentesség. Ezért a továbbiakban az „inkonzisztencia logikája" kifejezést idézőjelbe téve használom annak érzékeltetésére, hogy a „logika" fogalma ebben az összefüggésben nem azonos a klasszikus értelemben vett logikával. Ennek ellenére, mint azt majd látni fogjuk, Rescher és Brandom rendszerének jelölésére a „logika" fogalma elfogadható, mivel e rendszer lényege az, hogy, jóllehet a szemantikai síkon megengedett az ellentmondás egy bizonyos fajtája, a logikai szint megőrzi a klasszikus elveket. Következésképpen az „inkonzisztencia logikája" kifejezés helytelen ugyan, de Rescher és Brandom rendszerét nevezhetjük logikának.

RESCHER és BRANDOM egy Kripke-típusú logikából indulnak ki, melyet azonban két lényeges ponton módosítanak. Először is a lehetséges világok halmazán két új operációt definiálnak: a sematizációt és a szuperpozíciót. A sematizáció művelete lehetséges világokat konjunktív módon kapcsol össze. A sematizációval létrehozott lehetséges világ hatályon kívül helyezheti a kizárt harmadik klasszikus logikai elvét.[9] A szuperpozíció lehetséges világok diszjunktív összekapcsolását jelenti: $w = w_1 \smile w_2$, ahol „$\smile$" a szuperpozíció jele. Eszerint egy *p* kijelentés akkor igaz a szuperpozícióval konstruált *w* lehetséges világban, ha igaz vagy a w_1, vagy a w_2 lehetséges világban.

A második módosítás a helyes logikai következtetés elvére vonatkozik. Mivel a klasszikus logika azért ragaszkodik az ellentmondásmentességhez, mert egymásnak ellentmondó premisszákból bármely tetszőleges kijelentés levezethető, ez pedig kaotikussá és értelmezhetetlenné teszi a kijelentések adott rendszerét, az „inkonzisztencia logikájának" azt a kérdést kell megoldania, hogy a rendszer értelmezhetősége milyen módon tartható fenn egy ellentmondás fellépése esetén is. A megoldás alapgondolata az, hogy egy szuperpozícióval képzett lehetséges világban megjelenhetnek ugyan egymásnak ellentmondó kijelentések, ugyanakkor az önellentmondást mindenképpen ki kell zárni: vagyis azt, hogy a két, diszjunktív módon összekapcsolt lehetséges világ egyikében vagy másikában egyidejűleg legyen igaz *p* és *p* tagadása. Ez a helyes logikai következtetés szemantikai szabályának módosításával érhető el. A helyes logikai következtetés klasszikus elve köztudottan azt mondja ki, hogy

(13) Igaz premisszákból érvényes következtetési szabályok alkalmazásával igaz konklúzóhoz jutunk.

Ezen elvet azonban RESCHER és BRANDOM a következőképpen módosítják:

(14) **Konjunktíve** igaz premisszákból érvényes következtetési szabályok alkalmazásával igaz konklúziót kapunk.

Ily módon olyan kifejezések, amelyek egymásnak ellentmondó kijelentéseket tartalmaznak, nem használhatók premisszaként, következésképpen az önellentmondás elkerülhető. E megoldás lényege az, hogy a

(15) $p, q \vdash p \,\&\, q$

klasszikus logikai szabály érintetlen marad, csupán a

(16) $t(p), t(q) \Rightarrow t(p \,\&\, q)$[10]

szemantikai szabály válik **érvénytelenné**, mely helyett a

[9] Mivel a jelen dolgozat tárgya nem a kizárt harmadik, hanem az ellentmondásmentesség logikai elve, a sematizációval a továbbiakban nem foglalkozunk.

[10] „t(p)" olvasata: „a *p* kijelentés igaz". „&" a konjukció logikai konstansa.

(17) t(p), t(q) ⇒ t(p) & t(q)

szabályt fogadjuk el.

Ebből pedig egy nagyon lényeges következmény származik: a **logika** klasszikus marad és továbbra is megköveteli az ellentmondásmentesség elvének tiszteletben tartását, ugyanakkor a **szemantika** megengedi az ellentmondás gyenge formáját, miközben az önellentmondást továbbra is kizárja: lehetséges lesz, hogy egy szuperpozícióval képzett w világban igaz legyen p és $\sim p$, de nem megengedett, hogy w_1-ben vagy w_2-ben legyen igaz p és $\sim p$.[11]

Egy ilyen logikai rendszerben a következőképpen rekonstruálható W.U. WURZEL SPE-elmélete:

(18) (a) Legyen p = *(6)* és q = *(9)*, ahol q ekvivalens $\sim p$-vel. Ekkor azt kell mondanunk, hogy p igaz a w_1 lehetséges világban és q igaz a w_2 lehetséges világban. Ha végrehajtjuk a szuperpozíció műveletét, egy w világot kapunk, ahol $w = w_1 \cup w_2$. Az eredmény az lesz, hogy a w világban levezethetjük mind $t_w(p)$-t, mind $t_w(q)$-t, de $(p \,\&\, q)$ nem lesz igaz sem w_1-ben, sem w_2-ben. Azaz, a rekonstrukció W.U. WURZEL elméletének pontosan azt az aspektusát ragadja meg, amelyet intuitív elemzésünk kimutatott: bár az elmélet egészében fellép egy ellentmondás, az egymásnak ellentmondó tételek különböző lehetséges világokba tartoznak, és ezért (16)-nak megfelelően nem alkothatják következtetések premisszáit.

(b) Ezzel magyarázatot kapunk az elmélet **kettősségére**: WURZEL elmélete azért működőképes, mert a logikai szinten klasszikus maradt és megőrizte az ellentmondásmentesség elvét, nem teszi lehetővé következtetések levonását egymásnak ellentmondó tételekből. Ugyanakkor az elmélet ellentmondásos, mert megengedi azt, hogy az elméleten belül külön-külön igaz legyen két, egymásnak ellentmondó tétel.

(c) Végül pedig az a logikai rendszer, amely (a)-t és (b)-t ábrázolni tudja, maga nem inkonzisztens, mivel (15)-öt továbbra is fenntartja.

Ez a rekonstrukció megfelelően kezeli a (11)(a)-(c)-ben körvonalazott problémát. Következésképpen igenlő választ adhatunk a (12)-ben megfogalmazott kérdésre. Ezzel pedig igazoltuk a bevezetőben megfogalmazott **(TT3) hipotézist** is.

4. Összegzés

Az esettanulmányból az alábbi következtetések vonhatók le:

(a) A nyelvészeti elméletalkotás nem egészen olyan, amilyennek a tudományelméleti hagyomány láttatja. A gyakorlat azt mutatja, hogy még a hagyományos tudományelméleti felfogás szerinti legalapvetőbb elv, az ellentmondásmentesség elve sem érvényes korlátlanul.

(b) Ugyanakkor abból, hogy a nyelvészeti elméletalkotás gyakorlata a racionalitás egy olyan alapvető princípiuma esetében, mint az ellentmondásmentesség, eltér a tu-

[11] „~" a negáció logikai konstansát jelöli.

dományelmélet követelményeitől, nem következik az elmélet működésképtelensége.

(c) Következésképpen gyökeresen **újra kell értékelnünk** a nyelvészeti megismerés mibenlétéről alkotott képünket.

(d) Ebből azonban nem következik az inkonzisztencia pozitív értékelése. Mindössze az következik, hogy a bemutatott inkonzisztencia **tény**, melyet a racionális rekonstrukciónak kezelnie kell.

(e) Abból, hogy a hagyományos tudományelméletnek a nyelvészeti elméletalkotásról alkotott képe eltér annak tényleges gyakorlatától, nem következik az, hogy a racionális rekonstrukciót, mint a hagyományos tudományelmélet alapvető módszerét, teljes egészében el kell vetni. Csupán az következik, hogy a racionális rekonstrukció módszerének határait **tágítanunk** kell.

(f) E határok azonban csupán korlátozottan tágíthatók és **nem hághatók át**: így pl. azt láttuk, hogy az ellentmondásmentesség követelménye a szemantikai szinten gyengíthető, de a logikai szinten nem adható fel.

KERTÉSZ ANDRÁS

Felhasznált irodalom

ARISZTOTELÉSZ (1992)[1936]: *Metafizika*. Budapest: Hatágú síp.

CHOMSKY, N. & HALLE, M. (1968): *The Sound Pattern of English*. New York: Harper & Row.

KERTÉSZ A. (1989): The Methodological Dilemma of Semiotic Anomalies: Preliminaries to a Logical Model. *Kodikas/Code* 12, 153–168.

KERTÉSZ A. (1993): *Heuristik der deutschen Phonologie. Eine elementare Einführung in Strategien der Problemlösung*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

KUHN, T. S. (1984): *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest: Gondolat.

LAKATOS I. (1997): *Lakatos Imre tudományfilozófiai írásai*. Budapest: Atlantisz.

LAUDAN, L. (1977): *Progress and Its Problems: Toward a Theory of Scientific Growth*. Berkeley: University of California Press.

MCCAWLEY, J. D. (1993): *Everything that Linguists Have Always Wanted to Know About Logic, But Were Ashamed to Ask*. Chicago: University of Chicago Press.

MORAVCSIK, E. (1993): Why Is Syntax Complicated? In: Eid, M. & Iverson, G. (eds.): *Principles and Prediction: The Analysis of Natural Language*. Amsterdam: Benjamins, 73–92

POPPER, K. R. (1963): *Conjectures and Refutations*. London: Routledge & Kegan Paul.

RESCHER, N. & BRANDOM, R. (1980): *The Logic of Inconsistency*. Oxford: Blackwell.

WURZEL, W. U. (1980): Phonologie: Segmentale Struktur. In: Heidolph, K.E. et al. (Hrsg.): *Grundzüge einer deutschen Grammatik*. Berlin: Akademie-Verlag, 898–990.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE
XXXVII, 273–278
DEBRECEN
1999.

A határozószók osztályozása

1. A különféle nyelvtanok a határozószókat **két szempont** szerint osztályozzák: egyrészt annak alapján, hogy **a** benne kifejezett **viszonyított fogalom határozott-e** — eszerint vannak határozott, színes fogalmi tartalmú határozószók *(reggel, hanyatt)* —, vagy csak alkalmi utalással, vissza- vagy rámutatással van-e megjelölve *(ott, így)* — eszerint vannak névmási határozószók. A másik csoportosítási szempont **a határozószók mondatbeli szerepe,** vagyis az, hogy milyen határozói körülményt fejeznek ki — eszerint vannak hely-, idő- és egyéb elvont körülményt jelölő határozószók.

Lehet azonban osztályozni a határozószókat **morfológiai tagoltságuk szerint** is, figyelembe véve, hogy egyszerűek vagy összetettek, hogy alaktani elemeik felismerhetők-e, s ha felismerhetők, miféle toldalékok lexikalizálódtak bennük.

2. A fogalmi tartalom jellege alapján való csoportosítás problematikus, mint ahogy azt MÁTAI MÁRIA nagyon világosan kifejtette (1987: 109–14), ugyanis a határozott fogalmi tartalmú határozószók között olyanokat is felsorolnak a nyelvtanok, amelyek egyértelműen csak indirekt, denotatív jelentéssel bírnak. Majdnem mindenütt szerepel például a *most,* pedig ez jelentéstartalma alapján nem más, mint az *itt* helyhatározó-szói mutató névmás időhatározó-szói megfelelője. De sok „határozott fogalmi tartalmú határozószó" fogalmi tartalma sem határozott. A fogalmi tartalom határozottsága bizonyos esetekben (így hely- és időviszony kifejezése esetén) csak a ragos és a névutós névszóval kifejezett határozókra jellemző. A határozószók (még a leghatározottabb fogalmi tartalmúak is) — ezekhez képest — törvényszerűen általánosabb jelentésűek: kevésbé konkrétan utalnak a helyre vagy egyéb határozói körülményre.

A fogalmi tartalom meglétének vagy hiányának, illetve határozottságának a méricskélése csak osztályozási zavart és következetlenséget szül. Az osztályozást azonban csak objektíven eldönthető tulajdonság alapján végezhetjük, tehát esetleg annak alapján, hogy az alapszó (a tő) szófaja főnév, melléknév, igenév vagy névmás. — Mivel leíró szempontból olykor nehézséget jelenthet annak az eldöntése is, hogy egy határozószó főnévi, melléknévi vagy névmási tövű-e

(például: *távol, ma, hajdan*), e szempont szerint nem lehet élesen elhatárolni a határozószókat (vö. MÁTAI: i. h.).

Ha mégis meg kívánunk különböztetni névmási határozószókat, akkor egyértelműen csak az indirekt, denotatív jelentésűeket sorolhatjuk ide, melyek betölthetnek forikus szerepet is (lehetnek előre- vagy visszautalások a szöveg más részeire). Egyesek szerint azonban ezek nem is határozószók, hanem névmások, mégpedig a főnévi, melléknévi és számnévi névmások mellett egy negyedik csoportot alkotnak, az úgynevezett határozószói névmások csoportját. — Ez lényegében igaz. Hiszen névmástövűek, s a többi (mutató, kérdő, vonatkozó, határozatlan és általános) névmáshoz hasonló jelentéstani tagolódást mutatnak (más, tárgyi tartalommal bíró szókat helyettesítenek vagy azokra kérdeznek, utalnak stb.), valamint összetett elemeik alaki rendszere is hasonló *(valaki, valahol; sehány, sehol),* stb. Tulajdonképpen e szócsoport elemei egyszerre névmások is és határozószók is. — Ezért e szavakat a határozószókról szólva „névmási határozószóknak", a névmásokról szólva pedig „határozószói névmásoknak" lehetne nevezni (vö. MÁTAI: i. h.). Ezt a viszonylag pontosan körülhatárolható csoportot az egyéb névmásokkal közös sajátosságaik alapján a megjelenőben levő Magyar grammatika a névmásoknál tárgyalja, elismerve határozószói jellegüket is.

3. A határozószók osztályozásának másik szempontja **a határozói körülmény típusa** (jelentése) szerinti osztályozás. Eszerint megkülönböztetünk hely-, idő-, fok-, állapot-, mód-, eredmény- és tekintethatározó-szókat.

Helyhatározószók: *balra, belül, elöl, fent, hátul, hazafelé, jobbra, kívül, lent* (pozíciójelölők); *felfelé, lefelé, sokfelé, visszafelé* stb. (mozgás irányát jelölők). A pozíciójelölő helyhatározószókat háromirányúság jellemzi, például: *belülről, belül, belülre; felülről, felül, felülre;* stb. Olykor egy alak kétféle irány kifejezésére is használatos, például a *jobbra, balra* egyaránt válaszolnak *hol* és *merre* kérdésre.

Időhatározó-szók: *azonnal, egykor, egyszer, éjjel, este, holnapután, manapság, menten, nappal, reggel, rövidesen, újabban, újólag, újra, utoljára* stb.

Az időhatározó-szók kifejezhetnek időpontot, időtartamot, az események bekövetkezésének, lezajlásának a periodicitását, gyakoriságát, például: *annakidején, holnapután, ma, alkalmanként, állandóan, mindig, néha-néha, ritkán, soha, többnyire, unos-untalan* stb.

Az időhatározó-szók a cselekvés, történés múlt, jelen és jövő idejének kifejezésében is szerepet játszhatnak, mégpedig tipikusan az igéhez kapcsolódva (*hajdan, mostanig, előbb, korábban, megelőzőleg, jelenleg, tegnap, holnap, ma, közben, jövendőben, majd, már, később, újra* stb.).

Az időhatározó-szók utalhatnak időbeli érintkezésre is: *azonnal, ezennel, hamar, hirtelen, mihelyt, mindjárt, nyomban, rögtön, rögvest, tüstént.*

Számhatározószók: *elvétve, gyakran, néha*

Fokhatározószók: *dugig, eléggé, félig-meddig, igazán, jobban, jól, jóval, kimondottan, leginkább, meglehetősen, mindenestül, nagyban, nagymértékben, nagyobbára, nagyrészt, sokkalta, színültig, túl* (zsúfolt)

Állapothatározó-szók: *bőviben, egyedül, dűlőfélben, együtt, hanyatt, hanyatt-homlok, nyakra-főre* (mód is!), *veszteg*

Módhatározószók: *alattomban, átabotában, biztosan, egyben, egyfolytában, egyhuzamban, egyszersmind, egyvégtében, felében-harmadában, fennen, futtában, gyakrabban, hamar, hamarjában, hasztalan, hevenyében, hirtelen, javában, joggal, keresztben, kutyafuttában, lóhalálában, magában, örömest, ritkán, sebbel-lobbal, sebtében, sorjában, suttyomban, sülve-főve, szőrmentén, szüntelen, tessék-lássék, titokban, vaktában*

Eredményhatározó-szó: *ketté*

Tekintethatározó-szók: *külsőleg, részben*

4. A határozószók osztályozása morfológiai tagoltságuk szerint

4.1. Morfológiailag ma már elemezhetetlen határozószók

gyalog, hajdan, haránt, ingyen, ma, majd, már, még, most, rögtön, rögvest, soha, tavaly, tüstént

4.2. Ragtalan névszóból keletkezett határozószók

hamar, kölcsön (török jövevényszó), *rég, mezítláb, négykézláb*

4.3. Egy (esetleg több) tövet + valamilyen toldalékot (esetleg több toldalékot) **tartalmazó határozószók**

A határozószók leggyakrabban *-n, -t, -a, -e, -l* hangokra végződnek. Ezek a végződések az ősi, finnugor locativusi *-n* és *-t*, lativusi *-é/-á* és ablativusi *-l* határozóragokat vagy azok fejleményeit őrzik. Ez az öt végződés található határozószavainknak kb. 75%-ában, azaz háromnegyed részében (SEBESTYÉN 1975: 685–8; MÁTAI: 1991: 419–26; MÁTAI: 1992a: 609–40).

Az *-n* végződés a következő főbb toldalékmorfémákat összesíti: *-n (korán, tisztán, titkon, zokon, bőven, ébren, rögtön, külön, hajdan, majdan); -ban/-ben (alattomban, átellenben, déltájban, egyben, egyhuzamban, egyszeriben, frissiben, hajdanában, hevenyében, javában, nyomban, sebtében, széltében, titokban, vaktában); -képpen (szükségképpen).* Ide sorolhatók a *-talan/-telen* fosztóképzős (< történetileg *-tal* fosztóképző + *-n* határozórag) kettős szófajú (melléknév és határozószó) alakok is *(bűntelen, étlen, haszontalan, hirtelen, meztelen, nesztelen, szakadatlan, veretlen),* bár legtöbbjük ma már csupán melléknévként használatos.

A *-t* végződés a következő főbb morfémákat egyesíti: *-t/-tt (haránt, jórészt, oldalt, tüstént, hanyatt); -st (bízvást, egyenest, örömest, szemlátomást, vegyest); -int (alkalmasint, megint); -ként (főként, önként); -nként (apránként, apródonként, egyenként, esténként, fejenként, helyenként, lassanként).*

Az *-a/-e* végződés a következő főbb morfémákat egyesíti: *-a/-e (mindössze); -ba/-be (hegyibe, hiába, izibe, közibe); -ra/-re (apróra, jobbára, jövőre, rendre, találomra, többnyire, ugyanennyire, utoljára, végre); -ta/-te (gyakorta, régente, reggelente, sokkalta); -anta/-ente (éjente, évente, nyaranta);* valamint a *-va/-ve* határozói igenévképző *(fordítva, hivatva, közvetve, lopva).*

Az *-l* végződésűek között a következő morfémák fordulnak elő: *-l (jól, közel, távol, alul, felül, körül); -stul/-stül (csapatostul, csőstül, fenekestül); -ból/-ből (újból); -ról/-ről (balkézről, félvállról, hazulról); -val/-vel (azonnal, éjjel, józerével, nappal, reggel); -tól/-től (magától).*

Vannak ezeken kívül még *-ig (dugig, váltig, végig); -lag/-leg (egyénileg, futólag, jelenleg, némileg, pillanatnyilag); -kor (rosszkor);* és *-szor/-szer/-ször (elégszer, először)* ragos alakok is.

Birtokos személyjelet is tartalmazó határozószók: *hamarjában, hányadán, közéje, mostanában, mostanáig, nyárára, siettében, visszájára.*

Kicsinyítő képzőt is tartalmazó határozószók: *jócskán, kettecskén, lassacskán, szépecskén.*

Középfokjelet is tartalmazó határozószók: *egyébként, kevésbé, többé.*

4.4. Összetett határozószók

Elhomályosult összetételek: *tétova, otthon, holnap.*

a) Mellérendelő összetételek

Szóismétléssel keletkezett határozószók: *egyszer-egyszer, hogyhogy, körbekörbe, külön-külön, lassan-lassan, már-már, néha-néha.*

Tőismétléssel keletkezett határozószók: *akarva-akaratlan, egyes-egyedül, folyton-folyvást, furtonfurt, körös-körül, örökkön-örökké, réges-rég, szünösszüntelen, úton-útfélen* stb.

Rokon vagy ellentétes értelmű szavak összekapcsolásával keletkezett határozószók: *agyba-főbe, alul-felül, derűre-borúra, égvilágon, egyre-másra, egyszer-máskor, éhen-szomjan, előbb-utóbb, élve-halva, fel-alá, felibe-harmadába, félig-meddig, hanyatt-homlok, hegyén-hátán, hellyel-közzel, hovatovább, ideigóráig, innen-onnan, ízig-vérig, ízzé-porrá, jól-rosszul, jövet-menet, kénytelenkelletlen, kézen-közön, kézzel-lábbal, kívül-belül, kurtán-furcsán, lépten-nyomon, maholnap, menet-jövet, nyakra-főre, oda-vissza, okkal-móddal, összevissza, sebbel-lobbal, sülve-fővе, szegről-végről, széltében-hosszában, szerteszéjjel, szőrén-szálán, tárva-nyitva, télen-nyáron, tessék-lássék, töviről-hegyire, tüskönbokron, tűzzel-vassal, üggyel-bajjal, végre-valahára* stb.

Kötőszóval kapcsolt mellérendelések: *egyszersmind, idestova*

b) Ikerszószerű határozószók

cakpakk, cakompakk, hébe-hóba, ímmel-ámmal, ripsz-ropsz stb.

c) Alárendelő összetételek

Aianyosak: *alkalomadtán, szívdobogva, szívrepesve, szívszakadva, arcpirulva*

Tárgyasak: *díjátalányozva, dolgavégezetlenül, fogcsikorgatva, fogvicsorítva, karöltve, lélegzetvisszafojtva, rangrejtve, szemlesütve, szemmeresztve, vállvetve*

Határozósak: *annálfogva* 'azért', *idefenn, idejövet, karonfogva, odamenet, örömrepesve, visszamenet, visszavárólag*

Jelzős összetételek: *aznap, balkézről, baloldalt, éjszaka, életfogytig, élethosszig, ezúton, ezúttal, féloldalt, félvállra, fenemód, gondolomformán, harmadmagával, harmadnap, ilyentájt, ilyenformán, jobbkézt, jobboldalt, jószerével, kétoldalt, kétrét, körmeszakadtáig, kutyafuttában, másodiziglen, másodkézből, másodmagával, másodsorban, mindenesetre, mindennap, nagymértékben, sajátkezűleg*

Jelentéssűrítők (szintaktikailag pontosan nem elemezhetők): *homlokegyenest, négykézláb, mezítláb*

d) Morfológiai természetű összetételek

délelőtt, délután, hazafelé, kétségkívül, magánkívül, módfelett, négyszemközt, tavalyelőtt, tegnapelőtt, többfelé, túlfelől, útközben, visszafelé

e) Szervetlen összetételek

alighogy, korántsem, nemkülönben, nemsoká, sohasem

4.5. A határozószók között vannak idegen eredetűek is

ab ovo, ad absurdum, ad acta, allegro, andante, fortissimo; dettó, direkt, expressz, momentán, paralel, pertu, pozitíve, privátim, vizaví

4.6. Határozószó értékű állandósult szókapcsolatok

adott esetben; akarva, nem akarva; árkon bokron át; egész nap; erre fel; közel s távol; minden körülmények között; nap mint nap; tűzön vízen át

KESZLER BORBÁLA

Felhasznált irodalom

BALÁZS JÁNOS (1972): Az alaktani rendszerek leírása. In: TELEGDI ZSIGMOND (szerk.): *Hagyományos nyelvtan, modern nyelvészet.* Tankönyvkiadó, Budapest. 33–55.

BEKE ÖDÖN (1920): Névmási határozóink történetéhez. *Nyr.* 49: 73–6, 115–8.

BERRÁR JOLÁN (1957): *Magyar történeti mondattan.* Tankönyvkiadó, Budapest.

BERRÁR JOLÁN (1967): A határozószók. In: BENKŐ LORÁND (szerk.): *A magyar nyelv története.* Tankönyvkiadó, Budapest. 205–6.

KLEMM ANTAL (1928): *Magyar történeti mondattan.* MTA, Budapest. 252–3.

LOTZ, JOHN (1988): *Das Ungarische Sprachsystem.* Eurolingua, Bloomington. 106–15.

MAJTINSZKAJA, K. E. (1959): *Vengerszkij jazik.* Izdatyelsztvo Akademii Nauk, Moszkva.

MAJTINSZKAJA, KLARA (1963): A kettőztetések szerkezeti típusai a finnugor nyelvben. *NyK.* 65: 361–70.

MÁTAI MÁRIA (1984): Pronominaladverbien. In: *AnnBpL.* 15: 149–57.

D. MÁTAI MÁRIA (1987): A névmási határozószók. *Nyr.* 111: 109–14.

D. MÁTAI MÁRIA (1988): A határozószók helye a szófaji rendszerben. *MNy.* 84: 31–44.

MÁTAI MÁRIA (1991): A határozószók. In: BENKŐ LORÁND (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 401–32.

D. MÁTAI MÁRIA (1992a): A határozószók. In: BENKŐ LORÁND (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 570–661.

D. MÁTAI MÁRIA (1992b): A határozók funkcionális csoportjai és jelentésváltozási típusai az ómagyar kor végéig. *MNy.* 88: 385–98.

MIKOLA TIBOR (1970): „Démonstrativite" ou „démonstrativique"? *NéprNytud.* 14: 11–22.

PAIS DEZSŐ (1951): Kérdések és szempontok a szóösszetételek vizsgálatához. *MNy.* 47: 135–54.

RAVILA, PAAVO (1957): Die Wortklassen, mit besonderer Berücksichtigung der uralischen Sprachen. *JSFOu.* 59: 7–8.

SEBESTYÉN ÁRPÁD (1959): A mutató névmások anaphorikus használatához, *Nyr.* 83: 464–70.

SEBESTYÉN ÁRPÁD (1974): A magyar időhatározószók jelentéstanához. *NytudÉrt.* 83. sz. 532–8.

SEBESTYÉN ÁRPÁD (1975): A magyar nyelv határozószavainak tipológiájához. In: *CTIFU* Pars. I. 685–8. Tallinn.

SZABÓ DÉNES (1958): *A mai magyar nyelv.* I. rész. Kézirat, Budapest. 144–6.

SZEMERE GYULA (1978): Az ikerszó fogalmának alakulása szakirodalmunkban. *MNy.* 74: 27–37.

TEMESI MIHÁLY (1961): A határozószók. In: TOMPA JÓZSEF (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere I.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 251–67.

TOMPA JÓZSEF (1968): Die Adverbien. In: *Ungarische Grammatik.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 67–70.

G. VARGA GYÖRGYI (1974): Néhány nem tiszta szófaji kategória vizsgálati módjáról. In: RÁCZ ENDRE, SZATHMÁRI ISTVÁN (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest. 59–73.

VELCSOV MÁRTONNÉ (1968): A határozószók. In: RÁCZ ENDRE (szerk.): *A mai magyar nyelv.* Tankönyvkiadó, Budapest. 57–69.

VERESS IGNÁC (1890): Most, már, majd. *Nyr.* 19: 351–60.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 279–284

DEBRECEN
1999.

Pilinszky János: Négysoros
(Szövegelemzés)

A feladat nem könnyű. Egyrészt a (mű)elemzés elég reménytelen dolog. Ezt maga a költő is kifejtette a Hamlettel kapcsolatban: „Kielemezhetetlen. Azt, amit mond, azt még elemezhetjük, de amit ugyanolyan erővel *nem* mond, azt hogy elemezzük? … Ha tökéletesen ki tudnám elemezni, nem lenne mű" *(A költői jelenlét.* Az interjút a költővel Domokos Mátyás készítette. In: Beszélgetések Pilinszky Jánossal. Bp., Magvető Könyvkiadó, 1983. 103). Fokozottabban érvényes ez egy versre, különösen egy ilyen rövid „gyökvers"-re (vö. FÜLÖP LÁSZLÓ, Pilinszky János. Bp., Akadémiai Kiadó, 1977. 148–9). Másrészt pedig Pilinszkynek ezt a versét is sokan elemezték már (például TAMÁS ATTILA, Irodalom és emberi teljesség. Tanulmányok, kritikák. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973. 400; FÜLÖP LÁSZLÓ, i. m. 151–5; PETŐCZ ANDRÁS: Nyr. 111 (1987): 52–6; NEMES NAGY ÁGNES, Szőke bikkfák (Verselemzések). Bp., Móra Könyvkiadó, 1988. 89–97; TÜSKÉS TIBOR, Pilinszky Jánosról öt tételben (1971) In: Mérték és mű. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980. 232–45; UŐ, Költészet és metafizika (Pilinszky Jánosról). A Tiszatáj diák-melléklete 3. 1992. december 15; UŐ, Pilinszky János. Bp., Kráter Műhely Egyesület, 1996. Második kiadás. 84–9; VAJDA ANDRÁS, Grammatikai viszonyok esztétikai funkciója újabb költészetünkben. In: Jelentéstan és stilisztika. NytudÉrt. 83. sz. Bp., Akadémiai Kiadó, 1974. 635–40), a jelenlegi elemzés nem is annyira eredményeiben tér el ezektől, mint inkább megközelítési módjában.

Közhely a nyelvészeti szakirodalomban, hogy a szavak (lexikális szó) a mondatban, a szövegösszefüggésben nyerik el aktuális jelentésüket, s válnak — vagy válhatnak — a közömbös szavakból pozitív vagy negatív stílusértékűvé. Ebben a stílusértékváltásban szerepe van — vagy lehet — az egyes nyelvtani elemeknek is. Lássuk, hogyan!

1. A cím: *Négysoros.* Ha a szövegre nézünk, valóban négy sort látunk, tehát nem lényegkiemelő cím, nem nyomatékosító, mintha a költő azt mondaná, hogy nincs ebben a versben semmi különös. Ez a cím is olyan „semmitmondó", mint a *Kétsoros,* a *Költemény* vagy a *Két szonett* (vö. ANGYALOSI GERGELY, A meghatározás agóniája (1981) Pilinszky Költemény című versének elemzése. In: A

költő hét bordája. Debrecen, Latin Betűk, 1996. 202–5; PETŐCZ, i. m. 53). A szöveg ismeretében természetesen adhatnánk más címeket, például: *Rémület, Az áldozat, Magányban, Huszadik századi Krisztus* stb., de ezzel igen nagy mértékben csökkentenénk a vers hatását, hiszen mondtunk valamit, amivel a vers egyik vagy másik részét emeltük ki, egyik vagy másik részére irányítottuk az olvasó figyelmét. Ez a vers viszont megbonthatatlan, a maga egészében hat, tehát vagy cím nélkül képzelhető el, s ekkor a szöveg tartalma közvetlenül „zúdul" az olvasóra, vagy éppen egy ilyen közömbös címmel, amely mintegy elaltatja az olvasó várakozását (én most valami fontosat, valami érdekeset fogok olvasni, én most egy Pilinszky-verset fogok olvasni), és amely cím *ellentéteként* még erőteljesebben, még váratlanabbul hat a vers egyáltalán nem közömbös tartalma. A „c s a k négy sor" magyarázatot (PETŐCZ, i. h. 53) erőltetettnek érzem.

2. *Alvó szegek a jéghideg homokban.* A mondat két konkrét főnevet tartalmaz: *szeg* és *homok.* Önmagában mind a kettő közömbös stílusértékű, de a szövegösszefüggésben könnyen kaphatnak pozitív szerepet (szükséges építkezési anyagok; meleg, nyári homokos tópart, folyópart stb.). Itt azonban egy jelentéktelennek látszó nyelvi elem, a hol? kérdésre felelő belső helyhatározó ragja negatív értékűvé változtatja a két szót *(szeg a homokban):* a szög hegye, a rendetlenség kellemetlen érzése, a (baleset)veszély fenyegető érzése jelenik meg. Használhatott volna a költő halmozott alanyt: *alvó szegek és jéghideg homok (vesz körül* stb.), a halmozásból következő stílushatás azonban messze elmaradt volna a *-ban* ragos szerkezet stílushatásától. A veszélyt a *-k* többesjel sokszorozza meg *(szegek a homokban).* A veszélyérzet, a kellemetlen érzés további fokozását a hasonlítást kifejező összetett melléknévi jelző teszi lehetővé: a homok kellemetlenül hideg, sőt még tovább fokozva: jéghideg *(szegek a jéghideg homokban).* A veszély azáltal válik aztán igazán valóságossá, élővé, hogy az élettelen tárgy, a szeg élőlényekre jellemző, melléknévi igenévvel kifejezett jelzőt kap *(alvó).* A szeg bármikor szúrhat, az alvó veszély bármikor „felébredhet", bekövetkezhet. *Vigyázat! Ne mozdulj!* Szeretnénk kiáltani, és a mondatban levő veszély, feszültség érzékeltetésére indokoltnak látnánk legalább három felkiáltójel és két villámjel használatát (ha ez utóbbiakat ismerné a magyar helyesírás, s nem csak a villanyoszlopokon találkozhatnánk e piktogramokkal). A költő azonban ponttal zárja, fojtja le a mondatot, egyben mozdulatlanná merevítve azáltal, hogy kihagyja belőle az állítmányt. A lehetséges állítmányok (például *vannak, találhatók, hevernek, fenyegetnek* stb.) azonban nem sok újat mondanának, a mondat szerkezetét azonban indokolatlanul fellazítanák, ritmusát megtörnék.

3. *Plakátmagányban ázó éjjelek.* Az alap ismét két főnév: *magány* és *éjjel.* Az *éj(jel)* inkább közömbös jelentésű, de például jelzőkkel könnyen tehető pozitív hangulatúvá *(csendes éj, szentséges éj),* a *magány* viszont inkább negatív

hatású (bár például Csokonainál található *Áldott Magánosság, Szelíd Magánosság* is). A két szó együtt azonban mindenképpen negatív jelentésű lesz, a *magány* szó a *-ban* raggal állapothatározót fejez ki, s egy ilyen egyedüllétben, magányban lenni (sötét) éjszakában, sőt a *-k* többesjel „érdeméből" éjjelek meghatározatlan hosszú során keresztül valóban félelmetes és kellemetlen. Ezt a kellemetlenséget emeli ki az éj jelzője: *ázó.* A melléknévi igenévvel kifejezett jelző itt áttételesen ugyan mozgásra utal: ahhoz, hogy valaki/valami ázzon, többnyire esnie kell az esőnek, de az igazi mozgás, a menekülés ebből a kellemetlen helyzetből, állapotból hiányzik a mondatból, s ezt fejezi ki a *magány*-hoz kapcsolódó *plakát.* Hogyan? Talán úgy, hogy a magányos költő (kitekintve az ablakon) látja a néptelen, sötét, esős utcát, ahol csak egy (valamit feltehetően mosolyogva reklámozó) nő vagy férfi alakja látszik egy plakáton. S ebből a képből szinte önmagától születik meg a sohasemvolt *plakátmagány* szó. És ahogy a plakátra kimerevített nő- (vagy férfi)alak ebben a kellemetlen állapotban sem tud nem mosolyogni, nem tud „leszállni" a plakátról és elmenekülni, ugyanúgy a költő is kiút nélkülinek, cselekvésre, menekülésre képtelennek, „plakátembernek" érzi magát. Ebből a mondatból is hiányzik az állítmány. A verssort talán így értelmezhetjük: *plakátmagányban* (végtelen, mozdíthatatlan magányomban) *ázó éjjelek* (esős éjszakák) ti. *voltak* vagy *múltak el* vagy *vesznek/vettek körül.*

Az első két sor szorosabb egységet alkot, az elsőben a fenyegetettség, a másodikban inkább a magány motívum uralkodik. Azzal, hogy az első két mondatban nincs állítmány, nincs az igeragozási rendszerbe illeszthető forma, a mondatok elvesztik idővonatkozásukat (jelen, múlt, jövő), a két mondat tartalma valamiféle tempus indefinitumba (meghatározatlan, meghatározhatatlan, tagolhatatlan idő) vagy tempus generale (általános, örök) időfolyamatba kerül. (Fülöp László az Apokrif elemzése során „kozmikus időtlenség"-ről ír: i. m. 99.)

4. *Égve hagytad a folyosón a villanyt.* Teljes szerkezetű mondat, az alany egyes szám második személyű. A cselekvés nem céltalan, irányul valamire *(villanyt),* és határozókkal determinált *(égve, folyosón).* Hiányoznak viszont az első két mondatban uralkodó szerepű jelzők. A mondat tehát szerkezetileg teljes ellentéte az előző kettőnek. A szavak szintjén azonban nincs mozgás itt sem, hiszen a cselekvés valójában egy el nem végzett cselekvés: a villany leoltásának elmaradása. Tartalmilag az *égve hagytad* valamiféle reményt, nyitva hagyott menekülési lehetőséget jelöl, az igealak a meghitt, tegező viszony esetében is használatos forma, s így ez a sor ebből a szempontból is ellentéte az első kettőnek. Az aktív cselekvéssel *(leoltottad a folyosón a villanyt)* ez az ellentét megszűnne, hiszen a megszólított (társ) is csak növelné a reménytelen magányt azzal, hogy követhetetlenül eltűnik a sötétben. Pedig a költő megpróbál utána futni, kitörni, menekülni a fenyegetettségből, a magányból, de nem sikerül. Ez a mozgás észrevétlenül a szöveg ritmusába van elrejtve:

– – | ∪ – | ∪ – | ∪ – | ∪ – | – | al-vó | sze-gek (!)| a jég- | hi-deg | ho-mok- | ban |
∪ – | ∪ – | ∪ – | – – | ∪ – | pla-kát-| ma-gány- | ba-ná- | zó éj- | je-lek |
– ∪ | – ∪ ∪ ∪ ∪ – | ∪ – | – | ég-ve | hagy- ta- da fo- lyo- só- | na vil- | lanyt |
∪ – | – – | ∪ – | ma ont- | ják vé- | re-met |

Az első két jambikus sor után a harmadik a jambus ellentétével (trocheussal) kezdődik, majd a sok rövid szótag (a hangsúlytalan névelőt az előző szóhoz vonva) menekülésszerűen felgyorsítja a ritmust, de ez a sor végére ismét lelassul, jambikussá változik. Az utolsó sor ritmusa pedig végleg visszatér a félelmet, magányt kifejező első két sor ritmusához. Egy kis természetes „ritmusremegés" a szúrós szegek említésekor adódhat: *al-vó sze-ge-ka...*, de ez könnyen ki is küszöbölhető, hiszen a mondat alanyi és állítmányi része között szólamhatár van, s a költő is ezt a logikai tagolást érzékeltette a vers felolvasása során.

5. *Ma ontják véremet.* A záró mondat is teljes szerkezetű, az alany határozatlan, s ezt fejezi ki a többes szám harmadik személyű igealak. Az ige a *vér* szóval szorosabb kapcsolatot alkot. A kapcsolat jelentése 'meggyötör, megöl'. Ez a szerkezet is „a választékos, igényes, emelkedettebb stílusban használatos" minősítést kaphatna (ÉKsz. 1985), érdemes is lenne felvenni az *ont* ige harmadik 'rombol, ront' jelentéséhez is. Úgy látszik, mintha a rövid kijelentő mondat tisztázná a helyzetet, az eddig megfoghatatlan, általános félelemérzet, fenyegetettség körvonalazódik, leszűkül, megtalálja a célpontját, a birtokos személyraggal jelzett egyes szám első személyű beszélőt: a lírai ént vagy a vele azonosuló olvasót. Megszűnik a magány is, hiszen emberek (gyilkosok) jelennek meg. A feszültség azonban továbbra sem csökken, a veszély csak ismertté válik, de elkerülhetővé nem. Ezt a *vér* szó, a 'megöl' jelentés biztosítja, s az, hogy a határozatlan alany miatt nem tudjuk, kik azok, akik gyilkolni fognak, kik elől kellene menekülni, ha menekülni lehetne, kikkel szemben kellene védekezni, ha képes lenne védekezni az ember. A feszültség fenntartását, sőt bizonyos fokú növelését szolgálja az időhatározó, amely csak egy időkeretet, ráadásul közeli időkeretet jelöl meg, de a vérontás pontos időpontját nem. Az áldozat továbbra sem tudja, nem csak hogy azt nem, hogy kik?, de azt sem, hogy mikor?, továbbra is a vers elejétől fogva meglévő feszültségben, félelemben kell élnie. A *most ontják véremet* vagy egy kissé hosszabb *két perc múlva kiontják véremet* -megoldás a feszültség jelentős csökkenését jelentené, szinte a magát már fásultan megadó áldozat megkönnyebbült sóhajának tűnne. A többinél rövidebb sor az „erről már nincs mit beszélni többet" megfellebbezhetetlenségét sugallja. (A francia fordítás „kiegyensúlyozottabb" például ez a sor is *(Et lentement versant mon sang l'on m'assasine)* egyenlő hosszú a többivel; vö. Pilinszky János összegyűjtött levelei. Bp., Osiris Kiadó, 1997. 131).

6. A szöveg nyelvi megformáltságából kiinduló fenti elemzés nem tudott kitérni nagyon sok részletre. Jobban lehetne hasznosítani például jelentéstani szempontokat vagy legalább utalni olyan fontos szövegtani kérdésre, hogy mi teszi a négy különálló kijelentő mondatot szöveggé (vö. KANYÓ ZOLTÁN: Szövegelmélet és irodalomelmélet. In: Szemiotika és irodalomtudomány (Válogatott tanulmányok) Szeged, JATE Kiadó, 1990. 158–62).

A szöveg nemcsak bizonyos gondolatokat, érzéseket, hangulatokat hordozó zárt nyelvi anyag, hanem olyan anyag is, amely egyetértő vagy elutasító reakciókat válthat ki az olvasóból, vagy az olvasó műveltségétől vagy pillanatnyi hangulatától függő asszociációkat ébreszt. Ebben a versben önmagától adódik a minden soron végigvezethető biblikus asszociációs sor. Ennek részletesebb vizsgálatába most nem bocsátkozhatom.

A szöveg legtöbbször beágyazódik egy nagyobb egységbe, ez a vers is Pilinszky költészetének része, életének, életérzésének egy darabja. Az „igazi" verselemzés (irodalmi, irodalomtörténeti) ezeknek a körülményeknek a vizsgálatáról sem mondhat le. Az a szakirodalom, amely ezt a verset részletesen elemzi, foglalkozik is fontos és komoly történelmi vonatkozásokkal (háború, az ötvenes évek légköre), életrajzi kérdésekkel (Márkus Annával való kapcsolata; vö. TÜSKÉS, i. m. 1996. 81–4, 88–9, KUKLAY ANTAL, A kráter peremén (Gondolatok és szemelvények Pilinszky János verseihez). Sárospatak, Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény kiadása, 1988. Második javított, bővített kiadás. 123). Egy-egy szó, motívum (*szeg, homok* stb.) összetett jelentése is jobban érthető, ha a költő különböző verseiben való előfordulásukat is vizsgálhatjuk. Pilinszkyvel kapcsolatban nem lehet lemondani bizonyos filozófiai, világnézeti kérdések (egzisztencializmus, katolicizmus) tárgyalásáról sem.

Az egyes szinteket, vizsgálati szempontokat — csupán jelzésszerűen — az alábbi táblázatban foglalhatjuk össze:

		1. sor	2. sor	3. sor	4. sor
1.	szöveg	szegek, homokban	plakátmagányban, éjjelek	villanyt, -d	ontják véremet
2.	érzelmi, gondolati tartalom	félelmetes világ	végtelen magány	fény, segítő társ; a menekülés lehetősége	a menekülés lehetetlensége
3.	(biblikus) asszociációs szint	szegek Jézus keresztre feszítéséhez	Jézus az Olajfák hegyén egyedül, éjjel	„Atyám, ha akarod…" (Lukács 22, 42)	Jézus keresztre feszítése
4.	egyéni (társadalmi, életrajzi) szint	? veszekedés, vita, bántó, sértő, szúró szavak; a (homokórán) lepergett időben, azaz a múltban (?), a por és hamu testben (?), az emlékezetben, emlékekben (?), a kihűlt érzésvilágban (?), a gyötrelmes életben?	egy esős éjszaka emlékképe (a szövegben költőileg átformálva)	a szövegben eredeti formában megmaradt felvillanó emlékkép (ezt maga a költő is említi egy interjúban)	válóperes tárgyalás (ezt maga a költő is említi)

Egy műalkotás, vers minél teljesebb megértéséhez természetesen a legszélesebbkörű elemzés szükséges. A kapott ismereteknek azonban nem mindig örülhet az „egyszerű" olvasó, hiszen a műalkotások forrásául szolgáló élményanyag, a művész élete nem minden esetben példaértékű. E vers esetében is kérdezhetnénk, nem indokolatlan túlérzékenység eredménye-e az, hogy egy „oszlopba" kerülhet a vérontás, Krisztus keresztre feszítése és egy válóperes tárgyalás.

Kívánom, hogy az ünnepelt még sokáig tudjon foglalkozni Móricz Zsigmond és mások nyelvjárási szavainak vizsgálatával, Tóth Árpád és mások verseinek stilisztikai sajátosságaival.

KISS ANTAL

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 285–292

DEBRECEN
1999.

A beszédhelyzet mint kutatási szempont a dialektológiában

1. A nyelvszociológiai vizsgálatok korábbi szakaszában a nyelvhasználatot befolyásoló, irányító tényezők között a beszélők társadalmi helyzetének, valamely osztályba, rétegbe, csoportba tartozásának döntő jelentőséget tulajdonítottak. Ez a felfogás elméleti kiindulását tekintve személyorientáltságú: a személy — a társadalom legkisebb egysége — különböző csoportokba szerveződik, s e csoportok tagjait (nyelven kívüli okokból) a többi csoport tagjaitól eltérő nyelvhasználat jellemzi. Egy másik megközelítés szerint a nyelvi viselkedést meghatározó alapegységnek nem a személy, illetőleg a személyek csoportosulása, hanem az élethelyzet vagy beszédhelyzet tekintendő. E szerint a beszélők élethelyzetek komplexumaiban élik nyelvi életüket, s elsődlegesen élethelyzeteik együttese irányítja nyelvhasználatukat.

2. A nyelvjárások vizsgálói korán fölfigyeltek a beszédhelyzet nyelvhasználatot befolyásoló szerepére. PÁPAY SÁMUEL 1808-ban ezt írta: „tapasztalásbúl tudgyuk azt is, hogy midőn a' paraszt valamelly Úri ember eleibe megy, jobban vigyáz a' Szóejtésre, 's tisztábban szóll, mint sem a' hogy oda haza magok között szoktak beszélleni" (idézi BALOGH 1987: 414). Rendszeres vizsgálatokat azonban sokáig nem végeztek, s így a beszédhelyzet magyarázó elvvé csak az újabb, pragmatikai indíttatású dialektológiai vizsgálatokban vált. MATTHEIER szerint (1980: 92) a rendszeres szituációs vizsgálatok megindulása a dialektológiában a német W. JANSSEN nevéhez fűződik (l. tőle: Leben und Macht der Mundart in Niedersachsen. Oldenburg, 1943). JANSSEN négy beszédhelyzetet megkülönböztetve végzett vizsgálatokat német nyelvjárási beszélők körében: 1. szülők egymás között, 2. szülők és szomszédok, 3. szülők és gyermekek, 4. gyerekek és gyerekek egymás között. Megállapítása szerint a nyelvjárás visszaszorulását a nyelvjárásnak beszédhelyzetbeli visszaszorulása jelenti s jelzi elsősorban. HAIN 1951-es vizsgálatában egy falu nyelvhasználatát elemezve a beszédpartnerek meghatározta s a nyelvhasználatot befolyásoló négy beszédhelyzettípust nevezett meg: 1. a falu lakói egymás között; 2. a szomszédos falvak lakóival való kommunikáció; 3. a faluban a tekintélyes személyekkel való kommunikáció; 4. kommunikáció idegenekkel. Statisztikailag alátámasztott, három dimenziós (család, baráti kör, munka) beszédszituációs vizsgálatot német

nyelvterületen 1967-ben végeztek. Ezek a fölmérések egyértelműen igazolták a beszédhelyzet nyelvhasználat-meghatározó szerepét, illetőleg azt, hogy a nyelvjárás használata a családi és baráti körben erős, a munkahelyen, illetőleg a foglalkozásokkal kapcsolatban viszont számottevően gyengébb. A nyelvjárási beszélők nyelvhasználatának a szituációs kötöttségét a későbbi vizsgálatok minden kétséget kizáróan igazolták, ezért egy ideje a dialektológiai leírásokban a szociolingvisztikai paraméterek között már kötelezően szerepel a beszédhelyzet kategóriája is. Az meglepő, hogy a korai megfigyelések és az empirikus-statisztikai bizonyítások ellenére is e ténynek a nyelvváltozat-használat feltételei általános elméletébe ágyazása sokáig váratott magára. A nyelvi helyzet fogalmát a fogalom összes elméleti és gyakorlati következményével a szociolingvisztikai és kommunikációelméleti kutatások tudatosították és emelték metodológiai rangra.

3. A beszédhelyzet MATTHEIER szerint cselekvési reakciók föltételeinek a dinamikus együttese (1980: 91). Nyilvánvaló, hogy a nyelvi vizsgálatokban helyzettípusokkal, sőt az alapvető helyzettípusokkal célszerű dolgoznunk, a nyelvhasználatot ugyanis világosan megfogható módon ezek irányítják. Nyelvközösségenként persze lehet eltérés a helyzettípusok között fontosság tekintetében. Egy olyan falusi közösségben például, ahol az emberek nagy része a mezőgazdaságban dolgozik, a „munkahely" mint alapvető kommunikációs helyzettípus nyelvhasználati szempontból nem olyan jelentős, mint egy olyan településen, ahol a lakosok számottevő része ingázó, s az iparban dolgozik. A „nem helyi nyilvánosság" mint alapvető beszédhelyzettípus fontosabb az olyan falu nyelvhasználatának a vizsgálatában, amely falunak a közelében város (főként nagyobb város) is van, mint olyanéban, amelynek a közelében nincs város — mivelhogy idegenekkel beszélni a városban nem egészen ugyanaz, mint idegenekkel beszélni a szomszéd faluban. Márpedig az előbbi típusú falvak lakói városon is gyakran megfordulnak, az utóbbiaké viszont nem. Mindez persze mitsem változtat azon, hogy az alapvető beszédhelyzetek valamennyi nyelvjárási nyelvhasználat vizsgálatban figyelembe veendők.

A dialektológusok és szociolingvisták egybehangzó véleménye szerint a beszélők nyelvhasználatát, nyelvi viselkedését elsősorban meghatározó, két legalapvetőbb kommunikációs helyzettípus a familiáris vagy privát és a nyilvános vagy közéleti beszédhelyzet. (Ezt a kétnyelvű közösségekben végzett vizsgálatok is igazolták.) A nyelvhasználatnak beszédhelyzettől függő dichotomizálódása először városok nyelvében következett be, a falvakban ez a folyamat az utóbbi évtizedekben erősödött föl nálunk. Kétségtelen, hogy a köznyelvi és köznyelvies neologizmusok először a nyilvános beszédhelyzetekben jelentkeznek. De nemcsak változás-, hanem állapotvizsgálati szempontból is központi jelentőségű a „familiáris" : „nyilvános"-dichotómia a köznyelv és a nyelvjárás helyzetspecifikus vizsgálatában. Bár voltak és vannak kísérletek a beszédhelyze-

tek másfajta kategorizálására is, a szóban forgó kettős felosztásnál jobb alapfelosztást nem találtak a kutatók. A szóban forgó elkülönítés LABOVnak köszönhetően „informális" : „formális" néven vált ismertté a nemzetközi szakirodalomban. LABOV egyebek mellett azt is hangsúlyozta tapasztalatai alapján, hogy a familiáris nyelvhasználat egyrészt koherensebb, mint a nyilvános, másrészt az előbbi nem tudatos figyelemmel kísért megnyilatkozások együttese, az utóbbi viszont többé-kevésbé az. Míg tehát az előbbi esetben nem működik a tudatos nyelvi (ön)ellenőrzés, az utóbbira jellemző a nyelvi kontroll. A beszédhelyzetek nyilvánossági fokának a változása befolyásolja tehát a nyelvi megnyilatkozás formalitásfokát. Ez pedig a nyelvi „önfigyelem" szintjét változtatja meg. A LABOV-féle kategorizálás bevált a gyakorlatban. Hogy átfogó „szituáció-nyelvészet" (ahogy GOOSSENS írja: 1981: 305) mégsem jött létre, azzal magyarázható, hogy egy-egy beszédhelyzet formális : nem formális voltának a mértékét nagyon is különböző természetű tényezők szabják meg.

A két alaptípus — a mindenkori vizsgálat céljától és lehetőségeitől függően — differenciálható természetesen. Lássunk néhány példát! A. WEISS Ulrichsberg (Linz melletti falu) nyelvhasználatát vizsgálva négy fő helyzettípussal dolgozott: 1. privátszféra (családi és baráti kör), 2. helyi nyilvánosság (a falusi üzletben, hivatalban, iskolában stb.), 3. nem helyi nyilvánosság (a közeli nagyvárosban, Linzben idegenekkel), 4. munkahely (a fölöttesekkel való kommunikációban). Ő tehát a nyilvános beszédhelyzet kategóriáját differenciálta. NOELLE és NEUMANN három helyzettípust vizsgált: család, baráti kör, munkahely. Azaz: ők a familiáris beszédhelyzet kategóriáját bővítették. PENAVIN OLGA tanulságos leírásában húsz mikrohelyzetet nevezett meg (családi beszélgetés, udvarlás, piacozás, lakodalmi beszélgetés stb.), bővítvén mindkét alapkategóriát (1986).

WIESINGER adatai szerint a privát vagy familiáris beszédhelyzet nyelvhasználati jegyei a rokon, ismerős, illetőleg a faluból való beszédpartner nyelvhasználati jegyeivel esnek egybe, a nyilvános beszédhelyzetei pedig a nem a faluból való, illetőleg ismeretlen beszédpartneréivel. Minél nagyobb a beszédpartnerek társadalmi különbsége s a kommunikációs helyzet aszimmetriája, annál inkább olyan nyelvhasználati mód lép be, amely társadalmi presztízsformák szerint alakul. Így az interjú a formális beszédhelyzet prototípusának tekinthető, a szűk családi körben, meghitt környezetben, megszokott témáról folyó, zavartalan spontán beszélgetés pedig a természetes, informális beszédhelyzet „tiszta" formájának. Egy finnországi vizsgálat szerint a formális beszédhelyzetben történt beszédpartnerváltás a töltelékszavak radikális csökkenését vonta maga után: míg abban csak 23%-os volt a töltelékszavak előfordulási aránya, az informálisban ez 50% fölött volt, s ez a nyelvi kontroll vitathatatlan igazolása (TIITTULA 1985).

4. A beszédhelyzet nyelvhasználat-befolyásoló szerepének a fölismerésére 1808-ból idézhettük az első hazai adatot. Ez azonban akkoriban még elszigetelt

vélekedés volt csupán. Hogy a beszédhelyzet mint szociolingvisztikai kategória nálunk is csak az elmúlt évtizedekben vált általánosan elismert, fontos kommunikációs szemponttá, mutatja, hogy például a „Bevezetés az egyetemi magyar nyelvészeti tanulmányokba" című egyetemi jegyzetben (szerk. H. BOTTYÁNFY ÉVA. Bp., 1976) még hiába keressük a *szituáció,* a *nyelvi helyzet,* a *kommunikációs helyzet*-féle terminusokat. illetőleg hogy a *kompetencia* címszó alatt nincs utalás nyelven kívüli vonatkozásokra. Nálunk a fogalom a nyelvatlaszgyűjtés idején s atlaszgyűjtőinknek köszönhetően válik a dialektológiai gondolkodás szerves részévé. DEME ekként fogalmazta meg a tapasztalatokat: „Ez a két megszorítás igen fontos. Aki a nyelvjárást beszéli, és: amikor azt beszéli ... a „régen", ez tegnap volt, meg ma van, meg holnap is lesz, — de akkor, amikor nem vagyunk jelen. A „régen" csak annyit jelent, hogy: egymás között ... a köznyelvies beszéd idegenek előtt egyre többekben már reflex" (1964: 68, 70, 71). G. VARGA GYÖRGYI a nyelvjárási beszélők „kétnyelvűsége", azaz kettősnyelvűsége kapcsán már módszeres beszédszituáció-vizsgálatot sürgetett 1971-ben. Véleménye szerint a sokféle beszédszituáció három alaphelyzetbe besorolható: 1. otthon, 2. hivatalos helyen, idegenekkel való kapcsolatban és 3. nagyobb létszámú hallgatóság előtt (1971: 74). Később ezt módosította és négy alaphelyzettel számolt: 1. otthon, meghitt családi, baráti környezetben, 2. hivatalos helyen, de falubeliekkel való érintkezés során, 3. idegenekkel, más faluból vagy városból való emberekkel folytatott beszélgetésben, 4. nagyobb létszámú hallgatóság előtti megnyilatkozásban, felszólalásban (1979: 20). A müncheni egyetemi szociolingvisztikai kutatásokban a hétköznapi beszédhelyzeteket BALOGH LAJOS tájékoztatása szerint úgyszintén négy típusba osztották: nyelvhasználat 1. a családban, 2. barátok, szomszédok, ismerősök között, 3. a hivatalokban és üzletekben, 4. a munkahelyen (1978: 50).

5. A nyolcvanas évek derekán szociolingvisztikai megközelítésű dialektológiai vizsgálatokat végeztem Mihályiban, s egyebek mellett vizsgáltam a beszédhelyzet nyelvhasználatot befolyásoló szerepét is. Az akkori elemzés bizonyos részeit most teszem közzé abban a reményben, hogy nem lesz talán haszontalan több, mint tíz év elmúltával sem nyilvánosságra hoznom őket. Előre bocsátom: akkori — időközben s tapasztalati tények hatására tovább erősödött — szemléletem szerint a falu nyelvhasználatát adekvát módon csak kontinuum-keretben lehetett leírni, s ez a mára még inkább áll. A két szélső pólus a nyelvjárás archaikus változata és a regionális köznyelv volt. Az átmenetek érzékeltetésére voltak hivatva a *nyelvjárás neológ változata* és a *nyelvjárásilag színezett regionális köznyelv* terminusok.

A) A nyolcvanas évek közepén Mihályi lakosságának mintegy 85%-a nyelvjárási beszélő volt. Néhány kivételt nem tekintve nyelvjárási anyanyelvű-

ségről volt szó esetükben. A nyelvhasználatot befolyásoló tényezők közül a beszédhelyzetet, a beszédpartnert és a beszédtémát alapul véve a vizsgált falu nyelvhasználatának következő általános tipológiáját adhattam annak idején.

1. A familiáris kommunikációs helyzet nyelvhasználati formája a nyelvjárási beszélők körében a nyelvjárás volt. Ha tehát mind a beszédhelyzet, mind a beszédpartner, mind pedig a beszédtéma megszokott, mindennapos volt, akkor a nyelvjárási beszélő nyelvjárásban beszélt, s egyéni adottságaitól (életkor, nem, lélektani állapot), illetőleg státuszától (műveltségi fok, pozíció) függően archaikus vagy neológ irányba tolódott el általában. Ha tehát a nyelvjárási beszélő otthon, családi körben, a szomszédban, a faluban, az utcán, a kertben, a mezőn, az erdőn, a kocsmában, a buszmegállóban, a zöldségátvevő helyen, a presszóban, sporteseményeken, lakodalomban, temetésen, keresztelőn stb. családtaggal vagy közeli, rangban vele nagyjából azonos szintű falubeli ismerőssel beszélgetett, nyelvjárásban tette. Az érzelmileg erősen motivált állapot (nagy öröm, szomorúság, harag, kétségbeesés) mindig nyelvjárási beszédet indukált. A két szélső nyelvhasználati pólus ezekben az esetekben a nyelvjárásnak az archaikus és neológ változata volt.

2. Ha vagy a beszédhelyzet, vagy a beszédpartner, illetőleg ha egyszerre mindkettő eltért a nyelvjárási beszélő számára megszokott mindennapitól, akkor a nyelvhasználat a beszélő említett adottságaitól, szociális és lélektani állapotától függően a köznyelv irányába tolódott el. Ezekben az esetekben a két szélső nyelvhasználati pólus a nyelvjárás neológ változata és a köznyelv táji változata volt.

3. Ha a téma tért el a nyelvjárási beszélő számára megszokottól, akkor átmenetileg s a megnyilatkozásnak csupán bizonyos, a témához kötődő részleteiben tolódott el olykor a nyelvhasználat a köznyelv irányába. Ebben az esetben a két szélső pólus a nyelvjárás és a regionális köznyelv volt.

B) A fentiek ismeretében lássuk immár közelebbről a beszédhelyzetnek a nyelvhasználatot befolyásoló hatását! Az alább közlendő megfigyelés-összegzések részben a részt vevő megfigyelésen, részben pedig magnetofonfelvételeken alapulnak.

1. A nyelvjárási beszélő falujában, vele rangban, munkakörben azonos vagy hasonló, nem iskolázott partnerével többnyire nyelvjárásban, ritkábban köznyelvies nyelvjárásban beszélt.

2. A nyelvjárási beszélő faluja hivatalos helyein (tanács, orvosi rendelő, patika, téesz-iroda, iskola, paplak, óvoda, posta), ahol tehát hivatalt-felsőbbséget képviselő személyekkel találkoztak, a következő gyakorisági sorrendben használta a nyelvváltozatokat: a) köznyelviesített nyelvjárás, b) nyelvjárásilag színezett regionális köznyelv, c) nyelvjárás.

3. A nyelvjárási beszélő a szomszéd falvakban ismerősökkel beszélve a) nyelvjárást, b) köznyelvies nyelvjárást, nem ismerősökkel beszélgetve a) köznyelvies nyelvjárást, b) nyelvjárást beszélt. A környező városokban falubeliekkel beszélgetve: szinte kizárólag nyelvjárás, nem ismerősökkel beszélve szinte kizárólag nyelvjárásilag színezett regionális köznyelv volt a társalgás eszköze a nyelvjárási beszélő részéről.

C) Nézzük most azt, hogyan befolyásolta a beszédhelyzet a mihályi nyelvjárási beszélők nyelvhasználatát akkor, amikor ugyanaz az ismerős volt a beszédpartnerük!

A következő csoportosítás rajzolódik ki a rendelkezésre álló információk alapján:

Idősebbek:
1. otthon: a nyelvjárás archaikus változata,
2. vonaton: a nyelvjárás neológ változata,
3. Budapesten: nyelvjárásilag színezett regionális köznyelv.

Középkorúak:
1. otthon: nyelvjárás,
2. faluban, munkahelyen: a nyelvjárás neológ változata és nyelvjárásilag színezett regionális köznyelv,
3. faluban a tanácson, orvosi rendelőben, patikában stb.: nyelvjárásilag színezett regionális köznyelv,
4. Budapesten: nyelvjárásilag kissé színezett regionális köznyelv.

Iskolások:
1. otthon: a nyelvjárás neológ változata,
2. iskolaudvaron (szünetben): a nyelvjárás neológ változata és nyelvjárásilag színezett regionális köznyelv,
3. tanórán: regionális köznyelv.

D) Lássunk most néhány magnetofonfölvételt abból a szempontból, hogy ugyanazok a nyelvjárási beszélők mennyi archaizmust és neologizmust használtak akkor, amikor nem tudták, hogy beszédüket rögzítem, s mennyit akkor, amikor tudtak a fölvételről!

		nem tudott a fölvételről		tudott a fölvételről	
		archaizmus	neologizmus	archaizmus	neologizmus
P. M.	1975	50	10		
	1980			6	40
	1981			5	55
R. M.	1978	3	1		
	1981	20	4		
D. L.	1981			2	33
	1982			6	94

6. A helyzet módosult a nyolcvanas évek közepe óta Mihályiban is. A két legfontosabb s általánosítható változás a következő. Egyrészt: a nyelvjárási beszélők körében a kettősnyelvűség jóval elterjedtebb, a regionális köznyelvet nyelvjárásilag kevésbé színezve beszélik, a kódváltás ma már természetes jelenség a legtöbb nyelvjárási beszélő számára. Másrészt: a nyelvjárás bizonyos nyelvhasználati színtereket átengedett a regionális köznyelvnek. Nyelvjárásban elsősorban akkor beszélnek — akkor viszont nyelvjárásban beszélnek —, ha a beszédpartner falubeli s hasonló korú, illetőleg státuszú ismerős.

A társadalom, illetőleg a nyelvi helyzet változása, valamint a beszélők nyelvhasználati szokásainak ezekkel összefüggő módosulása hozza magával, hogy újra és újra érdemes differenciált vizsgálat tárgyává tenni a beszédhelyzetet mint nyelvhasználat-befolyásoló tényezőt. Egy-egy nyelvjárásra vonatkozó leírásban (monográfia, jelenségleírás) megtaláljuk nálunk is a nyelvjárási nyelvhasználat tipikus helyzeteinek a számbavételét. A széleskörű földmérések azonban hiányoznak arra vonatkozólag, hogy a beszélők az általuk birtokolt nyelvváltozatokat (a köznyelvet és valamely nyelvjárást) milyen élethelyzetekben használják a szociológiailag eltérő régiókban. Íme egy újabb s időszerű nyelvjárás-szociológiai, egyszersmind nyelvföldrajzi feladat!

KISS JENŐ

Felhasznált irodalom

BALOGH LAJOS (1978): Nyelvjáráskutatás és szociolingvisztika. *Magyar Nyelv,* 74: 44–55.

DEME LÁSZLÓ (1964): *Gondolatok nyelvatlasz-ellenőrzés közben.* Nyelvtudományi Értekezések 40. sz. 66–72.

DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU szerk. (1975): *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései.* Bp.

DialHb. = BESCH, WERNER–KNOOP, ULRICH–PUTSCHKE, WOLFGANG–WIEGAND, HERBERT ERNST Hrsg., *Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung.* Berlin, New York. Erster und zweiter Halbband. 1982–1983.

GOOSSENS, JAN (1981): Zum Verhältnis von Dialektologie und Soziolinguistik. *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik,* 1981: 299–311.

G. VARGA GYÖRGYI (1971): A köznyelv és a nyelvjárások hangtani kapcsolatainak vizsgálatáról. *Nyelvtudományi Dolgozatok 6. sz.* Bp. 71–8.

G. VARGA GYÖRGYI (1979): A regionális köznyelvek kutatásáról. *Nyelvtudományi Értekezések 100. sz.* Bp. 7–31.

HAIN, M. (1951): *Sprichwort und Volkssprache. Eine volkskundlich-soziologische Untersuchung.* Giessen.

HUDSON, R. A. (1991): *Sociolinguistics.* Cambridge, Cambridge University Press.

ISING, G. Hrsg. (1974): *Aktuelle Probleme der sprachlichen Kommunikation.* Berlin.

KISS JENŐ (1988): *Állapot és változás: kommunikatív dialektológiai vizsgálatok Mihályi nyelvében.* Bp., Kézirat.

LABOV, WILLIAM (1970): The study of language in its social context. In: *Studium Generale,* 23: 30–87.

LÖFFLER, H. (1990): *Probleme der Dialektologie.* Darmstadt.

MATTHEIER, KLAUS-J. (1980) *Pragmatik und Soziologie der Dialekte.* Heidelberg.

MATTHEIER, KLAUS-J. (1994): Varietätenzensus. Über die Möglichkeiten, die Verbreitung und Verwendung von Sprachvarietäten in Deutschland festzustellen. In: KLAUS MATTHEIER–PETER WIESINGER Hrsg.: *Dialektologie des Deutschen.* Reihe Germanistische Linguistik 147. Tübingen, Max Niemeyer Verlag. 413–442.

NELDE, P. H. Hrsg. (1983): *Mehrsprachigkeit, Multilingualism.* Dümmler, Bonn.

NOELLE, E.–NEUMANN, E. P. Hrsg. (1967): *Jahrbuch der öffentlichen Meinung 1965–67.* Allensbach, Bonn.

PAPP LAJOS (1984) *Mondatszerkesztési gyakorisági vizsgálat Patak nyelvjárásában.* Kéziratos bölcsészdoktori értekezés. Bp.

PENAVIN OLGA (1986): *Nyelvjárás és köznyelv.* Újvidék.

TIITTULA, L. (1985): Puheenvuorojen vaihtuminen keskustelussa. *Virittäjä,* 1985: 319–335.

WEISS, A.: Sprachgebrauch in Ulrichsberg/Oberösterreich. Eine Pilotstudie in kommunikativer Dialektologie. In: *DialHb.* I, 375–96.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 293–298

DEBRECEN
1999.

Szubjektív vázlatpontok a szlengkutatás miértjéről*

Ha sok cseresznyepaprikát madzagra fűzünk, abból lesz a paprikakoszorú.

Ha viszont nem fűzzük fel őket, nem lesz belőlük koszorú.

Pedig a paprika ugyanannyi, éppoly piros, éppoly erős. De mégse koszorú.

Csak a madzag tenné? Nem a madzag teszi. Az a madzag, mint tudjuk, mellékes, harmadrangú valami.

Hát akkor mi?

Aki ezen elgondolkozik, s ügyel rá, hogy gondolatai ne kalandozzanak összevissza, hanem helyes irányban haladjanak, nagy igazságoknak jöhet a nyomára.

(Örkény István: Az élet értelme)

Az elmúlt években többször is foglalkoztam a szleng kérdéseivel, és akár gyakorlati, akár elméleti oldalról közelítettem hozzá, mindig igyekeztem objektív módon megítélni a vizsgált jelenségeket. Az alábbiakban — élve (s talán kicsit visszaélve) azzal a lehetőséggel, amit a köszöntő könyv műfaja a szerzők számára nyújt — inkább csak végeredmény nélküli „vázlatpontokat", rendszerbe nem foglalt, s talán emiatt némiképpen szubjektívnak tűnő gondolatokat szeretnék közreadni, köszöntve ezzel a hetvenéves Sebestyén Árpádot.[1]

1. Az 1990-es évek eredményeit látva joggal remélhetjük, hogy immáron a múlté az a magyar nyelvtudományt (de különösen az ez ügyben nyilatkozó nyelvvédőket) jellemző vélekedés, amit a magam számára akképp foglaltam össze, hogy „A szleng: nyelvi deviancia, a szlengkutatás: nyelvészi deviancia" (A szlengkutatás útjai és lehetőségei. Db., 1997. 237). Az évről évre megjelenő újabb szlengszótárak mindenesetre azt sugallják, hogy a korábbi szórványos és rendszertelen, jobbára előítéletes érdeklődés helyét átvette a módszeres kutatás.

* Ez a dolgozat a Research Support Scheme of the Open Society Support Foundation (563/1998) és a Bolyai Kutatási Ösztöndíj (BO/00425/98) támogatásával folyó kutatási program keretében készült

[1] Sebestyén Árpád nevével egyébként először éppen a szlengnek köszönhetően találkoztam: 1981-ben negyedikes gimnazistaként Sebestyén tanár úr nagyobbik lányával, a szintén döntős Annával, valamint feleségével és magyartanárommal együtt izgultuk végig az OKTV országos döntőjét, én az „Így beszélünk mi (A mai ifjúsági nyelv értékelő bemutatása)" c. dolgozatommal. Ezután tudtam meg magyartanáromtól, hogy Sebestyén Árpád annak a debreceni magyar nyelvészeti tanszéknek a vezetője, amelynek végül sikeres OKTV-szereplésemet követően magam is hallgatója, majd oktatója lettem.

De vajon tényleg átvette-e? És vajon tudják-e a szlenget kutató nyelvészek és nem nyelvészek, hogy miért k e l l a szlenggel foglalkozni. Vajon nem csak divatjelenségről van-e szó, PÉTER MIHÁLY szavait ellenkezőjükre fordítva: „valamiféle nyugatmajmolás vagy a »lám, mi is felzárkóztunk!« kétes dicsősége okán" (Nyr. 104: 275)? Vagy esetleg csak az történt, hogy nyelvtudományunk művelőinek kénytelen-kelletlen tudomásul kellett venniük azt a tényt, hogy a szleng a 20. század végi magyar nyelv használati területeinek egész sorában tűnik fel, kiirthatatlanul terjed, s mint ilyet követni illik, elvégezve leírását.

Az utóbbi egy évtized meglepően nagy mennyiségű, bár legalább ugyanennyire vegyes színvonalú szlengszótárai azt mutatják, hogy meglehetősen eltérőek a szlenghez való közelítés okai: a nyelvi érdekességek bemutatásától az üzleti szándékon keresztül a tudományos feldolgozásig sok mindenre lehet példát mutatni.

A szótárak mellett azonban viszonylag kis számban születtek olyan munkák, amelyek a szleng mélyszerkezetét próbálták meg leírni, megtalálni a szleng használatának valós okait és feltárni a társadalomban betöltött szerepét. Amennyiben azonban a szlengkutatás — és nemcsak a magyar szlengkutatás — lényeges, nem önmagáért való és nemcsak önmagára vonatkoztatható eredményeket kíván elérni, több akar lenni egyszerű leltározásnál, szükség lesz a szleng jóval szélesebb (elméleti) kere*tek* közötti vizsgálatára[2], mert megérzésem szerint olyan lényegi okok miatt fontos a szleng és a szlenget működtető nyelvi tények vizsgálata, amelyeket eddig kevéssé tárgyaltak a nyelv- és egyéb tudományok.

2.1. Ahhoz, hogy a szlengkutatás céljainak meghatározására sikerrel vállalkozhassunk, újra kell gondolnunk a szlenget a legutóbbi időkig vizsgáló nyelvészet eszközeit, módszereit és céljait is.

A szleng és a szlengkutatás felől tekintve a (magyar) nyelvtudományra különösen igaz az a megállapítás, hogy az olyan több száz éves múlttal rendelkező tudományok művelői, mint amilyen a nyelvészet, gyakran megfeledkeznek arról, hogy „a kutatás tárgya korántsem adódik mindig közvetlenül. Nem ritkán a hagyományosan adott keretekre (műfajokra, korszakhatárokra, relevánsnak tekinthető forrásokra stb.) is tanácsos rákérdezni." (BÉKÉS VERA, A hiányzó paradigma. Debrecen, 1997. 13).

A nyelvészek például „Általában úgy vélik, hogy a nyelv elsődleges funkciója a kommunikáció" (EDWARD SAPIR, Az ember és a nyelv. Bp., 1971. 20). A kommunikáció azonban — folytatva SAPIR gondolatának idézését — c s a k az

[2] Egyféle kísérletként a szleng más, tágabb keretek közötti vizsgálatára VLAGYIMIR JELISZTRATOV „Szleng és kultúrá"-ját (Db., 1998) említhetjük, amelyben a szerző kifejti, hogy „A szleng nem egyszerűen szociolektus, aminek eddig tekintették. Kutatását ki kell emelni a szociolingvisztika keretei közül, ki kell vinni a nyelvkulturológia és a nyelvfilozófia szélesebb és termékenyebb mezejére." (143). A szerző a szlenget a nyelv és a kultúra közötti kölcsönhatás eredményének tekinti, amely a kultúrát dinamikus fejlődésében tükrözi, és mint a kultúra alkotási folyamatában résztvevő emberek nyelve, lényegében nem más, mint „az eljövendő kultúra piszkozata", avagy „a k u l t ú r a e g y k v a n t u m á n a k k o l l e k t í v n y e l v i i n t e r p r e t á c i ó j a" (uo.).

e g y i k fő funkciója a nyelvnek. Emellett alapvető szerepet játszik a gondolkodásban és az érzelmek kifejezésében is, és legalább ennyire fontos — ha nem fontosabb — funkciója a nyelvnek a „társadalomteremtés", az emberi csoportok megszervezése (uo.), illetve ezeknek a csoportoknak a fenntartása.[3]

A nyelv — helyesebb volna talán azt mondani: a beszéd — funkcióinak legismertebb statikus felosztása a JAKOBSON-féle hatténye zős modell, amelyben a nyelvi kommunikáció egyes tényezői (feladó, címzett, kontaktus, kód, közlemény, kontextus) egy-egy nyelvhasználati funkciót (emotív, konatív, fatikus, metanyelvi, poétikai, referenciális) határoznak meg (ROMAN JAKOBSON, Hang — jel — vers. Bp., 1972[2]. 234–5).[4] Ennek a modellnek az elemei közül elsősorban a fatikus (különösen ha a MALINOWSKI[5] által használt eredeti jelentését is figyelembe vesszük) és az emotív funkció mutat fel olyan tulajdonságokat, amelyek egyértelműen a beszédnek az egyes csoportok nyelven kívüli életében betöltött kulcsfontosságát mutatják.[6]

Többek között ezek a funkciók magyarázzák azt, hogy „A nyelv társadalomteremtő ereje igen nagy, talán a legnagyobb ilyen erő. Ez nem csak úgy értendő, hogy a társadalom tagjai között nyelv nélkül aligha volna tényleges érintkezés, hanem úgy is, hogy a közös nyelv valamely nyelvközösség tagjai összetartozásának az egyik igen lényeges mutatója. Pszichológiai szempontból ez a tény nem csupán azt jelenti, hogy egyes nyelveket bizonyos nemzetekkel, politikai egységekkel vagy kisebb embercsoportokkal hozunk kapcsolatba. Valamely elismert nyelvjárás vagy nyelv mint átfogó egész s valamely egyén individuális beszédmódja között átmeneti helyet foglal el egy olyan nyelvi egység, amelyet a nyelvész gyakran figyelmen kívül hagy, pedig annak a szociálpszichológia szempontjából igen nagy fontossága van. Ez valamely nyelvnek egy olyan sajátos változata, amelyet közös érdekek által összetartott embercsoportok beszélnek. Ilyen embercsoport lehet egy család, diákok egy csoportja, egy szakszervezet, egy nagyváros alvilága, egy klubnak a tagjai, négy-öt barát, akik egy életen át összetartanak érdeklődési körük különbözősége ellenére, s még számtalan másféle embercsoport. Ezek mindegyike olyan nyelvi sajátosságokat igyekszik

[3] Vö. még: „A nyelv természetéről alkotott uralkodó koncepció a legutóbbi időkig egyszerű és világos volt. A *gondolatközlést* hangsúlyozta, figyelemre sem méltatva az érzés és attitűd közlését; a szavak jelentőségét emelte ki a szövegkörnyezetben megnyilvánuló beszédaktusok rovására, s élesen különválasztotta egymástól a gondolatot és szimbolikus kifejezését. E nézőpont szerint, mely a nyelvnek csak a közvetítő közeg szerepét juttatja, maga a nyelv kevésbé látszik fontosnak." (MAX BLACK, A nyelv labirintusa. Bp., 1998. 15).

[4] DELL HYMES módosított modelljét ld. A beszélés néprajza: Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások. Vál. PAP MÁRIA és SZÉPE GYÖRGY. Bp., 1975. 109–30.

[5] The Problem of Meaning in Primitive Languages: The Meaning of Meaning. Szerk. C. K. OGDEN–I. A. RICHARDS. New York–London, 1953. 296–336, kül. 313–5, magyarul id. BALÁZS G.: NytudÉrt. 137. sz. 8–9.

[6] Vö. JAKOBSON, i. m. 235–7, 238; BALÁZS GÉZA, Kapcsolatra utaló (fatikus) elemek a magyar nyelvben. NytudÉrt. 137. sz. Bp., 1993; FABÓ KINGA, A nyelv emotív funkciója: Nyr. 109: 204–17; BLACK, A nyelv labirintusa 105–10. Ld. még: PÉTER MIHÁLY, A nyelvi érzelemkifejezés eszközei és módjai. Bp., 1991. Kül.: 9–48.

kifejleszteni, amelyek elkülönítik őket a nyelvközösség többi tagjaitól." (SAPIR, i. m. 20–1).

2.2. A fatikus vagy a szleng szempontjából rendkívül fontos emotív funkció, valamint a JAKOBSON által az ez utóbbihoz kapcsolt (és a szlengre oly jellemző) expresszivitás jól ismert fogalmak a nyelvészetben, ezek azonban szinte mindig másodlagosan, egyféle kiegészítő, az elsődleges funkciókra rárakódó jegyként szerepelnek a leírásokban, pedig nagyon is valószínű, hogy a nyelv életében (azaz a nyelvet használó egyén és közösség életében) gyakran fontosabbak, mint például az elsődlegesnek tekintett, szűkebb értelemben vett kommunikáció, az információk átadása.

E funkciók megítélésében némiképpen a „mag—héj"-paradoxonra ismerhetünk rá, melynek lényegét PAP GÁBOR így foglalta össze: „A tojás — vagy bármely csonthéjas gyümölcs — termékeny magját akármelyik oldal felől közelítem meg, a héjhoz képest mindig »perifériának« fog adódni. Ha egy feltételezett értelmes lény a *héj* képviseletében érvel, aligha lesz rábírható, hogy belássa: valójában ő származék. Annál kevésbé, mert mindaddig, amíg *kívülről* közelítünk a kérdéshez, valóban a héj mutatkozik elsődlegesnek. Ha pedig ráadásul »durva közelítésben« vizsgáljuk a héj és a mag kapcsolatát — értsd: feltörjük a tojást —, megint csak a héj bizonyul tartósabbnak: kettejük közül ő az, aki hosszabb távon bizonyíthatóan azonos marad önmagával." (Országépítő 1990/2: 2).

A nyelv, vagy legalábbis annak egyes funkciói nagyon gyakran csak „héjként" foghatók fel: felszíni megmutatkozásai bizonyos nem nyelvi jelenségeknek. Ilyen „héj" jelenség részben maga a szleng is, melynek helyes értelmezése csak akkor lehetséges, ha mindig szem előtt tartjuk nyelven kívüli vonatkozásait is. Efféle megközelítésre utal például SZILÁGYI MÁRTON, aki szerint a szleng esetében „a nyelvi anyag (...) csupán járulékos kutatási téma (...) Az igazi kérdés (...) egy csoportképződési mechanizmus megértése." (BUKSZ 4 [1992]: 429), azaz szerinte a szleng születése és működése elsősorban (szociál)pszichológiai és nem nyelvészeti probléma (ugyanerről ld. még FORGÁCS JÓZSEF, A társas érintkezés pszichológiája. Bp., 1996. 146).

2.3. A nyelvészet természetesen nem tehet mást, mint hogy a maga eszközeivel igyekszik a vizsgált jelenségeket helyesen, objektívan értelmezni. Ehhez azonban többek között az szükséges, hogy megszűnjön az a gondolkodásmód, amely a nyelvi jelenségeket fontosságuk, kutatásra való érdemességük szerint csoportosítja. Tény ugyanis, hogy bizonyos nyelvészek hajlamosak arra, hogy élesen kettéválasszák „a nyelvben fellelhető »fontos« (örök, megingathatatlan) és »másodrendű« (múlékony, átmeneti) jelenségeket" (JELISZTRATOV, i. m. 144), s ennek megfelelően választják meg vizsgálatuk tárgyát. Ennek a kutatói magatartásnak „az lett a negatív következménye, hogy aránytalanság keletkezett egy-egy kor analógiás, illetve anomáliás jelenségeinek vizsgálata között, s a kutatók figyelmét elkerüli e két jelenségsor dialektikus kölcsönviszonya, nevezetesen az, hogy ami tegnap még anomáliának tűnt, az holnap analógia lehet és fordítva" (uo.). — Márpedig a „szlenganyag mindig olyan részletek tömegének

gyűjteménye, amelyek első pillantásra lényegteleneknek tűnnek. A szlengkifejezés mindig a »normatív« nyelv megfelelőivel szembenálló, véletlen anomália látszatát kelti." (uo.), ezért is bántak vele oly mostohán minden korban a nyelvvel foglalkozók.

A magyar nyelvészet (mint a legtöbb a „tudomány" szintjére emelkedett nemzeti nyelvészet) a standard (illetve a standard előzményeként fölfogható nyelvváltozatok) vizsgálatát tekintette fontosnak. Ennek oka — túl azon, hogy a standardot nagy mennyiségű írásos anyaga miatt mindig is könnyebb volt kutatni — elsősorban az, hogy a 18-19. században kialakult nemzettudat-építő tudományfelfogás értelmében a nyelvészet feladata az anyanyelv megőrzése és fejlesztése. Az ehhez a feladathoz méltó, kiművelt, csiszolt, legfőbb értéknek, mintának tekintett, országosan egységes nyelvváltozatot pedig a standardban találhatták meg a kutatók. A standardhoz viszonyítva minden más nyelvi változat — különösen az olyan, a nemzeti nyelv (= standard) „komolyságát" sértő szociolektus, mint a szleng — érthető módon periferiálisnak, a tudományos kutatásra méltatlannak minősült.

Ebből következett, hogy azok a kutatók, akik ennek ellenére nem elítélni, hanem vizsgálni kívánták a szlenget, magyarázkodni kényszerültek, mint például JENŐ SÁNDOR és VETŐ IMRE, akik máig helyt álló módon érvelnek a tolvajnyelv kutatásának jogosultsága mellett: „A tudományban nincs oly rút valami, a minek a kutatása haszonnal ne járna. Az orvos mi undort sem érez, ha bármily genynyedt sebeket kezel is; jó kedvvel boncolgat a legcsúnyább helyeken. A nyelvész is igy tesz." (A magyar tolvajnyelv és szótára. Bp., 1900. 3), hiszen — miként SZÁVA ISTVÁN mondja — „Nincs igaza [annak, aki] erkölcsi felháborodással sujtja a tolvajnyelv szavait. A nyelvi jelenségek ugyanis *nem tartoznak az erkölcs kategóriájába,* éppoly kevéssé mint ahogy egy fizikai törvényt nem lehet erkölcsösnek vagy erkölcstelennek nevezni." (Népszava 70/225 [1942. október 4.]: 16).

A 20. század második felére ez a szemlélet ugyan visszaszorulhatott volna a nyelvészeten kívülre, azonban azok az elsősorban spekulatív nyelvészeti irányzatok, amelyek egészen a szociolingvisztika térhódításáig leginkább uralták a „nyelvészeti piacot", — vélhetőleg az egyszerűbb problémamegközelítés miatt — szintén figyelmen kívül hagyták a nyelv eredendő változatosságát, és csak egy nyelvváltozat (tkp. a standard) és az ezt használó ideális beszélő-hallgató vizsgálatára szűkítették a vizsgálódásokat.[7]

Ennek az egyoldalú szemléletnek a hibái és hiányosságai eléggé nyilvánvalóak, hiszen a standard csak bizonyos kis számú nyelvi, illetve beszédfunkció felől nézve tekinthető elsődlegesnek, fontosabbnak más, „alatta" elhelyezkedő nyelvváltozatoknál. Könnyen belátható, hogy a nyelvváltozatok közül nem a standard (vagy hagyományos, ám némiképpen félrevezető nevén: az irodalmi és köz-

[7] Vö. NOAM CHOMSKY, Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, 1965. 3–4, magyarul: ANTAL LÁSZLÓ, Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény VI. Első rész. Bp., 1989. 115; RONALD WARDHAUGH, Szociolingvisztika. Bp., 1995. 10–1.

nyelv) a leggyakrabban használt (azaz a „legfontosabb") dialektus, sőt vernakuláris nyelvváltozatként (alapnyelvként) ez csak a legritkább esetben használatos, mint ahogy a stílusváltozatok közül a „fentebb stíl" használata is a beszédhelyzeteknek csak egy rendkívül szűk körében lehet normatív, helyénvaló. Az olyan legtipikusabb, leggyakoribb és legtermészetesebb szituációkban és műfajokban, mint a hétköznapi, közvetlen társalgás különböző változatai, a beszélők többsége a nem standard formákat szólaltatja meg, akár tetszik ez a nyelvet vizsgálónak, akár nem.[8]

Az alacsony szintűnek nevezett nyelvhasználati formákban, melyek a beszéd legjellegzetesebb megnyilvánulásai, nagy szerepe van a fatikus és az emotív funkciónak, és az ezeket a standardnál hatékonyabban támogató szlengnek. A szlengkutatás tehát, ha helyes célokat tűz ki maga elé, a nyelv egyik legjellegzetesebb, leggyakoribb és legtermészetesebb használati formáját mutathatja be.

3. A szleng vizsgálatához — ha a fenti céloknak is meg akarunk felelni — csak széleskörű elméleti megalapozottsággal szabad hozzákezdeni. A szleng elméleti kutatásának problémái azonban már magának a jelenségnek az elhatárolásával és meghatározásával elkezdődnek.[9] Mindez azonban nem jelentheti azt, hogy fölösleges a szlenggel elméleti szempontból foglalkozni. Éppen ellenkezőleg: fokozott erőfeszítéseket kell tennünk a szleng lényegének megértésére, hiszen a szleng segítségével *a* nyelv, az emberi nyelv legfontosabb tulajdonságait ismerhetjük meg. Ugyanis — ellentétben bizonyos közkeletű vélekedésekkel — a szleng nem nyelvrontás, „nem valami fakultatív dolog a nyelvben, nem daganat, amely a nyelvi szervezet egészsége és szépsége érdekében eltávolítandó onnan, hanem éppen ellenkezőleg, a nemzeti nyelv sajátos struktúraalkotó tényezője" (JELISZTRATOV, Szleng és kultúra 85, 143): egyfajta nyelvi univerzálé, amely minden beszélt nyelvnek minden korszakában jelen van.

Éppen ezért úgy gondolom, hogy a szlenget kiemelt módon kell tanulmányoznunk, mert ez az a nyelvváltozat, amelyik bizonyos tekintetben a legtöbbet mutathatja meg abból a rejtélyes, titokzatos „jéghegyből"[10], amit emberi nyelvnek nevezünk. A szleng megismerése által a nyelv és a nyelvet használó ember, az emberi nyelvhasználat örök törvényszerűségeinek megértéséhez kerülhetünk közelebb.

KIS TAMÁS

[8] Vö. „Ha úgy tetszik, Puskin vagy a turgenyevi nőalakok nyelve sokkal közelebb áll szívünkhöz, mint a tolvajnyelv vagy a rakodómunkások mosdatlanszájúsága. Ám ez is, az is a nyelv r e a l i t á s a , és ismerjük el: rakodómunkás jóval több van Oroszországban, mint bölcsészhallgató." (JELISZTRATOV, i. m. 25).

[9] A szlengkutatók egyik leggyakoribb közhelye szerint a szlenget „mindenki ismeri, de senki sem tudja meghatározni" (PAUL ROBERTS, Slang and its Relatives: Aspects of American English. Szerk. E. M. KERR–R. M. ADERMAN. New York–Chicago–San Francisco–Atlanta, 1971[2]. 258; PENTTINEN, Sotilasslangin sanakirja. Porvoo–Helsinki–Juva. 1984. 10; vö. még L. G. ANDERSSON–P. TRUDGILL, Bad Language. London, 1990. 69).

[10] Vö. LOTZ JÁNOS, Szonettkoszorú a nyelvről. Bp., 1976. 11.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 299–304

DEBRECEN
1999.

A hypallagé és az enallagé: szintaktikai vagy szemantikai alakzat?

A hypallagé és az enallagé a retorikai alakzatok sorában viszonylag mostohán kezelt jelenség. Nem is említi meg őket minden retorika és stilisztika. Több esetben pedig összevonják a kettőt vagy hypallagé vagy enallagé címen. VIGH ÁRPÁD a hypallagét így írja le: „hipallagé: szintaktikai jelentésalakzat (vö. alakzat), amelyben egy dolognak olyan (vele szemantikailag összeférhetetlen, rendszerint megszemélyesítéshez vezető) tulajdonságot vagy cselekvést tulajdonítunk, amely valójában egy másik, vele a szövegösszefüggés szintjén szoros kapcsolatban levő dolgot illetne meg:

»*Fukar* kezekkel mérsz, de hisz nagy úr vagy — «
(Madách Imre: Az ember tragédiája)

Jelen esetben a *fukar* sajátos értelemben az *úr* tulajdonsága, s ez utóbbi a *kezek*-kel szinekdochikus kapcsolatban van. Ezzel szemben, például a közhelyszerű *gyilkos fegyver* kifejezésben (a *gyilkos* sajátosan magára a gyilkos emberre vonatkozik), ez utóbbi a *fegyver*-rel metonímikus kapcsolatban áll." (Retorika és történelem. Bp., 1981. 498).

SZABÓ–SZÖRÉNYI Kis magyar retorikájában pedig ezt olvashatjuk: „A transmutatio (tehát az alkotóelemek cseréje) szolgál alapul az enallage és hypallage alakzatának. Az előbbi a jelzők szintaktikai átrendezésén alapul. Ez esetben a jelző nem az előtt a névszó előtt áll, amelyhez köznapi értelemben kapcsolnánk, hanem a szó-, illetve mondatszerkezet egy másik döntő fontosságú szavához — általában főnévhez — kapcsolódik, amelyhez logikai szempontból nem tartozhatik. Minden ilyen esetben a jelzőt vagy a jelzett szót szintaktikai helyzetének változásával együtt szemantikai változás is éri, ami a szerkezet költői hatását, értékét növeli.

Egy kirakatban *lila* dalra kelt
Egy *nyakkendő*
(Tóth Árpád: Körúti hajnal)

Rózsaszínű bőrükből, *nevető* kézfogásukból, nyitott szájukból, barátságos dörgölődésükből: félreértehetetlenül árad a nőiesség, mint nyitott mészárszékből a friss hús illata.
(Krúdy Gyula: Asszonyságok díja)

A hypallage viszont egy meghatározott tárgynak (jelenségnek) tulajdonítható cselekvést egy szomszédos, más tárgyhoz kapcsol, melyhez logikailag nem tartozhatik, gyakran úgy, hogy fölcseréli az okot és az okozatot. (Pszichológiai alapja az az érzékcsalódás, mely például a hajón utazót éri, aki a part távolodását érzékeli a hajóé helyett.)

Aranyos lapály, gólyahír,
áramló könnyüségü rét.
Ezüst derűvel *ráz a nyír*
egy *szellőcskét* és leng az ég.
(József Attila: Nyár)

(Az utolsó két sorban az ezüst a nyírfa jelzője, tehát ez enallage, a szellő rázza a nyírt, ennek a viszonynak a megfordításával jött létre a nagyobb érzelmi hatású hypallage.)" (Kis magyar retorika. Bp., 1988. 147 k.).

Az idézett fogalom-meghatározások több ponton gondolkodóba ejthetnek.

1. Kérdéses egyfelől a csere fogalma. Ezen belül bizonytalan, hogy mit is cserélünk fel mivel: összetartozó fogalmakat vagy összeillő jelentéseket, vagy mondattanilag egymáshoz rendelt mondatrészeket stb. Ugyancsak elgondolkodtató, hogy milyen alapon történhet a csere: vannak-e szabályai, mint ahogyan a hasonlóság vagy az érintkezés fogalma meghatározhatja a metaforát vagy a metonímiát, és ha igen, mifélék ezek a szabályok? Vagy bármit elcserélhetünk bármivel? Ehhez csatlakozik az a kérdés, hogy vajon miféle: szintaktikai vagy szemantikai jelenséggel állunk-e szemben.

2. Problémaként fogalmazódik meg a kontextus mibenléte: mi az a kontextus, illetve mekkora az a kontextus, amelyen belül ez az alakzat értelmezhető?

3. Végül felmerülhet az a kérdés is, hogy miképpen hat az alakzat maga mint jelentésalkotó lehetőség, amely e funkciójában bizonnyal felveszi a versenyt a többi jelentésalakzattal (metforával, metonímiával) és mint jelentésváltozások forrása, tárgyát képezheti a lexikológiának is.

Ezek a kérdések kijelölnek egy lehetséges kutatási területet, amelyhez a következő vázlatos meggondolások fűzhetők, úgy is mint első közelítés a témához.

1. A csere problematikája.

Ha a meghatározásokat szembesítjük néhány példával, a kérdések még világosabbá válnak.

1. Egyszer a hold *ábrándos* ezüstje dereng fölöttük (Jókai)
   Miként bánjon László saját *csepredő* szavaival (Sütő)
2. ...*ráz* a nyír egy szellőcskét ...(l. előbb)
3. Mily *reszkető* kíváncsisággal indult meg hazulról (Jókai)
   Mind az önfeledt örömkiáltás, mind az *elpiruló* zavar, mind a visszatérő nyugalom oly elragadó volt (Jókai)

Mindegyik példában észrevesszük, hogy valamelyik elem, jelentésében vagy „logikailag", nem illeszkedik egy szintaktikailag hozzá rendelt másik elemhez. Egyúttal rekonstruálni is képesek vagyunk azt a megoldást, amelyben ezt az eltérést kiküszöböltük. A rekonstrukció végrehajtható egy nem—hanem szerkezetben, amely az első csoport példáiban valóban mint szintaktikai csere realizálódik:

— nem a hold ábrándos ezüstje, hanem az ábrándos hold ezüstje

— nem László cseperedő szavai, hanem a cseperedő László szavai

Ugyanígy szintaktikailag egyértelműsíthető cseréről van szó a második példában:

— nem a nyír rázza a szellőcskét, hanem a szellőcske a nyírt

A harmadik csoport példáiban hasonlóan járunk el, jóllehet ott nem szerepel a rekonstrukcióhoz szükséges harmadik elem:

— nem a kíváncsiság reszkető (reszketett), hanem „ő" (a mondat alanya) a kíváncsiságtól

— nem a zavar elpiruló (= pirult el), hanem „ő" zavarában (akinek a zavaráról és elpirulásáról a szöveg szól).

Rekonstrukcióink alapján megállapítható: valójában nem egyszerűen két elem felcseréléséről, hanem egy három elemű viszonyról van szó. Ebben a viszonyban van egy központi elem, amely kétféle kiegészítést rendel magához. Névszói szerkezet esetében a magyarban a legtermészetesebb kétféle kiegészítés egy birtokos és egy tulajdonságjelző együttes jelenléte, vö. az első csoport példáit. Igei szerkezet esetében kézenfekvő kettős kiegészítés egyfelől az alany, másfelől egy az igei csoporthoz tartozó elem — tárgy vagy határozó —, vö. a második példát.

A három elem ott is jelen van, ahol a felszínen, kifejtetten nem jelenik meg mindegyik. Vonzó feladat lenne összeszedni, milyen nyelvi körülmények összjátéka szükséges ilyenkor a megértéshez. Az idézett Jókai-példákban (reszkető kíváncsiság, elpiruló zavar) szerepe lehet a particípiumok mibenlétének (mint igei jelentéseknek, amelyekhez alanyi és határozói kiegészítés társulhat), illetve a kontextusról és a világról való tudásunknak: ez utóbbi teszi lehetővé, hogy a jelzős szerkezetben észrevegyük a rejtett birtokos jelzős alapszerkezetet: az ő reszkető kíváncsisága, illetve az ő elpiruló zavara, ahol az „ő" birtokos jelző azonosítását a kontextus biztosítja, és a particípiumok feloldása teszi lehetővé a névszói szerkezet igésítését. Ezen a módon értelmezem SZABÓ–SZÖRÉNYI példáját is: (az ő) nevető kézfogásukból: ők nevetnek kézfogáskor. A *száj*-ra való utalás a kérdést nem oldja meg, gondolkodóba ejthet viszont a szükséges, illetve elégséges/hatásos kontextus szempontjából .

Esetenként a három elemű viszonyban az egyes elemek nem szükségszerűen azonosíthatók egy-egy szóval, hanem annál „átfogóbbak" is lehetnek. Ezt érzékeljük a következő Sütő András idézet kapcsán is, ahol — ellentétben az első

csoport legegyszerűbbnek számító példáival — nem a birtokos jelzővel ellátott jelzett szó, hanem az egész birtokos jelzős szerkezet a központi elem:

4. A szelíd megértés apostolaiként

Rekonstrukciónk a következő lehet: nem a megértés szelíd, hanem a megértés apostolai szelídek. A „hold ábrándos ezüstje" és a „szelíd megértés apostolai" példákban a cserelehetőség szintaktikai különbséget mutat, a szerkezetet másképpen kell feloldanunk. Az elsőben a birtokszót láttuk el további jelzővel, ezért a rekonstrukcióban ezt a további jelzőt illesztjük eredeti helyére, más változtatás nem szükséges. A másodikban viszont a birtokos jelzőt — a „megértést" — láttuk el további jelzővel, ezért a rekonstrukcióban meg kell őriznünk az eredeti birtokos szerkezet jelentését, vagyis érzékeltetnünk kell, hogy nem egyszerűen szelíd apostolokról, hanem megértésükben, megértésük révén szelíd apostolokról van szó.

Az eddigi példák és elemzésük azt sugallhatja, hogy a hypallagé és az enallagé összefoglalható olyan azonos szintaktikai alakzatként, amely minden esetben egy három elemű viszonyban jön létre, ahol egy elemhez két elem rendelhető és az alakzatban e két elem felcserélődik. Az elemek és felcserélésük lehetősége a jelentések függvénye, alakzatunk ezért egyszerre szintaktikai és szemantikai is. Nem szükséges minden esetben, hogy mindkét, a „központi" elemhez társuló elem nyelvileg ténylegesen megjelenjen. Akkor is értelmezni tudjuk, ha csak az egyik van jelen, amennyiben a világról való tudásunk és a kontextus lehetővé teszi a rekonstrukciót. Ebben a Mészöly Miklós idézetben:

5. Egy csoport lefelé száguld a lépcsőkön, mások fölfelé csattognak.

rekonstruálhatunk egy három elemű viszonyt a „csattognak" mint központi elem köré: Ők csattognak súlyos cipőikben/bakancsaikban stb. — vagyis súlyos cipőik/bakancsaik stb. csattognak rajtuk. Ha kételyeink támadnának, hogy példánk valóban a hypallagéra jellemző csere révén jön létre, érdemes összevetnünk az idézett példát, mondjuk, egy ilyen indirekt metaforával: „A bejáraton most evezett be felesége, lassan és megdöbbentően, mint egy régi-világbeli vitorlás fregatt" (Szerb Antal). Itt valóban nincs csere, van viszont hasonlóság és annak alapjául szolgáló tertium comparationis.

Ha példáinkat tovább szaporítjuk, egyes esetekben a szabályos szintaktikai rekonstrukció egyre nehézkesebbé válik — ugyanakkor intuitíven könnyedén megnevezzük a két helyesen egymáshoz társuló elemet:

6. Fent éltem a *szabad és dologtalan végtelenségben* (Tamási Áron)
...azért vetemedett arra a *kétségbeesett gondolatra*... (Jókai)

E példákban egy az igéhez tartozó határozó jelzője került cserével a hypallagét alkotó pozícióba. Eredeti helye nem az ige kiegészítőihez, hanem az alanyhoz tartozó pozíció, l. a rekonstrukciót:

— Fent éltem a végtelenségben, szabadon és dologtalanul = 1. fent éltem a végtelenségben, 2. szabad és dologtalan voltam

— azért vetemedett kétségbeesetten arra a gondolatra… = 1. azért vetemedett arra a gondolatra, 2. kétségbeesett volt

Vagyis: nem az igei részt bővítő, hanem az alanyi részt bővítő elemmel van dolgunk.

A felszíni mondatgrammatikai kategóriák sokszor semmiképpen nem elegendők a szemantikailag egyszerűen értelmezhető, mégis grammatikailag oly bonyolultnak tűnő cserék magyarázatához. Így a következő példában sem:

7. Nagy méreg öntött el és *kegyetlen vágy*, hogy kiirtsam a világból (Tamási Áron)

E sorok írója számára nyilvánvaló, hogy nem a vágy volt kegyetlen, hanem a beszélő lett hirtelen kegyetlen. Egy ilyen mondatban: „Kegyetlen vágy fogott el, hogy csak még egyszer beszélhessek vele" a „kegyetlen" = 'erős, nagy, irgalmatlan' valóban egyfajta jelentésváltozás: hiperbola, fokozás. Példánkban azonban tudjuk, hogy a „kegyetlen" nem a vágy, hanem a vágya révén hirtelen kegyetlenné váló beszélő jelzője, ezt a rekonstrukciót azonban grammatikailag egyszerű felszíni átalakítások révén nem tudjuk létrehozni. A rekonstrukcióhoz — ha mégis létre akarjuk hozni a jelenség magyarázata és ezzel együtt a további következtetések levonása érdekében — mindenképpen bonyolult szemantikai és logikai eljárásokhoz kellene folyamodnunk. (= Nagy mérget éreztem és kegyetlenné váltam vágyván, hogy kiirtsam a világból.) Hasonló esetnek tekinthető a következő rendkívül szemléletes kettősség is:

8. A jobb kezével a füvet szaggatta, a bal markában pedig *rémülten szorongott a fakanál.* (Tamási Áron)

A szövegkörnyezetből tudjuk, hogy a fakanalat szorongató szereplő páni félelmet érez. A nagyon sok jelentésréteget megmozgató kép nem mint metafora (a fakanál megszemélyesítése) hat, hanem mint a cselekvő és a szenvedő, tehát egyfajta mélyszemantikai alany és tárgy felcserélése, amelyre lehetőséget ad az — ebben az esetben félrecsúszó analógiájú — igeképzés: szorong — szorongat.

Az átalakítás, a rekonstrukció nem öncél. Egyfelől igaz, hogy ezeket a rekonstrukciókat a nyelvhasználat során tudatosan, lépésről lépésre nem hajtjuk végre. Az együtt-látás, a releváns vonás kiemelése mint kognitív művelet az ökonómia törvénye szerint is kizárja annak szükségességét, hogy a megértés során efféle elemzéseket gondoljunk végig. Ez az elemzés mégis 1. bizonyíthatja a felcserélést lehetővé tevő szerkezeti forma meglétét és 2. a rekonstrukció lehetőségei következtetni engednek arra is, hogy melyek azok a szintaktikai tényezők, amelyek a jelentések változását (mint kognitív folyamatot is) meghatározzák.

Az első kérdésre az eddigiek alapján nagy vonalakban azt válaszolhatjuk, hogy a hypallagé egyszerre szintaktikai és szemantikai jelenség. Szintaktikai mivoltát a csere indokolja, amely minden három elemű viszonyban lehetséges, tehát két eltérő típusú jelzővel ellátott névszó viszonyában ugyanúgy mint ige és

két eltérő típusú bővítmény viszonyában. Szemantikai mivoltát a szerkezettel járó jelentésátvitel lehetősége is igazolja.

2. A kontextus problematikája

A második kérdés a megértéshez szükséges kontextusra vonatkozott. Sok esetben egy kiragadott mondaton belül is megértjük a jelentést — de nem értjük meg a hypallagét magát!

9. Avu — mondja László, és letelepszik *puhán* az oroszlánra (Sütő András)
... ime a hangszer felül csak koppant, de alul *döngő* szózatot adott (Jókai)

A „puhán" a szövegkörnyezet ismeretében lesz tudatunk mélyén nem (nem csak) a mozdulat jelzője, hanem az ülésre is alkalmas játékállaté (is). A „döngő" akkor nyeri el igazi jelentését, ha tudjuk, hogy a „hangszer" egy hordó, a döngő tehát nem (csak) a szózat, de (ugyanannyira) a hordó jelzője (is).

Különösen szembetűnő a kontextus szükségessége azokban az esetekben, amikor a hypallagé mint lexikalizálódott jelentés önállóan is létezik, éspedig vagy metaforából vagy hypallagéból származóan. Metaforikus eredetű lehet a „puhán", vö. „puhán lépedelt", „puhán megérintette" stb., hypallagéra mehet vissza a „füllentő" az ilyen szóhasználatban:

10. Még folytattam volna ezt a *füllentő* beszédet (Tamási Áron)

3. Hypallagé és jelentésátvitel

Ezzel kapcsolatban a következőkre kell gondolnunk:

Miképpen alkalmas a hypallagé arra, hogy lexikalizálódott szóhasználathoz vezessen? A 10. példa is szemlélteti ennek lehetőségét. Feltétlenül tárgyalandó kérdés lehet többek között a melléknévi tartalmak főnevesülése és az ehhez társuló hypallagék szerepe, például:

11. ... a *légkör nedves melegében* a bérc (Jókai) (= a meleg és nedves légkörben)

Fontos szerep jut a participiumoknak és az *-s* képzős mellékneveknek, vö. az ilyen megszokott szóhasználatot:

12. Sétáltam a *magányos folyóparton.*

Ezzel analóg, egyszeri esetnek tekinthető a következő, az adott szövegben rendkívül erőteljes hatású példa:

13. ...minden állat megindult ebből a *habzsoló alkalomból* (Tamási Áron)

A probléma tárgyalása a szóképzés, a képzők jelentésének alakulása, illetve a szóalkotás kreativitása kapcsán is fontos lehet. Mivel a hypallagé szintaktikai alakzat (is), nem véletlen, hogy a jelentésváltozások rendszerében a szóképzés lehetőségeit használja ki, ellentétben a metaforával és (részben) a metonímiával, amelyek önmagukban lehetnek jelentéseltolódást kiváltó és eredményező jelenségek, mondattani környezet nélkül. A hypallagé tanulmányozása tehát a lexikológia számára is érdekes feladat lehet.

KOCSÁNY PIROSKA

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 305–309

DEBRECEN
1999.

A tulajdonnév hiányáról Németh László irodalmi (írói) névadása ürügyén

A névtannak nem elhanyagolható és nem is egészen elhanyagolt, de talán mégsem eléggé kiaknázott területe az irodalmi (írói) névadás. Az e téren folytatott kutatások jelentőségét semmiképp sem lehet figyelmen kívül hagyni, de meg kell állapítanom, hogy még sok lehetőséget rejteget a jövendő munkák számára az egyes írói életművek tulajdonnév-anyagának tüzetes vizsgálata. A névanyag regisztrálásán túl sok kérdés vetődik fel a név kiválasztása, motivációja, a szövegbeli előfordulása, változatai környékén. A részletes vizsgálat nem mellőzheti pl. azt a kérdést, hogy hogyan tárul fel a szereplők egymáshoz való viszonya a különböző névváltozatok alapján. Miért lehetséges, hogy Németh László egyik legtragikusabb hősnőjének neve, a *Kurátor Zsófi* a Gyász c. regény szövegében egyszer sem szerepel „hivatalos *Zsófia* formában.[1] Az Iszony Kárász Nellijének sincs az a bizonyos „hivatalos" neve, pedig sokszínű lénye csak épp a játékosságot, a becézéssel együtt jelentkező könnyedséget nem sugallja. Kertész Ágnesnek az „Irgalom"-ban van *Ágneske, Ágika, Ágikám* említése, illetve szólítása, de az író a narrátori szövegben vagy *Kertész Ágnes,* vagy *Ágnes* alakban használja „Medici kápolnája leghajnalibb alakjának" nevét. S az Ágnes számára legfontosabb szereplő — az apa — szinte sose említi név szerint a lányát. Elgondolkodtató, hogy az Emberi színjáték két olyan alakja, amelyek mindketteje az író alteregójának tekinthető, miért *Boda Zoltán* az esetek többségében, s miért *Horváth Laci,* illetve *Lacika,* de sosem *László.* J. SOLTÉSZ KATALIN hívta fel a figyelmemet, hogy egy bizonyos férfitípus a *Sándor* személynevet viseli. A Gyászban a *Kovács Sándor* névvel találkozunk; az Iszonyban *Takaró Sándor ~ Sanyi;* az Emberi színjátékban három generációban is megtalálható a *Horváth Sándor* név. A *Sándor* nevű szereplőket a férfigőg, a magabiztosság és az egoizmus rokonítja.[2]

[1] Kurátor Zsófi nevére vö. „Szép és karakterisztikus nevet talált Németh László „Gyász" c. regénye „elektrai" hősnője számára: *Kurátor Zsófi,* a név sötét hangzása egyben tragikumot sugall" (J. SOLTÉSZ KATALIN, A tulajdonnév funkciója és jelentése. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1977. 161).

[2] J. SOLTÉSZ KATALIN szíves szóbeli közlése. Tulajdonképpen ezt az ötletet dolgoztam fel a Szathmári István hetvenedik születésnapjára megjelent emlékkönyvben 1995-ben: Nevek búvópatakja (Vizsgálódások Németh László írói névadása körül): i. m. 364–9.

Példáim csak néhány Németh László-műből valók, s mégis milyen sok megválaszolandó kérdést sugallnak.

KOVALOVSZKY MIKLÓS úttörő jelentőségű és korszaknyitó tanulmánya (Az irodalmi névadás. Bp., 1934. MNyTK. 34. sz.) elindítója lett az irodalmi személynévadás vizsgálatának. Mintegy húsz évvel később írja J. SOLTÉSZ KATALIN, hogy „értékes tanulságokat nyújt az irodalmi helynévadás is" (Az irodalmi helynévadás: Nyr. 82: 50–61), de nem éri el az irodalmi személynévadás fontosságát, „s ezért kevésbé foglalkoztatja a kutatókat" (Tulajdonnév 167). Az én véleményem szerint ez úgy válik fontossági kérdéssé, hogy az irodalmi művekben sokkal több személynévvel találkozunk, mint helynévvel, s a helynevek kisebb száma éppen nem csökkenti, hanem növeli szerepüket, bár a névtani vizsgálathoz feltétlenül kevesebb anyaggal szolgálnak. Érdekességként jegyzem meg, hogy KÁLMÁN BÉLA nagy közönségsikert aratott művében, „A nevek világá"-ban csak Irodalmi helynévadás c. fejezet található (Debrecen ,1989[4]).

A névadási és névhasználati szokások mind a társadalmi gyakorlatban, mind a társadalmi gyakorlatot „utánzó" irodalmi művekben természetszerűleg változnak (J. SOLTÉSZ KATALIN, Névdivat és irodalmi névadás: Nyr. 88: 285–94). Kivételt legfeljebb az irodalmi névadásból ismert ún. t i t k o l ó z ó n é v a d á s[3], illetve a társadalmi gyakorlatban nem lehetetlen, de ritka n é v t e l e n s é g jelenthet.

Miután az irodalmi (írói) névadásban ez az utóbbi gyakorlat visszaszorult, hiszen az írók a fiktív nevek használatát is a realitás szolgálatába állítják (J. SOLTÉSZ KATALIN, i. m. 158–71; K. SZOBOSZLAY ÁGNES, Realitás és fikció az irodalmi (írói) névadásban: NÉ. 14.), nem is szólva a reális és fiktív nevek együttes előfordulásáról és arányáról (J. SOLTÉSZ KATALIN, i. m. 171–2), vizsgálhatóvá válik az a jelenség is, hogy bizonyos jeltárgyak, amelyek a magyar névhasználati szokások alapján tulajdonnevet kaphatnának, miért maradnak a névtelenség homályában.

Ezzel a kérdéssel kapcsolatban néhány megfigyelésemről s ezek nyomán támadt ötleteimről számolok be ezen a helyen[4].

A Gyászban ötvenhárom személy szerepel név szerint. A vizsgált kiadásban a szöveg terjedelme 210 oldal, tizenhárom fejezet. Az első három fejezet 6+6+20 oldala az egész terjedelem hetedét teszi ki. Az ötvenhárom névszerinti szereplő-

[3] Vö. „A személymegjelölésnek ezt a módját *titkolózó névadásnak nevezhetjük*" (KOVALOVSZKY, i. m., vö. KÁLMÁN BÉLA, i. m. 180).

[4] KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES, „... én az Őrzsike nénéd vagyok ..." — Egy módszertani kísérlet az írói névadás és névhasználat vizsgálatához Németh László *Gyász* c. regénye alapján: *Stilisztika és gyakorlat.* Szerkesztette SZATHMÁRI ISTVÁN. Nemzeti Tankönyvkiadó 1998) 257–68. A jelen vizsgálathoz ez a dolgozatom szolgált alapul. A *Gyász* szövegéből vett idézeteknél a NLM I. 1969 (= Németh László, *Negyven év — Horváthné meghal — Gyász)* szövegkiadásra utalnak a lapszámok.

ből 27 már ezeken az oldalakon megjelenik. Legtöbbször (167 esetben) a *Zsófi* név fordul elő. Ez több mint a fele a színre lépő 27 személy 275 névelőfordulásának. A nevek gyakorisága a Zsófihoz való viszony mutatója. A pártfogásába vett húgának a neve *(Mari)* 53-szor, a nagyságos asszonnyá felkapaszkodott másik húg neve *(Ilus)* csak kétszer fordul elő. Van olyan személy — a fiatal Kovács Sándornak, Zsófi férjének a vadászkompániájában feltűnő Sömjén —, akinek, miután a szerepe Zsófi életében megszűnik (a halott Kovács Sándort segít hazahozni), a neve sem fordul elő többet, de nem lehetetlen, hogy a névtelen „tömeg" tagjaként részese a további eseményeknek is.

Megfigyelhető, hogy amint a központi alak, Kurátor Zsófi emberi környezete kitágul a család, a rokonság, a szomszédság és a közvetlen ismerősök körén túl, egyre inkább az alakok névtelenül maradása (a továbbiakban egyszerűen *névtelenség*) válik dominánssá.

A cselekmény színhelyén valaki lehet *egy rendes polgárember,* látunk az utcán *járókelő*-t, Pordánné pletykára mindig készen suttog *egy bizonyos*-ról, aki Zsófit szívesen feleségül venné; *egy gazdalegény* név nélkül is a falusi környezet jellemző figurája; a meggazdagodott parasztpolgárok lenézik a rokonságukba keveredett *vasúti*-t (ti. vasúti alkalmazottat); *a farnádi gróf inasa, a tisztelendő úr* és *a papné, a fiatal másodtanító* többek között szintén névtelenek. Zsófit már házassága első két hónapjában *a besúgók* féltékennyé akarják tenni *a vörös hangyásné*-ra, bár „ő elzavarta a *besúgók*at, de azért ki tudja, sok sört megivott szegény Sándor a Hangyában, s aligha *a falábú kiszolgáló ember*-ért járt oda" (558 — az én kiemelésem). Kurátoréknak, Pordánéknak *szolgáló*-juk, Kovácséknak *kocsis*-uk van. *Az egyik rokon asszony* is ajánlkozik Zsófi vigasztalására; a halott Kovács Sándor merev karja koppanva esik ki *a mosogató asszony* kezéből; Sanyika látogatói között a ajtó mellett húzza meg magát *a vasalóné* arra várva, hogy mikor kell a kis halottat mosdatni, felöltöztetni. Zsófi sógorát, a meglehetősen mamlasz Józsit *a legények* megverik *egy külsősori lány* miatt. Az öreg Kovácsné *a külsősori rossz* véleményét idézi Józsi férfiúi képességeinek bizonyítására.

A foglalkozásra, társadalmi helyzetre utaló köznevek és szerkezetek tulajdonnévi megjelölés nélkül is segítenek eligazodni Zsófi környezetében.

A földrajzi távolság is a névtelenség eseteit szaporítja. Míg a falu orvosát, a „szótlan, dolga után járó zsidó ember"-t, „az öreg Zeiss doktor"-t (649) név szerint is megismerjük, addig a klinikai tanársegédi múlttal rendelkező, társadalmilag és földrajzilag is távolabbról feltűnő *tornyai doktor*-nak nem tudjuk meg a nevét.

Ilus vőlegényének, majd férjének rokonai *(a pestiek, a jegyző unokaöccse, egy hatodgimnazista)* sem szerepelnek tulajdonnévvel.

A falun túli világ kívül esik Zsófi érdeklődési körén, de kaján örömmel hallgatja, amikor a Pestről hazaköltözött Kiszelánéból „kilöttyen" a panasz, és be-

vezeti Zsófit az öreg Kiszela iskolájának „bűnös misztériumába", a pesti világ Kiszeláné számára is elérhető rétegeibe. Itt csak *Székács igazgató úr,* akinek „Kiszela bácsi a jobbkeze volt", s a klinikán *Rusznyák tanársegéd úr* kapnak tulajdonnevet. Egyébként csak az iskolaszolga feleségét néniző *kosztümös-boás tanárnék,* az igazgató *nagyságos asszony* felesége, *lompos takarítóné(nő)k,* az iskolával szomszédos zugutca *lompos tündérei* tűnnek fel pesti életére utaló elbeszéléseiben. A *nagyságos asszony* kivételével az író a narrációban használja az idézett köznévi említéseket.

A falusi közösség kisebb-nagyobb csoportjai, a csoporthoz tartozás is lehetőséget ad arra, hogy az író névtelenül hagyja az egyes szereplőket még akkor is, ha egy-egy vonással kiemeli őket a csoportból. *A rokon asszonyok, a sipkás, topogó emberek, a dáridózó vadászok, a kapuk előtt ráérősen ácsorgó emberek, az iparos legények, a szolgalegények,* a faluban ritkán feltűnő *idegenek* csoportjából senki sem kerül név szerinti említés révén a figyelem reflektorfényébe.

Az alkalmi csoportokból azonban kiválik egy-egy névtelen személy. „Volt a masinások közt *egy nagy barna kamasz fűtő*" (557), aki felkelti Zsófi érdeklődését. Ilus esküvőjén „eleinte *egy-egy legény* is ott ácsorgott (Zsófi körül), de a *lakodalmasok*-nak (csoport!) más dolguk is volt, mint hogy az ő dacos szívét puhítgassák" (601). Sanyika temetésén az udvarra lépve Zsófi megszédül az összegyűlt tömeg láttán, ahova „még a *méltóságos úrék* is eljöttek (...) S csakugyan, *a szikár városi főügyész s a gömbölyű méltóságos asszony* is ott álltak oldalt" (690).

Az egyedi jeltárgy tulajdonnévi jelölés nélkül marad abban az esetben is, ha a többes számú tulajdonnév embertípus jelölője lesz. A többes számú tulajdonneveket Kiszeláné használja, amikor fiát a templomba illő viselkedésre figyelmezteti. Szavaiban ott kísért a falut lenéző, műveletlen ember magatartása: „Márpedig arra vigyázz fiam, hogy hova ülsz (...), mert neked az intelligenciánál van a helyed. Nem azért tanultál, hogy *a Tóth Gyurkák* meg *a Horváth Janik* között kuksolj" (739).

A névtelenségnek igen szemléletes esete, ha az egyedi jeltárgy vagy csoporttag jelölésére metonímia szolgál (K. SZOBOSZLAY ÁGNES, A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében: NytudÉrt. 77. sz.). A beteg Sanyika látogatóit így mutatja be az író: „*A nagykendők* jobbra-balra hajladoztak, s maga Kurátorné is odatelepedett közébük egy pillanatra a nagy eseményt megtárgyalni" (678). Szintén falusi embereket — lányokat — látunk pünkösd ünnepén szép metonímiával kifejezve, amint „a magasságban zúgó harang felé" igyekeznek: „kinn az utcán rengett *a sok violás pruszlik,* billegett *a rózsaszín szoknya*" (736).

Németh László nagy gonddal választ tulajdonnevet a szereplő személyeknek és színhelyeknek.[5] Műveiben egyaránt megtalálhatók a valós és a fiktív nevek, s

[5] „Megvolt a keresztelő is: a névadás egy kicsit mindig előhúzza a jellemeket." (Németh László, *Mai témák.* Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1963. 195).

egy sajátságos írói geográfia fényében általában megtudjuk a cselekmény színhelyét tulajdonnévvel jelölve is. Annál feltűnőbb, hogy a Gyász falujának, a Kurátor Zsófival történtek színhelyének nincs tulajdonneve. Ez a falu azonban csak névtelen, de nem jellegtelen. A szövegből kiderül, hogy van itt *Takarék, Hangya* (szövetkezet), *Polgári Olvasó, Fő utca,* s ugyancsak megtalálható *a patika, a piac, a postaház, a templom, az iskola, a községháza, a kovácsműhely, a túlsó faluvég, a cigánysor, az új* és *az öreg temető* is.

Németh László első írói jelentkezése döntően meghatározó volt az életművében feldolgozott élményanyag szempontjából. Regényei, drámái szinte kivétel nélkül „a választott szülőföld" tájainak hangulatát, az ott megismert emberek, emberi csoportok világát ábrázolják.[6] Első regényétől, az „Emberi színjáték"-tól a pályát lezáró „Irgalom"-ig állandóan ismerős közegben mozgunk. A Gyász névtelen faluja is — a névtelenség tárgyalt típusai közül a legszebb és legegyértelműbb — ezen a tájon van, ahol „frissen kapált kukoricák, fejüket hányó vetések forogtak-kavarogtak a szélben, s a dombok élein akácosok meneteltek a kék messzeségben" (740).

KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES

[6] „Illyéssel hazamentünk nagyapám falujába, Mezőszilasra (...) A Dunántúl ugyanis az én természetes elemem" (714. sz. levél). „Szilason vonz a gyermekkori környezet, regényeim miliője, de félek a modellektől" (718. sz. levél): NLM 1993 = *Németh László élete levelekben 1914–1948.* Budapest, Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1993.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 311–314

DEBRECEN
1999.

Sebestyén a helységnevekben

A *Sebestyén* név végigkísérte a magyarság életét a Kárpát-medencében az államalapítástól kezdve.

Az első Sebestyén, akire tisztelettel kell gondolnunk, Magyarországnak valószínűleg második érseke volt, aki az Istvánt megkoronázó Domonkost követhette tisztségében, hiszen a pannonhalmi oklevél 1001-ben (1004–5-ben) már őt nevezi meg (ab archiepiscopo *febaſtiano:* PRT. I, 590). A történeti kutatás valószínűnek tartja, hogy személye azonos a más forrásokban *Radla*-ként említett cseh származású pappal, aki Szent Adalbert társaságában kerülhetett a magyar fejedelmi, majd királyi udvarba (vö. GYÖRFFY GYÖRGY, István király és műve. Budapest, 1977. 79, 132, 181–2). Aztán a keresztnév az egész magyar középkorból, előkelők és közrendűek, egyháziak és világiak megjelölésére egyaránt bőséggel adatolható. Az Árpád-kor legfontosabb személyneves forrásaiban szereplő *Sebestyén*-ekről kitűnően tájékoztat FEHÉRTÓI KATALIN gondos összeállítása (Árpád-kori kis személynévtár. Budapest, 1983. 304). A módszeres gyűjtést és adatolást most elkerülve — hiszen ezt elvégzi helyettünk ugyancsak FEHÉRTÓI KATALIN a remélhetőleg hamarosan megjelenő Árpád-kori nagy személynévtárban — csak néhány további példa megemlítésére szorítkozom. Egyházi személyek: S. váradi kanonok (1134: MonStrig. I, 86); S. a fehérvári káptalan tagja (1272: uo. I, 612; 1274: UrkBurg. II, 49); S. pannonhalmi dékán (1216: PRT. I, 642); S. trencséni főesperes (1328: MonStrig. III, 134); stb. — Világi előkelők: 1274: *Sebastianus* filius Bensa comes de Torna (KritJegyz. II/2–3, 104; UrkBurg. II, 61); 1283: *Sebastianus* frater dicti comitis Nicolai … de Golgouch (UrkBurg. 170); 1296: Johannes filius comitis *Sebastiany* (KritJegyz. II/4, 157); stb. — Közrendűek: 1273: S. abaúji várjobbágy (uo. II/2–3, 64); 1274: S. soproni várjobbágy (UrkBurg. II, 63); stb. A *Sebestyén* régi népszerűségéről árulkodik a családjába vonható becéző alakok nagy száma is, mint *Sebu*, *Sebe*, *Sebed*, *Sebő*, *Sebők*, talán némelyik *Sebes* ~ *Sebus* is (l. FEHÉRTÓI, i. m. 304–5; az utóbbival kapcsolatos más lehetőségre: FNESz.[4] II, 815 *Zsebes* a.).

A *Sebestyén* személynév a viszonylagos középkori gyakorisága ellenére meglehetősen ritkán fordul elő helyneveinkben. Ezek azonban a régi helységnévadás több típusába tartoznak. A puszta személynévi formát képviseli az az egykori Heves vármegyei település, amely a mai Tiszaszentimre környékére

lokalizálható, s amely a benne épült templomról később nevet változtatott: 1279>1409: terra ... *Sebastyen* ... in qua ecclesia *sancti Jacobi* esset constructa (BánffyO. I, 520), 1336: *Scentiacab* (CSÁNKI I, 71, GYÖRFFY III, 135). A típusba sorolás azonban nem problémamentes. Kérdéses ugyanis, hogy a személynévi alak ekkor már helységnévvé merevült-e, vagy éppen csupán arról van szó, hogy az egy birtokeladás kapcsán oklevélbe foglalt szerkezet az egyik eladó, a Tomaj nemzetséghez tartozó Sebestyén birtokrészét jelöli meg, amelyen ekkor már — mintegy a későbbi település magjaként — állt a Szent Jakabnak tisztelgő templom. Ez utóbbi vélekedést gyámolítja — igaz, eléggé gyenge erővel — az a körülmény, hogy az eladók maguk is vétel útján jutottak e földterület birtokába (vö. GYÖRFFY III, 135). De még ha a helységnévi minősítés mellett foglalunk is állást, akkor is azt kell mondanunk, hogy *Sebestyén* falu az az 1279-hez közeli időben, azt nem sokkal megelőzően keletkezhetett, hiszen — mint erre KRISTÓ GYULA nyomatékosan rámutatott (AHistSzeg. 55: 25–7) — a puszta személyneves helynévadás divatja a XIII. század második felében, példákkal igazolhatóan, még eléggé eleven volt, sőt a későbbi évszázadokból is adatolhatjuk működésének egyre csökkenő számú eseteit. Vagyis a névadó személyét nagy valószínűséggel a Tomaj nemzetségnek az oklevélben is jelen levő tagjában, az abádi ághoz tartozó I. Sebestyénben jelölhetjük meg, akiről az 1261–1279 közötti évekből beszélnek forrásaink (vö. KARÁCSONYI, MNemz. III, 110, WERTNER, MNemz. II, 370–1). — Legvégül az 1279-beli *Sebastyen* alak hangtörténeti értékelésének problémáira kell rámutatnunk: az adatot a hangrendi kiegyenlítődés működésének (megindulásának?) meglehetősen furcsa példájaként kellene számontartanunk, amikor tehát az első szótagból kiinduló asszimiláció nem a szomszédos második, hanem csak a harmadik szótagban fejti ki hatását. Ezt azonban föloldja az a körülmény, hogy a tartalmi kivonatot rejtő 1409-beli oklevél leírója a korábbi *Sebastyan*-ból „javította" a helynévi formát (vö. GYÖRFFY III, 135).

A *Sebestyén* személynév a települést nyelvileg kifejező köznevekkel (*-falva, -háza, -ülése*) együtt is részt vett lakóhelyeink neveinek megalkotásában. Ezekről eddig a következő adatok állnak rendelkezésünkre:

S e b e s t y é n f a l v a : ma is létező helység Szlovákiában (Šebešťanová) a régi Trencsén vármegyében. 1414: *Sebestenfalua*, 1435: *Sebastianfalwa*, 1466: *Sebesthyenfalwa* stb. (FEKETE NAGY, Trencsén 182, vö. KÁZMÉR, Falu 285, VSOS. III, 127). A falu egy önálló határral rendelkező nagyobb birtokból, Jeszenicből szakadt ki, így érthető az a vélekedés, amely a névadó személyét a Jeszenicei családban keresi. Már FEKETE NAGY ANTAL azt állapította meg, hogy „Nevét a Jeszenicei család Sebestyén nevű tagjától vette" (i. h., vö. még FNESz.[4] II, 462). Valóban, 1366-ban szerepel is a névadó leszármazottjának tartható *Sebestyén* fia: András (FEKETE NAGY, Trencsén 270–1 *Jeszenicei-cs.* a.), az ő apja birtoklására való utalásnak nem mond ellent a névtípus kronológiája sem. — Gömör vármegyében volt az a település, amelynek nevében a sze-

mélynév a *-háza* utótaggal fejezett ki birtoklást. Mindössze egyetlen adatát idézhetjük: 1413: *Sebestyenhaza* (CSÁNKI I, 145). Mivel a Derencsényi család birtokainak sorában Dobrapatakával együtt említik, e falu (ma *Dobrapatak*, szlovák *Potok*, régi adataira l. GYÖRFFY II, 494) környékén kereshető. — A másik *Sebestyénháza* Csongrád vármegyében volt (1521: *Sebestyenhaza*), s igen valószínűen a Csantavér szomszédságában levő későbbi *Sebesity* pusztával azonosítható (CSÁNKI I, 683). — Végül a *Sebestyénülése* birtoknév tartozik ide (1312: *Sebastyanyulese*: AnjouO. I, 271), amely állítólag „a Mohács és Pécsvárad közti tájakon keresendő" (CSÁNKI II, 521), a megyei nagy helynévgyűjteményben (BMFN.) azonban nem találok olyan adatot, amely a pontosabb lokalizálást lehetővé tenné.

A *Sebestyén* keresztnév égi védnöke Szent Sebestyén, Diocletianus császár katonája, akit keresztény hitéért a császár lenyilaztatott, majd agyonveretett (KatLex. IV, 144, FROS–SOWA 479–80). A január 20-i közös ünnepe Fábián pápával (236–250) azt vonta magával, hogy a középkori naptáraink (vö. KNAUZ, Kortan 185) hatására a kettejük neve együttesen válhatott a magyar templomok patrociniumává, mégpedig eddigi adataink szerint mindössze két esetben. A Csongrád megyei *Fábiánsebestyén* környékén volt az a kun szállás, amely az e titulussal illetett templom mellett formálódott ki a XIV. század második felében: 1389/1406: in descensu Cumanorum circa Ecclesiam beatorum Fabiani et Sebastiani martirum (GYÁRFÁS III, 511), 1400: *Zenthfabiansebestyenzallasa* (ZsigmOkl. II/1, 68). A név többszöri ellipszissel már a XVI. századra a mai formára rövidült: 1560–3: *Fabian Sebestien* (SZARKA 15, l. FNESz.[4] I, 438). A másik templomukról, egy kápolnáról 1485-ből van adatunk, amely végrendeleti adományból épül, talán a Doboka vármegyei (vö. GYÖRFFY II, 87) Sólyomkőn (= Şoimeni) (KolmJk. II, 17).

Szent Sebestyén önálló tisztelete csak a XVI–XVII. században, illetőleg még később bontakozott ki Magyarországon, „a barokk korban pedig már ott találjuk szobrát Rozáliáéval, Rókuséval, Borromeo Károlyéval együtt Szentháromságszobrainkon" (ÖRDÖG FERENC: MNyTK. 170. sz. 212). Ez, valamint céhpatrónusi szereplése bizonyára összefügg azzal a hiedelemmel, hogy Szent Sebestyén védelmet nyújt a középkor rettegett betegségeivel, különösen a pestissel szemben (uo.). A föllendülő Sebestyén-kultusz aztán templomcímekben is kifejeződött. A XVIII. század végi híradás szerint a Vas vármegyei Pecsaróc (vö. 1365: *Pechneruchy*, 1366: *Pechnarouch* in distr. Waralyakurniky: CSÁNKI II, 783) plébániatemplomát Szent Sebestyén tiszteletére állították („Par. 1796 er. Eccl. ad S. Sebastianum": Universalis schematismus ecclesiasticus ... regni Hungariae Partiumque eidem adnexarum nec non magni principatus Transilvaniae ... anno 1842/3 ... Budae. 813). A templomcímből való kései helynévformálódás egyik eseteként tarthatjuk számon a falu újkori magyar hivatalos nevének keletkezését. Vas vármegye törvényhatóságának kezdeményezésére a belügyminisz-

ter a 60.981/1887. sz. rendeletével a megye mintegy 90 idegen eredetű helységnevét változtatta meg (vö. PESTY FRIGYES, Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben. Budapest, 1888. I, XIII–XIV; MEZŐ, Hiv-Helys. 84), közöttük Pecsaróc a *Szent-Sebestyén* nevet kapta. A névadásnak azonban már volt előzménye: úgy látszik, hogy a településre vagylagosan korábban is alkalmazták a patrociniumi alakot, az 1877. évi helységnévtár ugyanis mind a két formát használatosnak tartja.

Az eddigi nagy helynévgyűjteményeink Szent Sebestyén nevének mikrotoponimiai alkalmazásáról nagyon keveset mondanak, ennek azonban a gyűjtési szempontok egyenetlensége is oka lehet. Sebestyén a már említett betegségtől óvó, hozzá kapcsolódó népi hiedelem révén két Tolna megyei településen is fogadalmi szoborhoz jutott: az egyik Tolna belterületén áll: „*Szent Sebëstyén* Szo. Fogadalomból állították" (TMFN. 433), a másik pedig Tevel határában a belterülettől északra vált magyar–német párhuzamos névadásban mikrotoponimáink szereplőjévé: „88. *Istensegiccs : Szent Sebëstyén :* n. *Fircennothelf* [K. *Istensegíts d*] S, sz. A dűlő mellett levő szoborról", a lokalizálás alapján összefügg ezzel a következő adat: „99. *Szent Sebëstën :* n. *Szankt Szëbasztian* [K *Sebestyén*] S, sz. A dűlő végén levő kápolnában volt egy Szt. Sebestyén-szobor" (TMFN. 303). A nyilakkal átlőtt Sebestyén élettörténetében semmi sem utal betegségre, magyarázatot kíván tehát, hogy miért vált ő mégis az archaikus hiedelemvilágban pestis elleni védőszentté. A választ mártiromságának ábrázolásaiban, a testét átütő nyilakban találjuk meg, hiszen ezt a betegséget, a halált a görögök (Apolló nyila) és az ószövetségi zsidók egyaránt a nyíl művének tulajdonították (BÁLINT, ÜnnKal. I, 160; ÖRDÖG: MNyTK. 170. sz. 212).

A *Sebestyén* keresztnév karrierje aztán a XV–XVI. századtól kezdve a családneveinkben folytatódott, miközben az utónévi használata egyre inkább visszaszorult. Csak a rokon tudományok művelői körében ezt a vezetéknevet tette emlékezetessé *Sebestyén Gyula* folklorista (Szentantalfa, 1864–Balatonszepezd, 1946), *N. Sebestyén Irén* nyelvész, műfordító (Nagyenyed, 1890–Szeged, 1978), *Sebestyén Károly* író, irodalomtörténész (Gödre, 1872–Budapest, 1945), *Cs. Sebestyén Károly* néprajzkutató, művelődéstörténész (Karánsebes, 1876–Budapest, 1956), és ennek a névnek szerzett hírnevet a nyelvtudomány, szeretetet a barátok, tiszteletet és hálát a tanítványok körében ünnepeltünk, *Sebestyén Árpád* is.

MEZŐ ANDRÁS

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 315–320

DEBRECEN
1999.

Börvely vezetéknevei*

Börvely (jelenlegi román nevén: Berveni) Szatmár megye legkorábbi helységeinek egyike. A VR-ban 1216-ból innen négy személynév is ismeretes: *Lotomas*, *Muncu*, *Vida*, *Vulchi* (MAKSAI FERENC, A középkori Szatmár megye. Budapest., 1940. 119). Továbbá közöl még MAKSAI 1423–1497 között harminc családnevet is. A község mindig a nagyobbak közé tartozott, a XV. században már két utcája volt. Az Ecsedi-láp „ölelésében" nemcsak védettséget élvezett, hanem fontos átkelő hely is volt. MORVAY PÉTER, Ember alakú fejfák a börvelyi temetőben című tanulmányában (Ethnographia 1958: 53–68) sok érdekes adatot közöl, s hivatkozik egy „Börvely község monográfiája" című 1942-ben írt kéziratra is (ez, sajnos, már nincs meg).

Lakossága a XVIII. század első harmadától folyamatosnak látszik. 1727-ben Károlyi Sándor birtokaira svábokat telepített, a falvakból a református magyarokat Börvelybe telepítette. E tényt megerősítik az 1864-es Pesty-féle leírások is. A szomszéd sváb falvak egyes lakosai is beszivárogtak Börvelybe — innen a német nevek viszonylag nagy száma. Románokkal (mindössze kettővel) csak a második elcsatolás után találkozhatunk. Egyes nevek ugyan román eredetűek, de a népviselők magyarok és reformátusok. Azért volt más magyar (székely) betelepülés is. Ahogy MORVAY PÉTER írja: „1784-ben Bodoki Henter Mártont választották meg papjuknak a börvelyi reformátusok, s ennek kapcsán a messzi Háromszékből Bodoki Henter földijei közül számos székely család telepedett át Börvelybe" (i. m. 57). Ezt megerősítik a helynévi alaptagú családnevek is.

Lakosainak száma 1954-ben 3259 (Morvay) volt, ma is nagyjából ennyi.

1999 júniusában kétszer is jártam Börvelyben, hogy a vezetékneveket összegyűjtsem. Mivel az egyházi anyakönyvek csak pár évtizedre mennek vissza, a gyűjtésnek egyszerűbb formáját választottam. Leírtam az első (rövidítve: 1.), a második (rövidítve: 2.) világháború hősi halottainak emlékművén található neveket, majd a temető (rövidítve: T.) fejfáin, sírkövein levő neveket, továbbá az Ethnogrpahiában (rövidítve: E.) előfordult neveket. A gyűjtésben segítségemre volt Révay Valéria, akinek itt is köszönetet mondok. Összességében 207 családnevet sikerült összeszedni.

A község elzártságát ma is őrzi — bár más okból, mint a régiségben. 1924-ben határából 1058 holdat szakítottak ki, továbbá Kaplony és Kálmánd egyes

* A gyűjtés az FKFP 0890/97. sz. és az OTKA 025 237 sz. pályázatok keretében történt.

külterületeiből létesítették központilag Lucăceni községét, teljesen román lakosokkal. Kelet felől ez, nyugat felől az országhatár az elzártság oka.

I. A névadó ős személynevére visszamenő családnevek

1. Egyházi személynevek

Bernáth (2., T. — K. 132), *Demény* (T., — K. 276. Damján a.), *Demeter* (T. — K. 291), *Demián* (2.) *Demjén* (T., E. — K. 276. Damján a.), *Filepp* (1. — K. 382. Fülöp a.), *György* (2., T. — K. 437), *Jónás* (2., T. — K. 521), *Kelemen* (T. — K. 570), *Lucza* (T. — K. 687), *Lukács* (T. — 689), *Osváld* (T. — K. 796–8), *Ozsvár* (1. — K. 796–8., Osvald a.), *Ozsváth* (1., 2., T. — K. 796–8., Osvald a.). **Román:** *Kalián* < Calian T. — DOR. 26).

2. Egyházi személynév rövidült, képzett alakjai

Barta (T. — K. 100) < Bartalom, *Bene* < Benedek (T., E. — K. 121), *Benkő* < Benedek (T. — K. 123), *Dán* < Dániel (T. — K. 277. — a románban meglehetős gyakoriságú), *Danó* < Dániel (1., T. — K. 280. — lehet szlovák is), *Gábris* < Gábor (T. — K. 387), *Mihács* < Mihály (2. — lehet szlovák is), *Páska* < Paskál (T. — K. 827. — a románban is van ilyen név), *Pete* < Péter (T. — K. 846), *Petők* < Péter (2., T. — K. 852), *Simonka* < Simon (T. — K. 936), *Zsigó* < Zsigmond (2., T. — K. 1169). **Német:** *Lutz* < Ludwig (T. — Br. 220), *Óbis* < A(da)lbert (1., T. — Br. I, 4., G. 262). **Román:** *Átyim* < Ioachim (T. — DOR. 80), *Csirkin* < Chiril, Cirko (T. — DOR. 31), *Kokán* < Constantin (T. — DOR. 34–5), *Lesán* < Ilie (T. — DOR. 126), *Struczuj* < Nistru < Nistor (T. — DOR. 459). **Szlovák:** *Mitrácska* < Demeter (T.), *Zurik* < Dzurik < Dzuraj < Juraj (T.).

3. Világi személynevek

Bede (2., T. — K. 110), *Hága* (T. — K. 445): ezt a nevet KÁZMÉRral ellentétben német eredetűnek tartom (vö. Br. I, 624, 630), bár lehet a régiségben a németből átvett magyar személynév is. **Német:** *Herka* < Herko, (T.) jellegzetesen szepességi név (vö. Br. I, 703), *Merka* < Merkwart (2. — Br. II, 260). **Román:** *Bandula* < Bandolea < szláv Bando (T. — DOR. 190), *Bisboca* < Bisovca, Biseoca (T., román nemzetiségű — DOR. 202), *Ursu* (T. román nemzetiségű — DOR. 401): Erdélyben, de különösen Máramarosban gyakori keresztnév.

4. Patronimikum képzős név

Gájási < Gálos + *-i* (T. — K. 390. Galas a.).

II. A származás helyére utaló vezetéknevek

1. Puszta helynév

Sajó (T. — K. 905: Doboka, Gömör, Kolozs, Máramaros m.), *Végh* (1., T. — K. 1131. 'faluvégi'). **Német:** *Ajerling* < Euerling (T. — Ba. 126), *Bréda* < Breda (2., T. — Ba. 74).

2. Melléknévképzős helynevek

Acsai (T. — K. 25: Csanád, Fejér, Pest, Somogy m.), *Bácsi* (T. — K. 58: 7 megyéből mutatható ki, legvalószínűbb Kolozs), *Bakai* (T., K. 67: Hont, Po-

zsony m. vagy Bakó Nógrád m.), *Bákai* (2., T. — K. 67: Szabolcs m.), *Bányai* (T. — K. 86: 24 megyéből, legvalószínűbb a szatmári Nagybánya), *Bárdi* (2. — K. 94: Máramaros, Somogy vagy Bárda Arad m.), *Bócsi* (2. — K. 145: Bócsa Nagykunság, esetleg Bocs Bihar, Heves, Kolozs m.), *Bodoky* (T. — K. 149: Háromszék), *Bodolay* (E. — K. 149 — ettől eltérően én a háromszéki helységre gondolok), *Budai* (1., 2., T. — K. 191: Heves, Kolozs, Pest, Zala m), Bulyáki ~ Bujáki (2., T. — K. 182: Nógrád, Sáros m.), *Csaholczi* (T. — K. 210: Szatmár m.), *Csóbi* (T. — K. 252: Veszprém m.), *Csomai* (T. — K. 526: Bereg, Gömör, Somogy, Ugocsa m.), *Daróczi* (T. — K. 284–7: megyéből, legvalószínűbb azonban Szatmár, egyrészt a közelség miatt, másrészt itt három Daróc is van: Fülpös,- Király- és Pusztadaróc), *Erdei* (T. — K. 330: 'erdélyi'), *Gáti* (T. — K. 396: Bereg m.), *Góczi* (T. — K. 413. Gócsi a. Gömör m. Majd megjegyzi: „A mai Góci csn-k vsz. archaikus írásváltozatok"), *Horkai* (T. — K. 479: Gömör, Szepes, Trencsén m.), *Huszti* (T. — K. 487: Máramaros m.), *Iszlai* (T. — K. 502: Marosszék), *Jenei* (2., T. — K. 517: Jenő helység 8 megyében van, a legvalószínűbb Doboka m., talán figyelembe vehető a Gömör megyei Jene is), *Kenézi* (T. — K. 575: Bihar, Szabolcs, Vas m.), *Kóródi* (T. — K. 622: 5 megyéből, legvalószínűbb Szatmár: Tisza-, illetve Szamoskóród), *Kőrösi* (T. — K. 641: 6 megyéből, legvalószínűbb Háromszék), *Kövecsi* (T. — azaz a 'zátony, a porond mellett lakó'), *Lévai* (1., T. — K. 676: Bars m.), *Lisznyai* (T. — K. 678: Lisznyó Háromszék), *Makai* (T. — K. 701: Makó Csanád m., esetleg Makó Kolozs m.), *Ovai* (T. — ez elírás a fejfán az Óvári helyett. Óvári Szatmár m.), *Pákai* (T. — K. 890: Páké Háromszék), *Pápai* (T. — K. 823: Somogy, Veszprém m.), *Pataki* (T. — K. 830: Liptó, Nógrád, Zemplén, de ez is lehet a jelentése: 'patak mellett lakó'), *Pécsi* (T. — K. 836: Baranya m.), *Piricsi* (T. — K. 856: Piricse Szabolcs m.), *Pócsi* (T. — K. 859: Szabolcs m.), *Pusztai* (2., T. — K. 877: „az Alföld legeltető állattenyésztésre használt része, ill. (a Dunántúlon) mezőgazdasági település, major". Ez azonban Szatmárra nem igaz. A Pesty-féle gyűjtés egyértelműen bizonyítja, hogy itt azt a területet nevezik pusztának, ahonnan a lakók jelenlegi helyükre költöztek, illetőleg egy-egy falu teljesen elpusztult, s területe egy másik község határába olvadt), *Rédai* (2., T. — K. 889: a Rédei mellett Rédai alakokat is hoz: Réde: Heves, Veszprém m., én azonban a gömöri Sajórédét sem hagynám ki), *Reményi* (T. — K. 890. Remenyei a.: feltételezhetjük, hogy az eredeti alak Remenyi volt, ezt értelmesítették. Az is elképzelhető, hogy névmagyarosítás történt, feltehetően a német Hoffmann helyett), *Rozsi* (T. — K. 900: nem lokalizált helynév), *Sárosi* (T. — 918: a megyenév a legvalószínűbb), *Sárpataki* (T. — K. 918: Alsó-Fehér, Sáros, Torda m.), *Seremi* (T., a Szerémi név románo s írásmódja — K. 1005: megyenév), *Somogyi* (T. — K. 944: Baranya, Bars, Küköllő m., illetőleg megyenév), *Szatmári* (T. — K. 976: a városnévi eredet a valószínűbb), *Szénási* (T. — K. 992: Baranya, Békés), *Szilágyi*, 1466: *Zilag* (Maksai) (2., T. — K. 1011: 'szilágysági'), *Tarbai* (T. — K. 1047: Tarbai Sáros m.), *Tari* (E. — K. 1049: Heves m.), *Tasi* (2., T., E. — K.

1052: Heves, Pest, Szabolcs m.), *Tordai* (T. — K. 1076: 5 megyéből adatolható, legvalószínűbb a megyenév), *Ujhelyi* (T. — K. 1102: Nyitra, Trencsén, Ugocsa, Zemplén m.), *Vadai* (T. — K. 1110: Szatmár m.), *Vasvári* (2., T. — K. 1129: Szatmár), *Veszprémi* (T. — K. 1140: mind a megye-, mind a városnév szóba jöhet), *Vicsai* (T. — K. 1142: Közép-Szolnok m.), *Zborai* (T. — K. 1158: Zboró Sáros, Trencsén m.). **Német:** *Dorner* < Dorn + -er (T. — Br. I, 331, Ba. 100) tkp. 'töviskesi', *Steinbrunner* < Steinbrunn + -er (T. — Br. II, 664) tkp. 'kőkúti'. **Román:** *Avasán* < Avas + -ean, ejtve: Avasány (T., E.), jelentése: 'avasi, az Avasságból származó'. E név is bizonyítja, hogy a jelenlegi román Oaş forma tudatos archaizálás eredménye. **Szlovák:** *Radvánszki* (T.) < Radván + -ský (leginkább a Sáros és Zemplén megyei helységek jöhetnek számításba).

2. Népnevek

Igen vitatott és vitatható kategória. Leginkább a származás helyére utalnak, az etnikumhoz való tartozás is szerepet játszik, de az is, hogy az első névviselő valamilyen kapcsolatban állt velük, arról nem is beszélve, hogy mellékjelentéseik is lehetnek, ám ekkor valamilyen tulajdonságot jelölnek. *Kun* (1., T., E: K. 651), *Oláh*, 1485: *Olah* (Maksai), (T. — K. 783), *Orosz* (T. — K. 793), *Rácz* (1., 2., T. — K. 880), *Székely* (T. — K. 983), *Tóth* (1., 2., T. — K. 1082), *Török* (T. — K. 1088).

III. Foglalkozásra, tisztségre utaló vezetéknevek

1. A foglalkozás, a tisztség megnevezése

Bíró (2., T. — K. 143), *Botos* (2., T. — K. 180: 'csordás, csősz', de szóba jöhet a 'bíró' jelentés is), *Deák* (T. — K. 286: 'tanult ember, titkár, tanuló egyházfi, kántor'), *Gulyás* (T. — K. 426), *Hajós* (1. — K. 449), *Halász* (T. — K. 451), *Hegedűs* (T. — K. 466), *Katona*, 1497: *Kathona* (Maksai), (1., 2., T. — K. 564. 'fegyveres szolga'), *Képíró* (T. — K. 577. 'festő'), *Király* (2. — K. 593–4), *Kovács* (1., 2., T. — K. 630), *Körtvélyes* (1., T. — K. 642. 'körtés' (vö. FÉNYES, GeogrSz. I, 166: „... erdeje csupa vad körtefákból álló ...", *Ludász* (csak a Pesty-féle anyagban szerepel): 'libapásztor' (ÚMTSz. III, 914), *Majoros* (1. — K. 699), *Mester* (T. — K. 726: 'elöljáró, tanult személy, tanító'), *Molnár* (1., 2., T. — K. 746), *Nádas* (2., T. — K. 755: 'nádaratő, nádkötő'), *Pálinkás* (T. — K. 816., esetleg pálinkakedvelőt is jelenthet), *Pap* (E) *Papp* (1., 2., T. — K. 822), *Sós* (1. ~ *Soós* (T. — K. 947: 'sóbányász, -szállító'), *Szabó*, 1466: *Zabo* (Maksai), (1., T. — K. 957), *Szakács* (T. — K. 959), *Szántó* (T. — K. 969), *Takács* (T. — K. 1038), *Vajda* (T. — K. 114), *Varga*, 1461: *Varga*, 1466: *Warga* (Maksai), (1., 2., T., E. — K. 1122). **Német:** *Keizer* (2.) *Kaizer* < Kaiser (T. — Ba. 270: 'császár'), *Koch* (T. — Br. II, 79: 'szakács'), *Májer* < Mayer (2. T. — Br. II, 249 'majoros, gazda'), *Müller* (2. — Br. II, 293: 'molnár), *Sneider* < Schneider (T. — Br. II, 546: 'szabó'), *Steinbinder* (2. T. — Br. II, 664: 'kövező, útépítő'). **Román:** *Lingurár* < Lingurar (T. 'kanalas, fakanálkészítő').

2. A mesterségre, tisztségre metonímiával és egyéb eszközzel utaló családnevek:

Gereben (T. — K. 405: 'gerebenkészítő'), *Selymesi* (T. — K. 924: 'a selyemszövő fia'). **Német:** *Napp* (T. — Br. II, 305: tkp. 'tálacska, bögre' — azaz ezeknek a készítője). **Szlovák:** *Haklik* (T. — a németből átvett *Hackl* szó kicsinyítő képzős alakja: 'kisbalta', azaz favágó, fafaragó).

IV. Egyéni tulajdonságot jelölő vezetéknevek

Utalhatnak mind belső, mind külső tulajdonságokra. Sokszor azonban nem tudjuk pontosan, hogy melyikre, illetve melyik részletére. Különösen vonatkozik ez a metaforikus nevekre, pl. *Virág.*

Aburik (T): a *Habrik* név alakváltozata (ld. ott!), *Bántó* (T. — K. 85: 'sértő, háborgó'), *Basa* (T. — K. 103: 'török fogság v. „basáskodó" ember'), *Bus* (T. — K. 194: a lelkiállapotra vonatkoztatja, de én a német helynévi, illetve személynévi eredetű *Busch*-t sem hagynám ki, vö. Br. I, 254), *Délczeg* (T. — K. 289: 'szilaj, féktelen, makacs'), *Ducza* (T. — K. 319. Dusza a.: 'elhízott, kövér'), *Fehér*, 1485: *Feyer* (Maksai), (T. — K. 352: 'bőr-, hajszín'), *Fodor*, 1466: Fodor (Maksai), (T., K. 368. 'göndör'), *Galamb* (T. — K. 389: metaforikus név), *Habrik* (T.): a *habra* 'gyors beszédű, hadaró' szó (ÚMTSz II, 780) továbbképzett alakja, *Haburik* (T.): a Habrik név alakváltozata, *Havas* (T. — K. 462: 'holdkóros, alvajáró'), *Hosszú* (T. — K. 482), *Igaz* (1., T. — K. 489: ún. dictus név), *Kincses* (T. — K. 592: 'gazdag'), *Kiss* (1., T., E. — K. 596), *Loboncz* (T.): 'lobogó (ruha, hajzat), kései előfordulása miatt idetartozása megkérdőjelezhető (vö. TESz. II, 779), *Meleg* (T. — K. 724: 'érzelmileg felhevült, buzgó'), *Nagy*, 1485. *Magnus* (Maksai), (2., T. — K. 758), *Sólyom* (T. — K. 942: metaforikus név), *Száraz* (2., T. — K. 971: 'lesoványodott, összetöpörödött'), *Szeder* (2., — K. 979: talán metaforikus név, az indíték kissé homályos), *Tarcsa* (1., T. — K. 1047: 'tarka', bár lehet puszta helynév is), *Torzsás* (2., T. — K. 1081: valószínűleg a vastagságra vonatkozik), *Vakarcs* (1., 2., T. — K. 1115: 'az utolsó gyermek'), *Vastag* (2. — K. 1128: 'erős, izmos'), *Veress* (2.), *Veres* (T. — K. 1138), *Virág* (2., T. — K. 1146: metaforikus név). **Német:** *Krausz* < Kraus (T. — Br. II, 107: 'göndör'), *Weisz* < Weiss (1. — Br. II, 772). **Román:** *Kakola* < Cocorea (T. — DOR. 245: a *cocor* 'daru' szó származéka). **Szlovák:** *Pletyák* < *plet'* + *-ák* (T.: vonatkozhat az arcszínre, illetve a varkocsos hajviseletre).

V. Egyéb családnevek

1. A névadásnak több indítéka is lehetséges

Bakos (2., T. — K. 70: lehet világi személynév, illetve foglalkozásnév: olajsütő, -sajtoló), *Balogh* (1., 2., T. — K. 80: 'balkezes'; 'rossz, gonosz'; világi személynév), *Belény* (T.: a bölény szó alakváltozata, vö. TESz. I, 361, de szóba jöhet Belény Gömör megyei község neve is). *Bereczky* (1.) ~ *Bereczki* (T. — K. 127: származhat patronimikon képzős személynévből, illetve két Zemplén me-

gyei helység nevéből), *Csáki* (2., T., E. — K. 213: lehet helynévi alaptagú, illetve világi személynév + patronimikon képző, *Dancs* (T. — K. 278: a Dániel név rövidülése és továbbképzése, illetve a román eredetű 'piszkos' jelentésű tájszó lehet a névadás alapja), *Farkas* (T. — K. 347: világi és egyházi személynév, illetve metaforikus tulajdonság), *Kalász* (T. — 533: puszta helynév Nyitra és Pest megyéből, a *kalász* metaforikus, illetve metonimikus alakja). **Német:** *Ajben* < Eiben (T. — Br. I, 385–6: lehet helynév, az *Iwan* ~ *Iwein* személynév alakváltozata, illetve az *Eibe* 'tiszafa' szó származéka), *Strausz* < Strauss (T. — Br. II, 687–8: hat indítékot sorol fel).

2. A névadás indítéka nem világos, bizonytalan

Bokor (T. — K. 157: ?cserjeirtó, cserjésben lakó), *Pelyvás* (K. 865: Polyvás alatt egyetlen adatot hoz, majd megjegyzi: „A csn. *Pelyvás*, *Plevás* változatára nem került elő adat. A börvelyi név jó kétszáz évvel fiatalabb, mint K. legutolsó idejű adata. A foglalkozással lehet kapcsolatos), *Préda* (T. — K. 874: 'zsákmány', a motiváció mellett kérdőjel áll. Talán a puszta helynevek között említett német Breda névnek az osztrák-bajoros ejtése), *Sikolya* (T.: talán a *sikattyú* szó sok alakjának egyike, vagy a *sik-* ige szócsaládjába tartozik), *Szakola* (1., talán a *szákol* 'szákkal halat fog' igének a folyamatos melléknévi igeneve, vö. MTsz. II, 479).

3. Egyelőre megfejtetlen nevek

Azurák (T.), *Dustinta* (2.), *Rursán* (T.), *Türtü* (T. ragadványnévből).

4. Kettős vezetéknevek

Ács Bereczki (E.): Börvelyben az ács szónak 'fejfakészítő' jelentése is van, tehát az előtag ragadványnévre megy vissza, *Bárdi-Pál* (T.): feltehetően a teljes név vezetéknévvé válásáról van szó.

MIZSER LAJOS

Felhasznált irodalom

Ba. = BAHLOW, HANS: Deutsches Namenlexikon (München, 1967)

Br. = BRECHENMACHER, KARLMANN: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Familiennamen I–II. (Limburg a. d. Lahn, 1957–1963)

CONSTANTINESCU, N. A.: Dicţionar onomastic romînesc (Bucureşti, 1963)

K. = KÁZMÉR MIKLÓS: Régi magyar családnevek szótára XIV–XVII. század (Budapest, 1993)

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 321–324

DEBRECEN
1999.

A *miatt* és *által* névutók eszközhatározói szinonim használatához*

A névutórendszer történeti vizsgálatában az eddigi szakirodalom nem sok fogódzót nyújt ahhoz, hogy képet kapjunk arról, milyen névutós szerkezetek használatosak egy adott szinkrón állapotban egymás szinonimáiként. A nyelvtani szinonimitásnak ez a tágabb értelmezése, amely azonos morfémaosztály különböző tagjainak azonos funkcióban való megjelenését foglalja magában (KÁROLY: MNy. 67: 275), hasznos vizsgálati szempont: lehetőséget adhat bizonyos nyelvtörténeti változások menetének pontosabb követésére, s emellett számos egyéb tanulsággal szolgálhat tartalom és kifejező eszköz viszonyáról, nyelvjárásról vagy egyéni stílusbeli különbségekről stb.

A névutók történetével behatóbban foglalkozó kézikönyvek (SIMONYI, Hat. II, 1–288; KLEMM, TörtMondt. 221–53) névutó-alak szerinti tárgyalásából kitűnnek ugyan azonos funkcióban megjelenő névutók, az hogy például a *között* és *közül* egyaránt lehet partitivusi szerepű, a *felé* és *felől, elvé* és *elvől* locativusi irányt jelölő stb., a hagyományos határozói kategóriákba való besorolás azonban általában túl nagyvonalúan utal csak a használatra, annak közelebbi kötöttségeit nem jelzi. Enélkül pedig a szinonimitás lehetőségeiről ítélni nem lehet. A TNyt. szinkrón metszeteket adó leírásában a névutók fejezetének kidolgozója, ZSILINSZKY ÉVA így csak érintheti ezt a kérdést, de a szükséges előmunkálatok híján a jelenlegi képet így összegzi: „e szinonimasorok tényleges nyelvi helyzetét az adatok alapján megítélni igen nehéz, szinte lehetetlen", illetve hogy statisztikai vizsgálatukra az adott feltételek között nem volt mód (II/1, 714).

E még sok részvizsgálatot igénylő kérdés előbbreviteléhez szeretnék hozzájárulni a *miatt* és *által* névutók szinonim használatára vonatkozó adalékok közlésével. Példáimat elsősorban a JordK. névutókészletének feldolgozásából merítem, amelyet annak idején egyetemi doktori értekezésként SEBESTYÉN ÁRPÁD vezetésével készítettem. Az adatok értékeléséhez a kódex nyelvével kapcsolatban szükségesnek tartom megjegyezni, hogy bár tapasztalhatók benne egyenetlenségek, az egész fordításon végig követhető egyetlen ember, valószínűleg a fordító aktív közreműködésének nyoma. Az egész szöveg ugyanis szabályszerű vágásokat, rövidítéseket, tömörítéseket mutat ([M.] NAGY: MNy. 77: 41–8), ami szempontunkból arra is bizonyíték, hogy a benne lévő nyelvi egyenetlenségeket egyetlen ember nyelvérzéke a maga korában valószínűleg elfogadhatónak ítélte.

* Készült az OTKA Régi magyar szövegek nyelvi és művelődéstörténeti magyarázata, kiadása c. (T 029146. sz.) kutatási programja keretében.

A kódex viszonylag nagy terjedelme miatt is alkalmas ilyenfajta vizsgálatok egyik forrásaként.

A *miatt* és az *által* névutók funkciói a JordK.-ben így összegezhetők:

	helyhat.	időhat.	eszközhat.	okhat.	egyéb
miatt	–	1 (1%)	181 (82%)	37 (17%)	–
által					
vmi által	23 (37%)	–	36 (58%)	2 (3%)	1 (2%)
vmin által	10 (67%)	–	?1 (6%)	–	4 (27%)

A két névutó a JordK.-ben az eszköz- és okhatározói szerepben vesz részt közösen. Mindkettőnek a leggyakoribb funkciója a JordK.-ben az eszközhatározói. Ismeretes, hogy ez a szinonim viszony nem marad meg véglegesen, hanem funkcióváltáshoz vezet: a *miatt* eszközhatározói szerepét véglegesen átveszi az *által*. Ugyanakkor az *által* névutó használatában éppen morfológiai változás zajlik: a ragtalan alapszavú struktúra mellett megjelenik a superessivusi *-n* ragot vonzó. (E szerkezeti változásnak a JordK.-beli adatait korábban közöltem: MNyj. 25: 181–8.)

A funkcióváltás folyamatáról az eddigi szakirodalom a következőket tartja számon. A kódexekben az *által* eszközhatározói szerepe, amely a *miatt* ilyen használatát szorítja ki és veszi át, még ritka. KLEMM (TörtMondt. II, 235) szerint a JordK. az ÉrdyK.-szel együtt épp az a szövegünk, amelyben az *által*-nak eme új funkciója a leggyakrabban előfordul. E szempontból a TihK., a CzehK. és a LobkK. érdemel még említést (az utóbbiban két adat van). A két névutó ágensi funkciójának gyakoriságát a TNyt. (II/2, 714–5) adatgyűjtése is alátámasztja: csak e névutók szinonim előfordulására van adata azonos szövegben. Bár a kódexirodalomban a *miatt* ilyen szerepe jóval gyakoribb, a MünchK. és a JordK. két párhuzamos helyét összevetve a TNyt. azt mutatja be, hogy a JordK. a MünchK.-szel szemben a modernebb *által* formával él, legalábbis az adott helyeken. Ez a viszony azonban, bár többször tapasztalhatjuk, a két kódex között nem áll fenn következetesen. Pl.:„iaẏ ke· aʒ èmbe2nèc *ki miat* èmbe2n^{c} fia ela2oltatic" (MünchK. 50vb); „yay kedyglen az embernek *kynek myatta* embernek hw ffya el arwltatyk" (JordK. 504): vae autem homini illi, *per quem* Filius hominis tradetur (Mc. 14: 21). A szakirodalmi képből tehát a JordK. az újabb nyelvi törekvés bátrabb alkalmazójának tűnik. Az *által* névutó használatában történő morfológiai változás ugyanakkor funkciómegoszlással is jár, s az eszközhatározói szerep a ragtalan alapszavú strukturához kapcsolódik (SEBESTYÉN, Névut. 36 kk., 94).

Az eszközszerepű *miatt* a JordK.-ben durván hatszoros előfordulású az *által*-hoz képest, de az utóbbi is viszonylag egyenletesen oszlik meg a kódex egészében. Az eszközhatározás többféle árnyalatában találunk a kódexben egymással tökéletesen behelyettesíthető szinonim szerkezeteket. Az *által* névutó ragtalan alapszavú struktúrájában történik a funkcionális változás, a ragvonzó *által* egyetlen idevonható kódexünkbeli adatának (810–1) megítélése bizonytalan (er-

ről bővebben l. fentebb idézett cikkemben: MNyj. 25: 185–6). A TNyt. adatait, melyek csak az ágensi szerepben mutatják be a felcserélhetőséget, a következőkkel egészíthetjük ki.

Közvetlen eszköz meghatározására, mint a fentiekből is kitűnik, e két névutó nem túl gyakori, mégis vannak párhuzamos példák. A kézikönyvek gyakran idézik rá néhány adat mellett a 2. Io. 12-t: „Nem akaríc irni *levelnek ęs tintānak āltala*" (Sylvester: UT. II, 133; idézi SIMONYI, Hat. II, 170; KLEMM, TörtMondt. II, 235). Hogy e bibliai szöveghelyen a közvetlen eszköz jelölését általában névutós szerkezettel fordítják, a vulgatabeli megfelelő *per* prepozíciónak köszönhető. Ez ott is különös használatnak számít, hiszen a latin *per* (gr.*διά*) — a *miatt* és *által* névutóinkhoz hasonlóan — szokásosan szintén a közvetett eszköz kifejezője (vö. PLATER–WHITE, A Grammar of the Vulgate. Oxford 1926. 86). Érdekes megfigyelni a JordK. két idevágó példáját, amelyek egymáshoz közel fordulnak elő: „Ennel tebbet akarttam tynektek yrnom, de nem akaram *lewelnek es teentanak atala*" (875): plura habens vobis scribere nolui *per chartam et atramentum* (2. Io. 12), „Tebbet akarttam teeneked yrnom, de ne akarttā *lewelnek es teentanak myatta*" (877): multa habui scribere tibi sed nolui *per atramentum et calamum* scribere tibi (3. Io. 13). A Vulgatában a két egymáshoz közeli szöveghelyen az eszközhatározóként mellérendelt főnévpár módosul, a JordK. ugyanazt a szópárat ismétli, de eltérő névutóval. Szerzője talán ebben látott variálható lehetőséget, s a modernebb változattal kezdte.

Cselekvő ige mellett személy a közvetítő, s gyakori az is, hogy a cselekvéshez kapcsolódó testrészt találjuk a névutó közvetlen alapszavául. Az utóbbi szokás héber hatást tükröz: „The Hebrew is fond of using *parts* of the body … in an extended and figurative sense; this use is followed in the Vulgate" (vö. PLATER–WHITE, i. m. 15). Így például a latin *manus* 'kéz' jelentése 'action, power, etc., especially of God and His agents' lehet. Vagyis az ilyen példákban részint elvont erő értendő a cselekvés végrehajtójaként. „Vr yſten az *hŵ keze myat adna* ydweſſeghȯt hŵnekyk" (JordK. 728): Deus *per manum ipsius daret* salutem illis (ActAp. 7: 25), „Azert eellyen nemŵ yteeleteket es paranczolatokat *ada* vr yſten az yzrael ffyaynak az ſynay hegyben *moyſes atal*" (JordK. 116): haec sunt praecepta atque indicia et leges quas *dedit* Dominus inter se et inter filios Israhel in monte Sinai *per manum Mosi* (Lv. 26: 45). Passzív ige, szenvedő értelmű igenév mellett: „*ennek myatta hyrdettetyk* tynektek mynden byneteknek boczanattya" (754): *per hunc* vobis remissio peccatorum *adnuntiatur* (Act. 13: 38), „kyk … *ymaran hyrdethween vannak* tynektek *azok atal*, kyk predicallottanak tynektek" (845): quae nunc *nuntiata sunt* vobis *per eos* qui evangelizaverunt vos (Pt. 1: 12).

A két névutó váltakozását, mint a példákból látható, sem a funkció, sem a megfelelő latin szöveg nem motiválja. Az utóbbi szerepét jól láthatjuk viszont a MünchK.-ben, amely — mint számos más esetben (vö. TARNAI, „A magyar nyelvet írni kezdik". Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Bp., 1984. 271) — a különböző latin szavaknak más-más magyart igyekszik találni, s ahhoz következetesen ragaszkodik. Így a szenvedő ige mellett álló *a/ab* prepozí-

ciós latin ablativus auctorist vagy puszta ablativusi abl. rei efficientist rendszerint *-tól/-től* ragos agenssel, a *per* prepoziciósat a *miatt* névutóval adja vissza: kic „*feʒtèʒetes ʒèllètectǫl* getrètn^{c} vala" (MünchK. 60vb); „kyk mynd *gonoz fertelmes lelkek myat gyettrethnek vala*" (JordK. 539): qui *vexabantur a spiritibus immundis* (Lc. 6: 18), „è vilag *ǫ miatta* lǫt (MünchK. 85ra); „ez vylagh *hw̋ myatta* lett" (JordK. 623): mundus *per ipsum factus est* (Io. 1: 10); „a· tǫʒueṅ *moyſes miat adatot*" (MünchK. 85ra); „az terwen *Moyſes atal adatot*": (JordK. 624): lex *per Moysen data est* (Io. 1: 17).

A JordK. névutós eszközhatározói közül azonban érdemes kiemelni azt a típust, amelyben mondást jelentő igékhez, esetleg névszói kifejezésekhez *(szól, mond vki által vmit; hirdet, kiad és jelent, mondás, beszéd vki /szája/ által; megparancsol, parancsolatokat ad vki vki által)* kapcsolódik a a névutós szerkezet, s a névutó alapszava a közvetítő személyt jelöli meg. Az *által* 36 eszközhatározói példájából 26 ezt a szemantikai képletet mutatja, s ugyanebben a képletben a *miatt* névutót kb. 10 esetben találjuk. Pl.: „Nem de czak *moyſes atal zol* ee mynekwnk az wr yſten" (JordK. 143): num *per* solum *Mosen locutus est* Dominus (Nm. 12: 2), „[beszédek] kyk my vrwnk Jeſus criſtus *apoſtolynak atalok mondwan* vannak" (JordK. 882): quae *praedicta sunt ab apostolis* Domini nostri Iesu Christi (Iud. 17), „ty reatok ne zallyon *az mondaſ az proffetaknak atala*" (JordK. 754): ne superveniat *quod dictum est in prophetis* (ActAp. 13: 40), „Wr Iſten *megh paranczolta moyſes atal*, hogy ..." (318): Dominus praecepit per manum Mosi ut ... (Ios. 17: 4) — „bekeſeghet *hyrdethwen Jeſus criſtuſnak myatta*" (JordK. 744): *adnuntians* pacem *per Iesum Christum* (ActAp. 10: 36), „mykent *megh paranczolta vala* wr Iſten *moyſeſnek myatta*" (316): sicut *praeceperat* Dominus *in manu Mosi* (Ios. 14: 2). Az ismétlés elkerülésére olykor még *-ban* ragos névszót is találunk a kódexben e funkcióban, ami a Vulgataban héber hatásra előforduló *in* prepozició (PLATER–WHITE, i. m. 20) tükörképe: „ſok rendzerent es ſokkeppen reghen yſten *zolwan* az my atyaynknak *proffetak atal*, ez vtolſo ydeghben kedegh *zolt* mynekw̋nk ennen *ffyaban*" (JordK. 799): Multifariam et multis modis olim Deus *loquens* patribus *in prophetis* novissime diebus istis *locutus est* nobis *in Filio* (Hbr. 1: 1–2). Ha az utóbbi jelölésmód nálunk nem is vált be, ez a példa is mutatja a kódexszerző bizonyos törekvését a kifejezésbeli változatosságra. Az adott kifejezések a korabeli literátusi nyelv gyakran ismételt fordulatai lehettek, gondoljunk például Sylvester hexameterére: „*Próféták által szólt* rígen néked az isten, Az kit igírt, imé, vígre megadta fiát". Ennek az előbbi bibliai hellyel való rokonságára egyébként BALÁZS JÁNOS — RÉVÉSZ IMRÉre hivatkozva — szintén utal Sylvesterről írt könyvének egy jegyzetében (Sylvester János és kora. Bp., 1958. 431).

Mindent egybevéve tehát úgy tűnik, bár a JordK.-ben mintegy hatszoros többségben van az eszközhatározói szerepű *miatt* névutó az újabb *által*-lal szemben, a kódex szerzője kész volt az újabban terjedő megoldást pártfogolni a régi ellenében.

M. NAGY ILONA

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 325–330

DEBRECEN
1999.

Archaizmusok a mai magyar nyelvhasználatban

Hadd helyezzek néhány személyes életrajzi adatot dolgozatom élére! Egyetemi hallgatóként az első vizsgámat Sebestyén Árpádnál tettem le 1967 decemberében a nyelvtudományba bevezető stúdiumból (nem titkolom el, nem is dicsekedni akarok vele: jelesre). 1973 és 1975 között pedig, amikor a debreceni Magyar Nyelvtudományi Tanszék tudományos továbbképzéses ösztöndíjasa voltam, témavezetőm, Sebestyén Árpád — bár elsősorban stilisztikai vizsgálatra törekedtem — több irányú (leíró nyelvészeti, névtani, dialektológiai, sőt nyelvszociológiai) tájékozódásra is ösztönzött. A mindenkori nyelvhasználat tanulmányozásának fontosságára elsőként ő hívta fel figyelmemet. Sőt az egyetemi doktori értekezésemet (ide is vonatkozik előző kiegészítő megjegyzésem: summa cum laude minősítéssel) megvédő vizsgára nyelvtörténeti kitekintést is javasolt, főként az archaizmusok témakörében. Ha közvetlenül nem, de közvetve bizonyára ez is közrejátszott abban, hogy 1998 júliusában a határainkon túli magyar pedagógusok továbbképző tanfolyamán Szombathelyen ebből a témából tartottam előadást. Ennek — módosított — anyagát dolgoztam most fel Sebestyén Árpád tiszteletére.

1. Manapság, az ezredfordulóhoz érve világunk szaporodó újításai értelemszerűen nyelvhasználatunkban is újdonságok tömkelegével járnak együtt (l. BALÁZS G. sorozatát az ÉA.-ban, pl. 21: 17). Fölvetődik a kérdés, hogy mennyire jutnak szóhoz a váltásnak, az újra való fokozott törekvésnek ebben a közegében az archaizmusok.

A szakirodalmat olvasva korábbról jócskán találhatunk tanulmányokat az *archaizmus* vagy *régiesség* címszó alatt (ANDRÁSSYNÉ KÖVESI M., MNyj. 2: 72–89; MARTINKÓ A., Nyr. 78: 369–74; KOVALOVSZKY M., uo. 81, 434–9; MStilÚ. 183–4, 421–2; MStilV. 43–7; TOMPA J., MűvArch.; UŐ, AnyOlv.: 337–87; MMNy. 1974.[3] 481–2; KÁROLY S., Nyr. 101: 278–9; RÓNAI B.–KEREKES L. 1977.[2] 262–4; MOLNÁR I., Nyr. 102: 195–200; NyKk. I, 237–9; ADAMIKNÉ JÁSZÓ A. szerk., A magyar nyelv: Tk., Bp., 1985. 225–6; stb.). Az utóbbi időben mintha kevesebb lenne az elemző dolgozat (BOKOR J., Nyr. 109: 185–90; MADARÁSZNÉ MAROSSY Á., uo. 426–39), de több helyütt is van utalás anyanyelvi hagyományaink őrzésének szükségességére vagy változó világunk archaizálódó

elemeire (BENKŐ L., Nyr. 116: 415–7; DRASKÓCZY TÖRÖK G., ÉA. 17: 3; MINYA K., uo. 20: 14; DANISS GY., N. 1999. III. 20: 11; stb.).

Az elavulásnak és az újulásnak egymást föltételező kategóriájával a nyelvjárások és a köznyelv viszonyítása révén másutt magam is igyekszem viszonylag részletesen foglalkozni (BDTF MNyTK. 3). Ezúttal azonban nem annyira az „objektív" (az úgynevezett nyelvi, nyelvtörténeti, természetes, vagyis az elmúlt vagy visszaszoruló korokbeli), mint inkább a „szubjektív" (az ún. stilisztikai, művészi, azaz a mai nyelvhasználatba tudatosan, alkalmilag visszahozott) régiességekre próbálok meg kitekinteni. Ehhez az utóbbi mintegy két évtizedben a nyilvános megszólalás területéről (elsősorban a sajtóból) spontánul gyűjtött adataimat használom föl.

2. Anyagomat mindenekelőtt aszerint írom le, hogy miként csoportosulnak archaizmusai a hagyományosan körvonalazódott fajtáik szerint (I). További szempontom az, hogy nemzeti nyelvünk mely változatával, rétegeivel állnak kapcsolatban az adott régiességek (II). Végül beszélt vagy írott nyelvi vonatkozásukat is érintem (III).

I. Aszerint, hogy mi idéződik föl régiként a felhasznált nyelvi elemekben, alakjuk, jelentésük, fogalmuk, de ezek együttes jelentkezése is szóba jöhet.

A) Terjedelmes és grammatikailag sokszínű csoportot alkotnak a f o r m a i archaizmusok.

a) A régi és a mai alak között h a n g t a n i l a g mutatkozik eltérés a következő esetekben: „fogalmam sincs, ki rejtőzik a jelige *megett*" (ÚT.[1] 1983/40: 44); „Czövek Erna *valamennyiönk* által tisztelt személyét [...] nem lehet kitenni gyalázkodó szavaknak" (És 1985. I. 4: 2); „ez felmentést nem *ád*" (uo. 1983. IX. 16: 3); „a sorstól kapott elhivatottság nem enged [...] *nyugovást*" (uo. 1983. I. 28: 14), vö. *nyugvás* (ÉKSz. 1024); „a művészi dal által *bévül* lesznek gazdagabbak" (uo. 1987. II. 20: 9), l. *belül* (TESz. 1: 277); stb.

A régies hangzást alaktani sajátosságok is erősíthetik. Például: „Budin híres *feredői*" (ÚT. 1983/22: 12), azaz *fürdői*; „Volt, van s lesz minden [...], hogy még leltárba venni is *tereh*" (N. 1994. XI. 28: 31); „[Szent-Györgyi A.] Támogatott minden újat, szépet és haladót, *lett légyen* az tudomány vagy művészet" (uo. 1978. IX. 16: 7); „Hol *lészen* szállásunk?" (VN. 1998. VIII. 1: 8).

b) Viszonylag gyakoriak az a l a k t a n i archaizmusok: „Rögtön tudta, honnan *fú* a szél" (N. 1984. IX. 1: 7); „A frivolitás e finom ötletét netán a gyermekektől *ójak*?" (MH. 1978. XI. 4: 6); „Epés hang *jő* egy olajos zubbonyból?"

[1] Az adataim utáni rövidítések az alábbi lelőhelyekre utalnak: ÉA. = Édes Anyanyelvünk; És = Élet és Irodalom; K. = Kilátó (a BDTF hallgatóinak lapja); Lh. = Látóhatár; MH. = Magyar Hírlap; MMR = Muravidéki Magyar Rádió; MN. = Magyar Nemzet; MNy. = Magyar Nyelv; MTV = Magyar Televízió; N. = Népszabadság; NC. = Népszabadság Computertechnika; Nyr. = Magyar Nyelvőr; VN. = Vas Népe; ÚT. = Új Tükör.

(És 1981. X. 31: 15); „Dörrenések közt emberi szó *hallszik*" (Király L., K. 1983/5: 9); „Ez is el *vagyon* boronálva" (VN. 1998. III. 21: 3); „ennek – mint *mondám* – már harminc éve" (MNy. 77: 503); „S úgy *lőn*" (És 1985. VII. 12: 4); „a [...] cikket [...] még az idők elején Alcsútról *írtam volt*" (MN. 1979. III. 11: 11); „a vegyületek nevét [...] nem azonos módon *szokták volt* írni az egyes szaktudományokban" (Nyr. 121: 387); „*elmúlik vala* a karácsony, de nem múlik el a bájgli [!]" (VN. 1983. VII. 28: 1); „hosszabb távon melyik *leend* a vesztes" (És 1995. VI. 16: 4); „Ez a névadási forma elevenebben él ma is, mint *gondolnók*" (ÉA. 6: 10); „[Az idősebb írók] Aztán *meghaltanak*, meghaltak, elmentek, elmegyegetünk már mi is" (És 1981. XI. 7: 11); „csak hozni akartam / valamit / A végeláthatatlan utak / *forrásvidékiről*" (Reményi I., VN. 1980. X. 19: 9); „Baromfifeldolgozó *Sárvárott*" (N. 1985. I. 19: 8); „Ha fejlődik a színházi élet, akkor lesz *majdan* épület is" (VN. 1999. VII. 14: 5); „az alkotás gyötrelmei *felfüggesztvék*" (És 1997. V. 23: 1).

c) A morfológiai régiesség m o n d a t t a n i archaizmussá bővülhet. Például: „[...] *tudván* [...]" (És 1981/21: 3); „Megkér[...]tük Baracs Dénest, *mondaná* meg [...]" (MTV 1982. I. 2. A Hét); „megnőtt az érdeklődés *minden korok* [...] erotikus irodalma iránt" (ÚT. 1983/51: 42); „*Ez időtt* [...] nem jelenhetik meg Weöres [...] könyve" (És 1995. XII. 8: 3).

A határozott névelő nélküli állapothoz való visszanyúlás az adott köznevet a mai közegben hivatalos, emelkedett hangulatúvá formálja, tulajdonnévi jellegűvé egyedíti: „*szerkesztő* rögtön kikövetkezteti" (És 1995. VIII. 25: 7); „*Elnök úr* kórházban van" (VN. 1995. V. 17: 3); „*Magyar állampolgár* hirdetést olvas valamelyik napilapban" (És 1995. VI 16: 11); „az alperes [!] megsértette *felperesnek* a jó hírnevét" (N. 1997. V. 3: 12); stb.

A szenvedő igék alaktani, szófajtani, mondattani szemszögből is számon tartható régiessége (vagy régietlenülése – vö. SZATHMÁRI I., ÉA. 21: 13) egyúttal átmenetet jelez a szókészleti archaizmusok csoportjához. Például: „*Meggyőzettem* ['meg lettem győzve, meggyőztek'] hamarosan" (N. 1981. II. 1: 7); „a III.-ban a szépírói helyesírás megfigyelés[e] *ajánltatik*" (Nyr. 104: 470); „feszültség *szíttassék*" (ÚT. 1983/50: 20); „még egy beköltöző személy *szükségeltetnék*" (És 1980. X. 25: 5). Összetett ódonságot idéz meg a személyes névmás nyomatékosító alakjának következő előfordulása is: „Férkőzz *ten* rezdüléseid közé" (Balló L., VN. 1981. VI. 7: 8).

B) Nem gyakoriak a l e x i k a i - s z e m a n t i k a i jellegű régiességek.

a) Az úgynevezett elavult szókat az alábbiak illusztrálják: „*Ispotályban*" (Simonyi I., És 1979. VII. 21: 7), azaz 'kórházban' (ÉKsz. 606); „A krónikus gégehurutot a következő tényezők tarthatják fenn: [...] nikotin, [...] rossz nyelés, [...] páratartalom, *etc.*" (ÚT. 1981/43: 44), vagyis 'stb.' (vö. ÉKsz. 341).

b) Ritkán bukkanunk j e l e n t é s b e l i archaizmusra is: „Az alapszervezetekben megkezdődött a *kandidátusok* jelölése ezekre a posztokra" (az MMR-t

idézi GADÁNYI K. szerk., TudKözl.-k: Szh.–Mb., 1990. 103), 'tisztségre kiszemeltek' (ÉKsz. 642); „*hév* kása" (N. 1998. VII. 23: 9), azaz 'forró' (l. még 'heves', ÉKsz. 541).

c) A fogalmi archaizmus is csak szűk körben, történelmi jellegű leírásokban fordul elő: „A kocsmárosok, fogadósok addig nem üthették csapra hordóikat, amíg egy pohár bort nem vittek a bíróhoz. Ez volt az úgynevezett »*látópohár*«" (MH. 1995. X. 17: Mell. 4); „a pogány hitvilág »papjai« a *táltosok*" (N. 1996. VIII. 17: 37), vö. ÉKsz. 1329; „A BKV informatikája. [...] Kezdetben volt az *omnibusz* [...]" (NC. 1999/23: 8–9), 'lófogatú társas bérkocsi' (ÉKsz. 1036).

II. Azt nézve, hogy a régiesség milyen viszonyban áll nyelvünk különféle változataival, rétegeivel, adataim a következőket tanúsítják.

A) Anyagom zömmel, mivel alapvetően a tömegkommunikációból származik, a köz- és irodalmi nyelvi színtéren jelent meg, noha itt egyébként — egyes eseteket, például a történelmi témájú szépirodalmi műveket vagy a régies magyar nevek (*Álmos*, *Botond*, *Koppány* stb., l. N. 1998. VII. 27: 4) divatját leszámítva — a közkeletű elemekhez képest természetesen csekély szokott lenni az archaikusak előfordulási aránya. Ide tartoznak az I. fejezetnek eleve e megnyilatkozási körből válogatott példái.

B) Némelyikük (*megett*, *írtam volt*, *ispotály*) azonban más nyelvi réteggel (pl. a nyelvjárásokkal) is kapcsolatot tart. Ebből a szempontból több lehetőség is kínálkozik.

a) A már idézett *etcetera* ('[é]s a többi') latin eredete olyan hajdani ideigen (esetleg jövevény) kifejezésekre is ráirányítja a figyelmet, amelyeknek mai használata már régiesnek bizonyul: „*Kvázi*" (M. H. főisk. hallgató idézte egyik tévés személyiségünket 1980. X. 19-én), 'mintegy, szinte' [lat] (ÉKsz. 808); „»*Cőgerek*«, újra együtt [=cím...] *Cőgernek* a katonaiskolai növendéket nevezték [Kőszegen az egykori katonai alreáliskolában]" (VN. 1999. VI. 24: 16), német eredetű (ISzKK. 151); l. továbbá *ergo* 'tehát' [lat] (uo. 222), *abcúg* „le vele!' [ném] (ÉKsz. 1), *bekk* 'védőjátékos' [ang] (ISzKK. 101); stb.

b) A nyelvjárások konzervatív jellegüknél fogva gazdag tárházát alkotják az archaizmusoknak: „Ne *fütess* [=kutass] a fiókban!" (34 éves, Somogy megyei származású tanár, Szekszárd, 1998. X. 26; P. N. lev. főisk. hallg. gyűjtése), vö. ÚMTSz. 2: 456; „Egyre többen tankolnak nálunk ötven vagy száz forintért, s egyre kevesebben *csurig*" (VN. 1979. VIII. 19: 14), 'csordultig, színültig' (ÚMTSz. 1: 922); „A *csobolyó*" (N. 1984. I. 27: 6), 'hordozható lapos hordócska' (ÉKsz. 204); „lassan gyűlik a rétesnek, *fonatosnak* való" (ÚT. 1979/24: 34), 'fonott (kalács, tészta)' (ÉKsz. 424); „Szól a *kokas* már" (Farkas Á., Lh. 1980/12: 92); stb.

c) A csoportnyelvek (l. SEBESTYÉN Á., MNyRét. 118) közül a történelem szaknyelvében kézenfekvő a nyelvi historizmusok gyakorisága, de a

kötetlen, zsargonos, szlenges nyelvhasználatban sem mennek ritkaságszámba. Például: „A [XVII.] század derekán Zrínyi és Batthyány Ádám szüntelenül szorgalmazták a *haditanácsnál* [=a legfőbb katonai hatóságnál (ÉKsz. 495)] a Kanizsától nyugatra fekvő *végházak* és [-]*várak* [l. uo. 1479] megerősítését" (KERECSÉNYI E.–TÓTH O., Letenye története: L., 1992. 21); „fejtetőre állítjuk a nemzeti szalagot, azok is mi *vagymuk*" (VN. 1996. III. 14: 24); „Mi *lesz vala*?" (M. Gy. tanítónő, Szh., 1988. II. 1) tréfásan nyomatékosított kérdésként; „majd *szóla* [(=szól) a szekuriti]" (N. 1999. VII. 20: 22) a biztonsági őr önteltségének kigúnyolásául.

Ez utóbbi adatok a következők társaságában egyúttal felvillantják azt a szövegszervező, stílusötvöző erőt, amely a grammatikailag változatos archaizmusoknak a különböző nyelvi rétegekben való megidézése révén tárgyiasul: „*Mennyi milosztben*" (táncjegyzet címe, És 1987. XI. 27: 12); „*Isa pur*" (könyvkritika címe, uo. 1984. VII. 13: 11); „[A Szombathely–Budapest közötti közúton] Csorna után megyünk a »*hadi utu reá*«. Ami annyit tesz, hogy vagy túléljük az életveszélyes manővereket az autópályáig, vagy nem" (VN. 1998. VII. 1: 3).

III. A k ö z l é s m ó d jellege szerint az eddigi archaizmusok nagyobb részben az írott nyelvből erednek, és csak kisebb terjedelemben származnak a beszédből (pl. *fütess*, *lesz vala*). De az ellenkező megnyilatkozási közegben is jelentkezhetne akármelyik közölt régiesség.

A) Olyan archaizmust, amelyet kizárólag a s z ó b e l i s é g h e z köthetnénk, adataim között nemigen találunk. Legföljebb ilyen jellegűnek mondhatjuk az említett nyelvjárási, társalgási megnyilvánulásokat. L. továbbá: „Még csak az *kéne*!" (MH. 1980. VIII. 16: 12).

B) Bizonyos fordulatok viszont inkább az í r á s b e l i s é g e t jellemzik. Például: „Elgondolja, *mi* a reformkorra esett" (vö. ÚAnyKal. 192); *várnók*; *gondolkodnék* 'gondolkodna'. Sőt a helyesírásból, a betűtípusból fakadó régiesség csupán az írott nyelv sajátja lehet: „*Pfywes* ['gyógynövényekkel foglalkozó'] tudományok" (ÚT. 1980/44: 36); „*Kancza*" (És 1981/15: 9); l. még *Czeglédy*, *Weöres* (más hangulattal, mint a *Ceglédi*, *Vörös*; vö. LŐRINCZE L., Nyr. 83: 384); *Orsolya*, *Erdély*; stb.

3. Úgy érzem, anyagomnak még ez a jócskán megválogatott példasora is tudja igazolni, hogy napjainkban nemcsak az újításokkal járnak együtt óhatatlanul archaizmusok, hanem sokan (főként a nyelvileg iskolázottabbak köréből) szándékos célzattal is visszanyúlnak a régiességekhez. Felhasználásuk mértékében, az egyes fajtáikat illusztráló adatok aránytalanságában: az alakiak gyakoribb voltában bizonyára az tükröződik, hogy érthető, kifejező akar lenni a megnyilatkozás. Ez az egyébként tiszteletreméltó kommunikatív, pszicholingvisztikai magatartás remélhetőleg nem kényszerül arra, hogy az egyéb archaizmusfajták ki-

sebb száma mögött a közléspartner nyelvi-kulturális ismereteinek csökkenésével nézzen szembe.

A bemutatott korpusz körvonalai (a tömegtájékoztató fórumoknak a régiességek iránti figyelme, nyelvünk történeti, területi, társadalmi rétegezettségének ebbéli vonatkozásai stb.) inkább azt szándékoznak tanúsítani, hogy az archaizmusok — kellő célú, módú, mértékű alkalmazásban — a nyelvi és az általános műveltség bővítésének ma is érvényesíthető, sajátos eszközéül kínálkoznak. Számos területen sokféle szerepet játszhatnak manapság is. Erősíthetik a szakszerűséget a tudományos, az iskolai, az ismeretterjesztő munkában, érzékletességet biztosíthatnak a szépirodalomban, a publicisztikában, segíthetik a mai nyelvhasználati formák tudatosulását, ugyanakkor az értékőrzést, a hagyományokkal való azonosulást is. Nem utolsósorban ébren tarthatják az olykor-olykor szunnyadni látszó nemzeti tudatot is.

Persze a modorosság, az avíttság, az álarcöltés veszélyét is magukban hordozhatják. De végső soron éppen a mértékletességre, a helyes arányokra ösztönöznek a bennük „minden korok forrásvidékiről" rögzült tapasztalatok.

MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 331–340

DEBRECEN
1999.

A földrajzi köznevekről

A földrajzi köznéveket vizsgálva első kérdésünk az lehet, hogyan definiálhatjuk kutatásunk tárgyát. Ám ennek a gyakran használt szakkifejezésnek a pontos körülhatárolása a nyelvészeti irodalomban máig nem történt meg. Lássunk néhány kísérletet!

„A földrajzi köznevek a szókincs azon részei, melyeket egy közösség a földrajzinév-alkotásban elsődlegesen használ fel egy-egy tájrész jelölésére, azaz földrajzi fogalmat jelölő főnevek" — írja LŐRINCZE LAJOS 1946-ban (FöldÉl. 6) A helynevek kialakulásának is egyik igen gyakori módja, amikor a földfelszín bizonyos részének megjelölésére használt köznév válik tulajdonnévvé.

A térképész szemével nézi a helyneveket MAÁCZ ENDRE 1953-ban megjelent könyvében (A térképek névrajza. Bp., 1953). A térképész nem nyelvész, de tudnia kell az elforduló szavak értelmét. Baj lenne, ha a *verő*-t az északi oldalra írná, pedig az mindig a hegy déli oldalát jelöli. MAÁCZ nem használja a földrajzi köznév terminust, ő földrajzi fogalmat jelölő szavakról beszél. Ez alatt a térszíni formák *(hegy, domb, csúcs)*, a vízrajzi fogalmak *(tó, mocsár, láp)*, valamint a növényzet és a területek *(erdő, rét, kaszáló, tér, köz)* meghatározására szolgáló neveket érti (i. m. 15).

INCZEFI GÉZA (Makó 36) sem definiálja a földrajzi köznéveket, csupán szempontokat állapít meg a földrajzi neveket alkotó szókincs vizsgálatához. Az efféle köznevek tárgykörük szerint többfélék. Tartalmuk sokszor a természethez kapcsolódik (pl. *tó, árok*), máskor közvetve vonatkoztathatók a földre (pl. *csősz*), ám olykor csak lazán kapcsolódnak ahhoz (pl. *tyúkól, vaskapu, külső*). A földrajzi neveket alkotó köznevek tehát lehetnek 1. földrajzi fogalmak nevei, 2. földdel kapcsolatos fogalmak nevei s — ritkábban — 3. más fogalmak jelölői. Ez a gondolatmenet több ponton sántít. A *csősz* főnévnek ugyanis semmiféle 'hely' fogalmi tartalma nincs, nem lehet vele mint köszóval földrajzi objektumot megjelölni. A *tyúkól* szintén nem fejez ki földrajzi fogalmat, helynevek részeként sem igen fordul elő (nincsen például *Kovács-tyúkól*). E szavak és más hasonlók szerepelhetnek ugyan helynevekben, sőt esetleg önállóan is alkothatnak földrajzi neveket, de csak olyankor, ha erre valamilyen névalkotási mozzanat (metafora, metonímia) alkalmassá teszi őket. A *külső, belső, új, kis* szavak pedig nem köznevek, hanem melléknevek.

KÁZMÉR MIKLÓS LŐRINCZE földrajziköznév-értelmezése alapján, s a névadás felől közelítve alkotta meg saját definícióját: „Földrajzi köznévnek nevezem a közszó-kincsnek azt a csoportját, amelyet a közösség a szemlélet alapján működő földrajzinév-alkotásnál elsődlegesen használ fel egy-egy tájrész jelölésére. Ugyanezt a tájismeret és a munkaterület bővülésével csak differenciáló elemekkel ellátott földrajzi nevek által tudja csak megoldani" (MNy. 45: 301). KÁZMÉR nem fejti ki, milyen szemléletre utal, továbbá feltételezi azt, hogy a helynevek egy „ősi" korszakban *Ér, Erdő, Domb* típusúak, s csak egy későbbi [?] névadási szakaszban jönnek létre a *Fekete-ér, Homokos-domb, Kőris-erdő* jellegű nevek.

KISS LAJOS ekképp határozza meg a földrajzi közneveket: „Földrajzi köznévnek az a főnév tekintendő, amely földrajzi fogalmat fejez ki, és a földfelszín kisebb-nagyobb darabját, természetes vagy mesterséges részletét jelöli" (Nyr. 96: 250). Rámutat arra is, hogy kizárólag földrajzi köznevek használatával *(hegy, folyó, falu, völgy)* is jellemezni tudunk egy tájat úgy, hogy nem használunk egyetlen tulajdonnevet sem. Ám az ilyen tereptájékoztatás csak akkor lesz konkrét és félreérthetetlen, ha saját nevükön nevezzük a látottakat *[Szent Mihály-hegy, Duna (folyó), Dömös (város), Szőkeforrás-völgy]*. Az első példák tulajdonképpen a világ bármely, szemantikailag megfelelő darabjára vonatkozhat, míg az utóbbiak a Visegrádi-hegységhez tartoznak.

ÁGOSTON MIHÁLY meghatározása a névben való előfordulás felől közelít. Eszerint „földrajzi köznév a földrajzi fogalmak faját jelölő műszó, mely földrajzi nevek utótagjaként szokott (kiemelés tőlem — N. M.) szerepelni" (A földrajzi nevek írásmódja. Újvidék, 1984. 13). A szokott magában foglalja azt is, hogy ez nem mindig így van, hiszen az előtag maga is lehet földrajzi köznév (pl. *Ér-oldal, Sziget-domb*), valamint bizonyos nevekbe utólag is bekerülhet ez az elem (*Csali* > *Csali-tag*), vagy ki is eshet onnan (*Bodonoskút* > *Bodonos*). Sőt arra is van példa, hogy tulajdonnév válik földrajzi köznévvé (vö. *Karszt* > *karszt*).

BALÁZS JÁNOS a tulajdonnevek természetét tárgyalva szól a mellettük gyakran szereplő köznevekről: „A tulajdonnév elsődleges funkciójában azonosító jellegű egyedi megjelölésre használt nyelvi jel, amely a köznevek mellett kialakult külön megjelölési rendszernek vagy e név egyik elemétől megnevezett, vagy e név mellé tett értelmezővel megnevezhető csoportjába tartozik" (ÁNyT. 1: 52). Az első típusba sorolja az *Szent Mihály-hegy, Szőkeforrás-völgy* típusú neveket, ahol a tulajdonnév közszói elemmel kombinálódott. A másodikba a *Duna folyó, Dömös városa* szintagmákat sorolja, és a csoportmegjelölő közneveket a tulajdonnév értelmezőjének nevezi (i. m. 45). Az „értelmező" valóban találó volna, de nyelvészeti terminusként a szó már le van foglalva mondattani fogalom jelölésére. A közszói tag — noha logikailag valóban értelmező — nyelvtanilag jelzett szó, amelynek a (kijelölő) jelzője a tulajdonnév. J. SOLTÉSZ

KATALIN épp ezért a tulajdonnév mellett álló, fajfogalmat megnevező közszót *determinativum*nak nevezi (Tulajdonnév 112).

HOFFMANN ISTVÁN (HnNyEl. 47) így ír: „A hely fajtájának megjelölésére bármilyen, általánosabb vagy speciális jelentésű közszót felhasználhatunk. Ezeket gyűjtőnévvel földrajzi köznévnek szokás nevezni". A földrajzi köznevek a helynevek névrészeiként, illetve névelemeiként fordulnak elő. Egyrészes nevekként a *Patak, Rét* típusú nevekben, valamint kétrészes nevek helyfajtajelölő második névrészeként *(Körtvélyes-hegy, Magas-halom)*. E nevekben a bővítményrészhez — mely a hely valamilyen sajátosságát fejezi ki — kapcsolódik alaprészként a hely fajtáját jelölő földrajzi köznév. A kétrészes nevek között található olyan is, melynek első névrészének második eleme is földrajzi köznév (pl. *Szék-kút-gyep, Hármashatár-hegy*).

A földrajzi nevek — bennük a földrazi köznevek — helyesírása régóta foglalkoztatja nemcsak a nyelvészeket, hanem a térképészet szakembereit is. A földrajzi nevek írásmódjának egységesítése végett jelent meg 1965-ben az Állami Földmérési és Térképészeti Hivatal mellett működő Földrajzinév-bizottság összefoglaló, teljességre törekvő szabályzata: A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai (FöNMÍSz.), FÁBIÁN PÁL, FÖLDI ERVIN és IFJ. HŐNYI EDE munkájaként. A kötet összefoglalja azokat az elvi kérdéseket, melyeket a gyakorlati alkalmazásban követni kíván, így meghatározza a földrajzi név, magyar név, földrajzi megjelölés, földrajzi köznév stb. terminusokat. A nevekkel együtt kezeli a tulajdonneveket *(Nemzeti Múzeum; Gellért fürdő)* és az általános fogalamat jelölő közneveket (*hegy, dombvidék, iskola, megállóhely* stb.). Földrajzi neveink helyesírásához című munkájában SEBESTYÉN ÁRPÁD (MNyj. 17: 159–72) kiemeli, hogy az utóbbi, köznévi csoport ide vonására semmi szükség nincsen. Ezek a szavak „önmagukban semmiféle egyedi objektumot sem «jelölnek meg», egyszerűen lokális körülmények leírására alkalmas közszók" (i. m. 164). Nem tartja egyértelműnek azt sem, miért kell bizonyos földrajzi közneveket kötőjellel kapcsolni az előtaghoz (pl. *csatorna, kert, kapu*), míg másokat attól különírni (pl. *kaptató, sor, szer*), illetve milyen kritériumok alapján lehet bizonyos utótagokat kétféleképpen is írni (pl. *derék, szoros, töltés*). Az ilyesfajta megkülönböztetések hétköznapi nyelvhasználó számára lehetetlenné teszik a helynevek pontos leírását. A FöNMÍSz.-t felváltó A földrajzi nevek helyesírása (FÁBIÁN PÁL–FÖLDI ERVIN–HŐNYI EDE, Bp., 1998.) ezt írja a földrajzi köznevekről: „A több elemből (tagból) álló földrajzi neveknek és megjelöléseknek utolsó eleme gyakran egy földrajzi fogalmat jelölő főnév, úgynevezett földrajzi köznév." (16). Ez lehet egyszerű (*patak, árok, ér* stb.) és összetett szó is (*holtág, szőlőhegy, lóúsztató* stb.), írásban néhány meghatározott névtípus kivételével kötőjellel kapcsoljuk az előtaghoz. A korábbi bonyolult helyesírást egyszerűsítették, csak az utcanévi utótagokat — *kert, köz, park, sor, dűlő* stb. — írjuk külön. A kötetben a földrajzi köznevek terjedelmes listáját is közreadják. A földrajzi köznév mellett a jelentésére utaló fogalomcsoport száma áll. A szerzők

nyolc jelentéscsoportra osztják a földrajzi közneveket: víz; domborzat; terület, táj; növény; talaj; tengerfenék-domborzat; földtani képződmény; parttagoltság. A jegyzék tartalmazza az alakváltozatokat is (pl. *bereg ~ pereg*).

A földrajzi köznevek meghatározásakor a kutatók kiemelik, hogy az helyfogalmat fejez ki, elsődleges jelentése ez. Mindamellett igen gyakran nem csak főneveket, hanem mellékneveket is e csoporthoz sorolnak, bár a kifejezésben is szerepel a k ö z n é v szó, s a vizsgált szócsoport a főnevek egy sajátos típusát képviseli. A helyesírási szempontok a földrajzi köznevek definiálása kapcsán irrelevánsak, hisz az csupán megegyezés kérdése, azaz nem nyelvi kritérium. A földrajzi köznevek közszók, a helynevekben az objektum fajtáját jelölik, s más nyelvi elem nem is igen alkalmas e funkció betöltésére. (Ez persze fordítva is igaz, a helynevek névrészeiként a földrajzi köznevek sem töltenek be más funkcionális szerepet, mint utalnak a denotátum fajtájára. Ezek az ún. redundanciaszabályok a helynévadásban.)

A földrajzi köznevek jelentőségére a nemzetközi szakirodalom is kiemelten figyel. Már az 1970-es években elkészült a szlovák, cseh, lengyel, sőt a mordvin földrajziköznév-szótár (vö. KISS LAJOS: MNyTK. 183. sz. 24.). Finnországban, Helsinkiben 1976-tól működik a Finn Névtani Archívum, mely több mint kétmillió névről tartalmaz névcédulát, melynek egyik pontja a név keletkezését magyarázó megjegyzéseket, illetve a földrajzi köznevek értelmezését tartalmazza (vö. HOFFMANN: MNyj. 25: 80). Magyarországon ez hiányzik, pedig aligha van nyelvünknek olyan szócsoportja, mely az adatolhatóság tekintetében felvehetné a versenyt a helyfajtákat megjelölő földrajzi köznevekkel: ezek adatolhatósága nyelvünk történetében ugyanis egészen a szórványemlékek korára nyúlik vissza (vö. HOFFMANN: MNyTK. 207. sz. 119), a 20. század magyar helynévgyűjteményei pedig bármilyen nyelvatlaszénál sűrűbb dokumentálást jelentenek. Ennek fényében különösen feltűnő, hogy a nyelvészeti figyelem alig-alig méltatta komolyabb vizsgálatra ezt a szócsoportot. A kutatások hiányának fő oka talán abban keresendő, hogy nem álltak rendelkezésre a megfelelő gyűjtések és adattárak. A földrajzi köznevek összegyűjtésére tett kísérletet 1929-ben STRÖMPL GÁBOR, aki a vízrajzi közneveket (Helyneveink vízrajzi szókincse: Hidrológiai Közlöny 9 (1929): 113–28) és 1931-ben HEFTY GYULA ANDOR, aki a térszíni formák (még nem a mai, földrajzi köznév terminust használja!) neveit szedte sorba (NyF. 66. sz. 49–58; Nyr. 40: 155–69, 206–16, 259–65, 300–08, 364–70, 458–62). ÁRVAY JÓZSEF a kalotaszegi térszíni formák neveit gyűjti össze 1942-ben (MNny. 4: 4–50). 1968-ben jelent meg a Magyar Nyelvjárások Atlasza, melyről a kutatók kivétel nélkül elismerően nyilatkoznak. Ez a munka „Nemcsak a magyar nyelvföldrajzi kutatások, hanem az egész magyar dialektológia legnagyobb szabású alkotásának ígérkezik" — írja ismertetésében SEBESTYÉN ÁRPÁD (MNyj. 16: 110). Ez a munka alapja lehet a szóföldrajzi kutatásoknak, melybe természetesen a földrajzi köznevek vizsgálata is beletartozik. Az atlasz térképlapjainak áttekintésével képet kaphatunk *a határ, falu,*

folyó, völgy, parlag stb. szavaink hangtani illetve lexikai elterjedtségéről. A romániai magyar nyelvjárások atlasza kötetei (szerk JUHÁSZ DEZSŐ. Bp. 1995-től) teljes egészében felvette a MNyjA kérdésanyagát, valamint valamint a csángó és a székely területek anyagát is tartalmazza. A gyűjtő, MURÁDIN LÁSZLÓ 11 témakörre koncentrálva 3379 kérdést kérdezett a gyűjtés során. Az atlasz bőséges anyagot szolgáltat a földrajzi köznevek kutatójának, gondoljunk az ilyen térképlapokra mint a *rét* (I. kötet 176. címszó), *mező* (I/2), *ugar* (I/5), *veteményeskert* (I/244.) stb. Úgy gondolom, felesleges a többi nyelvatlaszról külön szólni, hisz az adatok magukért beszélnek. Az Új magyar tájszótár szintén sok közszói elemet közöl e körből is, ám gyűjtési munkálatai 1960. december 1-jén lezárultak, pedig épp ekkor indult az országos földrajzinév-gyűjtés, melynek eredményeképpen mára elkészült számos megyei és járási helynévgyűjtemény. 1974-ben, a Somogy megye földrajzi nevei című kötetben MARKÓ IMRE LEHEL — először az ilyen jellegű munkák közül — összegyűjtötte és értelmezte a terület földrajziköznév-anyagát is. Ezt a részt a későbbi kötetekben is megtaláljuk. Emellett különböző tanulmányokban, tájszótárakban is közöltek ide tartozó adatokat. Látható, hogy földrajzi közneveink sok tucat munkában rejtőznek, és számuk valószínűleg elérheti a 2500-3000-et is. Ráadásul mindegyik szó jelentések, hangalakváltozatok sokaságában és területi tagoltságban képviselteti magát a magyar nyelvterületen. A területi anyagot közzétevő kötetekben szereplő földrajziköznév-listákat ellenőrizték a kutatók, ezeket az adatokat hitelesnek fogadhatjuk el. (A gyűjtés menetéről, a szójegyzékek összeállításáról lásd MARKÓ IMRE LEHEL A földrajzi köznevek értelmezése: A földrajzi nevek gyűjtésének, ellenőrzésének és közzétételének kézikönyve. Bp., 1978. 87–93)

A földrajzi köznevek vizsgálata azért is lényeges, mert a közszói szókincs részét képezik, azaz a mindennapi kommunikációban is igen gyakran használatosak, valamint szerkezeti elemként jelen vannak helyneveink jelentős részében is. Azokba a nevekbe, amelyekből valamilyen oknál fogva hiányzik ez a névrész, szerkezeti változás útján be is kerülhetnek (HOFFMANN, HnNyEl. 34). A *Rakaca, Ida* típusú egyrészes, földrajzi köznevet eredetileg nem tartalmazó helynevek egy része másodlagosan *Rakaca pataka; Ida vize* szerkezetűvé válhat, azaz kiegészülhet a helyfajtát megjelölő földrajzi köznévi lexémával. Ez a típusú szerkezeti változás a korai ómagyar korban igen jelentős mértékben érintette például a víznevek körében a jövevénynévréteget. Ettől függetlenül azonban minden helynév alkothat alkalmi minőség- (néha birtokos) jelzős szerkezetet a denotátum objektumosztályát jelölő közszavakkal, pl. *Szamos folyó, Debrecen városa.* Az ilyen alkalmi névalkotások létrejötte úgy képzelhető el, hogy a valóságra vonatkozásuk alapján neveinket logikai osztályokba soroljuk be: pl. a *Szamos*-ról tudjuk, hogy folyó, s ezt földrajzi köznév hozzáfűzésével ki is fejezhetjük. A földrajzi köznevek alapformaként előfordulhatnak többes számban *(kertek, táblák: Pipó-kertek, Tibori-táblák)* vagy határozóraggal *(aszó: Kövesaszón)* is.

A földrajzi köznevek feldolgozása a helynevek tipologizálásának is elengedhetetlen feltétele. A névtípusok megállapítása rendkívül fontos, hiszen valamely terület névadásának jellemzését csak e típusok segítségével végezhetjük el. Nézzük meg, hogyan nyilatkozik a szakirodalom a földrajzi köznevek szórétegének belső rendszeréről!

A téma első kutatói gyűjtésüket adják közre. STRÖMPL GÁBOR (i. m.) a vízrajzi szókincset csoportosítja szemantikai alapon (*víz* általában; források, kutak nevei; ásványvizek; folyók; folyóágak és -részek; állóvizek, tavak, mocsarak nevei stb.). HEFTY GYULA ANDOR 270 térszíniforma-nevet rendez táblázatba, s jelöli, mely területen (pl. Dunántúlon, Tiszántúlon, Székelyföldön, Királyhágón túl) fordul elő helynevekben vagy az élő nyelvben. Így hozzávetőleges képet kapunk a szavak földrajzi elterjedéséről is.

MAÁCZ ENDRE helyneveink kialakulását tekinti át. Megállapítja, hogy helyneveink legnagyobb része személynevekből ered, továbbá „azokból a szavakból alakul, melyek a talaj és a föld minőségét, a vidék jellegét és a térszíni viszonyokat meghatározzák" (A térképek névrajza 10). Földrajzi tájszótár című munkájában a népnyelvben, nyelvjárásokban használt földrajzi fogalmak jelölésére használt szavakat rendezi ábécérendbe. A jelentés- és alakváltozatokat mindig feltünteti. Nem jelöli viszont azt, hogy mely területről származik az adat, s milyen forrásból került az elő (pl. saját gyűjtés, földrajzi munkák).

INCZEFI GÉZA a földrajzi közneveket csoportokba rendezi, a gyakoriságot a velük megalkotott nevek száma alapján rendszerezi. Makó környékén a leggyakoribb földrajzi köznevek szemantikai csoportjai: vízrajz *(ér, sziget)*, felszín *(halom, hát)*, tulajdonságfogalmak *(nagy, kis)*, építmények *(tanya, csárda)*, szőlőművelés *(hegy)*, helyzetviszonyítás *(belső, külső)*, település *(város, falu)*, állattartás *(legelő, igás)*, mezőgazdaság *(kaszáló)*, alakmeghatározás *(hajlás)*, egyéb *(szent, erdő)* (INCZEFI, Makó 38). Ez igen heterogén szempontrendszer. Az egyik csoportba melléknevek (!) kerülnek, holott a szerző földrajzi k ö z n e v e k r ő l beszél. A *hegy* köznév a szőlőművelés csoporton kívül a mezőgazdaság, sőt a felszín megnevezései közé is besorolható.

KÁZMÉR MIKLÓS a következőképpen csoportosította a földrajzi neveket (Beszámoló Zala vármegyei keszthelyi járásában végzett földrajzinévgyűjtésről. MNy. 45: 301):

— településnevek *(falu, major, puszta)*
— településrész-nevek *(szeg, utca, vég)*
— közlekedést szolgáló tájrészek nevei *(allé, csapás, rámpa)*
— vízrajzi köznév *(áztató, csatorna, ér, patak, iszap, láp)*
— térszínforma-nevek *(domb, hát, gödör, oldal)*
— gazdálkodástörténeti nevek (pl. *mező, pást, irtvány, tábla, rét*)
— növényzeti gyűjtőnevek (pl. *erdő, fiatalos*)

KÁZMÉR a köznevekből alakult megkülönböztető elemek csoportjaként veszi fel a *kis, nagy; alsó, felső; új, ó* típusú mellékneveket, melyek nem földrajzi

köznevek A *gesztenyés, szilvás* valóban a növénytakaróra utal, de kialakulhatott köznévi jelentése is, ti. a *szilvás* 'szilvával benőtt terület'. KÁZMÉR rendszerében is különböző szempontok keverednek. A vízrajzi köznevek csoportjába szemantikailag eltérő elemek kerültek. Az *árok* általában utak mellett épített, mesterséges vízelvezető mélyedés, a *patak* természetes úton létrejött, többnyire gyors folyású víz, a *láp* viszont mocsaras hely. Gazdálkodástörténeti név lehet a *puszta* és a *major* is, nem csak az *irtvány* és a *mező*. Keverednek a leíró jellegű és a keletkezéstörténeti kategóriák: az egyik csoport funkció szerint van elkülönítve (pl. közlekedésre szolgáló), a másik alakulás szerint (pl. gazdálkodástörténeti nevek), a vízrajzi és a térszínformanevek viszont szemantikai alapon válnak külön. Számos földrajzi köznév több csoportba is besorolható lenne. A *borsós* 'borsóval bevetett terület' a táj jellemző növényzete alapján a 'növényzetre utaló nevek' csoportba kerül, míg gazdálkodástörténetileg másik csoportban volna a helye. A *darvas* 'darvak kedvelt szállásterülete' köznév viszont egyik csoportba sem sorolható be. Ilyen vegyes kategóriák nem teszik lehetővé nagy mennyiségű névadat rendszerezését és területenkénti összevetését.

MARKÓ IMRE LEHEL (SMFN. 35) a földrajzi köznevek körében primer és szekunder réteget különít el. Az előbbibe a tájhoz, földfelszínhez kötődő köznevek tartoznak (pl. *árok, dűlő, út, utca*), az utóbbiba a nyelvközösség tudatába kívülről bekerült szavak (pl. *tenger, dzsungel*). A vizsgált szó eredetének fontosságára már 1912-ben HEFTY GYULA ANDOR is felhívta a figyelmet: „Nagyobb hegytömegek jelölésére a magyar népnek nincs szava, őt a hegyek csak annyiban érdeklik, amennyiben életszükségletének beszerzésével összefüggnek. Ha távolból látja őket, *hegyek*nek, *havasok*nak nevezi, de már csoportosulásuk formájával nem törődik. *Hegylánc, hegysor, hegycsoport* stb. irodalmi alkotások" (Nyr. 40: 461). Valójában az *utca* < (szláv *ulica*) éppúgy kívülről került a magyarba, mint a *tenger*, a *sár* 'folyóvíz', *erge* 'ua.', mégis teljes értékű földrajzi köznevek.

HOFFMANN ISTVÁN (HnNyEl. 36) 1993-ban tette közzé a helynévfajták osztályozásának egy modelljét, mely nagy mennyiségű névadat áttekintésére is alkalmas. E rendszerben nem keverednek egymással szerkezeti és névélettani szempontok. A helyfajtákat hét nagy csoportra osztotta, s ezeken belül többkevesebb alcsoportot különített el. Az egyes kategóriákat természetesen pontosan definiálni kell ahhoz, hogy a nyelvterület különböző részeiről származó adatokat egymással összehasonlíthassuk. JUHÁSZ DEZSŐ A magyar tájnévadás című monográfiájában tekinti át ilyen módon egyetlen névcsoport jellemzőit, s pontosan meghatározza vizsgálati tárgyát.

Tekintsük át röviden ezt a rendszert is!

— víznevek (folyóvizek, állóvizek, álló- és folyóvizek részeinek nevei; források, kutak nevei)
— vízparti helyek (vízpartok, félszigetek; szigetek; mocsarak, lápok)

— domborzati nevek (hegyek; völgyek; ezek részeinek nevei; sík felszínű területek nevei, egyenetlen felszínű területek nevei)
— tájnevek
— határnevek (szántóföldek; kertek; gyümölcsösök, szőlők; rétek, legelők; erdők nevei)
— lakott területek nevei (közigazgatási egységek, helységnevek, településrésznevek; utcanevek, tanyanevek)
— építménynevek (lakóháznevek; középületek nevei; kocsmák, csárdák, gazdasági célú építmények; állomásnevek; utak, vasútvonalak; hídnevek; kisebb építmények: keresztek, kemencék stb. nevei; bányák; határvonalak nevei)

KÁLNÁSI ÁRPÁD más alapállásból közelít, a névtípusokat vizsgálja, azaz a neveket magukat. A szatmári helynévtípusok vizsgálatakor rendszerezte az előforduló alapelemeket is (Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük. Db., 1997. 121). Elsőként a határrészneveket veszi számba:

Természeti névi alapelemek
— térszíni *(hegy, oldal, domb, part, sziget, szugoly, fenék, halom)*
— talajminőségre utaló *(homok, föveny, sivatag)*
— növényzetre utaló *(erdő, berek, füzes)*
— állatvilágra utaló *(gólyás, rókás)*

Műveltségi névi alapelemek
— földművelés *(szer, puszta, kert, rét, kaszáló, mező, sor, föld)*
— növénytermesztési *(szőlő, almás, szilvás)*
— gazdálkodás- és birtoklástörténeti *(tábla, telek)*
— pásztorkodásra, állattartásra utaló *(legelő, páskom, tilalmas)*

Belterületi nevek
— utcanév jellegű alapelemek *(köz, vég, tér)*
— nem utcanév jellegű alapelemek *(udvar, park, vásártér)*

A vízneveket a történeti rétegek megállapításán túl két külön csoportra osztotta. Az egyikbe a természetes eredetű vizek tartoznak (pl. *ér, tó, patak, víz, halvány*), a másikba a mesterségesen létrehozottak (pl. *vájás, főcsatorna, árok*). A tanyaneveket *(telep, major, tag, szállás, tanyaközpont)* a mesterséges, pontosabban műveltségi névi alapelemek közé sorolja. A létesítménynevek heterogén, a szakirodalomban is kevéssé vizsgált csoportját az alábbiak szerint rendszerezi:
— közlekedési *(út, allé)*
— vízrajzi *(gát, híd, zsilip)*
— állattartási *(karám, akol)*
— kutak *(gulyakút)*
— termelő létesítmények *(vízimalom, gőzmalom)*
— szolgáltató *(csárda, sportpálya)*
— őrházszerű építmények *(állomás, erdőőrlak)*
— lakóépületek *(ház, kastély)*
— temetkező helyek *(temető, cinterem)*

— egyéb *(kereszt, kapu, szobor)*

KÁLNÁSI kategóriarendszere is hiányos. A vízneveket érdemes lenne még kisebb kategóriákra osztani, hisz az *ér* legismertebb jelentésében természetes, kis vizű, lassú folyóvizet jelöl, míg a *tó* természetes vagy mesterséges állóvizet. Úgy vélem azonban, hogy a vízparti helyek nevei, mint *part, szugoly,* illetve a folyórészek nevei (pl. *fenék, sziget*) is inkább közelebb állnak a vízrajzi nevekhez, mint a határrésznevekhez. A tanyaneveket külön csoportba veszi, pedig ez lehetne akár termelő létesítmények alcsoportja is. A KÁZMÉRnál be nem sorolható *darvas* földrajzi köznév itt a természeti névi alapelemek, állatvilág alcsoportba kerülne. A kocsmák, csárdák neveit leginkább szolgáltató létesítménynek tekinthetjük.

BALOGH LAJOS (A földrajzi köznevekről: Kiss L.-Eml. 37) a földrajzi köznévi elemeket szemantikai alapon három kategóriába sorolja:

a) hagyományos értelemben vett földrajzi köznevek, amelyek jelentése elsődlegesen földrajzi jellegű: *domb, patak, apadás, csurgó, dombhát, dűlő* stb.

b) alapjelentése nem földrajzi, de (főként) előtaggal földrajzi névvé válhat: *birtok* 'egy gazda tulajdonában levő nagyobb terület': *Jékey-birtok, Kovács-birtok* 'földrajzi név'; *híd* 'a folyó vagy patak partját áthidaló építmény': *Hodászi-híd, Fehér-híd*;

c) viszonyító elemként szerepelnek a névszerkezetben: *kis, nagy, új, belső* stb. (nevekben: *Kis-mező, Nagy-lapos, Belső-udvar* stb.)

Az a) csoportba sorolt szavak minden tekintetben megfelelnek a választott definíciónak. A b) csoportba sorolt, elsődleges jelentésében nem 'hely' kifejezésére használt közszavak a földrajziköznév-rendszer peremén foglalnak helyet. Ezt a helynévtárak gyakorlata is alátámasztja. A mátészalkai, a nyírbátori járás, a Baranya megye földrajziköznév-kincsét tartalmazó listába ezeknek az elemeknek csupán egy részét vették fel (pl. *vásártér, csárda*), míg VARGA MÁRIA a pápai, ajkai kötetekbe az *autóbuszállomás ~ buszállomás, mentőállomás, iskola* stb. közszavakat is felvette. KÁLNÁSI ÁRPÁD úgy véli, a belterületen található egyedi objektumok közszói megjelöléseinek (általában) nincs helye az adattárakban (Szatmári helynévtípusok 182). Mivel a nyelvészeken kívül más tudományágak művelői is használják az adattárakat, ő maga is rugalmasan kezeli ezt az elvet, s olykor bekerültek a szatmári kötetekbe ilyen jellegű adatok. Vitathatatlan, hogy egy közösségben az ilyenfajta neveknek is lehet identifikáló szerepe, de ezek igen közel állnak az intézménynevek, épületnevek csoportjához. Úgy vélem, ezeket is fel kell vennünk a földrajzi köznevek közé, hiszen helyet jelölő, bár általánosabb jelentésű közszavak. A c) csoportba sorolt lexémák viszont nem földrajzi köznevek, hiszen nem is főnevek. Egy részük melléknév (*kis, nagy, öreg* stb.), más részük a Földrajzi nevek helyesírása (i. m. 97) alapján földrajzi jellegű jelzőnek minősül (*görbe, alsó, belső* stb.). Ezek nem tartoznak a földrajzi köznevek közé.

Térbeli viszonyok kifejezése alapján BALOGH LAJOS (i. m. 38) tovább osztályozza a közneveket:

a) nulla dimenziós földrajzi köznevek (térképi ábrázolása pontszerű, térbeli kiterjedése elhanyagolható): *kút (Bánom-hegyi-kút), rév* 'komp kikötőhelye', *kereszt (Tóth Pál- kereszt, Tóthék keresztje),* emlékmű, szobrok, oszlopok, különleges fák neve *(Negyvennyolcas-emlék, Kolera-oszlop)*

b) egy dimenziós (térképen vonallal jelölt) földrajzi köznevek: *átjáró* 'töltésen átvezető út', *csatorna, patak, kanális, híd, szoros* 'szűk utca', *fasor* stb.

c) két dimenziós földrajzi köznevek (területet jelölő földrajzi nevekben): *tó, ugar, sziget, gyümölcsös, füzes, berek, alvég, cseresznyéskert, temető, tér* stb.

d) három dimenziós földrajzi köznevek (síkból kiemelkedő domborzati viszonyok): *halom, hegy, szőlőhegy, víz* 'tó', *gödör, völgy, malom, csárda* stb.

Úgy vélem azonban, ez a fajta logikai rend nem visz közelebb a földrajzi köznevek belső összefüggéseinek vizsgálatához. Sokkal hasznosabb a nyelvi szempontok előtérbe helyezése, hisz a földrajzi köznevek a magyar szókincs szerves részét képezik, s mint ilyenre az általános vizsgálati szempontok (alaktan, jelentéstan, történeti rétegződés) kiterjeszthetők és kiterjesztendők.

4. Röviden szólni szeretnék egy olyan elképzelésemről is, amely a földrajzi köznevek feldolgozásának alapja lehetne: időszerűnek tartom a magyar földrajziköznév-szótár elkészítését. E műnek tartalmaznia kell az Új magyar tájszótár, az Értelmező szótár és az Értelmező kéziszótár vonatkozó anyagát a járási, megyei helynévtárak földrajziköznév-listái mellett. A szótár elrendezésében nyelvi szempontokat kell követni, azaz a denotatív jelentés egyezését, különbözőségét kell szervező elvvé tenni. A szótár nem szorítkozhat csupán adatközlésre, fel kell tüntetni az adatok pontos forrását, és az alakváltozatokat. Az egységes szervezőelvek megállapítása után a Magyar Nyelvjárások Atlasza térképlapjai (számos földrajzi köznevet gyűjtött), valamint cikkekben, tanulmányokban közölt köznevek könnyedén beépíthetők lesznek. A szótárnak az elektronikus változata mellé szerencsés elkészíteni hagyományos könyv-változatát is. A szócikkek alapján bemutatható lesz valamely földrajzi köznév országos elterjedtsége, nyelvjárási változatai, izoglosszái, etimológiája. Ugyanezt egy etnikai vagy közigazgatási egység területén is elvégezhetjük. Összehasonlíthatjuk az egykori és a ma használatos földrajzi közneveket (pl. az ómagyar kori és a mai állomány ugyanazon a területen). Végül, de nem utolsósorban meg kell vizsgálni a helynévben való előfordulásokat. Mindez nem csak a magyar nyelvészet, hanem a történelem és néprajz művelőinek is forrásul szolgálhat (pl. birtoklástörténet, irtásgazdálkodás kapcsán).

Úgy vélem e nagyszabású munka megindításának feltételei adva vannak a magyar tudományosságban: elsősorban a helynévgyűjtemények, tájszótárak megjelenése következtében. Elvégzése azonban több éves munkát jelenthet.

NEMES MAGDOLNA

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 341–346

DEBRECEN
1999.

A nyelvművelés távlatairól

A magyar nyelvművelés ma már igen jól felkészült, elkötelezett tanárikutatói állománnyal és — mondhatni — kiterjedt hálózattal végzi értékes munkáját. Csak példaképpen említjük a színvonalas folyóiratokat (Magyar Nyelvőr, Magyar Nyelv), a napisajtót, a rádiót, a televíziót, az országos és helyi iskolai és más versenyeket, a magyar nyelv heteket a TIT szervezésében, a számos önálló kiadványt stb. De a kissé régebbi múlt miatt sincs okunk szégyenkezésre.

A nyelvművelés és nyelvi ismeretterjesztés múlt század végi és e század eleji ösvényei mára már széles utakká váltak, amelyeken különféle tematikájú és módszerű kutatások haladnak előre nagy lendülettel. Nemcsak elméleti jellegű vizsgálódások folynak az egyes területeken (hangtan, hangképzés, beszédtanítás, a nyelvtan különböző területei, a szövegtan stb.), hanem a módszertani gazdagság is szembetűnő (iskolai oktatás, vetélkedők, versenyek, pályázatok, szövegszerkesztők felhasználása pl. a televízióban és különféle helyszíneken, különféle körök működése stb.; vö. DEME LÁSZLÓ: Nyr. 122: 262–9, de l. még: FÁBIÁN PÁL: MNy. 89: 134–6). Mindezek lehetővé teszik, hogy a nyelvművelés szinte minden területét lefedje ez a tevékenység, s egy egységes, igényes és rendszeres nyelvi nevelést valósítson meg, amely szerves része az általános, társadalmi méretű kulturális nevelésnek. Egyes kutatók szerint talán az ortoépia (BOLLA KÁLMÁN: MNy. 94: 1–16) és a szaknyelvek kutatása-művelése (FÁBIÁN PÁL: i. h. 131) tűnik egyelőre periferikusnak, itt sem mondhatjuk azonban, hogy vajmi kevés történt ezen a területen.

Az egyes helyes nyelvtani formák használata, megtartása feletti őrködésen túl a magyar nyelvművelők szélesebb, tágabb horizontot is felmutattak, noha ennek a századnak az első felében még a tiltó szabályok, a túlzóan purista nézetek hangoztatása olykor talán túlságosan is erős volt, s bizony hosszú időre, szinte máig befolyásolta a közvéleményt.

A háború utáni (1950–) nyelvművelés BÁRCZI GÉZA, DEME LÁSZLÓ, BENKŐ LORÁND, FÁBIÁN PÁL, SZATHMÁRI ISTVÁN, de főleg és elsősorban LŐRINCZE LAJOS és GRÉTSY LÁSZLÓ révén a harmincas évek nyelvművelő munkájánál sokkal differenciáltabb, kifinomultabb, a nyelvi rendszer működését, a nyelv életét, fejlődését sokkal inkább figyelembe vevő nyelvművelés eszményét formálták meg, az ún. pozitív nyelvművelés eszményét, amely többé már nem csu-

pán a tiltó szabályok, a tilalomfák árnyékában akarta folytatni áldásos tevékenységét (vö. FÁBIÁN PÁL, Nyelvművelésünk évszázadai. Bp., 1984. 105). A nyelvi hibák, a szabályostól eltérő formák a nyelvművelés révén szakszerű magyarázatra leltek, számolva azzal is, hogy a nyelvi fejlődés egy-egy jelensége kezdetben hibaként jelentkezik, majd az esetleges új nyelvi funkciók kialakulása szentesítheti a hibának, szabálytalannak tűnő képződményt. Később igen jelentős szerepet kapott a nyelvhasználat szempontja, a nyelvváltozatok és a szituációk figyelembe vétele. A beszéd és az írás, a hangtani–szótani–szókészlettani–mondattani (nyelvi rendszertani) jellegű nyelvművelő munka végül kiterjedt a szöveg szintjére is (l. DEME LÁSZLÓ: Magyar Tudomány. 1972/12: 735–41). Sikerült rámutatniuk az új, mai formák, fordulatok gazdagságára, kommunikációs többletére, a szituációktól/kontextustól függő nyelvi alakok használati szabályaira, a bővülő használati lehetőségekre. Arra, hogy nincs mindig és kizárólag egyetlen helyzetre, szituációra, szövegösszefüggésre alkalmazható forma, hanem a nyelvi gazdagság éppen azért alakul vagy alakult ki, hogy a legváltozatosabb módon tudja szolgálni a nyelv, a beszéd a mondanivalót, a közlési szándékot, a beszélő vagy a hallgató különféle hangulatait, érzéseit, bizonytalanságait, szorongásait, kételyeit vagy meggyőződését stb. E munka során arra kell törekedni, hogy a beszélő érezze, hogy szabadon választhat a kommunikációs célnak, a kifejezendő tartalomnak és az esztétikai hatásnak az elérése érdekében.

A nyelvművelés tehát a nyelv gazdag eszközkészletéből választékot is kínál, esztétikai igényeket is figyelembe véve igyekszik szolgálni a közlés zökkenőmentes célba érkezését (a megértést), a szöveg (beszéd) hatásának fokozását, sőt a közlés felfogásának megkönnyítését, egyértelműsítését.

Így tudtak a beszélők (közlők) tömegei az iskolai, társadalmi-közéleti, politikai, tudományos stb. elvárásoknak megfelelni, illetve alkalmazkodni az írott és beszélt nyelv, a köznapi nyelvhasználat, a rádió és a televízió stb. követelményeihez.

A nyelvhelyességi szakirodalom évtizedek óta próbál érvényt szerezni például az *aki, ami, amely* helyes használatának, ma mégis igen intenzív korszakát éli az *aki* használata az *ami, amely* helyett (sőt a tévé egyébként igényes riportere, Forró Tamás *akik*-re javította a tőle meginterjúvolt alanya helyesen használt *amelyek* alakját), a *-va/-ve* határozói igenév téves használatát ostorozó szabályoknak *(el van menve, meg lett írva, a macska fel van mászva a fára)* sem lehet igazában érvényt szerezni, a tárgyas és alanyi ragozás közti különbség a beszélők nyelvhasználatának tanúsága szerint mintha kezdene megbomlani: (egy EU értekezleten) *Azt az információt* ***adnak****, hogy ...* (MTV1), (parlamenti tájékoztatóban) *Az SZDSZ a kormány beterjesztései közül 35-öt* ***támogatta***; (Radványi Géza) *ismerte ezeket a gyerekeket, akiket ő maga* ***válogatta*** *ki*; (ugyancsak parlamenti tájékoztatóban) *Egy tízezer forintos bírságot a legrosszabbul kereső kocsmáros is mellényzsebből* ***kifizeti***; *Egy ilyen békét, amely az egész népet*

megfoszt *a szabadságtól, nem fogadhatjuk el*; *Ha valakit* ***érdekli****, akkor átadom elolvasásra*; *... de ha az igaz, amit az újságban* ***közölték***; *Olyan törvényt dolgozott ki, amely a szövetségi kormány több jogkörét is a tartományokra* ***ruházott*** *át* stb.

Manapság azonban — úgy gondolom — arányaiban jóval nagyobb figyelmet kell fordítanunk a szokásos nyelvművelés, a helyes formák használatát javalló munka mellett a nyelvi igényesség maradéktalan felkeltésére. Azaz össze kell kapcsolnunk a helyes nyelvhasználat ügyét az általános emberi neveléssel, a felelősségérzet kialakítására tett erőfeszítéssel, az önnevelés minél tökéletesebb szintre fejlesztésével. Ezek nélkül nehéz lesz igazi áttörést elérni. Ma már ugyanis az esetek túlságosan nagy százalékában talán nem is a helyes nyelvi formák ismeretének hiányáról van szó, hanem inkább a nyelvi formák helyes használatának elhanyagolásáról, a szabályok önkényes figyelmen kívül hagyásáról, sőt egyes esetekben talán teljes felelőtlenségről. Mással aligha tudjuk magyarázni azokat a nyelvi torzulásokat, amelyeket szinte lépten-nyomon tapasztalhatunk a magas, sőt igen magas beosztású, felelős állami tiszt(ség)viselők, vagy a televízióban, rádióban, újságokban stb. meginterjúvolt rangos személyek szájából. Ilyenkor úgy tűnik, hogy a beszélők egy része talán úgy érzi, nem érdekelt abban, hogy értelmes, gondosan megformált, hatásos mondatokkal fejtse ki élőszóbeli vagy írásbeli mondandóját.

A magyar rádióban (1999 júliusában–augusztusában) eléggé nem dicsérhető módon többször is elhangzott olyan műsor, amelyik konkrét példákon mutatta be a biztosító társaságok, bankok stb. tájékoztatóinak tarthatatlan, de az értelmes, normális állampolgár számára teljességgel érthetetlen nyelvét. S ezeket — mint kiderült — nemcsak a magyar átlagpolgár nem érti, hanem a rendkívül művelt rádióalkalmazott sem. Ezeket a förmedvényszövegeket azzal védik a „szakemberek", hogy „kérem, ilyen a szakmai nyelv" stb. Ez természetesen nem igaz. Inkább azt kellene megérteniük, hogy másképp kell megírni egy nagy közönségnek szóló tájékoztatót, s másképp egy minden szempontból kifogástalan jogi szöveget. S hogy meg lehet írni, az kétségtelen. Csak gondot kell rá fordítani, és arra alkalmas embert kell találni az ilyen feladatra.

A nyelvhasználat — írja BALÁZS GÉZA (Nyr. 121: 280) — etikai kérdés is. A legteljesebb mértékben egyetértünk vele abban, hogy a közösség azért hozta létre a fórumokat (médiumokat, parlamenteket stb.), mert információt, tegyük hozzá: pontos, félreérthetetlen és megbízható információt akar szerezni nyelvi, beszédbeli zökkenők nélkül.

Hogy nem éppen banális dolgokról van szó, azt hadd illusztráljuk néhány találomra kiragadott példával, amelyek mindegyike magas, sőt igen magas beosztású egyén (miniszter, államtitkár, országgyűlési képviselő, rangos tévé- vagy rádióinterjú-alany, újabb pártfunkcionárius stb.) beszédéből vagy írott szövegeiből való.

Igen sokszor a képzetek tudatbeli összekeveredése, téves kapcsolása okozza a mondatkeveredést (a mondattani kontaminációt): *Ez alól a szocialista párt sem mentes* (< ez alól a szocialista párt sem kivétel × ettől a párt sem mentes), *Így védekeztek a töröktől, tatártól* (< így védekeztek a török, tatár ellen × féltek a töröktől, tatártól), (plakátszövegben) *A visegrádi ásványvíz hasznos az Ön egészségére* (< az ásványvíz jót tesz Önnek × az ásványvíz egészségére válik), *Van egy kitaposott gyakorlat* (< van egy kitaposott út × van egy elfogadott gyakorlat), *Az emberek teljesen be vannak pánikolva* (< az emberek teljesen be vannak gerjedve × az emberek pánikba estek) stb. A szólások keveredése sem túlságosan ritka jelenség: *Féljen az, akinek vaj van a füle mögött* (vaj van a fején × valami van a füle mögött); *Nem derült fény a levél elküldőjének személyéről* (< nem derült fény valamire × valakinek a személyéről nem esett szó); *a legtöbbször engem vajra lehet kenni* (< (olyan jó ember, hogy) kenyérre lehet kenni × jó/finom, mint a vaj); *Nemigen fűlt a fejem a munkához* (< nem fűlik a foga valamihez × nem adta munkára a fejét).

A példák száma igen nagy, de közlésük természetesen itt nem lehet feladatunk, mindössze példákkal szerettük volna illusztrálni a jelenséget.

A legteljesebb fogalmazásbeli gondatlanságot, hevenyészettséget tapasztaljuk az alábbi mondatokban: *Két rivális színház szeretné lefölözni egymást* '... szeretne egymás fölé kerekedni'; *Nem kénköves tüzet fújó személyek véleményét kell alapul venni; A világkiállítás nem egy agyaglábakon álló luftballon; Nem kell még a kohót leírni a porondról; Akik a társadalmi önkéntes jogkövetést nem tudják megvalósítani* (azaz: a bűnözők); *Sokszor versenyfutás jelleggel párhuzamosságok történnek; A szöveg Vilmányi Gábor személyében öltött életet* (azaz a szöveget Vilmányi Gábor írta); *Mert a kalap nem arra való, hogy a fejünkre tegyük, hanem hogy gondolkodjunk vele; A sajtó ne a csatabárdárulás műhelye legyen, hanem az elásás műhelye; Teljesítményük alatt teljesítettek a délelőtti edzésen; Egy szónak is száz a vége* (azaz száz szónak is egy a vége); *50.000 izét tartott a tűzben, ahogy mondják;* stb. Ez utóbbiak a mondatba bonyolódás bizonyítékai, azt hiszem azonban, hogy nem lenne túlzottan nehéz elkerülni maguknak az „elkövetőknek" sem az ilyen mondatokat egy kissé igényesebb nyelvi magatartással.

Az iménti eknél is veszélyesebbek talán az utólagos korrigálás nélkül elhangzó nevetséges, sőt a szándéktalanul, „véletlenül" ízléstelen mondatok nyílt fórumokon való elhangzása: *A csatár Johnson lába között állította be a végeredményt; Kérem püspök urat, hogy a mikrofon levétele után menjen a dolgára. — Köszönöm.; A ma még lukas partnerkapcsolatokat rendezni kellene; Olyan sok bombasztikus szóömlenyt erre mi nem nyomtunk rá; A „Csillagok háborúja" első része ... 300 millió dollárt hozott, amit még egyetlen film sem termelt, beleértve a fénysebességgel süllyedő „Titanic"-ot sem; A*

„Miniszter félrelép" egy év alatt csinált 650.000 nézőt, annyit, amelyet a következő tíz együttvéve stb.

A nagyotmondás szándéka vezet olykor nyakatekert, nehézkes mondatokhoz: *A történelem sziklájába nincsen bevésve, hogy csatlakozunk Európához; A nadrágszíjat, amit eddig csak a derekunkon kellett meghúzni, most már a nyakunkon érezzük; A rádió és a televízió világa rendezetlen viszonyok képét öltötte.*

Olykor egy-egy szó jelentésének, funkciójának nem ismerése vezet helytelen szóhasználathoz: *Mindez szovjet institúciókra — na jó, sugalmazásra, nem használok ilyen szavakat — történt* (ahol az *instrukció* szóval keverte össze a beszélő az *institúció* 'intézmény' jelentésű szót); *A kiállítás gazdag programot kínál a műkedvelőknek*, egy másik helyről vett idézetben szintén hasonló hiba történik: *Baráth Ferencet elsősorban színházi plakátjairól ismeri a műkedvelő közönség* (holott azt kellett volna írnia, hogy a 'művek kedvelőinek', illetve: 'a műveket/művészeteket kedvelő közönség'); *Nagyon át kell szellemülnünk* ('más szellemiséget kell felvennünk'); *És mi a casus belli oka?* (a *casus belli* önmagában is azt jelenti, hogy 'háborús ok, ok vagy ürügy a hadüzenetre'); *Volt, aki meg is idealizálta* (nyilván a *megideologizálta* alak helyett került tévesen a szó a mondatba); *Ez egy diszkriminatív megkülönböztetés* (itt a *diszkriminatív* önmagában is azt jelenti: '(hátrányosan) megkülönböztető, hátrányos megkülönböztetést alkalmazó'); *Nem itt kellett kipróbálni a macskakörmeinket* (a *macska-* nyilvánvalóan az *oroszlán* szó helyett került a szóösszetételbe — tévesen); *Emlékek merülnek fel az emlékezetemben* (felesleges, helytelen szóismétlés található a mondatban); *Teljesen érthetetlenül állok az események előtt* (az *érthetetlen* szó helyett az *értetlen* lenne a helyes alak) stb.

Az természetes, hogy a beszélt nyelv legfeljebb kivételesen éri el az írott nyelv feszességét, pontosságát, nyelvhelyességi megformáltsági szintjét, de azért a fentihez hasonló példák tömege mégis vésztjelző. A helyes mondatformálás szabályai nemcsak a nyelvtanokba és a különféle szabályzatokba (értelmező szótárakba) valók, hanem a mindenkori beszélőknek kötelessége lenne ezek megismerése, figyelembe vétele a közlés során, különösen ha ezrek, százezrek fülehallatára kell megnyilatkoznia. A legnagyobb baj talán mégis az, hogy az ennyire gondatlan, hevenyészett fogalmazás sajnálatos módon gerjeszti a nyelvi pongyolaságot, a beszédbeli nemtörődömséget, a felelőtlen fogalmazást. Ezért is kell igazat adnunk TERESTYÉNInek, amikor azt írja, hogy „egy olyan állapot viszont, amelyben felelősség nélkül bárki bármit mondhat, a normativitás leépüléséhez, a társadalmi alanyok kiszámíthatatlanságához és ezáltal koordinálatlansághoz vezet. Az emberi kapcsolatok szétzilálódnak, a szerveződés teljesen működésképtelenné válik" (Elkötelezés és felelősség a kommunikációs cselekvésben. In: Jel — Kép 3 (1989) 24–33).

A célunk mindössze az volt, hogy a nyelvhelyesség elveinek érvényre juttatása során felhívjuk a figyelmet arra, nemcsak az egyes szabályok megtartásáért, nemcsak egy-egy konkrét nyelvtani hiba ellen kell harcolnunk, hanem a szövegszerkesztésben, a fogalmazásban észlelt i g é n y t e l e n s é g ellen is. Azt hiszem, ma ez még fontosabb feladatunk, mint a korábbi években-évtizedekben volt, mert megfigyeléseim alapján úgy látom, hatalmas mértékben nő az ilyesfajta, a fentiekben idézett kifejezésekhez, mondatokhoz hasonló nyelvi megnyilatkozások mennyisége.

NYIRKOS ISTVÁN

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 347–350

DEBRECEN
1999.

Helynevek a magyar frazeologizmusokban

A frazeologizmusok olyan szókapcsolatok, illetve mondatok, amelyek szerkezeti formája, alaktani kifejezőeszközei, szóanyaga és jelentése állandósult. A szemantikai szilárdság mértéke alapján idiomatikus és integráló-dott jelentésűek (JUHÁSZ J., A m. fraz. egységek osztályozása. Kand. ért. Bp., 1981. 77). A helyneves frazeologizmusok többsége ez utóbbi csoportba sorolható, így elemezhető a helynévi alkotóelem szerepe (vö. MAYER: NÉ. 9: 83–6. 1984, KISS ANDREA, Tulajdonnevek Kovács Pál szólásgyűjteményében. Bp., 1994). O. NAGY GÁBOR Magyar szólások és közmondások című gyűjteményében (Magyar szólások és közmondások. Bp., 1976[2]) több, mint 200 helyneves frazeologizmus található. A 'mehetsz, ahova akarsz' jelentésű frazeologizmusokban előforduló *Nárittyen, Nánámpotty, Iprityom, Karabuka* fiktív, „játékos" helységnevek kivételével (SzólKözm. 493, 303, 334) reális helynevekkel találkozunk a frazeologizmusokban. A továbbiakban ezen helynevek fajtáit, gyakoriságát és a frazeologizmusokban betöltött szerepét vizsgálom.

A helynevek különböző csoportjai közül az alábbiak kerültek frazeologizmusokba (HAJDÚ MIHÁLY, Magyar tulajdonnevek. Bp., 1994. 54–66): Országnév mindössze két szólásban és egy közmondásban szerepel: *Annyit ér, mint Németországban egy niksz* 'semmit sem ér' *(táj); Nagy a szája, mint Rácország* 'sok beszédű' ember *(rég); Nem Törökország az ember gyomra* 'mértéket kell tartani az evésben' *(rég).* — Megyenévvel is csak néhány frazeologizmus alakult: *Elmehetsz Baranyába ecetet darálni* 'nincs rád szükség, mehetsz, ahova akarsz' *(táj); Legjobb Békés vármegyében lakni* 'a békesség mindennél többet ér' *(rég, tréf); Heves vármegyéből való.* 'heves természetű'.

A hegyneveket csak a *Mátra* képviseli két szólásban. *Annyi, mint a Mátra szele* 'igen sok' *(rég); Vénebb a Mátránál* 'nagyon öreg' *(táj).* — A víznevek közül Magyarország két legnagyobb folyója, a *Duna* (18) és a *Tisza* (14) szerepel leggyakrabban: *Sokáig, míg a Duna vize nem ér bokáig* 'örökre' *(táj, tréf); Nem egyszer úszta át a Dunát* 'sokat tapasztalt már, sok bajból kievickélt már' *(rég); Ő se gyújtaná meg a Tiszát* 'nagyon gyámoltalan' *(táj, tréf); Sok víz lefolyik addig a Tiszán* 'soká lesz az még' *(nép).* Egy-egy szólásban előfordul a *Maros, Túr, Rába, Dráva, Hernád, Körös* folyónév is: *Nincs párja a Hernádig* 'messze földön páratlan' *(rég); Annyi, mint Rábában a kavics* 'nagyon sok' *(táj)* stb.

A helyneves frazeologizmusok többsége helységnévvel alakult. A 130 szólásban és közmondásban a következő város- és falunevek találha-

tók: *Aba, Ács, Adony, Álmosd, Apagy, Apáti, Arad, Asszonyfa, Bagos, Baja, Basahalom, (Nyír)Bátor, Bécs, Buda, Belgrád, Cegléd, Debrecen, Derecska, Dorozsma, Eger, Farkasd, Földvár, Futak, Gérce, Gerjen, Golop, Gyöngyös, Győr, Gyula, Makó, Heves, Hodász, Hunyad, Kaba, Nádudvar, Kám, Kisvárda, Kurd, Köpec, Körmöc, Mád, Mada, Makó, Marja, Mohács, Monor, Munkács, Nagykőrös, Őr, Paks, Patak, Pécs, Pest, Rakamaz, Rátót, Reste, Róma, Solt, Soponya, Szeged, Szerencs, Tarcsa, Temesvár, Texas, Újhely, Zsadány.*

A felsorolt 68 helységnévből *Bécs* 16 frazeologizmusban, *Buda* pedig 14 szólásban, közmondásban fordul elő. A két leggyakoribb helységnéven kívül *Pest* és *Debrecen* szerepel 5–5 frazeologizmusban, a többi helységnév pedig 1–1 frazeologizmusban található: *Annyira jár tőle, mint Bécs Budától* 'közel se jár hozzá' *(rég); Tíz fillérért gyalog kísérné Pestre a békát* 'nagyon kapzsi, pénzsóvár' *(táj); Akkor még Debrecen is falu volt* 'nagyon régen lehetett az' *(rég).* A felsorolt helységnevek is azt szemléltetik, hogy az ország legkülönbözőbb területén levő települések nevei kerültek be a frazeologizmusokba.

A helynevek elsődleges funkciója az i d e n t i f i k á c i ó , azaz a megnevezett földrajzi objektum (hegy, folyó, település stb.) azonosítása. A frazeologizmusokba kerülő helynevek esetében az azonosításon kívül a jelentésszerkezet más elemei (motiváció, konnotáció, információ) is szerepet játszik. Helyjelölő funkciója van a helynévnek a legtöbb frazeologizmusban, miként az alábbi szóláshasonlatokban is tapasztalható: *Megkerülte, mint kutya a Vágot* 'addig-addig próbálkozott, hogy elkerüljön valamely kellemetlenséget, míg végül is nagyobb bajba keveredett'; *Helyén van, mint Zsadány* 'rossz helyzetben, bajban van' *(táj); Van (ott) minden, mint Madán* 'bőven megvan valahol minden, ami csak kell' *(táj); Száz mérföld a Duna, mikor a szél fúj* 'nehéz szeles időben csónakon átkelni a Dunán' *(táj);* Arra is van példa, hogy a helységnév szólásban használt alakja nem ad teljes mértékű azonosítást, illetve lokalizációt:; *Deszkát árul Földváron* 'meghalt, eltemették'. A *Földvár* helységnév több település — *Balatonföldvár, Dunaföldvár, Tiszaföldvár, Pusztaföldvár* — rövid alakja, amelyet csak a helybéliek és a környéken lakók használnak. A szólásban, amint azt O. NAGY GÁBOR is kifejti, nem e településekről van szó, hanem a *föld* köznév helyett áll a *Földvár* névelem: a helységnév és az adott közszó hasonlóságára épül a szólás jelentése (Mi fán terem? Bp., 1979[3]. 180).

Ugyancsak a helynév és a hasonló hangzású köznév szójátékára épül az alábbi frazeologizmusok jelentése: *Eljöttek Álmosdról* 'elálmosodott vki' *(táj, tréf); Apagyra készül a szeme* 'látszik a szemén, hogy egyre álmosabb'; *Asszonyfán is elkél (néha) a bor* 'az asszonyok is szívesen megisszák a bort' *(rég, tréf); Baján van* 'bajban van' *(táj, tréf); Bajára megy* 'árnyékszékre megy' *(táj, szépítő); Voltál már a Bánátban?* 'megbántad már a dolgot' *(táj); Nem lakik Adonyban* 'nem szeret adni' *(táj); Bátorban lakik* 'bátor ember'; *Nem járt Bátorban* 'nincs mersze vmihez' *(táj); Legjobb Békés vármegyében lakni* 'a békesség mindennél többet ér'; *Eljöttek Derecskéről (az éjszaka)* 'dér volt' *(táj, tréf); Farkasdon tanult mórest* 'durva, illetlen beszédű (ember) *(táj); Futakon lakik*

'ha baj van, megfutamodik'; *Futakra megy (a tej)* 'kifut a tej'; *Heves vármegyéből való* 'heves természetű' *(rég, tréf); Nem Hevesen vagyunk* 'ne heveskedj!' *(táj); Elmegy Hunyadra* 'lefekszik aludni' *(táj); Marján eszkábálták* 'marakodó természetű (ember)' *(táj, tréf); Munkácson jár vki* 'elment munkára' *(táj, tréf); Megjöttek az atyafiak Restéről* 'rest ember módjára viselkedik, lustálkodik vki'; *Sohasem volt Szerencsen* 'nem kedvez neki a szerencse'; *Tarcsán lakik* 'sokra tartja az eladó terményét v jószágát' *(táj, tréf); Újhelybe kellene küldeni* 'újat (új ruhát, csizmát stb) kellene venni v csináltatni helyette' *(táj, tréf).* — Összesen 24 szólásban szerepel olyan helységnév, amely köznévi jelentésű vagy ilyen névelemet tartalmaz, ami aztán az egész szólás jelentésének alapjául szolgál.

Van néhány olyan frazeologizmus, amelyben a helynév funkciója áttételes nem olyan nyilvánvaló, mint a fenti példákban. A helynevek ugyanis jelentésszerkezetük alapján például alkalmasak arra is, hogy felidézzék az adott településhez kapcsolódó történelmi eseményt. A névnek erre a metonimikus funkciójára épül a következő szólások azonos jelentése is (vö. O. NAGY, Mi fán terem? 356): *Több (is) veszett Buda alatt* (1541); *Több is veszett Mohácsnál* (1526) 'nem érdemes búsulni, nagyobb baj is történt már ennél'. Ide tartozónak vélem a *Róma* városnévvel alakult, néhány frazeologizmust a rész–egész érintkezés alapján: *Nem minden ember mehet Rómába [egyetemre]* 'nem mindenkiből válik tudós'; *Minden út Rómába vezet* 'a jelentéktelennek látszó ügyek szálai is vezető személyiségek v. hivatalok kezében futnak össze'.

Néhány frazeologizmusban a helynév bizonyos köznévi jelentés hordozójává is válhat: 'messze eső terület': *Nincs párja Hernádig/ Debrecenig* 'messze földön páratlan' *(rég); Annyit ér, mint mikor Budán muzsikálnak (oszt ide nem hallik)* 'semmit sem ér'; *Olybá veszi, mintha Budán harangoznának* 'mintha nem is neki szólnának' *(táj);* 'nagyváros, főváros': *Budára (is) beillenék bírónak* 'nagyon eszes, okos (ember)' *(táj); Ha Budáról jött volna, sem hinném* 'egyáltalán nem hiszem' *(rég); Kinek lova nincsen, Bécsben/Budán is gyalog jár* 'aki szegény, az mindenütt csak szűkös körülményekhez mérten élhet'.

Ez utóbbiak helynév nélküli változata is él közmondásként: *Akinek lova nincs, járjon gyalog* 'akinek nincs módja, az ne urizáljon, hanem alkalmazkodjék anyagi lehetőségeihez' *(táj).* A helyneves változatok viszont éppen a megnevezett városokhoz kapcsolódó asszociációk révén szemléletesebbek. Hasonló mondható el a következő frazeologizmusokról is: *Vizet lehetne vele [velük] rekeszteni* 'nagyon sok van belőle v. belőlük *(táj); Dunát/Tiszát lehetne vele [velük] rekeszteni* 'nagyon sok van belőle, ill. belőlük'. A bemutatott példákban a helynevek voltaképpen a megnevezett köznevek helyett állnak, így a névmásokhoz hasonló szerepük van.

Az említett funkciókon kívül beszélhetünk még a helynevek nyomatékosító szerepéről. Ezek többsége szóláshasonlatokban fordul elő, a hasonlítás a helynévvel történik: *Jön-megy, mint Apátiban a szatyor* 'folyton jár-kel, nem találja a helyét' *(táj, tréf); Becsengetett neki, mint Derecskének a tatár* 'bajt szerzett neki, alaposan ellátta a baját' *(rég); Áll, mint Győr* 'szilárdan áll' *(táj);*

Nem sokba került, mint Magyaralmás 'nevetségesen kis árat kellett fizetni érte' *(táj); Él, mint Marci Hevesen* 'jó dolga van, könnyen, vidáman él'; *Zavaros, mint a Maros/Tisza* 'nagyon zavaros' *(rég); Maga ura, mint Nagykőrös* 'nem parancsol neki senki, azt teszi, amit akar' *(rég)* stb.

A példákat hosszan sorolhatnám, de ennyiből is látszik, hogy e szóláshasonlatok különlegessége a helynévhez kapcsolódik amelynek a frazeologizmusba kerülését csak ritkán tudjuk megmagyarázni (O. NAGY, Mi fán terem? 179, 314, 355, 403; MIZSER: Kelet-Magyarország, 1996. szept. 25. 12), funkciója pedig a főmondat tartalmának nyomatékosítása.

A vizsgált frazeológiai anyagban különböző helynevekkel alakult szinonim frazeologizmusokra is van néhány példa: *Akkor még Debrecen is falu volt. (rég); Akkor még a Tisza vize is másfelé folyt (rég); Még akkor a Maros se folyt a Tiszába (rég).* Mindhárom szólás jelentése ugyanaz: 'nagyon régen lehetett az'. *Sok víz lefolyik addig a Dunán/Tiszán; Sok pénzt vesznek addig Körmöcön (rég); Sokszor megjárják addig Budát (rég).* Jelentésük: 'soká lesz még az'.

A helyneves frazeologizmusok többsége mellett, amint az idézett példák is mutatják, a *rég* rövidítés szerepel, ami azt jelzi, hogy az adott szólás, szólásha-sonlat, közmondás használatára több mint száz évnél régebbi adatok vannak. Ezek egy része a szókészlet egyéb elemeihez hasonlóan elavulóban vannak, de ugyanakkor újabbak is születnek. Ide sorolható például az argóban használatos alábbi szólás változatával együtt: *Én se most jöttem Ceglédről a hat húszassal; Ő sem most jött Monosról (biciklivel)* 'van magamhoz való eszem, nem lehet engem egykönnyen becsapni'.

A pályázatok (OTKA T. 025 237 sz. és az FKFP 0890/97. sz.) keretében végzett nyelvjárásgyűjtéseken pedig olyan helyneves szólásokat is hallottunk, amelyek nem szerepelnek O. NAGY GÁBOR gyűjteményében: *Arra megyek, amerre az Éger a patakba dőlt* (Kisar). 'vki nem akarja megmondani hová megy, mert a babona szerint, ha megmondja, akkor nem teljesül a küldetés'; *Toronya, Boronya egybemegy* 'minden egybemegy' (Pusztadaróc). Ezek és a hasonló szólások pedig azt bizonyítják, hogy a nyelvjárási területeken ma is élnek a helyneves szólások.

Új frazeologizmusok egyébként a társalgási nyelvben is születnek. Katonák körében jegyezték fel például a következő szóláshasonlatot: *Betakarja, mint Moszkvát a hó* (KÖVESDI–SZILÁGYI, Egy nagykanizsai laktanya nyelve és foklórja. Bp., 1988. 71). Magam pedig a vonaton hallottam ilyen mondatokat a „nevezetes" vonatszerencsétlenség után: *Nemcsak Szajolig akarok eljutni; Szajolnál tovább akarok elutazni.* Eme új alakulatok — szerkezetük és a helynév szerepe alapján — jól beleillenek a régi helyneves frazeologizmusok sorába, egyúttal azt is bizonyítják, hogy a helyneves szólások és közmondások nemcsak egy régebbi nyelvállapot jellemző képződményei, a helynevek pedig az azonosításon kívül a dolgozatban bemutatott funkciók betöltésére is alkalmasak.

P. CSIGE KATALIN

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 351–356

DEBRECEN
1999.

Szövegek szövegmondatok fölötti szintjének kompozicionális organizációjáról

1. A 'kompozicionális organizáció' terminussal korábban szövegek hierarchikus (vertikális) megformáltságára utaltunk, szembeállítva a 'texturális organizáció' terminussal, amelyet szövegek lineáris (horizontális) megformáltságának megjelölőjeként használtunk. Egy az organizációtípusokról folytatott diszkusszió eredményeként (az eddigieknél motiváltabban) a 'kompozicionális organizáció' terminus annak az átfogóbb jellegű organizációnak a jelölőjévé vált, amelynek két megnyilvánulási formája a hierarchikus (vertikális) és lineáris (horizontális) organizáció, s mint ilyen — általánosításként — dominálja a korábban csupán a szövegmondatszintre alkalmazott 'relációs' és 'konfigurációs' organizáció megkülönböztetést is. A 'motiváltabb'-ság abban áll, hogy egy szöveg kompozicionális megformáltságában a relációs/hierarchikus/(vertikális) és a konfigurációs/lineáris/(horizontális) organizáció egyaránt szerepet játszik. (Ehhez a diszkusszióhoz lásd DOMONKOSI 1998, PETŐFI m. a. és DOBI m. a.)

Ebben az átfogóbb értelemben használjuk a 'kompozicionális organizáció' terminust mind én, mind DOBI EDIT, s az e kötetben megjelent írásaink annak következtében is 'testvér'-írásoknak tekinthetők, hogy az ő írása a *szövegmondatok*nak, az enyém pedig a *szövegmondatok fölötti szövegszint*nek a kompozicionális organizációjával foglalkozik. A 'testvér'-jelleg további kidomborítása érdekében mindkettőnk írása számára ugyanazt a példaszöveget — Kálnoky László „Egyszerű fejfa" című versét — választottuk. Ez a döntés és munkamegosztás számomra azzal az előnnyel is jár, hogy írásomban a DOBI EDIT elemzési eredményeire építhetek.

A választott vers fizikai testének vizuális megjelenési formája (vehikuluma) Kálnoky László *Összegyűjtött versek* (Magvető Könyvkiadó, Bp. 1981) című kötetében a következő (lásd *Ve/a*). A *Ve/b* ezzel szemben az adott vers szövegmondatokat/versszakokat azonosító kódokkal kiegészített változata. (Azért választottunk számokat és betűket vegyesen, hogy ne indikáljanak/reprezentáljanak semmiféle sorrendet.)

Ve/a:		*Ve/b:*
Egyszerű fejfa	[0]	*Egyszerű fejfa*
Anyám emlékére		[0*] Anyám emlékére
Arc, mit tükrözött a tiszta tenger,	[2]	Arc, mit tükrözött a tiszta tenger,
szétroncsolt a hullám, nem felelsz.		szétroncsolt a hullám, nem felelsz.
Dallam, emberi ajkak lakója,	[9]	Dallam, emberi ajkak lakója,
házadat elhagytad, nem felelsz.		házadat elhagytad, nem felelsz.
Mondat, mit a föld porába róttak,	[A]	Mondat, mit a föld porába róttak,
elmosott a zápor, nem felelsz.		elmosott a zápor, nem felelsz.
Kör, mit madár írt a levegőbe,	[L]	Kör, mit madár írt a levegőbe,
az a madár elszállt, nem felelsz.		az a madár elszállt, nem felelsz.
Láthatatlan lettél, néma lettél,	[7]	Láthatatlan lettél, néma lettél,
mint aki sosem volt, nem felelsz.		mint aki sosem volt, nem felelsz.

2. A *kompozicionális organizáció* a szövegmondatok fölötti szövegszinten voltaképpen *hierarchikusan* annak a 'világdarab'-nak a *relációs* organizációja, amely az adott fizikai szövegtestben az alkotó és/vagy befogadó meggyőződése és/vagy feltevése szerint kifejezésre jut, *lineárisan* pedig e 'világdarab' *konfigurációs* szövegbeli bemutatásáé.

Általában azt mondhatjuk, hogy egy verbális szöveg mint komplex jel fizikai testéhez rendelhető *világdarab*nak a befogadó által történő mentális létrehozásában — többek között — a következő tényezők játszanak jelentős szerepet:

a) a szövegmondatokban, illetőleg verssorokban kifejezésre jutó 'világdarab-alkotóelemek' bemutatásának hiányossága és/vagy csupán jelzésszerűsége;

b) a szövegmondatokban, illetőleg verssorokban kifejezésre jutó 'világdarab-alkotóelemek' bemutatásának (egymáshoz-illesztésének) sorrendi egymásutánja;

c) a bekezdésekben, illetőleg versszakokban kifejezésre jutó 'világdarab-alkotóelemek' bemutatásának (egymáshoz-illesztésének) sorrendi egymásutánja;

d) a szöveg címének és az adott címmel megjelölt szövegrésznek a viszonya.

Az első három tényezővel kapcsolatban egyrészt a szövegtípusokra, másrészt arra vonatkozó ismereteink/feltevéseink játszanak döntő szerepet, hogy a feltételezett világdarab bemutatása milyen más módokon is történhetett volna, mint ahogy az az adott szövegben ténylegesen bemutatásra került; a negyedikkel kapcsolatban a szövegtípusokra vonatkozó ismereteink a meghatározók. Ami ez utóbbi aspektust illeti, *rendszerbe foglalható ismeretek*kel legfeljebb a *címadás*ra vonatkozóan rendelkezünk, s ezek az ismeretek is csupán tipológiai jellegűek.

2.1. Ha a címtől és az 'ajánlás'-tól eltekintünk, az *Egyszerű fejfa* egyfajta hierarchikus / relációs organizációja a következő gráffal szemléltethető (lásd [RO1]).

[RO1]

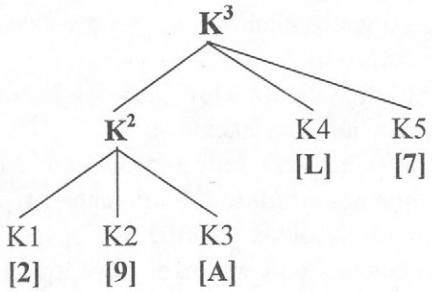

Ennek a relációs organizációnak interpretatív *nyelvi szintaktikai-szemantikai* 'konstrukciós' alapja a következő:

a [2], [9] és [7] szövegmondatok [= elsőfokú makrokompozíció-egységek] implicit tárgyi, illetőleg alanyi kiegészítői rendre a 'téged'-'te', 'te'-'te' és 'téged'-'te'; ennek következtében egy másodfokú makrokompozíció-egységgé [=**K²**]-vé egyesíthetők;

az [L] szövegmondat [= elsőfokú makrokompozíció-egység] önállóságát (többitől való eltérő voltát) az 'ő'-'te' alanyi szerkezete motiválja;

a [7] szövegmondat [= elsőfokú makrokompozíció-egység] önállóságát (többitől való eltérő voltát) pedig a 'te'-'te'-'te' alanyi szerkezet;

a **K²**, K4 és K5 egyetlen harmadfokú makrokompozíció-egységként [=**K³**] való értelmezhetőségét — többek között — az egyes (versszaknyi) szövegmondatokat záró „nem felelsz" kifejezés is motiválja. [Ettől természetesen erősebb motiváció a valamennyi szövegmondatot átfogó (a szöveg 'ajánlás'-a közvetítésével létrejövő metaforikus koreferencialitás — ehhez lásd DOBI EDIT írását a jelen kötetben.]

Az [OR1] gráfot interpretatív úton *nyelvi szintaktikai-szemantikai* konstrukciós alapon szerkesztettem meg. Ugyancsak interpretatív úton, de *tematikus szemantikai* konstrukciós alapon létrehozhatunk egy másfajta r e l á c i ó s organizációt, egy másfajta gráfot — az [OR1] gráf bizonyos részstruktúráinak megtartásával (lásd [OR2]).

[OR2]

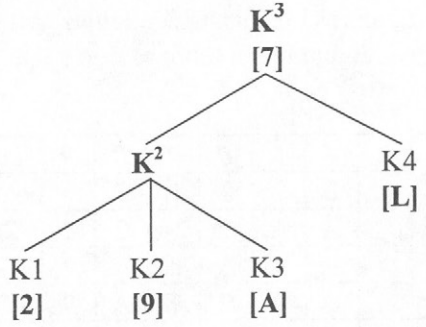

Ennek a relációs organizációnak interpretatív *tematikus szemantikai* konstrukciós alapja a következő:

(a)–(c)-ként megtarthatjuk az előző gráffal kapcsolatban felsorolt nyelvi szintaktikai-szemantikai karakterizációt;

(d)-ként (a [7] $\mathbf{K}^3$-ként való felfogása mellett) viszont azzal érvelhetünk, hogy [7] *tematikusan* a *legáltalánosabb* kijelentés; a [2], [9], [A] és [L] e kijelentés részleges konkretizációinak tekinthetők.

2.2. Ami a szövegmondatok/versszakok [2]+[9]+[A]+[L]+[7] konfigurációs/lineáris organizációját illeti, arra vonatkozóan sem az [OR1], sem az [OR2] gráfból nem vezethető le egyértelműen semmiféle instrukció. (Azt természetesen nyilvánvalóként kell elfogadnunk, hogy a linearizálás a vers címével és ajánlásával kezdődik!)

Annak felderítése érdekében, hogy a versszakoknak ki milyen lineáris elrendezését tudja elképzelni, a következő kreatív gyakorlatot végeztettük el (itt PETŐFI–BENKES 1998-ból idézek, minimális változtatással, elsősorban azzal, hogy az ott alkalmazott „K" betűkódot, mivel a jelen írásban azt a 'kompozíció-egységek' jelölésére használom, az „L" betűkóddal cseréltem fel):

Az egyes versszakokat a hozzájuk rendelt azonosítókkal külön-külön papírszeletekre írva adtuk oda tizennégy tanulónak, s számukra az alábbi feladatot fogalmaztuk meg:

A kézhez kapott papírszeleteken egy vers versszakait olvashatod.

a) Kísérelj meg ezekből a versszakokból egy olyan verset összerakni, amelyet a magad számára leginkább elfogadhatónak tartasz! (Megoldásodat az egyes versszakok előtt álló betű- és számjelekkel közöld!)

b) Indokold meg a választott sorrendet!

A gyakorlat a) feladatának megoldásával kapcsolatban megjegyzésre érdemes, hogy

— a 14 tanuló 11(!) különböző sorrendet hozott létre (az azonos megoldásokat azonos tónusú háttér jelzi);

— záróversszakul szinte minden tanuló az eredeti vers sorrendjével megegyező versszakot jelölte meg.

A megoldásokat az (M) táblázat szemlélteti. A táblázat első oszlopa az eredeti versszak-sorrendet mutatja, a többi oszlop a tanulókét.)

(M)

T	*1*	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*	*8*	*9*	*10*	*11*	*12*	*13*	*14*
2	L	L	L	2	2	L	L	7	A	A	A	L	L	L
9	2	A	9	A	A	2	9	2	2	2	L	A	A	A
A	9	9	A	9	L	A	A	9	7	L	2	2	9	9
L	A	2	2	L	9	9	2	A	9	9	9	9	2	2
7	7	7	7	7	7	7	7	L	L	7	7	7	7	7

A b) feladat megoldását itt két tanuló (lásd 1-es, és 12-es) indoklásának közlésével szemléltetem.

1. „Az L, 2, 9, A, 7 sorrend nekem azért tetszik, mert az arc, dallam, mondat egymást fokozza, egyre inkább az eltűnést fejezi ki. Először eltűnik az arc, tehát nem látom, majd a dallam, tehát nem hallom a hangját, végül a mondat is eltűnik, vagyis már írásos emlék sincs. Ezután így logikusan következik a 7-es jelzésű részlet."

12. „Abból indultam ki, hogy a 7-es biztos az utolsó, mert abban nincs semmi konkrét tárgy. A további rendezésben az utolsó versszak első sora segített; biztos voltam benne, hogy az 1. és 2. versszakba szemmel látható dolgoknak kell kerülniük. A további sorrendet azért választottam, mert így fokozatosan szűkül a kör. Ég, levegő, az ember kívülről, az ember lelke."

Ha a fentiekben ismertetett megoldásokat a gráfokkal vetjük össze, a következőket mondhatjuk:

— Dominánsnak tekinthetjük az **[OR2]** gráf szerepét, amennyiben 12 tanuló 'induktív módon' azt alkalmazta a linearizálás vezérlő elveként, (az eredeti versszel egybehangzóan) utolsó versszakként hozva a legáltalánosabb kijelentés tartalmú [7]-es jelzésű szövegmondatot/versszakot. Ezen kívül a két más sorrendet választó tanuló közül az egyik 'deduktív módon' azzal indít!

— Domináns továbbá a $\mathbf{K}^2$ másodfokú relációs makrokompozíció-egység szerepe is, amennyiben tíz megoldásban egy tömbben marad annak három eleme, ha különböző sorrendekben is (a lehetséges sorrendek közül csupán a '9 2 A' sorrend hiányzik.)

3. Természetesen nem minden szöveg olyan szerkezetű mint az *Egyszerű fejfa*, amelynek szövegmondatai/versszakai egymástól szintaktikailag függetlenek, aminek következtében szinte korlátlanul permutálhatók, formálisan megengedve mind a lehetséges 120 sorrendet! A szövegek többsége konfigurációs (lineáris) organizációjának lehetőségeit egyrészt az úgynevezett *tematikus progresszió* és különféle *szövegnyelvészeti relációk* korlátozzák, másrészt ha a különféle makrokompozíciós egységek bizonyos lineáris egymásutánjait a tematikus progresszió és szövegnyelvészeti ralációk meg is engedik, adott esetben megváltozik maga az adott szövegben kifejezésre jutó '*világdarab*'.

A szövegnyelvészet és szövegtan feladata ezt a kérdést illetően egyfelől annak elemzése, hogy milyen konstrukciós alapokon hozhatók létre relációs-organizációs gráfok (valamint, hogy azokban milyen kanonikus konnektívok kapcsolnak/kapcsolhatnak össze makrokompozíció-egységeket), másfelől annak vizsgálata, hogy milyen esetekben milyen alapelvek vezérlik/vezérelhetik a 'világdarab'-tartó lehetséges linearizációk létrehozását.

PETŐFI S. JÁNOS

Felhasznált irodalom

DOBI EDIT (megjelenés alatt): Szövegmondatelemzés és a szemiotikai-textológiai organizációtípusok. In: *Szemiotikai szövegtan 13.*

DOMONKOSI ÁGNES (1998): A szemiotikai textológia organizációtípus fogalmáról. Értelmezési kísérlet egy szonett példáján. In: *Szemiotikai szövegtan 11.* 139–60.

DOMONKOSI ÁGNES (megjelenés alatt): A szemiotikai textológia organizációtípus fogalmáról. Válasz Dobi Edit és Petőfi S. János organizációtípussal kapcsolatos írásaira. In: *Szemiotikai szövegtan 13.*

PETŐFI S. JÁNOS (megjelenés alatt): Általános megjegyzések a (multimediális) szövegek mint komplex jelek szemiotikai-textológiai 'organizációtípus' fogalmához. In: *Szemiotikai szövegtan 13.*

PETŐFI S. JÁNOS–BENKES ZSUZSA (1998): *A szöveg megközelítései. Kérdések — válaszok. Bevezetés a szemiotikai szövegtanba.* Iskolakultúra, Budapest.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 357–364

DEBRECEN
1999.

Adalékok a tájnyelvi szókincs vizsgálatához egy tájnyelvi atlasz készítésének reményében*

SEBESTYÉN ÁRPÁD Imre Samu 70. születésnapjára írta azokat a sorokat, amelyekkel az ő köszöntésére írt munkánkat is kezdhetjük: „Mint annyi más esetben, őnála is a szülőföld népnyelvéhez való ifjúkori kötődés ébresztette fel a tudományos érdeklődést a dialektológia iránt" (SEBESTYÉN 1987: 507–8). Gacsályból indulva Szatmár majd az egész északkeleti régió nyelvének kutatója, a debreceni Csűry-iskola méltó folytatójaként a kutatások ösztönzője, szervezője lett. Több mint harminc évvel ezelőtt írta meg a részeredményeket is felmutató „Egy tájnyelvi atlasz tervéről" (SEBESTYÉN 1962: 83–92) című tanulmányát, amelyben a Tisza–Szamos vidékének, még konkrétabban a terület északi részének, a Tiszahát–Túrhát–Erdőhát és az északi Szamoshát vidékének nyelvjárását, nyelvjárásának változását vizsgálta volna. Munkájában vázolta az adott terület településtörténetét, nyelvjárási jellemzőit, sőt nyelvjáráskutatásának történetét is. Részletezte a vizsgálandó jelenségek körét hangsúlyozva: „a táji atlaszok és a Nagy Magyar Nyelvatlasz összemérhetőségét lehetőleg fokozni kell. Ez nemcsak azzal érhető el, hogy a nagy atlasz kötelező címszavait felvesszük a táji atlasz anyagába, hanem azzal is, ha a speciális táji jelenségek tükröztetésekor is igyekszünk olyan címszókat felhasználni, amelyek amott szerepelnek" (i. m. 87–8). Már ekkor kiemeli a magyar dialektológiában csak később előtérbe kerülő változásvizsgálat fontosságát: a tervezett tájnyelvi atlasz jelentőségét fokozná, hogy „Félig-meddig történeti vonatkozású tanulságokkal járna a mai állapotnak a CSŰRYtől származó leírással való összevetése is. A CSŰRY gyűjtése (1909–1914) óta eltelt fél évszázad sok vonatkozásban erősebb változást eredményezett, mint a megelőző három évszázad" (i. m. 87).

Az eredmények mellett azonban már ebben a tanulmányában is utal SEBESTYÉN ÁRPÁD a munka korlátaira, 1982-ben a tájnyelvi atlaszok szükségességét hangsúlyozó szombathelyi szimpozionon pedig a következőket mondja: „a kijelölt területről … nem lehet egy „klasszikus" formájú, tehát a területet mintegy körülölelő nyelvatlaszt készíteni. A vidék legfontosabb nyelvjárási jelenségei ugyanis mind túlnyúlnak az államhatárokon, ráadásul három állam területén

* A gyűjtés az FKFP 0890/97. sz. és az OTKA T 025 237. sz. pályázat keretében történt.

folytatódnak: Szlovákia, Szovjetunió és Románia magyarlakta részeire terjednek át" (SEBESTYÉN 1982: 194).

A bekövetkezett történelmi, politikai változások ezt az akadályt elhárították, így talán — több mint harminc év után — lehetőség nyílik SEBESTYÉN ÁRPÁD tervének megvalósítására. Az utóbbi években különböző elnyert pályázatok keretében a hármas határ mentén nyelvföldrajzi, szociolingvisztikai és változásvizsgálatokat végzünk. SEBESTYÉN ÁRPÁD tervezete, azt követő munkái, illetve az irányítása alatt született tanulmányok ösztönzést és nagy segítséget jelentenek gyűjtőmunkánkban. Szeretnénk és reméljük, hogy eredményeink majd adalékokat adhatnak egy regionális atlaszhoz.

Ünnepeltünk maga is figyelmeztet: „az ilyen jellegű gyűjtőmunka természetéből következik, hogy a gyűjtés folyamán részeredményeket publikálni nemigen lehet. Aki tehát vállalja, hogy évekig minden szabad idejét erre áldozza, kiesik egyéb publikációs lehetőségekből is" (SEBESTYÉN 1982: 196). Úgy gondoljuk azonban, hogy legméltóbban mégis néhány — valóban — részeredmény közzétételével köszönthetjük Sebestyén tanár urat.

Gyűjtőmunkánk során hangtani, alaktani, szókincstani, kisebb mértékben frazeológiai jelenségek szóföldrajzi, szociolingvisztikai és változásvizsgálatát végezzük. Köszöntő munkánkban a szókincstani vizsgálatok néhány eredményéről szeretnénk beszámolni. Tesszük ezt azért is, mert SEBESTYÉN ÁRPÁD több munkájában elsősorban a szókincs vizsgálatát szorgalmazta, hiszen a társadalmi és a gazdasági, illetve a nyelvi változások is leginkább a szókészletet érintik (vö. pl. SEBESTYÉN 1987: 513). Ő maga 1982-ben így fogalmaz: „Ha nyíltan szembe akarunk nézni a tényekkel, be kell látnunk, hogy a nyelvjárási szókincsgyűjtések tekintetében már évtizedek óda az utóvédharcokat vívjuk" (1982: 137). (Vö. még KISS JENŐ 1995: 170–78.)

Egyetértünk KISS JENŐvel abban: „Tévedés volna ... azt hinni, hogy a tájszavak rövidesen kihalnak nyelvjárásainkból ... Számuk napjainkban ugyan valóban csökken, de bizonyos, hogy több-kevesebb tájszó mindig is lesz nyelvünkben" (1990: 86). Bizonyos az is, hogy a különféle típusba tartozó tájszavak nem egyforma mértékben pusztulnak ki, illetve szorulnak vissza (vö. BALOGH LAJOS 1982: 164, l. még pl. SZABÓ JÓZSEF 1976: 111, KISS JENŐ 1979: 343–46, MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS 1992: 51–55, BOKOR JÓZSEF 1995).

„A szókincsbeli különbségek ... nagyon erősen jellemzik a nyelvjárásokat, legalább annyira, mint a hangtani különbségek, csak sokkal változatosabban, sokkal szélesebb keretekben, sokkal színesebben" (BENKŐ 1982: 26). A különböző nyelvjárások szókincsében található különbségek, s az a tény, hogy a tájszavak szóföldrajzi vizsgálata hozzájárulhat egy nagyobb terület nyelvjárásainak elhatárolásához a nyelvföldrajzi kutatások szükségességét is fölveti. A számos ezt hangsúlyozó véleményhez kapcsolódva mi is több kutatópontról gyűjtünk, s

ez lehetővé teheti a tájszavaknak egy-egy területhez kötését, két vagy több helyi nyelvhasználat összehasonlítását.

Szintén KISS JENŐt idézve írhatjuk: „A nyelvjárási szókincs változása számos izgalmas kérdést vet föl. Mindezekre csak konkrét adatokon nyugvó tanulmányok sorából várhatunk megnyugtató választ" (1990: 47).

SEBESTYÉN ÁRPÁD talán leginkább a hagyományos paraszti gazdálkodás „sok százra menő, sok évszázados szókészletének" nemzedékenkénti változását tartja vizsgálandónak (vö. SEBESTYÉN 1987: 514; az ő útmutatásai alapján VARGA JÓZSEFNÉ 1982: 51–67 és KÉNER ISTVÁNNÉ 1984–85: 43–55; l. még pl. GUTTMANN MIKLÓS 1992: 19–33, uő. 1997).

A szókincs kutatásának területén a már említett jelenségleírás, változásvizsgálat és szóföldrajzi szempontok mellett (s csak zárójelben jegyezzük meg, hogy jó néhány elméleti kérdés tisztázása mellett) napjaink „kommunikatív dialektológiája" annak kutatását is szükségessé teszi, hogy a „jelrendszer milyen szociológiai és lélektani tényezőktől irányítva és befolyásolva működik" (KISS JENŐ 1990: 38).

Természetesen mostani munkánkban minden vizsgálandó szempont eredményéről még nem tudunk beszámolni, de egy részösszegzést adunk az államhatárokon túli szatmári települések szókincsének változásáról és esetleges szóföldrajzi megoszlásáról.

A fentebb már említett kutatáshoz kapcsolódó 110 címszóból álló lexikai kérdőív elsősorban valódi és jelentésbeli tájszavakat, illetőleg a nyelvterület legnagyobb részén meglévő, a hagyományos paraszti élethez és gazdálkodáshoz kapcsolódó lexémákat tartalmaz. Eddigi gyűjtésünkből kiemeltünk 40 lexikai egységet, s ezek szóföldrajzi és szociolingvisztikai összefüggéseit tárjuk fel 3 határainkon túli Szatmár megyei községben. A kiválasztott 40 címszó tematikailag a hagyományos paraszti életformához és gazdálkodáshoz kapcsolódik: kapásnövények, gabonafélék, konyhakerti növények és gyümölcsök, a növényekkel kapcsolatos egyéb fogalmak (tárolás, feldolgozás), vadon termő növények, háziállatok és tulajdonságaik, vadon élő állatok. A gyűjtőmunkálatokat 1998 őszén és 1999 nyarán, vagyis Csűry Bálint gyűjtőmunkálatai megkezdése után kilencven évvel kezdtük el Szatmár megye három romániai községében: Szamosdarán, Pusztadarócon és Börvelyben.

Szamosdara és Pusztadaróc szamosháti, Börvely pedig Nagykároly környéki település. A községek földrajzi elhelyezkedése szóföldrajzi, az adatközlők kiválasztásában alkalmazott szociolingvisztikai szempontok és a SzamSz. vonatkozó adataival való összevetés pedig a változásvizsgálatot teszi lehetővé. Mivel a vizsgált települések helyi társadalma kevésbé tagolt mint a magyarországi településeké, ezért az adatközlők kiválasztásában inkább a nemzedéki elkülönülés a mérvadó.

A fenti három település közel fekszik a magyar államhatárhoz, lakóinak több mint kilencven százaléka magyar, s mindhárom beletartozik egy-egy nagyváros vonzáskörzetébe. Az infrastruktúra fejlettsége azonban a három településen nem azonos, Szamosdara, nem lévén kövezett útja, a legutóbbi időkig el volt zárva a külvilágtól, noha Szatmárnémetitől alig tíz kilométerre található. Pusztadaróc ezzel szemben a Szatmárnémetit az országhatárral összekötő út mentén fekszik, lakói Szatmárra jártak be dolgozni régebben. Börvelyt Nagykárollyal kövezett út köti össze, pezsgő kulturális élet és viszonylagos anyagi jólét jellemzi. A három településen tehát a nyelvjárás fejlődésére nem azonos külső körülmények hatottak, ennek ellenére mégis hasonló tendenciák figyelhetők meg a szókincs használatában.

Vizsgált korpuszunkat a magyarországi gyűjtéseinkkel összevetve szembetűnő, hogy itt lényegesen kevesebb a kihalt, kihalóban lévő vagy éppen archaikus tájszók száma, s ugyanakkor kisebb arányban élnek a tájszók mellett a köznyelvi lexémák (vö. P. LAKATOS–T. KÁROLYI 1996: 21–24). Mindössze a 'kalász' jelentésben használt *buzafű, árpafű,* a 'gabona' jelentésű *iélet* tájszókat szorította ki a köznyelvi megfelelő, továbbá a denotátum megváltozása következtében vált archaikussá a széna tárolására használatos *abora,* és a rozsból főzött *gabonórijum, gabonapájinka.* Szamosdarán már csak három idős férfi emlékezik az előbbi szóra, s az utóbbi tájszókat Darán két idős férfi, Börvelyben pedig mindössze egyetlen idős nő ismeri. Szinte egyáltalán nem használják a köznyelvi megfelelőit a következő szavaknak: *paszuj, köszméte, berbenceji szilva.* A passzujjal szemben a *bab*-ot az egyik idős börvelyi adatközlő urasnak minősítette.

A vizsgált települések tájszókészlete nagyobb részben megegyezik, csupán a kukorica, a kukorica címere, szára és a kukoricát héjától megfoszt fogalmának megnevezésében rajzolódik ki határozott szóföldrajzi megoszlás: a kukoricát Szamosdarán és Pusztadarócon *málé*-nak, Börvelyben *tengeri*-nek hívják, az első két községben *berkéje* van a málénak, az utóbbiban *virágja* a tengerinek, a kukorica levelet és csövet is tartalmazó szára *kóró* a két szamosháti községben, *szár* Börvelyben, s amikor a kukoricát a héjától megfosztják, akkor Darán *hántják*, Darócon *suskázzák*, Börvelyben *suskázzák, csuházzák,* esetleg *hántják.*

A tájszók használatában nemenkénti különbség leginkább a kukorica selyme és a vadrózsa termésének elnevezésében érhető tetten. A nők kislányként a kukorica csövéből babát készítettek, ezért a férfiakkal ellentétben a kukorica selymét *hajának*, esetleg *bajuszának* mondják. A SzamSz.-ban közölt *segvakarcs* 'a vadrózsa termése' jelentésben Szamosdarán és Pusztadarócon is él még, de az előbbi településen — valószínűleg vulgáris minősítése miatt — idegenek előtt csak férfiak használták, a nők a fogalmat a *hecserli ~ hecselli* elnevezésekkel illették.

A három település közül Szamosdara lakói őrizték meg legnagyobb mértékben anyanyelvjárásukat, Börvelyben fogadják be leginkább az újításokat. Ezt bi-

zonyítja például a valódi tájszók ismeretének és használatának aránya is: Szamosdara 80%, Pusztadaróc 71% és Börvely 42 %.

A szinkrón változásvizsgálat (vö. SEBESTYÉN 1988: 303) azt bizonyítja, hogy a vizsgált településeken az egyes nemzedékek tájszóismerete között nincs olyan nagyarányú különbség, mint az államhatár innenső oldalán (vö. P. LAKATOS–T. KÁROLYI 1996: 21–4).

Nemzedékek	Tájszók	%	Féldialektális (mixt)	%	Köznyelvi	%	Adathiány	%	Összesen	Csak köznyelvi	%
I. 60 év fölött	272	*63*	19	*4*	115	*27*	28	*6*	434	69	*16*
II. 40–60 év	173	*62*	13	*5*	69	*25*	26	*8*	284	42	*15*
III. 20–40 év	69	*48*	6	*4*	51	*35*	18	*13*	144	37	*26*
IV. 14–20 év	46	*46*	4	*4*	27	*27*	24	*23*	101	39	*39*

A köznyelvi és tájnyelvi lexémák ismerete az egyes nemzedékek körében

Nincs lényeges különbség a vizsgált fogalmak köznyelvi megnevezésének ismeretében. A harmadik generáció tagjai, vagyis a fiatal felnőttek ismerik legnagyobb arányban a lexémák köznyelvi megfelelőit, valószínűleg azért, mert napjainkban is ők a legmobilabbak, Magyarországra vagy a környező nagyvárosokba járnak dolgozni. A legidősebbek és a legfiatalabbak korpuszában azonos arányban fordulnak elő a köznyelvi megnevezések, hiszen az iskolás korú fiatal, ha nem mozdult még ki huzamosabb időre szülőfalujából, s az iskolában nem szerzett ismeretet az egyes növényekről és állatokról, nem használja a standard megnevezést: *gabona* 'rozs', *birke, hombár, murok, köszméte* stb.

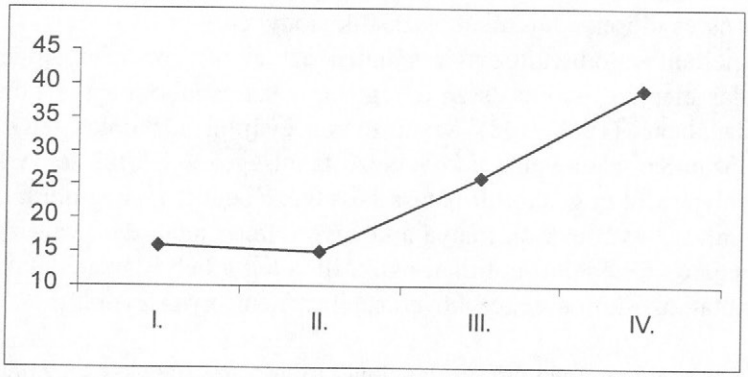

A kihalóban lévő tájszók százalékos megoszlása az egyes nemzedékek nyelvében

Ugyanakkor — amint azt a fenti grafikon is jól szemlélteti — a negyedik nemzedék tagjai azok is, akik a tájszók megközelítőleg negyven százalékát már

nem ismerik vagy nem használják, hiszen vagy nem kerülhettek már tárgyi kapcsolatba a denotátummal *tajiga* 'ló vontatta, könnyű kétkerekű fogat', *abora* 'széna tartására szolgáló alkotmány', *gobonórium ~ gabonapájinka* 'rozsból főzött pálinka' (vö. pl. VARGÁNÉ 1983:65), vagy az iskolában tanultak a denotátumról, de nem kerülnek vele nap mint tárgyi kapcsolatba, ezért csak a köznyelvi megnevezéssel illetik: *ebihal, denevér, pióca, sündisznó* stb. Az adathiány és a csak köznyelvi szavak ismeretének aránya nemzedékenként párhuzamosságot mutat, mindkét adat azt bizonyítja, hogy a harmadik és negyedik nemzedék nyelvében megnő a kihalt tájszavak száma (vö. KÉNER ISTVÁNNÉ 1984–85: 50–52). A legfiatalabbak körében a legnagyobb mértékű adathiány a növényekkel kapcsolatos egyéb fogalmak (*csigér, gabonapájinka, hombár, tajiga* stb.) körében mutatható ki: 36%, s ez mindenképpen a hagyományos paraszti életmód megváltozásával hozható kapcsolatba.

A fogalomkörök szerinti összesítés tanúsága szerint a vizsgált gyümölcsöknek csak a tájnyelvi elnevezését ismerik az adatközlők: *berbenceji szilva, köszméte.* Mindössze egy nyugdíjas tanító említette meg a tájszó mellett a gyümölcsök köznyelvi megnevezését: *besztercei szilva, egres.* A konyhakerti növények megnevezésére minden nemzedék nagyobb arányban használja a tájszót, mint a kapásnövényekére, valószínűleg azért, mert a kollektív gazdaságban inkább kapásnövényeket termeltek. Ha a vadon termő növények és állatok megnevezését vetjük össze, azt tapasztaljuk, hogy a vadon termő növényeket *csalán, csipkebogyó* stb. az egyes nemzedékekben kétharmad arányban tájszóval említik, a vadon élő állatok (*denevér, pióca* stb.) megnevezésére viszont már lényegesen kisebb arányban használják a dialektális formákat, s a tájnyelvi–köznyelvi változatok használatában markáns nemzedéki különbségek rajzolódnak ki, a fiatalok — a fentebb már említett okok következtében — inkább a köznyelvi neveket, míg a középkorúk és idősek a tájszókat részesítik előnyben.

Ünnepeltünk valódi változásvizsgálatnak azt tekinti, „ha az időtengelyen való elmozdulás alapján mérjük össze az egyén, a kis csoport vagy a faluközösség nyelvhasználatát" (1988: 302), Szamosdarán gyűjtött adatainkat tehát összevetettük a SzamSz. adataival, s a következő tanulságokat szűrtük le: A köznyelvnek a nyelvjárásokra gyakorolt hatása következtében itt is megindult a nyelvjárások bomlása, a változások iránya a köznyelv felé mutat, de a változások lefolyása a sajátos történelmi-politikai okok, illetőleg a helyi társadalmak tagoltságában mutatkozó különbségek következtében nem olyan gyors, mint a határon innen.

A Csűry idejében még élő tájszavaknak mindössze tizenkét százaléka halt ki: *aprómarha* 'baromfi', *buzafű* 'kalász', *iélet* 'gabona', *gabonórium* 'rozspálinka', *pupperege* 'denevér'. A régi tájszavak egy kis hányadát egy másik tájnyelvi vagy éppen regionális köznyelvi szó szorítja fokozatosan vissza: pl. az *aprómarhá*-t a *baromfi,* a *segvakarcs*-ot a *hecselli,* a *kolompér*-t a *krumpli.* Az elmúlt

kilencven évben kerülhettek be a nyelvjárásba a következő szavak: *denevér, szárnyasegér, kalász, krumpli, kukac, majorság, sárgarépa, sündisznó* stb., s ma már azt mondhatjuk, hogy a tájszó mellett az emberek nagyobb része, ha nem is használja, de mindenképpen ismeri a vizsgált fogalmak köznyelvi elnevezését, természetesen csak akkor, ha a köznyelvben megvan a fogalom.

E néhány részeredmény is igazolja azon kutatási hipotézisünket, hogy a nyelvi változások lefolyása az államhatáron túli nyelvjárásokban lassúbb, az itt található helyi nyelvjárások az államhatár innenső oldalán már kihalt vagy éppen kihalóban lévő dialektális sajátságok jó részét is megőrizték, de ugyanakkor már a vizsgált területen is számolni kell az egyes nyelvváltozatok szociolingvisztikai tagolódásával. Bízunk abban, hogy miután az államhatár innenső oldalán is befejeztük a kutatómunkát, ismét bebizonyosodik, hogy a határ két oldalán található nyelvjárások sokkal közelebb állnak egymáshoz, mint bármely más nyelvjárástípushoz, s ezért az északkelti nyelvjárást továbbra is a határon túli s a határon inneni nyelvjárások egységeként kell szemlélnünk.

P. LAKATOS ILONA–T. KÁROLYI MARGIT

Felhasznált irodalom

BALOGH LAJOS (1982) A nyelvjárási szókincsgyűjtésről. In: *Dialektológiai szimpozion.* Szerk. SZABÓ GÉZA és MOLNÁR ZOLTÁN. VEAB Értesítő, Veszprém. 163–6.

BENKŐ LORÁND (1982): A nyelvjárási monográfiák. In: *Dialektológiai szimpozion.* Szerk. SZABÓ GÉZA és MOLNÁR ZOLTÁN. VEAB Értesítő. Veszprém. 9–27.

BOKOR JÓZSEF (1995): *Regionális lexikológiai vizsgálatok a nyugati magyar nyelvterületen.* MNyTK. 203. sz. Budapest.

GUTTMANN MIKLÓS (1992): Összehasonlító szociolingvisztikai vizsgálat a paraszti gazdálkodás szókincsében. In: *Magyar dialektológia.* A BDTKF Kiadványa. Szerk. SZABÓ GÉZA. Szombathely. 19–33.

GUTTMANN MIKLÓS (1997): Adalékok az ifjúság szókészletéhez empirikus vizsgálati tapasztalatok alapján. *Magyar Nyelv,* 93: 473–6.

IMRE SAMU (1995): *Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése a magyar nyelvatlasz anyaga alapján.* Budapest.

KÉNER ISTVÁNNÉ (1984–85): Szociolingvisztikai tanulmányok Lónya község nyelvéből. *Magyar Nyelvjárások,* 26–27.

KISS JENŐ (1979): A nyelvjárási szókincs változásáról. *Magyar Nyelvőr,* 103: 343–6.

KISS JENŐ (1990) *A mihályi nyelvjárás változásai 1889 és 1989 között.* MNyTK. 190.sz. Budapest.

KISS JENŐ (1990): Gondolatok a kommunikatív dialektológiáról. In: *II. Dialektológiai szimpozion.* Szerk. SZABÓ GÉZA. 37–46.

KISS JENŐ (1995): Észrevételek a hazai regionális lexikográfiáról. *Magyar Nyelv,* 91: 170–8.

SEBESTYÉN ÁRPÁD (1962): Egy tájnyelvi atlasz tervéről. *Magyar Nyelvjárások,* 8: 83–92.

SEBESTYÉN ÁRPÁD (1982a) Egy elvetélt tájatlasz tanulságaiból. *Dialektológiai Szimpozion.* Szerk. MOLNÁR ZOLTÁN és SZABÓ GÉZA. VEAB Értesítő. Veszprém. 193–7.

SEBESTYÉN ÁRPÁD (1982b): Ismertetés Kiss Jenő, Mihályi tájszótár című munkájáról. *Magyar Nyelvjárások,* 24: 137.

SEBESTYÉN ÁRPÁD (1987): Újabb lehetőségek, feladatok és módszerek a nyelvjáráskutatásban. *Magyar Nyelv,* 83: 507–16.

SEBESTYÉN ÁRPÁD (1988): A szamosháti népnyelv változásairól. In: *Szamosközi tanulmányok.* Szerk. MEZŐ ANDRÁS. Fehérgyarmat. 301–16.

SZABÓ JÓZSEF (1976): Megfigyelések a nagykónyi nyelvjárás változásáról, különös tekintettel a köznyelvi hatásra. *Magyar Nyelv,* 72: 101–13.

VARGA JÓZSEFNÉ (1982) Szociolingvisztikai tanulmányok Osli község nyelvéből. *Magyar Nyelvjárások,* 24: 51–67.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 365–374

DEBRECEN
1999.

Milyen stilisztikai töltése lehet egy adott korpuszban a névutóknak?

Tisztelgés és köszönet Sebestyén Árpádnak, aki könyvével felhívta figyelmünket egy eddig kevésbé vizsgált stilisztikai jelenségre

Jelen tanulmányunkban SEBESTYÉN ÁRPÁD „A magyar nyelv névutórendszere" c. könyve alapján (Bp., 1965) az egyszerű névutókat vizsgáltuk Radnóti Miklós összes költeményében. Az egyszerű névutó fogalmát így határozza meg a fent említett könyv: „E szavainknak egyetlen, vagy elsődleges funkciója a névutó szerep." (SEBESTYÉN, i. m. 29.) Természetesen grammatikailag van ez így, szeretnénk azonban rámutatni, hogy egy adott korpusz értelmezése esetén fellelhetőek a névutóknak más funkciói is. Előfordulásuk az általunk választott korpuszban — Radnóti Miklós összes költeményei — igen gazdag, alkalmasnak tűnik gondolataink kifejtésére. Segítségünkre állt a Radnóti-konkordancia, a költő verseinek szókészlete interaktív számítógépes feldolgozásban. (A program Boda I. Károly munkája.)

Vizsgálódásunkban először is felmerült az a kérdés, hogy lehet-e sztiléma az egyszerű névutó, hiszen viszonyszó jellege miatt rendszerint egy névszó áll előtte, s együtt töltenek be grammatikai szerepet a mondatban. Hangsúlyuk is másodlagos, a főhangsúly ugyanis a névutói álszintagmában az előtte álló névszóra esik. (Ennek megváltozásáról a Radnóti versekben majd később írunk.) Tehát a névutónak önálló jelentése nincs, csupán önálló alakja van. Fontos tehát a stílustöltés szempontjából, hogy a vele együtt szereplő névszóval együtt vizsgáljuk, illetve szövegkörnyezetben nézzük meg a jelentésmezőkben betöltött szerepét.

Másodszor: úgy gondoljuk, hogy amikor stilisztikai szempontból vesszük számba a névutókat költői szövegben, a grammatikai szerepük mellett arra vagyunk kíváncsiak, hogy „ezek a nyelvi eszközök milyen sajátos stilisztikai értékeket hordoznak magukban, s hogy azok révén milyen stílushatás felkeltésére válnak alkalmassá" (FÁBIÁN PÁL–SZATHMÁRI ISTVÁN–TERESTYÉNI FERENC, A magyar stilisztika vázlata. Bp., 1981. 174).

Mindezeket figyelembe véve 239 versben néztük meg az egyszerű névutókat. Előfordulásuk a következő: Az *alá* 15-ször, *alatt* 60-szor, *alól* 4-szer, *által* 2-szer, *elé* 6-szor, *ellen* 2-szer, *elől* 3-szor, *előtt* 24-szer, *felé* 27-szer, *felett* 17-szer, *felől* 4-szer, *fölé* 4-szer, *fölött* 43-szor, *helyett* 11-szer, *közül* 11-szer, *közé* 6-szor, *között* 46-szor, *közt* 60-szor, *közül* 4-szer, *mellé* 3-szor, *mellett* 6-szor, *mellől* 1-szer, *mögé* 2-szer, *mögött* 7-szer, *mögül* 2-szer, *nélkül* 5-ször, *óta* 10-szer, *szerint* 2-szer, *után* 27-szer. (Összes egyszerű névutó: 414, részletesen lásd a mellékletben.) A terjedelem adta korlátok miatt most csupán néhány stilisztikai értékre hívjuk fel a figyelmet a névutók stílusértékével kapcsolatban, a teljesség igénye nélkül.

Mind a korai, mind a kiteljesedett Radnóti-költészetben állandó témakörök alakultak ki: társadalmi, történelmi helyzet, természet, szerelem, a költői én megnyilvánulásai. Ezek arányával, képi formájukkal több tanulmányban foglalkoztunk már[1], most megfigyeltük előfordulásuk arányát a névutós szerkezetekben. Az alábbi táblázattal néhány érdekes névutós szerkezetre hívjuk fel a figyelmet, megjegyezve, hogy a táblázat természetesen nem lehet teljes. (A versek címe a táblázat után található.)

társadalmi jelenségek (a kor és a költő)	**természeti jelenségek**	**szerelmi érzés**	**a költői szubjektum megjelenése költészetesztétika**
1. Ágyúdörej közt? Üszkösödő romok, árva faluk közt?	2. …ölelni bújnak éjre bokrok alá	3. … kora csillagokkal az ajka / között	4. S mondom a verset; …s úgy hangosodik szájamon, mit hű / lehellet csók után és mint avar / között az új fű.
5. s szégyenleném magam / az emberfaj helyett	6. …csavargók ölelnek / most a reccsenő ágú bokrok alatt	7. … szerelmünk alatt bókolva hajlik a fű	8. csak szavaid szálas indái karolnak. / És nőttön nő süvöltő kedved körül / a borostás magány
9. …évezredek óta lehet, .hogy / így él benned a düh?	10. Huszonharmadik évem huppant le / súlyosan most a bokrom alá	11. … engem kíván két énekes combja közé	12. óvó tekinteted érzem kezem felett
13. a robbanó és beomló házsorok / között a véreres hold fénye támolyog	14. sötét szél ébred borzas ég alatt	15. féligszítt cigerettát érzek a számban a csókod / íze helyett	16. életem emlékei közt / két férfi lóg két durva bitón

[1] Pl. BODA I. K.–B. PORKOLÁB J., A Pogány köszöntő c. verseskötet (1930) számítógépes vizsgálata nyelvi, stilisztikai szempontból: VI. Országos Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia. Nyelvek és nyelvoktatás a Kárpát-medencében. II. kötet. Nyíregyháza, Bessenyei György Könyvkiadó, 1996.

társadalmi jelenségek (a kor és a költő)	természeti jelenségek	szerelmi érzés	a költői szubjektum megjelenése költészetesztétika
17. Virágszülőként kezdtem én el, de fegyverek / között neveltek engem	18. Később leszálltam én a forró föld alá	19. együtt indulunk ketten / a napfény felé.	20. ...verset szoktam írni én ilyenkor, / már évek óta verssel ünnepeltem / e szörnyű fordulót
21. Gyanakvó reggelek s vészes esték között, / háborúk közt élted le életed felét	22. ...asszonyokról, akik siratják / hulló hajjal a kertek / alatt, réghalott kedveseik	23. Mellettem alszik a tölgy alatt Fanni ...	24. Hűvös, rothadó avarban állok, / kibomló látomásaim között.
25. A fák között már fuvall a halál.	26. árny játszik a pilla felett	27. holdat lehellek a / szemed fölé	28. rögeszméim között ím lobogva futkosok, / de háború van
29. Az április megőrült, / vonít a fagy felett	30. ...Öreg fa ez itt, de / kemény hóna alatt meglebben egy új ág.	31. oly izgató vagy, / s olyan megnyugtató/mint sír felett a kő	32. emlékeim közt fekszem itt hanyatt, / hamar halálra növő növendék.

1. Első ecloga, 2. Táj szeretőkkel, 3. Szerelem, 4. Este a kertben, 5. Zsivajgó pálmafán 6. Tavaszi vers, 7. Az áhitat zsoltárai, 8. Férfivers, 9. Nyolcadik ecloga, 10. 1932. május 5. 11. Nyugtalan éj, 12. Tétova óda, 13. Második ecloga, 14. Nyugtalan éj, 15. Hetedik ecloga 16. Tört elégia, 17.Írás közben, 18. Páris, 19. Csöndes sorok lehajtott fejjel, 20. Huszonkilenc év, 21. Háborús napló, 22. Homály, 23. Október, délután 24. Két töredék 25. Negyedik ecloga 26. Virágének, 27. Szerelmes vers Boldogasszony napján, 28. Csodálkozol barátném, 29. Péntek, 30. Lomb alatt, 31. Hasonlatok, 32. Ez volna hát

A táblázat beszédes. Szemléletes költői vallomásokat olvashatunk a kiszakított részletekben. Ezek azonban annyira jellemző gondolatokat, érzelmeket közvetítenek, hogy talán eszünkbe juttathatják az egész költemény gondolat- és érzésvilágát.

Az első oszlop a háborúban szenvedő költőt jeleníti meg, a névutók helyhez, időhöz kötik ezt az életérzést *(közt, között,* ill. *óta).* Különösen erős konnotációja van az április megszemélyesítésének (Péntek, 1941.); a hozzá tartozó „vonít a fagy felett" szerkezet különleges képzettársításával szinte állati kínt közvetít, a *felett* névutó általánossá teszi a fagy létezését mind a természetben, mind a társadalomban. Az embertelen történelmi helyzet ilyen képe felidézi József Attila „honnan uszulnak ránk ily ordas eszmék" sorát (Thomas Mann üdvözlése, 1947). A *fagy* szónak ez a metaforikus jelentése szintén megtalálható József Attilánál, az idő metaforikus jelentésével együtt: „ingerült idő ...e villanó, s kés idő...köszörűn sikoltó idő..." (József Attila: Fagy, 1931. — ez a vers egy időben keletkezett a Radnótiéval).

A második oszlop névutós szerkezetei a természet jelenségeire utalnak. Radnóti költészetében különösen is nagy szerepe van a természetnek. A táblázat is mutatja, hogy egyként kifejez társadalmi vonatkozást („borzas ég alatt"), szerelmi tartalmat („ölelni bújnak éjre bokrok alá"), és költői vallomást (dantei

mélységet sejtet a „leszálltam én a forró föld alá"). A természetnek és a költőnek ez a szoros kapcsolata megmutatkozik a szavak előfordulásának arányában; a fák, lombok, levelek, ágak, gyökerek, fű, stb. igen nagy számban szerepelnek verseiben, mert a vágyott harmóniát, amelyet a társadalom nem adhatott meg, ebben a közegben találta meg. Ezek az összefüggések több névutós szerkezetben is megtalálhatóak, a táblázatban egyet közlünk, a *bokrom alá* szerkezetet, és ezt részletesebben is elemezzük.

Az 1932. május 5. vers alcíme: Huszonharmadik évem. Ebben található ez a névutós szerkezet, kifejezve a természetet idéző metaforában az átélt egyéni éveket éppúgy, mint a történelmi időt. A *bokrom alá* egyik mellékjelentése ugyanis a költő eddigi életének évei, az *alá* névutó tehát jelentésben a természethez tartozik, átvitt értelemben azonban már nem helyet, hanem időt fejez ki.

A harmadik oszlop a szerelmi érzést kifejező névutós szerkezeteket idézi. Szürrealisztikus asszociációk éppúgy megtalálhatóak itt, mint képszerű erotikus megfogalmazások. Hitvesi líránk megindító sorai ezek: különleges párhuzamokkal „féligszítt cigerettát érzek a számban a csókod / íze helyett", vagy „holdat lehellek a / szemed fölé". A környező, fenyegető világ a szerelemi képekbe is „befurakodik": Fanni olyan, „mint sír felett a kő". (Erről majd később többet!)

A negyedik táblázatoszlop első névutós szerkezetei szintézist alkotnak a természet, a szerelem és a költői szubjektum között: „csók után és mint avar / között az új fű". Többször megjelennek azok a névutós szerkezetek, amelyek kifejezik a költészet megtartó erejét a jelen nehézségei között: „életem emlékei közt", „emlékeim közt", „látomásaim között", „rögeszméim között".

A szerkezetek mellett érdekesek azok a nyelvi jelenségek, amelyek többletjelentéssel bírnak, és rendkívül jellemzőek Radnóti költészetére. Feltűnik például a *felett ~ fölött* váltakozása 17 : 43 arányban a versekben. Mi lehet az oka a két alakváltozat használatának? Megvizsgáltunk a költeményekben néhány mondatot, amelyekben előfordulnak:

Több versben a rímhelyzet az oka az alakváltozatnak. Néhány példa: Virágének: „Tűnik, lehunyod szemedet, / árny játszik a pilla felett …"; Trisztánnal ültem: „Trisztánnal ültem egyszer ott a part fölött, / hány éve már? / Hisz akkor ép a Kingen hősködött!"; Lángok lobognak: „örvény sziszeg felé, jelek szaladnak szét a víz felett, / a zátony vért virágzik tüskés koral helyett"; Emlékeimben: „a tájék / vonult s fejünk fölött / a gépkocsi vidám sörénye röpködött."; Második ecloga: „ne is tagadd, barátod! összenőtt veled. / Miről gondolkodol, míg szállsz fejünk felett?".

Vannak olyan esetek azonban, amelyekben az alakváltozatok közül az *e* hangrendűek a közelséget fejezik ki, a hangok finomságot sugallnak, a közelre mutatást sejtetik. Foglalkoztunk már a szinesztéziák és az alliterációk stílushatásával Radnóti Miklós költészetében. Feltűnő volt a költő ráérzése a nyelv zeneiségére (KOCSÁNY P.–B. PORKOLÁB J.–BODA I. K.: Radnóti-szinesztéziák. El-

hangzott a XIII. Anyanyelv-oktatási Napokon. Eger, 1998; megjelenés alatt). Jelen esetben a Hasonlatok c. versben hasonló nyelvi szépségekre találunk példát:

Olyan vagy, mint egy suttogó faág,
ha rámhajolsz,
s rejtelmes ízű vagy,
olyan vagy mint a mák,

s akár a folyton gyűrűző idő,
oly izgató vagy,
s olyan megnyugtató,
mint sír felett a kő…

32 mély magánhangzó és 20 magas magánhangzó váltakozása erősíti a szóképek szemléletességét a részletben. A „mint a sír felett a kő" hasonlatban a magas névutó alakváltozat enyhíti a *sír* szó jelentésmezőjének zordonságát. Zeneiségében nehezen elképzelhető a *fölött* változat a *kő* szó magánhangzója miatt is. Megbontaná a sor dallamát.

A névutók alakváltozata nemcsak hangtani konnotációt sejtethet, hanem ráirányíthatja egy-egy mikroképre is az esztétikai figyelmet. Tragikus életérzés lehet az ihletforrása a *Ha rámfigyelsz* c. versnek (1942. január 15.). Felvillan egy kép két sorban, egy átvitt értelmű szerkezet, amely mögött fájdalmat, félelmet, és ugyanakkor egy egész költői élet gazdagságát sejtjük: „Kabátom belső balzsebében, / épen szivem fölött a tiszta toll." (9–10. sor) A lírai alany tesz itt vallomást meghasonlottságáról, szinte az ember végzete revelálódik előttünk. Már a cím kifejezi a feltételességet, és a negyedik sorban a költői én magát faggatja helyzetéről. Költői kérdések sora kelt feszültséget. Ebben a szövegkörnyezetben találhatjuk a fent idézett két sort. Már említettük, hogy igen sok alliteráció található a Radnóti versekben, még a legtragikusabbakban is. Jelen esetben a *belső balzsebében* szintagmának van többletjelentése az alliteráción kívül. A második sor világít erre rá, szövegkohézióban a *balzseb* és a *szivem* szavakkal. Különösen szép a *tiszta toll* alliteráló metonímia.

Végül még egy igen feltűnő hangsúlyeltolódásra hívjuk fel a figyelmet. Tanulmányunk elején jeleztük a névutós szerkezetek hangsúlyjellemzőit. Radnóti annyira fontosnak tartotta a névutókat, hogy megbontotta hangsúlyegységüket az előttük álló névszóval, és így sor elejére kerülve a névutók hangsúlyossá váltak. Csupán néhány idézettel bizonyítjuk ezt: „…kora csillagokkal az ajka / között…" (Szerelem); „asszonyokról, akik siratják / hulló hajjal a kertek / alatt, réghalott kedveseik." (Homály); „…és mint avar / között az új fű" (Este a kertben). S végül a sok példa közül még egyet választottunk, ebben a lírai én megnevezi magát metaforikusan: „Virágszülőként kezdtem én el, de fegyverek / között neveltek engem gyilkosok…" (Írás közben).

SEBESTYÉN ÁRPÁD idézettel indítottuk tanulmányunkat, az ő szavai zárják le munkánkat. A XII. fejezetben a „Statisztikai megjegyzések"-ben írja: „...számadatokkal kapcsolatban hangoztatjuk, hogy azok a dolgozat összefüggéseiből nem szakíthatók ki, s csak a legnagyobb óvatossággal kezelhetők." Majd később így folytatja: „A szókincs különböző rétegeinek statisztikai vizsgálatát korszerűen csak a nagyteljesítményű elektronikus számítógépekkel lehet elvégezni." (i. m. 231.) Figyelmeztetését, jó tanácsát igyekeztünk mostani munkánk során is végig szem előtt tartani, a benne rejlő tartalmat pedig megvalósítani.

PORKOLÁB JUDIT–BODA I. KÁROLY

Egyszerű névutós szerkezetek Radnóti Miklós költészetében

ágyúdörej közt	Első ecloga
ágyam fölött	Sirató
ajka közt	Szerelem
ajkunk közt	Az áhitat zsoltárai
akik helyett	Sirálysikoly
akik helyett	Sirálysikoly
alázó hét után	1932. január 17.
álom után	Ének a négerről, aki a városba ment
alvás előtt	Alvás előtt
anyjuk után	Zaj, estefelé
aratás után	Játékos vers aratás után
arca körül	Bizalmas ének és varázs
avar között	Este a kertben 1934.
bokád fölött	Virág
bokám körül	1931. április 19.(Új könyvemet tegnap elkobozták.)
bokrok alá	Táj szeretőkkel
bokrok alatt	Tavaszi vers
bokrok közt	Erdei ének valahonnan
bokrok közt	Negyedik ecloga
bokrom alá	Huszonharmadik évem Dóczi Györgynek
bor mellett	Elégia egy csavargó halálára
bordái közt	Elégia egy csavargó halálára
bőrük alatt	Júliusi vers délután
búcsú előtt	Ének a négerről, aki a városba ment
combja közé	Kis kácsa fürdik
combjuk közt	Keseredő
csillagok nélkül	Tápé, öreg este (Sós Endrének)
csók után	Este a kertben
csókja alatt	Olasz festő
csókja előtt	Vihar után
csókjaink után	Pogány köszöntő
csókod íze helyett	Hetedik ecloga
csőre alatt	Szerelmes játék
dél óta	1932. október 6.
dolgaid között	Férfivers
domb fölött	Homály
dúc két léce között	Déltől estig Riadalom
Duna mellé	1932. október 6.
ebek fölött	Rímpárok holdas éjszakán
ég alatt	Naptestű szűzek, pásztorok és nyájak
ég alatt	Három részlet egy nagyobb lírai kompozicióból
ég alatt	Április
ég alatt	Emlék
ég alatt	Nyugtalan éj
ég és föld között	Második ecloga
egyik a másik után	Ének a négerről, aki a városba ment
éj fedezéke alatt	A la recherche
ékezetek nélkül	Hetedik ecloga
életed köré	Vihar előtt
életem elé	Ha rám figyelsz
életem emlékei közt	Tört elégia Sík Sándornak
emberfaj helyett	Zsivajgó pálmafán
emlékeim közt	Ez volna hát
erdők felé	Decemberi reggel
eresz alá	Kánikula
Ermenonville felől	Emlékeimben
eső után	Eső után
esők előtt	Szeptember
reggelek és esték között	Háborús napló
ételek fölött	Alkonyi elégia
évek óta	Elégia Juhász Gyula halálára
évek óta	Csak csont és bőr és fájdalom (Babits M. halálára)
évek óta	Huszonkilenc év (Ortutay Gyulának)
évek óta	Huszonkilenc év (Ortutay Gyulának)
evés után	Jámbor napok
évezredek óta	Nyolcadik ecloga

évszázak után Temetőben
fa alá Homály
fa alatt Októberi vázlat
fagy felett Péntek
fák alatt Októberi erdő
fák ága között Háborús napló
fák alatt Elégia
fák alatt Csodálkozol barátném
fák alatt Március
fák alatt Szeptember
fák felett Zsivajgó pálmafán
fák felett Július
fák felől Elégia Juhász Gyula halálára
fák fölött Szerelmes vers november végén
fák között Negyedik ecloga
fák között Páris
fák közt Férfivers
fák közt Férfivers
fák közt Este a hegyek között
fák közt Pogány köszöntő
fák közt Hűség
fák közt Téli vasárnap
fák közt Tavaszi szeretők verse
fáknak glédája között „És szólt és beszélt vala Káin Ábellel." (M. I. 4., 8) (G. D.-nek, bátyámnak)
falu felé Naptestü szűzek, pásztorok és nyájak
falu felé Naptestü szűzek, pásztorok és nyájak
fegyőr közt 1932. október 6.
fegyverek között Írás közben
feje alá Beteg a kedves
feje körül Advent, kései ember
fejem felett Gyökér
fejem felett Tétova óda
fejem fölött Este. Asszony gyerekkel a hátán
fejem fölött Tétova óda
fejsze alatt Októberi vázlat
fejünk felett Hajnali kert
fejünk felett Himnusz a békéről
fejünk felett Második ecloga
fejünk fölött Emlékeimben
fekvésük fölé Ének a négerről, aki a városba ment
felhő mögé Dal
felhők közt Il faut laisser
fény felé Huszonnyolc év
féreg után 1932. május 5.
férfi felé Téli vers
férgek között Gyökér
férgek közt Hetedik ecloga
fészek alatt Álomi táj
foga közt Emlékeimben
fogaim között Jámbor napok
fogaim közt 1932.május 5. (Huszonharmadik évem) (Dóczi Györgynek)
fogam közt Második ecloga
föld alá Olasz festő
föld alá Páris
föld alatt S majd így tűnődöm
föld alatt Ősz és halál
föld alól Gyökér
föld felett Negyedik ecloga
föld felé Variációk szomorúságra
föld fölé Gyökér
fű között Majális
fű között Kecskék
fű közt Nyári vasárnap
fű közt Változó táj
fű közt Pipacs
fürtök fölött Homály
füst és pernye közt Elégia
füzek alá Három részlet egy nagyobb lírai kompozícióból
füvek alatt Férfinapló
füvek között Pontos vers az alkonyatról
füvek közt Este, asszony gyerekkel a hátán
füvek közt Este, asszony gyerekkel a hátán
gabonák csudái előtt Szerelmes vers november végén
gazdagok tálai fölött Szerelmes keseredő
gépek elől Ének a négerről, aki a városba ment
gondja mögött Emlékező vers
gondjai közt Bizalmas ének és varázs
gondjaink alatt Hajnali elégia
gőzök közül Negyedi ecloga
gyertya mellett Elégia egy csavargó halálára
gyökér alatt Csütörtök
gyökerek közt Száll a tavasz
háborúk közt Háborús napló
hajam után Táj
hajnal elé Hajnal
hajnal felé Beteg a kedves
hajnal óta Ha rám figyelsz
halál előtt Ének a négerről, aki a városba ment
halál fölé Nyugtalan őszül
hang nélkül Az áhitat zsoltárai
harmat előtt Erdei ének valahonnan
hársak alatt A la recherche
ház előtt A ház előtt
ház előtt Július
házak alatt Kedd és szerda között
házak fölött Hispánia,Hispánia
házunk előtt Boldog hajnali vers
házsorok között Második ecloga
hegyek felől Jámbor napok
hegyek között Háborús napló

hegyek között	Hegyek között
híd alatt	1932. április 24.(John Love, testvérem)
hímje elől	Tavaszi vers
hívó szavad helyett	Huszonnyolc év
hold alatt	Csodálkozol barátném
hold alatt	Páris
hold elé	Kecskék
holdak alatt	Csöndes sorok lehajtott fejjel
holtak között	Elégia
holtak közt	Emlékeimben
homlokod fölött	Két töredék
homlokod felé	Az áhitat zsoltárai
hóna alatt	Advent. kései ember
hóna alatt	Advent. kései ember
hóna alatt	Lomb alatt
hónapok óta	Első ecloga
időkön által	Huszonkilenc év
inged alá	Szerelmes keseredő
istállók felett	Nyugtalan éj
jászlak előtt	Tápé, öreg este
játéka mellé	Mint a bika
jövő felé	Sem emlék, sem varázslat
kakastollak közt	Férfinapló
kalapja körül	Advent, kései ember
kapunk előtt	Játékos vers aratás után
karja közé	Elégia egy csavrgó halálára (Szász Sándor Bélának)
karjai közt	Boldog, hajnali vers
karom között	Játékos vers aratás után
katonák ... lándzsái elől	Három részlet egy nagyobb lírai kompozícióból
kávék fölött	1932. július 7. (Bálint Györgynek)
kazánok felé	Szegénység és gyűlölet verse
kedd és szerda között	Kedd és szerda között
kedved körül	Férfivers
kenyér után	Gyerekkor
kép felé	Huszonnyolc év
kert és házunk alól	Szerelem
kertek alatt	Homály
kertek alatt	Jámbor napok
kertek felé	Pirul már a naptól az őszi bogyó
kés előtt	Csütörtök
két ág között	Hajnali kert
két bordám közt	Ötödik ecloga (Bálint György emlékére)
két fogsora mögött	Piranói emlék
két háború között	Őrizz és védj
két melle közé	Ének a négerről, a városba ment
két óra között	Harmadik ecloga
kezem felett	Tétova óda
kiscsikók helyett	Nyugtalan éj
kislánya fölött	1931. április 19.
koral helyett	Lángok lobognak
Kőbánya után	1932. október 6.
köd mögé	Két töredék
köd mögött	Két töredék
ködök után	Ó, fény, ragyogás, napszemű reggel
kőfalak között	Májusi igazság
könyveim fölött	Tört elégia
kötéseik mögül	Jardin de Luxemburg
kövek között	Nyugtalan őszül
kövek közt	1932. július 7. (Bálint Györgynek)
kucsma helyett	Kedvetlen férfiak verse
kunyhóink közt	1932. július 7. Bálint Györgynek
küszöb alá	1931. április 19. (Új könyvemet tegnap elkobozták)
lábam alatt	Este, asszony gyerekkel a hátán
lábam alatt	Egy verselőre
lábam előtt	Táj szeretőkkel
labdák körül	Himnusz a békéről
lámpák alatt	Az áhitat zsoltárai
lámpák alól	Téli vers
lámpák fénye körül	A la recherche
lámpám világa alól	Békesség
lángok közt	Levél a hitveshez
lány után	Októberi vázlat
lányok közt	Emlékeimben
látomásaim közt	Két töredék
lap felett	Nem bírta hát (D. H. I.- hoz)
lepkék lelkei közt	Vihar után
léptek után	Férfinapló
levél alatt	Keserédes
levél közt	Rejtettelek
lobogói közül	Nyugtalan őszül
lomb alatt	Két töredék
lomb alatt	Lomb alatt
lomb között	Il faut laisser
lomb között	Eröltetett menet
lomb között	Erdő
lomb közt	Vénasszonyok nyara
lomb közt	Augusztus
lomb közt	Törvény
gondjaim lombja alatt	Zápor
lombok alatt	Boldog hajnali vers
maga mellé	Elégia, vagy szentkép szögetlen
mákföldek fölött	Jámbor napok
Maros ... partjai közt	Zaj, estefelé
melyek alatt	Kedvetlen férfiak verse
menyasszony és vőlegény előtt	Télre lesz dal
mérleg előtt	1931.december 8.
méz és dió helyett	Mint észrevétlenül
munka után	Harmadik ecloga
munkám után	Háborús napló
nád közt	Huszonkilenc év (Ortutay Gyulának)

nap alatt	Ó, fény, ragyogás, napszemű reggel
nap felé	Koranyár
nap felé	Emlékeimben
nap felé	Huszonkilenc év (Ortutay Gyulának)
nap felé	Himnusz a békéről
napfény felé	Csöndes sorok lehajtott fejjel
napja alatt	1932. május 5. (Huszonharmadik évem)
napraforgók mögött	Veresmart
négy fal között	Elégia Juhász Gyula halálára
néped közt	1932. október 6.
Ninivé ... városa ellen	Nyolcadik ecloga
nők ajka körül	A la recherche
nyelés előtt	Montengrói elégia
nyomorunk fölött	Hajnali elégia (Lakatos Péter Pálnak)
ól elé	Három részlet egy nagyobb lírai kompozícióból
óra csengése nélkül	Decemberi reggel
orrlikuk köré	Tápé, öreg este Sós Endrének
orvosok között	1932. február 17.
orvosok közül	Csöndes sorok lehajtott fejjel Forgács Antalnak
otthonok fölött	Erőltetett menet
ölelés nélkül	Az áhitat zsoltárai
ősz elé	Istenhegyi kert
Páris felé	Chartresből Páris felé
park fái közt	Páris
parkok zöldje között	Júliusi vers, délután
párnáik alatt	Júliusi vers, délután
part fölött	Trisztánnal ültem
partok közt	Pirul a naptól már az őszi bogyó
pásztorok közé	Beteg a kedves
pehely helyett	Huszonnyolc év
pillák között	Az áhitat zsoltárai
pipa után	Ének a négerről, aki a városba ment
piszok fölött	Déltől estig (Költői gyakorlat)
Quartier felé	Páris
reggel óta	Lomb alatt
rémhírek és férgek közt	Hetedik ecloga
romok, ... falak közt	Első ecloga
rögeszméim között	Csodálkozol barátném
sapka alatt	1932. október 6. (Személy harmadik)
sár ... illata közt	Ötödik ecloga
sarka mögül	Elégia, vagy szentkép, szögetlen
Senlis felé	Emlékeimben
sínek mellett	Táj szeretőkkel
sírjuk alatt	És kegyetlen
sírok közt	Nem tudhatom
sort sor alá	Hetedik ecloga
sövény előtt	Erőltetett menet
súlyuk alatt	Tört elégia
szájam körül	Péntek
szájunk körül	Pogány köszöntő
szakálla alá	Októbervégi hexameterek
szakálla alatt	1932. május 5. (Huszonharmadik évem)
szakálla fölött	Advent, kései ember
szántáson ... által	Táj változással
szavaim közé	1932. május 5. (Huszonharmadik évem)
szekerünk után	Pogány köszöntő
szeme alatt	Naptestü szűzek, pásztorok és nyájak
szemed fölé	Szerelmes vers Boldogasszony napján
szemem mögött	Parton
szenvedés után	Csak csont és bőr és fájdalom
szerelmünk alatt	Az áhitat zsoltárai
szíjak közé	Szegénység és gyűlölet verse
sziklák között	Montenegrói elégia
sziklaszál felé	Ez volna hát
Szilveszter és újév között	Szilveszter és újév között
szivárvány alatt	Hűség
szívek ellen	Himnusz a békéről
szívem fölött	Ha rám figyelsz
szíve fölött	Elégia vagy szentkép, szögetlen
szívem szíve mellett	Ez volna hát
szó után	Ha rám figyelsz
szoknya alá	1932. május 5. (Huszonharmadik évem)
szoknyák alatt	Játékos vers aratás után
születésem előtt	Tajtékos ég
térgyei közt	Elégia egy csavargó halálára
tegnap óta	Második ecloga
tehenek közt	Mint a bika
temetők fala mellett	Nyugtalan őszül
templom előtt	Keseredő
tenger kék között	Trisztánnal ültem
tengerek ... tükrei közt	Italos ének
tér fölött	Place de Notre-Dame
test szerint	Chartres
teste felé	Októberi vázlat
tested körül	Ősz és halál (Nagy Etel emlékének)
testük alatt	Ének a négerről, aki a városba ment
testvérei közt	Októberi vázlat
tetemek közt	Első ecloga
Tisza felé	Télre lesz dal
Tisza mellől	1932. október 6. (Személy harmadik)
tizenkettő felé	Tarkómon jobb kezeddel
tornya alatt	Az áhitat zsoltárai
tornyok alatt	Októberi vázlat
tornyok között	Pogány köszöntő
tornyok között	Pogány köszöntő

tölgy alatt Október délután
törvény szerint Ének a halálról (Kosztolányi Dezső temetésén)
tréfája mögött Férfivers
tulipánok között Sirató
túrás fölött Szerelmes játék
tűz alatt Két groteszk
ujjai közt Egy verselőre
ujjaid között Az áhitat zsoltárai
ujjaim közül Az áhitat zsoltárai
ujjaink között Erdei ének valahonnan
út felől Sirató
út fölött Pontos vers az alkonyatról
út fölött Boldog hajnali vers
út fölött Férfinapló
út mellett Elégia egy csavargó halálára
utak között Jámbor napok
üldözők helyett Majális
város felé Este, asszony gyerekkel a hátán
város fölött 1932. október 6.
város fölött 1932. október 6.
vászna elé Olasz festő
vászna előtt Olasz festő
Vaugirard fölött 1932. február 17.(Füttyel oszlik a béke)
végtelen előtt Csütörtök
vér és jajgatás között Huszonnyolc év
vers után Este a kertben
vihar előtt Vihar előtt
vihar után Vihar után
virágok közt Talán
víz alá Éji mozgolódás
víz alatt Pontos vers az alkonyatról
Vogent felé 1932. február 17. (Füttyel oszlik a béke)
zápor alá Táj
zápor után Zápor után
zátonyok felé Trisztánnal ültem
zenék fölött Hont Ferenc
zöld mögött Variációk szomorúságra

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 375–382

DEBRECEN
1999.

Az utótagok lexikográfiai bokrai

A szóösszetételi utótagok (olykor a szószerkezeti alaptagok) szótári elkülönítésére, címszórangra emelésére ugyan több példa van a magyar lexikográfiában, de mintává sohasem erősödött. Nyilvánvaló bizonyítéka ennek a helyzetnek az, hogy értelmező szótáraink közül csak az ÉrtSz.-ban van, ott is csak utalószói nyoma. Az ÉrtSz. szócikk végi felsorolással figyelmeztet (**Ö: ... 2.** jelzéssel) azokra az összetételekre, amelyekben a címszó utótagként áll; vagy jelzés nélkül, ha nincs példa a címszóval azonos előtagú (**Ö: 1.** jelzés után közölt) összetetett szóra (ÉrtSz. I, XXX). A magyar szótárírásban közkeletűvé az a gyakorlat lett, ami már a CzF.-ban érvényesült, ahol a szerkesztők a „címszavak elrendezésében — az eredeti utasítással ellentétben — célszerű, gyakorlati megoldást választottak, a szócsaládosítás, a »bokrosítás« elvét feladva a szigorú betűrendhez tartották magukat" (KELEMEN JÓZSEF, A magyar szótárírás főbb kérdései a múlt század közepétől 1920-ig: Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből [1850–1920]. Szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN. Budapest, 1970. 83). A NySz. külön csoportban felsorolja még az igei címszavak szócikkének a végén (**Ik:** tagolójel után) a címszó igekötős kapcsolatait: (dőlt betűvel) megkülönböztetve a szótárban címszóként is megtalálhatóakat az (álló betűs) önálló szócikk nélküliektől (uo.). Az igekötős szavak igei „utótagjának" markánsabb érzékeltetésére való törekvés, tehát az utótag helyzetű igék címszavasítása, már gyakoribbnak mondható (vö. MTsz.; NySz.; OklSz.; de l. az „Erdélyi magyar szótörténeti tár" szoros betűrendjét).

Az OklSz. sajátosan, az előtag felőli és az utótag szerinti bokrosítást egyaránt alkalmazva rendezi el az összetételi adatokat. Például a **KARD** címszó után, mintegy belső címszóként következik (egy-egy adatával) a *kard-* előtagúak bokra: a **kard-csináló,** a **kard-hüvely,** a **kard-verő,** a **kardverő-hámor** — megelőzve a betűrendben egyébként előttük álló **KARDA, KARDÉRA** stb. főcímszavakat. A kötőjellel elválasztott utótagok pedig önálló „gyűjtő" címszónál (*csináló)* vagy szócikkvégi **Vö.** után alkotnak kisebb-nagyobb bokrot *(hámor; hüvely; verő).*

„A szócsaládosítás elvét alkalmazza a nyelvérzék és némi eszmélkedés alapján felismerhető származékok és utótagok szerinti összetételek esetében a Magyar Nyelvtörténeti Szótár" (KELEMEN JÓZSEF, i. m. 92). Ez az elrendezés szó-

történeti és etimológiai elvű, de e tekintetben sem következetes, mert „a szócsaládba sorolás részben a szinkrónia, részben a diakrónia alapján történt" (uo. 93). A NySz. ilyen elbokrosodásában egy terjedelmes betűrendes szómutató segítségére szorulunk.

Ez a futólagos, szemelgető áttekintés is jól érzékelteti, hogy a lexikográfiában újra és újra kísért az előtaghoz igazodó célszerű betűrend mellett az utótag(ok) láthatóbbá tételének, hiteles megvilágításának szándéka. Ezt a megmegmutatkozó vagy olykor csak lappangó szándékot ezért nem tekinthetjük, nevezhetjük könnyedén és minden tekintetben a lexikográfia tudománytörténeti tévútjának. Annak ellenére nem, hogy a betűrendes (tehát kezdőbetűs) szótári alaprendet aligha szoríthatja ki más. Az utótagok szótári pozíciójának erősítése, megjelenítési formáinak gazdagítása a betűrendes keretbe illeszkedő k i e g é s z í t é s k é n t értelmezendő — még munkahipotézisként is.

A Magyar értelmező kéziszótárban nincs az ÉrtSz.-éhoz hasonló egyesített utalószólista az utótag szerint bokrot alkotó összetett szavakról. A címszó összetételekkel való, utótag szerinti rokonságára, illetőleg a szószerkezeti kapcsolatokra azonban részlegesen és közvetetten mégis ráirányítja bármely szótárhasználó figyelmét. Az egyik adatcsoport az összetett szói egyszavas értelmezéseké; a másik az értelmezett szókapcsolatoké.

Az első csoportnak az a típusa tartozik ide, amelyben a(z egytagú) címszó és a (két-vagy többtagú) értelemzés között t a p a d á s o s jelentésviszony van. A tapadásos jelentésváltozás tudniillik sokszor az utótag alaki önállósulását jelenti — az összetétel jelentésének rátapadása, beletömörülése következtében: „**bucka** ... **1.** Homokbucka. ... **2.** Hóbucka"; „**csavar**[2] ... **2.** *Hajó* Hajócsavar. | *Rep* Légcsavar"; „**cseléd** ... **4.** *nép* Fehércseléd, vászoncseléd"; „**néni** ...**2.** Nagynéni. *A ~m*"; „**por** ... **3.** *rég irod* Puskapor"; stb. Ez az adatcsoport még kibővíthető a körülíró értelmezés után álló, azt mintegy illusztráló összetételi példákkal: „**szék**[1] ... **2.** *táj rég* Bizonyos (ipari) munkák végzéséhez haszn. állvány, asztal (pl. szövőszék, faragószék)"; „**szekrény** ... **2.** Ehhez hasonló v. ládaszerű készítmény, tartó, alkatrész, pl. szedő-, ugró-, légszekrény"; stb. Az ÉrtSz.-hoz mérve azt mondhatjuk, hogy az ÉKsz. csak részlegesen, a jelentések értelmezésébe szőve dokumentálja, érzékelteti a címszó utótag szerinti bokrát. Ezt a részlegességet, rejtettséget lehetne, sőt kellene legalább az ÉrtSz.-hoz hasonló módon teljesebbé, nyilvánvalóbbá tenni: azaz az értelmező szótári típus állandó lexikográfiai jellegzetességének tekinteni.

Az é r t e l m e z e t t s z ó k a p c s o l a t o k pedig nemcsak azért emelendők ki, mert a szószerkezet és összetett szó (keletkezéstörténeti vagy szinonimikus) párhuzama mentén mindenképpen eljutunk hozzájuk, hanem azért is, mert ezek címszóhoz társítása gondot jelenthet a szótárírónak és a szótárforgatónak egyaránt. Másként megfogalmazva: az alaptag vagy a determináns szerinti címszóhoz rendelés azért történhet, illetőleg azért történik kétféleképpen,

mert a lexikográfus nem tételezi, nem tételezheti fel azt, hogy mindig az elöl álló szerkezeti tag kezdőbetűje szerinti, tehát betűrendi elvű elhelyezés illik a szerkezet szókészleti helyzetéhez vagy a kifejezést a szótárban kereső nyelvi kompetenciájához, várakozásához. Ebben az adattípusban tehát hol a szerkezeti előtaghoz, hol a szerkezeti utótaghoz igazodunk a szócikkbe szerkesztés során. Például **(1)** a szerkezet „utótag helyzetű" alaptagjának szócikkében van: az *újtatos manó* (→ *manó* a.), a *közös háztartás* (→ *háztartás* a.); **(2)** a szerkezet „előtag helyzetű" determinánsának a szócikkében van: a *fekete barát, fekete hályog, fekete karácsony, fekete vad* (→ *fekete* a.), az *igaz ügy* (→ *igaz* a.), a *pontos idő* (→ *pontos* a.). — A szembesíthető (mert valamilyen vonatkozásban összekapcsolódó, de különböző módon elhelyezett) szószerkezeti párokra pedig felidézhetjük az ijedt, csodálkozó stb. felkiáltásként a népnyelvben élő *boldog isten!* (→ *boldog* a.) és a fájdalom, ijedtség vagy meglepetés kifejezésére használt *teremtő isten!* (→ *isten* a.) példát. Effélékre vö. még: *zöld hullám* (→ *hullám* a.) : *zöld tea* és *zöld út* (→ *zöld* a.); *anyakönyvi kivonat* (→ *kivonat* a.) : *jegyzőkönyvi kivonat* (→ *jegyzőkönyvi* a.); stb. A mintasor alapján nem meglepő, hogy ritkán ugyanaz a szókapcsolat mindkét szerkezeti tagjának szócikkében megtalálható: *fehér* a.: „~ *holló:* nagy ritkaság" és *holló* a.: „*Fehér* ~*:* nagyon ritka jelenség". Ez a megkettőzött dokumentálás bizonyára nem tudatos szerkesztői döntés, felfogás eredménye, de jól érzékelteti az értelmezett szókapcsolatok jellegét. A kívánatos lexikográfiai megoldás természetesen nem az ilyen kétszeres, adatismétléses közlés lehetne, hanem ezúttal is az utalás. Azzal, hogy melyik címszónál helyezzük el a kapcsolat értelmezését, és melyiknél utalunk erre (tudniillik az értelmezettre) vissza, azzal állást foglalhatunk a szerkezeti tagok vezérszói szerepéről. Ezúttal is az ÉrtSz.-hoz mérve azt mondhatjuk, hogy az összetételi utótagok szerinti utalószavas bokrosítás mellett, az ÉrtSz. eljárását bővítve, az értelmezett szókapcsolatok tagjainak egymásra utalását (a másik szerkezeti tag címszavához való irányítását) is célszerű lenne beépíteni a szócikkekbe. Az egyes jelentések illusztrálására tehát a szabad szókapcsolati példák és az értelmezett szókapcsolatok társaságában, az értelmezett szókapcsolatok után megjelenhetne olyan, utalószóval kiegészített, közlésmódjában szabad szókapcsolat formájú adat, amely a szerkezet másik tagjának szócikkére (a szerkezet ott megtalálható értelmezésére) utal.

Az értelmező szótárak sok-sok szabad szókapcsolatának hasonló utalással való egymáshoz fűzésére ez a javaslat nem terjed ki, és természetesen nem is terjesztendő ki. A különböző megítélés az értelmezett szókapcsolatok értelmezett voltából fakad. Ez az a jegy, ami ezeket a kapcsolatokat a szabad szókapcsolatokkal szemben lexikailag egyedítetté teszi; és a kötöttséggel, állandósulással a szószerkezeteket az összetételi határokhoz közelíti vagy gyakran oda is helyezi. Gondoljunk csak arra, hogy a *vöröshor* összetett szó voltát (a *vöröshagymá*-hoz hasonló módon és okból) helyesírásunk csak a 11. kiadásban rögzítette, fejezte

ki az egybeírással; az új helyesírási szótár a repüléssel kapcsolatos, a repülőgépszerencsétlenségek tudósításaiból közismertté vált *fekete doboz* szakkifejezést különírja (Magyar helyesírási szótár. A Magyar Tudomány Akadémia szabályai szerint. Szerkesztők DEME LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, TÓTH ETELKA. Budapest, 1999. 154), holott ennek sem motivációs jellegzetessége, hogy a színe fekete, mert gyakran éppen narancssárga. Mindezért az összetételeknek és az értelmezett szókapcsolatoknak hasonló (de nem egyforma), a kapcsolataikat megmutató lexikográfiai kezelésmódja nemcsak védhető, hanem javasolható is.

A szabad szókapcsolatoknak a lexikográfiai fontosságát természetesen mindez nem csökkenti, még az utótag szerinti összefüggések fölerősítésének következményeként sem. Az összetételi bokroknak a jelentések szerinti szétbontása ugyanis esetenként szorosabb kapcsolatot teremtene a szabad kapcsolatok és az utótag szerint rokon összetett szavak között is. Az ÉKsz. például a **kalapács** főnév **1.** jelentésének árnyalatát így mutatja be: „| Kalapács alakú, sajátos rendeltetésű eszköz. *Orvosi ~; ~ alá kerül:* elárverezik". Önálló címszó azonban a **reflexkalapács** is, természetesen ugyancsak *Orvos* minősítéssel. Ha szakítanánk azzal a jelenlegi (magunkra vállalt) megkötéssel, hogy szabad példaként csak kifejezést, szókapcsolatot, illetőleg mondatot alkalmazunk, az összetételi mintákat csak az **al-; deka-; inter-, mellék-** típusú előtagcímszóknak megengedve; akkor a *kalapács* szócikkében az *orvosi kalapács* (szabad szókapcsolati példaként) és a *reflexkalapács* (utalóként) egymás mellé, természetes közelségbe kerülne.

Aligha szükséges bizonygatni, hogy a különböző típusú u t a l á s o k a lexikográfiában nem csak a terjedelem csökkentésének, az ismétlések elkerülésének érdekében alkalmazott rövidítési, tömörítő eljárások. Ilyen szerepük csak azért lehet, mert meglévő lexikai viszonyokra, kötődésekre és jelenségsorokra utalnak; ezért a szókészlet szervességének, az alaki és jelentésbeli kapcsolatok hálózatának fontos megjelenítő elemei. Feltételezett (de szerencsére nem illusztrálható) szótári hiányuk a (hangok és a morfémák rendszerénél) lazább szókészletet a valóságos állapotnál is lazábbnak, szétesettebbnek mutatná. Az utótagokra vonatkozó utalásoknak is van ezért kohéziós funkciójuk — a formai, szótártechnikai rendeltetésük mellett.

Egy-egy szó utótagjainak (és a többtagú összetételekben a közrefogott tagoknak) együtt való láttatása mindenekelőtt g y a k o r i s á g i információ. Noha ez a tényező önmagában, számszerűségében is fontos a szavak elevensége, s következésképpen szókészleti rétegződése szempontjából; önkéntelenül felmerül a kérdés: tehető-e még tartalmasabb lexikográfiai eszközzé? Az utó- és közrefogott tagok megfelelő címszavaira is jellemző, hogy jobbára nem egyjelentésűek, tehát szócsaládjuk utalószóként felsorolt összetételeinek puszta arányával eltakarjuk p o l i s z é m i á j u k a t , azaz a jelentéseknek az összetett szavakban, az összetételek utótagjában is megmutatkozó gyakorisági különbségeit. Holott a

szinkróniában betöltött tényleges szerep hiteles leírásához ez a mutató is hozzátartozik.

A poliszémiába természetesen beleértendők a szóhangulati különbségek is, mert a szóhangulat — bármennyi szubjektivitás erezze is be — a jelentéstartalom része, nem valami különálló „többlet", rátét, valami festék vagy máz. Ahogy van alkalmi, szituációs jelentés(árnyalat), úgy van alkalmi, szituációs, egyéni szóhangulat értékítélet is. Szótárban az a szóhangulati jegy rögzíthető, amely nem alkalmi, nem egyedi, hanem a beszélők többsége számára azonos: közösen meghozott döntés, szóhangulati „népszavazás" eredménye. Ezért tudunk az azonos szinonimasorba tartozó rokon értelmű szavak közti választással szándékunk (!) szerint simogatni is, szúrni is. Az, hogy értelmező szótáraink az értelmezések előtti rövidített minősítéssel jelzik a szóhangulatot *(durva, kedvesk, pejor, szépítő, tréf, vulg* stb.) ez nem a szóhangulat különállása melletti bizonyíték, ez csupán egy (takarékos) lexikográfiai megoldás: forma. Ha nem ezeket a rövidítéseket alkalmaznánk, akkor a velük kifejezett jelentésjegyet bele kellene szőni az értelmezésekbe! — Az előbb azért került zárójelbe a *takarékos* jelző, mert ennek a formai megoldásnak is van funkcionális lexikográfiai szerepe. A szóhangulati jelentésjegynek az értelmezés elé helyezésével tudniillik csoportosulnak, illetőleg csoportosíthatók az azonos minősítésűek! A beszédmódnak durva, kedveskedő stb. tónusúvá való hangszereléséhez használható, azaz egy-egy szinkróniában ekként és ezért használt szavak így rétegükben és nem egyediségükben mutatkoznak meg. (Különösen egy-egy mai adatbázis-kezelő program jóvoltából.)

A megvizsgálandó kérdés tehát az, hogy az összetételi utótagos szavak listáját a címszói alapszó poliszémiájához rendelhetjük-e, illetőleg ennek a lexikográfiai műveletnek melyek a módszertani lehetőségei egyfelől, s melyek a buktatói másfelől.

Az utótagok listázását bemutató szótári mintaanyagot csak az ÉrtSz.-ból választhatunk: **(1)** A **cikk** főnév szócikkének végén felsorolt 21 *-cikk* utótagú összetett szóból 14 *(áru~ → tömeg~)* kapcsolódik az **1.** jelentéshez; 3 *(tárca~; újság~; vezér~)* a **2.**-hoz; 1 a **2. a.**-hoz; 1 *(törvény~)* a **3.**- hoz és 2 *(gömb~; kör~)* a **4.**-hez. — **(2)** A **fodor** 6 *-fodor* utótagú összetételéből a főnévi **1.** jelentéshez 3 *(ing~; mell~; nyak~);* a **2.**-hoz 1 *(haj~);* a **4.**-hez 1 *(bél~);* az **5.**-hez 1 *(borjú~)* köthető. — **(3)** A **zápor**-hoz csatolt 7 *-zápor* utótagú összetételéből az **1.**, konkrét 'hulló csapadék' jelentéshez 1 *(hó~);* a **2.**, átvitt 'vminek a sűrű hullása' jelentéshez pedig 6 *(bomba~ → tűz~)* kapcsolódik.

Ezek a kiválasztott példák aránylag kis terjedelműek (de például az **üveg** szócikkének végén 27, a **világ**-én 37 összetett szó sorjázik) és viszonylag egyértelműbben dönthetünk az alapszó egyes jelentéseihez rendelésben is. Az ÉrtSz. ismerői ellenőrző adatgyűjtés nélkül is hitelesíthetik a legnyilvánvalóbb tapasztalatot: az esetek többségében vagy kivétel nélkül egyetlen

(fő)jelentéshez vagy z ö m ü k b e n egy-egy meghatározó szerepű jelentéshez tartoznak az utótagok. Ennek a fő tendenciának fáradságos, aprólékos munkával való, szócikkről szócikkre haladó bizonylatolását érdemes kitűzni racionális feladatként? Még inkább megerősíti a kételyt az igekötős igéknek most nem példázott adatcsoportja. Körükben ugyanis gyakran előfordul, hogy a többjelentésű címszónak (az alapigének) az igekötős szócsaládtagja(i) is többjelentésű(ek). Esetükben tehát el kell dönteni, hogy a jelentéskülönbségeket figyelembe vevő hozzárendelésnek a formája még egy utalójeggyel kiegészítendő-e vagy nem. Esetleg nemcsak az jelölendő tehát (például a szócikk vége helyett a megfelelő jelentés után illesztéssel), hogy az igekötős ige utótagjával a címszó melyik (fő)jelentéséhez tartozik, hanem az is (például sorszámmal), hogy az igekötős ige a saját szócikkének melyik (sorszámú) jelentésével, ill. jelentéseivel kapcsolódik ide. Nem tesszük ezzel zavaróan ágas-bogassá a lexikográfiai formát?

A kérdésekre többrétegű választ adhatunk. Egyrészt felelhetjük azt, hogy az ÉrtSz. felsoroló, utalószavas bokrosítását kell, azaz elegendő másutt (így az ÉKsz. későbbi megújításaiban is) követnünk, mert ez a megoldás formailag egyszerű, funkciójában világos. Másrészt azonban nem feledkezhetünk meg arról, hogy a lexikográfiai elrendezés kuszasága (vagy pontosabban m o s t bonyolultan, gubancosan felvázolt változata) a leírás, a lexikográfiai módszer problémája; arra és nem a nyelvre jellemző. A szókészlet rendjében, kapcsolatai hálózatában az érintett összefüggések fontos tényezőként jelen vannak és hatnak. Ezért a kérdések továbbra is kérdéseknek tekintendők. Már csak azért is, mert az eddigi vizsgálódás során is rádöbbenhettünk olyan szókészleti tényekre, amelyek a lexikográfiai megoldás keresésére sürgetőbben ösztönöznek. Ilyen például az összetett szavaknak az a csoportja, amelyben az utótagoknak olyan jelentésárnyalata van, amely az utótagnak megfelelő egytagú alapszó szócikkéből, annak jelentéstagolásából hiányzik.

Szótározatlan, de sokunk számára nem ismeretlen beszélt nyelvi adalékkal, *-költemény* utótagú összetételekkel markánsan ábrázolhatjuk ezt a típust: „Micsoda *ruhaköltemény* volt rajta!"; vagy egy újabb, hetilapból idézhető adatban: „Manapság viszont az volna »éktelen« [magatartás], ha valaki fedett fővel ugyan, de feltűnő *kalapkölteménnyel* a fején jönne a templomba" (Reformátusok Lapja 1999. június 6, 2). Értelmező szótárainkból nemcsak az idézett összetett szavak hiányoznak, de egyik szótár sem utal semmi olyan árnyalatra *költemény* címszavú szócikkében, ami megfelelne ennek az utótagi helyzetnek. A hű leíráshoz nem elegendő (majd) azt megfogalmazni, hogy mit jelent a két összetétel, illetőleg azt tudni, amit a szótárak a *költemény* értelmezéseként már rögzítettek. Az is lexikai tény, hogy ezekben az összetételekben a *költemény* olyan sajátos, átvitt jelentésárnyalatban szerepel, amit talán így lehetne a *költemény* szócikkében rögzíteni: „álomszép, egyedi holmi, kül. ruha(darab), öltözék". Ezt az értel-

mezést összetett szavakkal kellene korrekten példázni, s nem erőltetett, kimódolt szabad kapcsolatokkal („*Valóságos *költeményben* jelent meg").

A lexikográfiai hagyomány az ilyen árnyalatokat gyakran többé-kevésbé tág körű értelmezésekkel fedi be, takarja le. Ki ne tudna idézni olyan *-ízű* utótagú összetételeket, amelyekben nem az 'ízlelő szervekben keltett érzetű' jelentés fejeződik ki? Gondoljunk a szótárazott *könyvízű, papírízű, rosszízű* ⟨*tréfa*⟩; vagy akár a nem szótárazott *botrányízű* ⟨*eset, esemény*⟩, *szenzációízű* ⟨*hír, teljesítmény*⟩ szavakra, akár az e típus kedveltségét bizonyító egyedi írott nyelvi példákra: „a hollandi *ízű* csatornák" (Jelenkor 1975. augusztus: 757); „De lavinának, főként értelmetlen, deklaratív *ízű* gomolyagnak nem kell feltétlenül elindulnia, ha a szerkesztőség határozottabb" (Élet és Irodalom 1974. július 6, 2); stb. Az ÉKsz. az *íz* egy jelentésárnyalataként (**íz**[1] a.) különíti el ezek jelentésmagját a konkrét jelentéstől: „Vminek az összhatásába vegyülő különleges vonás, jelleg. *A vicc pesti ~e"*. Ez esetben a tágítás azt jelenti, hogy az *íz* tőszóhoz sodródik ez az árnyalat, pedig a sereglő példák mutatják, hogy rendre az *-ízű* utótagú összetételekben élő példakapcsolat. Minthogy nincs *ízű* címszó, újabb dilemma előtt állunk: vagy felveszünk egy *ízű* címszót (nem fölhúzva a zsilipet minden rendű és rangú *-ú/-ű* képzős származék címszavasítása előtt); vagy megkíséreljük a kötőjellel végződő előtagcímszók mellé a kötőjellel kezdődő utótagcímszók (például az *-ízű*) felvételét. (Az ÉKsz.-ban a címszóként álló toldalékokon kívül csak az *-e* simuló kérdőszócska és ennek utaló címszói változata, az *-é* ilyen.)

Néhányszor azonban éppen a jelentés tágabb körűre vonására volna szükség. Az ÉrtSz. a **gerinc** főnév konkrét 'gerincoszlop' jelentése után többek között elkülönít egy növénytani („A szárnyasan összetett levél nyelének folytatása, melyen kétoldalt a levélkék ülnek"), illetőleg két műszaki, egy földrajzi, két átvitt jelentést és egy irodalmi jelentésárnyalatot. Van a szótárban egy állattani szakszó is, a *-gerinc* utótagú **tollgerinc**. A jelentésváltozás szempontjából világos az alapjelentéshez való viszonya, a lexikográfiai megoldás azonban hiányérzetet kelt: a *gerinc* sok rétegnyelvi jelentése között tudniillik nincs állatnyelvi (mert a *gerinc*-nek tapadással nem keletkezett 'tollgerinc' jelentése), de nincs olyan nem absztrakt tartalmúan átvitt, hanem a konkrét jelentést általánosító (tehát nem csupán a műszaki élet tárgyi és fogalmi világához kötődő) 'gerinchez hasonló alakú, funkciójú tárgy, dolog' jelentése. (Az ÉKsz.-ban még feltűnőbb ennek a jelentésnek, jelentéstípusnak a hiánya, mert ott is van **tollgerinc** címszó, de a **gerinc** szócikkéből az általánosító jelentésen kívül a növénytani is hiányzik.) — Némileg hasonló tanulságokkal jár a *por : hímpor* szópár szembesítése is. A *por* jelentéseihez jól hozzárendelhetők a *-por* utótagú összetételek, a *hintőpor,* a *méregpor*, a *rizspor*, a *tejpor*. A *hímpor* köznyelvi jelentése azonban („Lepkék szárnyát fedő finom pikkelyréteg": ÉKsz.) sem az **1.** („A talajról v. más szilárd testről levált [!] finom szemecskék tömege") alapjelentéshez, sem a

2. („Ilyen alakban forgalomba [!] hozott anyag, gyógyszer"), sem a **3.** („Eltemetett holttest [!] maradványa") jelentéshez nem illeszkedik maradéktalanul. A lexikográfiai gond ezúttal sem az összetétel szócikkében, hanem az utótagnak megfelelő címszóében lappang.

Ezzel a példacsoporttal jól megragadható az is, hogy az eddigi jelentések árnyalódása, újak sarjadása napjainkban egyre gyakrabban összetételben indul el. (Az természetesen bizonytalan, hogy az összetétel*ből* el is indul-e — a maradandó jelentésváltozás irányába.) Szószerkezeteinknek ez a bölcsőszerepe régen is eleven volt és még ma is az. Az összetett szavak megnövekedett aránya nyilvánvaló magyarázatát adja ennek az arányváltozásnak. Nem szótárba való még (?) például az *elhízásjárvány* összetétel („Magyarországon az *elhízásjárvány* az 1960-as évek elején kezdődött": Népszava 1996. március 28, 4). Az kétségtelen, hogy az utótagi helyzetű *járvány* jelentése is új itt, nem csak az összetett szói alak; mert a **járvány** főnév jelentései közül sem az **1.**-nek („Fertőző betegség tömeges előfordulása, elterjedése"), sem a **2.**-nak [„Egyre gyorsabban terjedő (helytelen, káros) szokás, divat": ÉKsz.] nem felel meg pontosan. Helytelen, káros, sőt betegség; de nem fertőző és nem szokás vagy divat. Szaknyelviség, szakszerűség szempontjából *nem hiv* [= nem hivatalos], illetőleg pongyola használatú, de tény, hogy ez a „járvány" felütötte a fejét — kibővítve a *járvány* 'fertőző betegség' jelentését a tágabb 'betegség; betegséget okozó egészségi állapot' irányába.

A most érintett lexikográfiai dilemmákra — sok egyébbel együtt — a Magyar értelmező kéziszótár jelenlegi átdolgozásának munkálatai irányították a figyelmünket. A felmerült kérdésekre itt bemutatott válaszok még csak a nyilvánosság előtt vállalt, a nyilvánosság számára is kihangosított töprengések. Műhelyforgács jellegüket nem mentegetőzésként hozom szóba, hanem csak az értelmezésük (s nem az értékelésük) meghatározásához szükséges pozíció megjelölése érdekében. Már csak azért sem keresek magyarázkodó szavakat, mert meggyőződésem, hogy a helyes, jó válaszokhoz jó, pontosan kimetszett kérdések kellenek. Mindebből már az is kikövetkeztethető, hogy a Magyar értelmező kéziszótár befejezéshez közeledő átdolgozásának szerkesztési elvei és szabályai közé a fenti javaslatok, felvetett lehetőségek nem kerültek be. Most még részlegesen sem. Volt (és még van) biztos mozdulatokkal módosítható, megváltoztatandó ezek nélkül is. Bőven.

PUSZTAI FERENC

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 383–392

DEBRECEN
1999.

Földrajzi köznévi alapelemek az ómagyar kori Bihar vármegye településneveiben*

1. A kétrészes településnevek második névrészében megjelenő földrajzi köznevek területi és gyakorisági előfordulásának vizsgálata, valamint időbeli változásuk felrajzolása érdekes tanulságokkal szolgálhat. KÁZMÉR MIKLÓS sokat idézett munkája (A »falu« a magyar helynevekben. XIII–XIX. század. Bp., 1970) a *falu* köznevet tartalmazó településnevek kialakulását, fejlődését és változásait vette példaszerű módszerességgel szemügyre. Munkamódszerét alapul véve és egyben kiterjesztve az alábbiakban a régi Bihar vármegye helynévanyagát kívánom megvizsgálni. Az ómagyar kori Bihar vármegye a legnagyobb területű vármegyénk volt; „Biharország" fennmaradt névanyaga elég gazdag ahhoz, hogy e területre vonatkozó névföldrajzi következtetéseket vonjunk le belőle. Írásomban a megye településeinek a honfoglalástól 1526-ig terjedő időből adatolható névanyagának kétrészes nevei közül azokat vizsgálom, amelyekben a második névrész a település jellegét kifejező földrajzi köznév.

2. Megyénk vizsgált korszakának névanyagában 1427 önálló alakkal rendelkező, egymástól morfológiai tekintetben legalább egy morfémányi eltérést mutató településnév különböztethető meg. Ezen belül 540 kétrészes településnév létezett az ómagyar kori Bihar vármegyében, s ez az összes név 37,85%-a (ez persze nem azt jelenti, hogy ennyi kétrészes nevű település létezett, hiszen viszonylag nagy az azonos alakú nevek száma [pl. *Újlak* nevű településből hat létezett a korban], ugyanakkor egy-egy településnek is több neve volt), s ezek közel felében (232 település nevében) köznév, mégpedig egyszerű földrajzi köznév töltötte be a második névrész szerepét. Az ilyen nevek első névrésze egyaránt lehet népnév, foglalkozásnév, többféle jelentésű melléknév vagy személynév. Vegyük sorra az Árpád-kori Bihar megyében létező földrajzi közneveket előfordulási gyakoriságuk szerint!

2.1. KÁZMÉR kutatásai szerint a *-falu* első adatai a XIII. században jelentek meg, s e földrajzi köznevünk legintenzívebben a XIV–XV. század névalkotásában kapott szerepet. A Bihar vármegye névanyagában jelenlévő 11 *-falu* utótagú te-

* A tanulmány az OTKA (T 0237000) és az MKM K+F (1194/1997) támogatásával folyó kutatási program keretében készült.

település adatainak eloszlása alátámasztja ezeket a megállapításokat (XIII. sz. vége: 2, XIV. sz.: 3, XV. sz.: 4, XVI. sz. eleje: 2 település). Kronológiáját tekintve közel áll ehhez a birtokos személyragos *-falva:* legkorábbi megjelenése a XIII. század elején, esetleg a XII. század végén figyelhető meg, s használatának legvirágzóbb időszaka a XV–XVI. század. Bihar vármegyebeli legelső előfordulása csak a XIV. sz. elejére tehető, s közel azonos nagyságrendben jelenik meg a XV. (42) és a XVI. sz.-ban (43 település nevében). A köznév ősi örökség az ugor, esetleg a finnugor korból, az ugor (finnugor) alapalak **palγз* lehetett. Jelentése a legkorábbi időktől fogva 'kisebb emberi település' volt (TESz. II, 836). Az írásosságban fellelhető legkorábbi megjelenése: 1075/1124/1217: „In Sarou*falu* a superior parte dedi terram ad quatuor aratra" (MonStrig. 1: 55).

Az Árpád-kori Magyarország Bihar megyei részén a településnévi adatok szerint a *-falva* földrajzi köznév volt a legkedveltebb. A birtokos személyraggal ellátott alak 92 falu nevében volt meg. E településnevek között döntő többségben (52 névben) szerepelnek az olyan típusú elnevezések, amelyeknek előtagja személynévi eredetű (ebbe a csoportba soroltam az egyszerűség kedvéért a patrocíniumi előtagú neveket is), s ezek túlnyomó többségében nagy valószínűséggel valódi birtoklás lehetett az elnevezés alapja. (E nevek között azonban több bizonytalan eredetű is található.) A fennmaradó településnevek közül nyolcban foglalkozásnév áll az első névrészben, négyszer népnév található ebben a szerepben, tizenöt településnév első névrésze pedig valamilyen egyéb főnevet tartalmaz.

A *-falva* legkorábbi bihari előfordulása a XIV. sz. elejéről való.[1] Alapalakja, a *-falu* pusztán 11 elnevezésben adta a földrajzi köznévi névalapot: e változat legkorábbi megyebeli megjelenése a XIII. sz. végére tehető.[2] A *-falud* forma Árpád-kori, az ország legkorábbi adatolású előfordulása megyénk egyetlen településének, *Kisfalud*-nak a nevében fordul elő: +1214/334: *Cusfoloud* (Györffy 1: 634). KERTÉSZ MANÓ volt az első, aki vizsgálata alá vonta a *-falud* típusú neveket (Nyr. 68: 68), s foglalkozott a *Kis-* jelzői névrész és a *-d* névelem funkciójának problémájával. Az ő nyomdokain járva, kérdésfeltevéseire választ keresve az ilyen típusú neveket is vizsgálta alapmunkájában KÁZMÉR, és megállapítja (i. m. 49–51), hogy a kérdéses képző elenyésző kivételtől eltekintve mindig a *Kisfalu* névalakhoz kapcsolódik. Mi azon a véleményen vagyunk, hogy a képzőelem szerepe ebben a névcsoportban nem helynévképző, hanem kicsinyítő képzői: *falu* + *d* 'falucska', s így ennek logikus jelzője a *Kis-*, amely a *falud* jelentését megerősíti. Ugyanakkor az is meggondolható vélemény lehet, hogy talán létezett a magyar nyelvben egy önálló *-falud* alakú földrajzi köznév, amelynek 'falucska' jelentése volt, s nevünk létrehozásában is ez a köznév játszott szerepet.

[1] 1319/320: *Wozfolwa* al. nom. Keykus, p. (Györffy 1: 631, AO. V, 160:405 [itt *Wozfoluia*])

[2] 1285/477: *Nova Villa* (Györffy 1: 679) latinul, majd magyarul először: 1374/550 k.: *Wyfalu* (Györffy 1: 679)

A *-falva* utótagú településnevek egyharmada, 29 település neve az idők során típusváltáson ment keresztül, munkámban a továbbiakban részletesebben csupán ezekkel foglalkozom. (A vizsgált települések eredeti, majd típusváltáson átment névalakjai közül csupán az első előfordulásokat közlöm.) Megyénk falvai között tíz olyan település található, amelynek a vizsgált utótaggal való megszületése kiegészülés eredménye volt, tehát a korábbi névváltozat ezekben az esetekben egyrészes helynév volt *(Ábrány > Ábrányfalva*[3], *Boldogasszony > Boldogasszonyfalva*[4], *Bragyet > Bragyelfalva*[5], *Toplica > Forrófalva*[6], *Margitta > Margittafalva*[7], *Mező > Mezőfalva*[8], *Nagymihály > Nagymihályfalva*[9], *Szentmárton > Szentmártonfalva*[10]; — a korábbi névalak egyetlen esetben kétrészes helynév: *Újlak > Újlakfalva*[11]). Párhuzamosan élt a XIV. sz. elejéről való *Barbi és Barbijánosfalva*[12] település kétféle alakja. Láthatjuk, hogy a típusváltásnak a *Ø > -falva* csoportjában olyan településnevek szerepelnek, amelyek eredeti névformája (két kivételtől eltekintve) a XIII. századból való (5 név), s kiegészült alakja nagyjából azonos arányban a XV–XVI. században (42, illetve 43 elnevezés) született meg.

Öt település esetében a *-háza* földrajzi köznevet váltja fel a *-falva.* Erről a névalakulásról SZABÓ ISTVÁN azt írta, hogy „ez a csere mintegy a valóságos fejlődés útját fejezte ki: a birtokosnak előbb talán valóban magános udvarháza körül az idők folyamán falu nőtt fel" (A falurendszer kialakulása Magyarországon. X–XV. század. Bp., 1966. 134). Három település esetében közvetlenül zajlott le ez a változás: *Benkeháza > Benkefalva*[13], *Kozmaháza > Kozmafalva*[14],

[3] 1234 k./XV.: *Abraham,* mon. (Györffy 1: 590) > 1436: *Abranfalva* (Jakó 199)

[4] 1282>405: villa *Beate Virginis* (Györffy 1: 605) > 1443: *Bodogazonfalwa* (Jakó 218) (itt a latin nyelvű alak esetleg a *falu* fordítását is tartalmazhatja)

[5] 1587: *Bradeth* (Jakó 220) > 1600: *Bredel falua* (Jakó 220)

[6] 1374: *Toplicza* (ComBih. 125) > 1587: *Forrofalwa* (J.: 236) [itt minden bizonnyal fordításról lehet szó!]

[7] 1216: *Margneta* (Jakó 294) > 1422: *Margythafalwa,* p., opp. (Csánki I, 616, Jakó 294 [itt *Margithafalwa*])

[8] [1291–4]: *Mezeu,* v. (Györffy 1: 643, J.: 299, MNy. 1926. 300) > 1421: *Mezewfoluua,* poss. hungaricalis (Csánki I, 616, Jakó 299 [itt *Mezewfalwa*])

[9] 1284: *Nogmihal,* v., de (Györffy 1: 644, Jakó 302, MNy. 1926. 222, 298, ComBih. 347) > 1434: *Nagh Myhalfalwa* (Csánki I, 599, Jakó 302 [itt *Nagmyhalfalua*])

[10] 1213/550: *S. Martini,* v. (Györffy 1: 669, Jakó 351, VR. 121:503) > 1388: *Zenthmartonfalua* (Jakó 351)

[11] [1291–4]: *Vylak,* v. (Györffy 1: 680, Jakó 374, MNy. 1926. 300) > 1588: *Ujlakfalua* (Jakó 374)

[12] 1406: *Barby* (Jakó 207) > 1406: *Barby Janusfalwa* (ZsO. II/1: 537, 635, Jakó 207)

[13] 1307: *domus Benke* (Györffy 1: 599, Jakó 210, AO. II, 430:994), 1357: *Benkehaza* (Jakó 210, A. VI, 582) > 1475: *Benkefalva* (Jakó 210, Cs. I, 604 [itt *Benkefalwa*]) (a latin alak esetleg nem helynévi említés is lehet)

[14] 1323: *Cosmahaza* (AO. VII, 284:615) > 1421: *Kozmafoluua,* poss. wolachalis (Csánki I, 614)

Szászháza > *Szászfalva.*[15] Két falunévben köztes alakváltozatokkal is találkozhatunk: *Dobracsényháza* > *Dobricsony* > *Dobricsonyfalva*[16], *Ivánka* > *Ivánkabánháza* > *Ivánkaháza* ~ *Bánháza* > *Ivánkafalva.*[17] Ezekből az adatokból (és SZABÓ magyarázatából is) úgy tűnik, hogy a *-falva* utótagnál korábbi megjelenésűnek tarthatjuk a *-háza* földrajzi köznevet: az ezzel alakult névalakok a XIII. sz. végén és a XIV. sz. folyamán voltak használatban, majd — a legkorábbi XIV. sz. végi *-falva* utótagú új névváltozat kivételével — a XV–XVI. sz.-ban jöttek létre adatokkal igazolhatóan az új névalakok. Fordított irányú változás is lezajlott korszakunkban, de az kisebb arányúnak látszik (ld. később).

A *-telek (-telke)* köznevet is felválthatta a *-falu,* ahogyan azt az 1320-as *Martontelke* > 1511-es *Martonfalu*[18] alakja, és az 1329-ből származó Székelyhídtól É-ra fekvő *Tóttelek,* illetve ennek 1349-es *Tótfalu*[19] névformája mutatja.

Előfordul, hogy az egyrészes képzett településnevek képzője az idők során úgy tűnt el, hogy helyette földrajzi köznév jelent meg a névben: ez figyelhető meg a *Kaszád* > *Kaszafalva*[20] névváltozatok egymásutániságában. Ugyanakkor fordított irányú fejlődésre is láthatunk példát: esetleg képző(bokor) és földrajzi köznév váltja egymást, mint a *Pokolest* > *Pokolafalva*[21], illetve *Dragánfalva* > *Dragenyesd.*[22]

Az egyéb változások között meg kell említenünk azt a lehetőséget is, amelynek eredményeként a *-falva* utótaggal álló névváltozatot olyan új névalak váltja fel, amelyben az első névrész változott meg: *Cigánymiklósfalva* > *Cigányfalva*[23], *Szitányfalva* > *Turbolyafalva*[24], *Veresjánosfalva* > *Veresfalva*[25], illetve megszülethettek olyan névalakok is, amelyekben a *-falva* névrészt felváltó elemet ily módon nem tudjuk egyértelmű kategóriába sorolni: *Bokorfalva* > *Bokor-*

[15] 1508: *Zazhaza* (Jakó 348) > 1552: *Zazfalwa* (Jakó 348)

[16] 1360: *Dobrachenhaza* (Csánki I, 606, Jakó 236 [itt *Dobrochonhaza*]) > 1389: *Doborzan,* t. (ComBih. 105) > 1508: *Dobrychonfalwa* (Jakó 236)

[17] [1291–4]: villa *Ivance* (Györffy 1: 627, Jakó 264, MNy. 1926. 222) ~ villa *Ivanka* (Györffy 1: 627, MNy. 1926. 299) > 1321: *Joankabanhaza,* p. (Györffy 1: 597, Jakó 206) > 1332–7/Pp. Reg: *Yohankahaza* (Györffy 1: 627) ~ 1375: *Banhaza* (Jakó 206, Csánki I, 603) > 1383: *Iwankafalva,* de (ComBih. 159)

[18] 1320: *Mortunteleke* que al. nom. Botkemene [2a], p. (Györffy 1: 631, Csánki I, 616, Jakó 297, AO. V, 281:729, 281:730) > 1511: *Marthonfalu* (ComBih. 171)

[19] 1329/358: *Toththeluk,* v. (Györffy 1: 678, Csánki I, 626, Jakó 369) > 1349: *Thotfalw* (Jakó 369)

[20] 1350: *Kassad* (Csánki I, 612, Jakó 269, A. V, 384) > 1490: *Kazafalwa* (Csánki I, 612, Jakó 269)

[21] 1580: *Pakaliest* (Jakó 326) > 1588: *Pakalafalwa* (Jakó 326)

[22] 1552: *Draghanfalwa* (Jakó 235) > 1580: *Dregenest* (Jakó 235)

[23] 1406: *Chykanmyklosfalua* (ZsO. II/1: 537, Jakó 223 [itt *Chikanmyklosfalua*]), 1406: *Chykanmyklosfalwa* (ZsO. II/1: 635) > 1435: *Chyganfalwa* (Jakó 223)

[24] 1508: *Zythaanfalwa* (Jakó 357) > 1508: *Thwrbolyafalwa* (Jakó 357)

[25] 1406: *WerusJanusfalwa* ~ *Werusianusfalwa* (ZsO. II/1: 537, 635) ~ *Werusianusfalua* (Jakó 341) > 1508: *Weresfalwa* (Jakó 377)

ványa[26], *Tatárfalva* > *Tatárján*[27], *Kozmafalva* > *Kozmaalmás.*[28] Adataink alapján tehát a *-falva* ilyen típusú eltűnése a XV. sz. végétől figyelhető meg.

Az 1580-ban megjelenő *Pantosfalva*[29] és *Talpfalva*[30] néhány évvel később (1600-ban, illetve 1588-ban) köznévi utótag nélkül szerepel adataink között, ám itt az alakváltozatok közötti csekély időintervallumok miatt nem lehet egyértelmű, biztos fejlődési irányt megállapítani.

2.2. A *-telek, -tel(e)ke* 'földterület, jószág, birtok, faluhely' (TESz. III, 880) jelentésű földrajzi köznév 55 településnévben fordul elő. Származékszó, amely a nomenverbum *tel-* alapszóból jött létre a *-k* névszóképzővel. A *telek* eredetileg valamivel (trágyával) tele lévő, telített földet jelentett, jelentéseiben tehát a földterületre vonatkozó jelentés elsődlegesebb lehetett a birtoklásra utalóknál. A köznév legkorábbi előfordulása a XII. sz. elejéről adatolható: 1130–40/12–13. sz.: „a quo per medium ruris, quod dicitur *theluch"* (PRT. 8: 267).

Vizsgált földrajzi köznevünknek az alapalakjával álló változata mutat nagyobb gyakoriságot: 41 elnevezésben szerepel (*Ároktelek, Kávástelek, Székelytelek* stb.)[31], s legkorábbi előfordulása *Poklostelek* nevében a XIII. sz. elejéről származik.[32] A birtokos személyraggal ellátott alak 14 alkalommal jelenik meg névanyagunkban (*Györgytelke, Martontelke, Tárnoktelke* stb.).[33] Szembetűnő különbség figyelhető meg a birtokos személyragos és a személyrag nélküli földrajzi köznévi utótagú elnevezések között abban a tekintetben, hogy milyen elem tölti be az előtte álló első névrész szerepét: míg a *-telek* utótagot többnyire melléknévi vagy főnévi (növénynév, építménynév, foglalkozásnév, népnév) előtaghoz kapcsolták (mindössze 10 puszta személynévi előtag jelent kivételt), addig a *-telke* változat fordított arányt mutat: zömmel személynévi első névrészhez kapcsolódott (mindössze 5 más jelentésű elem van közöttük).

Székely (1213/550), *Ónad?* (1284), *Keresztúr* (1311), *Hidas* (1326) és *Úz* (1376) települések későbbi adataiban jelenik meg a *-telek* földrajzi köznév: a XIII. sz. végén született meg a *Székelytelek*[34], az *Ónad?telek*[35] a XV. sz. elején

[26] 1445: *Bokorfalwa* (Jakó 217) > 1508: *Bokorvanya* (Jakó 221)

[27] 1580: *Totorfalua* (Jakó 364) > 1588: *Tateryan* (Jakó 364)

[28] 1421: *Kozmafalwa* (Jakó 194) > 1489: *Cozmaalmas ~ Kozma Almas* (Jakó 194, Csánki I, 602)

[29] 1580: *Panthosfalwa* (Jakó 315) > 1600: *Pantos* (Jakó 315)

[30] 1580: *Talpfalwa* (Jakó 360) > 1588: *Talph* (Jakó 360)

[31] 1347: *Aroktelek,* poss. (Csánki I, 602, A. V, 50); 1316/382: *Kauastelek,* p. (AO. IV, 95:240, Györffy 1: 630, Jakó 270), [1291–4]: *Zekulteluk* (Györffy 1: 666, Jakó 356, MNy. 1926. 358)

[32] 1213/550: *Puklusteluc,* v. (Györffy 1: 654, Jakó 326, VR. 115:470 [itt *Puclusteluc*])

[33] 1327/469: *Gyorgteluky,* p. (Györffy 1: 623, Jakó 253, Csánki I, 609, AO. XI, 157:332), 1320: *Mortunteleke* que al. nom. Botkemene, p. (Györffy 1: 631, Csánki I, 616, Jakó 297), 1352: *Tharnokteleke,* t. (Györffy 1: 674, Jakó 364 [itt *Tharnoktelek*])

[34] 1213/550: *Scecul,* v. (Györffy 1: 666, Jakó 356, VR. 123:516) > [1291–4]: *Zekulteluk* (Györffy 1: 666, Jakó 356 [itt *Zekultelek*], MNy. 1926. 358)

[35] 1284: *Anad* (ComBih. 237) > 1417: *Onadthelek,* p. (ComBih. 237)

jelent meg, s a puszta népnévi előfordulásához képest csaknem egy évszázaddal később bukkant fel az *Úztelek*[36], a XVI. sz. második felében szerepel a *Hidastelek*[37], és a század végefelé a *Keresztúrtelek.*[38] Láthatjuk, hogy itt nincs döntő szerepe a korábbi alakokban a személynévi alapnak. Ugyanez a változás megfigyelhető a *-telke* utótaggal álló településnevek egy részében is: a XIII. sz. elején az Érmihályfalvától É-ra fekvő *Tárnok* a XIV. sz. közepén *Tárnoktelke*-ként jelent meg[39], a XIII. sz. végén még egyrészes névként szereplő *Bálint* a következő század közepén már *Bálinttelke*[40] alakban kerül elénk, a XIV. századbeli *Szentgyörgy* két évtized múlva *Györgytelke*[41], a XIV. sz. eleji datálású *Mikola* a XV. sz. kezdetén már *Mikolatelke*[42], s a Kölesértől D-re fekvő, 1401-es adatolású *Száldobágy* pedig öt év múltán *Száldobágytelke*[43] alakban mutatkozik. Sajátos változásforma a jelölt birtokos jelzős szerkezetű *Várvize* név kiegészülése: *Várvíztelke.*[44]

Jellemző alakulási mód a korábbi birtokos személyraggal ellátott alakú utótag felváltása a ragtalan formával, a *-telke* > *-telek* változás. Ez zajlott le *Bibatelke* > *Bibatelek*[45], *Ladánytelke* > *Ladánytelek*[46], *Nadálytelke* > *Nadálytelek*[47] falvak neveiben. A változás azonban fordított irányban is végbemehet: *-telek* > *-telke* fejlődés figyelhető meg *Poklostelek* XIII. sz. eleji elnevezésének és XIV. sz. végi *Poklostelke*[48] névalakjának alakulásában csakúgy, mint a XIII. sz. végén élő *Oláhtelek* és XIV. sz. elején megjelenő *Oláhtelke*[49] alakváltozat esetében.

[36] 1376: *Ws* (Jakó 376) > 1475: *Wzthelek* (Jakó 376)

[37] 1326: *Hydus,* p. (Györffy 1: 625, Jakó 259) > 1552: *Hydastelek* (Jakó 259)

[38] 1311/318: *Kereztwr* (AO. III, 13:11, Györffy 1: 633) > 1582: *Kerezturtelek* (Jakó 274)

[39] 1215: *Tauarnuc* (VR. 137:585) > 1352: *Tharnokteleke,* t. (Györffy 1: 674, Jakó 364 [itt *Tharnoktelek*])

[40] [1291–4]: *Walenti,* v. (Györffy 1: 597, Jakó 205, MNy. 1926. 301) > 1354: *Valintheleke,* loco sessionali (Györffy 1: 597, Jakó 205, A. VI, 221)

[41] 1307: *Sengurg* (AO. II, 77:164) > 1327/469: *Gyorgteluky,* p. (Györffy 1: 623, Jakó 253, Csánki I, 609, AO. XI, 157:332)

[42] 1329: *Mykola* [2a], p. (Györffy 1: 645, A. II, 392) > 1417: *Mykolatheleke* (Csánki I, 616, Jakó 302)

[43] 1401: *Zaldobag,* p. (ComBih. 364) > 1406: *Zaldobachtheleke* (ZsO. II/1: 537, 635, Jakó 341 [itt *Zaldubachtheleke*])

[44] 1327/469: *Warvysy,* p. (Györffy 1: 690, Csánki I, 627, AO. XI, 157:332) ~ *Warvyzy* [2a], p. (Györffy 1: 690, Jakó 384, AO. XI, 157:332) > 1406: *Waruiztheleke* (ZsO. II/1: 537, Jakó 384 [itt *Warviztheleke*]) ~ *Warwyztheleke* (ZsO. II/1: 635)

[45] 1400: *Bibatheleke* (Jakó 213) > 1429: *Bybathelek* (Jakó 213, Csánki I, 604 [itt *Bybatelek*])

[46] 1461: *Ladanthelke* (Jakó 304) > 1534: *Ladanthelek* (Jakó 304)

[47] 1400: *Nadaltheleke* (ZsO. II/1: 70) > 1421: *Nadanthelek* (Csánki I, 617, Jakó 304 [itt *Nadantelek*])

[48] 1213/550: *Puklusteluc,* v. (Györffy 1: 654, Jakó 326, VR. 115:470 [itt *Puclusteluc*]) > 1389: *Poklostelke,* p. (ComBih. 255)

[49] +1283: *Olahteluk,* p. (Györffy 1: 647, Csánki I, 618, Jakó 309) > 1324: *Olahteluke,* p. (Györffy 1: 647, AO. VIII, 115:219)

A *-telek* utótag eltűnését figyelhetjük meg két település névváltozásában: *Dióstelek* (1330) és *Kávástelek* (1316/382) század közepi megnevezéseként már az ellipszissel megváltozott *Diós* (1342)[50] és *Kávás* (1355)[51] szerepelt.

Helynévképző helyébe is léphetett a *-telek* utótag. Ez figyelhető meg a megye Ny-i részén, a Sebes-Körös jobb partján fekvő *Csehi* és a Körösszegtől Komádiba vezető út mentén található *Csőszi* települések *Csehtelek*[52] és *Csősztelek*[53] névváltozataiban. Településneveinkben fordított irányú változás is végbemehetett: a birtokos személyragos *-telke* utótag váltotta fel a képzői névelemet a *Várvize* településnévben, s így született meg a későbbi *Várvíztelke* alak.

A *-falva* > *-telek* változást korszakunkban *Kaszafalva* képviseli, amelynek a XV. sz. kezdetén jött létre *Kaszatelek*[54] alakja.

2.3. A 'lakóhely, otthon, tartózkodási hely, település' (TESz. II, 76) jelentésű *ház* földrajzi köznévnek döntően a birtokos személyragos *-háza* alakja élt a korabeli bihari részen, s a legkorábbról[55] adatolható *Ivánkabánházá*-tól[56] a legkésőbbi első előfordulású *Gálosháza*[57] és *Józsefháza*[58] elnevezésig 41 névadata van, amely a települést jelentő földrajzi nevek között a második leggyakoribbnak mutatkozik. Ezzel szemben a birtokos személyrag nélküli *-ház* csupán *Hadház*[59] elnevezésében jelent meg. Vizsgált típusunk minden egyes képviselőjében (a fenti egyetlen kivétellel) a név megkülönböztető jelzői előtagjának szerepét személynév tölti be. Maga a földrajzi köznév finnugor eredetű. Földrajzi köznevekben való megjelenését és megerősödését az 'épület' → 'település' jelentésfejlődés is megerősíthette.

A *-háza* utótagú nevek típusváltásait vizsgálva azt látjuk, hogy négy névváltozatnak élt korai, puszta személyneves adata is, amelyhez később, kiegészüléssel járult a kérdéses köznévi utótag: a XIII. sz. végi *Ivánká*-ból a pápai tizedlajstrom idejére *Ivánkaháza* lett. Szintén a XIII. sz. végi adataink között találjuk

[50] 1330: *Gyosteluk,* p. (Györffy 1: 613, A. II, 463) > 1342: *Gyoos,* p. (ComBih. 144)

[51] 1316/382: *Kauastelek,* p. (AO. IV, 95:240, Györffy 1: 630, Jakó 270) > 1355: *Kavas,* poss. (Jakó 270, A. VI, 356)

[52] 1284/410: *Chehy,* t. (Györffy 1: 608, Jakó 226) > 1351: *Chehtelek* (Jakó 226)

[53] 1214/550: *Cheusci,* v. (Györffy 1: 609, Jakó 231, VR. 48:116) > 1351: *Cheustelek* [2a], p., t. (Györffy 1: 609, Csánki I, 606, Jakó 231, A. V, 424) ~ *Cheusthelek* (A. V, 425)

[54] 1490: *Kazafalwa* (Csánki I, 612, Jakó 269) > 1507: *Kazathelek* (Jakó 269)

[55] Itt kell megjegyeznünk, hogy a 1307-es *domus Benke* (AO. II, 430:994, Györffy 1: 599, Jakó 210), és az 1319/414/XVI.-i datálású *domus Philippi* (Györffy 1: 618, Jakó 243, AO. V, 193:488 [itt 1319/414/581] típusú névalakokat nem sorolhatjuk egyértelműen ebbe a csoportba, de teljes bizonyossággal nem is zárhatjuk ki innen, hiszen elképzelhető, hogy a fenti latin névalakok a magyar elnevezések fordításaiként állnak előttünk.

[56] 1321: *Joankabanhaza,* p. (Györffy 1: 597, Jakó 206, Csánki I, 603)

[57] 1552: *Galoshaza* (Jakó 244)

[58] 1552: *Jozephaza* (Jakó 266)

[59] 1312/XVIII: *Hothaz* (AO. III, 101:213, 230:512)

Benke[60], *Gyak*[61] és *Kozma*[62] nevét, amelyek a XIV. sz. elejére *Benkeháza, Gyakháza,* illetve *Kozmaháza* alakúvá váltak.

A fenti folyamat ellentétes irányban is végbemehetett: az 1406-os *Topaháza* több, mint fél évszázad múlva puszta személynévi alakban, a köznévi utótag nélküli *Topa*[63] formában áll előttünk.

A *-falva* > *-háza* utótagváltozás zajlott le két településünk nevében: a XV. sz. elején *Illyefalva* alakban előforduló névváltozatot a XVI. sz. első harmadában már az *Illyeháza*[64] váltotta fel, s ugyanez a módosulás figyelhető meg a XIV. sz. elején *Úzfalva* néven megjelenő, majd a XV. sz. közepén *Úzházaként*[65] szereplő települések esetében is. Az 1342-ből való *Henchida és Henchháza*[66] névanyagunkban egymással párhuzamosan élő, ám eltérő utótagú névalakokként szerepelnek.

Figyelemre méltó a XIV. sz. első harmadában megjelenő *Újanda* és a XV. sz. elején felbukkanó *Andaháza*[67] névalakok viszonya. Itt a *-háza* utótag a korábbi névváltozat megkülönböztető jelzőjét látszik felváltani. (E település névalakjainak sajátossága az — ahogyan azt már JAKÓ is feltételezte —, hogy az *Újanda* elnevezés nem lehet első, eredeti névadás eredménye. Véleménye szerint is lennie kellett korábban egy *Anda* puszta személynévi alapú alaknak is, ám ezt az alaposnak látszó feltevést nem támasztják alá fennmaradt névadatok. Ez esetben *Anda* > *Andaháza* változás is feltehető.)

2.4. A *-lak (-laka)* 'szálláshely, udvarhely, lakóhely, település' (TESz. II, 708) jelentésű köznévpár közül 13 alkalommal a birtokos személyragos változat (*Bánlaka, Felsőlaka, Izsólaka* stb.)[68], 10 alkalommal pedig az alapalak áll előttünk. A finnugor eredetű köznév a *ház*-hoz hasonló jelentésfejlődésen ment keresztül: 'épület' → 'település'. Az alapalak legkorábbi előfordulása[69] a XIII. sz. elejéről való, míg a birtokos személyraggal ellátott forma legelső Bihar vármegyei megjelenése[70] a XIII. sz. végéről datálható. Ez utóbbi forma nem hozott lét-

[60] [1291–4], 1475: *Benke,* v. (Györffy 1: 599, Jakó 210, Csánki I, 604, MNy. 1926. 221, 298)

[61] [1291–4]: *Gok* (Györffy 1: 620, MNy. 1926. 301) > 1347: *Gakhaza* (Györffy 1: 620, J.: 247)

[62] [1291–4]: *Cosme* [2a], v. (Györffy 1: 636, Jakó 284, MNy. 1926. 222, 299) > 1323: *Cosmahaza* (AO. VII, 284:615)

[63] 1406: *Thophazhaza* (ZsO. II/1: 537, Jakó 368 [itt *Thopazhaza*]) ~ *Topazhaza* (ZsO. II/1: 635) > 1470: *Thopa* (J.: 368)

[64] 1411: *Elyefalwa* (Jakó 263) > 1533: *Ilyehaza* (Jakó 263)

[65] 1319: *Wozfolua* al. nom. Keykus (Csánki I, 612) > 1451: poss. Kekes et pred. *Vzhaza* (Csánki I, 612, Jakó 277)

[66] 1342: *Henchyda* (Jakó 256) és 1342: *Hechhaza* (A. IV, 226)

[67] 1333: *Vyanda* (Jakó 195) > 1418: *Andahaza,* p. (Jakó 195, Csánki I, 602, ComBih. 23)

[68] 1406 [3a]: *Banlaka,* p., v. (Jakó 206, ZsO. II/1: 537, 635); 1406: *Felsewlaka* (ZsO. II/1: 537, 636, Jakó 341); 1322/338: *Ysowlaka,* p. (Györffy 1: 692, Csánki I, 628, Jakó 390)

[69] 1213/550: *Viloc,* v. (Györffy 1: 679, Jakó 375, VR. 148: 646)

[70] 1283: *Vylaka* (Csánki I, 627)

re változatos neveket, hiszen két különböző *Széplak*[71] (a későbbi Berettyószéplak és Tenkeszéplak), illetve hat egymástól független *Újlak*[72] település elnevezésében volt szerepe, tehát vidékünkön csak a *szép* és az *új* névrészhez kapcsolódott.[73] Ezeken kívül egy *Alsólak* és egy *Felsőlak*[74] adat bukkant fel előttünk, s ezeket antonim nevekként, *Lok (Lak?)* település részeiként említették. Két olyan településünk létezett, amely *-lak* és *-laka* földrajzi köznévvel egyaránt előfordult. Az egyik a már említett *Felsőlak,* amelynek nevét egy fél évszázaddal korábban még *Felsőlaka*[75] formában jegyezték le, a másik település a már szintén idézett egyik *Újlak (3.),* amelynek *Újlaka* alakváltozata is élt, ám itt a ragos és ragtalan névrészes alak egyidőből adatolható.[76]

A *-lak/-laka* földrajzi köznévi utótag eltűnését (*-lak/-laka* > Ø) egyetlen település nevében láthatjuk: az [1291–4]-es említésű, Váradtól D-re fekvő *Pósalaka* 1319-ben a puszta személynévi *Pósa*[77] formában jelenik meg. Amennyiben *Marót* és *Marótlaka*[78] ugyanannak az objektumnak a megnevezése (bár GYÖRFFY szerint nem lehet megnyugtatóan azonosítani őket) ez az egy település mutatja az előbb mondott névalakulás fordított irányú útját (Ø > *-lak/-laka*). Érdemes itt megemlíteni a legkorábban 1322-ben említett *Izsólaka* névfelődését, ugyanis látszólag a köznév eltűnését mutatja a pápai tizedlajstrom *Izsáka* alakja, ám itt sokkal inkább összerántódásról (KISS LAJOS, NytudÉrt. 139. sz. 27) lehet szó, amit az 1407-es *Zsáka* változat is alátámaszthat.[79]

2.5. Az Árpád-kori Biharban előforduló egyéb földrajzi köznevek között 7 településnévben szerepel az *-ülés, -ülése (Bálintülése*[80], *Gyarmánülése*[81], *Már-*

[71] **1.** [1291–4]: *Zeplok* (Györffy 1: 671, MNy. 1926. 358) **2.** [1291–4]: *Zeplak* (Györffy 1: 671, Jakó 357, MNy. 1926. 358, ComBih. 307)

[72] **1.** 1213/550: *Viloc,* v. (Györffy 1: 679, Jakó 375, VR. 148:646); **2.** 1219/550: *Vylok* (Györffy 1: 679, VR. 148:648); **3.** +1283: *Wylak,* p. (Györffy 1: 679, Jakó 374, ComBih. 339); **4.** [1291–4]: *Vylak,* v. (Györffy 1: 680, Jakó 374, MNy. 1926. 300); **5.** [1291–4]: *Vylak,* v. (Györffy 1: 680, MNy. 1926. 301) ~ *Wylak* (Györffy 1: 680, MNy. 1926. 223); **6.** 1332–7/Pp. Reg: *Vilak* ~ *Vilok* ~ *Vylak* [2a] ~ *Vylok* ~ *Wylok* (Györffy 1: 680, Csánki I, 627)

[73] SZABÓ ISTVÁN említett munkájában jegyzi meg (i. m. 138), hogy a *-lak(a)* köznevet tartalmazó nevek leginkább Magyarország déli megyéit jellemezték.

[74] 1472: *Alsolok* (Jakó 291); illetve 1472: *Felsewlok* (Jakó 291)

[75] 1406: *Felsewlaka* (ZsO. II/1: 537, 636; Jakó 341)

[76] 1283: *Vylaka* (Csánki I, 627)

[77] [1291–4]: *Posalaka* (Györffy 1: 655, MNy. 1926. 358) > 1319: *Posa* (Csánki I, 620)

[78] 1336: *Marouch* [2a], p. (Györffy 1: 642, Jakó 296, A. III, 286) > 1354: *Marouthlaka* (Csánki I, 616)

[79] 1322/338: *Ysowlaka,* p. (Györffy 1: 692, Csánki I, 628, Jakó 390) > 1332–7/Pp. Reg: *Isaca,* v. (Gy. 1: 692) > 1407: *Zaka,* de, p. (Csánki I, 628, ZsO. II/2: 47, ComBih. 370)

[80] 1470: *Balyntwlese* (Jakó 205)

[81] 1472: *Gyarman Ilese* (Csánki I, 609)

tonülése[82], *Péntekülése*[83], *Péterülése*[84], *Szólátülése*[85]; *Harápsülés*[86]). A köznév az ismeretlen eredetű *ül* igének *-és* névszóképzővel ellátott származéka (TESz. III, 1051), első írásos adata helynévben fordul elő, s a XII. sz. elejéről származik (1145/1443: Budichh*wlese* hn. [Fejér: CD. 2: 124]). Az *-ülés(e)* legkorábbi Bihar vármegyei előfordulása 1277-ből, legkésőbbi első megjelenése 1600-ból való, s minden esetben személynévi névrészhez kapcsolódik.

2.6. A *-sok* 'falu, település' (TESz. III, 568) jelentésű földrajzi köznév egyetlen település, *Belsok* nevének alakulásában kapott szerepet.[87] A köznév a finnugor korból származik, ősi örökségnek tekinthető. A finnugor alapalakja **ćukkɜ* vagy **ćokkɜ* lehetett. Eredeti jelentése 'sűrű' volt, s ez a jelentésárnyalat a korai helynevekben még élő lehetett. A helynévi összetételekben előforduló 'falu' jelentés a'sokaság' jelentésen keresztül fejlődhetett. Legelső helynévi előfordulása a XIII. sz. közepéről adatolható: 1266: ? Thov*soch* (Csánki 3: 257).

3. Elemzésünkből világosan kitűnik, hogy a korszakban használatos földrajzi köznévi utótagok szinte mindegyike megjelenik Bihar megyében is, ám nem azonos gyakorisággal. (Figyelemre méltó, hogy a *-földje* például egyetlen település nevében sincs jelen az országnak ezen a keleti területén.) Legtöbb névadatunkban a *-falva, -telek, -háza* fordul elő, s gyakoriságukat tekintve ezeket követi a *-telke, -laka, -lak, -falu, -ülése,* ugyanakkor egyedi előfordulásúnak tekinthetjük a *-falud, -sok* közneveket. A földrajzi köznevek időbeli megjelenése az első előfordulásokat tekintve a következőképpen alakul: XIII. sz.: 25; XIV. sz.: 65; XV. sz.: 84; XVI. sz.: 59; XVII. sz.: 3. Ez a kép megfelel a szakirodalom által megállapított, az egész Magyarország területén érvényesnek tekinthető datálásnak, nevezetesen annak, hogy az ilyen típusú nevek a XIII. században jelentek meg, s a XIV–XV. sz. folyamán számuk erőteljesen tovább gyarapodott, de még ezt követően is aktív névalkotó szerepű volt e névalalakítási mód.

RÁCZ ANITA

[82] 1387: *Marthonulese* (ZsO. I, 26)

[83] 1301: *Pentuk Julese,* p. (Györffy 1: 653, AO. I, 64:53), 1370: *Penthekylese* (Jakó 322)

[84] 1308/585: *Peterilese* (Györffy 1: 654, AO. II, 202:466)

[85] 1277/282: *Zolathylusy* (Györffy 1: 672)

[86] 1471: *Harapsyles* (Csánki I, 610, Jakó 255)

[87] 1399: *Beelsok* (Jakó 213, Csánki I, 604; ZsO. I, 675)

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 393–398

DEBRECEN
1999.

Egy XVII. századi végrendelet nyelvéről*

1. A Mándy család levéltári anyagában található két XVII. századi leltár mellett, melyet az Adalékok az északkeleti nyelvjárás XVII. századi történetéhez c. tanulmányban (MNyj. 36: 95–106) korábban már feldolgoztam, az egyik leltár kézírásával megegyező végrendelet is olvasható (Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár. A Mándy család levéltára. XIII. 10. Keltezett iratok 1606-1699). A két oldal terjedelmű végrendelet 1682. május 7-én keletkezett, három héttel az említett leltár (Az Berkeszi haznal levő egyetmasrul valo regestrom 28 Maji 1682 Maji) készítése előtt. Sem a végrendelet, sem a leltár végén nevet nem találunk (a végrendelet második oldalának vége erősen megromlott, elhalványodott szöveg, amely teljesen olvashatatlanná vált). A család birtokaiként többek között a leltárakból is ismert helyneveket említi (Kolcseri joszag, Berkeszi Dioszad), ezen kívül „Banyai" és „Maramarosi" birtokokat is megnevez. Ugyanarról a személyről van tehát szó, de ezúttal az összefüggő szöveg lehetőséget nyújt a nyelvjárás alaktani és mondattani jelenségeinek tanulmányozására is.

A szöveg tehát, mint azt a leltárról is megállapítottuk, Szatmár megye keleti részében, Kővár vidékén, a Berkeszi (később Nagysomkúti) járásban keletkezett, amely hol Közép-Szolnok vármegyéhez tartozott, majd a XVI. század végén Kővár vidéke néven önálló közigazgatási egység lett, s csak a XIX. század második felében csatolták ismét Szatmár megyéhez.

2. A végrendelet helyesírása. A magánhangzók írásakor nem használ ékezeteket a magánhangzó hosszúságának jelölésére (pl. *Erzem keserves fajdalmimat...*). Csupán az *ö* jelölésekor gondolhatunk olykor a hosszú magánhangzóra *(Teremtő)*, de legtöbbször nem lehet pontosan eldönteni, hogy pontot vagy vesszőt használt-e a szöveg írója (pl. *kőlt, jővő, ökőr, kőves)*. Inkább vesszőnek látszik az ékezet, de elnagyolt, kicsit elhúzott pontnak is gondolhatjuk. Az *ü* hang esetében hasonló a helyzet, az ékezetről teljes biztonsággal nem állapítható meg, hogy pont-e vagy vessző.

A mássalhangzók jelölésében kiemelendő ebben a szövegben is a *c* hangnak *cs*-vel való jelölése (mint ahogy ezt az említett leltárakban is tapasztalhattuk): *tecsik* 'tetszik', *csigan* 'cigány', *Debrecsenben* 'Debrecenben', *Kolcser* 'Kolcer', *nyolcs* 'nyolc'. Az *s* és az *sz* hang jelölésére felváltva használja a szöveg

* A dolgozat az FKFP 0890/97. sz. és az OTKA 025 237 sz. pályázatok támogatásával készült.

írója az *s*-t és *ſ*-t, valamint az *sz*-t és az *ſz*-t: *keserves, Istenemnek, adossagok, ſzükſeghez, szolicsa, ſzent Thamasi Ur.* A *kapitány* szó írásában a *k* hangot latinosan *c*-vel jelöli: *capitany.*

A *gy* vagy hosszú *ggy* jelöléseként megtaláljuk a *dgy*-t is: ***edgyütt, adgyak.***

A mássalhangzók hosszúságát rendszertelenül jelöli. A múlt idő jelét nemcsak szó végén írja egy *t*-vel *(adot, tartot, forgot),* hanem szó belsejében is *(tartota, latam, hajtota),* de egy *-b*-vel írja a középfok jelét *(inkab),* nem jelöli a hasonulást az *akor* határozószóban, és egy *l*-t használ a *kel* 'kell' igében, de ennek múlt idejű alakjában az *l*-t már megkettőzi, miközben a múlt idő jele rövid marad: *kellet.* BENKŐ a szó végi kiejtésbeli hosszú mássalhangzók röviden jelölését sokszor nemcsak mássalhangzós, hanem magánhangzós szókezdet előtt is — még a vizsgált korszakunkat csaknem száz évvel követő felvilágosodás korában is — elég gyakorinak találja (vö. FelvIr. 121).

Az új mondatokat, a személy- és helyneveket (***Dobozi Istvan, Fai Istvan, Hadszegi Erzsok, Debrecsenben, Hadadban, Geresen*** stb) nagy kezdőbetűvel írja, sőt az *-i* képzős helynevet *(Maramarosi, Kolcseri, Berkeszi),* valamint a népnevet is *(Nemetek).*

Az elválasztójelet vesszővel jelöli a sor végén: *fer, taly, kor, dovanyokat.* Rövidítéseket is alkalmaz a szöveg írója: az *őkegyelme* szó helyett az *eö* ***klme*** alakot, valamint a *-nak, -nek* rag rövidítése, amely egy ferde vonalra írt nagy S betűre emlékeztet.

A dátumot a szöveg elején helyezi el, és latinul írja: *Anno 1682 die 7 Maji.*

3. A végrendelet nyelvi megformálása

3.1. Hangtani jelenségek

3.1.1. A magánhangzók jellemzői. Az *i* ~ *ü* hangállapot a kialakulóban levő normának megfelelő, s ez az *üdvezült* szóban figyelhető meg.

Mivel a korábban tárgyalt leltárokban kevés ige fordult elő, nem volt sok lehetőség az *ö*-zés megfigyelésére, bár a *sör* szó helyett a *ſzer* használata az illabiális gyakorlatra utalt. E terjedelmesebb szövegben azonban azt tapasztaljuk, hogy a *tesz, vesz, lesz* és *kel* igének az *ö*-ző alakját következetesen használja: *vőttem, költ el, lőtt, tőtték, tön.*

A fentiek ellenére bizonyos fokú illabialitásra való hajlam is felismerhető a szövegben. Az *e* ~ *ü* viszonylatában a többes szám harmadik személyű birtokos személyjelben találjuk meg a nyíltabb, illabiális alakot (*vellek* 'velük', *vetesek* 'vetésük'). Sőt az *ö* ~ *e* viszonylatában is megtalálható az illabiális alak a labiális helyén az *üdvezült* szóban.

Az *é* ~ *í* viszonylatában csupán egyszer fordul elő *í*-zés *(vigben vinnem),* ugyanakkor más szavakban az *é*-nek megfelelő *e* betűt találjuk hasonló helyzetben *(penz, szegeny).* De felbukkan az ellenkezője, a nyíltabbá válás is, amikor *é* (*e*) hangot találunk az *í* helyén: *meg* 'míg' *(meg Isten ket gyermekemet elteti)* és *epetesebe* 'építésébe' *(a Somlyai Templom epetesebe), kenaltam* 'kínáltam'.

Az *ó* > *a* változás érvényesül a *Somlyai* melléknévben, az *ő* ~ *e* változás pedig a *ketteit* számnévben.

A magánhangzók időtartamáról a leírt szöveg alapján nem sokat tudunk megállapítani, mivel vagy nem is jelölték, vagy bizonytalan a jelölése, mint az *ö* – *ő* esetében. Kettőshangzókra utaló jelölés talán az *ő* személyes névmás esetében fordul elő a szövegben: *eö* 'ő', *eö klme* 'őkegyelme', *eötett* 'őtet', illetve a *Gyeörgy* és a *teörveny* vagy *türveny* szóban. Mivel más szavakban az *ö* vagy *ő* magában áll, ezért gondolhatunk inkább diftongusos ejtés jelölésére, nem pedig helyesírási sajátosságra. A *György* név és a *törvény* szó kivételével hosszú magánhangzó jelölésekor találjuk ezt a kettős betűt, miközben pl. a *Teremtő* szóban világosan olvasható az *ő*.

3.1.2. A m á s s a l h a n g z ó k j e l l e m z ő i. A szövegben depalatalizáció figyelhető meg. Megvan ugyan a palatalizált *ly (fertaly, Somlyai),* néhány szóban viszont depalatalizálódott: *nyavajamat, sujjos.* A folyamat az *ny* > *n* változásra is kiterjedt: *csigan* 'cigány', miközben más szavakban megőrződött az *ny*: *kordovanyokat, szegeny.* A depalatalizáció *gyt* > *dt (hadta)* és a *gyn* > *dn (vadnak)* változásokban is megfigyelhető. — Az összeolvadás következtében azonban nemegyszer palatalizáció is kialakul, amit írásban jelöl is a szöveg írója: *d* + *j* > *ggy (horgyak:* mássalhangzó mellett rövidül a hosszú *ggy*, sőt az is előfordul, hogy *dgy*-t ír a hosszú *ggy* helyett: *adgyak*), *t* + *j* > *tty (birhattyak* 'bírhatják'), *l* + *j* > *lly (oszollyanak* 'oszoljanak', *talallya* 'találja'). — Az összeolvadás affrikációhoz is vezet: *t* + *sz* > *cc* (*tecsik:* a *cs* a szövegben *c*-t jelöl), *t* + *s* > *ccs* (*szolicsa:* nem jelöli a hosszú mássalhangzót).

A *dt* hangkapcsolatban nem következik be a zöngésség szerinti részleges hasonulás: *adtam, adta, cselekedte,* hasonló a helyzet a *Hadszegi Erzsók* névben is.

A teljes hasonulás miatt került hosszú mássalhangzó az *Attyanak* 'atyjának', *Annyanak* 'anyjának', az *Attyatul* 'atyjától', az *igassag* és az *oſzſzanak* szavakba.

A mássalhangzók nyúlása sok esetben előfordul, főleg szó belsejében: *sujjos, kissebik, felóllem, vellek, arrat* 'árát', *arrabul* 'árából', *ollyat;* de megtalálható szó végén is, például a számnevekben: *kett, ött;* tárgyragos szóban: *ketteitt* 'kettőjüket', *eötett;* valamint az *-s* képző nyúlása: *szorgalmatossan.*

A mássalhangzók szó végi *(kel* 'kell', *kellet, inkab, adot, tartot, jutot, forgot, szokot, rosz)* vagy szó belseji *(latam* 'láttam', *hajtota, költötem, tartota, akor, kivalkepen, bocsasa)* rövidülése a kiejtésben csupán az írás alapján nem bizonyítható. Itt a már említett helyesírási egyszerűsítésről lehet szó.

A rövid és hosszú mássalhangzó jelölésében ingadozás is mutatkozik néha: *kivalkeppen* ~ *kivalkepen, jutot* ~ *jutott, aszszonyomal,* de *Urammal,* a *-t* végű számnevek a *kett* és a *het* írása sem következetes.

Érvényesül a kiesés is három mássalhangzó találkozásakor: *külte, montak, kivalkepen,* de nem következik be a *rendkivül* szóban. — Hiányzik a mássalhangzó-torlódás feloldása a *szlagam*nak szóalakban.

3.2. Nyelvtani jelenségek

3.2.1. A l a k t a n i j e l l e m z ő k

3.2.1.1. A létige tőváltozatai közül a következők fordulnak elő: *vagy-on, vadnak, vol-t, val-a.* — Találunk *ó ~ a* és *ő ~ e* tőváltakozást is: *Somlyai,* de *Somlyora* és *ketteit.*

3.2.1.2. Az igeragozásban a létige és a *visz* ige fordul elő *-n* személyraggal egyes szám harmadik személyben: *vagyon, viszen.* A *tesz* ige egyes szám harmadik személyű elbeszélő múlt idejű alakja pedig *tőn.* A befejezett múlt többes szám harmadik személyű alakjában a *-nak, -nek* igei személyrag az ige teljes tövéhez járul, s a rag még nem egyszerűsödött: *voltanak, kertenek, kapdostanak.*

3.2.1.3. A helyhatározóragok használata a következőképpen alakul: A *-ból, -ből* rag csak *-bul, -bül* alakban: *adossag**bul**, arra**bul*** 'árából', *java**ibul**, testem**bül**, enyem**bül**.* — A *-ról, -ről* rag *-rul, -rül* alakban: *felesegem**rül**.* — A *-tól, -től* rag *-tul, -tül* alakban: *Attya**tul**, Attyafia**tul**, felesegem**tul**.*

3.2.1.4. A több birtokra utaló birtoktöbbesítő jel többnyire magánhangzó nélkül, *i*-ként járul a birtokos személyragos alakhoz vagy a szótőhöz: *fajdalmimat, gyermek**i**mmel, harom gyermek**i**m, tangyer**i**mat,* de *lovaim, ökreim, marhaim.*

3.2.1.5. A latin szavak ragokkal és képzőkkel beépülnek a magyar szövegbe: birtokos személyraggal látják el: *Decretu**ma**,* — tárgyraggal: *nova donatio**t**, contradictio**t**, contradicta**st**,* — határozóraggal: *aquisitumo**n**,* — birtokos személyraggal és tárgyraggal: *ductu**sat**,* — többes szám jelével és tárgyraggal vagy határozóraggal: *portio**kat**, tradisionalis**okban**.*

3.2.1.6. A képzett igék és névszók közül csak a ritkább alakokat emeljük ki: Deverbális, gyakorító igeképző a *-dos*: *kapdostanak.*

A *szorgalmatos* melléknévnek itt még a hosszabb alakja található meg, amely majd a nyelvújítás után rövidül. — A latin szavakat is sűrűn ellátják magyar képzőkkel: *-l* igeképzővel igésítik a magyarban a latin szavakat, majd ehhez a tőhöz a főnévi igenév képzője is járulhat: *arestalt, protestaltam, prosequalt, statual, citalni, compescalni, extrahalnom.*

3.2.1.7. Szóösszetétel: Az *az* mutatónévmás még nem vonódott össze a *mi, mely* stb. vonatkozó névmással vagy a névmási határozószóval, így a következő alakokat olvashatjuk: ***az mely** kordovanyokat, **az mint** leg jobban lehet, **az mi** lovaim, **az ki** jutot, **az mi** pedig ... neki jutot.* — A szóösszetételek mai helyesírása természetesen nem érvényesül a szövegben, hiszen inkább a különírás jellemző: *ki vegyek, leg jobban* stb., ezért ezekkel itt nem is foglalkozom.

3.2.2. A s z ó s z e r k e z e t e k j e l l e m z ő i

3.2.2.1. A határozott névelő használata: A határozott alany jelölésére gyakrabban használja az *az* névelőt, nem egyszer mássalhangzóval kezdődő szó előtt is: ***az** en Teremtő Istenem, **az** arrat, **az** polztot, **az** borai, **az** szokas, **az** joszagban, **az** buza, **az** Nemetek, **az** Banyai, **az** Berkeszi portiokat, **az** be jövő adossagbul.*

Mássalhangzóval kezdődő szó előtt összesen ötször fordul elő a két oldalnyi szövegben a határozott névelő rövid alakja, az *a: **a** tizet, **a** penzt, **a** contradictost, **a** Somlyai Templom, **a** maga rosz szokot ductusat követe.*

3.2.2.2. A múlt idők használata: A múlt idők használata változatos képet mutat e viszonylag rövid szövegben is. Leggyakrabban a befejezett múlt szerepel: *rendelt el, kert, vőttem, el vite, hadta, adtam, el hajtota, vertek le, költ el, volt, nem latam, hova lőtt, tőttek, faradtam, kellet, nem montak, nem mertek, oda tartota, protestaltam, ki kerette, meg is eskette, jutot, nyert, jart, prosequalt, kenaltam, arestalt, el foglalt, voltanak, kapdostanak, kertenek.*

A befejezett múlt használatára álljon itt két összefüggő mondatrészlet: *„valami buza vetesek **volt** Geresen mint hogy mas attyafiai is **kapdostanak** rajta, kivalkeppen nova donatiot **kellet** extrahalnom, pure akarvan statualni benne, contradictiot **tőttek**", „...nem **montak** hogy ne kőlcsek inkab **kertenek**, az buza pedig veszedelemben **forgot**...".*

Az elbeszélő múlt időt is használja a szöveg írója, de egyértelműen csak a *tőn* sorolható ide. Olykor az ékezetek hiánya miatt nehéz eldönteni, vajon elbeszélő múltról van-e szó, vagy a befejezett múlt mássalhangzó-hiányos leírása miatt látszik annak: *„joakarom leven eö klme **hordata be** Somlyora."* És esetleg a következő mondatrészlet: *„egyeb sok vas rez szerszamokat is oda **szikasztak**"*, valamint *„nem **engedek**"*, 'nem engedék' és *ductusat **követe*** 'ductusát követé'.

Használja az összetett múlt időket is: *kültem vala, külte volt, adot volt.*

3.2.2.3. Az igeneves szerkezetek: Akárcsak a leltárakban, az összefüggő szövegben is gyakori az igeneves szerkezet használata, így a jelzői értékű *való* használata: ***felőllem valo** szent Decretuma, **kivalkepen valo** joakarom, **felesegemtul** valo harom gyermekim **reszere valok*** (az utóbbi esetben főnevesült formában szerepel a *való*), *kett szaz **aranyig valo** ados levelemet.* A *való* melléknévi igenév a különböző ragos névszókkal *(felesegem**tul** valo, aran**yig** valo)*, személyragos határozószóval *(**felőllem** valo)*, határozószóval *(**kivalkepen** való)* és névutós névszóval *(**gyermekim reszere** valók)* szerepel. A *való* szóhoz hasonló funkcióban szerepel az *álló* is: ***Felesegemrül allo** javaibul neki jutott volna, **attyatul** es **attyafiatul allo** minden javait.*

3.2.2.4. A jelzős szerkezetek: A szöveg írója gyakran él a minőségjelzős szerkezetekkel, s ezzel a még oly száraz végrendelkezés is itt-ott költőivé válik: *keserves fajdalmimat, sujjos nyavajamat, Teremtő Istenem, az en jo Istenem, megyszin angliai poszto, üdvezült szegeny Felesegem, szegeny edes Felesegem, bujdoso utamban.*

A mennyiségjelzős szerkezetekben a többes szám használata figyelhető meg a határozott *(tizenhat forintokon, kett esztendökben, tizenket forintokat, het vagy nyolcs teli ladakat)* és határozatlan számnevek *(sok karokat* 'sok kárt', *sok vas rez szerszamokat)* mellett.

3.3. A leltár szókincsének jellemzői. A leltár szókincsében feltűnő a latin szavak sűrű előfordulása, amely természetesen érthető, hiszen végrendelkezésről

van szó, s ennek szókincsére — mint a jogi nyelvre általában — jellemző volt a latin használata. Ezek a szavak és kifejezések magyar képzőket, jeleket és ragokat egyaránt felvehetnek, és így idegen voltuk ellenére is beépülnek a magyar szövegbe: *(Isten) szent Decretuma* 'határozata', *nova donatiot* 'új ajándékozás, adományozás' *kellet extrahalnom* 'szerez' (vö. Tsz. III.: *„donatiot extrahalt"* [1614]), *pure* 'egyszerűen, tisztán' *akarvan statualni benne* 'rendelkezik, dönt, mutat', *contradictiot tőttek* 'ellentmond, ellentmondó nyilatkozatot tesz' (vö. Tsz. VII.: *„Contradictiot tött volt"* [1666]), a *contradictos*-t 'ellentmondás' *citalni* 'idézni' kellett, *aquisitumom* 'szerzemény, jószág' (vö. Tsz. I.: *akvizitum* [1609]), azokat is *arestalta* 'zárol' (vö. Tsz. I. *arestala* [1586]), meg sem tudta *compescalni* 'megfékezni' (vö. Tsz. VII.: *kompeszkál* [1657: *compescálják*]), *ductusat kovete* 'nyomdokát követi' (vö.Tsz. II.: *duktus*, *duktusát követi* [1651]), *prosequalt* 'kísért, követett'.

A régies vagy nyelvjárási szóhasználatból kiemelhető a *dibdáb* szó: „egyeb ***dibdab*** *felesegemmel gyermekimmel leanyommal egy arant oszollyanak"* (*dibdáb*: 'ilyen, olyan holmi'. vö. Tsz. II. [1627]). A *„ket **sing** egy **fertaly**"* kifejezésben két régi mértékegység neve található: *sing* 'a rőfnél valamivel rövidebb hosszúságmérték' (vö. TESz.), *fertály* 'negyedrész' (vö. TESz.). A *bokréta* szó itt ékszerre vonatkozik: *„kiben minden kőves győngyős voltanak azokat is arestaba ki nem adta, amely **bokretat** adot volt szegeny edes Feleségem jegyben meg ert volna szaz tallert."* (vö. Tsz. I.: 'virágcsokorszerűen formált ékszer' [1673]).

Az *oda szikasztak* szó esetében a szövegkörnyezetből nem lehet pontosan megállapítani, hogy 'elpusztít, megsemmisít', 'elrejt, eldug' vagy 'eltulajdonít' jelentésben szerepel-e. Valószínűbbnek látszik ez utóbbi jelentés, mivel az előző mondatban a *„hatalmasul oda tartot"* kifejezést használja, s ebben az esetben az itt közölt adat korábbi, mint a TESz. e jelentésre vonatkozó példája, amely 1786-ból való.

4. Az elmondottak alapján megerősíthetjük, hogy a korábban említett leltárok és az itt bemutatott végrendelet a mai Szatmár keleti területén keletkezett, amely sok nyelvjárási elemet tartalmaz a keleti és a középső nyelvjárásterület (vö. BÉNKŐ, i. m.) jellemzőiből, de a szöveg szerzője — láthatóan iskolázott ember lévén — egyúttal a kialakulóban levő norma követésére is törekszik. Így nem csupán száraz jogi irat lett ez a végrendelet, hanem olyan embert állít elénk, aki halála közeledtével — felelősséget érezve családja iránt — dolgait szeretné rendbe tenni, elrendezni, hogy ezzel is megkönnyítse öt gyermeke és felesége gondjait. E szöveg segítségével tehát újabb adalékokhoz jutunk az északkeleti nyelvjárás kevésbé ismert legkeletibb részének, illetve a keleti nyelvjárás északi peremének nyelvi sajátosságairól.

RÉVAY VALÉRIA

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 399–405

DEBRECEN
1999.

Gondolatok *A romániai magyar nyelvjárások atlaszá*-nak böngészése közben

Amikor 1881-ben Strassburgban napvilágot látott GEORG WENKERnek a „Sprachatlas von Nord- und Mitteldeutschland" című nyelvatlasz-mutatványa, bizonyára még szűk szakmai körökben is kevesen gondoltak arra, hogy ezzel a kiadvánnyal elméleti-módszertani tekintetben is milyen nagy jelentőségű vállalkozás indult el a dialektológiai kutatások történetében. Az azóta eltelt több mint száz esztendő során megjelent nemzeti és a nagyobb hatósugarú (pl. egy-egy nyelvcsaládra kiterjedő) nyelvatlaszok tucatjai fényesen igazolták, hogy az általuk feltárt és közzétett nagy mennyiségű nyelvi-nyelvjárási anyag milyen sok eredménnyel, több módszertani újítással is gazdagította világszerte a nyelvtudományt. Ezekhez a munkálatokhoz — néhány évtizedes késéssel ugyan, de a korábbi nemzeti nyelvatlaszok erényeit figyelembe véve, hibáiból pedig okulva — a magyar dialektológia is csatlakozott, mégpedig — mint ismeretes — egy kitűnő nagyatlasszal és több regionális atlasszal is. S gondos előkészületek, majd hosszú évekig tartó, szívós munkát igénylő és nem kevés nehézséggel járó helyszíni adatgyűjtés után 1995-ben végre napvilágot láthatott a magyar nyelvterületről újabb nagyatlaszunknak, „A romániai magyar nyelvjárások atlaszá"-nak (a továbbiakban: RMNyA.) első száma, azóta pedig menetrendszerű pontossággal minden évben egy-egy kötete, s reméljük, ilyen ütemű lesz az atlasz anyagának megjelentetése a tizenegy önálló kiadványra tervezett sorozat teljes kiadásáig.

Sokakkal együtt régóta vártam arra, hogy a romániai magyar nyelvjárásokban évtizedekkel ezelőtt elkezdődött nyelvatlasz-munkálatok eredményeként megjelenjék az a becses értékű anyag, amely kéziratos formában (cédulák ezreire följegyezve) hosszú ideig hiába várt kiadásra. S most, amikor már négy kötete áll a kutatás rendelkezésére, kissé pironkodva vallom be: különböző okokból — néhány atlaszlap áttekintését, bizonyos adatok böngészését, keresését nem számítva — igazán nem volt módom arra, hogy a RMNyA. eddigi számait részletesebben megismerjem. Ahhoz, hogy az erdélyi nagyatlaszt elmélyültebben tanulmányozzam, tagadhatatlanul hozzájárult az a fölkérés is, melyet a debreceni kollégáktól kaptam: lehetőleg egy írással köszöntsem a tervezett emlékkötetben

Sebestyén Árpád professzort abból az alkalomból, hogy nemsokára 70. születésnapját ünnepli.

A Sebestyén Árpádot köszöntőkhöz szívesen csatlakoztam, hiszen szerteágazó tudományos munkásságát, a nyelvtudományt és az oktatást gazdagító és megtermékenyítő szakmai tevékenységét évtizedek óta ismerem, nagyra tartom, és az is természetes volt, hogy nem lesz nehéz olyan témát találnom, amelynek megírásával — a következő évtizedekre is további alkotóerőt, eredményes munkát kívánva — a tisztelgők sorába léphetek. Sokoldalú kutatómunkájára gondolva — a nyelvtörténettől a névtanon és dialektológián át a szociolingvisztikáig — több témakörből meríthettem volna dolgozatom tárgyát, választásom végül is a RMNyA.-ra esett, amelynek, mivel az I. számáról már több recenzió is megjelent, a II., III. és IV. kötetét néztem át ismertetésemhez. Ezt a műfajt nemcsak azért választottam, mert a RMNyA. érdeklődési körömbe tartozik, hanem részben amiatt is, hogy az ünnepelt azon nyelvészek közé sorolható, akiknek tollából igen értékes és hasznos recenziók jelentek meg, mégpedig elég nagy számban. Ilyennek tartom például a RMNyA. I. kötetéről készített ismertetését is (SEBESTYÉN 1997: 213–218).

A RMNyA. munkálatai — az előzményektől és a gyűjtés előkészítő fázisától kezdve a helyszíni adatfölvételeken át a megjelent atlaszkötetekig — szokatlan, különleges (általában nehéz) körülmények közepette zajlottak, s az erdélyi nyelvatlasznak (főképpen a magyarság és nyelvünk romániai helyzete, továbbá az ottani társadalmi, politikai és gazdasági viszonyok következtében) több sajátossága alakult ki. Az egyik ilyen vonása az, hogy a RMNyA. előzményeként az első nyelvatlasz-mutatvány éppen Erdélyben jelent meg. BÁRCZI GÉZA „A magyar nyelvjárások atlaszá"-nak (a továbbiakban: MNyA.) előzményeit taglalva szól erről az első magyar nyelvatlasz-kiadványról is: „A tájatlaszgyűjtés különben teljes rendszerességben meg is indult Erdélyben SZABÓ T. ATTILA vezetésével és GÁLFFY MÓZES meg MÁRTON GYULA közreműködésével... Ez az eredetileg igen sűrű kutatópontokkal egész Erdély magyarlakta területére tervezett gyűjtés Kolozsvár környékén, Kalotaszegen (hatvan községben) nemcsak megindult, de be is fejeződött, s az összegyűjtött tekintélyes anyagból SZABÓ T. ATTILA és munkatársai 25 érdekes térképlapot közzé is tettek (Huszonöt lap „Kolozsvár és vidéke népnyelvi térképé"-ből. Kolozsvár, 1944), s ennek bevezetésében SZABÓ T. ATTILA a nyelvatlaszgyűjtésre vonatkozó elvi kérdéseket is fejtegeti. Ez az első önálló magyar nyelvatlaszpublikáció" (1975: 24–25). — Az anyaggyűjtés is különleges módon (sok nehézség árán) történt, hiszen alighogy elkezdődött a terepmunka 1956-ban, a következő esztendőben a két főállású kutatóval végzett gyűjtésből jogtalan politikai vádak miatt GAZDA FERENCnek ki kellett válnia. 1957 végén került a helyére NAGY JENŐ mellé MURÁDIN LÁSZLÓ, s így ők ketten folytatták tovább a munkát. Két év sem telt el azonban addig, míg a helyszíni adatfölvételeket újabb megpróbáltatás nehezítette meg:

NAGY JENŐnek is — ugyancsak politikai okokból — abba kellett hagynia a gyűjtést. Így aztán 1959-től a terepmunka befejezéséig (lényegében 1966-ig) MURÁDIN LÁSZLÓnak egymagában kellett elvégeznie a RMNyA. kutatópontjain a még hátralévő gyűjtést, a későbbiekben pedig — ugyancsak egyedül — ő vállalta el az előszerkesztés nagy feladatát is. Ezért az áldozatos, sok fáradsággal járó, — túlzás nélkül mondhatjuk — hősies munkáért MURÁDIN LÁSZLÓ minden elismerést megérdemel. Gyűjőmunkája és az adatok feldolgozása nem csupán azért nevezhető hősiesnek, mert — dacolva a gyakran korántsem könnyű utazási feltételekkel, a gyűjtést megnehezítő különböző körülményekkel — valószínűleg száznál is több kutatóponton fordult meg, hanem amiatt is, hogy úgy folytatta adatfeltáró és -feldolgozó tevékenységét, hogy egy-két évtizeden keresztül legföljebb csak reménykednie lehetett az összegyűjtött hatalmas anyag esetleges megjelentetésében. Hogy a többnyire ismeretlen és távoli településeken milyen és mennyiféle nehézséggel kell a gyűjtést végző kutatónak megbirkóznia, azt a terepmunkában járatos szakemberek (pl. a néprajzosok, dialektológusok, földrajzi neveket följegyző kollégák) és főképpen a MNyA. munkatársai és a különféle regionális atlaszaink gyűjtői tudják igazán. Aligha véletlen, hogy elsősorban közülük kerülnek ki azok a — sajnos, az utóbbi időben egyre inkább fogyatkozó számban tevékenykedő — szakemberek, akik elismerik és nagyra becsülik a helyszíni gyűjtést, az anyagközlést és az adatokon nyugvó tudományos vizsgálódást.

A nem szakmabeliek körében fölmerülhet a kérdés, vajon szükség volt-e a RMNyA. anyagának összegyűjtésére és kiadására, hiszen a MNyA.-ban is találhatók a romániai magyar nyelvjárásokból kutatópontok, és emellett Erdélyben regionális nyelvatlaszok munkálatai is folytak, sőt a székely nyelvatlasz — igaz, kényszermegoldásként nyelvi térképek nélkül szótári formában — meg is jelent a 80-as években Magyarországon (Székely nyelvföldrajzi szótár. Bp., 1987), 1991-ben pedig — végre a valóságnak és a nyelvatlasz lényegének, műfaji jellegének megfelelő — térképes formában s ugyancsak hazánkban napvilágot látott „A moldvai csángó nyelvjárás atlasza" is (MNyTK. 193. sz. Bp., 1991). A magyarországi kiadók részéről ez kétségtelenül nemes tett volt, amely nemcsak a magyar nyelvtudomány, hanem a magyar tudományosság és az egész magyarság érdekét is szolgálta. Miért volt mégis szükség a RMNyA.-ra? Elkészítését mindenekelőtt az a tény indokolta, hogy a MNyA. — főképpen a korabeli politikai, társadalmi helyzettel összefüggő — különféle akadályoz(tat)ások következtében — mindössze 22 romániai kutatópontot foglal magában, s ez vitathatatlanul csekély szám az ottani magyar települések összességéhez viszonyítva. Mivel a nagyatlasznak más a célja, feladata mint a regionális atlaszoké — amint azt MÁRTON GYULA már több mint két évtizeddel ezelőtt részletesen kifejtette (1975: 3–32) —, ezért ez a körülmény is a RMNyA.-nak a megjelentetése mellett szólt. Annak oka, hogy egy nagyatlasz és több regionális atlasz elkészítésé-

nek gondolata egyáltalán fölvetődött, véleményem szerint abban az objektív helyzetben rejlik, hogy Romániában — mint köztudott — Trianon óta nagyon sok magyar település van, és ezek dialektológiai szempontból sokszínűek, tájnyelvi sajátságokban rendkívül gazdagok s több kisebb-nagyobb nyelvjárási egységre tagolhatók. Emellett a nyelvatlasz-munkálatoknak a szakmai föltételei is igen kedvezőek voltak, hiszen az erdélyi magyar nyelvészek körében a szerteágazó és színvonalas nyelvjáráskutatásnak (elsősorban Kolozsvárott) régi hagyományai alakultak ki.

A RMNyA. igyekezett a magyar nagyatlasz elvi-elméleti megfontolásait és módszertani tapasztalatait hasznosítani, néhány ponton azonban (pl. a kérdőív anyagában, a kérdések számában, a hangtani, alaktani és szóföldrajzi célú térképlapok egymáshoz viszonyított arányában stb.) eltéréseket is mutat a MNyA.-hoz képest. A kutatóközpontok száma az erdélyi nagyatlaszban természetesen jóval csekélyebb (összesen 136, a MNyA.-ban viszont 395). Ezeknek a területi, illetőleg az erdélyi nyelvjárástípusok szerinti megoszlásáról a RMNyA.-hoz írt Bevezetőben MURÁDIN LÁSZLÓtól a következőket olvashatjuk: „Ha áttekintjük atlaszunk kutatópontjainak nyelvjárástípusok szerinti tagoltságát, megállapíthatjuk, hogy 4 kutatópont képviseli a moldvai csángó nyelvjárást, 51 a székely nyelvjárástípust (beleértve a nyelvjárássziget Oltszakadátot és Déva mellett a csernakeresztúri bukovinai székely telepesek nyelvjárását is), 41 a mezőségi nyelvjárástípust (beleértve a nyelvjárássziget Lozsádot, a Fekete-Körös völgyi Tárkányt és a Lápos vidéki Domokost). A Kolozsvártól nyugatra eső, részint az északkeleti, a tiszai és az alföldi nyelvjárástípusokhoz tartozó települések közül Kalotaszeget 6, a Szilágyságot 8, a Szamoshát és az Érmellék körzetét 6, Kővár vidékét 3, Bihart 8, a Bánságot 6, Máramarost 2 kutatópont képviseli. Ezek a kutatópontok a lakosság száma és a terület nagysága vonatkozásában nem arányosan oszlanak meg. A kutatópontok területi megoszlását Erdély nemzetiségi viszonyai, a tömbben élő, illetőleg a szórványban élő magyarság területi elhelyezkedése határozta meg" (7).

Nagyon jónak tartom azt az elképzelést, melyet az erdélyi nyelvatlasz vezetője, SZABÓ T. ATTILA már a munkálatok kezdetén kifejtett, s amelyre MURÁDIN LÁSZLÓ a Bevezetőben utal is (6), hogy a kutatópontok közé fölvették a nyelvjárásszigeteket, a románság közé ékelődött magyar szórványokat és az erdélyi irodalom jeles képviselőinek szülőfaluját is. A nyelvjárásszigetek és a románság közvetlen hatása alá került magyar szórványok ugyanis — nyelvi és kulturális helyzetükből adódóan — olyan sajátosságokat (nagyobb mértékben archaizmusokat, kisebb számban neologizmusokat) mutat(hat)nak, melyek másutt nem vagy csak nagyon ritkán fordulnak elő. A RMNyA. II-IV. köteteiben is jó néhány olyan térképlapot találunk, melyek — a hangtaniaktól az alaktaniakon át a szókészleti archaizmusokig — a legkülönfélébb nyelvtörténeti tanulságokkal szolgálhatnak. Így például az egykor sokfelé meglévő, de napjainkra erősen

visszaszorult, sőt már alig előforduló *ly* fonémára, a bilabiális *β* nagyon ritka fölbukkanására — elsősorban a csángó kutatópontokon és a nyelvjárássziget helyzetű településeken — találunk példákat, a 627. térképlapon pl. a következőket: F 1: *loβak;* H 1: *loβa̯k, loo̯k;* L 6, 11, 18, M 2, R 1, T 4, 6: *lov̥ak;* M 11, 17, N 2, S 1, U 8: *loβa̯k;* N1: *la̯v̥ak, lo̯βa̯k;* a 993. atlaszlapon: A 1, 2, 3, E 5: *jászol;* E 6, F 1, M 2: *jászoj;* H 1: *lyàszë̯l;* N 1: *l^eá̯szaly, ľá̯szaly;* R 2: *jászaly;* az 1146. térképlapon pedig a következő adatokat: A 1: *kőjvel;* A 2, 3, D 6, J 3, T 11: *kűvel;* D 2: *kűv̥el;* F 1: *köv̥el;* F 11: *kǜβel;* H 1: *küel;* N 2: *kö̀v̥e̯l;* S 1: *kö̀βèl;* stb. Az itt fölsorolt példák természetesen nemcsak hangtörténetileg érdemelnek figyelmet, hanem alaktörténeti (tőtani) tekintetben is, hiszen a RMNyA. egy-egy térképlapjának adatait — akárcsak a magyar nagyatlasz esetében — nemegyszer több szempontból is hasznosítani lehet. Némelykor egy-egy igének vagy főnévnek az ősi tőváltozatára is akad egy-két szórványos adat, így például a *metsz* és a *folyik* igék esetében (a 310. térképlapon: M 11, N 1: *me̯t;* a 336. atlaszlapon: H 1, N 1: *foly;* T 8, 9, 19: *fòj*), illetőleg a *könny* főnév alakváltozataiban (az 1178. térképlapon: B 1, M 11, N 2, R 1: *könnyü;* F 12, L 2: *kö̯nyv;* H 1: *könü;* M 2, T 20: *könyü;* N 1: *kü̯nyi;* N 3, U 8: *kö̯nyü;* R 2: *könyv;* stb. — Egyes térképlapok különösen gazdagok hangtani változatokban, így például a *dió* címszó alatt (a 342. atlaszlapon) nemcsak a *h, j* és *v* hiátustöltőre fordul elő több példa, hanem különféle (archaikus és belső keletkezésű) mássalhangzó-jelenségre és magánhangzó-sajátságra is: A 1: *dijóu̯;* H 1: *dzsio, dzsiu;* N 1: *gyió, gyiù;* T 12: *diβu̯ò;* T 18: *dijó̯, dihó̯, (divó̯);* U 7: *divu̯ō, diβu̯ō;* stb. — Nagyon sok azoknak a térképlapoknak a száma, melyeknek adatai — hangtani és alaktani felhasználhatóságuk mellett — különösen jelentéstani, etimológiai szempontból figyelemre méltóak. Ilyenek pl. a következő atlaszlapok: 303. A 1: *tòrzsa̯;* B 1: *tòrzsa;* B 7, C 2, F 11: *kocsàn;* E 6, E 9-12, L 10, 11, 13, 15, M 9: *cika;* H 1: *śokàn, cśokàn;* M 11: *szíkja;* T 18: *szìkja;* U 8: *szikja;* 655. A 1: *csikóu̯;* F 7: *csitkó;* F 11, 12: *csitko;* 714. A 1: szagol, H 1: *büzgàl;* N 2: *büzlö̯g;* U 8: *büzlö̯gö̯l;* 869. A 1: *ilatos;* H 1: *szibbüzü;* I 1, O 1: *jószagu;* N 1: *i̯édëzbüzü;* N 2, U 8: *jòbüzü;* stb. Egyes térképlapok feltűnően gazdagok lexémaváltozatokban, így pl. a 343. térképlapon a *hámlik* (a dió) fogalmára a következő lexémák használatosak: A 1: *írik;* B 4: *kikopáncsolòdik;* D 4: E 5: *kovállik;* E 10, 13: *csoválodik;* F 6: *gyergyukálòdik*; F 11: *guhad;* M 10: *bomlik;* N 1: *sová̯llik, szová̯lodik;* stb.; a 371. atlaszlapon pedig a *csipkebogyó* megnevezésére a következő szóalakokat találjuk: A 1: *ecsepecs;* A 2, B 1, B 6: *segvakàrcs;* B 9: *kökéi̯csin;* C 1: *hetyepecs;* D 2, 3, E 1, 2 O 1, 2, P 1: *csipke;* D 6, I 1: *hecsedli;* F 5: *kàkàdër, kàkàde̯r;* H 1: *szegvakaro̯;* J 2, K 3: *csüpke;* L 17, M 15: *segvakaro;* R 2: *macsijás;* T 2: *szaragógya̯;* T 3: *mocsása;* stb.

Ha figyelmesen tanulmányozzuk az egyes térképlapokat, akkor az erdélyi nagyatlasznak már az eddigi köteteiből is jól kirajzolódnak előttünk a romániai magyar nyelvjárástípusok és azoknak kisebb-nagyobb egységei, így például a

magyar határhoz közeli délnyugati kutatópontokon a dél-alföldi *ö*-zés és ugyanezen jelenség Székelyföld egy részén, a mezőségi nyelvjárás és azon belül a kalotaszegi *ë*-ző tájszólás, a legkeletibb kutatópontokon a moldvai csángó nyelvjáráscsoport, amely — mint ismeretes — a legtöbb archaizmust és a legnagyobb számú román jövevényszót tartalmazza. Mindezt természetesen csak nagyon sok térképlap anyaga alapján lehet kellő pontossággal megállapítani, olykor azonban egy-egy atlaszlap is viszonylag jól szemlélteti az említett sajátságokat, így pl. a következők: 613. A 2, B 5, D 1: *eteti;* E 10, 11: *ëteti;* I 1, M 14, O 1: *öteti;* J 2: *ëteti, öteti;* M 12, P 1, T 13: *ẹteti;* 1055. A 1, B 1, 2, D 4, F 7, G 2: *kovács;* C 3, D 2: *koβács;* G 1: *kaβács;* H 1: *f'ẹràr, mesztẹr;* K 5: *kaβàcs;* L 14: *kavács;* N 1: *vaszvẹrüö;* N 2: *csërár;* U 8: *fërár;* stb.

A RMNyA. anyaga — nem szólva itt a néprajzról és más tudományszakokról — adatokkal, tanulságokkal szolgál pl. a településtörténet számára is. Az erdélyi nagyatlasz II–IV. kötetének lapjait böngészve feltűnt számomra, hogy az A 1-es kutatópont (Mezőfény) tájnyelve — mindamellett, hogy természetes módon sok azonos vonást mutat a szomszédos nyelvjárásokkal — több sajátságban különbözik is a hozzá legközelebb eső kutatópontok (pl. Érköbölkút, Érkörtvélyes, Gencs stb.) tájszólásától. Sőt Mezőfény atlaszbeli anyagában jó néhány olyan tájszót is találtam, amely mellett jelezve volt, hogy csak ebben a községben van rá adat. Több példát találunk arra, hogy a köznyelvi és más nyelvjárásokbeli hosszú mássalhangzó helyén (különféle hangtani helyzetben) az A 1-es kutatóponton rövid jelentkezik (pl. 310. *mec;* 518. *alutẹ̄j;* 568. *medőü̧;* 585. *megelik;* 868. *ilat;* 869. *ilatos;* 907. *mak;* 1178. *köny;* stb.), az olyan szavakkal szemben, amelyek a köznyelvben hosszú *ő*-re végződnek, a mezőfényi nyelvjárásban az *ő* után abszolút szóvégen gyakran *j* fordul elő, mégpedig általában *őj* vagy *öj* realizációval (pl. 594. *legelőj, legelöj;* 607. *medőj marad;* 621. *bẹndőü̧, böndöj;* 1142. *kőj! kű).* Az utóbbi jelenség annyira gyakori, hogy a *kő* szóalakkal szemben nem csupán a szótári alakban jelentkezhet *j* Mezőfény tájnyelvében, hanem (egy adatban legalábbis) még mássalhangzóval kezdődő toldalék előtt is (1146. *kőjvel).* — Fölvetődik a kérdés, hogy mivel magyarázható a mezőfényi nyelvjárásnak az előzőekben említett két sajátsága. A válasz a község településtörténetében rejlik, ugyanis a szóban forgó két jelenség előfordulása azzal függ össze, hogy Mezőfény lakossága a XVIII. század elején Németország sváb nyelvjárásterületéről költözött át, és a múlt század végétől napjainkig egyre inkább elmagyarosodott (l. részletesebben: TEISZLER 1958: 155–159). Az eredeti sváb artikulációs bázis hatása viszont a magyarból (többnyire a környező nyelvjárásokból, illetőleg a köznyelvből) átvett szóalakok kiejtésében napjainkig megmaradt, sajátos színezetet adva Mezőfény népnyelvének. Az egykori sváb nyelvjárás máig megőrzött nyomaként az A 1-es kutatóponton egyébként néhány valódi tájszó is fölbukkan a RMNyA. II-IV. köteteiben. Ezek a következők: 596. *tájbə*

'kérődzik'; 679. *brōst* 'szügyelő'; 689. *gēbəlë* 'fullánk'; 738. *tau̯tou̯fóu̯gl* 'denevér'; ? *stiglinc* 'cinege' és 753. *ḱənálë* 'rigó'.

A RMNyA.-nak eddigi kötetei — amint azt az említett példák remélhetőleg meggyőzően illusztrálják — több tudományszak számára is becses értékűek. Rendkívül gazdag anyagának összegyűjtéséért és közzétételéért dicséret és elismerés illeti (a nagy vállalkozás koncepciójának, elvi-módszertani kérdéseinek kimunkálóitól a gyűjtésben részt vevő szakembereken és az adatközlőkön át a szerkesztést, a megjelentetést végző munkatársakig) mindazokat, akik az erdélyi nagyatlasz kiadásához valamilyen módon hozzájárultak. Közülük már említettem MURÁDIN LÁSZLÓnak a gyűjtésben és feldolgozásban betöltött nagyon fontos szerepét, mellette azonban tudománytörténeti jelentőségű JUHÁSZ DEZSŐ azon munkája, amellyel a szerkesztést és a kiadást előkészítő (egyébként kiváló teljesítményt nyújtó) munkaközösség irányítását magára vállalta. A RMNyA. eddigi kiadványai — formai és tartalmi tekintetben egyaránt — arról tanúskodnak, hogy a hatalmas nyelvi-nyelvjárási anyag gyűjtése, szerkesztése és közzététele igen eredményes volt. Reméljük, hogy a még tervbe vett hét kötet is hasonló értékű lesz, s nemcsak dicsérő recenziók és elismerő szakmai vélemények születnek róluk, hanem olyan dolgozatok (cikkek, tanulmányok stb.) is napvilágot látnak, amelyek gyakran merítenek az erdélyi nagyatlasz bő forrásából. Ennek reményében is várom a további, minden szempontból sikeres folytatást.

SZABÓ JÓZSEF

Felhasznált irodalom

BÁRCZI GÉZA (1975): A magyar nyelvatlaszkutatás története. In: *DEME–IMRE: 1975:* 13–49.

DEME LÁSZLÓ–IMRE SAMU szerk. (1975): *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti és módszertani kérdései.* Bp., Akadémiai Kiadó.

MÁRTON GYULA (1975): A regionális atlaszok szerepe a nyelvjárási rendszerek megismerésében. *MNyj.* 3–32.

SEBESTYÉN ÁRPÁD (1997): A romániai magyar nyelvjárások atlasza I. *MNyj.* 213–8.

TEISZLER PÁL (1958): A sváb nyelvi alapréteg hatásáról Mezőfény tájnyelvében. *Studia BB.* Tomus III. nr. 6. Series IV. Fasc. 1. 155–9.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 407–411

DEBRECEN
1999.

A régi magyar irodalmi nyelvi szövegekben előforduló román kölcsönszók funkcionális, stilisztikai vizsgálatáról

1. A SZABÓ T. ATTILÁtól irányított csoport tanszéki tervmunkájába tartozott több, mint egy évtizeden át a régi magyar nyelv román jövevényszavainak a vizsgálata, mindenekelőtt régi nyelvi forrásokból való gyűjtésük. A *régi magyar nyelv* (a SZABÓ T. ATTILA szerinti *feudalizmus kori*) műszó itt egy öt évszázados periódust jelent: a XIV. századtól (az első átvételektől, ilyen például az 1331-ből adatolt *cserge*, l. erről BAKOS 1982: 202) a XIX. század közepéig (minderről l. SZABÓ T. ATTILA 1962a, 1962b). Az így gyűjtött és szótárilag megszerkesztett gazdag anyag bekerült az „Erdélyi magyar szótörténeti tár"-ba. Ezzel párhuzamos volt a MÁRTON GYULÁtól irányított csoport munkája: a mai magyar nyelvjárások román kölcsönszóinak a vizsgálata (MÁRTON–PÉNTEK–VÖÖ 1977).

Az adatanyag nagy része SZABÓ T. ATTILA levéltári kutatásaiból származó nyelvjárási szóállomány. Ennek — a különben gazdag és arányaiban a többi kiaknázott forrás fölé emelkedő — tájszóanyagnak magától értetődően szükségszerű kiegészítője lett az irodalmi nyelvi szövegekben előforduló román kölcsönszavak számbavétele. Jelentőségüket aligha kell bizonyítanunk. Elég ha itt most csak arra utalunk, hogy ezek egy része nyelvjárások felett álló, széles körben elterjedt szavak, és — ami legalább ennyire fontos — az idetartozó szavakhoz nagyon fontos nyelvi, stilisztikai funkciók társulnak. Vizsgálatuk is éppen emiatt jogosult és el nem hanyagolható feladat. A tájszóanyag alapján inkább a kölcsönzés dinamikus mozzanatait és az elterjedés útját, módozait lehet megvilágítani. A minket érdeklő szavak alapján viszont a kölcsönszók nyelvi fontosságát lehet latolgatni, és a stilisztikumig elmenő funkcionális gazdagságát, expresszív értékeit lehet minősíteni.

A tanulmány címéből is következően hangsúlyoznunk kell, hogy régi irodalmi nyelvi szövegekben előforduló román kölcsönelemekről van szó, nem pedig a régi magyar irodalmi (sztenderd) nyelv kölcsönszavairól (amit nagyon nehéz lenne kimutatni, megállapítani). E két lehetőség között meglehetősen nagy a különbség. Előfordulhat ugyanis egy irodalmi nyelvi szövegben, például egy versben egy tájnyelvi értékű kölcsönszó, sőt közvetlen átvételként olyan is, amely talán még el sem kezdte a maga életét a magyar nyelvben.

2. A szóban forgó jövevényszók tanulmányozásában az első és legfontosabb feladat volt a kérdéses szövegek irodalmi (sztenderd) nyelvi jellegének a megállapítása. Ez a látszatra könnyű feladat eléggé problematikus volt. A legnagyobb nehézséget az jelentette, hogy az irodalmi nyelv fogalmának még nincs olyan általánosan elfogadott értelmezése, amely egy öt évszázadot kitevő nagy korszak éppen kezdődő, alakuló, majd egyre inkább egységesülő, közben állandóan változó és módosuló irodalmi nyelvére mindegyik időszakban találna.

E nagy nehézség ellenére mégis akadt néhány olyan szempont, amelyek segítségével megpróbálkozhattunk a szövegek irodalmi nyelvi minősítésével. Az első és a legfontosabb az, hogy irodalmi nyelvinek tekinthetünk minden olyan közlést, amely a nagy nyilvánosságnak és mint ilyen a távolabbi jövőnek is szól (PAIS 1954: 125). Ez egyrészt arra utal, hogy az irodalmi nyelv nyelvjárások felett álló típus, másrészt pedig arra, hogy a nyelvjárásokénál szélesebb a ható köre, a valóságnak sok területét fogja át, mint amilyen például a szépirodalom, a tudomány, az oktatás vagy a közigazgatás.

Az így értelmezett irodalmi nyelvet képviselő szövegtípusok közül a legjellegzetesebb, legfontosabb nyilván a szépirodalom a maga sokféle műfajával, például Barcsay Ábrahám költeményei (Két nagyságos elmének költeményes szüleményei. Pozsony, 1789; Orczy Lőrinc verseivel egy kötetben), Bethlen Miklós Önéletírása (1708–1710 között írta) vagy Kazinczy Ferenc úti levelei (Erdélyi levelek, 1816-tól kezdte írni).

Idetartoznak továbbá a tudományos munkák: krónikák, enciklopédiák, nyelvtanok, életrajzok, így például Cserei Mihály Históriája (1709-1712 között írta), a Debreceni Grammatika (Grammatika, mellyet készített Debrecenben egy magyar társaság. Bécs, 1795), Mikó Imrétől Benkő József élete és munkái (Pest, 1867), Veszelszki Antal Növevényplánták országából való erdei és mezei gyűjteménye (Pest, 1798).

És idetartozónak tekinthetjük a hivatalos nyelvet képviselő törvénykönyveket, országgyűlési végzéseket, törvényjavaslatokat, árszabásokat, például Approbatae et Jompillatae Constitutiones Regni Transsylvaniae (1677), Erdélyi Országgyűlési Emlékek (Szerkesztette Szilágyi Sándor, Budapest 1875–1898).

3. A fentebb tárgyalt szempontok alapján — ha nem is minden kétséget kizáróan — az áttanulmányozott irodalmi nyelvinek tekinthető szövegekben 78 román kölcsönszót emelhetünk ki. Egy korábbi — ma már feltehetőleg módosítandó — számítás szerint ez a 78 szó az egész 394 címszónyi adatanyagnak 19,07 százaléka. Ezek jó része ma is előfordul irodalmi nyelvi szövegekben, például: *cimbora, cserge, csimpolya* 'duda', *fáta, ficsór/ficsúr, furulya, kaláka, kozsók, málé, mokány, orda, pakulár* '(erdélyi) havasi pásztor', *poronty, pulya, tokány.*

Az idetartozó szók funkcionális jelentősége távolról sem azonos. További árnyaló tagolásuk irodalmi nyelvi, többek között stilisztikai szerepjátszásukat veszi alapul: (1) fogalomjelölés, (2) szinonimitás, (3) expresszivitás.

4. Funkciójuk szerint egészen természetes átvételek azok a szavak, amelyek egy új fogalmat, illetőleg annak egyik-másik járulékát jelölik. Persze a vizsgált korszak szókészletét nem ismerjük annyira jól, hogy határozottan meg lehessen állapítani ezt a funkciót. Eléggé nyilvánvaló eset például: *kaláka* 'szívességből végzett, vendégséggel egybekötött munka', *kozsók* 'hosszú, juhbőr bundafajta', *orda* 'édes túróféleség', *tokány* '(egy sajátos) pörkölt-féleség'.

Az új fogalom nagyon sok idetartozó kölcsönszó esetében valamilyen sajátosan román jellegű, a románsággal összefüggő jelenség: egyházi és állami tisztségek, szervezetek vagy népviselet, népszokás, például *beszerika* 'román (ortodox vagy görög katolikus) egyház', *deák* 'román kántor(tanító)', *kaluger* 'román szerzetes', *kurtány* 'román zsoldos katona', *logofet* 'kancellár, szekretárius', *pópa* 'román pap', *róta* 'népi körtánc', *viszter* 'kincstartó', *vladika* 'görögkeleti püspök'. Látni lehet, hogy jó részük, főleg a tisztségeket jelölők tulajdonképpen historizmusok, a fogalom elavulásával kihaltak.

5. Egy másik funkció-lehetőség a szinonimitás. Az átvett szónak van magyar megfelelője, és ez a román szó bekerülése után is megmaradt, a kettő szinonimaként él(t) egymás mellett.

Köztudott azonban, hogy a rokonértelmű szavak rendszerint valamilyen jelentésárnyalat, értelmi vagy érzelmi színezet kifejezésében különülnek el. Pusztán a rendelkezésünkre álló anyag alapján, valamint a vizsgált korszak szókincsének feldolgozatlansága miatt ezt a finom, gyakran stilisztikai minősítéseket is igénylő vizsgálatot még nem tudjuk elvégezni. Minderre néhány példa a magyar szinonimák feltüntetésével: *alakor* — tönköly, *szkumpia* — ecetfa, *szokmány* — szűr, zeke, *szokotál* — számít, *szulák* — tüske, valaminek a hegye. Árnyalatok feltételezésében a mai nyelvállapotra, nyelvérzékre aligha lehetne hivatkozni, mert ennek alapján például a *szokotál*-ról el lehetne mondani, hogy népnyelvi színezet hordoz a *számít*-hoz viszonyítva. De vajon mi lehetett a különbség a régi nyelvben?

Ha jelentésárnyalatot nem is tudunk elkülöníteni, néhány esetben meg tudjuk magyarázni azt, hogy a kérdéses szó miért kerülhetett be, miért honosodhatott meg magyar szinonimája mellett. Olyan esetekre gondolunk, amelyekben feltehetőleg a hangalakbeli különbség kedvezett a jövevényszó meghonosodásának: rövidebb hangalakja vagy legalábbis egyszós jellege funkcionális előnyt jelenthetett a hosszabb hangtestű vagy összetételes, esetleg több szóból álló körülírásos magyar megfelelőjéhez viszonyítva. Ez a magyarázat esetleg egyfajta minősítésként is felfogható. Néhány példa: *bács* — számadó juhász, juhász gazda,

cáp — bakkecske, herélt kecske, herélt kos, *mióra* — fiatal juh, fiatal kecske, *radina* — gyermekágyi látogatás, *sztrunga* — juhakol, juhkarám, *zsitár* — erdőpásztor, marhahajcsár.

Néha maga a szöveg, a fogalmazás módja is jelzi a szinonima-funkciót. Például egy helyen a szerző a magyar körülírásos forma után a *cáp* egyszavas kifejezés szokott voltára utal: 1702 „A herélt hím ketskét tzápnak szoktuk nevezni" (Miskolci Gáspár: Egy jeles Vadkert. NySz.).

Máskor a maga körülírásos kifejezés tagjai között zárójelben találjuk a vele egyértelmű román szót. Ezt példázza a *nyegócoskodik* szerepeltetése: 1708–1710 „Kereskedésre adá magát, és egyik fijával járt széjjel (nyegócoskodott) a városokra és vásárokra az ő portékáinak el-adattatások végett" (Andrád Sámuel: Elmés és mulatságos rövid Anekdotak). Igaz, a *nyegócoskodik* a gyűjtött anyagban társtalan, tehát feltehetőleg nem terjedt el. De ez a számunkra sokatmondó és érdekes szövegezési mód, eljárás jól megvilágítja a funkciójuk szerint idetartozó szavak használati értékét.

7. Szépirodalmi szövegekben a kölcsönszó elsődleges stilisztikai funkciója, expresszivitásának lényege román környezet-hangulat felkeltése.

Barcsay Ábrahám erdélyi származású költő egyik verse („Lakodalom módja" a románoknál) a híres gainahegyi leányvásárról szól. Benne a *ficsór* és a *fáta* külső képzettársítás alapján a „virágos tavasznak elején … Híres vásár esik Zarándnak megyéjén" eseménynek és környezetnek a hangulatát kelti fel: 1775–1789 „Hagyd, én le festhessem e szent sokadalmat, Hol az egész vásár keres lakadalmat. Hol Fáta Fitsórnak igér olyly jutalmat, melyly két fáradt szívnek nem okoz unalmat" (Két nagyságos elmének költeményes szüleményei 118).

Hasonló funkcióban szerepelteti Gvadányi József a *róta* '(román) körtánc' főnevet és a *zsukátáz* '(román) táncot jár' igét (idézi és elemzi Péntek 1967: 20). 1796 [a román leány] „botskorával zsukátáz rótába, A' felfűzött sok pénz tsörög a' nyakába. Mint Flóra virággal megrakattya fejét" (A falusi nótáriusnak elmélkedései, betegsége, halála, és testamentoma). A magyar irodalomban nem ismeretlen népies rokokó szövegbe szépen belesimul a két román eredetű, népszokásra utaló szó (népies rokokót alakít például Fazekas Mihály néhány verse).

Lehetséges persze másfajta stilisztikai funkció is. Arra gondolunk, hogy néha egy-egy román jövevényszó mint magyar tájszó alkalomszerűen a maga szokatlanságával, újszerűségével expresszív értékhez juthat épp azért, mert irodalmi nyelvi szinonimái az általános és túl gyakori használat következtében megkoptak. Ezt példázná Barcsay Ábrahám egyik versében a *tánc* szinonimájaként értelmezhető *batuta* '(román) népi tánc' expresszív ereje, amelynek alapja a tánccal összefüggésbe hozható új, kontextuális jelentés, a 'versritmus' (megjegyzendő, hogy másutt mindenütt a *batuta* 'román népi tánc' jelentésben fordul elő). 1775–1789 „Papiroson ugró rendek koholóji … Fülnek tetsző hangtól üres éne-

ketek. Hát a szív hol vagyon? szökéssel nem nyerik. Ámbár a battutát sorok-ütve verik" (Két nagyságos elmének költeményes szüleményei 46). Ebben a stiláris szerepében a *batuta* beleillik a versnek a korabeli klasszicizmus igényeitől megkövetelt választékos stílusába.

Néha a román szó szerepeltetése stilisztikailag semleges, semmilyen expresszív érték nem tapad hozzá. A szerző pusztán csak azt akarja vele jelezni, hogy a kérdéses fogalmat románul azzal a szóval fejezik ki. Erre a legtöbb példát Kazinczy úti leveleiből idézhetünk, például *dráko* 'ördög', *pite* 'kenyér', *vrányica* 'vesszőből font kiskapu'. Egy példa szövegben: 1816 „Az ördög neve dráco s sok bajok van vele. Mindig hallani nevét beszédökben" (Kazinczy Ferenc: Erdélyi Levelek XV).

8. Az irodalmi nyelvi szövegekben előforduló román eredetű szavak vizsgálatának legfőbb szempontjai funkcionális és ezen belül is elsősorban stilisztikai jellegűek voltak. Segítségükkel a kölcsönzés fontos mozzanataira tudtunk rámutatni.

Nem beszéltünk azonban itt olyan szempontokról, elvekről, amelyek a szókölcsönzés külső, nyelven kívüli, jórészt nyelvszociológiai és nyelvlélektani, még jobban általánosítva pragmatikai jellegű körülményeit, feltételeit világítják meg. Mindezek tárgyalására később kerítünk sort. Szükséges lesz ez azért is, mert a szóba jöhető pragmatikai szempontok alkalmazása gazdagíthatja az eddig folytatott funkcionális vizsgálat elveit, eredményeit.

SZABÓ ZOLTÁN

Felhasznált irodalom

BAKOS FERENC (1982): *A magyar szókészlet román elemeinek története.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

MÁRTON GYULA, PÉNTEK JÁNOS, VÖŐ ISTVÁN (1977): *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai.* Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.

PAIS DEZSŐ (1954): A magyar irodalmi nyelv. In: *A II. Országos Nyelvészkongresszus (Szeged, 1952. november 14–16).* MNyTk. 83. sz. Budapest, 125–166.

PÉNTEK JÁNOS (1967): Román eredetű elemek Gvadányi munkáiban. *NyIrK.*, 1: 13–22.

SZABÓ T. ATTILA (1962a): Eredmények és hiányosságok a magyar szókincs román eredetű feudalizmuskori elemeinek vizsgálatában. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai,* 2: 13–29.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 413–418

DEBRECEN
1999.

A kisújszállási nyelvjárásról, a kisújszállásiak beszédéről*

Sebestyén Árpád kedves jó barátom éppen úgy szereti a maga pátriáját, mint én. Bizonyára nem veszi hát rossz néven, ha azzal kívánok neki az eddigiekhez hasonlóan eredményes éveket, hogy a neki szentelt emlékkönyvben közlöm önéletírásomnak azt a részét, amely a kisújszállási nyelvjárásról és a kisújszállásiak beszédmódjáról szól.

1. Az Alföld, közelebbről a Nagykunság, még közelebbről Kisújszállás szülötte vagyok. Itt töltöttem gyermek- és diákéveimet, majd Debrecenben voltam egyetemi hallgató, és a tanári diploma megszerzése után ott tanítottam középiskolában három évig. 1951 óta Budapesten élek, kivéve az 1983 és 1989 közötti éveket, amikor vendégprofesszor voltam a Helsinki Egyetemen. Mindjárt sietek azonban megjegyezni, hogy szülővárosom nemcsak meghatározó volt az egész életpályám, sőt egyéniségem alakulásában, hanem a hozzá való kötődésem — közvetlen kapcsolat formájában is — megmaradt máig, és minden bizonnyal így lesz életem végéig...

2. Hogy az elején kezdjem, őseim — amennyire tudom — mindkét részről mindnyájan kisújszállásiak voltak. Szülővárosom neve egyébként mai formájában a FNESz. szerint 1522-ben fordul elő először, de már 1395-ben adatolható *Kisszállás* alakban. Mindez azt jelezheti, hogy a település kezdetben kis kiterjedésű volt, viszont az *új* névelem újabb vagy ismételt megszállásra utalhat. A város kun, pontosabban nagykun eredetét több tényező mutatja. Ma is a Nagykunságnak a közepe táján terül el, amely egyébként a nevét onnan kapta, hogy ez a kunoktól lakott tiszántúli rész Mohács után sem néptelenedett el, s így sokkal több lakott helységből állt, mint a területileg valójában nagyobb, de elnéptelenedett Duna–Tisza közi rész, a Kiskunság. Aztán a *szállás* szónak egyenesen ilyen jelentése alakult ki: betelepült kun vagy jász nemzetség, csoport lakóhelye (az említett szótár 10 körül sorol fel ilyen helyneveket). És arról sem feledkezhetünk meg, hogy a Kisújszállással határos Karcag város neve kun eredetű, úgyszintén a kisújszállási határrész-nevek közül: *Turgony* (ez korábban falut jelölt),

* Részlet egy önéletírásból.

Gyalpár, de — bár tudtommal még nem igazolták — ilyenek lehetnek a következők is: *Szejkő, Igarió, Babó,* és még sorolhatnám tovább.

Mint ismeretes, a XIII. század közepe táján ezen a mocsaras, vizenyős helyen letelepedett kunok — katonáskodás fejében a hajdúkéhoz és székelyekéhez hasonló kiváltságot is élvezve — viszonylag hamar elmagyarosodtak, korán felvették a kálvinista vallást, és mivel itt sosem voltak nagybirtokok, a „cuius regio, eius religio" elve később, az ellenreformáció idején nem érvényesült, megmaradtak reformátusnak. (Szép nagy, klasszicista jellegű, belső díszítésében copf stílusú templomunk 1788-ban készült el, farral a főutcára; a kis katolikus templom csak a XX. században épült fel). Úgy látszik, az 1700-as évek legelején a sorozatos ellenséges betörések miatt a többi szomszédos helységhez hasonlóan a kisújszállásiaknak is el kellett menekülniük, úgyhogy a város még 1710-ben is lakatlan puszta. A Szabolcs megyei Rakamazról 1711 és 1713 között települnek vissza a kiváló vezetőnek bizonyult Csikay János kun kapitány irányításával. Szorgalmuk és a sokáig parlagon heverő föld bőséges termése révén gyorsan helyreáll nemcsak a korábbi rend, hanem minden tekintetben fejlődésnek indul a település. Az 1720-i összeírás szerint a családok száma ekkor 47 (háromszáz–háromszázhúsz lélek), de 1739-ben már a 3000-et is meghaladja. Vályi András „Magyarországnak leírása (I–III. 1796–1798)" c. munkájában ezt olvashatjuk: „...határa elég jó, rétjei kövérek, legelője tágas, hala is bőven van...". Egy Bedekovich Lőrinc nevű térképész 1799-ben keletkezett kéziratos könyvében meg ez áll: „...lakosi mind Reformátusok, és vagynak mintegy hat ezeren, ékesíti tágas temploma, és két emeletre díszesen épült Oskolája, melybe idegen gyermekek is bé-vétetnek." A fellendülést jól mutatja az is, hogy 1786-ban már több mint 1000 lélek vállalkozik arra, hogy a török időkben elnéptelenedett Délvidéken, a bácskai Pacséron keressen jobb megélhetést.

Egyébként ha az 1571-es török deftert, az 1720-as összeírást és a mai névsort összehasonlítjuk, a Rakamazról visszatelepült családok nevei között számos ma is élőt, sőt közismertet találunk, mint pl. Pocsai, Oláh, Szabó, Szántó, Szűcs, Kiss, Juhász, Török, Nagy, Tóth Szőke, Szilágyi, Kerek, Ferenczi, Farkas, Kovács, Rázsó, Mohácsi, Varga, Bangó, Mile (lásd Szabó Lajos: Kisújszállás újratelepülése. Kisújszállás és vidéke Nagykun Kalendárium az 1992. évre. 43–49)...

Visszatérve a kun származásra, a kisúji emberekben ennek a tudata az eltelt századok folyamán mindig halványult. De azért még a két világháború között is Imre István bátyám a 48-as kaszinóban — ez a zsellérek, a szegényebb emberek kaszinója volt — Kossuth apánk képe alatt minden hétfő esti összejövetelükön elmondta a kun Miatyánkot...

3. Szólnom kell még — mintegy az „előzmények" kapcsán — a gimnáziumról, mivel meghatározó volt a város életében, de meghatározó az enyémben is. A

reformáció, majd a református egyház kezdettől fogva átlátta, hogy a templom mellett az iskolának van igen fontos szerepe a műveltség terjesztésében. Már az újratelepülés éveiben, 1717-ben meghívják a városba Musnai Mózes lévitát, aki latin nyelvet is tanított. Így indult Kisújszálláson a háromosztályos gimnázium, mint a debreceni református kollégium partikulája. Majd fokozatosan bővült. 1852-től 1894-ig önálló hatosztályos gimnáziumként működik, 1894-ben főgimnázium lesz, nyolc osztállyal és érettségiztetői jogkörrel. Ekkor épül fel Alpár Ignác tervei szerint a mai kétemeletes impozáns épület. Hogy kiváló iskola lett, az is bizonyítja, hogy nemcsak a közeli falvakból jártak be ide a tanulók, hanem pl. az én időmben, a negyvenes évek elején, miután Észak-Erdély visszatért az anyaországhoz, a Hajdúságon kívül a messze Biharból is ide küldték a tehetősebb szülők gyermekeiket tanulni.

Megemlítem még, hogy irodalmunk két nagy alakjának is kapcsolata volt szülővárosommal. Arany János, miután a debreceni Kollégiumban tógátus diák lett, az 1834/1835-ös tanévre eljött Kisújszállásra az alsó osztályos fiúkat tanítani, hogy pénzt gyűjtsön további tanulmányaihoz. A lelkiismeretes tanításon kívül — mint feljegyezték — itt sokat olvasott, és tanult latinul, németül. A Toldi szereplőinek megrajzolásához minden bizonnyal a kisújszállási emberek is hozzájárultak. Egyébként az Elveszett alkotmányban szerepelteti a kisújszállási Kara Jánosról elnevezett határrészt (*Karahát,* a *Kara* jelentése: fekete). — Móricz Zsigmondot pedig nagybátyja, a nagy műveltségű és igazi tudós tanári egyéniség, Pallagi Gyula igazgató veszi magához 1897 januárjában a problémákkal teli debreceni és sárospataki évek után mint hatodikos diákot, és itt is érettségizik 1899-ben. Ezt a diákéletet eleveníti meg „Forr a bor" és „Bál" című regényében (az előbbiben többször felidézi az akkor beszélt kisújszállási nyelvjárást is), de itt játszódik részben vagy egészben a „Harmatos rózsa", a „Kerek Ferkó", az „Úri muri" és így tovább.

4. De milyenek a kisújszállási emberek? Milyen a beszédük? — Kezdem azzal, hogy a régi világból sok minden megmaradt itt is a XX. század elejéig, az első világháborúig. Így pl. még éltek a határ mocsaras, illetve a város vizenyős jellegére utaló olyan határrész-nevek, mint a *Bikás* (értsd: Békás), a *Ludas* (a vadlibákról elnevezve), aztán a *-sziget* utótagú összetett szavak *(Dombsziget, Macskás-* és *Cigánysziget, Kenderessziget),* továbbá az olyan ma már szinte kihalt városrész-nevek, mint *Éralja, Sásestó* (értsd: sásas, sással benőtt tó), *Vermeshát* (mivel viszonylag magasabban feküdt, ide vermelték el télire a gabonát). Maga Móricz Zsigmond is ezt írja a múlt század végi diákéletet bemutató „Forr a bor" c. regényében: „A Fertő-diákkamara a Fertő-utcáról vette a nevét. A Fertő-utca pedig arról, hogy a város fertőjéig nyúlt. Ez a fertő egy mocsár volt a város kellős közepén. Rendes, szabályszerű mocsár, náddal és kákával és szitytyóval. Arra nagyon jó volt, hogy a természetrajztanár oda járjon botanizálni az

ötödik osztályosokkal s arra is, hogy minden télen beleszakadjon egypár diák korcsolyázás közben." (Athenaeum K. 1931. 5.) Illetve így beszélteti a nagy bajuszú mészárost: „Mikor ő még csak juhász volt és a birkát őrizte a pusztán. Az volt a szép világ. Az övék volt az egész puszta. Az ő fiatal korában még nem volt lecsapolva a Berettyó, és idáig tartott az árvíz minden tavaszon." (uo. 236.)

A ma felé haladva egyre jobban ritkulnak az olyan, bizonyos értelemben a szórakozás céljait is szolgáló közös munkák, összejövetelek, mint a tengerifosztás, a csigacsinálás, a disznótor, a közös vacsorák és az együttes örömnek, vidámságnak az alkalmai: a lakodalom, a szüreti, farsangi stb. bál.

Jellegzetesebb kisújszállási ételek: a birkapaprikás, a töltöttkáposzta, az öreglebbencs, a lángos vagy pl. a lakodalmakra sütött ablakoskalács.

A kisújszállási embereket is nyakas kunoknak, nyakas kálvinistáknak emlegetik. Valóban kitartanak a szokásaik, elveik mellett. Ezenkívül tartózkodóak, nyilván megvolt rá az okuk, hogy a „nadrágos" emberektől mindig tartottak. Jellemző rájuk, különösen a férfiakra a kevés beszéd. Móricz pl. így jellemzi a harangozót a „Forr a bor"-ban: „A harangozó, nagycsizmás kis kun ember, ott ült a sarokban, szótlanul. Olyan sovány arcú kis ember volt, fekete, mint a többi kun, s el tud ülni egy életen át, hogy meg nem szólal." (233). Ugyanakkor — még a legnagyobb szegénységben is — jellemezte őket a derű, a vidámság, a tréfálkozás kedvelése (különösen fiatalabb korukban nagyon tudtak és szerettek egymással „kitolni", egymást rászedni). Legnagyobb értékük azonban, hogy rendkívül szorgalmasak, dolgosak (ha akadt közöttük dolgozni kevésbé szerető társ, azt mint „rongyembert" például nem vették be az arató- vagy cséplőbandába).

5. A kisújszállási embereknek a dallamos hangzású, tisztán és tempósan ejtett, színes, képekben, szólásokban gazdag, tréfára is hajló beszéde a tiszai nyelvjáráshoz tartozik. Ez máig erősen tartja magát, részben már gyengébb fokon, ahogy mondani szoktuk: regionális köznyelvi szinten. Mindez az értelmiségnek, sőt egy bizonyos, nem hosszú idő elteltével a máshonnan odakerült értelmiségnek a beszédmódját is jellemzi. (Magam szintén ennek a regionális köznyelvnek egy enyhébb változatát beszélem ma is, ami egyébként annyira tetszett Lőrincze Lajosnak, ahogy többször megjegyezte, ha beszélgettünk, vagy a rádióban hallgatta meg valamelyik előadásomat.)

E nyelvjárás hangzásának legfeltűnőbb sajátsága a zártság. Ez azt jelenti, hogy a magánhangzókat zártabb ajakkal és kisebb szájüreggel ejtik. Azaz bizonyos köznyelvi *é* hangok helyén *í (i)*-t, *ő*-k helyén *ű*-t, *ó*-k helyén *ú*-t mondanak (pl. *szíp, ill., fazik, kezit; kű, hetfű; lú, fúrú*). Feltűnő az is, hogy bizonyos köznyelvi *ó, ő, é* helyén záródó jellegű kettőshangzó jelentkezik beszédükben: *jóu̯, főü̯z, kéi̯t,* ill. az azonszótagú *l* kiesésével létrejött hosszú magánhangzók helyén is: *vóu̯t, főü̯d.*

Nyelvjárásunk — mint szinte az egész Tiszántúlon — nagyon *e*-ző. Tehát itt csak *felett, megett, ecsém, per, veder* stb. van. Nincs meg a zártabb *ë* sem (ezért csúfolják pl. nálunk e hang segítségével a minden bizonnyal máshonnan odakerült kenderesieket: *Kendërës*). Jellemző továbbá a nagyon megnyújtott *í, ú, ű: cúkor, Tíbor, tűkör; vídík, kútat, fűves,* illetve az *l, r, j* nyújtó hatása: *szàlma, bòrnyú, repűl.* És jellemző bizonyos helyzetekben az orrhangú (nazális) magánhangzó is, pl. *hǫvéd, mą́, aszǫngya, ez a jǫ́.*

Kiemelem, hogy ez a tájszólás — különösen az asszonyok beszédében — rendkívül dallamos. És szerencsére ide még nem jutott el a hadaró beszéd, ilyenformán itt nem találkozunk szótag- és hangelnyeléssel, selypes, pöszögő hangképzéssel és felkapó, éneklő kiejtésmóddal.

Az alaktan területén a névszóragozásban jellemző a zártabb *-túl, -tűl, -búl, -bűl, -rúl, -rűl;* a megrövidült *-ho, -he, -hö* rag; a *házuk* helyetti *házok,* ill. a *földjük* helyetti *föüggyök;* továbbá az, hogy hol kérdésre is a *-ba, -be* rag használatos. Az igeragozásban egyáltalán nincs meg az ikes *eszem, iszom* forma, csak az iktelen *eszek, iszok.* A cselekvés folyamatosságát igen jól érzékelteti az elvált igekötők után tett *fele* határozószó, pl. *„Ippę ment èlfele, mikòr jött a vihar."* Élnek aztán a régies tőváltozatok: *ád, nyér; hí, rí;* a régies ragos formák: *megyen, viszen,* és a hosszabb, dallamosabb múlt idejű alakok: *állott, szólott, sokallotta* (ez utóbbiak ugyanígy pl. Szabó Pál regényeiben).

Már a szövegszerkesztésbe tartozik a következő jelenség: elbeszélésben szeretik határozószókkal, kötőszókkal (*óután, óután oszt, hát osztán, hászen* stb.) egybefűzni, és ezzel mintegy megvilágítani az egyes elkülönülő mondatokat, mondattömböket, bekezdéseket. A példát ismét a „Forr a bor"-ból veszem. Kopasz Tamás, a furfangos öreg úr mondja egy diáknak az egyik tanár elleni hecc kapcsán: „Megállj csak... a bírkát ellopatom... van nekem olyan juhászom, hogy kilopja a Szent Péter fogából az aranyplombát. Az a bírkát meg is nyúzza, el is készíti... *Osztán* mikor a vacsora lesz, akkor szípen visszaviszi a tanár úr kapujára, *oszt* felakasztja... *osztán* őrzi, míg haza nem megy a tanár..." (263). Aztán érződik — különösen az ügyes mesélő beszédében — a ritmus, a prózaritmus is. Nyilas Mihály pl. így meditál Móricz leírásában: „Fantasztikus tervekkel foglalkozott. / Elmegy színésznek. / De hova? / Debrecenbe nem mer. / Az nagyon is nagy város... / Messzebb fog menni. / A szülei Patakon laknak. / Elmegy Kassára, / s ott áll be színészek közé... / Mert tanár nem lesz. / Ügyvéd nem lesz. / Orvos nem lesz. / Mérnök nem lesz. / Semmi sem lesz..." (272).

De talán a legjellemzőbb egy-egy nyelvjárásra a szó- és kifejezéskészlete. Ezek mutatják meg, mit és hogyan neveznek el. A szólások meg arra utalnak, hogy milyen jelenséget emelnek ki a látottakból, a tapasztaltakból, és hogy milyen gondolati, hangulati tartalmakat fejeznek ki velük, az eredeti képet is felhasználva és így a megfelelő stílushatással. Néhány jellegzetes példa. Vannak népes latin eredetű szavak: *jussa* van valamihez, *jussol, ájer* (a Tiszától keletre

mindenütt ismeretes, megvan Adynál és Mikesnél is). A *tengeri* — sajnos — kezd kiszorulni, a *kukorica* váltja fel. Az *oké, csaj* stb. argó jellegű szavak inkább csak a fiatalság, a diákság beszédében vannak meg, az újkeletű *szia* viszont elterjedt az idősebbek, különösen az asszonyok körében. Sajátos kifejezések (állandósult szókapcsolatok): *feljön az időű; megyek arra fel; egy álltó helyibe; a létőű világon; tanyába megy; kimicsodás; nem vót erre járóum; kunsági esőű* (csak porral járó vihar). Szólások: *jóu kötísű* (jó testalkatú), *pízír adja a szót* (nem beszédes), *a padra jár nevetni* (nem vidám természetű), *fűzik a bocskorát* (mehetnékje van), *alszik, mint a bunda* (mélyen alszik), *kinn hál az időű* (nagyon hideg van). Végül, az én gyerekkoromban még kötelező volt a köszönés. Különösen szép dallammal mondták az asszonyok: *„jóu reggelt kívánok"* (a *kívánok* nemigen maradt el, ha mégis, az enyhébb lenézést takart). Szépen hangzott a *„nyúgodalmas jóu íccakát"* is. Ide iktatom még Szathmári nagyapám reggeli köszönését, amely egyébként nyílván nem csak őrá volt jellemző: *„Jóu egísséget az íccakai nyúgodalom után, hotyha vóut"*. (Ugyanez Szabó Pál „Szakadék" c. 1939-es regényében így hangzik: „Jó reggelt adgyon Isten, mindenkinek. Egésségekre az íccakai nyugodalmat. Köszönjük — mondották mindannyian —, hasonlókíppen kívánjuk, ha vót egy kicsi.")...

SZATHMÁRI ISTVÁN

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 419–424

DEBRECEN
1999.

A magyar morfematikus elemek sorrendjéről

1. Annakidején foglalkoztam a magyar nyelvtan szabályrendszerének „alsóbb szintjei"-vel; ennek egy részét közzé is tettem (SZÉPE 1969). Később feladataim másfelé sodortak. 1982 óta azonban folyamatosan előadtam Pécsett a magyar szóalaktant. Most szükségessé vált ennek a kurzusnak a leírása; ami az én esetemben azt jelenti, hogy egybe kell szerkesztenem az előadásokkal kapcsolatban kiosztott különféle segédleteket.

Ez a kis közlemény egy sorozat első darabja; pontosabban az első darab táblázatos kivonata. (Igyekeztem legalább táblázatos formában ábrázolni a mondanivalómat; az ábrázolásban LOTZ JÁNOS volt a mesterem, vö. LOTZ 1976.)

A szöveges részben a szokásosnál valamivel bővebben térek ki a nyelvtani problémák műszóhasználati vonatkozásaira.

Ennek a táblázatnak egy kevésbé kidolgozott változatát idáig egyszer mutattam be nyilvánosan: 1995 januárjában Kolozsvárott a Babeş-Bolyai Egyetem Magyar Nyelv és Kultúra Tanszékének keretében.

2. Gondolkodásomra nagy hatással volt GYÖRKE JÓZSEF nevezetes tanulmánya (GYÖRKE 1943). Az első táblázat arra a stádiumra utal; ekkor ugyanis a *jel* és *rag* megkülönböztetése nem volt általános: ezt a bizonytalan stádiumot fejezi ki a *vegyes közbülső toldalékok (ragok)* megjelölésem (világért sem műszó). A *szózáró toldalék* hasonló státusú elnevezés; ez nem érvényes az igei szóra (s általában meg kellene határozni, hogy milyen *szó*-ról beszélünk).

A címbeli *morfematikus e l e m e k*, valamint a táblázatbeli *b e l s ő képzők* ritkított részeit egyelőre szintén nem tekintem műszónak.

Az első táblázatban a következő pozicionális csoportok fordulnak elő:

-1: előtét (prefixum)
1: tő
2: vegyes közbülső toldalékok (ezen belül a képzők)
3: szózáró toldalék (határozórag)
4: névutó/volna

Mindössze a két szélső oszlopot kell ennél alaposabban megindokolni; ezek ugyanis nem egyértelműen tartoznak bele abba a szokásos morfológiai keretbe, amelyet a szó kínál. A legelső oszlopnak ebből a szempontból az a problémája,

hogy az igekötő csak ebben a pozícióban része a szónak; ha elválik az igetőtől, akkor már önálló szó (a kérdésre vö. KIEFER 1998). Ez a táblázat természetesen csak ezt a pozíciót tudja bemutatni. (A sorozat egy későbbi darabjában kerül sorra valamennyi fajtájú határozói elem; ebben nyilván jobban helyére kerül az igekötő és a névutó is.)

A legutolsó pozíció pedig egyaránt tartalmazza a névutót és a *volna (vala/volt)* önálló szavakat, amelyek azonban pozíciójuk szempontjából kötött morfémák, vagyis csak múlt idejű igealak után következhetnek.

pozíciók	-1	1	2a	2b	2c	2d	2e	2g	2g	2h	3	4
fajták	előtét	tő	vegyes közbülső toldalékok: képző 1		képző 2						határozó rag	névutó *volna*
ige	igekötő	igető	szófaj-váltó	belső	*(t)At*	*hAt*	mód idő	személy	szám	–	–	*volna*
példa	*be*	*néz*	–	*get*	*tet*	*het*	*né*	*n*	*k*	–	–	–
példa	*ki*	*láb*	*al*	*gat*	–	*hat*	*t*	*at*	*k*	–	–	*volna*
főnév	új előtag	főnévtő	szófaj-váltó	belső	–	–	többesítő	személy	szám	birtok	határozó-rag	névutó
példa	*fő*	*ház*	–	*acska*	–	–	*i*	*m*	–	*éi*	–	*alatt*
példa	*szuper*	*jár*	*at*	*ocska*	–	–	*i*	*d*	–	*é*	*n*	*túl*
melléknév	*leg*	melléknévtő	szófaj-váltó	belső	–	–	többesítő	személy	szám	birtok	határozó-rag	névutó
példa	*leg*	*nagy (obb)*	–	*acska*	–	–	*i*	*m*	*k*	*é*	*n*	*kívül*
példa	–	*szem*	*telen*	*ke*	–	–	*i*	*d*	–	*éi*	*vel*	–

Néhány további megjegyzés az első táblázattal kapcsolatban.

a) A *-bb* középfok-szuffixumnak nincs saját disztinkív helye: az a melléknévnek (akár a szótárban adott, akár képzett melléknévnek) morfológiailag is megnyilvánuló tulajdonsága.

b) A birtokot jelölő toldalék (az *-é*) mellett szorosan következik a birtoktöbbesítő *(-i);* voltaképpen valamilyen formában jelölni kellene, hogy ez az *-é* a magyar alaktani rendszer egyetlen „rekurzív" (vagyis egymást követően többször alkalmazható) eleme.

c) A példák csak szemléltető jelllegűek; a szóalaktan keretében az „első menetben" az a szempont, hogy lehetséges-e az adott kombináció helyileg. Az, hogy megvalósul-e, vagy sem, az több szinten világítható meg. (A legenda szerint Karinthy Frigyes és Zolnai Béla minden potenciális szóalak köré fel tudott építeni — rögtönözve — legalább egy olyan kontextust, amikor a legfurcsább kombináció is helyénvalóvá vált.)

d) Ez a táblázatos felírás nem alkalmas a morfematikus elemek finom (morfonológiai) összekapcsolási szabályainak ábrázolására.

e) Megjegyzendő, hogy kettőnek kivételével mindegyik morfematikus elemben található legalább egy stabil mássalhangzó.

3. A továbbiakban arról szeretnék röviden számot adni, hogy milyen módon lehetne többet mondani az előző táblázat anyagáról; ezt foglalja majd össze a második táblázat.

3.0. Itt jegyzem meg, hogy ehelyütt nem foglalkozom sem a GYÖRKE által megállapított kategóriákkal, sem olyan tanulságos írásművekkel, amelyek a *jel*-eket és a *rag*-okat kívánják meghatározni vagy elkülöníteni megadott kritériumok alapján (ANTAL, HEXENDORF, KENESEI, KESZLER, KIEFER, hogy csak egyet-egyet említsek a különböző felfogásúak közül; bizonyára vannak egyéb értékes művek ebben a témában).

A fentiek során amúgyis igyekeztem elkerülni a *jel* műszót, mivel — LOTZ JÁNOSsal egyezően — én is zavarónak tartom, hogy ez a műszó mást jelent a magyar leíró nyelvtanban, mint a saussure-i általános nyelvészetben és az arra is épülő szemiotikában.

Elgondolásomat a második táblázat foglalja össze; ennek a magyarázatára visszatérek.

pozíciók	-1	1	2a	2b	3a	3b	3c	3d	3e	3f	4	5
morfematikus típusok	prefixum	tő	szuffixomok									poszt-pozíció
funkciók	vegyes	lexikai			pragmatikai						szintaktikai	
ige	igekötő	igető	szófaj-váltó	belső	*(t)At*	*hAt*	mód idő	személy	szám	–	–	volna
példa	*be*	*néz*	–	*get*	*tet*	*het*	*né*	*n*	*k*	–	–	–
példa	*ki*	*láb*	*al*	*gat*	–	*hat*	*t*	*at*	*k*	–	–	*volna*
főnév	új előtag	főnév-tő	szófaj-váltó	belső	–	–	többe-sítő	személy	szám	birtok	határo-zórag	névutó
példa	*fő*	*ház*	–	*acska*	–	–	*i*	*m*		*éi*	–	*alatt*
példa	*szuper*	*jár*	*at*	*ocska*	–	–	*i*	*d*	–	*é*	*n*	*túl*
melléknév	*leg*	mellék névtő	szófaj-váltó	belső	–	–	többe-sítő	személy	szám	birtok	határo-zórag	névutó
példa	*leg*	*nagy (obb)*	–	*acska*	–	–	*i*	*m*	*k*	*é*	*n*	*kívül*
példa		*szem*	*telen*	*ke*	–	–	*i*	*d*	–	*éi*	*vel*	–

Ahogy látható, a második táblázat első három (vastagbetűs) sorában találhatók az újabb tudnivalók.

3.1. Az első sorban végül is hasznosnak láttam, hogy a képzőket ne csupán félig-meddig válasszam le a többi szuffixumról, hanem egy erősebb kritérium alapján. (Ez a harmadik sor alapján válik világossá.)

3.2. A második sorban a morfematikus típusok kerülnek sorra. Be kellett vezetni a *prefixum*-ot; erre egyelőre nincs elfogadott magyar műszó; úgy látom, hogy az első táblázatban használt *előtét* műszó (vö. H. VARGA 1988) egyelőre csak táblázaton belül vagy evidens összefüggésekben használható). Nyilvánvaló,

hogy itt egy olyan osztály tűnik fel, amelyik csak a pozíciójára nézve egységes. Ez azt is jelenti, hogy mind a morfológiai, mind a fonológiai (és helyesírási) szó meghatározásának eleget tesz; tehát ez a morfematikus típus (fajta) a magyar szó legitim részének tekinthető.

A *tő* ebben az összefüggésben nem igényel magyarázatot. (Hasznos lesz azonban másféle össszefüggésekben újra végiggondolni ennek a kategóriának a mibenlétét a morfematikus szemlélet keretében is.)

A *szuffixum*-ok (vagyis a *toldalék*-ok) egyesítik — a *tő*-n kívüli három osztályt: a *képző*-t, *jel*-t és a *rag*-ot. Morfológiai szempontból és morfonológiai szempontból igen nagy mértékű ennek az osztálynak az egysége; ezért is célszerű megtartani számukra egy közös műszót.

A *posztpozíció* annyival jobb, mint a névutó, mivelhogy lefedi a *volna* stb. igei elemeket. A névszói és igei posztpozíció nagyjában azonos módon része névszói és igei szerkezeteknek (amelyet morfológiai szempontból nevezhetünk *szintaktikai szó*-nak is); másrészt nyilvánvaló módon fonológiailag nem részei a föléjük rendelt szónak: nem illeszkednek a szótőhöz.

3.3. A második táblázat harmadik sora funkciók szerint próbálja csoportosítani a különféle sorrendi pozíciókban található morfematikai elemeket.

A *prefixum*-oknak egyelőre nem sikerült intenzionális meghatározást adni; ezt jelzi a „vegyes" megjelölés.

A *tő*-nek és a két *képző*-nek (vagyis a szófajváltónak és a szófajon belülinek) közös funkciója az, hogy új lexikai egységeket hoz létre: ez a *lexikai funkció*. Ez a képzett szavak esetében nem jelenti feltétlenül azt, hogy ezek egyúttal *lexikográfiai szó*-nak is tekintendők; a szótározásnak ugyanis történeti, szociolingvisztikai és kulturális feltételei is lehetnek, nem beszélve a szótározási hagyományról.

A *határozórag*-ok és a *névutó*-k egyértelműen *szintaktikai funkció*-val rendelkeznek; vagyis a szavaknak a szélesebb szintaktikai környezetére utalnak (ha azt a szóalaktan felől nézzük, ahogy az ebben a megközelítésben szokásos); a teljes nyelvleírás szempontjából ez épp fordítva van.

A szó két szélső részének funkcionális meghatározása után hátramaradnak a szó közepén levő szuffixumok, amelyeket többségükben *jel*-nek neveznek. A *pragmatikai funkció* ennek a csoportnak a közös jellegét próbálja megragadni; ez — első megközelítésben — ráutalás a valóság bizonyos elemeire, amelyek összefogóan *nyelvhasználat*-i jellegűnek tekinthetők. Elképzelhető, hogy ennél szorosabb meghatározást is lehet majd találni. Egyelőre a *pragmatikai* arra utal, hogy „nem lexikai és nem szintaktikai", hanem leginkább pragmatikai. Ha a Morris szellemében vett *pragmatika*-t valami limbusfélének tekintjük, vagyis olyannak, amelyik túl van a szemantikán (de nincs benne belső rendezettség), akkor a második táblázatban nem jogosulatlan ez a műszóhasználati kísérlet.

(Mint ismeretes, a *nyelvészeti pragmatika* egyenletes menetelésben számolja fel ezt a voltaképpen negatív jellegét.)

A *pragmatikai szuffixum* bevezetése arra világít rá, hogy a magyarban a szótő körül, vagyis a morfológiai szó — stabil — első részéhez lokalizálható a szó lexikális funkciója; a szó vége körül, vagyis a határozóraghoz és a névutóhoz kapcsolódik a szó szintaktikai funkciója; a két funkcióhoz kapcsolódó rész közötti rész, a *szó közepe* pedig a szóval kapcsolatos pragmatikai funkció helye.

4. Néhány további megjegyzés.

A fentiekben kísérletet tettem arra, hogy a magyar szó morfematikai elemeinek közegében a sorrend és a funkció között kapcsolatot találjak.

A feltevés középpontjában a *pragmatikai funkció* bevezetése áll. Ez inkább az általános szemiotika körében helyezhető el, mint a nyelvészeti pragmatika körében.

Egyelőre ez feltevés. Ennek bizonyításához szükség lesz ugyanennek a kérdésnek a megvizsgálására az úgynevezett agglutináló nyelvekben. Úgy látom, hogy ezzel kapcsolatban a konszonantikus szervezésű morfológiai nyelvek kérdését is érdemes volna szemrevételezni.

Emellett a *szó* magyar sokoldalú vizsgálata is folytatandó. Ehhez megpróbálok majd én is hozzájárulni több részletkérdésben.

SZÉPE GYÖRGY

Felhasznált irodalom

Az ilyen rövid — kivonat vagy előzetes közlemény jellegű — írásokban voltaképpen háttér-bibliográfiára lehet utalni; az ebben szereplő tételek elemzésére másutt igyekszem sort keríteni.

ANTAL LÁSZLÓ (1961a): *A magyar esetrendszer.* Bp., Akadémiai Kiadó.

ANTAL LÁSZLÓ (1961b): Gondolatok a magyar igéről. *Magyar Nyelv,* 77: 273–9.

BERRÁR JOLÁN (1974): Új szempontok és módszerek a szóképzés vizsgálatában. *Tanulmányok mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből.* Szerk. RÁCZ ENDRE és SZATHMÁRI ISTVÁN. Bp., Tankönyvkiadó. 75–89.

GYÖRKE JÓZSEF (1943): Tő, képző, rag. (Szó- vagy jelrésztan). *Magyar Nyelv,* 39: 111–33, 176–95.

HEXENDORF EDIT (1954): Az *emberé*-féle alakok toldalékainak elnevezéseiről. *Magyar Nyelv,* 50: 301–18.

H. VARGA GYULA (1988): Egy ritkán tárgyalt morfémafajtánkról. *Magyar Nyelv,* 84: 473–6.

KÁROLY SÁNDOR (1961): A szóelemek általános kérdései. *A mai magyar nyelv rendszere.* Szerk. TOMPA JÓZSEF. Bp., Akadémiai Kiadó. I, 295–312.

KENESEI ISTVÁN (1996): Képző vagy nem képző? *Nyelv, nyelvész, társadalom.* Szerk. TERTS ISTVÁN. Pécs–Bp., Janus Pannonius Tudományegyetem/PSZM Projekt Programiroda. II, 92–5.

KESZLER BORBÁLA (1997): Képző-e a *-hat, -het*? *Magyar Nyelvőr,* 121: 86–90.

KIEFER FERENC (1998): Alaktan. In: *Új magyar nyelvtan.* Szerk. É. KISS KATALIN–KIEFER FERENC–SIPTÁR PÉTER. Bp., Osiris Kiadó. 187–289.

LOTZ JÁNOS (1976): *Szonettkoszorú a nyelvről.* Bp., Gondolat.

PAPP FERENC (1975): *A magyar főnév paradigmatikus rendszere.* Bp., Akadémiai Kiadó.

PAPP ISTVÁN (1962): Néhány szó az igei paradigma kérdéséről. *Magyar Nyelv,* 58: 166–73.

RÁCZ ENDRE (1975): A birtokos személyragozásnak a birtok többségét kifejező alakrendszere. *Tanulmányok mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből.* Szerk. RÁCZ ENDRE és SZATHMÁRI ISTVÁN. Bp., Tankönyvkiadó. 135–49.

SEBESTYÉN ÁRPÁD (1965): *A magyar nyelv névutórendszere.* Bp., Akadémiai Kiadó.

SEBESTYÉN ÁRPÁD (1989): A magyar névutórendszer fejlődéstörténetéhez. *Folia Uralica Debreceniensia,* 1: 109–21.

SZÉPE GYÖRGY (1960): A magyar főnév birtokos ragozásáról. *Magyar Nyelv,* 86: 46–8.

SZÉPE GYÖRGY (1969): Az alsóbb nyelvi szintek leírása. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok,* 6: 359–465.

TOMPA JÓZSEF szerk. (1961): *A mai magyar nyelv rendszere I.* Bp., Akadémiai Kiadó.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 425–428

DEBRECEN
1999.

Egy Weöres Sándor-vers lehetséges értelmezése
„Arany ágon ül a sármány"

Első látásra-hallásra Weöres „gyermekverseinek" közelében találhatjuk meg a költemény helyét, hiszen a versvallomást olvasván a verslátomás elvarázsoltjai leszünk, lehetünk. A zenélően is lírai kis dal, muzsikáló kis mű megzenésítése ugyancsak ezt a képzetet erősíti. A költemény nyolc soros két versszakra tagolódó, ritmust követő szöveg. Weöres Kodálytól tanulta a metrikát, ritmikát, nem csoda tehát, hogy a dalritmus tökéletes 4/4, felező ősi nyolcas, amely megfelel a „Hej Vargáné..." kezdetű népdalunk ritmusának. A költő életrajzában azonban gyakorta találunk olyan észrevételeket, amelyek arra utalnak, hogy a költő gyermeki verscsokorba kötött dalai, rigmusai nem mindig, illetve nemcsak a gyermekeknek nyíltak. A sötétben, a filozofikus csöndben töprengő költő lét- és alkotásmódjára jellemző, hogy igen gyakran érint virgoncan muzsikáló művei mögött egzisztenciális tartalmat, kisüt verseiből az erotikus izzás, mágikus nyelvi bűverő uralja őket. A címadás legősibb formáját választotta a költő, vagyis a vers egy sorát emelte ki a műből és tette meg azt a címmé: „Arany ágon ül a sármány". A címben már megsejtetett vízió szükségképpen szokatlan formát keresett önmagának, azaz szeszélyes táncával, mint egy bukfenccel bújt ki a szerkesztettség általi szorító formából. A rímek viszont „főszerepet" kapnak. A kereszt-, majd a második versszak páros rímei fontos gondolati-, érzelmi asszociációk összefogóivá válnak. A látomásvers keretét, egyben képzeletbeli színhelyét az első versszak „Arany ágon" (1. sor) és az „arany égen (3. sor) páratlan sorainak sorkezdete jelöli ki úgy, hogy a költő által megteremtett álomvilág a költemény kicsi terjedelme ellenére „monumentális" lélekjáték, érzelmi vagy érzelmes vallomás kerete is lesz. Ez a térbeli, helyszíni keret a lent és a fent: az *ágon* és az *égen* kettősségéből, fel nem fogható távolságából áll össze úgy, mint két egymás után következő fogalmi (valós, illetve valósnak érzékelhető) helyszín. Csak mélyebb elgondolkodás — valamint Weöres képeinek ismeretében állapíthatjuk meg, nála a messzeség a *fény, ég* által nyer kifejezést. Az *ég* megjelenését, vagyis az eget — általában — az arany színeivel vibráltatja. Konkrét és közvetett egyezések sugallják ezt, az elemzett kis versben is. Az *arany ég* színvilágával a középkor világába irányítja egy pillanatra az olvasó figyelmét. A színhatás értelmezése pedig a középkori ikonográfia világába vezet.

E szerint az arany égi környezet a feltámadó Jézusra való szelíd utalás. Azt, hogy az *arany* káprázta tó színvilágán túli jelentéssel nem kell foglalkoznunk a vers együttese, a szövegkörnyezet határozza meg, amely elvonja a figyelmet az égi jelenés látomáskörétől. A földi és égi díszítettség: 'öltözött, tehát díszes, ünnepi' jelentés — talán — a versegésszel jobban harmonizál. A látvány dekorativitását teremtette meg a költő elsőként. A szemet gyönyörködtető vizuális képet az akusztikai sík mozgásba hozása követi. Képzeleti síkon a látvány és hangzás páros együttese jelenik meg a mű első versszakában. A költő önálló képzeleti munkára, értelmező átélésre készteti olvasóját. Ennek az egyéni, újrateremtő interpretációnak lényeges mozzanata az „elhallgatás": a tudatosan, illetve ösztönösen ki nem fejtett tartalom. A költeményben „bennfoglalt lírai érzelem/gondolat" kibontása során a vershez egy lehetséges jelentést rendelhetünk. Erre tesz kísérletet ez, a már bevezető gondolataiban is az adott költeményre vonatkozó megállapításokat tartalmazó versinterpretáció. Az utalások egyértelműbb követése érdekében álljon itt a költemény teljes szövege:

Arany ágon ül a sármány,
kicsi dalt fúj fuvoláján,
arany égen ül a bárány,
belezendít citeráján.
Piros alma szívem ágán,
Kivirító koronáján,
Aki kéri, neki szánnám,
Akinek kell, sose bánnám.

Az *Arany ágon ül a sármány* nagyon mély, nagyon szép érzésről muzsikál: a szerelemre vágyakozásról, az igazi társ utáni vágyódásról. A vers struktúrája az emotív tartalom élményszerű kifejtését szolgálja, információ értéke a tudatunk nyelvére „lefordított", a világra vonatkozó ismereteinkből levezethető valóság, a szerelem.

A költemény rövidsége ellenére jeleinek bonyolult kapcsolatrendszerét mutatja. Ennek megfelelő a gondolattükröző mondatstruktúra, amely az adott szövegkörnyezetből és külső ismereteinkből verbálisan kiegészíthető úgy, hogy a vers szövegmondatai önálló információegységet képezzenek, valamint a szintaktikai relációk is explicitté váljanak.

A két versszakos költemény két szövegmondat, azaz „első fokú makrokompozíciós egység". Az 1. versszak négy mondategység, melyek páronként (1–2., 3–4.) egyszerű mellérendelő kapcsolatos viszonyban állnak. A szövegmondattá szerveződött két-két mondategység között szembeállító ellentétes viszony van, amely tartalmilag az ellentétező párhuzam formai megfelelője. Az 1. versszak mondategységeinek tartalmi, logikai összerendezettsége így összegezhető:
((1–2) → ← (3–4))
Arany ágon ül a sármány, [és] *kicsi dalt fúj fuvoláján,* [azonban] *arany égen ül a sármány,* [és] *belezendít citeráján.*

A ki nem tett kötőszókkal a szövegmondaton belüli relációk explicit módon kifejezésre juthatnak.

A 2. versszak szövegmondata három mondategységből, illetve öt tagmondatból épül föl. A két alárendelő összetett mondat főmondataiban *neki szánnám, sose bánnám* az igei állítmányok szükségszerű vonzatával [azt] egészülnek ki, továbbá a *neki szánnám* főmondat és megelőző mellékmondata: *aki kéri* közötti implicit összefüggés az *annak* utalószó kitételével teljes: *aki kéri,* [annak] = *neki szánnám* [azt] / *akinek kell, sose bánnám* [azt].

A költemény két szövegmondatán belüli és a két szövegmondat közötti tartalmi, logikai összefüggés explicit módon így ábrázolható:
[((1–2) → ← (3–4)) — (5–(6\hr) — (7\t))]

A vers mondatszerkezetének leírása azzal a kiegészítéssel teljes, hogy a 6. b. főmondat *azt* mutató névmással történő implicit kiegészítésekor ez az utalószó tartalmilag az 5. mondategységre történő anaforikus utalás is: *Piros alma szívem ágán, / kivirító koronáján, / aki kéri, neki szánnám.* Az első versszak ellentétező párhuzamát formailag a keresztrímes összecsengésű rímek is érzékeltetik: azonos mondatrészek kerülnek a sor végére és csengenek össze. A lent és a fönt alanya: a *sármány* és a *bárány:* önmagában a két megnevező fogalom között tartalmi, jelentésbeli ellentét nincs. Sőt a két mondategység párhuzamos megfelelésű: *Arany ágon ül a sármány, / Arany égen ül a bárány.* Az ellentétet a páros sorok (2., 4. mondategység) jelzik. A *sármány: kicsi dalt fúj fuvoláján,* → ← *a bárány: belezendít citeráján.* A *sármány* 'a pintyek családjába tartozó, tarka tollú madár' fuvolahangja az égig hallatszik, hiszen a *bárány* zendíti hozzá *citeráján* a „felső tercet". Akusztikailag ezt a hatást érzékeltetik a mély–magas magánhangzó megfelelések: *ágon — égen, fuvola — citera* (utolsó magánhangzója mély).

Az 1. versszak, de egyben a vers egészének fókusza *a kicsi dal*, a *sármányé*, akinek a megjelenítése — az első sor és a címazonosságából adódó ismétléssel — *Arany ágon ül a sármány* kiemelt hangsúlyt kap. Dala finom, lírai, tiszta hangzású és az égig hallatszik. Ez a dal a vers centruma, ebben összpontosul a vers érzelmi, hangulati szférája. Magában hordja az érzelem kiteljesedésének lehetőségét, amely a befogadás folyamatában válik a szubjektív tartalom hordozójává, egyéni módon, személyre szabottan.

A költemény 2. versszaka maga a *kicsi dal*, a madáré, melyet lefordít emberi szavakra. Sajátos kompozicionális megoldás ez: „dal a dalban". A költeménybe, amely maga is egy dal harmonikusan épül a *sármány* nagy érzést megszólaltató, kicsi dala.

Az 1. versszak narrátori közlésével szemben a 2. versszakban megjelenik az egyes szám 1. személyű személyesség, amely a *sármányra*, illetve a költemény lírai énjére utal. Olyan szerephelyzet ez, amelybe „érzelmi hangoltsága függvényében" bárki belehelyezkedhet.

Elmosódik a párhuzamosság, a sor végi páros rímek rímpáronként az összerakó kép építői: *Piros alma szívem ágán, / kivirító koronáján.* Két helyhatározó kerül a sor végére: *ágán — koronáján*, ezeket a lírai szövegkörnyezet nélkül a fa konkrét fogalmához kapcsolná a képzelet. A két határozó közös meghatározó tagja, a birtokos jelző, a *szívem* a személyesség és az érzelmi telítettség kulcsszavaként a két határozó lírai feltöltődését biztosítja és elvonttá változtatja azokat:

szívem

ágán — *koronáján*

Az összerakó kép fokozó ereje érzékelhető az *ágán* [sőt] *koronáján* konkrét, a szövegkörnyezetben elvont főnevek egymásra következésében. A *korona* jelentése ugyanis tágabb, 'a fa ágainak összessége'. *Kivirító koronáján:* jelző a melléknévi igenévi *kivirító*, a 'szépségében kiteljesedő' járulékos jelentéssel gazdagítja, és az állapotváltozás folyamatával dúsítja a lírai helyszínt.

A versszak végére kerül a vágy, a szerelem dalbeli képe (jelképe) *Piros alma* minőség jelzős alany, s így válik teljessé az összerakó kép, melynek összetevői a szerelem képe + annak lírai helyszíne:

Piros alma ⟶ *szívem ágán*
⟶ *kivirító koronáján.*

Erre vonatkozik, illetve ehhez kapcsolódik a versszak két főmondatának igei állítmánya *szánnám (azt), sose bánnám (azt).* Az igealakok feltételes módja a még meg nem valósult (be nem következett), de bármikor megvalósulható feltételként a nagy érzés viszonzását szabja:

Aki kéri, neki szánnám
akinek kell sose bánnám.

Mindkét mondategységben a mellékmondat kerül élre, a vonatkozó névmással bevezetett mellékmondatokban — implicit módon — alkalmi tartalomadásként jelen van a feltételesség képzete *aki kéri, akinek kell:* 'ha kéri, ha kell'.

A nagy érzés tartalmi és formai oldala tökéletes harmónia, a költeményt építő nyelvi elemek a vizuális, akusztikai képzetet egyszerre mozgósítják. A lírai szöveg élményszerű befogadásának nélkülözhetetlen mozzanata az alkotó képzelet és az a tény, hogy a rációnak meg kell nyílnia a szabad asszociációk előtt.

Összegzésként: elemzésem lényegi törekvése annak az igazolása, hogy tartalmat igazán megközelíteni a forma megértésének közvetítésével lehet. A szöveg megközelítésének bármely módját követjük, bizonyos az, hogy az interpretációs szabványrendszer nem általánosítható. Bizonyos továbbá az is, hogy a költői (művészi) szövegek terjedelmüktől függetlenül kimeríthetetlenek, akár a formájuk, akár a tartalmuk felől közelítünk hozzájuk.

SZIKORÁNÉ KOVÁCS ESZTER

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 429–434

DEBRECEN
1999.

Az elvont fogalmat megnevező főnevek előtti névelőhasználatról — szövegösszevető megközelítésben

A névelőzés nyelvspecifikus kötöttségű, jelentésfüggő és grammatikai indokoltságú eljárás. Köztudomású, hogy a magyar névelőzés hárompólusú rendszer. Ezért (elvben) feltételezhető, hogy a névelőzés funkciói korrelatív módon oszlanak meg.

Nyelvünkben a határozott névelő az utána álló főnevet vagy főnévi szerepű szót determinálja: egyedít azzal, hogy az ismert tárgyra, az illető fogalom egy egyedére szűkíti le a jelentést, az adott helyzetben létező(ke)t mint ismerte(ke)t jelöli, az ismertként bemutatottat határozottnak prezentálja, mert sok esetben a határozottságnak nem jele, csak kísérője (I. GALLASY: NytudÉrt. 104. sz. 343). Ezenkívül generikus értelmet (I. GALLASY: TörtNyt. II/1: 726) jelöl a fogalom típusának, osztályának, egészének megnevezésével, illetve általánosít azáltal, hogy a fogalmat mint általános képviselőt tünteti fel, sőt utal a grammatikai tárgy határozottságára is.

A határozatlan névelő pedig az illető fogalom körén belül a több közül kiválasztott, de meg nem határozott (VELCSOVNÉ: MMNy. 74) egyedet, az egyes számú főnévvel jelölt fogalom ismeretlen voltát, determinálatlanságát jelzi, illetve egy fajt, csoportot generikus értelemben (KUGLER: Magyar grammatika. Szerk. KESZLER BORBÁLA. Kézirat. 268), és a grammatikai tárgy határozatlanságát mutatja.

Szokásosan elmarad nyelvhasználatunk szerint a névelő a generikus értelmű főnév elől (KUGLER: i. h. 266), az általános, tehát a fogalom teljes körét jelentő, a partitivusi értelmű vagy esetleg a határozatlan fogalmat (IMRE: MMNyR. I, 276) jelölő, az indeterminált fajtát, minőséget, mennyiséget megnevező főnév, az — eleve határozottságot jelentő — tulajdonnevek többsége és a megszólítások elől, a címekben, reklámszövegekben. Napjaink nyelvhasználatára is áll, nemcsak nyelvünk korábbi állapotára, hogy „a névelőtlenség a közlési szerep következménye" (I. GALLASY: TörtNyt. II/1, 733).

Látható, hogy a névelőzés szerepeinek a típusok szerinti szétválása nem felel meg feltételezésünknek, hiszen ugyanaz a jelentés: a generikus, az általános, a határozatlan értelem a névelőzés oppozícióban állónak tűnő módjaiban egyaránt megjelenik, például generikus értelmet a névelőzés mindhárom fajtája kifejez-

het. Ezért szövegben érdemes tanulmányozni a határozott, határozatlan névelő és a névelő nélküliség felcserélhetőségét, jelentésmódosító és stilisztikai szerepét, hiszen nyilvánvaló, hogy a névelőhasználat nemcsak szemantikai, grammatikai, nyelvművelési, hanem stiláris és textológiai kérdés is.

A névelőzés funkciói ráadásul nem kizárólag egyetlen szövegen belül mutathatók ki (SZIKSZAINÉ: MNyj. 35: 171–82), hanem a determinálásnak ez az eszköze szövegek közötti kapcsolatteremtést is szolgálhat. Ennek bemutatására vizsgálódásomat — két vers intertextuális érintkezése folytán — most szövegek közötti keretben végzem el.

Nézzük először azt az alkotást, amely nekünk, magyaroknak egyértelműen alludál egy XIX. századi műre:

József Attila: *Szállj költemény...*

Szállj költemény, szólj költemény
mindenkihez külön-külön,
hogy élünk ám és van remény, —
van idő, csípjük csak fülön.

Nyugtasd a gazdagok riadt
kis lelkét — lesz majd kegyelem.
Forrást kutat, nem vért itat
a szabadság s a szerelem.

Szólítsd, mint méla borjúszáj
a szorgalmas szegényeket — —
rágd a szivükbe — nem muszáj
hősnek lenni, ha nem lehet.

Ebben a szövegben a *szabadság* és a *szerelem* fogalmak egymásmellettisége óhatatlanul felidézi a magyar lírát ismerőben Petőfi sokat idézett versét és költészete két összetartozó fő motívumát:

Szabadság, szerelem!

Szabadság, szerelem!
E kettő kell nekem,
Szerelmemért föláldozom
Az életet,
Szabadságért föláldozom
Szerelmemet.

A két szöveg intertextuális összevetése az érintkezési pontot jelentő *szerelem* és *szabadság* szavak miatt ösztönösen is a hasonlóság és az eltérés megállapítására készteti a befogadót. Ez a két vers nyilvánvaló bizonyítéka annak, hogy azonos fogalmak egymás mellett említése más-más névelőzés és szövegkörnyezet hatására jelentősen módosul.

A *szabadság* és *szerelem* szavak — amelyek egyben Petőfi-oeuvre-jét jellemző motívumok is, hiszen a *szabadság* 221-szer, a *szerelem* pedig 510-szer fordul elő írásaiban, a Petőfi-szótár tanúsága szerint — többször visszatérnek mottószerű rövid versében. A címben és végig az egész versben névelőtlen ez a két fogalomjelölő szó.

A *szabadság* és *szerelem* szavak névelőtlensége egyaránt fakadhat az egynemű fogalmak felkiáltásra emlékeztető egybeszerkesztetlenségéből, de a költői fogalomértelmezésből is. A Petőfi-féle romantikus világszemlélet szerint a szabadság általában mindenféle 'politikai, társadalmi elnyomástól mentes viszonyok'-at jelent, a szerelem XIX. századi felfogása pedig teljes odaadást, feltétlen (testi, lelki stb.) vonzódást és ragaszkodást a másik nemhez. Ebből a generikus értelmezésből adódóan az általánosító jelentés adekvát nyelvi megfelelője a névelőtlen főnévi alak.

A Petőfi-mű címe — a maga tagolatlan formájában — látszólag az egyenrangúsítást sugallva, egybefonja a két fő fogalmat az együttemlítéssel, az azonos felkiáltó modalitással, bár a két szó sorrendisége a vers befejezését előre vetítő fontossági értékrendet határoz meg *(Szabadság, szerelem!)*. Viszont ugyanakkor a (vesszőtől vezérelt) külön hangsúly szét is választja a cím két elemét.

A költemény címe megismétlődik a mű első sorában, holott keletkezéskor éppen a fordítottjáról lehetett szó: a vers lényeges részét emelhette ki a költő címmé. A jelentésképzés szempontjából a szó szerinti ismétlés a változatlan tartalmat rögzíti a befogadó tudatában. Ezt a fogalmi összetartozást erősíti meg az anaforikus névmási utalás és a számnévi megjelölés lapidáris tömörségű állásfoglalásban: *E kettő kell nekem.* Kijelölő jelzőként a mutató névmás palatális és egyben visszafelé utaló alakja (SEBESTYÉN: Nyr. 83: 470) és a számnév főnévi formaváltozata töltődik fel tartalmilag a *szerelem* és a *szabadság* fogalmakkal (M. KORCHMÁROS: NéprNytud. 19–20: 331–320).

Az összefoglaló tartalmú vallomás után Petőfi többszörös csattanóval szétválasztja az összetartozónak kikiáltott két fogalmat: fogalmi egyenrangúságukat megszüntetve, alárendeltségi viszonyba rendezi őket, sőt a teljesen megegyező mondatrészi felépítettség szemantikai ellentétbe állítást takar:

célhatározó + állítmány + tárgy
Szerelmemért föláldozom Az életet,
Szabadságért föláldozom Szerelmemet.

Nyilván tudatos ennek a két szerkezetnek a tagmondatzáró aszimmetriája: hiszen az *életemet* jelentené a tükörszimmetriát a *szerelmemet*-tel szemben vagy *a szerelmet az életet*-tel szemben. A határozott névelős alak sokkal tágabb fogalmi kategória: a nagybetűs életet, a lehetőségeket jelenti, szemben az *életemet* egyetlen emberi testhez kötöttségével. *Az életet* — határozott névelős voltával kitűnik kontextusából — szórendi helye következtében, mivel tárgyként követi a hangsúlyos igét, a konvenció miatt névelős.

Sajátos az, hogy a *szerelem* szó körülöleli: nyitja és zárja a 3. versmondatot: az 'élet' és a 'szabadság' fogalmakat. A fogalmi széttagoláshoz társul az általános jelentésű *szerelem* szó birtokos személyraggal való szubjektivizálása *(szerelmemért* és *szerelmemet)* és ilyen módon is szembeállítása a „független", nem személyhez kötött *szabadság*-gal. Mondat élén a birtokos személyragos főnév névelős és névelőtlen egyaránt lehet, különösen az igényesebb, írott nyelvben névelőtlen, ugyanis a birtokos személyrag önmagában is biztosítja a főnév határozottá tételét *(Szerelmemért föláldozom)*. Ehhez a konvencióhoz igazodik Petőfi a névelő elhagyásával. Viszont igei állítmány után már a mai fül a névelős formához szokott, ezért szokatlan a névelőhiány a Petőfi-versben *(föláldozom Szerelmemet)*.

A *föláldozom* igei állítmány sor végi, epiforikus jellegű változatlan ismétlése a maga invariabilitásával párhuzamosít, ugyanakkor jelentésével mégis hozzájárul az életet a szerelemnek, illetve a szerelmet a szabadságnak való alárendeléséhez. Ezt a felfogást támogatja a *szerelmemért* és *szabadságért* szavakon a kapcsolatosan mellérendelt szavak emelt erejű, párhuzamosító hangsúlya. Ugyanakkor a *szerelem* szó kiasztikus szerkezetben a gondolat lezártságát sugallja és egyben az elhatárolás véglegességét is.

Míg Petőfinél az élet e két legfőbb értéke is alá-fölérendeltségi viszonyba kerül: a szerelem föláldozódik a szabadságért, és más versek tanúsága szerint a szabadsághoz vér tapad *(Egy gondolat bánt engemet)*, addig József Attila költeményében egyenrangúsodik ez a két fogalom. A XX. századi alkotó nemcsak egyértelműn elutasítja a szabadság- és a szerelem-áldozatot, a szabadság véráldozatot követelő voltát, hanem szembe is állítja ezzel a megőrzésükre, növelésükre való törekvést, és ezáltal mély humanizmust sugall. A *szabadság* és *szerelem* szavak tágabb szövegkörnyezete humanitárius elveket hirdet: a büntetés helyett a kegyelmet.

A Petőfi-vers címének és indító mondatának a részleges szerkesztettsége *(Szabadság, szerelem!)* által jelzett tartalmi egymásmellettiséggel szemben áll a József Attila-i szabadság és szerelem fogalmának egymáshoz rendelődése a kitett kötőszóval is hangsúlyozott kapcsolatos mellérendelő szintagmában *(nem vért itat* ***a szabadság s a szerelem****)*. Ez többszörösen is figyelemkeltő. Egyrészt azért, mert az egyszerű kapcsolatos viszonyt a szavak kötőszó nélküli egymáshoz fűzése is jelölheti, másrészt amiatt a tény miatt, hogy a hagyomány szerint felsorolásban az azonos mondatrészek szoros együvé tartozását éppen azzal hangsúlyozzuk, hogy a határozott névelőt csak egyszer tesszük ki a halmozott mondatrészekből álló szintagmában, az első elem elé (FÁBIÁN: MNy: 489–91). Vagyis a mellérendelő szószerkezet mindkét eleme elé kitett, kissé redundánsnak ható határozott névelővel és az explicit kötőszóval *a szabadság s a szerelem* fogalma külön-külön is nyomatékossá válik, a határozott névelő tehát „széttagolásukat" érezteti, de ugyanakkor egybetartozásukat fenntartja a grammatikai

megformáltság, hiszen azonos állítmányokhoz *(kutat, itat)* tartozó alanyként szerepelnek. E két fogalom elé a határozott névelő kitétele a 'csak ennyi és nem más' implikátumot is szuggerálja. Mivel ezek a szavak a szövegben először fordulnak elő, az általuk jelölt fogalmak a szövegelőzményből nem tekinthetők ismertnek, ezért a határozott névelő anaforikusan nem utal vissza, kataforikus szerepe sem jöhet szóba, mert *a szabadság s a szerelem* után nem áll a versben velük korreferens szó. Így a determinánsnak csak deiktikus szerepe képzelhető el, azaz nyomatékos utalás a közös tudati tartalékra (HADROVICS, A funkcionális magyar mondattan alapjai 31), amelynek révén prezentálja a fogalmakat: pontos rámutatást, kijelölést ad.

A Petőfi-vers névelőtlen alakjainak általános érvényűséget sugalló fogalmaival ellentétes a József Attila-i gondolat jelentésképzését határozottá formáló névelőhasználat. Nem kizárólag önmagukban jelentésteremtő hatásúak a névelők, valódi szerepük a névelős és a névelőtlen formák szembeállításával értékelhető. Petőfinél a határozott névelő csak egyszer fordul elő: az *élet* szó határozottságát jelezve. A birtokos személyragos alakok *(Szerelmemért, Szerelmemet)* — különösen a határozók — elől a választékos nyelvben hiányzik a névelő, mivel a birtokos személyragozás (mint említettem) önmagában is jelzi a determináltságot, sőt éppen névelőtlensége miatt jelöli a fogalmat: az érzést és nem a személyt.

József Attila versében a névelőtlen *forrás* szó korrelációban áll a határozott névelős *szabadság* és *szerelem* szavakkal, a névelőtlen *vér* pedig oppozícióban. Vagyis a Petőfi-allúziót jelentő két motívum együttese áll pozitív kapcsolatban a *forrás* fogalmával és elutasító viszonyban a *vér*-rel. Azaz a *szabadság* s a *szerelem* együttes „továbbtáplálása" a legfőbb cél: jelzi ezt a mondat aktuális tagolása, amely a réma-téma sorrendben a *forrást* és a *vért* mint pozitív és negatív fogalmak szembenállását emeli ki, a rémajelölésnek megfelelően determinálatlanul: vagyis névelőtlenül, hiszen a főhangsúlyos, mondat élén álló bővítmény szokásosan névelő nélkül használatos, a nagyobb nyomatéktöbbletű *vért* szó pedig mint meg nem számlálhatót jelölő, szokásosan sem kíván névelőt.

A rémán belül is, a *forrást* fókuszpozíciója miatt, a pozitív kategória hangsúlyozódik, és Petőfi két kitüntetett fogalma *(szabadság, szerelem)* együtt válik nyomatékban „alárendeltté". A téma helyzetű *a szabadság s a szerelem* nyomatéktalanodik, hiszen közös előismeret alapján (DEME, A szövegség és a szövegegység néhány jellemzője: Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. 31–60) ismert fogalmakként tételeződnek. Elárulja ezt nyelvtani jellegük is: határozott névelős formájú alany voltuk. Tradicionálisan „az határozott, ami az előzményekben szerepelt, vagy amit a szituáció tesz azzá: determinálttá, egyedítetté" (DEME, Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata 388). Ebben az esetben viszont a határozott névelő elszigetelten áll, nem magyarázza a névszó határozottságát sem a beszédhelyzet, sem a szövegelőzmény, csak a

költői nyelvi kód, amely bár azt van hivatva kifejezni, hogy a főnév generikus értelemben veendő, de másképp, mint a forradalom költőjénél. A Petőfi-féle fogalmi általánosítást sugalló névelőtlenséggel szemben a József Attila-i határozott névelős alak azt sejteti: az általa értelmezett szabadság az ember ontológiai lényege, vagyis a szabadság nem politikától, társadalomtól, egyháztól, neveltetéstől stb.-től való függetlenséget jelenti, hanem azt, hogy az ember olyan mértékig válik szabaddá, amilyen mértékig eltávolodik a természeti kötöttségektől, ezért van az, hogy a szabadság eredetet, *forrást kutat*. A szerelem fogalma is átértékelődik: a nemi jellege háttérbe szorul, viszont azt a fajta szövetséget jeleníti meg, amelyben benne van a másik, a szeretett lény autonóm személyiségének az elfogadása is, ahogy erre József Attila más versében is utal: *szövetség ez s nem szerelem (Arcodon könnyed ott ragadt)*. — De talán azt is lehet feltételezni, hogy *a szabadság s a szerelem* határozott névelős volta azt sugallja: ez az a két szó, amely olyan jól ismert számunkra Petőfi-költészetéből. A XIX. századi művész szövegében még névelőtlen (determinálatlan) a *szabadság* és *szerelem* fogalma, de ebből a kontextusból kiemelve — időben távol — a XX. századi költőutód már ismertként hívja elő a tudati keretből, ezért determináltként jelöli. A dialogicitás, a Petőfi-szövegrészlettel való azonosítás éppen a határozott névelős prezentálással valósul meg, hiszen a József Attila-versben nincs antecedense *a szabadság s a szerelem* szavaknak, vagyis ez „tágabb értelemben vett deixis" (GALLASY: Nyelv — stílus — irodalom 160), mert ennek a két szónak az összekapcsoltsága ismertként prezentálható.

Az elemzett két vers nyilvánvaló bizonyítéka számomra annak, hogy azonos fogalmak egymás mellett említése, determináltsága más-más szövegkörnyezet hatására módosul, a határozatlanság-határozottság pedig visszahat a jelentésadásra.

Ugyanakkor a két vizsgált vers érintkezési pontját jelentő két szó névelőzésével kapcsolatban grammatikánkat érintő jellegzetességeket is tapasztalhattam.

A jelző nélküli *szabadság* és *szerelem* szavunk — mint általános értékben vett elvont főnév — előtt nem kívánatos (NyKk. I, 465) és gyakran nem is lehetséges a határozatlan névelő kitétele. Ezért a névelőzés trichotómiája dichotómiává szűkül le a *szabadság* és a *szerelem* és egyben az elvont fogalmat megnevező főnevek többsége esetében.

Bár a versekben a szótagszám és az ebből fakadó ritmus is hozzájárulhat a névelőelhagyáshoz vagy -kitételhez, de árnyalatnyi jelentéseltérések is adódhatnak a névelőzésnek e szóba jöhető két módjából: a határozott névelő, bár általánosíthat, mégis — a névelőtlen formához képest — konkretizál.

Láthatóan sok funkció tapad a névelős és a névelőtlen formákhoz, emiatt hajlamosak vagyunk belelátni, beleérzeni ebbe a nyelvi elembe a gyakori ingadozás miatt a szöveghelyek függvényében egyik vagy másik szerepet (KUBÍNYI: Nyr. 81: 479).

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 435–442

DEBRECEN
1999.

Helynevek a helynevekben*

1. A természetes nyelvekben nem tapasztalunk tulajdonnév nélküli állapotot: a tulajdonnév nyelvi univerzálé, minden általunk ismert nyelvben megtalálható. Az új nevek mindig a meglévő névrendszer elemeiként jönnek létre, azaz a meglévő helynévrendszer mint vonatkozási szisztéma minden korban alapvetően meghatározza az új helynevek keletkezését — mégpedig többféle szempontból is. A legfontosabb, a közvetett determináció a névminták átörökítése révén érvényesül (vö. HOFFMANN ISTVÁN, Helynevek nyelvi elemzése. Debrecen, 1993. 26), azaz csakis olyan helynevek jöhetnek újonnan létre, amelyekre létezik névmodell, a rendszertől idegen formák kialakulásával a legritkább esetekben találkozhatunk. A névadó — a saját nyelvi kompetenciájának függvényében — mindig olyan szemantikai jellegű és lexikális-morfológiai struktúrájú nevet ad, amelynek helye már elő van készítve a helynevek rendszerében, s az oda pontosan be is illeszkedik. A mindenkori helynévrendszer emellett más, közvetlen módon is determinálja a keletkező helyneveket: igen jelentős arányban láthatjuk ugyanis, hogy a meglévő névalakulatok beépülnek az újonnan keletkezettek névtestébe: *Zsitva : Kis-Zsitva, Széki : Saulszéki, Németi : Középnémeti, Endréd : Egyházasendréd, Zseliz : Zselizi-sár, Várad : Váradi út.*[1] S végül a helynévrendszerrel kapcsolatosan egyfajta „negatív meghatározottság"-ot is megfigyelhetünk: SEBESTYÉN ÁRPÁD hívta fel a figyelmet arra a névszociológiai tényezőre, hogy a névadó közösség többnyire nem ad olyan nevet, amilyen már létezik a saját helynévrendszerében (NévtVizsg. 83), azaz a toponímiai rendszerek kerülik a homonímiát.

2. Írásomban a helynévrendszer determináló hatásának azzal a formájával kívánok foglalkozni, amely a szakirodalomban viszonylag kevés figyelemben részesült: a meglévő helynevek újbóli felhasználásával. HOFFMANN ISTVÁN a helynevek rendszerszerűségének általános jegyeit, lehetséges leírási keretüket bemutató írásában (e kötet 207–16. lapjain) szól a helynevek kategóriájának a

* A tanulmány az OTKA (T 0237000) és az MKM K+F (1194/1997) támogatásával folyó kutatási program keretében készült.

[1] Példáimat készülő doktori értekezésem anyagából, Abaúj és Bars vármegye korai ómagyar kori helynevei közül veszem.

névalkotási folyamatokban való részvételéről is. Megállapítja, hogy a helyneveknek a névben betöltött szemantikai szerepe kettős lehet: gyakran valamilyen sajátosságot kifejező (S), máskor pedig megnevező (M) szerepben állnak.

Ha egy létező helynevet önmagában használunk fel egy új hely megnevezésére (pl. *Komlós* 'patak' > *Komlós* 'település'), az csakis sajátosságot (többnyire lokális természetű jegyet) kifejező (S) funkciót tölthet be. A mindenkor meglévő helynévrendszer elemei előtagként összekapcsolódhatnak helyfajtajelölő szerepű földrajzi köznévvel, s a helynévi előtag funkciója a születő helynévben kettős lehet: utalhat sajátosságra (az ilyen nevek S + F szerkezetűek: *Bocsárd pataka*), de kifejeződhet benne megnevező funkció is (azaz M + F szerkezetű helynév jön létre: *Rakaca pataka*). Más esetekben a helynevekhez kapcsolódnak sajátosságot kifejező nyelvi elemek, s akkor funkciójuk a megnevezés (ilyen, S + M szerkezetű helynév pl. a *Péterbocsárd*). És végül: a már létező helynevek egymással is összekapcsolódhatnak, s ezáltal S + M *(Garamszentbenedek)* vagy M + M *(Szurdokbénye)* funkcionális szerkezetű helynevek jönnek létre.[2] A további leírásban (többnyire) az itt vázolt rendben kísérlem meg a helynévi lexémát tartalmazó névstruktúrákat részleteiben is bemutatni, jellemezni.

A denotatív jelentés módosulásának szempontjából sem haszon nélküli egy pillantást vetni e névtípusra. A helynevet tartalmazó nevek egy részében a születő név a régi jelölési értéktől elszakadva új denotátumot jelöl (*Ida* 'folyó' > *Ida* 'település', *Nagy-gyűr* 'kiemelkedés' > *Nagy-gyűr völgye* 'völgy'). Más esetekben a helynévnek csupán a szerkezeti jellege módosul, a denotatív jelentése nem változik (*Rakaca* 'patak' > *Rakaca pataka* 'patak'), azaz esetükben szemantikai átalakulásról nem beszélhetünk. (L. ehhez a HOFFMANN-féle elméleti keret névalkotási szabály–változási szabály terminusainak definitív jegyeit, különbségeit is.)

3.1. Ha a mindenkori helynévrendszer valamely eleme metonimikus névátvitel útján új jelentést kap, új egyrészes helynév születik. Az új hely neveként felhasznált helynév minden esetben S funkcióban szerepel, s a hely pontos elhelyezkedését kifejező szemantikai tartalommal bír. A viszonyítási alapul szolgáló s a névben nyelvileg megjelenő hely alapján tovább is differenciálhatjuk a kategóriát. Víz nevéből alakultak az abaúji *Bódva, Bózsva, Ida, Komlós, Miszla, Moldau, Ósva, Szinye, Szikszó (< Szik-aszó)*, valamint a barsi *Zsikva* településnevek. Tájrész vagy térszínforma neve jelenik meg az abaúji *Vízvölgy*, valamint a Bars megyei *Nyír, Petkfűze, Saskő, Setétkút* településnevekben. A *Szilvaköz* településnévben az előzőekhez hasonló ugyancsak elsődleges mikronévi megnevezést láthatunk, csakúgy, mint a barsi

[2] HOFFMANN leírási keretében nem szerepel egyrészt az M + F struktúrájú nevek csoportja, mivel ezeket nem a névalkotási szabályok hozzák létre, hanem a változási szabályok, s ez utóbbiak szerkezeti kihatását a tanulmány nem részletezi. Nem találkozunk másrészt az M + M kategóriával sem, melynek elmaradását ritkasága, szórványos, perifériális jellege magyarázza.

Magasmart, Macskaszarm településnevekben. A mikrotoponima > településnév irányú metonímia minden esetben egyrészes nevet eredményez. É p í t m é n y közelsége szolgáltatta a névadási indítékot a metonímia azon eseteiben, amikor templom megjelölése alakult másodlagosan településnévvé, amint ezt a *Mindszent, Szentandrás, Szentiván, Szenttrinitás* abaúji és *Szentgyörgy, Szentmárton* Bars megyei településnevek esete példázza. Bars megyében mindezek mellett található még két *Keresztúr* nevet viselő település is, melyek vélhetően szintén ebbe a kategóriába sorolhatók.

Nem csupán a települések neve származhat mikronevekből, a folyamat fordított iránya ugyancsak gyakori: az Abaúj megyei *Nyésta, Pocsaj, Pocsim, Szerencs* patakok a megfelelő t e l e p ü l é s ről kapták a nevüket. A településnév elsődlegessége mellett ezekben a névpárokban elsősorban névrendszertani érvek szólhatnak. A *Garaduc* Abaújban hegynek és településnek is a neve. A két denotátum (és megnevezéseik) kapcsolatban állnak egymással. Azt azonban, hogy a hegy nevében kell-e a település megjelölését gyanítanunk avagy fordítva, nemigen dönthetjük el. A név szláv közszói előzménye (a 'vár' jelentésű *grad*) e kérdésben aligha lehet a segítségünkre: a várak ugyanis többnyire hegyen állnak.

Az egyrészes helynevek körében mindössze egyetlen olyan példával találkozhattunk, amikor egy már létező helynévből nem metonimikus névátvitel, hanem névköltöztetés révén jött létre új megnevezés. GYÖRFFY történeti földrajzából tudjuk, hogy a *Moldau ~ Szekeres* nevek szinonimájaként 1267 körül feltűnő abaúji *Szepes* (képzős formában: *Szepsi*) név arra mutat, hogy a település tatárjárás után ideköltöző német lakossága szepesi eredetű (vö. GYÖRFFY GYÖRGY, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. kötet. Bp., 1964. 2. kiadás: 1987. 147. A továbbiakban: Gy. 1.). A névköltöztetés során egy meglévő helynév azáltal kap új, helynévi jelentést, hogy valamely területről egy távolabbi terület megjelölésére viszik át. A helynévi felhasználás a helyek megnevezésében tehát nemcsak közvetlen lokális érintkezés alapján tűnik reális lehetőségnek.

3.2. A k é t r é s z e s h e l y n e v e k körében a már meglévő helynevek ismételt felhasználásában nagyobb változatosságot figyelhetünk meg. Névszerkezeti szempontból első (pl. *Bocsárd pataka, Rakaca pataka)* és második névrészként (pl. *Egyházasvizsoly, Kis-Ida*) egyaránt szerepelhetnek helynevek, de láthatjuk olykor az összetett helynév mindkét elemeként is őket (pl. *Gagyberet, Tőkésújfalu*).

A névalkotási szabályok által létrehozott kétrészes helynevek e l ő t a g j á ban lévő helynévi névrésznek minden esetben valamilyen sajátosságra (többnyire lokális viszonyra) utaló szerepe van.[3] A nevek utótagja a hely fajtájá-

[3] A megszorításra azért van szükség, mert — mint látni fogjuk — a változási szabályok eredményezte helynévi struktúrák más jellegűek (is) lehetnek (l. ehhez a 3.4. pont alatt írottakat).

nak megjelölésére szolgáló földrajzi köznévi lexéma. Az ilyen nevek funkcionális-szemantikai szerkezete tehát S + F formában írható le.

Pontos elhelyezkedés kifejezése többnyire a település nevével való viszonyításként, azaz településnévi első névrésszel történik. Ez a névadási mód elsősorban víznevekben tűnik jellemzőnek, s e víznevek szerkezeti szempontból alapvetően három csoportba sorolhatók. A településhez való viszonyítás megjelenhet puszta településnévi előtaggal, s ilyenkor az objektum fajtáját jelző földrajzi köznévi második névrész birtokos személyragos alakban szerepel, ahogy ezt a *Bocsárd pataka, Fűzi pataka, Gönyű pataka, Hilyó pataka, Szikszó pataka* birtokos jelzős szerkezetű pataknevekben láthatjuk. Másik lehetőségként a helynévi előtag *-i* melléknévképzős származékát találjuk első névrészként, mint a *Baski-patak* vagy a *Zselizi-sár* helynevekben. A *Szerencs-patak, Bölzse-patak* esetében semmilyen formáns nem utal a jelzős kapcsolatra, ami azt mutatja, hogy a településhez való viszonyítást a puszta településnév + földrajzi köznév struktúra önmagában is kifejezheti. Ezek a víznevek egyetlen kivételtől *(Zselizi-sár)* eltekintve Abaúj megyéből valók, s csaknem valamennyi a XIV. századból. Az egyéb, nem vizet jelölő mikronevek között szintén jelentős számban szerepelnek településhez való viszonyt kifejező (azaz lexikálisan településnévi névrészt tartalmazó) helynevek. A völgynevek csaknem kizárólag birtokos jelzős szerkezetben láthatók (Bars: *Bajka völgye, Haró völgye, Széki völgye;* Abaúj: *Rásony völgye*), mindössze az abaúji *Szekeres-völgy* esetében láthatunk jelöletlen kapcsolatot. Ezt persze elősegíthette a *Szekeres* településnév alakilag *-s* képzős jellege, amelynek révén a helynév — minden egyéb formáns nélkül — tökéletesen beilleszkedett az *Almás-völgy, Nyáras-völgy, Rekettyés-völgy* stb. helynevek sorába. Erdőneveink vegyes képet mutatnak: a *Hizér-berek* jelöletlen, a *Büdi-eresztvény* az első (településnévi) névrészen *-i* melléknévképzővel jelölt szerkezettel fejezi ki a pontos elhelyezkedés funkcionális tartalmat.

A pontos elhelyezkedésre utaló helynévi névrész természetesen nem csupán településnév lehet. Az abaúji *Nagy-gyűr völgye* mikronév előtagjában a vele egyidejűleg (ugyanazon oklevélből) adatolható *Nagy-gyűr* kiemelkedés nevét őrzi. Völgynév szerepel a *Szekeresvölgye-fő,* útnév pedig a *Nagyút alja* mikrotoponimákban. Ez utóbbiakban azonban a 'hely valaminek a része' szemantikai tartalom kifejeződését is gyaníthatjuk. Aminthogy ezt láthatjuk a *Bózsva-fő, Szomolnok-fő, Hárs-patak-fő, Somogyi-Bódva-fő* abaúji és a *Topolnyica-fő* Bars megyei helynevekben is, amelyek az előtagban megjelölt víz forrására utalnak.

A helyviszonynak egy harmadik típusát az irányt jelölő helynevek (mikronevek) képviselik. Ezek alapvetően kétfélék lehetnek: az előtagjuk utalhat arra a helyre, ahová, illetve ahonnan vezet a névvel jelölt út vagy vízfolyás. Az előbbi szerepről többnyire utak neveiben beszélhetünk: a *Bérc út, Idai nagyút, Pólyi nagyút* Abaúj megyéből, illetve a *Váradi út* Bars megyéből képviselhetik e csoportot; az utóbbit pedig esetleg patakok (pl. *Baski-patak, Bölzse-patak,*

Bocsárd pataka stb.) nevében láthatjuk (szoros összefüggésben a fent bemutatott típussal, és lényegileg elválaszthatatlanul a pontos elhelyezkedésre utaló névrészfunkciótól).

3.3. Helynévi névrészt leggyakrabban kétrészes helynevek u t ó t a g j a ként láthatunk. Az ilyen neveket történetileg zömmel a települések osztódása hívta életre, nyelvileg pedig az egymáshoz közel (vagy olykor távolabb) fekvő azonos nevet viselő objektumok megkülönböztetésének, azaz a helynévi homonímia kiküszöbölésének szándéka magyarázhatja. Az ebbe a csoportba sorolható helynevek előtagja S funkcióban álló nyelvi elem, az utótagja pedig M funkciójú névrész: a *Péterbocsárd* településnév tehát 'az a Bocsárd nevű falu(rész), amelyik egy bizonyos Péter nevű személy birtokában van' funkcionális-szemantikai szerkezettel írható le.

A faluosztódás folyamatát nyelvi síkon kísérő névdifferencálódás hozta létre a legtöbb ilyen szerkezetű helynevet, településnevet a korai ómagyar kor vizsgálatba vont két vármegyéjében. A differenciáló szerepű névrész sokféle szemantikai viszonyra utalhat. A falvak osztódása bizonyos esetekben a birtokosi joggal felruházottak megoszlását, s ennek nyelvi következményeként a differenciálódott településnév előtagjaként a tulajdonos megjelölését eredményezte: puszta személynév differenciál például a *Csirkeida, Detrevilye, Izbégszend, Izsépsemse, Vászolynoé* (Abaúj vm.) településnevekben. Olykor az osztott települések mindegyik része tulajdonosra utaló nevet kap, ahogy ezt az abaúji *Bocsárd* település osztódásával kialakult *Eszebocsárd* ~ *Péterbocsárd* vagy a Bars megyei *Széki* differenciálódása által létrejött *Saulszéki* ~ *Vócsszéki* névpárok mutatják. Az ugyancsak névdifferenciálódással létrejött *Csőszbakta* és *Tímárfony* településnevek előtagjának pedig az adott település(rész)eken élők foglalkozása szolgáltatta a névadási indítékot, azaz e nevekben az 'az a Bakta/Fony nevű település(rész), ahol csőszök/tímárok laktak' szemantikai tartalom jelenik meg.

A településen lévő építmény (többnyire templom, ritkábban vár) adta az *Egyházasgecse, Egyházasida, Egyházasmislye, Egyházaspéder, Egyházassemse, Egyházasszalánc, Egyházasvizsoly, Váraskinizs* abaúji és az *Egyházasendréd, Egyházasgyőröd* barsi helynevek előtagjainak motivációját. Sajátos névhármassal találkozunk a Bars megyei *Málas* település osztódáskor: a *Mindszentmálas* helynév a település védőszentjével differenciál, a *Pusztamálas* a *puszta* melléknévvel, ami esetleg a település(rész) elpusztásodására utalhat, a *Ködimálas* névváltozat előtagja pedig személynév lehet, s a birtokosra utal.

A hely valamely tulajdonságára, többnyire méretére utaló névrészfunkciót találhatjuk az abaúji *Kisida, Nagyida, Nagyszántó, Nagyóvár*, a barsi *Kisapáti,*

Kishecse, Kisszelepcsény, Kistapolcsány, Nagyapáti, Nagyhecse, Nagyszencse településnevekben.[4]

Jellegzetesnek mondható a korai ómagyar kor második felében a településneveknek a helyzetviszonyító nyelvi elemekkel, az *al(só)-, fel(ső)-, közép(ső)-* melléknevekkel, valamint a *két-* számnévvel való differenciálása. Az *al- ~ alsó-* előtagot találjuk meg az *Albárca, Alkoksó, Alméra, Alnémet(i), Alszend, Alvadász,* illetve *Alsógagy* stb. abaúji településnevekben. A *fel- ~ felső-* előtaggal történt a faluosztódás jelölése a *Felbárca, Felida, Felméra, Felnémet(i), Felszend, Felvadász,* illetve *Felsőhutka, Felsőpocsim* stb. abaúji nevek esetében. Az *al- ~ fel-* antonimák[5] többnyire — mint ezt a fenti nevek kapcsán is láthatjuk — egyidejűleg jelentkeznek egy-egy településnév osztódásakor, de természetesen arra is találunk példát, hogy a jelzői előtaggal bővült helynév az alapformával áll korrelatív viszonyban *(Kassa ~ Felkassa).* Olykor névhármasok jöttek létre az osztott település(rész)ek megjelölésére, s a fentiek mellett a *Közép-* lexémával vélhetően az egykori anyatelepülés magvának elhatárolása történhetett az Abaúj megyei *Középbárca, Középnémet(i)* helynevekben. A *Kétszántó, Kétszemere* abaúji — talán csak alkalmilag, oklevélnévként létrejött — településnevek arra utalnak, hogy két azonos nevű (vagy előtaggal elkülönült) település feküdt egymás közelében (vö. pl. 1327: p. *Ketzemere,* in C-u Novi Castri... 2 p-es *Zemere* et *Zemere*; Gy. 1: 144).

A jelzői szerepű megkülönböztető előtaggal differenciált helynevek esetében területi különbségekre is felfigyelhetünk: az Abaúj megye településnévrendszerében jellegzetesnek mutatkozó névalkotási eljárásra Bars megyéből csak szórványosan találhatunk példát. Ez persze nem nyelvi oldalról egész egyszerűen azt is jelentheti, hogy maga a településtörténeti folyamat, a faluosztódás sem feltétlenül lehetett olyan méretű, mint Abaúj megyében, s ez ugyancsak magyarázhatja a nevek (azaz valójában a nyelv) síkján jelentkező különbséget.

A területiség mellett a névtípus kronológiai jellemzőire is érdemes utalni. A XIII. századot megelőzően alig-alig találunk névdifferenciálódásra utaló okleveles adatokat, a XIII. század második felében és a XIV. században azonban ugrásszerűen felszaporodik az ilyen, jelzői előtaggal differenciált településnevek száma,[6] s — amint láthattuk — az előtagok funkciója rendkívül változatos lehet.

[4] A *kis ~ nagy* lexémák helynevekbeli jelentésével kapcsolatban l. SZABÓ ISTVÁN, A falurendszer kialakulása Magyarországon. (X–XV. század). Bp., 1966. 123 (a továbbiakban Falursz.), MEZŐ ANDRÁS, A magyar hivatalos helységnévadás. Nyelvészeti tanulmányok. 22. szám. Bp., 1982. 223–4.

[5] Jelentésükhöz, helynevekbeli funkciójukhoz ld. RÁCZ ANITA, Az ómagyar kori településnevek differenciálódásáról: MNyj: 34 (1997): 135, illetve PESTI JÁNOS, Földrajzi neveink *alsó-, felső- (al-, fel-)* helyzetviszonyító elemei: Nyr. 93 (1969): 231.

[6] A névadás mozzanata nemcsak nyelvi tényező, hanem a falukeletkezés történeti tényének is definitív jegye (vö. Falursz. 119), s ez különösen igaz lehet a névdifferenciálódás révén létrejött településnevekre. Korszakunk e két évszázadában a településhálózat jelentősen átalakult: megsza-

Mikrotoponimáink között csupán a víznevekben találkozunk ilyen (S + M) felépítésű kétrészes helynevekkel, melyekben a jelzői szerepű előtag az eredeti (többnyire jövevény-) név által jelölt objektumtól való elhatárolás, megkülönböztetés céljából kapcsolódott a helynévi névrészhez: a *Holt-Ida, Ó-Ida, Kis-Gölnic* (Abaúj vm.) és *Kis-Zsitva* (Bars vm.) víznevek a második névrészükben megnevezett folyók holtágának vagy mellékvizének megjelölései. Az abaúji *Aszú-Szartos* az egyedüli olyan víznév e csoportban, amelynek utótagja (tehát a megnevező funkcióban álló névrész) eredetileg belső keletkezésű helynév lehetett.

3.4. A kétrészes helynevek harmadik csoportjába a helynév + földrajzi köznév strukturális felépítésű toponimák tartoznak. A névalkotás ezekben úgy zajlott le, hogy a kiindulásul szolgáló helynév denotatív jelentése megegyezik az új névvel. Szerkezetileg a csoport helynevei 3.2. kategória elemeivel mutatnak rokonságot, de a helynévi lexéma a *Dubróka pataka, Apátifölde*-féle helynevekben nem sajátosságot kifejező funkcióban áll, hanem minden esetben megnevező szerepben. Az ide tartozó névalakulatok tehát funkcionális szerkezetük szerint M + F formában írhatók le. Keletkezéstörténeti szempontból a kategória helynevei ugyancsak homogénnek mondhatók: szerkezeti változással, földrajzi köznévi névrésszel kiegészülve jöttek létre.

A kategóriát további altípusokra bonthatjuk. A szerkezeti változással létrejövő új helynév előtagja (azaz a változás alapjául szolgáló elsődleges névforma) külső és belső keletkezésű egyaránt lehet. Átvett nevek kiegészülésére többnyire víznevek körében láthatunk példát: *Apaka pataka, Dubróka pataka, Ida vize, Rakaca pataka, Rakolc pataka* (Abaúj vm.). Településnevek közül Bars megyéből kissé bizonytalanul a *Körmöcbánya* (régebben *Kremnicbánya*) nevet említhetjük. A belső keletkezésű helynevek többféle típusa szerepelhet kétrészes nevek előtagjaként. Az elsődleges név alakulhatott közszóból (mint az *Apáti*földe, *Aranyos* pataka, *Komlós* pataka nevekben), személynévi (*Gata*földe, *Gyürk*földe, *Padár*földe, *Poszpeh*földe) vagy településnévi (*Gadna* vize, *Garadna*-patak(a), *Hecse*-patak, *Szerencs*-patak) előzményből egyaránt.

A nevek többnyire a XIV. századból (annak főleg a 20–30-as éveiből) valók, s csaknem kizárólag Abaúj megyéből származnak.

3.5. Ritkán arra is találhatunk példát a két vármegye helynévkincsében, hogy a kétrészes név m i n d k é t n é v r é s z e megnevező funkcióban álló egyrészes helynév; az ilyen — történetileg mellérendelő szerkezetként alakult — nevek minden bizonnyal a faluosztódással ellentétes irányú folyamatként jelentke-

---

porodtak a falvak, s ezek egy részében éppen a falukettőződés játszott szerepet. Azzal is tisztában kell azonban lennünk, hogy olyan nevek, amelyek forrásainkban önálló települések meglétét sugallják, a valóságban sokszor nem takartak ténylegesen önálló falut. Az ilyen, csupán névlegesen kettőződött falvakat álfalvaknak nevezzük (vö. ehhez i. h., valamint RÁCZ ANITA: MNyj. 34: 126).

ző településegyesítésekkel függhetnek össze. Az itt említhető helynevek funkcionális-szemantikai szerkezete M + M formában adható meg.

Az abaúji *Szurdokbénye* esetében két egymáshoz közel fekvő település *(Bénye* és *Szurdok)* rövid önálló élet után *Szurdokbénye* néven egyesült, s ennek következményeként az oklevelek a két településnév egymáshoz kapcsolásának számos variációját mutatják fel *(Bényeszurdok ~ Bényeszurdoka ~ Bényeiszurdok ~ Szurdokbénye ~ Szurdokibénye)* — talán az új közös név kialakulatlanságáról, s a határjárások lejegyzőinek tanácstalanságáról árulkodva. Ugyanerről lehet szó a szintén mellérendelő szerkezetűnek mutatkozó *Tőkésújfalu* és *Gagyberet* településnevek esetében is.

3.6. Sajátos keverékét jelentheti a 3.3. és a 3.5. alatt bemutatott típusnak az abaúji *Monajkedd(i)* és a barsi *Garamszentbenedek* településnév. Szemantikailag a 3.3. kategóriával mutatnak rokonságot, mivel funkcionális szerkezetük S + M formában írható le: az elsődleges **Kedd(i)* és *Szentbenedek* településnév idővel felvette ugyanis a mellette folyó víz nevét, s a *Monaj* és a *Garam* névrészek szerepe ezekben az újonnan létrejövő nevekben a lokális sajátosságra, a pontos elhelyezkedésre utalás volt. Az a specifikum azonban, hogy a sajátosságot kifejező funkcióban is helynévi elemet találunk, a 3.5. kategóriába tartozó nevekkel is valamelyest egybetartozónak mutatja őket. És végezetül: denotatív jegyeik ugyancsak sajátos különállásról vallanak: a korábbi egyrészes helynév kétrészessé alakulása anélkül következik be, hogy a név denotációjában változás állt volna be.

4. A helynevek más helynevekben való előfordulásának súlyát, jelentőségét mutatják gyakorisági adataik is. A korai ómagyar kor Abaúj és Bars vármegyéjében 951 helynevet rekonstruálhatunk. Ennek közel egy ötöde, 181 név (19%) tartalmaz helynévi névrészt. Jellemzőbb az előfordulása a kétrészes helynevekben (elő- vagy utótagként, valamint olykor mindkét névrészben): 146 példát találtam rá a vizsgált korpuszból. Egyrészes nevekben kisebb gyakorisággal szerepel: itt 35 névelőfordulásban ismerhetünk fel helynévi lexémát.

Úgy gondolom, ez az összességében kétségtelenül jelentős arány — csaknem minden ötödik helynévben találhatunk valamilyen korábbi helynévalakulatot — feltétlenül indokolttá teszi a típussal való elmélyültebb foglalkozást már a korai ómagyar kor helynévviszonyai között is.

TÓTH VALÉRIA

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 443–446

DEBRECEN
1999.

Reklámnyelv és szövegtipológia

A reklám több más műfajjal együtt a mai kor népköltészete. Az elektronikus sajtónak köszönhetően a reklámok, amelyekben a kép, a szöveg és a zene egységet alkot, napjainkban fokozottabban folklorizálódnak.

A folklorizáció jelenségét és típusait BALÁZS GÉZA is megemlíti Magyar nyelvkultúra az ezredfordulón c. könyvében (Bp., 1998). Szerinte létezik egy új mesetípus is, az ún. Matel-mese[1], ami a népszerű amerikai gyermekjáték-gyártó cégről kapta a nevét. Közre is ad egy példát a Mattel-mesére a nyíregyházi Zrínyi Ilona Gimnázium diákújságjából.

Az alábbiakban arra a kérdésre keresem a választ, hogy a Mattel-mese, amit BALÁZS GÉZA szövegek nem részletezett egymásba játszásának tart (i. m. 110), valóban új mesetípusnak, új alműfajnak tartható-e.

A diákújságból BALÁZS GÉZA által átvett Mattel-mese szövegét táblázatosan közlöm. A szöveget a proppi funkcióknak megfeleltethető nyelvi részekre bontottam (vö. VLAGYIMIR JAKOVLEVICS PROPP, A mese morfológiája. Bp., 1975). A funkciók nevét és számát a jobb hasábban adtam meg. A könnyebb tájékozódás kedvéért a szövegmondatokat megszámoztam. Azokban az esetekben, amelyekben a funkció szövegmondatnál kisebb, de mondatértékű egységben valósul meg, a mondategységeket betűvel is elláttam. A mondategységhatárok megállapítását nem részletezem és nem indoklom.

Azokat a szövegrészeket, amelyeket reklámszövegeknek tartok, aláhúztam. Dőlten szedtem azokat a részleteket, amelyek a reklámok képi oldalára utalnak vagy utalhatnak. Ezek a kiemelések az eredeti szövegben nem szerepelnek.

Megvannak viszont a nagybetűs kiemelések, amiket én — valószínűleg a szerzői szándéknak megfelelően — egyértelműen a reklámozott termékekre vonatkoztattam.

„[1]Egyszer volt, hol nem volt, volt egyszer egy sűrű, tejcsokoládés nagy erdő, ahol az OPTI mélyviasztartalma[2] adott életet a fáknak. [2a]Itt éldegélt a TOALETT KACSA,	Kiindulás (I)
[2b]amíg a gonosz WHISKAS MACSKA a PRALINETT *varázspálcájával* békává nem változtatta őt.	Károkozás (VIII)
[3]Meghallota ezt a hírt a WEISSER RIESE, a fehér óriás, ő volt a TOALETT KACSA legjobb barátja a bajban.	A hiány tudatosulása (IX)

[1] Helyesen és a továbbiakban: *Mattel.*

[2] Helyesen: *méhviasz.*

[4]Amint meghallotta, hogy mi történt a szerencsétlennel, csak megmosta a haját, és már indult is. [5]*Felpattant az új LIBRESSre*, és észrevétlenül, biztonságosan a WHISKAS MACSKA kastélya felé repült.	Útnak indulás (X)
[6]Rögtön találkozott a kapuban az OMO-val, a tisztaság átható erejével. [7a]Majdnem otthagyta a fogát a nagy küzdelemben,	Küzdelem (XVI)
[7b]de szerencsére vele volt az AQUAFRESH, a háromszoros védelem.	Győzelem (XVIII)
[8]Alig heverte ki a megrázkódtatást, máris szembe jött vele a JACOBS MONARCH, maga az aroma. [9]Erejét és bizalmát megőrizte a vákuum csomagolás. [10a]Ő már nehezebb ellenfélnek bizonyult,	Küzdelem (XVI)
[10b]de a WEISSER RIESÉnek megvolt a magához való esze. [11] Igaz barátja, az OPEL ASTRA segítségét kérte, s ezzel a szükséges plusszal sikerült győzedelmeskedniük a gonosz felett.	Győzelem (XVIII)
[12]Bejutott végre az ellenséghez, a gonosz WHISKAS MACSKÁhoz. [13]Amikor meglátta az ajtóban, csak annyit mondott: AZ ÓRIÁSOK IDEJE LEJÁRT, MERT A VILÁG MEGUNTA AZOKAT, AKIK NEM VESZIK ÉSZRE AZ APRÓ RÉSZLETEKET mondta, és közben alattomosan újabb cselre készült. [14a]KNORR mindennap új varázslat [14b]kiáltotta,	Küzdelem (XVI)
[14c]és majdnem békává változtatta a WEISSER RIESÉt, [14d]ám a KIT KAT *megtörte* a varázslatot.	Győzelem (XVIII)
[15]Ezzel megmentette a TOALETT KACSA életét, aki még a perem alatt is megöli a baktériumokat.	A hiány megszüntetése (XIX)
[16]Így a WHISKAS MACSKA elvesztette kálciumtartalmát, és mély álomba merült."	Büntetés (XXX)

A szerző — esetleg több szerző — szándéka minden bizonnyal az, hogy olvasóit megnevettesse. Ezt úgy éri el, hogy az olvasókkal, elsősorban kortársaival, felismerteti mind a reklám, mind a mese szövegtípusát, és felismerteti az attól való eltéréseket is. A felismertetést a címadás irányítja, ha vehetjük címnek azt, hogy Mattel-mese: az olvasó azt várja, hogy a szövegben legyenek a reklámra, játékreklámra — tudja, hogy a Mattel milyen cég — és a mesére, tündérmesére jellemző nyelvi elemek.

Ha a diáklapban nem adták meg a szöveg címét, az első mondat után az olvasó számára akkor is világossá válik, hogy melyik két szövegtípusra vonatkozó tudását kell mozgósítania. A mesekezdetet mindenki felismeri, a nagybetűvel szedett szavak (a későbbiekben egy egész idézett mondat is) pedig legalább annyira harsányan irányítják magukra a figyelmet, mint amilyen harsányak a reklámok, és mint amennyire idegen ez a kommunikációs funkció a mesétől. A nagybetűs szedésnek ezen kívül más feladata is van: egyrészt megkönnyíti a reklámszövegek azonosítását, másrészt felidézi a teljes reklámot képi anyagával együtt.

A mesezáró formula hiányzik. Az eredeti szövegben a 15. szövegmondat előtti bekezdés jelezheti a befejezési szándékot — nagyobb szünetet, lassabb tempót — ha a szöveget felolvasásra szánták, és ez diákújság esetében elképzelhető.

A mindenkori befogadást befolyásolja, sőt az idő múlásával egyre inkább nehezíti az a körülmény, hogy a szöveg a keletkezése, azaz 1994 óta vesztett aktualitásából: sok terméket már nem vagy nem így reklámoznak, így bizonyos pontokon elvész a humor forrásaként megidézett szöveg. Számomra 1999. októberében a legérvényesebbnek a 11. szövegmondat hangzik, mert a pezsgőtablettát

most is ezzel a szlogennel hirdetik. Sajnos nem emlékszem a csattanóként felhasznált nagybetűs idézetre, és nem tudom, hogy mi a Pralinett. Feltehetően tévéreklámokról van szó (az apró részletekre ügyelő talán bank- vagy autóreklám), mert átlapoztam a Nők Lapja 1994-es évfolyamát, és ott nem szerepelnek.[3]

Ahhoz, hogy ezt a szöveget mesének nevezzük, el kell érnie a mesékre jellemző hatást. A tündérmese azt a hitet adta, hogy az a világ, amelyben a mesemondó közösség él, rendezett, és megvan benne az én, a mi, azaz a hallgató-olvasó és a mesemondó helye is. A tündérmeséből elágazott alműfajoknak döntően tanítania (állatmese, legendamese stb.) vagy döntően szórakoztatnia kell (novellamese stb.).

A többi alműfajról (részedett ördög-mese stb.), amelyekbe a szöveg nyilvánvaló okok miatt nem sorolható, most nem szólok, és nem térek ki a mesei alműfajok osztályozásának megoldatlan kérdéseire sem. Ennek a szövegnek a besorolásához elegendő a tündérmese és az állatmese munkadefinícióját elfogadni, és véleményem szerint következtetésem az említett hiányosságok ellenére is helytálló lesz. Fogadjuk el, hogy tündérmesének nevezzük azokat a csodás történeteket, amelyeknek hőse hosszú küzdelemmel szerzi vissza az ellenfél birtokába jutott kedvesét. Állatmesének nevezzük azokat a csodás történeteket, amelyeknek hőse — állat vagy ember — bajba jut, majd kilábal a bajból, és történetének tanító szándéka van.

A Mattel-mese az én általam tulajdonított szerzői szándék szerint elsősorban szórakoztatni akar, hőse állat, a Toalett kacsa, aki bajba jut, majd kilábal a bajból, következésképp a történet viszonylag rövid, tehát sokban megfelel az állatmese fogalmának. Egy definitív tulajdonsága viszont hiányzik: a tanítás. Elképzelhető az a megoldás, hogy a kalciumtartalom elvesztését a közösséget érintő sorsdöntő kérdéssé nagyítom, és az olvasást követően a közösség tagjaként egy „Használj Toalett kacsát és Weißer Riesét, hogy egészséges maradj!"-féle jelszót fogalmazok meg magamban.

A tündérmese szövegtípusába soroláshoz szükséges jellemzők közül a Mattel-mese első közelítésben csak azzal rendelkezik, hogy hosszú küzdelem van benne. Azt, hogy nem a hős küzd meg, hanem barátja, és nem elrabolt kedveséért a funkciók asszimilálódásával magyarázhatjuk. Ehhez át kell tekintenünk a szereplőket és szerepkörüket.

A szereplők száma az állatmesére, szerepkörük betöltése azonban a tündérmesére jellemző: nemcsak hős és ellenfél van (Whiskas macska), hanem segítőtárs (Weißer Riese) is. A segítőtárs hőssé lép elő, a hős pedig objektummá, így körvonalazódik az indító és a jutalmazott szerepkör is: A Weißer Riese azért mentette meg a Toalett kacsát a bajból, mert a barátja, és jutalma is a barátság, esetleg a szeretet. Ezeket az értékeket a tündérmese mutatja föl.

[3] Közvéleménykutatásom szerint az idézett mondat is a Weißer Riesére vonatkozik, a Pralinett pedig apró darabokból álló édesség (volt), talán hasáb alakú csomagban vagy tubusban. Ezért szedtem dőlt betűvel a *varázspálcájával* szót, noha az is lehetséges, hogy a reklámban egy varázspálcával tejből, kakaóból stb. Pralinettet kevernek. Mindenesetre nem verbális információ.

A két alműfaj kettősségét a mese szerkezete is őrzi: megvan a tündérmesei váz, a hosszú küzdelem, még egy hajdani kapcsolódásnak, ún. második menetnek a nyomai is felfedezhetők az utolsó szövegmondatban. A történetet leginkább az távolítja el a tündérmesétől, hogy a hős élete nem teljesedik ki (nincs XXXI. funkció, Esküvő), ami után újabb kalandban lehetőség nyílna a Whiskas macska megölésére, valamint időközben fölbukkant lánya feleségül vételére. Az egyszerűsödött, három részre zsugorodott cselekmény inkább az állatmese sajátja (kiindulás—összecsapás—végeredmény). A szerkezet kettőssége a szerző szempontjából érthető, hiszen ő a szövegtípus felismertetése mellett arra is törekedett, hogy minél több reklámdarabot zsúfoljon a történetbe.

Prototipikusak-e ennek a mesének a szereplői? Igen, mert a hős, a segítőtárs és az ellenfél varázserejű. Nem prototipikus tulajdonságaikat a szerkesztésmódnak köszönhetik.

A mese hőse a Toalett kacsa. Nem tudjuk meg, hogy miért jutott bajba, és csodálatos tulajdonságára is csak a 15. szövegmondatban derül fény: azért kellett őt megmenteni, mert olyan hatékony, hogy még a perem alatt is megöli a baktériumokat. Segít neki a Weißer Riese, aki két küzdelem után harmadszorra legyőzi az ellenfelet, illetve csak mély álomba meríti. A hős ellenfele a Whiskas macska, akit önkényesen neveztek ki gonosznak, a reklámban ugyanis jóságosnak, szelídnek, játékosnak mutatják. Ezt nevezhetjük folttechnikának, újrahasznosításnak. A reklámokban szereplő tényleges ellenfelek helyett a szerző egy hőst deheroizált, holott a konkrét ellenfelek is könnyen megszemélyesíthetők lettek volna (a kosz, a zsír, a büdös és a különféle betegségek).

A mesei funkciók közül prototipikus (archaikus, csodálatos) a Károkozás, az elvarázsolás. Szintén prototipikus (archaikus, csodálatos) az aktív, nagy erejű hős és ellenfél fizikai küzdelme.

Nem prototipikus a Kiindulás: a szöveg megnevezi az Optit, de többé nem lesz róla szó, vagyis nincs kapcsolat Kiindulás és Károkozás között, ezt azonban a szöveg sikerült középrésze feledteti.

Nevezhetjük-e új alműfajnak a Mattel-mesét? Úgy gondolom, nem, mert összességében a tündérmese típusjegyei dominálnak benne.

Kérdésfeltevésemet nyilvánvalóan befolyásolta az, hogy többet tudok a meséről, mások voltak az elvárásaim ezzel a szöveggel szemben, mint a diákújság vagy a nyelvművelő könyv olvasóinak.

Reklám és tündérmese azért vegyíthető könnyen, mert a reklám a tündérmeséből ered. A fogyasztói funkció változtatta reklámmá, aminek hőse én vagyok, és célom az egészség, fiatalság, gazdagság, sikeresség megszerzése az illető áru vagy szolgáltatás használatával. Az indító szerepkört is általában én töltöm be, nem az öreg király, hiszen éppen arra szólítanak föl, hogy legyek olyan, mint az, akit a képen mutatnak (jutalmazott). A fájó különbség mindössze annyi, hogy Fehérlófia van annyira erős, hogy le tudja győzni a sárkányt, az őszibarackfoltot viszont nincs az a mosópor, ami kihozza!

TUBA MÁRTA

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 447–454

DEBRECEN
1999.

Bereg vármegyei magyar községek elöljáróinak nevei Mária Terézia korában

Több régió Mária Terézia korabeli keresztneveit vizsgáltam a névdivat és a névstatisztika tekintetében.[1]

A legelterjedtebb, ha úgy tetszik, a legdivatosabb Szepes vármegyei gorál (lengyel) férfi keresztnevek: János, Adalbert, Mátyás, Jakab, Mihály. A legelterjedtebb Szepes vármegyei német keresztnevek: János, Jakab, Mihály, András, György. A legelterjedtebb Zemplén vármegyei magyar keresztnevek: János, István, Mihály, András, György. A legelterjedtebb Zemplén vármegyei ruszin férfi keresztnevek: János, András, Bazil, Ferenc, Mihály.

Meglepődve tapasztaltam, hogy a Magyar Királyság északkeleti részében etnikumtól függetlenül a legelterjedtebb név a János. E tény tett kíváncsivá, s ösztönzött további régiók keresztneveinek statisztikai vizsgálatára.

E közleményemben a beregi magyar falvak XVIII. századi névdivatjának kérdéséhez kívánok adatokkal szolgálni. Az úrbérrendezés során készült Bereg vármegyei névösszeírások alapján egyébként három — a ruszin, magyar és a német — névadási rendszer is összevethető.[2]

Bereg megye a Magyar Királyság egyik északkeleti vármegyéje volt. Keletről Máramaros, délről Ugocsa és Szatmár, Nyugatról Szabolcs és Ung várrmegyék határolták, Északról pedig Galícia, amelytől a Kárpátok választotta el, a honfoglalókat beengedő Vereckei-hágóval. Területe 3727 négyzetkilométer, vagy aho-

[1] Vö. UDVARI ISTVÁN, Szepesség szlovák községek elöljáróinak keresztnevei Mária Terézia korában. NAGY LÁSZLÓ KÁLMÁN szerk.: Lengyelek — magyarok — szomszédaik. Tanulmányok a KLTE Lengyel Nyelv és Irodalom Tanszéke 1994. október 25–26-án rendezett konferenciájának anyagából. Debrecen, 1994. 139–66; UŐ, XVIII. századi adatok a szepességi gorálok névszótárához. In.: Banczerowski Janusz (szerk.): Polono-Hungarica VII. Budapest, 1995. 154–68; UŐ: A Mária Terézia korabeli úrbérrendezés szlovák nyelvű kéziratos forrásai. Szepes és Zemplén vármegyék. Vasvári Pál Társaság Füzetei 15. Nyíregyháza, 1996. 40–118.

[2] A Mária Terézia-féle úrbérrendezés iratanyaga a Helytartótanácsi Levéltár Urbalialia fondjában található törvényhatósági betűrendben. Ma már ez az anyag mikrofilmen tanulmányozható a Magyar Országos Levéltár Mikrofilmtárában. A Bereg vármegyei mikrofilmek jelzetei, ill. száma: 4138–4147. Az általam használt mikrofilmeken a megye anyaga községsoros abc-rendben kutatható.

gyan Fényes Elek meghatározta, megközelítette a 67,5 négyzetmérföldnyi kiterjedést.[3]

Táji tagozódásának, regionális jellemzésének bemutatására hívjuk segítségül Fényes Eleket: „Ennyi kiterjedésű tartományban — írta 1847-ben a múlhatatlan érdemű statisztikus — a természet oly különböző alakban tűnik elő, hogy valóban ezt a legnagyobb ritkaságok közé számíthatjuk. Ugyanis a megye legfelső északi részén magas kősziklás hegyek, sőt valódi havasok (Polonia, Huszlya, Osztra) borítják; a föld itt köves, hideg, sovány, úgyhogy a zabot, pohánkát alig termi meg; az éghajlat annyira zordon, hogy szőlőt, vagy más nemesb gyümölcsöt látni éppen nem lehet. Azonban egynéhány mérfölddel alább, nevezetesen Munkács vidékén, a hegyek már szelíd alakot vesznek magokra, s fenyvesek helyett bikkes, tölgyes erdők, szőlőtőkék fedik oldalaikat. Munkácstól délre egész a Tiszáig lapályos rónaság terül el, mely mindenféle gabonanemet, s legszebb tisztabúzát gazdag kamattal téríti vissza. A gyümölcsfák erdőket képeznek. Beregszászon csaknem a tokajihoz hasonló híres aszúbort csinálnak. Általában a megyének egy felét hegyes, másik felét róna tartománynak lehet nevezni: de mely nem merő síkság, hanem itt-ott dombok, nagyobbára pedig rengeteg tölgyes erdők által szakíttatik félbe"[4] Folyói a Latorca, Ilosva, Tisza, Zsdenyova, Hrabonica, Pinye, Viznyice, Sztára, Vicse, Borsova, Vérke, Szernye, Csaronda és a Mic. Legnagyobb erdeje a Határerdő, mocsara 28 ezer holddal a Szernye volt.

Északon, a hegyek közé szorult völgyekben csak a zab termett meg, de már Mária Terézia korában elkezdték a kukoricát termelni, hogy a 19. század első felére fő tápláléka legyen a föld népének. A délen fekvő, főleg a magyarok lakta síkságon azonban a legjobb búzatermő földek terültek el. Vári mezőváros környékén dohányt termesztettek a lakosok. Beregszász környékén pedig boraikról híres szőlőskertek díszelegtek. A tiszaháti járás kormos és sóvári almájáról híresedett el Debrecenben épp úgy, mint Szolnokon. De erdőszerűen tenyészett itt a szilva, a körte és a dió is. Fában Magyarország egyik leggazdagabb megyéje volt Bereg. Fenyő, bükk és tölgy egyformán megtalálható volt e nem nagy területű vármegyében, ahol a ruszin lakosság fő megélhetési formája a juhtenyésztés volt. A tölgy- és bükkerdő övezetében számos konda makkolt. Igavonó állatokat, főleg ökröt, a síkvidéki magyarok tenyésztettek, neveltek. Ökreiket más vármegyék vásárain is keresték. Bővelkedett Bereg vármegye vadállatokban is. Medve, farkas, vaddisznó, császármadár, fajdtyúk, megszámlálhatatlan vízimadár, a folyókban kimeríthetetlen bőségben volt hal, az erekben, patakokban a rák, csík. Ásványokban is bővelkedett a vármegye. Közülük leghíresebb a timsó volt, de

[3] FÉNYES ELEK, Magyarország leírása. Pest, 1847. 320.

[4] FÉNYES 1847: 320; a községsoros adatokat lásd: FÉNYES ELEK, Magyarország geographiai szótára I–IV. Pest, 1851.

ércekben sem volt szegény. Manufaktúrák termelték a vasárut. Rengeteg faszenet és hamuzsírt főztek a falvak lakói, és bővelkedett mesterekben, kézművesekben is a vármegye. Gubások, posztókészítők, kádárok, bognárok serege dolgozott az erdőövezetben. Vashámorok működtek Bilkén és Iloncon. Lécet, deszkát, zsindelyt hasogattak, fűrészeltek az északi falvak lakói. Két hatalmas uradalom szervezte a környék gazdasági életét: a munkácsi és a szentmiklósi.[5]

Az úrbérrendezéssel egyidőben készült Lexicon locorum 261 Bereg megyei települést tart számon. Ebből hatot mezővárosnak minősít, míg 255-öt falunak. A 261 település közül 3-ban volt római katolikus parochia, 74-ben görög katolikus, 61 településen szolgált református lelkész. A Lexicon locorum 146 tanító tevékenységről tud a vármegyében, és 69 településen tartja kizárólagosnak a magyar nyelv használatát, míg 187 faluban a rutén nyelvet. Feltüntetett 1 szlovák nyelvű falut és 4 német anyanyelvűt.[6]

Bár a Lexicon locorum adatfelvételei egy időben készültek a Mária Terézia-féle úrbérrendezéssel, de míg a Lexicon locorum adatai 261 települést tartanak nyilván, az úrbérrendezés forrásai csak 248 községből maradtak fenn. 248 községből — ahol az urbáriumokat elkészítették és ki is hirdették, életbe léptették — csak 245-ből ismerjük a paraszti vallomásokat. Nagybereg, Vári mezővárosok bevallásainak a Magyar Országos Levéltárban található példányai hiányosak, a községi elöljárók neveit nem tartalmazzák.

A beregi parasztok vallomásának nyelvi tagozódása:

[5] Erről részletesebben ld.: TAKÁCS PÉTER–UDVARI ISTVÁN, A történeti Bereg megye parasztjainak vallomása 1772-1773-ból. (Mutatvány). Szabolcs-Szatmári Szemle 23 (1988)/2: 164–9. UŐK, Adalékok Bereg vármegye vásárai és a beregi vásározók a 18. század végi történetéhez. In: CSERVENYÁK LÁSZLÓ szerk.: Emlékkönyv Hársfalvi Péter születésének hatvanadik évfordulójára. Nyíregyháza, 1989. 88–111; UŐK, Paraszti gazdálkodás és úrbéri szolgáltatások a Bereg megyei Vicsa völgyben a Mária Terézia-féle úrbérrendezéskor. In.: BOROS LÁSZLÓ szerk.: Kárpátalja, Észak- és Keletmagyarországi Évkönyv 6. Nyíregyháza, 1999. 131–44; UDVARI ISTVÁN, Ung és Bereg vármegyei jobbágyok Tokaj-Hegyalján Mária Terézia korában. Kárpátaljai Szemle (Ungvár) 2 (1994)/2: 24–6.

[6] Lexicon universorum regni Hungariae locorum populosorum. Bp. 1920. 312. Lásd még: DANYI DEZSŐ–DÁVID ZOLTÁN szerk.: Az első magyarországi népszámlálás, 1784–1787. Bp. 1960. Bereg vármegye adatai töredékesen maradtak fenn. Az első magyarországi népszámlálás községsoros összeírásaiból mindössze 129 beregi település, közöttük mintegy harminc magyar falu népességszám adatai őrződtek meg, így a megyéről teljes képet nem tudunk rajzolni. Arra azonban alkalmasak, hogy a 100 ruszin község népességszáma alapján jelezzük az egyes települések nagyságát. 1500 feletti lakosa összesen egy településnek volt. 1001–1500 közötti lakosságszáma ugyancsak egy településnek volt. 601–1000 lélek között éltek 3 településen, míg 22 falunak volt 301–600 között lakosa. 300-nál kevesebben éltek 73 községben. A magyarok lakta síkvidéken ennél nagyobb a lakosságszám egy-egy településen, de Bereg egészében apró falvakból álló megye volt.

Az investigatio nyelve	ruszin	167 községben
	magyar	76 községben
	német	2 községben
Összesen		245 községben

A nyomtatott úrbáriumok és a paraszti vallomások nyelve nem minden községben egyezik. Ennek oka nemcsak a községek esetleges többnyelvűségében, nem is csak a rendezést végrehajtó tiszviselők hanyagságában kereshető. Az is előfordulhatott, hogy ha egy-egy nyelven elfogyott a rendezőbiztosok kezénél lévő urbárium, egy másik nyelven kéznél lévő változatát használták. Ez nemcsak Beregben, máshol is előfordult.[7]

Láthatjuk, az úrbérrendezés során többnyelvű gyakorlat érvényesült. Az ún. kilenc kérdőpontra adott válaszokat az összeírók népnyelven tartoztak lejegyezni, s hitelesítés céljából a vallomást tevő parasztoknak visszaolvasni.

Bereg vármegyében az úrbérrendezés tehát 1772–74 között zajlott. A úrbérrendező biztosok az 1715-ös összeírás során használt esküformula frissen nyomtatott szövegével megeskették a községi elöljárókat (a bírót, 2-5 esküdtet), hogy azok mindennemű „haragot, szeretetet" félretéve az igazat vallják, s semmit el nem tagadnak. A kilenc kérdőpontra adott, a hasznokra, károkra, adózásra stb. vonatkozó válaszok lejegyzése így a községek elöljáróságának bemondása, bevallása alapján történt. A rendező biztosok az elöljáróság tagjai számára a választ tartoztak érthetően, anyanyelvükön visszaolvasni, az elöljáróság tagjai pedig aláírásukkal hitelesítették az összeírók által rögzített válaszokat, ill. azok valóságtartalmát. Aki nem tudott írni, neve mellé keresztet rakott. A ránk maradt válaszlap alapján megállapítható, hányan tudtak egy-egy község elöljáróságából, tulajdonképpen a korabeli paraszti elitből írni, vagy legalábbis hányan tudták a nevüket leírni.[8] A beregi magyar községek elöljáróinak nevét a rendezőbiztosok vagy írnokaik írták a paraszti bevallások alá, a községi elöljárók keresztvonással hitelesítették azt. Jelzem, hogy a községi elöljárók, a paraszti elit nevei, névviselése befolyásolták az adott települések korabeli névválasztását, névdivatját

Az elöljárók keresztneveit az alábbi Bereg vármegyei magyar községek bevallásaiból gyűjtöttem ki:

[7] FELHŐ IBOLYA szerk., Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. I. Dunántúl. Bp. 1970. 21.

[8] Vö. BENDA KÁLMÁN, A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon. Valóság, 1976/4: 54–61.

Asztély
Pál János *főbíró*
Somi István
Bedő Mihály
Somi Mihály
Pál Mihály

Badaló
Stephanus Bíró *judex*
Martinus Orosz
Martinus Oláh
Stephanus Szilágyi

Balazsér
Varga Pál *főbíró*
Varga István *esküdt*
Varga Mihály
Csapó János *esküdt*
Csapó Pál
Bihary István *esküdt*
Cseh Pál

Barabás
Tótth János *főbíró*
Varga András *főesküdt*
Papp András
Papp Mihály
Simon János

Bátyu
Kovács Márton *főbíró*
Demjen György
Révész István
Nyeste Miklós
Márkus Ferenc

Bene
Thomas Siket *judex*
Ladislaus Bura juratus
Stephanus Pataki juratus
Johannes Farkas juratus
Stephanus Kovács
Alexander Mátyás

Beregardó
Szilágyi János *főbíró*
Kovács János *főesküdt*
Kovács Miklós *esküdt*
Bacskó János
Bakos István
Bacskó András

Beregdaróc
Ábrány Mihály *főbíró*
Kovács István *esküdt*
Unoka András
Kántor Péter
Abrány András

Beregdéda
Homoki Miklós *főbíró*
Tótth György
Homoki István
László György
Illés Mihály
Tótth István

Beregrákos
Mikita Mihály *főbíró*
Molnár Mihály *főesküdt*
Lengyel Mihály
Tóth Mátyás
Kohutics Mihály
Kacsó András
Marko Péter
Tar István

Beregsom
Ködöbötz Miklós
Mónus Miklós
Barkaszi Mihály
Tótth Mihály
Barta Miklós
Baksa András

Beregsurány
Kázmér Mihály *főbíró*
Szántó János *esküdtek*
Angalét András
Angalét Sámuel
Szeles István

Bótrágy
Fekete János
Fazekas Ferenc
Szakács Péter
Molnár István
Bajusz Mihály
Kovács Mihály

Bulcsú
Szilágyi Tamás *főbíró*
Cseh János *esküdt*
Pinger János
Német István

Csaroda
File András *főbíró*
Öreg Orosz Mihály *esküdtek*
Ifjú Orosz Mihály
Király Pál
Bán Miklós
Orosz Pál

Csetfalva
Franciscus Hajla *judex*
Michael Beregi juratus
Andreas Osvath
Thomas Varga
Georgius Varga
Michael Varga
Andreas Balog
Stephanus Beregi

Csongor (Csomonya)
öregebb Fejes Mihály *főbíró*
Tóth István
Tamasi András
Tamasi Márton
Kelemen Mihály
Csakány Márton

Csonkapapi
Fejes János *főbíró*
Buda György
Simon Pál
Szeles János
Halász András
Baksa Mihály

Dercen
Kopasz Máté *főbíró*
Boka Mihály *kisbíró*
Biró János *esküdt ember*
Szabó Márton *esküdt ember*
Szabó Mihály *esküdt ember*
Fodor György *esküdt ember*
Orosz János *esküdt ember*
Gorondy Mihály *esküdt ember*

Fejércse
Dermjény Ferenc *főbíró*
Deák István *esküdt*
Demjény Albert
Molnár Mihály

Fornos
Kukry Pál *főbíró*
Darcsy Gergely *főesküdt*
Nyirai János *esküdt*
Vizniczey György *esküdt*
Darcsy Josef *esküdt*
Kukry András *esküdt*

Gát
Bak János
Heé István
Katsó István
Márton András
Király Miklós
Rigó János

Gelénes
Kondor Mihály *főbíró*
Kósa András *esküdt*
Kósa István
Seder Mihály
Seder Pál
Gál Péter

Gulács
Balla Péter *főbíró*
Nagy András *esküdtek*
Péter György
Kató Pál
Illyés András
File István

Halábor
Johannes Márton *judex*
Johannes Kocsis
Michael Balogh

Michael Tarr
Andreas Bacs
Andreas Füle

Hete
Szoboszlai Ferenc *főbíró*
György István
Szőke István

Izsnéte
Zsidó János *feőbíró*
Bohus Miklós *feőesküdt*
Benye János
Benye András
Spenik András
Hriczu Ferenc

Jánd
Angalét István *feőbíró*
Lantos László *esküdt*
Medve András
Illyés István
Kontz Mihály
Tódi András

Kígyós
Balogh György *főbíró*
Csok Mihály *esküdt ember*
Grof János *esküdt ember*
Csok István *esküdt ember*
Balog András
Szarka Mihály
Mester István

Kisbégány
Bodnár János *főbíró*
Szabó Mihály
Komáry Pál
Komáry András

Kisdobrony
Sándor György *főbíró*
Gál István
Csonka János
Csonka Mihály
Gaál János

Kisgut
Peres János *főbíró*
Tót Mihály *főesküdt*
Pokol István *esküdt*
Verbiás Mihály *esküdt*
Verbiás János *esküdt*
Simon István *esküdt*

Kisharangláb
Orosz István *főbíró*
Halász Ferenc
Gerő Mihály

Kislónya
Tóth András *főbíró*
Filep István
Biró Miklós
Kún András
Varga István
Biró Mihály

Kovászó
Ladislaus Hapák *judex*
Simeon Almásy
Franciscus Turánin
Lucas Juhász
Timotheus Istók

Macsola
Johannes Kovács *judex*
Johannes Simon
Johannes Komoly
Johannes Tóth
Andreas Orosz

Makkosjánosi
Tinós János *feőbíró*
Pál Sándor
Balas István
Heé Miklós
Dudas Mihály
Kis Péter

Márok
Badak György *főbíró*
Balogh György
Jónás Mihály
Pallagi György

Márokpapi
Bán Mihály *főbíró*
Veres János
Filep János
Mester András
Varga János

Mátyus
Seres Mátyás *főbíró*
Kis András
Gerő Mihály
Tóth Pál
Tóth János

Mezőcsoma
Halcsa János bíró
Kapitán László
Kapitán János
Pap Gergely
Pap János
Pap Sándor

Mezőgecse
Stephanus Szabó *judex*
Johannes Ember
Stephanus Márton
Andreas Varga

Mezőhomok
Orosz András *főbíró*
Lengyel Tamás
Lengyel Miklós
Fekete Lázár

Mezőkaszony
Végh András *főbíró*
Vargha János
Fazekas Mihály
Vargha Mihály
Bodor János

Munkács
Rákosy András *főbíró*
Dobronyi Márton
Misar János
Losonczy János
Szernyi István
Laszonczy Mihály
Derczeni György
Minikh Ferenc
Simon László
Hegyes Simon
Tasnádi Ferenc
Paur Mátyás
Nagy István
Tóth György *vásárbíró, tanácsbéli hütös személy*
Vittus Nuszer
Sixt Ferenc *a város hütös notariusa*

Nagybégány
Tompa István
Sódos András
Bekfi Péter
Csomonyi István
Tompa János

Nagyborzsova
Andreas Fodor *judex*
Stephanus Fazikas
Paulus Técsy
Josephus Tóth

Nagydobos
Borsos András *judex*
Orosz Mihály
Lovász László
Gubi Mihály
Ördög Mihály
Kozák Sándor

Nagydobrony
Hidi Miklós *főbíró*
Pinte János
Szanyi Márton
Barra Miklós
Molnár Péter

Nagygut
Dóka Mihály *főbíró*
Dóka Istvány
Barkaszi András
Bohus János
Barkaszi János
Bencze Pál

Nagylónya
Rácz László *főbíró*
Szigethy Mihály
Filep Mihály
Pető Mihály
Balog Péter
Szigethy András

Nagymuzsaj
Georgius Máthé *judex*
Thomas Tarpai juratus
Andreas Vég
Andreas Pataki
Andreas Bereczki
Michael Szőlősi

Raffajna
Antal János *főbíró*
Hegedűs Márton
Lénárth Miklós
Isák András
Molnár András
Barkaszi Miklós

Sárosoroszi
Johannes Szennyes *judex*
Michael Gyurkó
Andreas Fülep
Stephanus Fülep
Nicolaus Agoston
Stephanus Gyurkó

Szernye
Őrő Miklós *főbíró*
Bartha János
Nagy János
Taár György
Orbány István

Tákos
Barát Mihály *főbíró*
Kis Mihály *esküdt*
Fülöp István
Barát Miklós
Orosz Ferenc

Tiszaadony
Nagy István *főbíró*
Danku István *esküdtek*
Rácz Mihály
Kozma János

Tiszakerecseny
Nemes András *főbíró*
Szathmári Sámuel *esküdt*
Szabó György
Szabó András
Barta András

Tiszavid
Buda Gergely bíró
Laczko István *esküdt*
Buda Ferenc
Márkus István

Tivadar
Simon Pál *főbíró*
Eördög István
Fejszés Péter
Eördög Péter
Vincze József

Ugornya
Gergely Miklós bíró
Tóth János *esküdt*
Tóth András
Bekő György
Hegedűs János
Kristin János

Vámosatya
Szabó András *feőbíró*
Bancsi András
Kósa Menyhért
Tiba Mihály
Tiba Miklós

Vásárosnamény
Szabó András *feőbíró*
Koncz Illyés *esküdt*
Nagy Gergely
Csatlós István
Koncz János
Juhász András

Zápszony
Balla András *főbíró*
Szabó Miklós
Gazdagh Samuel
Seres András
Gazdagh István
Tótth Imre

Nevek száma: 27.

Névelőfordulások száma: 350

Egy névre eső előfordulások átlaga: 12,96%

Az öt leggyakoribb (legdivatosabb) keresztnév: János (17,43%), Mihály (16,86%), András (15,71%), István (15,14%), Miklós (6%).

Névelőfordulások száma				Gyakorisági sorrend		
Latin	Magyar		%			%
Albertus	Albert	1	0,29	János	61	17,43
Alexander	Sándor	3	0,86	Mihály	59	16,86
Andreas	András	55	15,71	András	55	15,71
Elias	Illés	1	0,29	István	53	15,14
Emericus	Imre	1	0,29	Miklós	21	6,00
Franciscus	Ferenc	12	3,43	György	18	5,14
Georgius	György	18	5,14	Pál	13	3,71
Gregorius	Gergely	4	1,14	Ferenc	12	3,43
Johannes	János	61	17,43	Péter	11	3,14
Josephus	József	3	0,86	Márton	9	2,57
Ladislaus	László	8	2,29	László	8	2,29
Lazarus	Lázár	1	0,29	Tamás	5	1,43
Lucas	Lukács	1	0,29	Gergely	4	1,14
Martinus	Márton	9	2,57	József	3	0,86
Matheus	Máté	1	0,29	Sándor	3	0,86
Mathias	Mátyás	2	0,57	Mátyás	2	0,57
Melhior	Menyhért	1	0,29	Sámuel	2	0,57
Michael	Mihály	59	16,86	Simon	2	0,57
Nicolaus	Miklós	21	6,00	Albert	1	0,29
Paulus	Pál	13	3,71	Illés	1	0,29

Névelőfordulások száma				Gyakorisági sorrend		
Latin	**Magyar**		**%**			**%**
Petrus	Péter	11	3,14	Imre	1	0,29
Samuel	Sámuel	2	0,57	Lázár	1	0,29
Simeon	Simon	2	0,57	Lukács	1	0,29
Stephanus	István	53	15,14	Máté	1	0,29
Thomas	Tamás	5	1,43	Menyhért	1	0,29
Timotheus	Timót	1	0,29	Timót	1	0,29
Vitus	Vitus	1	0,29	Vitus	1	0,29
Összesen		**350**	**100,00**		**350**	**100,00**

UDVARI ISTVÁN

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 455–457

DEBRECEN
1999.

Pétermacska és *bundás gombóc*
Adalékok Móra Ferenc tájszavaihoz

A nyelvtudomány művelőinek körében többször felvetődött, hogy Móra Ferenc műveinek gazdag nyelvészeti vonatkozású példáit fontos lenne összegyűjteni és megjelentetni. Felmerült egy ún. Móra-szótár elkészítése. Erről tájékoztat Péter László, aki két jelentős tanulmányban foglalkozik az író a Mészöly Gedeon által „legmagyarabb szavú" író műveinek nyelvi szépségeivel. Írásait „Móra műhelyében" c. kötetében (1999) „Nyelvünk művésze" címmel újra közölve olvashatjuk. Aligha van olyan témakör, amelyet Péter László ne érintene. Az adatok folklór szempontból még némileg bővíthetők. Az alábbiakban Móra összegyűjtött írásainak két kötetéből a népetimológiára vonatkozó néhány példát és szólásokat szemelgettem ki.

Mind a folklór, mind a nyelvtudomány stúdiumai körébe tartoznak a szólások és a közmondások, valamint mindazok a népnyelvi jelenségek, amelyek egy-egy néprajzi csoportban fordulnak elő. Móra írásaiban a népnyelv- és a folklórkutatók dúskálhatnak a tájszavakban, népi terminológiákban, szólásokban és közmondásokban. Ezek Mórát különösképpen érdekelték. Gyakran használ népi terminológiákat, tájszavakat és szólásokat.

A „Nyelvtanórá"-ban mondja, hogy „sokszor előveszem Dugonics András *Magyar példabeszédei*t — nagyon kedves könyvem … s akárhol lapozok benne, majd mindenütt megértem, pedig már el is múlt száz esztendő." Az *egy húron pendülnek* közmondásról írja, a Példabeszédekben annyi fordulata van, hogy csak százharmincig győzte megolvasni. Sajnálkozik azon, hogy ma már legfeljebb csak három-négy változata ismeretes. A százharmincból tizenhármat említ:

Egy szegen függnek; Egy bakot nyúznak; Egy szelen szelelnek; Egy szérűn nyomtatnak; Egy disznót pörzsölnek; Egy gügyüt törnek; Egy levet hörpölnek; Egy kilincset rántanak; Egy tányért nyalnak; Egy tornácon faragnak; Egy macskát simogatnak; Egy kézzel tapogatnak; Egy faluban zsidóskodnak.

A sajátos, szokatlan, különlegesnek tartott tájnyelvi szavakat Móra gyakran a hozzájuk kapcsolódó néphagyománnyal kiegészítve magyarázza meg. Ezek közül egyik kedves emlékét említem meg.

„Az én városomban, Félegyházán, gyermekkoromban voltak olyan kiskunok, akik azt tartották, hogy a pétermacska annál jobban szolgál, mentül büdösebb."

Mi is ez a *pétermacska?* Nem más, mint petróleum. Hogy lett belőle *pétermacska?* „Mink, kiskunok a telet is telecskének mondjuk, meg a napot is napocskának, sőt az Istent is Istenkének, tehát minden jussunk megvolt hozzá, hogy a kőolajat is petróleumocská-nak becézzük... Ez a becenév azonban hosszú egy kicsit, azért Borbás keresztapám lecsökkentette petrómocskára, Borbás keresztanyám csinált belőle petrómacska-t, s Kis Eszik Imre szomszéd száján abból lett a szép értelmes pétermacska, amit már csakugyan nem lehet tovább magyarosítani" (Nyelvtanóra).

A földrajzi nevek, helynevek eredetére, keletkezésére vonatkozóan a néphagyományban gyakran találkozunk többnyire naiv, egyszerűnek, néha logikusnak tűnő, sokszor legendához, mondához fűződő magyarázatot. Ilyen kisepikai műfajhoz tartozó példákat Móránál is olvasunk. Pl.:

„— Tudod-e bátyám, miről kapta *Mártély* a nevét? — kérdezte tőlem tavaly egy úri barátom." Így magyarázta:

„Mikor Árpád apánk ideért a vezéreivel, elkezdett szállingózni a hó, s akkor azt mondta, hogy »*már tél* van, emberek«, azóta aztán úgy hívják ezt a helyet" *(Usuk-pusuk, avagy atyafiak föltekintése).*

Móra műveiből a folklór és a népnyelv kutatója a szólások és közmondások nagyszámú változatait jegyezheti ki. Összegyűjtött írásainak két kötetéből a teljesség igénye nélkül sorolok fel negyedszázat.

A „Véreim, parasztjaim" kötetből:

Lássuk a medvét! (53); *Hosszú haj, rövid ész!* (56); *Kecskében is az hordja az észt, aki a szakállt* (56); *Mosolygott, mint a tót rózsa* (59); *Vigye el a markoláb* (77); *Szélfogó füle volt, mint a szentesi korsónak* (77); *Szűr vágja a fát, ködmön hordja rakásra, palást melegszik mellette* (140); *Aki nem akar megvénülni, akassza fel magát* (161); *Varjunak varju a fia* (196); *Nem jó úrral egy tálból cseresznyézni, mert meglövöldöz a magjával* (226); *Az úr a pokolban is úr* (226); *Huncut a paraszt, ha már egy araszt* (226); *Sülve jó a paraszt, akkor is a fene egye meg* (226); *Fujjon el a szél a talpa alatt* (236); *Ha ló nincs, a szamár is jó* (330); *Ebet kapni, csak korpa legyen* (358).

„A fele sem tudomány", „Utazás a földalatti Magyarországon" kötetből:

Bor be, ész ki (158); *Úgy lóg az orra, mint akinek a tyúk megette a kenyerét* (345); *Mit kapkodsz, mint Bernát a ménkűhöz* (348); *Elviszi az ördög* (378); *Láttam én már karón varjut* (406); *Minden okos embernek lány az első gyereke* (422); *Könnyű neki, mikor a kenyér is az ő keziben van, meg a kés is* (435); *Kenyere sincs, mégis karajt akar szegni* (435); *Ökörben ne keress ikrát* (471).

A szólás és a közmondás a mondanivalóhoz igazodik, az olvasó érti a jelentést és az összefüggést, gyakran azonban Móra magyarázatot kapcsol hozzá, ha netán nem lenne elég egyértelmű, hogy az alkalmazott proverbium mire vonatkozik. Pl. a „Bokrétolás" karcolata (már maga a cím is tájnyelvi) egy helyi szólás keletkezésének történetére épül. A ritkábban előforduló, szűkebb körben is-

meretes tájszavak értelmezésére különképpen figyelmet fordít, mint arra mondtunk példát.

A „Mindennapi kenyerünk"-ben az apa mondja a fiának: „Megpörkölöm, fiam, ezeket a disznó *koslebálók*at." Hogy kik voltak a *koslebálók,* nyomban megmagyarázza:

„A koslebálók azok az uriemberek voltak, akik házról házra jártak minden esztendőben, és *konskribálták* az adót. Egy mérges városi írnok, aki kalamust hordott a füle mellett, meg egy bakter, aki vitte utána az összes íveket és a tintásüveget."

Ugyanott még két tájnyelvi fogalom értelmezése: Az édesanya mondja a gyermekének: „— No cselédem, kertészpecsenye lesz a vacsoránk." Móra: „Kertészpecsenyének a sülttököt csúfolja a szegény ember."

Ugyancsak az édesanya ámítja a gyermekét, hogy ő már vacsorázott, mégpedig *bundás gombócot.* A bundás gombóc — írja Móra — „a hajába főtt krumplinak az ünneplő neve. Nem rossz étel az se, ha só is van hozzá."

Szintén gyermekkori élményként szól a *körtemuzsiká*-ról. Az „Én és a zene" című írásában az elbeszélés szerint egy hozzáintézett levél kapcsán a zenéhez való viszonyával kapcsolatban visszaemlékezésként mondja, hogy ötesztendős korában az úton talált „rézből való aranykrajcáron" körtemuzsikát vett „a ponyván áruló tótoknál ... A körtemuzsika nagyon elegáns hangszer volt, az egyik oldala piros, a másik sárga ... Szépen szóló muzsika volt."

Móra a lótartás tájnyelvi terminológiáihoz ismeretlen adatokat közöl a „Lóvásár"-ban. Mint írja, az emberek a vásárban az eladó lovakat „egyéniségük szerint" különböztetik meg: *„kosorrú, bikanyakú, szárcsafejű, gémszemű, szíjhátú!"*

Néprajzi, népnyelvi szempontból egyaránt fontos a „Népies növények a Kiskunság flórájában" c. írása. Fölsorolja mindazokat a hasznos növényeket, gyomféléket, virágokat, amelyeket kiskunsági földműves ismer. Az elnevezéséről mondja:

„Én úgy tartom, népünk csak azoknak a növényeknek adott különös nevet, melyeknek hasznát veszi vagy kárát vallja ...; a földműves ember nemigen ismer a virágok közül egyebet, min amelyik a vetési rongálja, meg a szőlőjében lábatlankodik."

A fenti példák jól bizonyítják, hogy a nyelvész és a folklorista Móra műveiből a tájszavak sokaságát jegyezheti ki és gazdagíthatja velük a megfelelő néprajzi és népnyelvi témaköröket.

UJVÁRY ZOLTÁN

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 459–468

DEBRECEN
1999.

Szójátékok Arany János és Eörsi István Hamlet-fordításaiban

Az 1980-as években sok vita folyt arról, lehet-e és szükséges-e újabb Hamlet-fordítást készíteni Arany János immár klasszikussá vált munkája mellé vagy annak helyébe. A vitát Eörsi István új Hamlet-fordításának elkészülte váltotta ki. Az Arany-fordítás egyedüli létjogosultsága mellett érvelők főképp a munka költőiségét, remekmű voltát emelik ki (VARGHA BALÁZS, E. I. címére: ÉS 27/16: 9, 27/21: 2; SOMLYÓ GYÖRGY, Újra kell-e fordítani a Hamletet?: Kortárs 28: 1140–7; SZOKOLAY KÁROLY, Újra kell-e fordítani Arany Shakespeare-fordításait?: Filológiai Közlöny 29: 438–40). A másik fél ezt nem vonja kétségbe, de úgy véli, Arany nyelve olykor elavulttá, sőt néhány helyen érthetetlenné vált a közben eltelt több mint száz év alatt lezajlott nyelvi változások miatt (KOLTAI TAMÁS, (F)ordítson még egyszer!: ÉS 27/17: 2; EÖRSI ISTVÁN, V. B. címére: ÉS 27/21: 2; CZÍMER JÓZSEF, Nem mind Arany?: ÉS 27/24: 5). Arany János 1867-ben fordította le a Hamletet a tervezett Shakespeare-összkiadás számára, Eörsi István 1983-ban készült el nagy vitát kiváltó munkájával, melyet a kaposvári színházban be is mutattak, majd 1988-ban átdolgozott fordítással lépett elő.

Bár egy nem irodalmi jellegű fordítás minősége viszonylag objektív szempontok alapján is meghatározható, egy műfordítás megítélése bizonyos kritériumokon túl mindig szubjektív, s így indokolható lehet a Hamlet újrafordítása is. Az első Shakespeare-összkiadás (1878) revíziójának kérdése már a századfordulón felmerült a Kisfaludy Társaságban, elsősorban a bekövetkezett nyelvi-stiláris változások miatt. Arany és Petőfi szövegein kegyeletből nem kívántak változtatni, bár MÉSZÖLY DEZSŐ szerint a revíziós tevékenység egyébként is elsősorban a régies fordítások tájszavainak irtásában merült ki, holott ezek a szövegkörnyezetből megérthetők, s tulajdonképpen igen shakespeare-i hangzásúak (Shakespeare új tükörben. Bp., 1972. 67). Arany nyelvezete valóban alapvetően régies, viszont stílusérzéke és nyelvi tudatossága kétségbevonhatatlan.

Arany és Eörsi fordításaival foglalkozom, de mivel a tény kevéssé ismert, megemlítem, hogy Arany és Eörsi fordításán kívül több Hamlet-fordítás is létezik vagy létezett hazánkban. Ha el is tekintünk azok felsorolásától, akik csupán a darab egyes részleteit fordították le, illetve azokétól, akik teljes fordítást készítettek ugyan, de művük nem maradt fenn, nem szabad megfeledkeznünk Ka-

zinczy Ferencről (prózai fordítás: 1790, verses: 1814), Vajda Péterről (1838), Zigány Árpádról (1899), Telekes Béláról (1905), illetve Szabó T. Attila fordításáról (1929; l. STAUD GÉZA, A Hamlet Magyarországon. Bp., 1943).

Shakespeare kétségkívül a világirodalom egyik legnagyobb hatású alkotója, érthető, hogy sokan fordították munkáit. Remekművei négyszáz év alatt sem veszítettek vonzásukból, s bár a legtöbb nép irodalmába csak fordítások közvetítésével jutott el, „Shakespeare nyelvi gazdagsága a fordítások vastag szűrőjén keresztül is kábítóan hat a nézőre, az olvasóra" (BENEDEK MARCELL, Shakespeare. Bp., 1963. 8). Nyelvében egyaránt jelen van az emelkedett költőiség és a vaskos népi kifejezésmód, fontos eszköze a verbális humor, képekben, kifejezőerőben igen gazdag. Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy Shakespeare-t fordítani óriási kihívást jelent a műfordító számára. Hogy mit értünk Shakespeare nyelvi gazdagságán, azt a Hamlet jól illusztrálja, e mű ugyanis gazdag forrása a nyelvi ötleteknek, szójátékoknak. Hatásában nem csekély tényező nyelve. HANKISS ELEMÉR a Hamlet hatásvizsgálata során (Az irodalmi mű mint komplex modell. Bp., 1985. 398) a darab „nyelvi kifejezésből eredő hatásimpulzusainak" forrásai közé sorolja többek között a ritmikai elemeket, az eufóniát, a szuggesztív szavakat, a nyelvi képet, a szokatlan szókapcsolást, a szórendet, a formai és tartalmi mozzanatok közti eltérést. Mindez a nyelvi gazdagság egyaránt segítheti és nehezítheti a fordítást, s ne feledjük, hogy a darab megírása (1601) óta majdnem négyszáz év telt már el, s ezalatt természetesen az angol nyelv is változott.

Arany és Eörsi fordításának vizsgálatakor szűkebb szempontot kellett választanom, így a szójátékokra összpontosítottam, hiszen a műfordítás során az egyik legnagyobb nyelvi kihívást ezek jelentik. A szójátékról írja SZATHMÁRI ISTVÁN: „Azonos vagy hasonló hangzású, de különböző értelmű szavaknak meglepő, váratlan összekapcsolása", szavak, szókapcsolatok eltorzítása, nyelvi játék „humorkeltés céljából" (A magyar stilisztika útja. Szerk. UŐ. Bp., 1961. 524). Egy, a nyelvhasználatban gyakran megjelenő szó egy bizonyos jelentéssel rögzül a tudatunkban. Ám ha „a szó egyszer a szokottól eltérő kapcsolatban jelenik meg, a kapcsolat, a környezet a szó fogalmi tartalmának más képzetcsoportját fogja tudatomba idézni. Ilyenkor időleges jelentésváltozás megy végbe, egyszerre él bennünk a szó régi és új jelentése, s ez nevetésre ingerel. [...] Lényegében minden szójáték jelentésváltozás, csakhogy nem teljes, hanem részleges, pillanatnyi, tökéletlen." (KÖVÉR ILONA, Adalék a szójáték jelentéstanához: Nyr. 46: 210–1). A Hamlet-fordító számára épp ezért komoly nehézség a szójátékok átültetése, hiszen egy-egy szójáték rendszerint csak egy adott nyelvben érvényesül, ritka az olyan egybeesés két nyelv közt, melyben például egy-egy adott hangalakhoz két-két ugyanolyan jelentés társul. Egy sajátos lexikai vagy akár kulturális ekvivalenciát, illetve inkább célnyelvi elfogadhatóságot kell tehát a fordítónak megvalósítania ahhoz, hogy a szójáték átültetését sikeresnek minősíthessük. (A fordításelmélet fogalmairól l. KLAUDY

KINGA, A fordítás elmélete és gyakorlata. Bp., 1994.) BABITS MIHÁLY írja a Shakespeare-fordításról: „A játék gyakran fontosabb az értelemnél. Ilyen helyeken a játékot fordítjuk." (Könyvről könyvre. Bp., 1973. 54–6).

Tizenhat szójátékot találtam a műben, ezeket előfordulásuk sorrendjében közlöm. A szemléltetés érdekében egymás mellé helyezve mutatom be a szövegeket. Az első oszlop az angol eredeti szövegét tartalmazza, a második Arany fordítását, a harmadik pedig Eörsiét. A szójátékokat dőlt betűs kiemelés jelzi. A vizsgálat során az angol szöveg és az Arany-fordítás forrásaként a Matúra Klasszikusok sorozat 1993-ban megjelent kétnyelvű kiadását (szerk. és jegyzetekkel ellátta FABINY TIBOR) használtam fel, az Eörsi-fordítás pedig a Cserépfalvi Kiadónál jelent meg [h. n., é. n.]. Az egybevetésekhez felhasználtam az ORSZÁGH LÁSZLÓ-féle Angol–magyar nagyszótár 1992-es, illetve a Webster's New World Dictionary 1991-es kiadását.

1–2. (Claudius és Hamlet beszélgetése, I. felvonás 2. szín)

(C:) But now, my cousin Hamlet, and my *son* —	(C:) De hát te, Hamlet, jó öcsém s fiam —	(C:) S te, Hamletünk, rokonom és fiam —
(H:) A little more than *kin* and less than *kind*.	(H:) Több mint *rokonság*, s nem éppen *rokonszenv*.	(H:) *Atyafi*, mégis más *atya fia*.
(C:) How is it that the clouds still hang on you?	(C:) Még rajtad egyre felhők csüngenek?	(C:) Miért van az, hogy még felhő borít?
(H:) Not so, my lord, I am too much i'th' *sun*.	(H:) Dehogy, nagyon is bánt a nap, uram.	(H:) Inkább a napfényt sokallom, uram.

A forrásnyelvi párbeszédrészletben két szójátékot is találunk. Az egyik a *son* 'fiú' és a *sun* 'nap' szavak homofóniájára alapul. Claudius unokaöccsének és fiának *(son)* nevezi Hamletet, aki erre úgy reagál, hogy több, mint rokon *(kin)*, de nem elég kedves *(kind)*. A szójáték itt a két szó paronímiáján alapul. Claudius újabb kérdésére, hogy miért borítják még mindig felhők, Hamlet azzal válaszol, hogy ez nem így van, hiszen túlzottan is a napon *(sun)* avagy a fiúi létben van (ha a *sun* helyett *son*-t értünk). Ezt a szójátékot egyik fordítás sem adja vissza. A *kin–kind* szójáték fordításakor Arany ugyanazon szó *(rokon)* képzővel *(-ság)* ellátott, illetve jelzős alárendelői összetételét *(rokonszenv)* alkalmazza, s így szójátéka szemantikailag és hangzását tekintve is jól megfeleltethető az eredetinek. Eörsi a *kin* szót *atyafi*-nak fordítja, viszont a *kind* lefordítása helyett az *atyafi*-ra rárímelő *atya fia* kifejezést választja, birtokos jelzős összetétel mellé ugyanazon szavakból álló birtokos jelzős szószerkezetet, mely bár lexikálisan nem feleltethető meg az eredetinek, szójátékként megfelelően tölti be szerepét.

3. (Ophelia és apja, Polonius Hamletről beszélget, I/3)

(O:) He hath, my lord, of late made many *tenders* / Of his affection to me. (P:) ...Do you believe his '*tenders*' as you call them? [...] think yourself a baby / That you have ta'en his *tenders* for true pay, / Which are not sterling.	(O:) Többször *árult* már vonzalmat / Irántam mostanság, uram. (P:) ...S hiszed, mit *árul*? vagy minek hívod. [...] gondold, csecsemő vagy, / Minthogy valódi *árunak* vevéd a semmi-*árut*.	(O:) Többször *árult* el irántam, uram, / Vonzalmat mostanában. (P:) ... S elhiszed, amit – hogy is mondtad? – *árul*? [...] Csecsemő vagy, / mert készpénznek vetted az *árját*, mely hamis pénz volt.

Az angol szójáték alapja a *tender* szó, mely a kereskedelmi szaknyelvben 'árajánlat' jelentésű. Itt főnévként szerepel, ám melléknévként 'gyengéd' értelemben használatos. Ophelia azt állítja, hogy Hamlet szerelmi ajánlatot *(tenders of his affection)* tett neki (és a kifejezésbe a szó 'gyengéd' jelentése is beleérezhető), mire Polonius azt állítja, az ajánlat *(tenders)* mögött nincs fedezet. Arany és Eörsi a szójátékhoz egyaránt az *áru* szót, illetve ennek igei származékát, az *árul* szót használja fel, méghozzá úgy, hogy az 'árusít' jelentésű ige először a *vonzalmat elárul* kifejezésben, átvitt értelemben jelenik meg (Arany nem teszi ki az igekötőt). Mind az angolban, mind a magyar szövegben tehát egy kereskedelemmel kapcsolatos szót használnak érzelmekkel kapcsolatban annak eredeti és átvitt jelentésével.

4. (Polonius Hamlet őrültségének okát fejtegeti a királyi párnak, II/2)

... That we find out the cause of this *effect* — / Or rather say 'the cause of this *defect*', / For this *effect defective* comes by cause.	... most hátra van / Nyomoznunk a *következés* okát, / vagy inkább e *kivetkezés* okát, / Mert e *kivetkezett következés* / Okból ered.	... de vajon / Mi eme *okozat* mögött az *ok*, / Vagy eme *okozat* mögött a *sokk*, / Mert *sokszor* ily *sokk* egy *ok*ból ered.

Az angol szójáték ismét a paronímián alapul. Nyers fordításban: '... hogy kitaláljuk e következmény *(effect)* okát, vagy inkább e fogyatékosság *(defect)* okát, hiszen ennek a fogyatékos következménynek *(effect defective)* oka van'. Arany az *effect*-et *következés*-nek, a *defect*et *kivetkezés*-nek fordítja, vagyis paronim szópárt alkalmaz, s ahogy az angolban ott van a *defect* főnév melléknévképzős alakja, a *defective* is, úgy Aranynál is megtaláljuk a *kivetkezés* mellett a *kivetkezett* melléknévi igenévi alakot. Ezzel szemantikai és hangtani szempontból is szinte tökéletesen átülteti az angol szójátékot úgy, hogy a fontoskodó stílust is érzékelteti. Eörsi a *sokk*-nak fordított *defect* és az *okozat*-nak fordított *effect* mellé beveszi a szójátékba az *ok (cause)* és a *sokszor* (az angol szövegben nem szerepel) szavakat is. Vagyis nála a paronim szópár az *ok* és a *sokk* lesz, illetve a szójáték része az *ok* szó továbbképzett alakja *(okozat)* és a *sokk*-kal sem jelentésbeli, sem etimológiai kapcsolatban nem álló *sok* viszonyragos *sokszor* alakja.

5. (Polonius beszélget Hamlettel, II/2)

(P:) …What do you read, my lord?	(P:) Mi az, amit olvas, fönséges úr?	(P:) Mit olvas, uram?
(H:) Words, words, words.	(H:) Szó, szó, szó.	(H:) Szó, szó, szó.
(P:) What is the *matter*, my lord?	(P:) De a *veleje*?	(P:) De *mit jelent*?
(H:) Between who?	(H:) Kinek a *veleje*?	(H:) Ki *jelent mit*?
(P:) I mean the *matter* you read, my lord.	(P:) No, annak, amit olvas fönséged.	(P:) Azt kérdem, *mit jelent*, amit olvas, uram?

A szójáték a forrásnyelvi szövegben a *matter* poliszémiáján alapul. Polonius arról érdeklődik, miről szól a Hamlet által olvasott könyv, azaz szó szerint: 'mi a tárgya' *(matter)*. Hamlet azonban a *matter* szó másik jelentésére 'baj, probléma' gondolva kérdez vissza, hogy 'kik között'? A fordításban a *matter* Aranynál *veleje* lesz, mely szójátékként jelenti egyrészt a könyv tartalmát, másrészt valamely személy bensőjét. Eörsinél a *mit jelent* szójátéka a *jelent* ige poliszémiájára alapul, mely abban hasonlít az angol eredeti, illetve Arany szójátékára, hogy a két jelentés egyike csak élő személyhez, a másik csak élettelen dologhoz kötődhet, mely személy vagy dolog az angolban a *matter* esetén prepozíciós szerkezetben állhat, Aranynál a *veleje* szóval kapcsolatban birtokos jelzőként, Eörsinél a *jelent* ige mellett pedig alanyként, vagyis mindhármuk szójátéka éppen az adott szóhoz kötődő élő–élettelen kettősségre alapul.

6. (Ugyanitt)

(P:) My lord, I will *take my leave* of you.	(P:) — Fönséges úr, én legalázatosabb *búcsút veszek* fönségedtől.	(P:) Hadd *vegyek búcsút* fenségedtől.
(H:) You cannot, sir *take* from me *anything* that I will more willingly part withal…	(H:) *Semmit sem vehet* tőlem uram, amitől oly örömest megválnék…	(H:) *Semmit sem vehet* tőlem, uram, amitől szívesebben válnék meg…

Shakespeare itt a *take* 'elvesz valamit' egyik állandó szókapcsolatát, a *take leave* 'búcsút vesz' kifejezést használja fel a szójátékhoz. Polonius közli Hamlettel, hogy búcsút kíván tőle venni, mire Hamlet úgy felel, hogy semmit sem vehet el tőle *(take anything)*, amitől szívesebben megválna. A fordítást itt megkönnyítette, hogy a magyar is a *vesz* igét használja fel az elbúcsúzás igei kifejezésére, a szójáték magyar fordítása itt tehát bővebb kommentárt nem igényel.

7–8. (Polonius hajdani színjátszó élményeiről beszél Hamletnek, III/2)

(H:) And what did you enact?	(H:) S mi volt a szerepe?	(H:) Kit alakított?
(P:) I did enact Julius Caesar. I was killed i'th' *Capitol*. *Brutus* killed me.	(P:) Julius Caesar; megöltek a *Capitoliumon*; *Brutus* ölt meg.	(P:) Julius Caesart. Megöltek a *Capitoliumon*. *Brutus* ölt meg.

(H:) It was a *brutal* part of him to kill so *capital* a calf there.	(H:) Na, ugyan *brutális* szerep volt tőle, megölni egy ily *capitális* borjút.	(H:) *Brutális* tett volt megölni egy ilyen *kapitális* barmot.

Az angol szövegben kettős szójátékot találunk. Polonius Hamlet érdeklődésére elmondja, hogy Julius Caesart alakította, és Brutus megölte a Capitoliumon *(Capitol)*. Hamlet szerint 'brutális' avagy 'brutusi' *(brutal)* tett volt egy ilyen óriási *(capital)* fajankót (a *calf* 'borjú' szleng jelentése) megölni. Az angol szójátékban a *Capitol–capital* homofón szavak, a *brutal* esetében homonímiáról van szó (lásd fentebb). A fordítók szerencséjére a magyar nyelv is átvette a latinból ezeket a szavakat. Igaz, a *Capitolium* és a *kapitális* nem homofónok, viszont hasonló hangzásukból következően szójátékra alkalmasak, akárcsak a *Brutus* és a *brutális*, ahol viszont azt tapasztaljuk, hogy míg az angolban természetes, hogy a *Brutus* személynévből melléknév képezhető az *-al* képzővel, és így adódik a *brutal* poliszém jellege, a magyarban a *brutális* szót nem azonosítjuk ilyen könnyen a 'brutusi'-val.

9. (Rosencrantz és Guildenstern Polonius holttestét kérik számon Hamleten, IV/2)

(H:) The body is with the *King*, but the *King* is not with the body. The *King* is a *thing*.	(H:) A test a királynál van, de a király nincs a testnél. A király afféle *izé*…	(H:) A test a királynál van, de a király nincs a testnél. A király egy *micsoda* —
(G:) A *thing*, my lord?	(G:) *Mizé*, uram?	(G:) *Micsoda*, uram?
(H:) Of *nothing*.	(H:) *Semmizé*.	(H:) *Semmicsoda*.

Hamlet azt állítja, hogy a test a királynál *(King)* van, de a király nincs a testnél, s hogy a király egy dolog *(thing)*, amire visszakérdezve Guildenstern ugyanezt a szót ismétli meg, s Hamlet válasza az, hogy 'semmi' *(nothing)*. A *king* és a *thing* esetében paronímiájuk a szójáték forrása, a *nothing* 'semmi' pedig a *no* 'nem' és a *thing* szervetlen összetétele. A magyarból hiányzó megfelelők miatt a *king* és a *thing* közti szójátékot egyik fordítás sem adja vissza, csak a *thing* és a *nothing* közöttit. Arany a *thing* szót *izé*-nek fordítja, majd ebből kontaminációval egy új, komikus hatású kérdő névmást alkot, a *mizé*-t (az eredetiben itt nem is volt szójáték), végül egy új általános névmást, a *semmizé*-t. Eörsinél a *thing micsoda* lesz, a *nothing* pedig a *semmizé* létrejöttével azonos módon *semmicsoda*.

10–11. (Ezúttal Claudius faggatja Hamletet, IV/3)

(C:) Now, Hamlet, where's Polonius?	(C:) Hol van Polonius?	(C:) … hol van Polonius?

(H:) At supper. (C:) At supper? Where? (H:) Not where he *eats*, but where a is *eaten*. A certain convocation of politic *worms* are e'en at him. Your *worm* is your only emperor for *diet*.	(H:) Vacsorán. (C:) Vacsorán? Hol? (H:) Nem ahol ő *eszik*, hanem ahol őt *eszik*: az államférgek bizonyos gyülekezete éppen nekiesett. Mert hát életrendünk egyedüli hatalmassága a féreg.	(H:) Vacsorán. (C:) Vacsorán? Hol? (H:) Ahol nem ő *eszik*, hanem őt *eszik*. A politikus-férgek államtanácsa éppen rászabadult. *Diétánk* egyedüli császára a féreg.

Claudius Polonius hollétéről érdeklődik, mire Hamlet közli, hogy vacsorán van, ahol nem ő eszik *(eats)*, hanem őt eszik *(eaten)*, ugyanis politikus férgek *(worms)* gyülekezete eszi őt, s megállapítja, hogy a féreg az 'étrend' (*diet*, másik jelentése: 'országgyűlés') egyetlen császára. Itt ismét két szójátékkal találkozunk. Az egyik az *eats* (az *eat* 'eszik' ige egyes szám harmadik személyű alakja) és az *eaten* (ugyanennek az igének a múlt idejű particípiuma), ugyanis Polonius az egyiknek cselekvő, a másiknak szenvedő alanya ('ő eszik', illetve 'őt eszik'). A magyarban ez még hatásosabb, mint az angolban, hiszen ott az *eat* ige két különböző grammatikai alakban fordul elő, míg a magyarban egybeesik az egyes szám harmadik személyű alanyi és a többes szám harmadik személyű tárgyas igealak, amit mind Arany, mind Eörsi ki is használt a fordításban. A másik szójáték a *worms* 'férgek' szó és *Worms* város nevének homonímiáján, illetve a *diet* poliszémiáján alapul. Ezt a szójátékot csak Shakespeare saját korának közönsége érthette, a Wormsban tartott birodalmi gyűlésre *(diet)* utal ugyanis. Épp emiatt *Worms–worms* szójátéka elvész lefordíthatatlansága (a kulturális háttér belefordíthatatlansága) miatt, és ezáltal a fordítások utalásai homályossá is válnak, hiszen a szót Arany és Eörsi is *féreg*-nek fordítja. Ami a *diet*-et illeti, Arany *életrend*-nek fordítja, szójátékról itt tehát nincs szó, Eörsi viszont kihasználja, hogy a *diéta* szó nálunk ugyanúgy poliszém, mint az angolban, és így indokolt a *császár* szó jelenléte, ám ő sem tud továbblépni a lexikális és a szintaktikai szinten történő fordításon, márpedig ennek a szójátéknak a lefordítása kulturális szinten lenne csak megvalósítható.

12. (Az őrült Ophelia a lányról énekel, aki elment szerelme házába, IV/5)

Let in the *maid*, that out a *maid* / Never departed more.	Bement a *lány*, de mint *lány* / Többé nem jöve ki.	Bement a *lány*, de azután / Nem *lányként* távozott.

A forrásnyelvi szöveg nyers fordításban: 'Bement a lány, és már nem jött ki lányként.' A *maid* szó poliszémiája ad itt lehetőséget a szójátékra. A szó alapjelentése 'lány', a régi angolban emellett 'szűz' is. Miután a magyarban is megvan a *lány* szó ezen kettős jelentése, s mind Arany, mind Eörsi felhasználja, a fordítást a továbbiakban nem szükséges kommentálni.

13. (Az 1. és a 2. sírásó Ádámról beszélget, V/1)

(2.:) Was he a gentleman?	(2.:) Hát Ádám nemesember volt?	(2.:) Ádám nemesember volt?
(1.:) A was the first that ever bore *arms*.	(1.:) A bizony, vele kezdődik a nemesi *kar*.	(1.:) Vele kezdődik a nemesi *kar*.
(2.:) Why, he had none.	(2.:) Volt is akkor még olyan *kar*.	(2.:) Ugyan már, hol volt akkoriban ilyen *kar*!
(1.:) … The Scripture says Adam digged. Could he dig without *arms*?	(1.:) … Hiszen az Írás mondja: „Ádám pedig ásott" – hogy áshatott volna *kar* nélkül?	(1.:) … A Szentírás szerint Ádám ásott. Áshatott volna *kar* nélkül?

Az angol szövegben a kérdésre, hogy nemesember volt-e Ádám, az a válasz, hogy neki volt először nemesi címere *(arms)*. Az 1. sírásó ezt azzal indokolja, hogy a Szentírás szerint Ádám ásott, márpedig azt a karjai *(arms)* nélkül nem tehette volna. Tehát a homonímiából adódik a szójáték. Magyarra mindezt a *kar* szó segítségével ülteti át mindkét fordító, ugyanis ez a szavunk az angolhoz hasonlóan utal a 'végtag' mellett a 'nemesi rend'-re is.

14. (Hamlet a temetőben a koponyákat nézegeti, V/1)

Is this the *fine* of his *fines* and the *recovery* of his *recoveries*, to have his *fine pate* full of *fine dirt*? Will his *vouchers vouch* him no more of his purchases, and double ones too, than the length and breadth of a pair of *indentures*?	De hát annyi *nyugta* után itt leve *nyugta*? Annyi *térítvény* után ide *tért* meg? S agya *százalék* helyett *ázalékkal* van tele? *Tanúi* az egész véteményből nem *megyéről*, csak egy szűk *mezsgyéről tanúskodnak*?	*Végzés*einek ez lett a *vége*, *járadék*aival ide *járult*, *nyugtá*it feledve itt lett a *nyugta*? Agyában *kontó* helyett *pondró*? És *kezesei* még kettőzve is csak annyi birtokáról bírnának *kezeskedni*, amennyit birtokleveleivel befedhet?

Többszörös szójátékot találunk itt. Az angol szöveg jelentése: 'Ez bírságai *(fine)* vége *(fine)* és igénypereinek *(recovery)* visszavonása *(recovery)*, hogy nemes *(fine)* kobakja nemes *(fine)* földdel van tele? Tanúi *(vouchers)* nem tanúskodnak *(vouch)* több szerzeményéről, mint egy pár szerződésről (*indentures*, másik jelentése: 'bemélyedés', mely a sírra utal itt)?' A szövegrészlet az üzleti és a jogi szaknyelv terminusaival van tele, és a szójáték három szó *(fine, recovery, indenture)* poliszémiáján, illetve egy figura etimologicán *(vouchers vouch)* alapul. Így mindkét fordító az üzleti szakszókincsből keresett szójátékra alkalmas kifejezéseket, s mindketten újabb szójátékokat is alkottak. Egyikük fordítása sem tartja be a lexikális ekvivalenciát, ami indokolt is egy többszörös szójáték esetén. Arany fordításában a *nyugta* esetében a grammatikai homonímia ('elismervény' és 'nyugovása' jelentések), az azonos tövű *térítvény* és *tért* szavak, a *százalék–ázalék* paronímiája, a *tanúi tanúskodnak* figura etimologicája

(ez követi az angolt), illetve a *megye–mezsgye* (egyébként etimologikus) paronímiája a szójáték forrásai. Eörsi szójátékában azonos tövűek a *végzés* és a *vége*, a *járadék* és a *járult*, a *kezes* és a *kezeskedni*, Aranyhoz hasonlóan használja a *nyugta* szót, és ott találjuk még a *kontó–pondró* paronim szópárt.

15. (Hamlet és az 1. sírásó beszélget, V/1)

(H:) Whose grave's this, sirrah?	(H:) Ki sírja ez, hé!	(H:) Mondd csak, kinek a sírja ez?
(S:) Mine, sir…	(S:) Az enyém, uram…	(S:) Az enyém, uram…
(H:) I think it be thine indeed, for thou *liest* in't.	(H:) Gondoltam, hogy tiéd ez a *zug*, mert benne vagy, *ha zúg*.	(H:) Gondoltam, hogy a tiéd, mert benne *hányod* a földet.
(S:) You *lie* out on't sir, and therefore it is not yours. For my part, I do not *lie* in't, and yet it is mine.	(S:) Az úr meg kívül *zúg*, *ha zúg*, és így nem az úré; én, *ha zug* sem vagyok benne, mégis enyém.	(S:) Az úr meg kívül *hány*, hogyha *hány*; és így nem az úré. Ami engem illet, én nem *hányok* benne, mégis az enyém.
(H:) Thou dost *lie* in't, to be in't and say 'tis thine.	(H:) Abban vagy *hazug*, hogy benne lévén, magadénak mondod.	(H:) *Hány* hazugság! *Hányod* a földet benne, és ezért azt mondod, a tied!

Az angol szövegben a kérdésre, hogy kié a sír, a sírásó azt feleli, az övé. Hamlet szerint valóban így van, hiszen a sírásó benne fekszik *(lie)*. A sírásó szerint viszont Hamlet a síron kívül hazudik *(lie)*, ami viszont őt illeti, ő nem hazudik benne, mégis az övé, ám Hamlet szerint hazudik benne, mert benne van, és azt állítja, a sír az övé. A szójáték tehát azon alapul, hogy a *lie* 'hazudik' és a *lie* 'fekszik' szavak homonimák. Arany ötlete *(zug–zúg–ha zúg–ha zug–hazug)* sokszoros paronímiás szójáték, az eredetit is felülmúlva, melyből felhasználja a *lie* hazugsággal kapcsolatos jelentését. Szójátékában Hamlet „benne vagy, *ha zúg*" kijelentése így is értelmeztető: „benne vagy, *hazug*", ugyanígy a sírásónál a „kívül zúg, *ha zúg*" lehet „kívül zúg, *hazug*" is, s a „*ha zug* sem vagyok benne" (visszautalva a „benne vagy, *hazug*"-ra) lehet „*hazug* sem vagyok benne". Erre reagál Hamlet azzal, hogy „Abban vagy *hazug*…" Az Eörsi-fordítás eltekint a *lie* valamelyik jelentésének felhasználásától, ehelyett kihasználja, hogy *hány* szavunk egyrészt poliszém jellegű 'lapátol', 'okádik', másrészt homonimája a *hány* 'mennyi' szavunk.

16. (Hamlet és Laertes párbajra készül, V/2)

(H:) Give us the *foils*…	(H:) *Acélt* nekünk…	(H:) *Tőrt* és *teret*, hé.
(L:) Come, one for me.	(L:) Jer, egyet nekem.	(L:) Egy *tőrt* nekem is!
(H:) I'll be your *foil*, Laertes. In mine ignorance / Your skill shall, like a star i'th' darkest night / Stick fiery off indeed.	(H:) *A célod* én leszek, bizony, Laertes, / Mint legsötétebb éjen csillagok, lövellnek át tudatlanságimon / Mesterfogásid.	(H:) *Háttér* leszek az ékkövedhez: átsüt / Tudatlanságomon, mint csillag éjek éjén, / Vívóművészeted.

Az eredetiben Hamlet a vívótőröket *(foils)* kéri, ugyanezt teszi Laertes is, mire Hamlet közli, hogy ő lesz a háttere avagy foglalata *(foil*, további, itt szintén aktualizálódó jelentése 'vereség') Laertes ügyességének, melyben az felragyoghat, mint a csillagok a legsötétebb éjszakában. Shakespeare tehát három homonimával játszik. A szójáték lexikális szinten lefordíthatatlan, ehelyett Arany az *acél–a cél* homonímiájával él, mely, lévén szó formaközpontú szövegről, indokolt, de Hamlet további szavai így is elvesztik értelmüket. Eörsi a *tőr*, a *tér* és a *háttér* szavakkal játszik, a *tőr–tér* paronim szópárral, illetve a *tér* szót összetételben is megjeleníti, és a forrásnyelvi szöveghez való erősebb lexikai ragaszkodása révén sikerül érzékeltetnie Hamlet további szavainak iróniáját is.

VÁRNAI JUDIT SZILVIA

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 469–478

DEBRECEN
1999.

Bizonyítás stiláris érveléssel

Laziczius sokszor hangsúlyozta tanítványai előtt, hogy valamely nyelvészeti állítást adatoknak kell igazolniok, nem pedig a szerző „stiláris érvelésének". Utóbbi időben egyre gyakoribbá kezd válni, hogy valamely nyelvészeti lehetőség megállapításának súlya utóélete során „stiláris érvelés", az idézés módja következtében átalakul. Erre két, sőt három példát említek a finnugor **j* múltidőjel esetleges osztják folytatóival kapcsolatosan. (Ezek közül kettő tárgyilagos bemutatásához meglehetősen hosszú, kivonatos idézeteket kell közölnöm.)

1. HONTI szerint „...az osztják *mějəm* 'adtam', ... nem tartalmaz időjelet, legalábbis ma nem, és már az ősosztjákban sem tartalmazott. ... M e g k o c k á z t a t o m [1] azt a feltevést, hogy ebben az osztják igeidőben a finnugor kori **j* múltidő-jel enyészett el. ... a következő érvekkel szeretném v a l ó s z í n ű s í t e n i [2]..." (NyK. 87: 71). Ezt a tárgyilagos, szerény bejelentést egy oldalon keresztül követik az ugor nyelvek jelenéből és múltjából, a)-tól e) alá rendezett (helyenként 2–4 alpontot tartalmazó) érvek annak bemutatására, hogy a puszta igetövet követh e t t e a m ú l t b a n valamilyen szuffixum (i. h. 71–2). Alapos, részletes érvelése azonban magát HONTIt sem győzte meg, erre utal is, „nincs kilátásom, hogy az uráli-finnugor alapnyelvi szókincs hangtörténeti bizonyítékokat kínáljon állításom ... meggyőzőbb igazolására ... a toldalékolt alapnyelvi szóalakok sorsát nem vagyunk képesek követni" (uo. 71). „Ha a Ø jeles osztják múlt idő eredetére előadott feltevésem helytálló..." (uo. 72) visszautalás a bizonyítási kísérletre ugyancsak arra vall, hogy ezt sajátmaga sem tartotta vitathatatlanul b i z o n y í t o t t t é t e l n e k .

1.1. Tudtommal csak RÉDEI hivatkozott többször is HONTI idézett véleményére. Először támadhatatlan filológiai pontossággal: „HONTI ... legutóbb m e g k o c k á z t a t t a [3] azt a feltevést, miszerint a déli osztják ... *měnəm* 'mentem' alakokban **-j* múlt idő enyészett el" (MNy. 86: 77). Egy évvel később

[1] A kiemelés tőlem, V. E.

[2] A kiemelés tőlem, V. E.

[3] A ritkítás tőlem, V. E. A többi nyilatkozat e cikkben a **-j*-ről félreérthetetlenül RÉDEIé, nem HONTIét közli.

is szerinte HONTI „megsejtése" (MNy. 87: 449) ez a feltevés. RÉDEI eddigi utolsó hivatkozása erre azonban csak annak egyértelmű, aki fellapozza (vagy tévedhetetlenül kitűnően ismeri) HONTI állítását, mert ennek fogalmazása szerint a **j* elenyészésének módjáról, idejéről úgy látszik, teljesen azonosan vélekednek „(vö. HONTI: NyK. 87: 71; RÉDEI: ...)" (NyK. 93: 96).

2. A FU **-j*-nek az osztjákban sokkal valószínűbb nyomait gyűjtötte össze RÉDEI. A STEINITZ halála után kiadásra kerülő „Ostjakologische Arbeiten" (a továbbiakban OA. I–IV) III. kötetének megjelenése előtt „STEINITZ tanítványai ... a Berliner Beiträge zur Hungarologie 2. ... műben mutatványokat közöltek a harmadik kötetben közlésre[4] kerülő szövegekből ... a Keuši (rövidítve Keu.) nyelvjárásból (56 [ɔ: 54, V. E.]–61)" (RÉDEI, MNy. 86: 75), mely szerinte „ismer egy *-ij (-i, -ə)* múltidő-jelet" (i. h. 76). Ezek közül az „E/1." alatt közölt *arijəm* 'habe ich gesungen' és *lŏpitəm* 'ich habe ... gesagt' (uo.) szerintem ugyanúgy ítélendő meg a **j* szempontjából, mint a HONTI megkockáztatta vélemény (l. **1.**, **5.1.**). Az „E/3."-nál a) és b) alatt bemutatott *-ij* és *-i* végződésű egyes 3. személyű, alanyi ragozású múlt idők további figyelmet és vizsgálatot érdemelnek; a c) alatti *-ə* végződésűek pedig passzívumok (VÉRTES, BárcziEml. 204), amit azóta RÉDEI is belátott (NyK. 93: 98). Példaanyagát RÉDEI az OA. III. megjelenése következtében még *-əj* végűeknél is bővítette; ez, ismerve a Keu. nem első szótagbeli *ə* és *i* viszonyát (OA. III, 253–60), természetes és várható volt.

RÉDEI saját vélekedését első közleményében — az adatok közlését követően — rögtön össze is foglalta: „Tekintettel a finnugor **-j* ... múltidő-jelnek a Keu. nyelvjárásában való kétségtelen meglétére" (MNy. 86: 77), szerinte az *-ij* végű „formák ősibb állapotot tükröznek" (uo.), a rövidebbek, az *-i*, illetve *-ə*[5] végűek, „másodlagosaknak tekintendők ... bizonyos mondatfonetikai helyzetben (mint allegro-formák?) jöttek létre" (uo., vö. MNy. 87: 448). HONTI feltevését is valószínűnek tartja. Nem teljesen egyértelmű, hogy „A kérdés megnyugtató és végleges tisztázása ... csak nagyobb Keu. nyelvjárási anyag alapján dönthető el" (MNy. 86: 77) a sg. 3. sz. *-ij, -i* végződésre is vonatkozik-e, vagy csak „A Keu. *arijəm* 'énekeltem', *lŏpitəm* 'mondtam', „valamint a többi déli osztják nyelvjárás" (uo.) *-ə-* jére, melyben „a *-j* ... múltidő-jel összeolvadt a tővégi magánhangzóval, és redukált *ə* hangot eredményezett (vö. Keu. *pitə* stb.)" (uo.). Megjegyzendő, hogy a *pitə*-féle passzív alakok idevonását, mint már utaltam rá, azóta RÉDEI is visszavonta.

A végkonklúziója: „sikerült kimutatni a finnugor **-j* ... múltidő-jel meglétét egy eddig kevéssé ismert osztják nyelvjárásban" (uo. vö. MNy. 87: 447, NyK.

[4] Pontosabban: a még onnan is kihagyandó szövegfeljegyzésekből, l. VÉRTES BárcziEml. 197.

[5] Erről lásd fentebb a visszavonást.

93: 95) arra vall, hogy a 20. század 30-as éveiben feljegyzett adatok — történetük és kölcsönös viszonyuk ismerete nélkül — RÉDEI szerint elegendő bizonyítékoknak tekinthetők, s ezzel „egy lépéssel tovább jutottunk annak a kérdésnek a kutatásában is, hogy a *mĕnəm* 'mentem'-féle alakok *-ə* elemében ugyanez a múltidő-jel rejlik" (MNy. 86: 77). Erről a kérdésről újabb bizonyítás vagy bizonyítási kísérlet nélkül, egy évvel később határozottabb, egyértelműbb ítéletet nyilvánít RÉDEI: „HONTI ... megsejtése szerint a déli osztj. *mějəm* 'adtam', ... alakokban **-j* időjel enyészett el. Nos, a Keu. ... E/3. személyű alakja ezt a feltevést tényszerűen igazolja; ... egyértelműen a finnugor **-j* ... múltidő-jelnek a déli osztjákban való megléte mellett vallanak. A *mĕnəm*, ... alakokban a **j* ... > *ə* latens időjelként jelentkezik" (MNy. 87: 449).

3. Miután a Bárczi-emlékkönyvben (197–207) a **j* múltidő-jel beolvadásának a lehetőségét a személyragok *ə* hangjába határozottan elutasítottam (205), s lehetségesnek ítéltem viszont esetleges meglétét a Keu.-Atl. *-i(j)* végződésben (sőt még egy Ni. szuffixumban is), — noha a fennálló nehézségekre rámutattam (206), RÉDEI cikkemre válaszolva (NyK. 93: 95–99)[6] a FU **j* múltidő-jel osztják képviseletéről úgy nyilatkozott, mintha az már teljesen vitathatatlan lenne mind a HONTI, mind az ő felvetette szuffixumokban. Erre vonatkozó állításai: „... két rövid közleményben k i m u t a t t a m , hogy a finnugor **j* ... múltidő-jel folytatója megvan a déli osztjákban" (i. h. 95), „a finnugor **j* ... múltidő-jelnek ... az osztjákban is van k é p v i s e l e t e (uo.), „A deszkriptív szempontból *Ø* morfémás, de történeti gyökereit tekintve **j* ... m ú l t i d ő - j e l e t t a r t a l m a z ó k e l e t i é s d é l i o s z t j á k s z e m é l y r a g o k a diakrónia tekintetében komplex morfémák: Dél: e.sz. 1. *-əm*, 2. *-ən*, 3. *-ot*, *-ij /-əj/ -i*, *-mat*; k.sz. 1. *-mən*, 2. *-tən*, 3. *yən/-ŋən*; t.sz. 1. *-əw*, 2. *-tə*, 3. *-ət*, *-mət* ... Ezekben ... sarkalatos kérdés a **j* ... elenyészésének módja és ideje ... az igető ... és a személyragok közötti helyzetben tűnt el a **j* ... időjel (vö. HONTI: NyK. 87: 71; RÉDEI: MNy. 86: 75 kk., 447 [ɔ: 87: 447, V. E.] kk.)" (uo. 96). „A **j* ... időjel egykori meglétére é k e s b i z o n y í t é k e jel *-ij, -əj, -i* alakban ... a Keu. és Atl. nyelvjárásban ... (RÉDEI: MNy. 86: 75–77, 87: 447–449). VÉRTES ... nem fogadja el, hogy ... személyragokba **j* ... múltidő-jel olvadt volna bele, ... előttünk tűnt volna el" (uo.). „A keleti és déli osztják nyelvjárások ismernek egy leíró szempontból *Ø* morfémás múlt időt, melyben a paradigmasor igető + személyragok kapcsolatából áll .... V. *tuyâm* 'hoztam', ... Ezekben a finnugor

[6] A FU **j* múltidő-jel kérdéséhez a Bárczi-emlékkönyvben szóltam hozzá, mely napra pontosan a centenáriumra jelent meg (1994. jan. 10.). Tudtommal kéziratomat RÉDEI addig nem láthatta, válasza mégis az NyK. 93. kötetében jelent meg (1992–1993). Ez az ellentmondás csak látszólagos, hiszen e kötet tartalomjegyzékét követően a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének kiadványai felsorolásában csaknem tíz 1994-ben megjelent mű található, s majdnem annyi 1995-ös kiadású is.

*-j … múltidő-jel enyészett el … Ezen időjel egykori meglétére[7] perdöntő … ezen morféma e.sz. 3. személyű *-ij, -əj, -i* alakban .. a … Keu. és Atl. nyelvjárásban" (i. m. 99). Az itt idézett mondatok alapján RÉDEI az előzményeket — HONTI és a saját cikkeit — bizonyítékként idézi, nem pedig még bizonyítandó vagy elvetendő lehetőség felvetéseként.

4. RÉDEI több állítása ez utóbbi cikkben érthetetlen számomra.

4.1. Ilyen rögtön az első bekezdésben is akad. Szerinte a Bárczi-emlékkönyvben közölt dolgozatom „befejező mondata arról tanúskodik, hogy a **j … múltidő-jel meglétét a déli osztjákban" (95) nem tagadom. Idézi is e mondatomat (csak egy, az értelmet meg nem másító „tehát" szó maradt ki belőle kipontozás nélkül), s benne ritkításomat is, mely szerint „legföljebb a **j … esetleges nyomai kereshetők …", azaz az olvasó az idézetből láthatja, hogy állításomat teljesen 'átértékelte', tagadó állásfoglalásomat 'stiláris' eszközökkel élve, más értelemben idézve (a **j* kérdésében ez a harmadik módosítása a szerző állításának).

4.2. Másik számomra érthetetlen vitapont a kronológiára vonatkozik: „a **j … időjel .. az eltűnés … nem az ősosztjákban (VÉRTES … erre gondol!), hanem az obi-ugor alapnyelvben következett be" (96), ahogy HONTI (és ő is) megállapította: „»az obi-ugor alapnyelv korára, vagy … az ősosztják felbomlását nem sokkal megelőző« időszakra datálja" (97). — Sokadmagammal úgy vélem, hogy „az ősosztják felbomlását nem sokkal megelőző" időszak az ősosztjákra, nem is a korszak elejére, hanem a végére utal! Mi akkor a nagy kronológiai különbség?

4.3. Előző cikkeiben is vannak ellentmondások. „A **j* múltidő-jelnek a K. sz. *-mən, -ŋən* alakokban semmi nyoma sincs" (MNy. 87: 448) mondja RÉDEI a Keu. igealakok összefoglalása után. „Ez azzal függ össze, hogy a múlt idő leíró szempontból igető + személyrag kapcsolatának tekintendő" (uo.), számomra nem világos az összefüggés, a diszkriptív leírás eredménye és a duálisi személyragokból a **j* nyomtalan eltűnése között.

Az atlymi szövegekből, ahol „a finnugor **-j … múltidő-jel folytatója … ugyancsak … megvan" (uo. 449) az ezt igazoló mondatokat felsorolja; *lŏpij, tɔťəmtij, utəŋən, χĭśŋən* látható a négy mondat állítmányaként. Ezek után nem értem: a du. 3. osztjD *-ŋən* szuffixumban szerinte semmi nyoma sincs (87: 448) a **j*-nek vagy az *-ij-* jellel együtt az egykori **j* bizonyítékai közé tartozik; az „a lerövidült időjel rejlik az E. sz. *-əm, -ən* és a T. sz. *-əw* személyragjában" (uo. 448) közlésből ugyancsak hiányzik a kettős szám.

4.4. A 'bizonyítás' menetének számomra érthetetlen része, hogy „A *w, γ* és *j* tövű igék valamennyi déli nyelvjárásban a múlt időt ebből a tőből képezik. Pl.:. DN C *jĕwəm* 'jöttem' (KARJALAINEN–VÉRTES: MSFOu. CXVIII 18 [ɔ:

[7] Valamennyi ritkítás tőlem, V. E.

CXXVIII, 19, V. E.], 54), Keu. *jŭwij* 'jött', *tŭwə* 'hozott' [ɔ: 'hozatott', V. E.]. Ez is a Keu. *-ij, -i, -ə*[8] és a DN C stb. *ə* elemű múlt idejű alakok genetikai összefüggését támogatja. (Ezzel szemben az *-s* múltidő-jel a magánhangzós tőhöz járul: V. *tusəm*, Kaz. *tǫsəm* 'hoztam')" (MNy. 86: 77). Nem látom, milyen genetikai összefüggést támogatnának a *w, γ, j* tövű igék —, melyeket a magam részéről (úgy mint STEINITZ, OstjChr.[2] 67) magánhangzós tövűeknek tartok. Ezekhez a **j* múltidő-jel, ha létezett volna, ugyanúgy csatlakozhatott volna, mint az északi és a keleti nyelvjárásokban az *s*; a szóban forgó magánhangzós tövű igék imperatívuszához hasonlóan hiátustöltő hang kerülhetett az *ə*-vel kezdődő személy ragok és az igető közé. A többi ige döntő többségének egyébként is egy vagy két mássalhangzó van a töve végén, a *Ø* morfémás múlt ideje a déli és a keleti nyelvjárásokban ugyanolyan, mint az érthetetlen okból külön említett „*w, γ* és *j* tövű" igéké.

4.5. Az U/FU **j* osztják fejlődését illetően RÉDEI szándéka világos számomra, eljárása azonban nem. A szókezdő helyzettel kapcsolatban RÉDEIvel még abban is egyetértünk, hogy a **j* múltidő-jel történetéhez annak nincs kapcsolata. Nem vette észre RÉDEI, hogy a szóvégi *-j* lekopását ugyanúgy ítélem meg, mint STEINITZ, és ő is; szóközépi **-lj* > osztj. *-l-* kérdésében is azonos a felfogásuk (Bárczi-Eml. 202–3). Szóközépi, magánhangzók közötti *j* > *Ø* fejlődésre azonban legutolsó cikkében sem tudott egyetlen egy biztos példát sem hozni.

4.5.1. A passzív-szuffixum (NyK. 93: 97) inkább az ellenkezőjét igazolja, mint amire RÉDEI közli. A passzívumban a *-j* megléte vagy hiánya és a **j* múltidő-jel beolvadását az *ə*-ben állítólag illusztrálható szuffixumokban egymás „negatívum"-a.

a passzívum szuffixuma	az állítólag **j* > *Ø* morfémás múlt szuffixumai
-Vjəm	*-əm*
-Vjən	*-ən*
-V(j)	Keu. Atl. *-ij, -əj, -i*
stb.	stb.

A passzívumban V. nyelvjárásoként más hangra utal; az 1., 2. személyben: VVj. *u*, Trj. *o* (illeszkedés nélkül *ə̂*-vel a személyragok előtt, egy veláris ige látszik a palatális igetöveket is követni), az északi és az észak-déli átmeneti nyelvjárásokban *a* ~ *ə̂*, a déli nyelvjárásokban mind a 9 igelakban palatális attrakcióval illeszkedve *-ajə-* ~ *ȧjə-*. Minthogy a Keu. pass.sg. 3. személy *-ə* végződésű (l. MNy. 86: 76 E/3. c.; Bárczi-Eml. 204); így a *j* megléte illetve hiánya a Keu. nyelvjárásban a passzívum és a múlt személyragjai előtt minden személyragnál különbözik a másikétól. Ezt a körülményt nem befolyásolja az a

[8] L. **3.** alatt a visszavonást.

tény, hogy a jelentő mód passzívum szuffixumainak a kialakulása sem tekinthető lezárt problémának (másképpen: ChrOsti. 52–3; MSFOu. 203: 53–55).

4.5.2. A másik, az állítólagos szóvégi *j* > Ø lekopási folyamat sem igazolja a HONTI–RÉDEI feltevést, hiszen az **aj/äj* főnévképző idézett irodalma (NyK. 93: 97) félrevezető! SAUER disszertációjában (Nominalbildung..., melyet STEINITZ-hoz írt és védett meg) **-j/*-i (*-a/*-ä)*, illetve **-a/*-ä(*-j/*-i)* kikövetkeztetett ősosztják képzőt ad meg (125, 116); a képző mai déli osztják *-j* végződését inetimológikusnak magyarázza (i. m. 11, vö. az én magyarázatommal Bárczi-Eml. 203), hiszen ezekben a nyelvjárásokban nemcsak egytagú szavak végződhetnek *-j*-re. HONTI minden indoklás, magyarázat nélkül **aj/äj, *kaj/*käj, *ηaj/*ηäj* (ChrOsti. 68, 70) képzőt következtet ki, az esetleges lekopásokra valamennyi nyelvjárásban — a déli képviselet kivételével — egy szót sem veszteget.

4.5.3. Több, az UEW.-ben az U/FU rekonstrumban szóközépi *j*-t tartalmazó szónak RÉDEI szerint az „obi-ugor megfelelői ... a **j* ... múltidő-jel obi-ugor kori nyomtalan eltűnése mellett szólnak" (NyK. 93: 97). Ezek közül a magyar *tetű, here, vöcsök* (UEW. 515, 168, 552) alapján már az ugor kori örökségben sem lehetett **j*; magyar tag hiányában FU **marja, *tärjä, *kujrɜ*, FP, ?U *sajma* (264, 517, 196, 456 — közülük kettőben kérdőjeles osztják taggal) esetében nem állapítható meg, hogy a **j* az ugor vagy az obi-ugor alapnyelvben veszett-e el, a *fiú* ugor előzményében is kérdéses a **jk* rekonstruktum. Mindössze az U **soja* 'Arm → Ärmel' (445) Ug. → OUg. **-j*-je valószínű, annak eltűnése azonban osztják fejlemény, analógiával azonban nem támasztható alá. Fontos adat: sehol sem olvadt bele egy *ə* hangba! A múlt idő **j* > Ø fejlődésére tehát itt sincs bizonyíték!

4.6. Tett RÉDEI egy gyenge kísérletet a **j* múltidő-jel beolvadását a tárgyas igeragozás teljes és redukált vokálisaiba való állításra is. Szerinte abban „Leíró szempontból a múlt időt igető + személyrag kapcsolata fejezi ki, történetileg azonban az *-em, -en, -ən, -ew, -et* személyragok komplex morfémáknak tekintendők, mivel bennük **j* ... múltidő-jel enyészett el." (87: 449); ezt követően Keu. tárgyas ragzású E/1. *-em*, E/2. *-en*, E/3. *-te*, K/3. *-ən*, T/1. *-ew*, T/3. *-et* személyragú igét tartalmazó mondatokat idéz. Ezek közül a K/3. személyrag megállapítása téves, mert *lăp tuχartən i lăp χuntən* 'schlossen sie ... und klebten sie zu' esetében mindkét igénél *-tən*, nem pedig *-ən* a személyrag.

„A történeti gyökereit tekintve ... a diakrónia tekintetében komplex morfémák" (NyK. 93: 96) között a tárgyas ragozás szuffixumait nem sorolja föl.

4.7. RÉDEInek a számomra problematikus állításainak a további fölsorolása előtt a Bárczi-emlékkönyvben egy súlyos sajtóhibámra kell utalnom. RÉDEI joggal döbben meg „a négy múlt időt ismerő szurguti nyelvjárások" kitételen (98). Nem tudhatta, hogy kéziratomban (és az én, javított MNyTK 200 példányomban) „a négy múlt időt ismerő keleti, valamint a szurguti nyelvjárások" található.

Ennek ellenére ő is úgy értette e szavak hiányával közölt állításomat is, ahogy én szántam, mert a *Ø* morfémás múlt idő meglétéről az NyK. 93-beli cikkében úgy emlékezik meg, hogy a keleti és déli nyelvjárások ismerik (96, 99).

4.7.1. A helyesbítéshez fűzött két és fél sor megfogalmazásával és a lelőhelyek megadásával azonban már nem lehet teljesen egyetérteni, ezek számomra problematikusak. Hiszen jól ismert az a körülmény — gondolom, nemcsak az osztjákológusok és obi-ugristák, hanem minden finnugrista előtt, — hogy KARJALAINEN és PAASONEN gyűjtőútja (1898–1902, 1900–1901) idején, az osztják nagy nyelvjárási eltéréseiről minden finnugor nyelvész tudott. A REGULY-hagyaték sikertelen feldolgozási kísérletei rámutattak arra, hogy Castrén feljegyzései és a Biblia-feldolgozások alapján nem lehet minden osztják nyelvjárásban tájékozódni. PATKANOV laikus, szakszerűtlen feljegyzései alapján FUCHS-FOKOS a várhatónál sokkal jobb nyelvtani áttekintést készített ugyan, de az is ismeretlen volt még a finn tudósok gyűjtésekor, minthogy — részletekben közölve is — csak 1911-re jelent meg. KARJALAINEN és PAASONEN posztumusz kiadású szótárának előszavában pedig sok levélből vett idézet teszi világossá, hogy a Finnugor Társaság ösztöndíjasaitól — az osztják szókincs alapos megismerése céljából — szövegek gyűjtését is megkívánta. Szövegek, példamondatok helyes megítéléséhez viszont bizonyos minimális nyelvtani ismeretek nélkülözhetetlenek. Ezért a gyűjtők több-kevesebb nyelvtani feljegyzést minden nyelvjárásban készítettek; ezek azonban nem teljes, alaposan feldolgozott nyelvtanok! A bennük található anyag a kérdéses nyelvjárásban feltétlenül létezik, de ez nem zárja ki a feljegyzések hiányosságait. Legjobb a VVj. nyelvtani feljegyzésekre utalni, melyekben csak a Vj.-ban található négy múlt idő (KV. 174–200, vö. 125–45), noha KARJALAINEN szótárának V. anyaga alapján (l. V. *pəltä* '(sich) fürchten' és származékai, 778a) is igazolható a négynek a létezése (VÉRTES, Sovjet Fenno-Ugric Studies I, 213–7), ugyanaz a négy múlt mutatható ki, amelyet KARJALAINEN a Vj-ban feljegyzett. GULYA (NyK. 67: 200 kk., Eastern Ostyak Chrestomathy 106 kk.) és TYERJOSKIN gyűjtése (Очерки диалектов хантыйского языка, 81 kk.) már a KV. kiadása előtt is rámutatott e négy múltra.

A két finn gyűjtő szurguti nyelvtani feljegyzései tehát kiegészíthetők szótáraik és szövegfeljegyzéseik nyelvtani anyagából, ezek nélkül a múlt idő alakjainak a száma kategórikusan nem állapítható meg.

A posztumusz szótárok ismeretében meglepő RÉDEI állásfoglalása. Hiszen az osztjákológusok tudhatnak többről a szótárakból is, pl. a KT.-ben Trj. *mərekintäγз* 'aufdonnern, rauschen' (537b) alatt a következő igealakok találhatók: *mərekinʌ* (prees.-fut.); *mərekint, mərekintəs* (pret.), *-kintəχ, -kintəγəʌ*; ezek többféle múlt idő nyomait látszanak elénk tárni. A szócikkek zöme a nyelvtani közlemények imperfektumát és perfektumát szemlélteti. Trj. „*jŏʌəm* (prees.); *jəwəm, jŏγəm* (pret.); *jŏsəm, jŏs, jəw, jŏχ* (perf.)" (196b) az 'ankommen' igénél

azonban kétféle múlt nevét adja ugyan meg — meglehetősen vitathatóan —, de három különbözőt közöl, az *s* jeles nevét, funkcióját elhallgatja. (Ezt a szócikket persze még az osztjákológusok se feltétlenül ismerik.)

Sem a J. szótári adatok, sem a még kiadatlan szövegek nem arról tanúskodnak, hogy ebben a nyelvjárásban a praeteritum lenne a múlt egyetlen kifejezési formája. Az időjárásra vonatkozó, többnyire személytelen igealakok között van ugyan olyan, mely a jelen/múlt *məntL/mən* 'menni', *pănt/păn* 'tenni' (PV. 90–1) sémájának tökéletesen mergfelel: *sâântL/suân* 'es donnert' (2266), *jŏmməL/jŏm* 'regnen' (352), *ķŏtLəL/ķŏtL* 'tagen' '600', *sămàm təwtàt pŏleķint/pŏleķintL* 'silmäni iski, iskee tulta' (1840). De vannak az idézett Trj. adatokhoz hasonló alakú közlések is: *pŏllâmtəL/pŏllâmtâγ* 'ua.' (uo.), vagy az idézett Trj. adatok J. megfelelője: *mərrəγləL/mərrəγləγ* 'donnern' (1211, 2266), *sălləmtəL/sălləmtəγ* 'es blitzt' (2098), *wăsķaγləL/wăsķaγlâγ* 'es tagt' (2911) stb. (vö. HONTI: NyK. 84: 107, 108, 87: 72).

Van a PD.-ben egy közismert szócikk, melynek négy példamondatában az ige múlt ideje más tőből származik, mint a címszóé: *jəwwəm, jülləm* 'kommen' (333), de *punâŋ-ķuw jəγ* 'hän muuttui l. muuttihe sudeksi' (uo.), *jəmγə jəγ* 'tuli hyväksi' (uo., vö. 313), *Litàз jəγγəm* 'minun on nälkä' *mà məntàз jəγγəm* 'ich will gehen' (333).

A PD.-ben a 'jönni' és a 'valamivé válni' ige azonos, a J-ban kétféle múlttal. KARJALAINEN gyűjtésében a keleti nyelvjárásokban két különböző ige van (KV. 128–9, 180–2, 270–1) a nyugati nyelvjárásokban egy igének van több jelentése (i. m. 19, 54, 85; vö. 305, 321); Toivonen feldolgozásában is két igével számol (196b). Senki sem vizsgálta még eddig, hogy adott esetben a nyugati nyelvjárásokban esett-e egybe két hasonló alakú és jelentésű ige, vagy a keletiekben jött-e alaki és jelentésbeli eltérés létre. Függetlenül a fejlődés irányától PAASONEN följegyzései alapján K. Donner a szóban forgó igét egynek minősítette, s kétféle *Ø* morfémájú múltat különböztetett meg a paradigmájában.

4.7.2. PAASONEN J. szövegeit földolgoztam, kiadásuk folyamatban van. Ezekből sok biztos példa idézhető az *s*-szel kifejezett múltra[9] (ezeket azonban RÉDEI még nem láthatta): *iki wàrksətàз, ràŋəpəs, iki mənnəs*. 'Az öreg kezdte magát felövezni. Az öreg ment'; *àt ķåLLâγân* 'ketten áthálták az éjszakát'; *tŏw jŏwtəs* 'odaérkezett'; *păγ tăjsâγân* 'kettejüknek volt egy fia"; *wåjâγ wăLsən? wăLsəm* 'vadat fogtál? Fogtam'; *alas* 'feküdt', *suraləs* 'meghalt' stb.

A J. szövegek ismeretében az a véleményem, hogy a szurg. nyelvjárások múltidejének a számát — mely jelen témánk szempontjából azonban teljesen érdektelen — csak akkor érdemes majd vizsgálni, ha a finn tudósok szövegfel-

[9] CSEPREGI MÁRTA és HONTI gyűjtésében *s*-es múlt már nincs. A néhány *-s* jeles Keu. múltidejű igealak is hasonló kiveszési folyamatról tanúskodhat (másképp RÉDEI, MNy. 87: 449).

jegyzései is megjelentek. A szótári példamondatok alapján annyi biztos, hogy a nyelvtani följegyzések ebből a szempontból nem teljesek.

5. Azt hiszem, nem fölösleges a **j* múltidő-jel esetleges osztják nyomairól a véleményemet összefoglalnom.

5.1. A HONTI–RÉDEI feltételezte obi-ugor **j* múltidő-jel bizonyítási kísérlete során HONTI csak arra próbált érveket fölsorakoztatni, hogy egykor követhette az igetövet valamilyen időjel. Egyikük sem hozott egyetlen egy bizonyító adatot sem amellett, hogy ez *j* lett volna, s az *-m, -n* stb. előtt *ə*-be olvadt volna bele, csak az általuk feltételezett példatárat közölték, illetve bővítette RÉDEI a déli osztjákról a keleti osztják nyelvjárásokra is kiterjesztve. E példatár kiválasztása és elhatárolása annyira téves, hogy már ez egymagában is állításuk valószínűsége ellen szól. Mind a ketten csak az alanyi ragozás múlt idejéről beszélnek. Meg sem említik, hogy a szenvedő igeragozás múlt idejének a szuffixumai ezzel azonosak[10], eltérés csak a 3. személyben van, azt sem említik meg, hogy a jelenidő személyragjai is ugyanezek. A **j* elenyészését RÉDEI a tárgyas igeragozásra is ki akarta terjeszteni (MNy. 87: 449), illetve csak az egy tárgyra utalóra, de ott sem tett róla említést, hogy a jelenben is ugyanazok a személyragok. Teljesen önkényes az alanyi ragozás és az egy tárgyra utaló tárgyas ragozás múlt idejének a személyragjait a megfelelő jelen idejűek nélkül tárgyalni, a két és több tárgyra utalókat és a birtokos személyragokat meg sem említve az egy tárgyra utalókat magyarázni. Ha történeti adatok igazolnák, hogy a HONTI–RÉDEI magyarázta szuffixumokban egykor volt **j* (erről pedig szó sincs!), akkor is szükséges lenne a tökéletes alaki egybeesést a jelen 1., 2. személyű szuffixumaival részeletesen indokolni, nem pedig meg sem említeni. A tárgyas igeragozásnál pedig a sok egyezés a birtokos személyragokkal ugyancsak nem hagyható figyelmen kívül. A megtárgyalt témakör kiválasztása, nyelvi határaink meg nem adása a probléma felvetésének tárgyalását irreálissá teszi.

5.2. RÉDEI az alanyi ragozású múlt 3. személyének különböző jelölőit az osztják nyelvjárásokban két helyen is felsorolja (l. **3.** alatt is), nem említi azonban, hogy a du. 3. és a plur.3. személy végződése azonos a Du. Nom., illetve Plur. Nom. végződésével; arról szól, hogy az *-ot* valószínűleg összetétel második tagja[11], hogy a *-mat* a múlt idejű melléknévi igenév 3. személyű birtokos személyjeles alakja (MNy. 87: 449, NyK. 93: 99); a *Ø* morfémásokat (Trj. J. *mən,* KV. 268 kk; PV. 90 kk.) említetlenül hagyja. Ebből az egybevetésből nem következik, hogy a Keu. Atl. *-ij, -əj, -i* feltétlenül verbalis eredetű szuffixelem.[12]

[10] Ez expressis verbis kimondva csak KISPÁL–MÉSZÁROS Északi osztják kresztomátiájában (35, 96) van.

[11] Ennek az évszázados állításnak az eredetére nem szoktak mostanában hivatkozni (Munk., NyK. 28: 6–7, PF. 180; vö. HONTI, ChrOsti. 41; RÉDEI, MNy. 87: 449 stb.

[12] RÉDEI — részben HONTIra hivatkozva — cikkem több fogyatékosságáról, baklövésekről beszél idézetek és lelőhelyek megadása nélkül (NyK. 93; 95, jegyz.). Az olvasó egy ilyen vád alapta-

6. Ceterum censeo:

a) Nyelvi adatok felsorolása a probléma felvetéséhez szükséges, ez még nem bizonyítás! Szükséges azonban a jelenség elhatárolása a hasonló jellegű vagy azonos, de más eredetűnek magyarázható adatoktól. Részletesen indoklandó a különböző eredet, illetve az egybeesés oka, lehetősége.

b) Az előző magyarázatokra a hivatkozásoknak filológiailag pontosaknak kell lenniük, korábbi tőlünk vagy másoktól származó állítások a megfogalmazás módosításával nem minősíthetők át más tartalmúakká.

c) A hivatkozások számának a növelése nem pótolja a bizonyítás részleges vagy teljes hiányát. Értékük hiányosságát még tovább csökkenti, ha valamennyi hivatkozás ugyanattól a szerzőtől származik.

VÉRTES EDIT

---

lanságáról könnyen meggyőződhet „az U/FU *l osztják folytatásával kapcsolatos" megjegyzésem cikkemben egyetlen egy van (Bárczi-Eml. 200), ez az állítás RÉDEInél is szerepel (NyK. 93: 96). Filológiailag pontatlan vádakkal kapcsolatosan (akár az idézés, akár a lelőhely módja szempontjából) egyszer és mindenkorra a MNy. 95-ben sajtó alatt levő „Sine ira et studio" c. írásom a válaszom.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 479–486

DEBRECEN
1999.

A *búbos banka* lexéma vizsgálata „A magyar nyelvjárások atlasza" alapján

A madarak élete, szokásai ősidők óta foglalkoztatták az embereket, és ahogy KISS JENŐ monográfiájában olvashatjuk, „nemcsak gyakorlati hasznosságuk miatt váltak már réges-régen az ember érdeklődésének állandó tárgyává. Különös életmódjuk, a repülni tudás hatalma, szép tollazatuk, kellemes hangjuk, éneklésük, fészkeik, tojásaik, elnevezéseik megragadták az érdeklődő, a természetet mindjobban megismerni vágyó ember fantáziáját" (Magyar madárnevek. Bp., 1984. 11–2).

A nyelvjárási szókincsben is megfigyelhetjük a különféle madarak megnevezéseit, így A magyar nyelvjárások atlaszában, amelynek IV. kötetében találhatók a címszóként felvett m a d á r n e v e k. Vizsgálataim ezekre a lexikai térképlapokra vonatkoznak, amelyek közül most a 628. térképet veszem szemügyre. Ezen igen gazdag nyelvi anyagot találunk a *búbos banka* (fr. *huppe*, lat. *Upupa epops*) tájnyelvi megnevezéseiről. A gyűjtők rajz segítségével a következő kérdésre keresték a választ: „Mi az a tarka, galamb nagyságú madár, amelynek tollkorona van a fején?" Célom ennek a térképlapnak a szókincstani vizsgálata, a megnevezések történeti-etimológiai adatainak, a különböző jelentéseknek megadása, és csoportosításuk a korpuszok adta lehetőségek számbavételével. Végül közlök példákat a témával kapcsolatos művelődéstörténeti anyagból is.

A madár neve legkorábban 1533-ban fordul elő *Somoro madar* (= szomorú madár) formában, ez valószínűleg arra utal, hogy hangja és megjelenése miatt a szerencsétlenség hozóját látták venne (vö. KISS, i. m. 219). A *banka* utótag és változatai *(banga, bankó, blanka)* 1702-től adatolhatók: „Búbós babuk avagy *banka* ... A *banka* elnevezés valószínűleg szóhasadás eredménye: a *banga* alakváltozata. A 'bamba, buta' jelentésű szó azért válhatott a *búbos banka* nevévé, mert ez a madár a megtestesült butaság hírében áll" (TESz. I, 239).

A megnevezések közül a legjellemzőbbek azok, amelyek a madár k ü l ö n ö s s z o k á s á v a l kapcsolatosak. Az ornitológiai szakirodalomban erről a következőt olvashatjuk: „Hosszú csőrével leginkább a ganéjt, trágyát turkálja, kukacok, pondrók után kutatgatva, fiatal korában pedig — míg fészkében ül — nem átalja saját otthonát bemocskítani ... podvás, korhadó farészekre, mely az ülő madár szennyével és néha marhaganéjjal van undokítva, rakják ... tojásai-

kat" (KISS, i. m. 219). Ennek alapján a következő nevekkel számolhatunk előfordulásuk gyakorisági sorrendjében: *fostosbugybóka, fostosbabuka, szarbanka, szarosbanka, banka, fostosbabuta, szarbabutyka, fostosbudoga, fostoshupota, ganajmadár, szarbabuka, szarosbabuta, szarmadár, szarbugybóka, szaroshupota, szarpupuza, szaraspupuza, szarbabutka, szarturúó madár.*

A legtöbb kutatóponton (16) a *fostosbugybóka* nevet ismerik. Pl. Galambok (B-30), Szenta (B-35), Bálványos (D-9), Péterhida (D-28), Velica Pisanica (Ju-2). Nyelvjárási területük: a dél- és közép-somogyi, a Balaton vidéki, az észak-baranyai és a zalaihoz közeli átmeneti rész.

A *fostosbabuka* 7 kutatópontra jellemző, pl. Rezi (B-15), Nemesvita (D-1), Felsőnyék (D-16), a Balaton vidéki, valamint az észak-dunántúli nyelvjárási területen. SZINNYEI JÓZSEF tájszótárában a név előtagja 'lucskos' jelentésben is szerepel (MTsz. I, 628).

A *szarbanka* 5 helyen fordul elő, pl. Kakasd (F-13), Doboz (N-4), Kászonaltíz (Ro-15), a dél-tiszántúli, a romániai magyar nyelvjárásban és az újabb településnek nevezett részen Bajához közel. Székelyföldön *szarabanka* a neve (MTSz. II, 493). A *szarosbanka* változat csak a déli palóc nyelvjáráshoz tartozó Horton (J-6) van meg.

A *banka* elnevezésre 5 kutatópontról van adat, pl. Téglás (P-12), Hosszúpályi (P-15), Temerin (Ju-9), főként a hajdú-bihari nyelvjárási területről, de megtalálható a középpalócban, valamint a jugoszláviai területen is. A szótárak más jelentését is közlik: 'mumus, ijesztő' (MTsz. I, 97), 'kévekötél', 'egyfülű kosár' (ÚMTsz. I, 335).

A *fostosbabuta* névre 5 helyről van adatunk, pl. Kálk (A-27), Andrásfa (B-5), vagyis a zalai, az északnyugat-dunántúli és a hozzá közeli átmeneti nyelvjárási területről.

A *szarbabutyká*-t két helyen adatolták: Bugyi (E-18), Izsák (K-1). Az előbbi, a Budapest környéki, az utóbbi a kiskunsági nyelvjárástípushoz tartozik.

A *fostosbudoga* egyedül Cserkúton van meg (D-37), az észak-baranyai nyelvjárásban. Bővebbet a szótárak sem közölnek róla.

A *fostoshupota* csak Kóton (Ju-1) található meg, a hetési területen, a *ganajmadár* pedig a Dunántúl nyugati részén lévő átmenetinek számító nyelvjárásban, Pusztasomorján (A-2) jellemző.

A *szarbabuka* is csak egy helyen van meg, Hodoson (Cssz-7), a csallóközi-szigetközi részen. A *szarosbabutára* csak a zalai nyelvjáráshoz tartozó Zalahás-hágyóról (B-10) van adat.

A *szarmadár* elnevezést ugyanott ismerik ahol a *ganajmadár* nevet, vagyis Pusztasomorján (A-2). A *szarbugybóka* a dél-somogyi nyelvjáráshoz tartozó Okorágon (G-3) jellemző, a *szaroshupota* pedig a zalai nyelvjárásban, Hahóton

(B-21). A *szarpupuza* a romániai Kiskapuson (Ro-17), a *szaraspupuza* Zselyken (Ro-8) van meg.

A *szarbabutkát* Nagykőrösön (J-21), a kiskunsági nyelvjárásban figyelhetjük meg. VILLÁM JUDIT Nagykőrösi tájszótárában kihalóban lévőnek minősíti ezt a valódi tájszót (81).

A *szarturuó madár* csak Pusztasomorjára (A-2) jellemző, amely egy átmeneti sáv, közel az északnyugat-dunántúli nyelvjáráshoz.

A *búbos banka* elnevezései közt a következő csoportot a madár h a n g j á v a l összefüggő, h a n g u t á n z á s s a l létrejött nevek alkotják.

Ezek a madár „tompa, egyhangú, pu-pu-pu-szerű hangját utánozzák tőalakban vagy képzővel megtoldva" (KISS, i. m. 220). Idetartozó nevei gyakorisági sorrendben: *babuka, babuta, budoga, bugybóka, pupuza, babutka, hupota, budbud, babóka, babutyka, butyka, dudok, mutukka, tutubanka.*

A *babuka* megnevezés 16 kutatóponton él, pl. Bana (C-9), Kapolcs (D-3), Soponya (E-15), Medina (F-9), Hodos (Cssz-7). Szóródására jellemző, hogy megtalálható a csallóközi-szigetközi, az észak-dunántúli, a Balaton vidéki, a kiskunsági és egy átmeneti nyelvjárási területen. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára szerint a szó 1519-től adatolható: „Es ezek az eghy madarak kózzól, kykkel nem yllyk eelny: ... Baglyot, *Babwkoth*, ewlwóth" (I, 212). Más jelentése is van: 'vénasszony', 'kellemetlen személy' (uo). IMRE SAMU jövevény eredetét sem zárja ki (vö. Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése a magyar nyelvatlasz alapján. Bp., 1987. 66). SZINNYEI JÓZSEF tájszótárában a következő jelentésekben fordul elő: 'babácska, szerető', 'babuka-forma, aki a fejét a kendőjébe egészen beburkolja', 'magába vonult, szentes vénasszony' (I, 76). Az Új magyar tájszótár a morfológiai elvonással létrejött *babuk* alakját, és 'ügyetlen, tehetetlen' jelentését is közli (I, 297).

A *babutát* 10 kutatóponton ismerik, pl. Acsalag (A-4), Csönge (A-20), Nagykónyi (D-18), Sukoró (E-14). Az északnyugat-dunántúli nyelvjárási területen jellemző és egy átmeneti részen (D-18, E-14). Más jelentésben is megvan a népnyelvben: 'szárításra felállítgatott, marokba szedett, hajdinacsomókból álló kupac' (ÚMTsz. I, 298).

A *budoga* az észak- és dél-baranyai, valamint a Baja környéki nyelvjárásra jellemző 9 kutatóponton. Pl. Martonfa (F-19), Baksa (G-4), Old (G-11), Kölked (G-12).

A *bugybóka* 8 kutatóponton figyelhető meg a Balaton vidéki, a közép- és délsomogyi, az észak-baranyai és egy átmeneti nyelvjárási területen. Pl. Bálványos (D-9), Pamuk (D-13), Cserkút (D-37). Jelentései még: 'császármadár' (!), 'vízimadár', 'náthás gyermek tréfás megszólításaként: „Na te *bugybóka*, türűd meg a zórodat" (ÚMTsz. I, 617).

A *pupuza* megnevezés is 8 kutatópontra jellemző, a romániai magyar nyelvjárásban, pl. Szilágybagos (Ro-1), Désháza (Ro-2), Lozsád (Ro-18). KISS JENŐ

monográfiájában a következőt olvashatjuk e szó eredetéről: „szóföldrajzi tények alapján kétségtelen, hogy az erdélyi nyelvjárások *pupuza*, *pupuca*, *pupudza*, *pupuzuj* szava román eredetű, a román *pupaza* 'ua' átvétele" (i. m. 221). SZINNYEI tájszótára ezek közül a *pupuca* alakváltozatot közli (MTsz. II, 229).

A *babutka* 7 kutatóponton van meg az észak-dunai, az észak-dunántúli, a Budapest környéki, a kiskunsági és egy átmeneti nyelvjárási területen. Pl. Naszály (C-11), Úny (E-4), Mány (E-11), Nagykőrös (J-21). Az Új magyar tájszótárban egy menyasszonytánc szövegében 'kontyos veréb' jelentésben is szerepel (I, 298).

A *hupota* névről 6 helyről van adat, pl. Viszák (B-3), Bödeháza (B-28), Kót (Ju-1). Ezek az őrségi, a hetési, a zalai és egy átmeneti nyelvjárási területhez tartoznak. A szó 1818-tól adatolható: „A Babukát *Hupotá*nak hívják", 1833: *Huppota* madár, 1860: *hupotta* fiak, 1876: *huputa* madár, 1876: *hupup* madár (TESz. II, 169).

A *budbud* megnevezés csak két, egymáshoz közeli helyen fordul elő az északnyugat-dunántúli nyelvjárási területen és az ahhoz közeli nyelvjárásszigeten: Középpulya (Au-1), Őrisziget (Au-4). Az ausztriai kutatópontok miatt „joggal gondolunk tehát német eredetre, a német Wud-Wud 'ua' átvételre" (KISS, i. m. 221).

A *babóka* egy helyre, Nagykónyira (D-18) jellemző, amely átmeneti nyelvjárási terület, közel a közép-somogyihoz és a Balaton vidékihez. Jelentései még: 'a bab kicsinyítő elnevezése', 'petty, foltocska' (ÚMTsz. I, 294).

A *babutyka* csak Makádon (E-17) található meg a kiskunsági nyelvjárásban. SZINNYEI szótárában 'magába vonult, szentes vénasszony' jelentése is van (*babuka* a.).

A *butyka* csak Izsákon (K-1) használatos a kiskunsági nyelvjárásban. Szlovák eredetű szó, és más jelentései is vannak. Erre példák: 'bódé', 'piaci bódé', 'hevenyészett italmérő', 'úrnapi lombsátor', 'révház' (TESz. I, 397), 'szűk nyakú pálinkásüveg', 'halászatban használatos, talppal ellátott fa, amellyel a vizet csapkodják, kuttyogató', 'kátyú' (ÚMTsz. I, 643).

A *dudok* név Barslédecen (Cssz-4) jellemző és szlovák átvétel, „a szlovákkal érintkező nyelvjárásból adatolható" (KISS, i. m. 221). Az északnyugat palóchoz közeli nyelvjárásszigeten fordul elő.

A *mutukka* szintén ezen a területen van meg egy helyen, Nyitragerencséren (Cssz-3).

A *tutubanka* megnevezés előtagja hangutánzó eredetű, így ez is ebbe a csoportba tartozik. Csak Vámospércsen figyelhetjük meg (P-14), a hajdú-bihari nyelvjárásban.

A harmadik csoportba a madár s z a g á v a l kapcsolatos megnevezéseket sorolhatjuk, amelyek összefüggnek különleges szokásával. A leggyakoribb név ennek alapján a *büdösbanka*, hiszen 80 kutatóponton ez a neve a madárnak, és

elég nagy szóródást mutat: pl. Hort (J-6), Mélykút (K-10), Réte (Cssz-1), Dunakiliti (A-1), Verpelét (J-10), Alpár (K-3), Szuhogy (L-5), Gelej (M-6), Nagybózsva (O-1), Tyukod (P-9), Bajsa (Ju-5), Csíkrákos (Ro-14), Vári (Szu-3). Ezek a kutatópontok a következő nyelvjárásokba tartoznak: csallóközi-szigetközi, Szenc környéki, Baja környéki, közép, keleti és déli palóc, Szikszó környéki, Hernád vidéki, abányi *ö*-ző, szabolcs-szatmári, hajdú-bihari, dél-tiszántúli, Eger vidéki, Szeged környéki, kiskunsági, átmeneti, ill. egy nyelvjárásszigetet a szlovák részen.

A szó jelentései még: 'galacsinhajtó bogár', 'gyümölcspoloska' (ÚMTsz. I, 652). VILLÁM JUDIT Nagykőrösi tájszótárában 'mezei poloskát' is jelent (28).

Az előfordulás sorrendjében a következő megnevezés a *büdösbankó*. Erre 6 kutatópontról van adatunk, pl. Szebény (F-21), Tóalmás (J-14), Öcsöd (N-1). Megtalálható az észak-baranyai, a déli palóc, a dél-tiszántúli és a romániai magyar nyelvjárásban.

A *büdösdutka* öt kutatópontra jellemző a palócban. Pl. Mátraszőlős (J-2), Bolyk (Cssz-17).

A *büdösbabuka* négy helyen fordul elő, pl. Réte (Cssz-1), Dunakiliti (A-1) a Szenc környéki és a csallóközi-szigetközi nyelvjárásban.

A *bidibanka* három kutatóponton figyelhető meg, pl. Petneházán (O-11), a szabolcs-szatmári nyelvjárástípusban.

A *büdösbabuta* csak Rigácson (A-34), az északnyugat-dunántúli nyelvjáráshoz közeli átmeneti nyelvjárásban van meg. A *büdösbatak* Ivádon (H-8), a középpalócban fordul elő. A *büdösdutkó* Vágán (Cssz-2), a Szenc környéki nyelvjáráshoz közeli nyelvjárásszigeten használatos. A *büdösdatka* a középpalócban, Karancslapujtőn (H-6) figyelhető meg, a *büdösszájú mututka* pedig Nyitragerencséren (Cssz-3), az északnyugati palócban fordul elő.

A madár t o l l a z a t á v a l függnek össze azok a nevek, amelyek a fején lévő tollbóbitával kapcsolatosak. Idetartozó példák előfordulásuk gyakorisági sorrendjében: *búbosbanka, tarézsbabuka, bubosmadár, tarajosbankó, tarajosdutka, tollasbabuka.*

A Biológiai lexikon szócikke a következő leírást közli: „fajai a trópusi Afrikában élnek. Nálunk költöző faj a *búbosbanka* v. *büdösbanka (Upupa epops).* Fején legyezőszerűen szétnyitható bóbita van" (IV, 101). A magyar nyelv értelmező szótára szintén erre vonatkozóan határozza meg a címszót: „díszes tollazatú, bóbitás madár: olyan madárfajta, amelynek egyedeit a fejükön lévő jellegzetes búb, bóbita díszíti" (I, 723).

A leggyakoribb elnevezés ebben a csoportban a címszó, vagyis a *búbosbanka*, 59 kutatóponton. Pl. Dunavecse (F-3), Hort (J-6), Tállya (L-18), Dévaványa (M-19), Vámospércs (P-14), Várdaróc (Ju-3), Tornagörgő (Cssz-22), Vári (Szu-3), Doboz (N-4), Zágon (Ro-22). Elég nagy szóródást mutat, sok nyelvjárási területen megtalálható: az északnyugat-dunántúli, a hozzá közeli átmeneti részen,

a Balaton vidéki, a közép-somogyi, a kiskunsági, a Baja környéki, az észak- és dél-baranyai, a déli, a keleti és a középpalóc részen, a dél-tiszántúli, a hajdú-bihari, a szabolcs-szatmári, a Szikszó környéki, a Hernád vidéki, az Ipoly vidéki részeken és a határon túli területeken a jugoszláviai, a romániai magyar nyelvjárásokban valamint egy ausztriai nyelvjárásszigeten.

A *tarésbabuka* név ehhez képest alig jellemző, mivel csak három helyről van adatunk: Dunaszeg (C-2), Sárszentmiklós (F-2), Izsap (Cssz-11), a csallóközi-szigetközi és egy átmeneti nyelvjárási területen a Balaton vidékihez közel.

A *búbosmadár* egy helyen, Nagyhinden (Cssz-5), egy nyelvjárásszigeten fordul elő. Az Új magyar tájszótárban 'búbos pacsirta' jelentése is van (I, 617).

A *tarajosbankó* a déli palócban, Tóalmáson (J-14) jellemző, a *tarajasdutka* az Ipoly vidéki nyelvjárásban Csábon (Cssz-16), míg a *tollasbabuka* egy átmeneti területen, a Balatonhoz közel, Nemesvitán (D-1) található meg.

Hangátvetéssel és visszaható hasonulással jött létre a *tarabaksa* megnevezés, amely a jugoszláviai magyar nyelvjárásszigeten lévő Kórógyra (Ju-7) jellemző. „A szlavóniai *tarabaksa*... valószínűleg a törökbasa összetételből jött létre hangátvetéssel és visszaható hasonulással. E változást elősegítette a madárnév és az összetétel eredeti jelentése közötti kapcsolat meglazulása. A névadás alapja a *búbosbanka* cifra tollazata s feltűnő „turbánja" (= bóbita) volt" (vö. KISS, i. m. 222). PENAVIN OLGA Szlavóniai szótára a szónak 'éjjeli őr' jelentését is megadja (III, 150).

A *dutka* elnevezés a szlovákkal érintkező nyelvjárásból adatolható, és valószínűleg szlovák eredetű (vö. KISS, i. m. 221). A TESz. szerint viszont „lengyel eredetű szó, 1544-től van rá adat: 'kis értékű pénzérme', 1885: 'négykrajcáros'. A lengyel pénzt a rajta levő sasos lengyel címer alapján tréfásan nevezték *búbos bankának* ... a magyarba a birtokos esetben álló lengyel *dudka* kerülhetett át" (I, 693). Az elnevezés 11 kutatóponton van meg, pl. Pilismarót (E-5), Kemence (H-1), Bajka (Cssz-10), a déli, a nyugati és az északnyugati palóc, az Ipoly vidéki, az észak-dunai, valamint a hozzá közeli átmeneti nyelvjárásokban.

A szóalak szerkezetét tekintve három típussal számolhatunk: egyszerű, összetett és szószerkezetes. A *búbos banka* megnevezései közül 15 egyszerű név (29%). Előfordulási gyakoriság szerint ezek a következők: *babuka, dutka, babuta, budoga, bugybóka, pupuza, babutka, hupota, banka, budbud, dudok, babóka, babutyka, butyka, mutukka.*

Az összetett nevek száma 34 (66%). IMRE SAMU vizsgálatai szerint „nyelvjárási szókincsünk területi tagolódásában elsősorban a belső szóalkotási módnak, ezen belül is főképpen a szóösszetételnek, kisebb mértékben a szóképzésnek van meghatározó szerepe" (i. m. 42).

A nevek domináns elemei közül a *-banka* a legjellemzőbb (14 %), a következő megkülönböztető elemekkel kapcsolódva : *büdös-* (pl. H-4, J-11, K-12, L-1, M-6, O-4, P-7, Cssz-20, Ju-5, Ro-14), *búbos-* (pl. F-4, G-13, M-11, P-11, Cssz-

19, Ju-12, Szu-3), *szar-* (pl. F-13, N-4, Ro-15), *bidi-* (pl. O-11, P-4), *szaros-* (J-6), *tutu-* (P-14).

Gyakoriság szerint a következő a *-babuka* típusú (13%), a következő megkülönböztető elemekkel: *fostos-* (pl. B-8, C-16, D-1, D-16), *büdös-* (pl. Cssz-1, A-1), *tarés-* (pl. C-2, F-2), *szar-* (Cssz-7), *tollas-* (D-1).

A *-babuta* típust (8%) *fostos-* (pl. A-27, B-5), *büdös-* (A-34), *szaros-* (B-10) variációk mutatják.

A *-madár* utótagnak (8%) megkülönböztető elemei: *búbos-* (Cssz-5), *ganaj-* (A-2), *szar-* (A-2). A *-bankó* típus (5%) megkülönböztető elemei: *büdös-* (pl. F-21, J-14, N-1), *tarajas-* (J-14).

A *-bugybóka* típus is ugyanilyen arányú, *fostos-* (pl. B-22, D-12, D-34) és *szar-* (G-3) elemmel kapcsolódva. Hasonló a *-dutka*, amely *büdös-* (pl. H-4, J-2) és *tarajos-* (Cssz-16) névelemmel párosul.

A *-hupota* és a *-pupuza* típusúak is 5%-ot képviselnek. Előbbi megkülönböztető elemei a *fostos-* (Ju-1) és a *szaros-* (B-21), utóbbié pedig a *szar-* (Ro-17), *szaras-* (Ro-8).

A *-babutka* típus mindössze 2 %, és csak a *szar-* névelemhez kapcsolódik (J-21). Hasonló az arány a *-babutyka, -baksa, -batak, -budoga, -datka, -dutkó* típusok esetében is. Ezek sorrendben a következő variációt képviselik: *szar-* (pl. E-18, K-1), *tara-* (Ju-7), *büdös-* (H-8), *fostos-* (D-37), *büdös-* (H-6), *büdös-* (Cssz-2).

A szószerkezetes elnevezésre mindössze két példa van (3,9%): *büdösszájú mututka, szartúró madár*. Előbbi csak Nyitragerencséren (Cssz-3), az északnyugati palócban figyelhető meg, az utóbbi pedig Pusztasomorján (A-2), egy átmeneti nyelvjárásban.

Az atlaszban 8 kutatóponton nincs adat a *búbos banka* megnevezésére, pl. Vőlcsej (A-10), Patak (H-2), Felsőőr (Au-2). Ezek az északnyugat-dunántúli, az Ipoly vidéki, a Szeged környéki, az ausztriai, a jugoszláviai és a romániai magyar nyelvjárási területekről valók.

A *búbos banka* térképlapját vizsgálva azt is megfigyelhetjük, hogy más kultúrák , nyelvek is hatással voltak az elnevezésekre. Az előbbi anyagból kiemelve álljon itt néhány példa ennek igazolására: a szlovákkal érintkező, északi részen szlovák eredetű névvel számolhatunk (pl. *dutka, dudok*), a nyugati, ausztriai kutatópontokon a német nyelvi hatás jellemző (pl. *budbud*), a romániai magyar nyelvjárásokban pedig a román nyelvből kölcsönöztek szót (*pupuza*).

A *búbos banka* nyelvjárási megnevezései előfordulnak a frazeológiai anyagban is. A szólásokban, közmondásokban, népi rigmusokban megfigyelhetjük a népi gondolkodásmódot is, vagyis azt, hogy mikor, mivel hozták kapcsolatba ezt a különleges madarat. Pl. 'feltűnően tarka' jelentésben szerepel a következő szóláshasonlatban: „Tarka, mint a *babuka*" (O. NAGY GÁBOR, Magyar szólások és

közmondások. Bp., 1976. 63). Az Új magyar tájszótárban a külsejével kapcsolatos megjegyzést olvashatjuk: „a tarés a *babuka*, piros melle van nekie" (I, 297).

Rövidebb szövegekben is van rá példa VÁRKONYI IMRE LEHEL szótárában, amely a népi megfigyeléseket tükrözi. Ebben a madár szépsége dominál: „Láttad, mijen széb *bugybókág* vótak ott az erdő mellett? Szép bóbita vót a fejükön" (37). Egy menyasszonytánc szövegében a következő név szerepel: „Sárga legyen a *babutka* tolla, tolla, / Íkes legyen a menyasszony kontya, kontya" (ÚMTsz. I, 298). A madár szagára utalnak a „büdös, mint a *banka*" szóláshasonlatban (O. NAGY, i. m. 69). 1874-ből való az a bölcsesség, amelyet BÁLINT SÁNDOR jegyzett le a Szegedi tájszótárban: „Keress *büdösbankát*, vedd ki a nyelvét, kösd a jobb karod alá, senki le nem győzhet a harcban" (I, 204). Ez a madár a butaság hírében áll, és amikor valaki tudatlan vitázik a hozzáértővel, akkor szokták mondani a következőt: „A *büdös babuk* berzenkedik a hattyúval / hattyúra" (O. NAGY, i. m. 63). Bibliai történettel is kapcsolatba hozták: „A *huputásmadár* meg, miko Krisztust ütöttik, rámondta: hupp, hupp, hocs csak üssik" (ÚMTsz. 1030).

A magyar nyelvjárások atlaszának 628. térképlapja hasznos tanulságokkal szolgál a kutatás számára, és ahogy SEBESTYÉN ÁRPÁD értékeli a teljes adattárat, az valóban „beváltja hivatását, mozgósít, további munkára sarkall" (MNyj. 20: 133–7).

VESZPRÉMI ESZTER

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 487–496

DEBRECEN
1999.

Az *ebszőlő* (Solanum dulcamara) elnevezései a magyar nyelvben

1. Az *ebszőlő* (Solanum dulcamara) a burgonyafélék (Solanaceae) családjába tartozó, nyirkos helyeken, vízparton, füzesekben élő, felkapaszkodó szárú cserje. Szára több méter hosszú is lehet, alul elfásodó, feljebb lágy, belül üreges, virága lila színű. Bogyója hosszúkás, éretten piros (RévaiLex. XVI, 8).

Drog (Dulcamarae stipes) céljára a növény elfásodott szárát gyűjtik, levelétől, virágától és termésétől megtisztítva, majd 1–2 arasznyira feldarabolják (Rápóti Jenő–Romváry Vilmos, Gyógyító növények. Bp., 1983. 120). Hasznáról az Orvosi Fűvészkönyv ezt írja: „Ez, a' Hazánkbann termő orvosi plánták között, a' legbetsesebbek közzé tartozik" (Magy. Fűvészk. 2. 173). A népi gyógyászatban vértisztítónak, idegnyugtatónak, lázcsillapítónak, reuma- és ízületi bántalmak, gyomor- és bélhurut ellen stb. használták. Hideglelés ellen pálinkába áztatva készítettek gyógyszert belőle. Mivel kellemetlen mellékhatásokat okozhat, házi alkalmazásra a drog nem ajánlható (Rápóti Jenő–Romváry Vilmos, i. m. 120).

2. A Solanum, Solanum dulcamara legrégibb elnevezése, az *ebszőlő* a XV. század legelején tűnt fel a magyar nyelvben, és tudományos névként a mai napig használják: 1405 k.: solatu^{m}: *eb zele* (SchlSzj.: RMGl. 664), 1500 k.: De strigio siue solatro: *Ebzewle* (StrassbGl.: RMGl. 664), 1520 k.: Solatrvm: *Eb zewlew* (Herbolarium Vincentiae: RMGl. 664), Solatru^{m}: *Eb zewlew* (Növénynevek: RMGl. 664), 1525 k.: Solatrum: *eb zewlew* (RMGl. 664), 1533: Solatrum: Nachtschadt: *Eb sőlő* (Murmellius: Lexicon: RMGl. 664), 1577: solatrum: *eb szőleő*; morella: *eb szőlő* (Kolozsvári Glosszák$_2$: RMGl. 664), 1578: *Eb ſzőlő* (Melius Juhász Péter, Herbárium Az fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól. 85), 1590: Solanum hortense: *Ebszőlő* (Szikszai Fabricius: Nomenclatura: RMGl. 664), 1595: *Eb ſzőlő* (Beythe András, Fiveskönyv. Németújvár. 110), XVI.: „Eȝ Bolondÿto es halalhoȝo *Eb ȝőlőt* ha kÿ megh ÿȝȝa, ȝÿnthe olÿan aȝ ÿȝÿ mÿnth aȝ Teÿnek, Eȝ gÿakor chÿoklaſth hoȝ" (OrvK. 612/34), XVI.: Solanum hortense, Nachtschatt: *eb Zoeloe* (SzegSz. I, 307), XVI. sz. vége: Strychnon satiuum: *[e]b Solió* (De Herbis: RMGl. 664), 1792: *Eb-ſzőlőnek* gr. (Nedeliczi Váli Mihály, Házi orvos szótárotska. Győrött. 64), 1793: Solanum, vulgare Solatrum: *Eb-főlő* (Grossinger, J. B., Universa Historia physica regni Hungariae secundum tria regna naturae. Auctore Joanne Bapt. Grossin-

ger. Posonii et Comaromii. 326), 1793: *eb Szőlő* (Földi János, Rövid krítika és rajzolat A' magyar fűvésztudományról. Bétsben. 11), 1845: *Ebszőlő* (Kováts Mihály, Háromnyelvű fejtő természethon titoktan orvostudomány műszótára, az az onomatologia physiographica chemica jatrica triglotta philologica. II. rész: Növénybölcsesség a'vagy, háromnyelvű fejtő növénynév műszótár. Budán. 181), 1957: *Ebszőlő* (Retscher Sándor–Rápóti Jenő–Polner István, A gyógynövénygyűjtés zsebkönyve. Budapest. 177), 1983: *Ebszőlő* (Rápóti Jenő–Romváry Vilmos, Gyógyító növények. Budapest. 120).

Az *ebszőlő* tükörszó, a német *Hundesbere* 'ebbogyó' szó szerinti fordítása. A növénynév a németből fordított igen régi növényneveink közé tartozik. Növényneveinknek ez a csoportja olyan gyógynövényeket foglal magába (vö. még német *Hundmilch* > *ebtej* 'Euphorbia', német *Hundestille*, *Hunsdill* > *ebkapor* 'Anthemis cotula, Matricaria inodora'), amelyek fontos szerepet töltöttek be a középkori patikákban, eredetijük a német patikusokkal terjedt el az országban, és itt a XV. század magyarosító hatása alatt fordították magyarra (MNy. 29: 51–2).

3. A Solanum, Solanum dulcamara másik, ugyancsak korai elnevezése a *szépszőlő* a XVI. század végéről származik: 1578: *Szép ſzőlő* (Melius Juhász Péter, i. m. 85), 1590: Solanum hortense: *szep szőlő* (Szikszai Fabricius: Nomenclatura: RMGl. 664), 1595: *ſzep ſzőlő* (Beythe András, i. m. 110), 1610 k.: Solatrvm: Solanum: *Szep szeo[leo]* (Herbolarium Vincentiae: RMGl. 664), 1706: *Szép szőlő:* Solanum (Pápai Páriz Ferenc, Nomenclatura Herbarum: Nyr. 29: 365), 1793: Solanum, vulgare Solatrum: *Szép-ſzőlő* (Grossinger, J. B., i. m. 326).

A *szépszőlő* belső keletkezésű, szóösszetétel útján jött létre, az utótag a szőlőszerűen felfutó növényre, illetve szőlőhöz hasonló termésére utal. Idegen nyelvi megfelelőkre l. ném. *Saurebe* 'savanyú szőlő', *Wilde Rebe* 'vad szőlő' (Heinrich Marzell, Wörterbuch der Deutschen Pflanzennamen. Mit Unterstützung der Preussischen Akademie der Wissenschaften Bearbeitet von Heinrich Marzell unter Mitwirkung von Wilhelm Wissmann. I.–V. Leipzig, 1943–1958. IV, 353).

A *szép asszony szőlője* birtokos szerkezet 1706-ból adatolható: *Szép asszony szőlője:* Solanum (Pápai Páriz Ferenc, Nomenclatura Herbarum: Nyr. 29: 365). A *szépasszonyszőlő* összetétel a korábbi birtokos szerkezetből (*szép asszony szőlője*) önállósult: 1925: *szépasszonyszőlő* (Jávorka Sándor, Magyar Flóra (Flora Hungarica). Bp. 978), 1948: *szépasszonyszőlő* (Augustin Béla–Jávorka Sándor–Giovanni Rudolf–Rom Pál, Magyar gyógynövények. Bp. 263).

4. A nyelvújítás újabb névvel gazdagította a növény és a Solanum nemzetség elnevezéseit: *csucsor*. A korabeli botanikusok feltehetőleg nem voltak elégedettek a régi *ebszőlő* 'Solanum' nemzetségnévvel, ezért alkották meg a *csucsor*

nemzetségnevet. Érdekes megjegyezni, hogy Földi János egyértelműen rossznak minősíti az *eb Szőlő* (Rövid krítika és rajzolat A' magyar fűvésztudományról. Bétsben, 1793. 11) elnevezést, mivel „A' melly Növevények Nemmel egymástól különböznek, különböző Nemi névvel is neveztessenek... Ez a' hiba a' Magyar Fűvészekben, kik egynehány esméretesebbekről neveznek sok számú Nemeket..." (i. m. 10). „Magáról a' Szőlőről hány különböző Nem neveztetik? *béka Szőlő, Szőlő fü, eb Szőlő, tengeri Szőlő*..." (i. m. 11).

A *csucsor* 'Solanum' mint nemzetségnév első előfordulása a magyar nyelvben: 1807: *Tsutsór* (Magy. Fűvészk. 176), 1843: *Csucsor* (Bugát Pál, Természettudományi szóhalmaz. Budán. 71), 1858: *Csucsor* (Magyar Növénytani Lapok. Szerkeszti és kiadja Kanitz Ágost. XI. évfolyam. A Brassai–Kováts-féle „Uj magyar füvészkönyv"-ből (1858). Közli Brassai Sámuel. 128), 1862–74: *Csucsor* (CzF. I, 1079), 1868–73: *Csucsor* (Ballagi I, 198), 1925: *csucsor* (RévaiLex. XVI, 8).

A szaknyelvi *csucsor* 'Solanum' szóképzéssel keletkezett, a *csúcs* főnév *-r* kicsinyítőképzős származéka (vö. *odor*, *sömör*) (EWUng. I, 232, TESz. I, 568).

A *csucsor* 'Solanum' nemzetségnév mellett megjelent a *csucsorka* növénynév is a magyar nyelvben. A *csucsorka* nyelvjárási szó, jelentése: 'a Solanum nemzetségbe tartozó Solanum tuberosum, burgonya'.

A *csucsorka* első előfordulása: 1787: „De hát a' *tsutsorkámról* mit mond? nem szépen nőnek é" (Bartzafalvi Szabó: Szigetvárt 1: 188: NSz.: TESz.), 1787: *tsutsurkájából* gr. (Gelei J.: Robinzon 144: NSz.: TESz.), 1843: *Csucsorka* (Bugát Pál, i. m. 71), 1868–73: *Csucsorka* (Ballagi I, 198).

Egyedi adatként a PallasLex.-ban a *keserüédes Csucsorka* 'S. dulcamara' (IV, 789) és a RévaiLex.-ban a *csucsorka* nemzetségnévként: 'Solanum' (XVII, 8) is feltűnik.

A *csucsorka* ugyancsak nyelvújítási alkotás, a *csucsor* főnév *-ka* kicsinyítő képzős származéka. A Solanum nemzetség *csucsor*, illetve a Solanum tuberosum, burgonya *csucsorka* elnevezésüket dudoros gumójuk vagy termésük alapján kaphatták (EWUng. I, 232, TESz. I, 568).

5. A növény számtalan elnevezést kapott termésének, szárának egyszerre édes és kesernyés íze alapján: *keserűédesszőlő, keserédes, keserű-édes, keserédes csucsor, édeskeserű csucsor, kesernyés csucsor, kesernyés ebszőlő, keserű csucsor, keserű ebszőlő.*

Barra István 1841-ben ezt írja a termésről: „szőlője édes savanyós, undoritó izü" (Növenytan, melly a' magyarországi és erdélyi növény rendeknek... leírását, elterjedését... hasznának előterjesztését... foglalja magában. Pest. 331). Az Orvosi Fűvészkönyvben ezt olvashatjuk: „nevét onnan vette, hogy ha az ember a' szárát vagy gyökerét megrágja, 's nyálát lenyeli: először émelygős keserű ízt

érez, azutánn pedig méz édesség lepi el a' száját, kivált ha eggy korty vizet iszik rá" (Magy. Fűvészk. 2. 173).

A növény tudományos nevének (Solanum dulcamara) második eleme *dulcamara* 'bittersüß' a latin *dulcis* 'süß' és *amārus* 'bitter' összetétele. A *dulcamara* a görög *glykýpikron* 'bittersüß' tükörfordításával keletkezett. A névadás alapja az, hogy a Solanum dulcamara vörös termése olyan anyagot (Dulcarin, Dulcamarin) tartalmaz, amely egyszerre kesernyés és édeskés (Helmut Genaust, Etymologisches Wörterbuch der botanischen Pflanzennamen. Basel, Stuttgart: Birkhäuser, 1976. 150).

A magyar nyelvben található elnevezések (*keserűédesszőlő, keserédes, keserű-édes, keserédes csucsor, kesernyés csucsor, édeskeserű csucsor, kesernyés ebszőlő*) feltehetőleg a német *Bittersüſs* 'keserű-édes' hatására jöttek létre, valamint ennek tükörfordításával keletkeztek. Idegen nyelvi megfelelőkre l. még: angol: *Bitter-sweet* 'keserű-édes' (Wilhelm Ulrich, Internationales Wörterbuch der Pflanzennamen in Lateinischer, Deutscher, Englischer und Französischer Sprache. Leipzig, 1872. 22).

A növény kesernyés ízére utaló első elnevezés a *keserűédesszőlő*: 1783: *Keſerü-édes ſzölö* (Benkö Jóſef, Nomenclatura Botanica. Füſzeres nevezetek. Linneus rendi ſzerént. in. Molnár János, Magyar könyv-ház. I. szakasz. Benkö Jóſef Urnak Füſzéres bövebb nevezeti. Posony. 340), 1798: *Keserü-, édes-ſzőlő* (Veszelszki Antal, A' növevény plánták' országából való erdei, és mezei gyüjtemény, vagy-is fa- és fűszeres könyv. Pesthen. 45), 1925: *keserű-édes szőlő* (Jávorka Sándor, i. m. 978), 1948: *keser-édes szőlő* (Augustin Béla–Jávorka Sándor–Giovanni Rudolf–Rom Pál, Magyar gyógynövények. Bp. 263).

A nyelvújítás korában az újonnan alkotott *csucsor* 'Solanum' nemzetségnév elé illesztették a *keserédes* jelzőt megkülönböztetésképpen egyéb fajoktól: A *keserédes csucsor* első előfordulása: 1790 k.: *Keserédes csucsor* (Nyr. 85: 211: TESz.), 1805–13: *Keserédes Tsutsór* (Természethistóriai Képeskönyv az ifjúság hasznára és gyönyörködtetésére... Kéſzítette... Bertuch F. J. Új kiadás, deák és magyar leírással megbővítve... I–XII. Ford. Márton József. Bétsben. Növ. LXXII, 6: 43), 1807: *keserédes Tsutsór* (Magy. Fűvészk. 176), 1808: *Keserédes Tsutsór* (Magy. Fűvészk. 2. 374), 1841: *keserédes csucsort* gr., *keseredes Csucsor* (Barra István, i. m. 330), 1843: *keserédes Csucsor* (Bugát Pál, i. m. 71), 1847: *keserédes csucsor* (Peregriny Elek, Természettörténet. Az ifjúság tanítására és házi használatra. Pest. 383), 1852: *Keserédes Csucsor* (Gönczi Pál, Vezérkönyv a növénytan tanítása és tanulására. Pest. 151), 1864: *Keserédes Csucsor* (Hazslinszky Frigyes, Éjszaki Magyarhon viránya. Füvészeti kézikönyv. Kassa. 182), 1872: *Keserédes Csucsor* (Hazslinszky Frigyes, Magyarhon edényes növényeinek füvészeti kézikönyve. Pest. 221), 1903: *Keserédes csucsor* (Hoffmann, Karl–Wagner János, Magyarország virágos növényei. Atheneum. Bp. 40), 1948: *keserédes csucsor* (Halmai János, Kossuth-csillag Vénusz

sarucska. Gyógynövények, növények, drogok magyar, népies és latin nevei. Budapest. 76).

A *keserédes* 'Solanum dulcamara' név Márton József alkotása: 1805–13: *Keserédes* (Bertuch F. J.–Márton József. Növ. LXXII, 6: 43), ugyancsak egyedi a *keserű-édes* 'Solanum dulcamara' elnevezés, amelyet Barra István alkotott: 1841: *keserü édes* (i. m. 330).

A későbbiekben a *kesernyés, keserű* vagy az *édeskeserű* jelzőt illesztették a *csucsor*, illetve az *ebszőlő* nemzetségnév elé, ezekből alakultak ki napjaink tudományos elnevezései is: *kesernyés csucsor*: 1980: *kesernyés csucsor* (Csapody István–Csapody Vera–Jávorka Sándor, Erdő-mező növényei. Bp. 82), 1988: *kesernyés csucsor* (Priszter Szaniszló, Növényneveink. A magyar és a tudományos növénynevek szótára. Mezőgazda Kiadó 1998. 348); *keserű csucsor:* 1988: *keserű csucsor* (Priszter Szaniszló, i. m. 348); *édeskeserű csucsor*: 1925: *édeskeserű csucsor* (RévaiLex. XVI, 8), 1948: *Édes-keserű csucsor* (Augustin Béla–Jávorka Sándor–Giovanni Rudolf–Rom Pál, i. m. 263), 1957: *édeskeserű csucsor* (Retscher Sándor–Rápóti Jenő–Polner István, i. m. 177), 1983: *édes-keserű csucsor* (Rápóti Jenő–Romváry Vilmos, i. m. 120); *kesernyés ebszőlő*: 1998: *kesernyés ebszőlő* (Priszter Szaniszló, i. m. 348); *keserű ebszőlő*: 1988: *keserű ebszőlő* (Priszter Szaniszló, i. m. 348).

6. A növény népies elnevezései közül a *kalina* (Nógrád m., Ipolyitke), *kalinka* (Jászberény), *kalyinka* (Heves m.) a szláv *kalina, kalinka* átvételei (Nyr. 64: 14). A *kalina, kalinka* első előfordulása: 1903: *kalina, kalyinka* (Hoffmann–Wagner, i. m. 40), 1925: *Kalyinka, kalina* (Jávorka Sándor, i. m. 978), 1948: *kalina, kaljinka* (Augustin Béla–Jávorka Sándor–Giovanni Rudolf–Rom Pál, i. m. 263), *kalina, katyinka* (Halmai János, i. m. 76).

A *katyinka* (1948) valószínűleg a szláv növénynevek értelmesítésével, a személynévre való utalással keletkezett.

7. Ugyancsak szláv átvétel az *iszalag* (Nyr. 11: 221). Szerb-horvát vagy szlovén eredetű; vö. szb.-hv. *svlâk, slâk* 'szulák', szln. *slâk*. A magyarba egy szb.-hv. vagy szln. *slak* 'szulák' kerülhetett át. A mássalhangzó-torlódásos szókezdetnek *i* előtéttel való feloldására vö. *iskola, ispotály, istáp, istráng, isztár* (TESz. II, 244, MNy. 10: 13).

Az *iszalag* 'Solanum, Solanum dulcamara' első előfordulása: 1807 előtt: *Iszalag* (Jelentés in. Julow Viktor, Bepillantás a Magyar Fűvészkönyv műhelyébe in. Árkádia körül. Bp., 1975. 256), 1807: *Iszalag* (Magy. Fűvészk. 176), 1808: *Iszalag* (Magy. Fűvészk. 2. 374), 1816: *Iszalag* (Baumgarten Johannes Christianus Gottlob, Enumeratio stirpium magno Transsilvaniae principatui [Erdély] praeprimis indigenarum in usum nostratum botanophilorum conscripta inque ordinem sexuali-naturalem concinnata. Vindobonae. I, 169), 1841: *iszalag*

(Barra István, i. m. 330), 1805–13: *Iszalag* (Bertuch F. J.–Márton József, i. m. Növ. LXXII, 6: 43).

1975-ben Julow Viktor felfedezése nyomán vált ismertté az a két rövid terjedelmű előmunkálat (Jelentés és Toldalék), melyet Diószegi és Fazekas nevük említése nélkül botanikai névalkotó munkájuk befejezése előtt nyomtattak ki és küldtek szét véleményezés végett az országban. Julow Viktor a dokumentumok szövegét teljes egészében közölte. A nyomda, a kiadó, a kiadási hely és év a nyomtatványokon nincs feltüntetve (Julow Viktor, Bepillantás a Magyar Fűvészkönyv műhelyébe in. Árkádia körül. Bp., 1975. 252). A dokumentumok némi bepillantást engednek abba a munkába, amely a Fűvészkönyv műhelyében folyt.

A debreceni botanikusok közül Földi elveti az *ebszőlő*t, a Jelentés (1807 előtt) még az *iszalag* nevet ajánlja, az Orvosi könyv „Igazító Laistrom"-ában a „Régi Nevek" között az *Iszalag* (374) szerepel, de a „Megállított Nevek" között már a *Keserédes Tsutsór*t (374) olvashatjuk.

Az *iszalag* alakváltozata a *juhszalag ~ juszalag* elsősorban a *juh* ~ N. *ju* és a *szalag* népetimológiás beleértésének következménye (TESZ. II, 244, MNy. 10: 13). A *juhszalag ~ juszalag* első előfordulásai a magyar nyelvben: 1816: *Juszalag* (Baumgarten Johannes Christianus Gottlob, i. m. I, 169) 1903: *juszalag* (Hoffmann–Wagner, i. m. 40); 1940–43: *juszalag* (a Komárom megyei Martos községből: MNy. XLV. 219), 1948: *juhszalag* (Halmai János, i. m. 76).

8. A növény előfordulási helyére utaló nevek (*erdeiszőlő, erdei ebszőlő, vadszőlő, vad ebszőlő, víziszőlő, vízi ebszőlő*) a magyarban keletkeztek, jelzőjük megkülönböztető szerepű; arra utal, hogy a növény vadon, erdőben nyirkos területeken él. Idegen nyelvi megfelelőre vö. ném. *Wilde Rebe* 'vad szőlő' „Übersetzung von „vitis sylvestris", wie unsere Pfl.manchmal bei den älteren Botanikern heißt"(Heinrich Marzell, i. m. IV, 353).

Az *erdeiszőlő* első előfordulása: 1583: Amara dulcis vulgaris *erdeij zolo* (Clusius, C. et Beythe, S., Stirpium Nomenclator Pannonicus. Nemetvyvari, 1583. 8), 1775: *Erdei ſzölö* (Csapo Jósef, Új füves és virágos magyar kert, mellyben mindenik fünek és virágnak Neve, Neme, Ábrázatja Teremſzete és Ezekhet képest külömbféle Haſznai, értelmeſſen meg-jegyeztettek. Posonyban. 79), 1783: *Erdei-ſzölö* (Benkö Jóſef , i. m. 340), 1816: *Erdei* v. Vad *Szölő* (Baumgarten Johannes Christianus Gottlob, i. m. I, 169), 1845: *Erdei szőlő* (Kováts Mihály, i. m. II, 181), 1903: *erdei-*, vad-, vizi- vagy veres ebszőlő vagy *szőlő* (Hoffmann–Wagner, i. m. 40), 1925: *Erdei szőlő* (Jávorka Sándor, i. m. 978).

Az *erdei ebszőlő* első előfordulása: 1903: *erdei-*, vad-, vizi- vagy veres *ebszőlő* (Hoffmann–Wagner, i. m. 40), 1948: felfutó-, vad-, vízi-, *erdei-*, veres *ebszőlő* (Halmai János, i. m. 76).

A *vadszőlő* első előfordulása: 1775: *Vadſzölö* (Csapo Jósef, i. m. 79), 1783: *Vad-ſzölö* (Benkö Jóſef, i. m. 340), 1816: *Vad Szölő* (Baumgarten Johannes Christianus Gottlob, i. m. I, 169), 1845: *Vadszőlő* (Kováts Mihály, i. m. II, 181), 1903: *vad-*, vizi- vagy veres ebszőlő vagy *szőlő* (Hoffmann–Wagner, i. m. 40).

A *vad ebszőlő* első előfordulása: 1903: *vad-*, vizi- vagy veres *ebszőlő* (Hoffmann–Wagner, i. m. 40), 1948: felfutó-, *vad-*, vízi-, erdei-, veres *ebszőlő* (Halmai János, i. m. 76).

A *víziszőlő* első előfordulása: 1903: *vizi-* vagy veres ebszőlő vagy *szőlő* (Hoffmann–Wagner, i. m. 40).

A *vízi ebszőlő* első előfordulása: 1775: *Vizi eb-ſzölö* Solanum dulcamara (Csapo Jósef, i. m. 79), 1783: *Vizi Eb-ſzölö* (Benkö Jóſef, i. m. 340), 1798: *Vízi eb-ſzőlő* (Veszelszki Antal, i. m. 45), 1807: *vízi Ebszőlő* (Magy. Fűvészk. 176), 1841: *vizi ebszőlő* (Barra István, i. m. 330), 1903: *vizi-* vagy veres *ebszőlő* (Hoffmann–Wagner, i. m. 40), 1948: *vízi ebszőlő* (Augustin Béla–Jávorka Sándor–Giovanni Rudolf–Rom Pál, i. m. 263).

9. A *felfutószőlő, felfutó ebszőlő, cserjés csucsor, cserjés ebszőlő* elnevezés esetében a névadás alapja a növény életmódja: „felkapaszkodó szárú cserje" (RévaiLex. XVI, 8). Idegen nyelvi megfelelőre vö. 1798: ném. *Steigender Nachſchatten* (Veszelszki Antal, i. m. 45).

A *felfutó ebszőlő* első előfordulása: 1775: *Fel-futó ebſzölö* (Csapo Jósef, i. m. 79), 1783: *Fel-futó Eb-ſzölö* (Benkö Jóſef, i. m. 340), 1798: *Fel-futó eb-ſzőlő* (Veszelszki Antal, i. m. 45), 1816: *Felfutó ebszölő* (Baumgarten Johannes Christianus Gottlob, i. m. I, 169), 1845: *Felfutó ebszőlő* (Kováts Mihály, i. m. II, 181), 1903: *felfutó-*, erdei-, vad-, vizi- vagy veres *ebszőlő* (Hoffmann–Wagner, i. m. 40).

A *felfutószőlő* első előfordulása: 1903: *felfutó-*, erdei-, vad-, vizi- vagy veres ebszőlő vagy *szőlő* (Hoffmann–Wagner, i. m. 40).

A *cserjés csucsor* és *cserjés ebszőlő* egyedi elnevezések, csupán legújabb növényszótárunkban találhatók meg: 1988: *cserjés csucsor*, *cserjés ebszőlő* (Priszter Szaniszló, i. m. 348).

10. A *piros ebszőlő, piros csucsor* és *veres ebszőlő, veressző* elnevezések a termés vörös színére utalnak.

A *piros ebszőlő* első előfordulása: 1903: *Piros ebszőlő* (Hoffmann–Wagner, i. m. 40), 1925: *piros ebszőllő* (RévaiLex. XVI, 8), 1948: *piros ebszőlő* (Halmai János, i. m. 76), 1983: *piros ebszőlő* (Rápóti Jenő–Romváry Vilmos, i. m. 120), 1988: *piros ebszőlő* (Priszter Szaniszló, i. m. 348).

A *veres ebszőlő* első előfordulása: 1783: *Veres Eb-ſzölö* (Benkö Jóſef, i. m. 340), 1798: *Veres eb-ſzőlő* (Veszelszki Antal, i. m. 45), 1807: *Veres* v. vízi *Ebszőlő* (Magy. Fűvészk. 176), 1805–13: *Veres Ebſzőlő* (Növ. LXXII, 6: 43),

1816: *Veres ebszölö* (Baumgarten Johannes Christianus Gottlob, i. m. I, 169), 1845: *Veres ebszőlő* (Kováts Mihály, i. m. II, 181), 1903: *veres ebszőlő* (Hoffmann–Wagner, i. m. 40).

A *veressző́lő* első előfordulása: 1793: *veres Szőlő* ? (Földi János, i. m. 11), 1903: *veres szőlő* (Hoffmann–Wagner, i. m. 40).

A *piros csucsor* egyedi névadás, legújabb növényszótárunkban fordul elő: 1988: *piros csucsor* (Priszter Szaniszló, i. m. 348).

11. A Solanum dulcamara gyógyászati felhasználására utal a *mellfű* népies elnevezés. Levéltelen hajtását mellfájás gyógyítására használták, Csapo József így írt a növény hasznáról: „Aſzſzony ember melyjeinek keménységet 's dagadását az öſzve zuzott és réa rakott levelek meg-gyógyítják" (Csapo József, i. m. 80).

A *mellfű* elnevezés 1775-ben tűnt fel a magyar nyelvben: 1775: *Mély-fü* (Csapo József, i. m. 79), 1783: *Mely-fü* (Benkö Jóſef, i. m. 340), 1798: *Mely-fű* (Veszelszki Antal, i. m. 45), 1816: *Mélyfű* (Baumgarten Johannes Christianus Gottlob, i. m. I, 169), 1903: *mellfű* (Hoffmann–Wagner, i. m. 40), 1948: *mellfű* (Halmai János, i. m. 76).

12. Az 1925: *élek-halok* (Jávorka Sándor, i. m. 978), 1948: *élek-halok* (Augustin Béla–Jávorka Sándor–Giovanni Rudolf–Rom Pál, i. m. 263) népies elnevezés a magyar nyelvben keletkezett összetétel, a név talán a növény gyógyító és egyúttal mérgező hatására utal: „Ha vizet veződ az kerti *Eb ſzőlőnek* az viraganak, leuelenek es győmőlchyenek pinkőſd hauabá, es keueſet izol henne, belſő kilſő dagadaſt gyogit, de keueſet igyal benne, mert bolonda tezőn. Ha kedig valaki effele merges bolondito fijuet ezik, erős bort igyek iol reia, hogy okadgya ki, meg gyogyul: auagy kedig mezes vizet igyek reia, vgijs meg gyogyul" (Beythe András, i. m. 110).

13. A Solanum dulcamara népies elnevezései: a *farkasvirág* (Jávorka Sándor, i. m. 978, Augustin Béla–Jávorka Sándor–Giovanni Rudolf–Rom Pál, i. m. 263) és a *menyét-borza* (Jávorka Sándor, i. m. 978), *menyétborza* (Augustin Béla–Jávorka Sándor–Giovanni Rudolf–Rom Pál, i. m. 263). Több mérgező, bogyós terméső növényt neveztek el farkasról, medvéről és egyéb állatokról; vö. *Farkas-csereſznye* Atropa: Belladonna (Benkö Jóſef, i. m. 340), *Farkas Maſzlag* Strychnos: Nux vomica (Benkö Jóſef, i. m. 341) stb. Idegen nyelvi megfelelőre l. *Wolfstrauben* 'Solanum nigrum, farkasszőlő' (Heinrich Marzell, i. m. IV, 366).

Az állatokról történő névadást már Földi János Rövid krítika és rajzolat A' magyar fűvésztudományról (1793) című munkájában elvetette: „Vígyázni kell arra is, ne hogy azon eggy dologtól vett hasonlítás sok nemi Nevekben elő fordúljon, melly illetlenséget és zavarodást okozna. — A' mi Fűvészeink e' tekin-

tetben is igen bővölködnek ezekkel: *Farkas bab, Farkas gyökér, Farkas hézag, Farkas méreg, Farkas nevető fü, Farkas nyila, Farkas répa, Farkas szőlő, Farkas téj.* 's a' t. Így: *Matska fark, Matska fü, Matska gyökér, Matska farkú perje*... Siessünk, siessünk e' Farkasok és Matskák országából! Így a' Békáról, Disznóról, Ebről, Szamárról, 's a' t. szer felett sok ne neveztessék" (15).

14. A *temondádfü* népies elnevezés, amelyet Földi János a „Gyermeki, tsúf, alatsonyságot mutató betselen Nevek" közé sorol (i. m. 18). A *temondádfü* első előfordulása a magyar nyelvben: 1590: Dulce amarum: *Te mondad fü*, Dulcis amara: *The mondad fü* (Szikszai Fabricius: Nomenclatura: RMGl. 257), 1775: *Temondád-fü* (Csapo József, i. m. 42), 1783: *Te mondad-fü* (Benkö Jóſef, i. m. 340), 1816: *Temondádfü* (Baumgarten Johannes Christianus Gottlob, i. m. I, 169), 1835: *Temondádfü* (Kováts Mihály, Magyar patika azaz Magyar- és Erdély-Országban termő patikai állatok, növények és ásványok, orvosi hasznaikkal egyetemben. Pesten. 79), 1903: *temondádfü* (Hoffmann–Wagner, i. m. 40), 1925: *temondádfü* (Jávorka Sándor, i. m. 978), 1948: *temondád fü* (Halmai János, i. m. 76), 1948: *temondádfü* (Augustin Béla–Jávorka Sándor–Giovanni Rudolf–Rom Pál, i. m. 263).

15. Egyéb népnyelvi adatok: *Szent Ilona szőlője:* 1841: *Sz. Ilona szőlője* (Barra István, i. m. 330); *Szent Ilona-lapu:* 1925: *Szt. Ilona-lapu* (Jávorka Sándor, i. m. 978); 1948: *Szent Ilona lapu* (Augustin Béla–Jávorka Sándor–Giovanni Rudolf–Rom Pál, i. m. 263), *szentilonalapi* (MNy. 4: 33); *Szent Jakab füve:* 1925: *Szt. Jakab füve* (Jávorka Sándor, i. m. 978); *Szent János füve* 1925: *Szt. János füve* (Jávorka Sándor, i. m. 978).

Földi János a szentekről történő névadást sem helyesli: „A' babonás nevek közzé tartoznak azok, mellyek a' Szentekről neveztetnek, mint: *Szent Antal virága. Sz. Benedek füve. Sz. Borbála füve. Sz. György füve. Sz György lova farka. Sz. György virága*... Ha így akarunk nevezni, a' világ fűvét nagy munka nélkül el nevezhetjük; de az illy Nevek a' Szenteknek sem nagy tiszteletek, a' Növevényeknek is illetlen és nem természeti Nevek. — Nem kell minékünk vissza élni a' Szenteknek Neveikkel..." (i. m. 9–10).

16. A Solanum dulcamarára vonatkozó adatok alapján összefoglalva megállapíthatjuk, hogy napjaink tudományos elnevezései a növény legrégibb (vö. 1988: *ebszőlő:* Priszter Szaniszló, i. m. 348), valamint nyelvújításkori nevét (1988: *csucsor:* Priszter Szaniszló, i. m. 348) is őrzik, sőt a két elnevezés együttesen is megjelenik: *ebszőlőcsucsor:* 1925: *Ebszőllő csucsor* (Jávorka Sándor, i. m. 978), 1948: *Ebszőlő csucsor* (Augustin Béla–Jávorka Sándor–Giovanni Rudolf–Rom Pál, i. m. 263), 1980: *Ebszőlő csucsor* (Csapody István–Csapo-

dy Vera–Jávorka Sándor, i. m. 82), 1988: *ebszőlőcsucsor* (Priszter Szaniszló, i. m. 348).

A növény egyes régi magyar elnevezései a *szépszőlő, szép asszony szőlője, szépasszonyszőlő* és a *temondádfű* nem maradtak fenn nyelvünkben.

A növény számtalan neve közül a fennmaradó nevek utalhatnak 1. a termés és a szár egyszerre édes-kesernyés ízére: *keserűédesszőlő, keserédes, keserűédes, keserédes csucsor, édeskeserű csucsor, kesernyés csucsor, kesernyés ebszőlő, keserű csucsor, keserű ebszőlő;* 2. növény előfordulási helyére: *erdeiszőlő, erdei ebszőlő, vadszőlő, vad ebszőlő, víziszőlő, vízi ebszőlő;* 3. a felkapaszkodó, futó növényre: *felfutószőlő, felfutó ebszőlő, cserjés csucsor, cserjés ebszőlő;* 4. a termés piros színére: *piros ebszőlő, piros csucsor* és *veres ebszőlő, veressző;* 5. a növény gyógyító hatására: *mellfű.*

A népnyelvben élnek még a következők: *Szent Ilona szőlője, Szent Ilonalapu, Szent Jakab füve, Szent János füve, kalina ~ kalinka ~ kalyinka, iszalag ~ juhszalag, élekhalok, farkasvirág, menyétborza.*

VÖRÖS ÉVA

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 497–504

DEBRECEN
1999.

A közbeékelés két Veres Péter-szövegben

A közbevetés, közbeékelés, interpozíció (interpositio) a mondat és a szöveg szintjén jelenhet meg, és mondattani, szövegtani jelenségként vizsgálható: beékelődik egy szintaktikailag nem kapcsolódó szó, szintagma valamely mondategységbe; megszakítva a mondategység folyamatosságát közbeékelhetünk egy másik mondategységet (tagmondatot), a többszörösen összetett mondat mondategységei közé is ékelődhet a közlés fő vonalától eltérő mondategység, akár több is; ezt legtöbbször sajátos írásjel (zárójel, gondolatjelpár mutatja). Az ilyen részletek nem grammatikai, hanem logikai, szemantikai vagy pragmatikai összefüggésben vannak az általuk megszakított mondat többi részével. Túllépve a mondategység határán, a szöveg mondatai közé is ékelődik némelykor olyan — akár több mondatból álló, hosszabb — megnyilatkozás, amely vagy „szertekalandozó gondolat-asszociáció" (ZOLNAI 1961: 96–7), vagy érzelmi, modális elem, tartalmi, illetve logikai kiegészítés stb. A mondaton túljutva már szövegtani egységként kezelhető a közbevetett részlet, szövegtani jelenségnek tarthatjuk továbbá abban az értelemben is a közbeékelést, hogy a szöveget jellemzi, minősíti, tartalmaz-e közbevetett elemeket, s ha igen, ezek milyen természetűek, milyen szinten, milyen mennyiségben fordulnak elő benne. A közbevetések grammatikai sajátságait a magyar szakirodalomban legutóbb KESZLER BORBÁLA foglalta össze (1992: 82–8).

Másrészt azonban a közbevetés különböző formái retorikai alakzatok, mind a klasszikus, mind a neoretorika foglalkozik velük. Ha retorikai alakzatként vizsgáljuk a szóban forgó szerkezeti formát, érdemes azt is számba venni, milyen műnemben, műfajban, szövegtípusban, szövegegységben fordul elő. Az interpositio mondatalakzatait a jelen magyar retorikai-stilisztikai szakirodalma különböző módon osztályozza és határozza meg a típusok jegyeit. GÁSPÁRI LÁSZLÓ (1987) a bővítés, kiegészítés, azaz az adjekció alakzatai között tartja számon az interpositio (közbevetés) és a hiperbaton (egy vagy több szó közbevetésével bármely szórendi változtatás) mondatalakzatait, ugyanő máshol (1999: 2) az interpositionál (közbevetésnél, melyet itt úgy ír körül, hogy a folyamatos közlés megszakítását célzó egy vagy több nyelvi elem) tágabb kategóriának tartja a hiperbatont, mely a beékelés mellett a mondatrendet is megbontja (uo.), azaz valamely mondategységen belül jelenik meg a közbeékelt részlet attól írásjelpárral és intonációval elhatárolva. SZABÓ–SZÖRÉNYI (1988: 187) szerint az inter-

positio (paraentheszisz, R: közbevetés, egy mondat, s ezzel egy gondolat közbeékelése egy másik mondatba) hasonlít a hyperbatonra, csakhogy az mondatrészekre, ez mondatokra vonatkozik.

Ennek az utóbbi meghatározásnak a bizonytalanságát abban látom, hogy nem tisztázza sem a mondat, sem a mondatrész fogalmát, s még határozatlanabbá teszi a gondolat fogalmának ideiktatása. Nem világos, mondaton mondategészt (ebbe értve a többszörösen összetett mondatot is) vagy egy tagmondatnyi egységet kell-e érteni, mondatrészen egy szintagmatagot, esetleg szintagmát, netalán mondatrészkifejtő mellékmondatot érthetünk-e. ADAMIK TAMÁS (1999: 225) egyértelműen a szórend változásaként mutatja be a hyperbatont Quintilianus stilisztikáját elemezve: „A saját helyéről a szót más helyre tesszük át, ahol az idegen környezetben a jelentése is megváltozik", a hyperbaton valójában átlépés; a szintaktikailag összetartozó szavak elválasztása a mondatban (223). Legszívesebben FÓNAGY IVÁN rendszerezését fogadom el (VilLex. 4. *hyperbaton* címszó). „A *tmészisz* szavakat alkotó *monémákat* szakít el egymástól, a *paraentézis* mondatot iktat mondatok közé. A *hiperbaton* közbülső helyet foglal el: tagmondatot, szószerkezetet bont meg". Ennek alapján rendszerezem a következőkben Veres Péter Számadás című önéletrajzi művének első fejezetéből, valamint a Tél a Gyepsoron című elbeszéléséből összegyűjtött anyagomat. A jelzett szövegekből minden idevonható nyelvi tényt megvizsgáltam, itt azonban csak az anyag töredékét mutatom be, a jellegzetesnek vélt részleteket. Hozzá kell még tennem az eddigiekhez, hogy mondaton mondategységet, azaz (szerkesztett) tagmondatnyi szövegmondatot értek. Ennek megfelelően a hiperbaton a tagmondat megszakítása, a paraentézisz különböző formái a tagmondatok vagy a mondategészek közé iktatott részletek megjelenésekor jönnek létre. A közbeékelt részletek felismerhetők a jellegzetes írásjelek (zárójel vagy gondolatjelpár) kitétele nélkül is, mivel a közlés (elbeszélés, leírás stb.) tartalmi folyamatosságát megszakítják.

A paraentézisz megjelenései

A Számadás 1955-ös kiadása előszavának egyszerű közlő szövegében paraentéziszként jelenik meg a kiemelt, szentenciózus mondat.[1] Szövegszinten magyarázó mellérendelés: „Ugyanebből az okból nem változtattam a Számadás belső tartalmán sem, még ha ma már másképpen írnám is meg. *Tényeken nem lehet változtatni.* Csak itt-ott javítottam rajta egy keveset, elsősorban nyelvi értelemben (Sz. 3).

Máskor az életrajzi elbeszélés folyamatát szakítja meg egy tényközlő szöveg beiktatása, szintén magyarázatul kapcsolva a történés elbeszéléshez, itt szinte

[1] A beékelt részletek kurziválása tőlem származik. Sz-szel a Számadást, Gy-vel a Tél a Gyepsoron című elbeszélést rövidítem. A szépirodalmi részleteket eredeti helyesírásukkal közlöm. V. R. R.

szociografikus jelleggel: „Hogy ebben az esetben fazékfogóval-e vagy kötéllel vert meg az anyám, arra se emlékszem. *Mindegyik gyakori és mindegyik kéznél volt. A cselédasszonyoknak mindig kéznél volt egy szalmahordókötél, mert messziről kellett hátalniuk a szalmát és mindig kéznél volt még abban az időben a fazékfogó vagy »szilkehordó«, mert mindig vinni kellett az ember után az ételt. Ez egy lapos és keskeny »gurtnikból« összerótt háló, cserépedények számára, s abban az időben még mint gyerekidomító eszköz is szerepelt. Alaposan meg lehetett vele verni a gyermeket, anélkül, hogy csontja tört volna.* Annyi bizonyos: olyan irgalmatlanul kikaptam, hogy sohasem felejtkeztem el róla." (Sz. 7–8).

Ugyancsak tartalmi kiegészítés ékelődik be a következő elbeszélő részletbe lazán kapcsolódva, magyarázó jelleggel, itt zárójel is jelzi a beékelés tényét. „Az anyám egy gazdag parasztnál, egy afféle parasztbasánál szolgált, akinek legényfia volt. Tavasz volt *(januári születésű vagyok),* házassági ígéret volt." (Sz. 5).

Az elbeszélés hitelességét növeli a betegség népnyelvi megnevezésének ideiktatása. „A mostoha mindenbe belekezdett, még lelencgyerekek nevelésével is akart foglalkozni, csak dolgozni ne kelljen. Különben nem is nagyon bírta volna, mert a hátán egy púp kezdődött, *amint ő mondta »hóttetem«,* s egyébként is nagyon gyengült." (Sz. 20).

Nyelvi értelmező, tehát metanyelvi funkciója van az elbeszélő szövegbe iktatott zárójeles részletnek: „Sőt, amikor a cselédsztrájk ellenére mostohaapám újra cselédnek állott, arra emlékszem, hogy a mostohámra és az anyámra is rákiabáltak, ha bejött a faluba egyszer-másszor, hogy ez a »zsidó kutyája« *(zsidó itt bérlőt, munkaadót, urat jelentett).* És hogy az »ilyenek miatt nem győz a szegény«" (Sz. 19).

Az elbeszélő szövegbe hozzátoldásszerű elemként ékelődik be két tagmondat, mind az előzményekkel, mind a folytatással lazán kapcsolatos viszonyban van: „Veres nagyapám meghalt, *alig is ismertem, csak a hosszú, csüngős mongol bajuszára emlékszem,* a nagyfiúk pedig széjjelszóródtak, ki bojtár lett, ki meg napszámra járt" (Sz. 17).

A paraentéziszek jó része valamely név, elnevezés magyarázatául szolgál, főként leíró részletekben. Az első idézetben a paraentéziszt további közbeékelés, hiperbaton bontja meg. „Tudtam ugyan, mert hallottam a felnőttektől, hogy van az ispán úrnál még nagyobb úr is, sőt kettő is: »Samu úr«, meg a »Dezső úr«, *(egyébként Listyányoknak — Lichtschein — hívták őket),* de én ezeket közelről soha nem láttam" (Sz. 10). — „A tanító azonban nem ilyen »úr« volt. Amint mondtam magas, derék, csupa-tekintély ember — *Igaz Pálnak hívták* —, akinek azonkívül még felelősek is vagyunk, aki elől nem szaladhatunk el." (Sz. 13). — „Különben is nevetségesen kicsi ember volt, *mellékesen »kisispán«-nak is hívták,* s mi gyerekek annyira nem féltünk tőle" (Sz. 13). — „A falunknak az egyik szélén volt egy külön település, *Bánlaknak nevezték,* ott vettünk egy kis házikót" (Sz. 15). — „Egész télen lopkodták az idevalósiak a szalmát és tengeriszárat az

uradalmakból, ezért azután elnevezték a falusiak Loplaknak. »Míglakhatsz«-nak meg a tavaszi vizek miatt csúfolták (*míg lakhatsz: lakhatsz, ha nem lakhatsz: ballaghatsz — ez volt a nóta róla.)*" (Sz. 15).

A következő leírásba felkiáltó modalitású megjegyzés ékelődik be, grammatikailag szervetlenül: „Mint a mesebeli sötét erdőben a jóságos öregasszony kunyhójának a fénye *(milyen ősi bújdosás-barangolások emlékét és hangulatát őrzi ez a népmese)*, úgy hatott rám a függönyözetlen cselédház ablakából pislákoló mécsvilág" (Sz. 6).

A Tél a Gyepsoron című elbeszélés paraentézisztípusaiban csaknem kizárólag a történetelmondás, az elbeszélés folyamatába ékelődik be egy-egy vagy több tagmondatnyi szövegrészlet különböző szemantikai funkcióban: a helyzet jellemzésére magyarázó mellérendeléssel több tagmondatnyi részlet. „Dankó felöltözik és kimegy, ha van hó, elhányja, ha nincs, járkál a házban. Dankóné meg felhúzza a rossz cúgos cipőjét — *nincs más lábbelije, ha a piacra vagy más fontosabb helyre megy, az ura csizmáját húzza fel, addig Dankó egy ócska bakancsban topog* —, és kimegy a pitarba fűteni." (Gy. 45). A következőkben az elbeszélő szól ki a szövegből az olvasóhoz intézve a beékelt megjegyzést: „Pistának van egy rossz bicskája, ahogy az anyja leteszi a tepsit, nekiáll felkaparni, felszedegetni a leégett, leragadt málét. Ez nagyon finom, édes, mint a cukor és jó égett, ropogós. A többi az anyjának rimánkodik: »anyám, nízze mán, Pista kieszi a ropogóst.« *(egyhangú étrendjükben az ilyen dolgok jelentik a változatosságot, a csemegét)*. Most mindjárt veszekedés lenne." (Gy. 47).

A mérhetetlen szegénységben, a téli hidegben súlyos kár a családnak, hogy a gyerekek betörik a szoba ablakát. Az eseményt a megtört, elfásult anya szemszögéből látjuk, a beékelt részletet és a *hát úgyis mindegy* tagmondatot szabad függő beszédként lehet minősíteni: „Dankóné csinál egy kis rozslisztből csirízt és beragasztja a rést egy darab ronggyal — *a papír nem jó, mert elázik* —, vannak már rajta ilyen foltok, hát úgyis mindegy" (Gy. 50). Ismét tényt közöl az elbeszélő a történetelmondás folyamatában: „Egy rossz lemeztálban megmosdik Dankó — *lavór nincs* —, és a nagyobb gyerekek közül is, amelyik el nem felejti" (Gy. 46). A közbeékelt részlet szabad függő beszéd, a szereplő gondolata jelenik meg ebben a formában: „A falut ugyan nem látja, de eltévedéstől nem tart, csak szembe kell mennie a széllel — *másképp különben sem lehet* —, és majd csak hazatalál" (Gy. 52). Ritkábban leíró részbe ékelődik be az esemény elmondása: „Jó pedig a varjúhús, *a múlt héten is fogtak*, de meg a vadászat se semmi, hiszen az urak nem a húsért, csak passzióból vadásznak" (Gy. 49).

A hiperbaton első típusaként azokat a beékelt részleteket mutatom be, amelyek nem tagmondatok, hanem szerkezetes mondatrész értékűek. Az elbeszélő szövegében jelenik meg a) essivusi állapothatározóként: „naponta egy-két almával kellett egy utcánkbeli, nálamnál kisebb gyereket lekötelezni, hogy vezessen el az iskolába és barátságába fogadva védelmezzen meg esetleges tá-

madásoktól, amely, *mint »idegen kutyának«,* feltétlenül kijárt" (Sz. 10) — b) szerkezetes okhatározó: „tudom, egyidőben, *a nagyanyám magyarázata szerint a padláslyukon leáramló léghuzamtól* úgy beragadt minden reggel a szemem, hogy alig tudtuk melegvízzel és erős háziszappannal is feloldani" (Sz. 18) — c) értelmező jelző: „de ezt a grófék — *Semseyék* — rendelték el, mert a bérbeadott földeken is az övék maradt a vadászat joga" (Sz. 21) — „Nyáron, 1906-ban aratósztrájkok voltak és a falu tele volt vasárnaponként idegen — *román, rutén, szlovák* — summásokkal, akiket a mieink helyett hozattak az uraságok" (Sz. 19) — d) megengedő értelmű időhatározó: „Esténként, *de akár nappalonként is,* mentek az uradalom, a zsidó nagybérlők szalmájához és hozták, de ma már nem lehet" (Gy. 48).

Számos főmondatba ékelődik be mellékmondata: alanyi mellékmondat fejtegető szövegben: „Az osztálysors, az egyéni sors és a testi-lelki alkat összeszövődéséből, *hogy mi jut az egyikre vagy a másikra,* ma még eléggé ismeretlen" (Sz. 5) — tárgyi mellékmondat elbeszélő szövegben: „ Szolgálatával, ha meg is volt elégedve, de azt, *hogy minden falusi útjából italosan, sőt néha részegen jött meg,* nem tűrte" (Sz. 15) — célhatározói mellékmondat leíró szövegben: „A szekérút közepén libák ülnek. Tüzespiros lábukat, *hogy ne fázzon,* maguk alá húzzák" (Gy. 41) — okhatározói mellékmondat leíró szövegben: „Tavaszonként felvette a víz Bánlakot, télben meg, *mert a falu északi oldalán fekszik,* olyan irgalmatlan hideg volt, hogy elnevezték Szibériának" (Sz. 15) — komplex ok- és időhatározói mellékmondat elbeszélő szövegben: „Amikor beállott a fagy, jeget vágott a kocsmárosok jégvermeibe, de aztán, *hogy tartós lett a tél,* megteltek a vermek és ennek és vége lett" (Gy. 43) — időhatározói feltételes mellékmondat elbeszélő szövegben: „Igaz, Dankóné eltett egy párat észrevétlenül, hogy déltájban, *ha a kicsik megéheznek,* tudjon nekik valamit lökni, mert a kenyér szűken van és drága" (Gy. 47) — értelmezőszerű határozói mellékmondat elbeszélő szövegben: „Később, *amikor kondás- és gulyásbojtár lettem,* az állatok közt figyeltem meg, hogy mennyi a különbség az egyes állatok között is" (Sz. 22) — jelzői mellékmondat elbeszélő szövegben: „Mikor az új év közeledett, mindig rimánkodtam nagyanyámnak és édesanyámnak, hogy vegyék meg már a kalendáriumot, mert a tavalyi regényfolytatás, *amit közben sokszor elolvastam,* nagyon izgatott" (Sz. 23) — megengedő mellékmondatok elbeszélő szövegben: „Mondani sem kell, hogy én az ilyen vitákban, *bár nem sokat értettem még akkor a dolgokhoz,* nem a mostoha pártján voltam" (Sz. 19) — leíró szövegben: „Ennek a grófi uradalomnak azonban nemcsak a szelleme élt itten, hanem az egész határ fölött, *akármilyen messze jártunk,* uralkodott" (Sz. 21) — idéző mondategység beékelése elbeszélő szövegbe: „Egyébként ettől a keresztapámtól kunyoráltam ki először, hogy hozzon nekem könyvet az Egyletből. Ő minden nap járt oda, de a mostohámat, *amint ő maga mondta,* csak összekötözve lehetett volna odavinni." (Sz. 19).

Közbeékelésnek (hiperbatonnak) tekintem azt a grammatikai szerkezeti formát is, amelyben a beékelt tagmondat a megszakított tagmondatot egyetlen (mellé- vagy alárendelő) kötőszó után vágja el. Első idézetünkben a beékelt részlet grammatikailag szervetlenül kapcsolódik a megszakított tagmondatba elbeszélő szövegben: „Ugyanettől a juhászembertől kaptam meg Bunyannak, egy tizennyolcadik századbeli angol misztikus írónak »A zarándok útja« című könyvét, egy mély, szimbolikus prózai költeményt, amely — *még akkor hívő, vallásos voltam* — valósággal leigázott, megbódított" (Sz. 24).

A mellérendelő-alárendelő kötőszóegyüttes (*és mert, de hogy, és ha, és amikor* stb.) rendszerint szövegszintű kapcsolást jelent: szabadmondatot, mondategészt vagy tömböt kapcsol a kötőszópár mellérendelő tagja. Tárgyi mellékmondat, ebben a típusban a közlés tartalmat hordozó eleme a mellékmondatban fejeződik ki, az utalószóval szerkesztett főmondat csaknem modális értékű. „Az bizonyos, hogy nagyon sokat tanultam belőle, már ami a tanulást illeti, de, *hogy a verseket különösképpen megszerettem volna,* azt nem mondhatom" (Sz. 26). Elbeszélő szövegekre jellemző az olyan okhatározói mellékmondat, mely *és* kötőszó után ékelődik be: „Otthon voltam látogatóban a faluban nagyanyáméknál, és *mert a falu szélén, a szegénysoron laktak,* más gyerekkel együtt én is mindig lestem az ott elhaladó vonatokat" (Sz. 9). Feltételes mellékmondat elbeszélő szövegben: „A csürhe nyomán gömbölyödő ganéjgolyók feketednek, némelyiket élelmes öreg kocák szétdurják, s *ha valami ennivaló van még benne,* kieszik, de azért marad a varjúknak is" (Gy. 42). Alárendelő kötőszó után ékelődik be újabb mellékmondat: időhatározói: „Sőt a mostohám annyira jóindulatú volt, hogy *amikor kezdtem napszámra járni,* a keresetemből nemcsak hogy zsebpénzt adott, de ő maga behívott a kocsmába és fizetett egy féldeci valódi kisüstön főtt szilvapálinkát" (Sz. 25) — megengedő mellékmondat: „A szentek, mártírok élete és szenvedése, ereje és hitvallása mélyen meghatott. S itt eszembe jut, hogy *bármennyire tudatlan is volt a mi népünk,* de mégis nagyapámnál, a csikós számadónál, Székely bácsinál, az előbb említett juhászembernél és másoknál is, nemcsak bibliát, de az akkori irodalomnak megfelelő könyveket itt-ott lehetett találni" (Sz. 24). Több tagmondatnyi részlet is beékelődik az elbeszélő szövegbe mellé- vagy alárendelő kötőszó után. „Rendes házasságból születve más ember lettem volna, de *mivel ez eldönthetetlen, mivel az a lényeges, ami vagyok,* ezt felesleges tovább vizsgálgatni" (Sz. 5). A tagmondatokba beékelt részletek grammatikai kapcsolódásának jellege nem mindig állapítható meg egyértelműen, sőt elég gyakran előfordul, hogy nyelvtanilag szervetlen az egységek viszonya, a kapcsolat szemantikai, illetve pragmatikai szinten értelmezhető. „Elmeséltem nekik Nabukonodozort *(ők ki se tudták mondani)* meg Dániel és Eszter történetét" (Sz. 24). Máskor modális értékű részlet vagy idéző mondat ékelődik a szövegbe grammatikailag szintén szervetlenül. „Egyetlenegyszer, *emlékszem,* már annyira elbíztam magam, hogy nem is igen olvastam el a termé-

szetrajzból a pulykát" (Sz. 23). „Kisebb koromban, *tudom,* a gyerekek szokásos kívánçsiságával én is mohón lenyeltem a pálinkát" (Sz. 25).

A fenti szempontból vizsgált részlet Veres Péter önéletrajzi művéből és a kiválasztott novella egyaránt csaknem teljes mértékben elbeszélő és leíró típusú szöveg. Párbeszéd a Számadás első fejezeteiben egyáltalán nincs, a Tél a gyepsoron című novellában pedig három rövid mondatra korlátozódik. Szabad függő beszédnek minősíthető elemek szórványosan megjelennek; ez a közlésforma a spontán természetes mindennapi elbeszélő közlésben is lehetséges, sőt vannak szerzők, akik ennek az elbeszéléstechnikai eljárásnak eredetét a szóbeli népies előadásban látják (MURVAI 1980: 11). Veres Péter nem párbeszédes műveiben a közbeékelés — gyakorisága folytán — stílussajátsággá válik, ennek okát abban látom, hogy az író oldott, természetes hangon kíván és tud megszólalni. Másrészt a közbeékelések a vizsgált anyagban nem asszociatív, az anekdotázó prózára jellemző megszakítások, hanem sokszor ténnyel, adattal való kiegészítések, ezzel a szövegnek némi szociografikus jelleget adnak: ismereteket nyújtanak az író és a művek világáról. A vizsgált szövegekben a közbeékelésen kívül egyéb élőnyelvi mondatszerkezeti jelenségek is előfordulnak: kapcsolt egyenes beszéd: „Mindig avval ijesztgettek, ha nem jól viselkedtem, *hogy majd így, meg majd úgy, hogy a tanító majd miként ver meg*" (Sz. 19). Mondatátszövődés: „Tudásom révén tekintélyem volt, nem kellett verekedéssel kiharcolni. *Egyetlenegyszer emlékszem,* hogy csúnyán összevesztem egy nálamnál idősebb, de kisebb fiúval." (Sz. 22). — „Farkasokra nem gondol, ismeri a határt, tudja, hogy nincsenek erre, hanem eszébe jut, hogy mesélték mások, *mennyi embert írnak az újságok,* hogy megfagytak az úton" (Gy. 51). Egyértelműen nem kategorizálható mellékmondat-kapcsolás: „Nincs más lehetőség, mint bejárni a határt, és *ahol katlankóró, szamártövis, cigányparéj, cigánymogyoró, csudafa és más ilyen kemény száraz kóró található,* azokat kell felszedni (Gy. 48). Gyakori a mondathoz lazán kapcsolódó hátravetett részlet: „Azt, amit itt-ott mondottak, *már a régi időkben is,* hogy az ilyen emberből okvetlenül társadalomellenes egyéniség, tehát vagy rablóvezér vagy forradalmár, rendkívüli erkölcstelen vagy rendkívüli erkölcsös ember lesz, azt úgy hiszem, nem kell komolyan venni" (Sz. 4).

FÓNAGY IVÁN szerint (1975) „A közbeékelés okozta hiperbaton-feszültség könnyen számszerűvé tehető, s meghatározható az egyes nyelvekre, műfajokra, művekre, stílusirányzatokra jellemző hiperbaton-stratégia." Ennek vizsgálatát és megállapítását egy terjedelmesebb dolgozat feladatának tekintem, melyben meg lehet vizsgálni a közbeékelések milyenségét, funkcióját és mennyiségét olyan — korban, irányzatban, írói egyéniségben — nagyon is különböző szerzők műveiben, mint Eötvös József, Mikszáth Kálmán, Babits Mihály, Kaffka Margit, Németh László, Veres Péter és mások.

V. RAISZ RÓZSA

Felhasznált irodalom

ADAMIK TAMÁS (1999): *Antik stíluselméletek Gorgiastól Augustinusig.* Seneca Kiadó, Bp.

FÓNAGY IVÁN (1985): *Hiperbaton* (címszó). In: *Világirodalmi lexikon.* Akadémiai Kiadó, Bp.

GÁSPÁRI LÁSZLÓ (1987): *Retorika.* Tankönyvkiadó, Bp.

GÁSPÁRI LÁSZLÓ (1999): *Háttéranyag az alakzatok kérdésköréhez.* Kézirat. Megvitatta az ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszéke mellett működő stíluskutató csoport 1999. április 21-i ülésén.

KESZLER BORBÁLA (1992): A közbevetések grammatikai és mondatfonetikai sajátosságai. In: *Újabb fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből.* Tankönyvkiadó, Bp.

MURVAI OLGA (1980): *Szöveg és jelentés.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

SZABÓ G. ZOLTÁN–SZÖRÉNYI LÁSZLÓ (1988): *Kis magyar retorika.* Tankönyvkiadó, Bp.

ZOLNAI BÉLA (1961): *Nyelv és stílus.* Gondolat, Bp.

A feldolgozott Veres Péter-művek

Számadás. Magvető Könyvkiadó. Bp., 1955. 3–27.

Való világ. Válogatott elbeszélések. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp., 1966. 41–53.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVII, 505–512

DEBRECEN
1999.

Gondolatok a magyar nyelvtörténet szociolingvisztikai szempontú megközelítéséhez

Az ELTE szociolingvisztikai doktori programjának egyik résztvevője azt a kérdést vetette fel történeti szociolingvisztikai stúdiumainak a kezdetén, hogy vajon lehet-e szociolingvisztikai szempontból vizsgálni egy olyan nyelvtörténeti korszakot, amelyben — gondolván az ősmagyar korra — a társadalom tagolódása még nem történt meg. Ugyanennek a doktori programnak egy másik résztvevője a szemináriumot záró dolgozatában kifogásolta, hogy a magyar nyelvtörténet kutatói még ma sincsenek tekintettel a szociolingvisztikára, holott ennek a tudományszaknak a szempontjaitól, módszereitől sok új eredményt várhatnánk. Hasonló gondolatokat fogalmazott meg SÁNDOR KLÁRA (1998: 7–19) is.

Ilyen és efféle kérdések megválaszolásához bizonyos elméleti és módszertani kérdések tisztázása szükséges.

A szociolingvisztika érdeklődése a tudományág viszonylag rövid története során elsősorban a jelen korszakra irányult, de a történeti aspektus már a 60-as évektől megjelenik WEINREICH, HAUGEN, FISHMAN, LABOV és GUMPERZ munkásságában, bár itt még csak a szinkrón problémák hátterét megvilágító információként. A nyelvtörténeti változások társadalmi hátterének modelljét THEODORA BYNON a LABOV által végzett változásvizsgálatokban látja (1997: 184–200). A szociolingvisztika két vizsgálati módszere közötti különbséget MATTHEIER (1988: 1431–2) ott húzza meg, hogy a szinkrón érdekeltségű szociolingvisztika a nyelvállapotban létező valamennyi variánst vizsgálja, a történeti szociolingvisztika érdeklődési körébe viszont csak azok a változatok tartoznak, amelyek részt vesznek a nyelvi változási folyamatokban. A történeti szociolingvisztika tárgyát ennek alapján a nyelvi és a társadalmi változások kölcsönviszonyainak a vizsgálataként határozta meg (MATTHEIER 1988: 1430). A történeti szociolingvisztika fő feladata tehát a nyelvi változási folyamatok rekonstruálása olyan módon, hogy a folyamatokat a maguk társadalmi beágyazottságában tárja fel. A történeti szociolingvisztika egyrészt a szociolingvisztikához, másrészt a történeti nyelvészethez kapcsolódik olyan elhatárolásokkal, hogy csak a változásokat eredményező változatokat vizsgálja, illetőleg csupán a külső nyelvtörténet tartozik az érdeklődései körébe. A nyelvi változások általános kutatása során már HERMANN PAUL foglalkozott a beszélőközösségek kialakulásá-

val, a variációk keletkezésével, a nyelv(tudás) átadásával. MAX MUELLER, JOHANNES SCHMIDT, HUGO SCHUCHARD, EDUARD SAPIR, URIEL WEINREICH munkáiban a nyelvközösség és a nyelv mint társadalmi-kulturális gyakorlat, a nyelvi kontaktusok modelljei, dialektológiai megfontolások stb. találhatók (l. MATTHEIER 1988: 1434). A nyelvi újítások és ezek elterjedése COSERIU (1958), külön kezelésük igénye LABOV (1975) munkásságában merül fel (MATTHEIER 1988: 1441). Azonban a különbségtételt a nyelv(járás)i jelenségek nyelvi keletkezése és terjedése, valamint ezek területi problémái között, továbbá a nyelvi elkülönülést és egységesülést befolyásoló tényezők elemzését már BENKŐnél is megtaláljuk (1957: 18–27).

A nyelvi változások kutatásának csak egy részterületét fedi le a történeti szociolingvisztika, azaz a történeti nyelvészethez képest szűkebb a hatóköre. A nyelvi változások kiváltó okai gyökerezhetnek a) a nyelven kívüli valóságban (a nyelvet beszélő társadalom természeti, földrajzi környezetében, anyagi és szellemi műveltségében, történelmének alakulásában, társadalmi viszonyaiban), b) nyelven belüli okok is indukálhatják a nyelvi változásokat, végül c) a kettő közötti helyet tölti be a változások okrendszerében a gondolkodás (BENKŐ 1988: 119–60). MATTHEIER (1988: 1431) megfogalmazásában a történeti szociolingvisztika a) a külső nyelvtörténettel foglalkozik, b) az egyes nyelvek története csupán forrásanyagul szolgál az általános összefüggések megfogalmazására. Ő ezek szerint a történeti szociolingvisztikát elsősorban elméleti kérdésként fogja fel. ROMAINE (1988: 1453) beszél egy makro- (a nyelv rekonstrukciója a társadalom viszonylatában) és egy mikroszintről (a nyelvi formák rekonstrukciója a társadalmi jelentés és kontextus viszonylatában). Ez utóbbin alighanem az egyes nyelvek történetének, illetőleg az egyes részrendszereknek, elemeknek a szociolingvisztikai szempontú megközelítését kell érteni (vö. pl. HENNE, H. (1980): Probleme einer historischen Gesprächsanalyse. Zur Rekonstruktion gesprochener Sprache im 18. Jahrhundert. In: SITTA, H. (ed.): Ansätze zu einer pragmatischen Sprachgeschichte. Tübingen, 89–103; MILROY, J. (1983): The sociolinguistic history of h-dropping. In: DAVENPORT, M., HANSEN, E., NIELSEN, H.-F. (eds.): Proceedings of the Second International Conference on English Historical Linguistics. Vol. 4, Odense; Toon, Th. (1983): The politics of early old Englich sound change. New York.). Felfogásában tehát a történeti szociolingvisztika az egyes történeti (COSERIU 1980), azaz természetes nyelvek változási folyamatainak a társadalmi összefüggéseit is magában foglalja.

A szociolingvisztika mint a nyelvhasználattal foglalkozó tudomány az elmondottak alapján minden olyan nyelvre alkalmazható, amely nem egységes, illetőleg amelynek a használati köre nem kizárólagos, és az ezekből fakadó változatok valamelyikének kiválasztásában, illetőleg értékelésében a beszélő/hallgató külső szempontokra való tekintettel dönt. Ezek a jellemzők minden történeti, azaz természetes nyelvre igazak — a kiválasztás szempontjait illetően is

feltehetőleg egész történetük folyamán. A kommunikáció feltétele, hogy a beszélő valamilyen szokáshoz, hagyományhoz tartsa magát: ez a társadalmi és kulturális szokás az egyes beszélő tudatában normaként (COSERIU 1958), nyelvhasználati mintaként (MATTHEIER) van meg, amelyet automatikusan alkalmaz a gyakorlatban. Ugyanakkor a nyelv természetével függ össze, hogy változik, különböző változatai alakulnak ki. A változások forrása lehet a) a különböző nyelvek közötti interferencia, amely nemcsak idegen és jövevényszavakban, hanem olykor mélyre hatoló grammatikai és fonológiai változásokban is megnyilvánul, b) stílusvariánsok, amelyek egyrészt nyelvjárások keveredése folytán, másrészt pedig szocioszituatív módon jelölt variánskeveredéssel keletkeztek, c) redefiniálás (MATTHEIER), azaz a nyelvhasználati minták újraalkalmazása, és az ennek során az előzőekhez mindig csak hasonlító, de velük sohasem azonos szituációk révén létrejött metaforák, d) artikulációs-perceptív variánsok, mint a redundanciák, inetimologikus hangok, népetimológiák, téves szegmentálások, e) rendszeren belüli (fonológiai, morfológiai, analogikus) variánsok, f) nyelvpolitikai, nyelvtervezési, nyelvművelő intézkedések következményei (MATTHEIER 1988: 1439–1941). Ezek közül a d) és e) egyértelműen nyelvrendszeren belüli variánstípusokat eredményez, amelyek a szociolingvisztikai szempontú megközelítés érdeklődésén kívül esnek.

A történeti szociolingvisztika elméletéhez MATTHEIER nyomán két szempontrendszer emelhető ki: 1. a megújulási (innovációs) elmélet (1988: 1445–1448) és 2. a generalizációs elmélet (1988: 1448–50).

1. Az innovációs elmélet olyan nyelvi változási folymatokkal foglalkozik, amelyeket a) szociokommunikatív és b) intencionális hatások irányítanak szoros kapcsolatban a beszélőközösségek változásával.

a) A működő nyelvi rendszer keretein és lehetőségein belül a hangoktól a szöveg szintjéig mindenféle rangú változatok lehetségesek. A redefiniálás nyomán keletkező új formai és tartalmi variánsokból a társadalmi kommunikáció során a társadalmi helyzetből következő közlési igénynek megfelelően történik a választás. Mindehhez a komplex beszélőközösségek dinamikus szemlélete szükséges: az ilyen beszélőközösségeknek ugyanis időbeli és térbeli kiterjedésük van; ez utóbbit a regionális adottságok (beleértve a népmozgalmakat), a nyelvi környezet (idegen nyelvek) előidézte kölcsönhatások és a beszélőközösségek belső tagolódása (hatalmi és érdekrendszerek, ezek konkurenciája, szociális hálók) befolyásolnak, és amelyek normakonfliktusokhoz vezethetnek. A külső történelmi események önmagukban nem idéznek elő változásokat, hanem csak akkor, ha népmozgalmakkal járnak (pl. a modernizáció, amely a városiasodást, polgárosodást, az írásbeliség széleskörű elterjedését eredményezte), amelyek a kommunikációs igény átstrukturálódásához vezetnek.

Ezek az összefüggések egyrészt α) az egyén és a társadalom kommunikációs viszonyait emelik ki, különösen, ha a nyelvhasználat a társadalom egy része szá-

mára mint a hatalombiztosítás eszköze jelenik meg, ami normakonfliktusok (standard vs. nyelvjárások), hivatalos nyelv, szaknyelv stb. tekintetében ölt formát. A nyelvi változatok értékszerkezetének az eltolódása a társadalmi értékszerkezetek különböző korokban való vizsgálatának és a mentalitástörténetnek a fényében világíthatók meg. A történeti szociolingvisztika szempontjából a kommunikációtörténet és a kommunikáció szociológiájának a fontosságára hívják fel a figyelmet. Például a *jobbágy* szó jelentésének a devalválódása nem a szó gyakori használatából következő „kopás" eredménye, hanem a társadalom szerkezetének egyre bonyolultabbá válása folytán következett be, mégpedig úgy, hogy a társadalmi ranglétrán alacsonyabb helyet elfoglaló csoportokból kiemelkedő rétegek a maguk viszonylagosan kiváltságos helyzetét kívánták a korábban a legelőkelőbbek megnevezésére szolgáló szóval jelölni. — Az összefüggések másrészt β) a különböző beszélőközösségek társadalmi kapcsolatára, esetleges konfrontációjára utalnak. Ebből a szempontból a történeti nyelvi kontaktusvizsgálatok, valamint ezek szociolingvisztikai aspektusai, a történeti nyelvi konfliktuskutatás, a pidgin- és kreolkutatás a kétnyelvűség-kutatás és a multikulturális közösség mint nyelvközösség vizsgálata emelhető ki.

b) A nyelvre irányuló intencionális hatások a nyelv tudatos alakítását jelentik, amelyek a nyelvi politikában, nyelvi tervezésben, nyelvművelésben jelennek meg.

2. A generalizálás elmélete az előbbiekben vázolt újításoknak a nyelvben, térben és társadalomban való elterjedésére vonatkozik. Az elterjedés processzusa négy egymással párhuzamosan működő folyamatban valósul meg. Ezek közül kettő a beszélő személyét, kettő pedig azt a társadalmat illeti, amelyben a beszélők élnek.

a) Az újítások nyelvi elterjedésének módja többnyire a nyelvek belső ügyeitől függ. A lexémához kötött kezdeti és a végső fázis között egy fő fázis különíthető el, amelyben a generalizálás kontextushoz kötött. (MATTHEIER a francia *-ie*-re végződő szavak németbe való átkerülése kapcsán az átvevő nyelvben tapasztalható *-ei* megfelelésének a kialakulását és elterjedését említi példaként.)

b) A szituatív vagy pragmatikai generalizálás a kezdeti csekély számú, szociolingvisztikailag kötött (pl. a szaknyelv) alkalmazási területnek a kiszélesedését jelenti a nyelvhasználati minták redefiniálása révén. Ilyen például a kezdetben írott nyelvi változatként működő standard nyelv beszélt nyelvként való elterjedése.

A vázolt két, egyének közötti generalizálási eljárás közül a történeti szociolingvisztikát elsősorban a szituatív-pragmatikai generalizáció (b) érdekli. A további két, csoportvonatkozású generalizációs eljárás egészében a történeti szociolingvisztika témája:

c) A nyelvi újítások térbeli elterjedése a beszélőcsoportok és egész beszédközösség keretén belül, azaz a történeti nyelvföldrajzot foglalja magában.

d) A nyelvi újítások általánossá válása a társadalomban.

A négy újítási processzusra jellemző modell (vö. SCHMIDT, ed. 1976) szerint a kiindulás kevés esetre kiterjedő lassú folyamat, a kiterjedés a folyamat felgyorsulásával jár, a tetőzés után ismét lassulás következik be, amely a folyamat megszűnéséhez vezet. Az egész processzust az ún. szigma-görbével lehet ábrázolni. A térbeli terjedés hasonló modell szerint történik.

Szigma-görbe

Az újgrammatikus iskola utáni történeti nyelvészet régi felismerése szerint is a generalizálás ritkán megy végbe kivételek nélkül.

Az egyes történeti nyelvekre (angol, német, francia stb.) irányuló nyelvtörténeti kutatásokat MATTHEIER (1988: 1433–5) olyan építőköveknek mondja, amelyek ugyan tartalmaznak ide vonatkozó utalásokat (a könyvnyomtatás szerepe a normaalakítás, a nyelvjárások visszaszorítása, az írásalakítás terén; illetőleg a lovagkor, a polgárság szerepe a vulgáris nyelvű írásbeliség kialakulásában), de megállapítása szerint a nyelvi és a társadalmi változások összefüggései nincsenek explicite kifejtve, így nem adnak összefüggő képet a történeti szociolingvisztikai folyamatokról. A megjegyzését kiváltképp az olyan tények motiválják, mint például, hogy az angol nyelvtörténeti kézikönyvek és történeti nyelvtanok a standardizált irodalmi nyelv történetét tárgyalják, a nyelvjárási variánsok tárgyalásában legfeljebb a megemlítés szintjéig jutnak el (ROMAINE 1988: 1465). Olyan nyelvek esetében, amelyeknek a kialakulásuk pillanatától kezdve bizonyos mértékig jelen van az írásbeliség, bizonyára nagyobb a „kísértés" a nyelvet annak az írott változatával azonosítani. A magyar nyelv történetét illetően azonban aligha hat az újdonság erejével a nyelvi fejlődés többvonalúságának, a nyelvjárás-keveredés lehetőségének a gondolata, hiszen a magyar szakos egyetemi hallgatók nyelvtörténeti stúdiumaik során nemcsak hallják, hanem tapasztalhatják is a (magyar) nyelvtörténet és a nyelvjárástörténet szoros kapcsolatát, sőt az irodalmi nyelv kialakulásának az idejéig a kettő egybeesését. Ugyanígy ma már közhelynek számít, hogy a XX. század közepének magyar nyelvjárásai (az az állapot, amelyet a nyelvatlaszunk rögzített) visszatükrözik a magyar nyelv fejlődésének az utóbbi hat-nyolcszáz évét (vö. BENKŐ 1957: 7–9).

A történeti szociolingvisztikai vizsgálatokhoz rendelkezésre álló nyelvi anyag azonos azzal, ami a nyelvtörténeti vizsgálatok adatbázisát szolgáltatja. Ebből következően a forrásokkal kapcsolatos problémák lényegében azonosak: a

szövegek töredékesek, esetleges, hogy mi maradt fenn, és mi veszett el. A másoló személye, a másolás/diktálás körülményei, az írott, illetőleg beszélt nyelv különbségei, és ennek visszatükröződési nehézségei az írott forrásokban a nyelvtörténet kutatója számára is ismert problémák nemcsak a magyar nyelvvel kapcsolatban, hanem a mienknél gazdagabb forrásanyaggal rendelkező nyugat-európai nyelvek esetében is. ROMAINE (1988: 1454) a problémák áthidalására két axiómát fogalmazott meg. Az első a nyelv társadalmi kontextusának a rekonstrukciójával kapcsolatos. Eszerint a történeti adat önmagában hiteles tekintet nélkül arra, hogy mit tükröz vissza, vagy hogy anyanyelvi beszélőtől származik-e. Természetesen meg kell találni azt a történeti szociolingvisztikai elméletet, amely képes különbséget tenni a beszélt és írott nyelv között, figyelembe véve, hogy ez a viszony az idők folyamán és a kultúrák (esetleg ugyanannak a társadalomnak a szubkultúrái közötti) kereszteződése következtében változik. Ez a gondolat elvezet ahhoz, hogy a szinkrón variációk elemzésével foglalkozó szociolingvisztika módszereinek kell, hogy legyenek megfelelői a diakrón kutatásban. Ha az eddigieket elfogadjuk, akkor a második axiómához, a szociolingvisztikai rekonstrukció munkamódszeréhez jutunk, miszerint a ma működő és megfigyelhető nyelvi változást indukáló tényezőkhöz hasonlóak hatottak a múltban is.

A ROMAINE-i axiómák alapján egyértelmű a szinkrón szociolingvisztikának mint előzménynek a szerepe, beleértve azt is, hogy az indián-, valamint a pidgin és kreol nyelvek tanulmányozásából fakadó ismeretek analogikusan felhasználhatók a mai nyelvek korai történetének a vizsgálatához. Előzményként kezelendő a nyelvi kontaktusok (a szubsztrátum, szupersztrátum kérdése) kutatása is.

Az elmondottak értelmében a történeti szociolingvisztikában alkalmazandó módszer egyesíti magában a szövegértelmezés hagyományos filológiai módját, a történeti fonológiát, szintaxist, szemantikát és szövegtant valamint a kvantitatív módszereket, a diskurzuselemzést és a művelődéstörténetet.

A szinkrón vonatkozású szociolingvisztika mint elmélet és módszer bármely történelmi nyelv történeti szociolingvisztikai vizsgálatához rendelkezésre áll. Az előzményként, kiindulási alapként felfogható nyelvtörténeti vizsgálatok és eredmények nyelvenként változnak mind problematikájuk, mind feldolgozottságuk tekintetében. Az eddigi általános fejtegetések után egy rövid pillantást érdemes vetni a magyar nyelv történetére, illetőleg ennek a feldolgozottságára. A magyar nyelv történeti nyelvtana (BENKŐ, szerk. 1991–1995) tekintettel van a vizsgált időszak (a kezdetektől a mohácsi vészig terjedő korszakok) olyan nyelvi, nyelvhasználati sajátosságaira, amelyek a történeti szociolingvisztika érdeklődési körébe tartoznak. A nyelvtan írása során a szerzők különös figyelmet fordítottak a történeti szociolingvisztika számára nélkülözhetetlen beszélt és írott nyelvi sajátosságokra, az egyes témákkal kapcsolatos nyelvjárási és stilisztikai vonatkozásokra, a nyelvi változásokra utaló mennyiségi mutatókra. Egy majdani magyar történeti szociolingvisztikai feldolgozás során a kötetekhez készült Mutató

(BALÁZS–ZELLIGER, szerk. 1997) jól használható segédeszköznek ígérkezik. Ennek a segítségével az egyes idegen nyelvek hatásának intenzitása jól lemérhető pédául a rájuk való hivatkozások számából — ugyanakkor a magyarral kapcsolatba került nyelvek és a nyelveket használó beszélők kommunikációs viszonyait, a kétnyelvűség, a nyelvi interferenciákat és következményeit a történelmi és társadalmi ismeretek felhasználásával kell majd értékelni, esetleg újraértékelni. — A forrásanyag kellő kritikájával lehetővé vált egyes esetekben a kizárólagosan írott nyelvi forrásokban a korabeli beszélt nyelv nyomaira bukkanni, más nyelvi jelenségeknek viszont a kizárólag írott nyelvi voltára rámutatni. Ezeknek, és a nyelvjárási vonatkozásoknak, az írott nyelvi norma korai jelentkezésének komplex kérdésköre rajzolódik ki például a *-nott, -nól, -ni* családi helyhatározóragok korai története kapcsán (1991: 295). — A teljes nyelvi rendszerhez tartozó, de a grammatikából részben vagy egészen kimaradt részrendszerek (történeti fonológia, hangtörténet, a szókészlet története, jelentéstörténet) történeti szociolingvisztikai feldolgozása természetesen más forrásokat igényel.

ZELLIGER ERZSÉBET

Felhasznált irodalom

AMMON, U., DITTMAR, N., MATTHEIER, K. J. Hrsg. (1988): Sociolinguistics / Soziolinguistik. An International Handbook of the Sience of Language and Society / Ein internazionales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft. II. Walter de Gruyter Verlag Berlin, New York.

BALÁZS JUDIT–ZELLIGER ERZSÉBET szerk. (1997): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. Mutató.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

BENKŐ LORÁND (1957): *Magyar nyelvjárástörténet.* Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Tankönyvkiadó, Budapest.

BENKŐ LORÁND (1988): *A történeti nyelvtudomány alapjai.* Tankönyvkiadó, Budapest.

BENKŐ LORÁND szerk. (1991–1995): *A magyar nyelv történeti nyelvtana.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

BYNON, THEODORA (1997): *Történeti nyelvészet.* Osiris, Budapest.

COSERIU, EUGENIO (1958): *Sincronia, diacronia e historia.* Montevideo, németül: *Synchronie, Diachronie und Geschichte.* München, 1974. (idézi: MATTHEIER 1988)

COSERIU, EUGENIO (1980): „Historische Sprache" und „Dialekt". In: GÖSCHEL, J., IVIC, KEHR, K. (eds.): *Dialekt und Dialektologie.* Ergebnisse des Internationalen Symposions „Zur Theorie des Dialekts". Marburg/Lahn, 5–10. September 1977, Wiesbaden (= Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik Beiheft NF 26), 106–122. (idézi: MATTHEIER 1988)

MATTHEIER, KLAUS J. (1988): Das Verhältnis von sozialem und sprachlichem Wandel. In: AMMON, U., DITTMAR, N., MATTHEIER, K. J. (Hrsg.): *Sociolinguistics / Sozio-*

linguistik. An International Handbook of the Sience of Language and Society / Ein internazionales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft. II. Walter de Gruyter Verlag Berlin, New York. 1430–1452.

ROMAINE, SUZANNE (1988): Historical Sociolinguistics: Problems and Methodology. In: AMMON, U., DITTMAR, N., MATTHEIER, K. J. (Hrsg.): *Sociolinguistics / Soziolinguistik. An International Handbook of the Sience of Language and Society / Ein internazionales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft.* II. Walter de Gruyter Verlag Berlin, New York. 1452–1469.

SÁNDOR KLÁRA (1998): A magyar–török kétnyelvűség és ami körülötte van. In: LANSTYÁK ISTVÁN, SZABÓMIHÁLY GIZELLA (szerk.): *Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében / Jazykové kontakty v Karpatskej kotline.* Kaligram Könyvkiadó, A Magyar Köztársaság Kulturális Intézete, Pozsony/Bratislava.

SCHMIDT, PETER, ed. (1976): *Innovation.* Diffusion von Neuerungen im sozialen Bereich. Hamburg. (idézi: MATTHEIER 1988)

TARTALOM

NYIRKOS ISTVÁN: Sebestyén Árpád hetvenéves 7
HLAVACSKA EDIT: Sebestyén Árpád tudományos és publicisztikai munkássága 17
AGYAGÁSI KLÁRA: Megjegyzések a szó(tag)harmóniáról az óorosz *degъtь* 'kátrány' szó kelet-európai vándorlása kapcsán 41
A. MOLNÁR FERENC: Az Ómagyar Mária-siralom egy szerkezetéről 49
BALÁZS GÉZA: A nyelvművelés-kritika kritikája 57
BÉKÉSI IMRE: Miért *de?* 69
BENKŐ LORÁND: Adalékok az anonymusi filológiához 73
B. GERGELY PIROSKA: Az erdélyi szász akadémiták keresztnevei a középkorban és a reformáció korában 79
BÍRÓ FERENC: Sajátos igeragozási jelenségek a felsőnyárádi nyelvjárásban 93
B. LŐRINCZY ÉVA: Tudománytörténeti (ön)vallomás 105
BÜKY LÁSZLÓ: A költői nyelv névutóhasználatáról 111
CS. JÓNÁS ERZSÉBET: Stílusvariációk Csehov-darabok magyar szövegváltozataira 121
DEME LÁSZLÓ: Kincsesbánya — vagy rozsdatemető? 131
D. MÁTAI MÁRIA: A névutó rokonsága 135
DOBI EDIT: Szövegmondatok kompozicionális organizációjáról 143
DOMONKOSI ÁGNES: A nyelvi udvariasság kérdése a magyar nyelvtudomány történetében 157
É. KISS KATALIN: Mi tartozik a névutók osztályába? 167
FARKAS FERENC: Névtani témájú erdélyi szakdolgozatok a jászberényi főiskolán 173
FEKETE PÉTER: A hegynevek mint névadók Eger és Felnémet földrajzi neveiben 179
HAJDÚ MIHÁLY: Névutók a helynevekben 187
HAVAS LÁSZLÓ: Egy Kr. u. 1–2. századi római szerző neve: P. Annius Florus 193
HEGEDŰS ATTILA: Nyelvföldrajzi térképek és tanulságaik a Szilágyságból 201
HOFFMANN ISTVÁN: A helynevek rendszerének nyelvi leírásához 207
IMRE RUBENNÉ: A tájnyelv tükröztetése 217

JAKAB LÁSZLÓ: *Nincsen* és *sincsen* 225
JUHÁSZ DEZSŐ: Volt-e a magyar dialektológiának XIX. századi nyelvatlaszterve? 229
KÁLNÁSI ÁRPÁD: Gondolatok a *Debreceni cívis szótár*-ról 235
KATONA KRISZTINA: A névutós szerkezetek vizsgálata egy irodalmi műben 243
KECSKÉS JUDIT: A miskolci óvodák névanyaga 249
KERTÉSZ ANDRÁS: A német affrikáták szegmentális szerkezete és az ellentmondásmentesség elve a nyelvészetben 261
KESZLER BORBÁLA: A határozószók osztályozása 273
KISS ANTAL: Pilinszky János: Négysoros 279
KISS JENŐ: A beszédhelyzet mint kutatási szempont a dialektológiában 285
KIS TAMÁS: Szubjektív vázlatpontok a szlengkutatás miértjéről 293
KOCSÁNY PIROSKA: A hypallagé és az enallagé: szintaktikai vagy szemantikai alakzat? 299
KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES: A tulajdonnév hiányáról Németh László irodalmi (írói) névadása ürügyén 305
MEZŐ ANDRÁS: *Sebestyén* a helységnevekben 311
MIZSER LAJOS: Börvely vezetéknevei 315
M. NAGY ILONA: A *miatt* és *által* névutók eszközhatározói szinonim használatához 321
MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS: Archaizmusok a mai magyar nyelvhasználatban 325
NEMES MAGDOLNA: A földrajzi köznevekről 331
NYIRKOS ISTVÁN: A nyelvművelés távlatairól 341
P. CSIGE KATALIN: Helynevek a magyar frazeologizmusokban 347
PETŐFI S. JÁNOS: Szövegek szövegmondatok fölötti szintjének kompozicionális organizációjáról 351
P. LAKATOS ILONA–T. KÁROLYI MARGIT: Adalékok a tájnyelvi szókincs vizsgálatához egy tájnyelvi atlasz készítésének reményében 357
PORKOLÁB JUDIT–BODA I. KÁROLY: Milyen stilisztikai töltése lehet egy adott korpuszban a névutóknak? 365
PUSZTAI FERENC: Az utótagok lexikográfiai bokrai 375
RÁCZ ANITA: Földrajzi köznévi alapelemek az ómagyar kori Bihar vármegye településneveiben 383
RÉVAY VALÉRIA: Egy XVII. századi végrendelet nyelvéről 393
SZABÓ JÓZSEF: Gondolatok *A romániai magyar nyelvjárások atlaszá*-nak böngészése közben 399
SZABÓ ZOLTÁN: A régi magyar irodalmi nyelvi szövegekben előforduló román kölcsönszók funkcionális, stilisztikai vizsgálatáról 407

SZATHMÁRI ISTVÁN: A kisújszállási nyelvjárásról, a kisújszállásiak beszédéről 413
SZÉPE GYÖRGY: A magyar morfematikus elemek sorrendjéről 419
SZIKORÁNÉ KOVÁCS ESZTER: Egy Weöres Sándor-vers lehetséges értelmezése 425
SZIKSZAINÉ NAGY IRMA: Az elvont fogalmat megnevező főnevek előtti névelőhasználatról — szövegösszevető megközelítésben 429
TÓTH VALÉRIA: Helynevek a helynevekben 435
TUBA MÁRTA: Reklámnyelv és szövegtipológia 443
UDVARI ISTVÁN: Bereg vármegyei magyar községek elöljáróinak nevei Mária Terézia korában 447
UJVÁRY ZOLTÁN: *Pétermacska* és *bundás gombóc* 455
VÁRNAI JUDIT SZILVIA: Szójátékok Arany János és Eörsi István Hamlet-fordításaiban 459
VÉRTES EDIT: Bizonyítás stiláris érveléssel 469
VESZPRÉMI ESZTER: A *búbos banka* lexéma tájnyelvi vizsgálata „A magyar nyelvjárások atlasza" alapján 479
VÖRÖS ÉVA: Az *ebszőlő* (Solanum dulcamara) elnevezései a magyar nyelvben 487
V. RAISZ RÓZSA: A közbeékelés két Veres Péter-szövegben 497
ZELLIGER ERZSÉBET: Gondolatok a magyar nyelvtörténet szociolingvisztikai szempontú megközelítéséhez 505